

ADİL BABAYEV

DİLÇİLİYƏ GİRİŞ

Dərslik ADU-nun vəsaiti ilə çap olunur.

Bakı – Mütərcim – 2017

Elmi redaktor:

Kamal Abdullayev
f.e.d., əməkdar elm xadimi,
professor

Rəyçilər:

Nizami Xudiyev
f.e.d., professor

Həsən Mirzəyev f.e.d., professor

**Adil Məhəmməd oğlu Babayev. Dilçiliyə giriş.
Bakı, 2017. -560 səh.**

© A. Babayev, 2017

MÜƏLLİFDƏN

Bütün ali məktəblərin dili elmi şəkildə öyrədən fakültələrində «Dilçiliyə giriş» fənni tədris olunur. «Dilçiliyə giriş» «Ümumi dilçiliyin» sadə formasıdır. Dilin elmi şəkildə öyrədilməsi məhz dilçilik elminin müəyyənləşdirdiyi üsullarla aparılır.

Dilin elmi şəkildə öyrənilməsi, başqa sözlə desək, ümumi dilçiliyin meydana gəlməsi uzun tarixə malik olsa da, Azərbaycanda bu işin bünövrəsi yalnız 1924-cü ildə qoyulmuşdur. Həmin ildə professor B.V.Çobanzadənin «Türk- tatar lisanıyyətinə mədxəl» kitabı ilə Azərbaycanda ümumi dilçilik bir elm kimi meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilçilərinin bir sıra elmi məqalələrinin əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, B.Çobanzadənin əsərlərinin istifadə edilməsi qadağan ediləndən, ta 1966-cı ildə N.Məmmədovun «Dilçiliyin əsasları» kitabı çapdan çıxana qədər respublikamızda «ümumi dilçiliyə» aid bir vəsait belə olmamışdır. N.Məmmədov həmin dərsliyi professor A.A.Axundovla birlikdə bir neçə dəfə nəşr etdirmişdir. Son dəfə həmin dərslük 1980-ci ildə nəşr edilmişdir. İndi həmin nəşrdən on ildən artıq keçir. Bu sətirlərin müəllifi 30 ilə qədər bir dövrdə «Dilçiliyə giriş» fənnindən oxuduğu mühazirələr əsasında yeni bir dərslük yazmağı zəruri hesab edir. Belə bir dərsliyə ehtiyac varmı? Bəli, vardır. Aşağıdakı səbəblər yeni «Dilçiliyə giriş»in nəşrini zəruri edir:

Birinci, əvvəlki nəşrdən on ildən artıq keçdiyi üçün indi tələbələr dərslük sarıdan çox korluq çəkirlər.

İkinci, əvvəlki «Dilçiliyə giriş» Xarici Dillər İnstitutunun tələbələri üçün nəzərdə tutulmamışdı. Yeni dərslükdə xarici dillərlə müqayisəyə yer verilmişdir.

Üçüncü, əvvəlki dərsləyin nəşrindən sonra «Dilçiliyə giriş»ə aid respublikada yeni proqramlar nəşr olunmuşdur. Təbii ki, həmin kitab sonrakı proqramları əhatə edə bilməz.

Dördüncü, on ildən bəri həm xarici, həm də Azərbaycan dilçiliyində yeni-yeni tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Bunlar haqqında dərsləkdə məlumat verilir.

Beşinci, əvvəlki dərslə, əsasən, partokratiya dövrünün məhsulu olduğu üçün dilin fəlsəfi problemləri birtərəfli işıqlandırılmışdır. Məlumdur ki, o vaxtlar başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilikdə də hər yalnız şeyi idealizm, idealizmi isə yalnız yanlış kimi qəbul edirdilər. Yeni dərsləkdə isə dilin fəlsəfi problemləri aşkarlıq və demokratiya işığında, açıq şəkildə şərh edilir. Əvvəlki kitablarda hər kiçik məsələnin həlli üçün Marksdan və Lenindən sitat axtarırdılar. Amma indi onların təsirindən çıxaraq müstəqil fikir söyləmək mümkündür. Başa düşmək olmurdu ki, axı nəyə görə akademik 25 yaşlı Leninin əsərindən sitat gətirməlidir. İndi elmin siyasətdən azad olduğu bir şərətdə bütün ictimai elmlər öz keçmişinə yenidən baxıb, gələcəyini qurmalıdır. Dilçilik və siyasətin güclü təsirindən çıxıb azad inkişaf etməlidir. Məs. dilin mənşəyi, mahiyyəti, inkişafı, keçirdiyi proses və mərhələlərə təkcə Marksın, Engelsin və Leninin gözü ilə baxmaq elmi gerimurdumu?

Bu məsələlər yeni dərsləkdə nəzərə alınmışdır.

Altıncı, əvvəlki «Dilçiliyə giriş»də bir sıra məsələlər «Müasir Azərbaycan dili» və ya «Müasir rus dili» fənləri ilə paralellik təşkil edirdi. Bunu nəzərə alaraq yeni dərsləkdə əsas fikri ümumi məsələlərə vermiş, müasir dil fənləri ilə paralel olan problemlərdən ötrə bəhs etmişik.

Məlumdur ki, elmi-tədqiqat əsərindən fərqli olaraq

dərsləklər tələbələr üçün nəzərdə tutulur. Buna görə də dərsləyin dili sadə, termin oyunundan uzaq olmalıdır. Bu cəhəti diqqət mərkəzində saxlamağa çalışmışıq.

Monoqrafik elmi-tədqiqat əsərində hər hansı bir mövzu ekstensiv və intensiv (eninə və dərininə) tədqiq edilməlidir. Dərsləkdə bu mümkün deyil. Ona görə də hər hansı bir mövzunu tələbələrin bilik səviyyəsinə uyğun və kifayət qədər asanlaşdırılmış formada şərh etmişik.

Dərsləyə bir sıra yeni mövzular daxil edilmişdir ki, onlar əvvəlki «Dilçiliyə giriş»də yoxdur.

Yeddinci, Rusiyada bir ildə bir neçə müəllifin eyni adda («Введение в языкознание») dərsləyi və dərslə vəsaiti nəşr edilir. Bu, rus dilli tələbə kontingentinə imkan verir ki, hər hansı bir məsələ barədə müxtəlif müəlliflərin konsepsiyası ilə tanış

olsun, onları müqayisə edib ümumi bir nəticəyə gəlsin. Azərbaycanda da belə dərsləklər və vəsait bolluğu yaratmağın vaxtı çoxdan çatmışdır. Qoy Azərbaycan təhsilli tələbələr də müxtəlif fikirləri müqayisə etmək imkanı qazansınlar.

Dərsləklər müəllifin uzun illərdən bəri ali məktəbdə oxuduğu mühazirələrin xülasəsi olsa da, müəyyən qüsurlardan, çatışmazlıqlardan uzaq deyil. Müəllif dərsləyin nöqsanlarını göstərən mütəxəssislərə əvvəlcədən təşəkkür edir və həmin qeydləri məmnuniyyətlə qəbul edəcəyini bildirir.

1992

KİTABIN 2-Cİ NƏŞRİNƏ ÖN SÖZ

Dərslinin ilk nəşri 1992-ci ildə olmuşdur. Dərslük haqqında alim və mütəxəssislərin dövrü mətbuatda 5 müsbət rəyi çap olunmuşdu. Bundan əlavə, bir qrup tələbə xüsusi bir məqalə ilə mətbuatda çıxış etmiş, kitabı «sadə dildə yazılmış, sanballı dərslük adlandırmışdı. İndi o vaxtdan 12 il keçir. Bu vaxt ərzində dərslük öz vəzifəsini uğurla yerinə yetirmişdir. Amma yenə bir neçə səbəb kitabın yeni nəşrini zəruri etmişdir. Ona görə də müəllif kitabın birinci nəşri üzərində cüzi dəyişiklik aparmaqla yenidən nəşr etdirir. Respublika təhsil nazirliyinin 14 iyul 2004- cü il tarixli 46-22-3464/17 sayılı məktubu əsasında əsəri köhnə qriflə nəşr edir.

Qeyd edək ki, bu nəşrdə qrammatik kateqoriyalar haqqında bəzi dəyişiklik edilmiş, mətn linqvistikası tamamilə çıxarılmış (bu sahə IV kursda «Ümumi dilçilik»də geniş keçiriləcək) yazının bəzi növləri əlavə edilmiş, dünya azərbaycanlılarının sayı daha yeni məlumatlar əsasında verilmişdir və s.

Müəllif

DİLÇİLİK ELMİ VƏ ONUN MÜXTƏLİF PROBLEMLƏRİ

DİLÇİLİK ELMŞÜNASLIQ PRİZMASI ALTINDA

Müasir elmlərin inkişafı yeni bir elmi – e l m ş ü n a s l ı ğ ı meydana gətirmişdir. Elmşünaslığın obyektiviyyəti şüur forması kimi insan biliklərinin məcmusu, predmeti isə bu biliklər sistemindən xüsusi cəhətlə ayrılan elmdir. Elm nədir?

Elmin mütləq tərifini vermək o qədər də asan deyil. Bəzən elmə belə tərif verilir: müəyyən biliklər sistemində elm deyilir. Bu tərif elmin müəyyən cəhətini əhatə edir. Amma onu şərtsiz qəbul etmək olmaz, çünki hər biliklər sistemi elm ola bilməz. Məs. əgər bir nəfər sistem halında bütün incəsənət adamlarının telefon nömrələrini əzbər bilirsə və yaxud bütün nəqliyyat növlərinin, o cümlədən təyyarə və qatarların hərəkət cədvəlini əzbər bilirsə, bunu elm adlandırmaq olarmı? Əlbəttə yox!

Çünki belə biliklərin daxili əlaqəsi və inkişaf qanunu yoxdur. Onda elmə belə bir tərif vermək olar ki, özünün inkişaf qanunlarına malik olan müəyyən biliklər sistemində elm deyilir.

Bu tərif də cəmiyyət üçün çox lazım olan pedaqogika və tibb elmlərini elm çərçivəsindən kənar qoyur. Hətta böyük rus pedaqoqu K. D. Uşinski pedaqogika və tibbi elm hesab etməmişdir. Elm üçün

başlıca tələb olan daxili inkişaf qanunu və qanunauyğunluq bu elmlərdə yoxdur. Lakin bu elmlər cəmiyyətə çox lazım olduğu üçün cəmiyyət onları yaşadır.

Elm cəmiyyətdə yaranır və ona xidmət edir. Hər bir elmi cəmiyyət öz inkişafı xatirinə yaradır. Bu, həm maddi, həm də mənəvi inkişafı əhatə edir. Əgər kimya, aqrokimya, fizika və s. cəmiyyətin maddi inkişafına kömək edirsə, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə və s. cəmiyyətin mənəvi inkişafına kömək edir. Dilçilik öz qanunauyğunluğunun əsasında inkişaf edir. Buna görə də on qədim elmlərdən biri kimi, dilçilik bu gün də cəmiyyətin ən böyük nailiyyəti olan dünya dillərini, onların keçmiş, indiki və gələcək problemlərini öyrənir. Dilçilik dil qanunları vermir, əksinə onun qanunlarını ümumiləşdirir, ədəbi dil normalarını müəyyənləşdirir, dünya dillərinin universal cəhətlərini qeyd edir ki, bununla da cəmiyyətə xidmət etmiş olur. Dilçiliyin bir elm kimi inkişafını təmin edən birinci cəhət ondakı daxili inkişaf qanunlarından başqa, digər elmlərin nailiyyətlərindən də istifadə etməsi və konkret redmetə malik olmasıdır.

DİLÇİLİK ELMİNİN OBYEKT VƏ PREDMETİ

Məlumdur ki, hər bir elmin müstəqilliyini şərtləndirən ilk növbədə onun ez müstəqil obyekt və predmetinin olmasıdır. Dilçilik elminin də öz obyekt və xüsusi predmeti vardır. Uzun müddət dilçilikdə obyektlə predmet bir-birindən fərqləndirilməmişdir. Bunun əsas

səbəbi bu iki sözün eyni mənalı olmasıdır.

Latin dilində obiektium – əşya, predmet deməkdir. XVII əsrə qədər həm məntiqdə, həm də fəlsəfədə obyekt qnesioloji mənada dərk edilmişdir. Artıq XVIII əsrdən obyekt subyekt tərəfindən dərk edilən, onun şüurundan kənarında mövcud olan reallıq kimi dərk edilməyə başlandı. Müasir dövrdə obyektin bir çox mənası vardır: predmet – əşya, üzərində iş icra edilən (sintaktik obyekt), tikinti obyektı, tədqiqat obyektı, cinayət obyektı və s. Elmi-tədqiqat obekti hər hansı bir elm sahəsindəki subyektin yanaşaraq onu dərk etmə prosesinin komponentidir. Əlbəttə, ilkin inkişaf mərhələsində elmlər hələ ümumi obyektə birləşir; Özünəməxsus cəhətləri başqalarından ayıra bilmir. Zaman keçdikcə bir obyektə birləşən elmlər özünü diferensiallaşdıraraq başqalarından fərqlənir və müstəqil olur. Bu, onun öz predmetini seçməsi ilə şərtləndirilir. Elmi obyekt anlayışı predmetə nisbətən daha geniş anlayışdır. Obyekt bir neçə elmi özündə birləşdirə bildiyi halda, hər bir elmin bir' konkret predmeti olmalıdır. Başqa sözlə desək, bir neçə elmin bir obyektı ola bilər, hər bir elm bu ümumi obyektədən öz xüsusi predmetini seçə bilməlidir. Bu vaxta qədər Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ düzgün izah edilməmişdir. Belə ki, N. Məmmədov və A. Axundovun «Dilçiliyə giriş» kitabında obyekt və predmet sözünün heç adı çəkilmir, A. M. Qurbanovun «Ümumi dilçilik» əsərində də predmetdən danışılmaz, yalnız dilçiliyin obyektinin dil olduğu göstərilir, A. Axundovun «Ümumi dilçilik» əsərində isə predmet xatırladılır, obyektədən bəhs edilmir. V. N. Peretruxin bu məsələdən bəhs edərkən maraqlı bir müqayisə ilə obyekt

və predmetin eyni olmadığını izah edir. O göstərir ki, yer bir obyekt olaraq geologiya, geofizika, həndəsə, geodeziya, coğrafiya, aqrokimya və sair elmlər tərəfindən öyrənilir. Lakin bu elmlərin hər biri ümumi obyekt olan yerdən öz predmetini seçir¹. Yaxud başqa misal götürək. İnsan anatomiya, fiziologiya, tibb, onun müxtəlif sahələri – kardiologiya, urologiya, nevrologiya, psixologiya və s. elmlərin obyektidir. Aydın məsələdir ki, bu elmlərin hər biri insanı müəyyən cəhətdən tədqiq edir. Yəni hər bir elm insandan öz predmetini seçib ayırır.

Dilçilik elminin də ohvekti insanın nitq fəaliyyəti olan danışıqdır. Nitq bir sıra elmlərin obyektidir. Məntiq, psixologiya, loqopediya, dilçilik və s. hər biri insan nitqindən öz predmetini seçir. Məntiq nitqin təfəkkür qanunları ilə əlaqədar problemlərini öyrənir. Məs. kafi əsas qanunu tələb edir ki, fikrin ifadəsi üçün kifayət qədər material olduqda onu əlavə dəlillərlə yükləmək olmaz. Deyək ki, isim haqqında danışanda bütün canlı və cansız isimlərin hamısını sadalamaq lazım deyil. Əks təqdirdə, dil qanunları pozulmasa da, məntiq – təfəkkür qanunu pozulur. Psixologiya nitqdən nitqin psixolinqvisistik mexanizmini öyrənir. Yəni insanın psixi proseslərinin və psixi vəziyyətinin onun nitqinə təsirini psixolokiya öyrənir. Loqopediya isə nitq qüsurları və onların təshihə yollarını öyrənir. Əgər bir adam şüşə əvəzinə – süsə, göyərək əvəzinə – köyəyiy və s. şəkildə tələffüz etsə, dil qanunu o qədər də pozulmur. Bununla

¹ Перетрухни В. Н. Введение в языкознание. Воронеж, 1975, стр. 34.

loqopediya məşğul olur. Dilçilik isə insan nitqindən dil qanunlarını öyrənir. Beləliklə, dilçiliyin obyektı insan nitqi, predmeti isə dildir. Buna görə də dilçilik dil haqqında elmdir.

DİLÇİLİYİN VƏZİFƏLƏRİ

Dilçilik elminin hüdudları genişləndikcə onun qarşısında yeni-yeni sahələr açılır. Dilçilik dil haqqında elm olduğundan, onun birinci vəzifəsi dil üzərində tədqiqat aparmaqdır. Lakin dilə yeni yanaşma üsulları meydana gəldikcə, dilçiliyin də fəaliyyət dairəsi genişlənir.

Prof. B. N. Qolovin dilçilik elmi qarşısında duran vəzifələri doqquz bənddə ümumiləşdirir:

Ümumi dilçiliyin birinci vəzifəsi – dilin təbiəti və mahiyyətidir. Burada dilin cəmiyyətə və təfəkkürə münasibəti əsas götürülür.

İkinci, dilin quruluşu və qurulmasını əhatə edir. Buraya B. N. Qolovin dilin səs və söz tərkibinin öyrənilməsini, qrammatik quruluşu, nitq hissələrini, cümlə üzvlərinin və cümlələrin, tədqiqini daxil edir.

Üçüncü problem kimi B. N. Qolovin dilin sisteminin öyrənilməsini irəli sürür. Başqa sözlə, dildaxili əlaqə və münasibətləri, onların dil vahidlərini yaxınlaşdırması və uzaqlaşdırması problemləri dili ciddi bir sistem kimi öyrənməyi tələb edir. Dil sistemində hər hansı bir dil vahidi başqaları ilə müxtəlif səviyyəli əlaqə və münasibətlərə daxil olur. Bunlar məhz dilin ciddi sistem təşkil etməsi sayəsində ümumi qanunlardan kənara çıxmayıb, dilin analoji qanunu əsasında inkişafını

təmin edir.

Dördüncü problem dilin ümumi qanunları əsasında səs və söz səviyyəsində, hətta qrammatik quruluşun səviyyəsində dilin dialekt və ədəbi normalarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Beşinci problem olaraq B. N. Qolovin yazının əmələ gəlməsi və inkişafı məsələlərini götürür. Qrafika, yazı, onun növləri, səsin işarəyə nisbəti və s. bu problemdə öyrənilir.

Altıncı problem kimi B. N. Qolovin dillərin qrammatik tipi və bu parametərə görə təsnifi qəbul edir.

Yeddinci problem dilçiliyin öz obyektinə, predmetinə yanaşma üsullarını, metodlarını əhatə edir.

Səkkizinci problem ildən ilə genişlənən bir sahə də maşın tərcüməsi, dilçilik və məktəbləri, habelə təcrübi dilçilik məsələlərini əhatə edir.

Doqquzuncu problem kimi B.N. Qolovin dilçiliyin başqa elm sahələri ilə əlaqəsini götürür.

Göründüyü kimi, bu problemlər dilçiliyin qarşısında duran bütün vəzifələri əhatə etmir. Belə ki, dilçiliyin öz tarixi, dünya dillərinin başqa parametrlər üzrə təsnifi, dillərin gələcək inkişaf perspektivləri, dillərarası münasibətlər və s. kimi bir sıra vacib məsələlər əhatə olunmur. Müasir dilçiliyin fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Belə ki, dil üzərində aparılan bütün tədqiqatlar, dilin sosial və fəlsəfi problemləri bütünlükdə dilçiliyinn tədqiqat obyektinə daxildir.

ELMLƏR SİSTEMİNDƏ DİLÇİLİYİN YERİ VƏ BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Elmləri öz obyektinə görə iki yerə bölürlər:

1) təbiət və onun qanunlarını öyrənən elmlər, 2) cəmiyyət və onun qanunlarını öyrənən elmlər.

Birinci qrupa daxil olan elmlər öz obyektini dəqiq faktlar və rəqəmlər əsasında öyrənir. Bu elmlər

təbiət elmləri və ya *dəqiq elmlər* adlanır. Buraya fizika, kimya, biologiya, geologiya, fiziologiya, geodeziya, okeanoqrafiya və s. İkinci qrupa daxil olan elmlər cəmiyyəti, onun inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətlə bağlı bütün sosial problemləri və s. öyrənir. Bu elmlər *ictimai elmlər* adlanır. İctimai elmlərdə qarşılaşdırma, müqayisə, mühakimə, ümumiləşdirmə, səbəb, nəticə münasibətləri əsas rol oynayır. Buraya fəlsəfə, məntiq, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, sosiologiya, siyasətşünaslıq və s. daxildir.

Dilçilik elmi öz tədqiqat obyektinə görə ictimai elmlər sırasında durur. Amma Öz tədqiqat metodları ilə ictimailik çərçivəsindən çıxaraq bütün elmlərlə yaxınlaşır. Dilçiliyin dəqiq elmlərlə, xüsusilə riyaziyyatla yaxın əlaqəsi onun çox vaxt ictimai elmlərin riyaziyyatı adlanmasına səbəb olmuşdur.

Hər bir elmin müstəqil şəkildə yaşayıb inkişaf etməsi üçün onun obyektinin öz daxili qanunlarına malik olması əsas şərt¹. Lakin müasir inkişafda ayaqlaşma bilmək üçün öz daxili qanunları çərçivəsində məhdudlaşmaq olmaz. Əgər hər hansı bir elm tək öz qanunları çərçivəsində məhdudlaşsın qalsa, başqa elmlərin nailiyyətlərindən istifadə etməsə, elmlərlə

¹ Головин Б. Н. Введение в языкознание. Москва. 1073, стр. 7 – 9

əlaqəsini itirər və nəticədə elmlər sırasından çıxar. Başqa sözlə desək, elmlərlə əlaqəsi olan inkişaf edib irəli gədən, elmlərlə əlaqəsi olmayan inkişafdan qalar. Əksinə, başqa elmlərlə əlaqə hər bir elmin qarşısında yeni-yeni sahələr açır, onun inkişafı üçün şərait yaradır. Elmlərin kompleks inkişafı müasir dövrün əsas tələbidir. Buna görə də dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsi onu ən inkişaf etmiş elmlər sırasına çıxarmışdır. Əlbəttə, dilçilik ictimai elm olduğu üçün onun ilk növbədə və ən sıx əlaqəsi ictimai elmlərdir.

DİLÇİLİYİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQLA ƏLAQƏSİ

Dilçilik bir elm kimi ən çox ədəbiyyatşünaslıqla bağlıdır, hər iki elmin filologiya adlandırılması da təsadüfi deyildir, filio – yunanca söz, təlim deməkdir. Dar mənada hər ikisi sözü sevirəm mənasını ifadə edir. Doğrudan da, bu elmi birləşdirən birinci əlamət sözdür. Yəni həm dilçiliyin, həm də ədəbiyyatşünaslığın xammalı sözdür. Söz, onun işlədilməsi, dildəki yeri, ünsiyyət prosesindəki rolu, fikir müxtəlifliyini təmin etməsi və s. bu kimi müştərək problemlər bu iki elmi sıx şəkildə əlaqələndirir. Sözü, kəlamı bir vaxtlar yazıçı və şairlər, mütəfəkkirlər geniş mənada dil kimi qəbul etmişlər. Buna görə də elə böyük şair-mütəfəkkir tapmaq olmaz ki, o, söz haqqında, kəlam barəsində danışmamış olsun. Məsələn:

Çox sözün korpictək qiyməti olmaz,

Az sözün incitək cinsi sorulmaz.

Son bir hüma quşusan, şərfli iş gör əlbət.

Az ye, az danış, vermə başqasına əziyyət.

(Nizami)

Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistani,

O şagirdəm ki, öyrəndim sükut ilə əlifbanı..

Mənim öyrəndiyim ilk söz bu məktəbdə sükut
oldu, Bələdir dil başa, lakin sükut hər dərdin dərmanı.

(Xaqani)

Olmayan qəvvasi-bəhri mərifət arif deyil,

Çün sədəf tərkibi-təndir lölöyi-şəhvar söz.

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü,

Kim çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

(Füzuli)

Bu üç dahi mütəfəkkirin, söz, geniş mənada kolam haqqındakı fikirləri tamamilə üst-üstə düşür. Hər üç mütəfəkkirin qənaəti bundan ibarətdir ki, söz insanın ən böyük sərvətidir. Amma bu sərvətdən ağılla istifadə etmək lazımdır. Bu sərvəti yerli- yersiz tətbiq etmək «başa bəla» gətirər, adamı hörmətdən salar, başqasına (dinləyəne) və özünə əziyyət verər. Buna körə də onlar sözdən çox məharətlə istifadə etmişlər. Sözdən istifadə etməyin üsulları çoxdur. Məhz bu üsullar öyrəniləndə elmi fikir meydana gəlir ki, dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq bu nöqtədə birləşir. Məs., üslubiyyatın özünü götürək. Bəllidir ki, bədii üslubda hadisələr obrazlı şəkildə verilir, obrazlı ifadələr yaratmaq üçün metonimlərdən, metaforalardan, sinekdoxalardan istifadə edilməlidir, Məs. Mən bismillah deyib dərmandan bir qaşığı ağzıma qoymaq istəyəndə axund dedi: – Dayan! (Ə.

Haqverdiyev). Cümlədəki qaşığı sözünə diqqət yetirək. Qaşığı ədəbiyyatşünas üçün obrazlı ifadə, dilçi üçün sinekdoxadır. Yəni qaşığı həm obraz yaradır, həm

sinekdoxa kimi: tamın hissəsini bildirir.

Və yaxud ədəbiyyatdakı cinasları götürək. Məs.:

Əzizim oyan yeri,

Sevgilim, o yan yeri.

Min il sellər doldurmaz,

Bir gün qəm oyan yeri.

Buradakı oyan yeri ədəbiyyatşünas üçün cinas, dilçi üçün omofordur.

Dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığı birləşdirən cəhətlərdən biri də onların tarixinin, geniş mənada taleyinin çox yaxın olmasıdır. Dilin tarixi elə ədəbiyyatın tarixidir və əksinə. Məs.

Aşiq oldur kim, qılır canın fəda cananına,

Meyli-canan etməsin, hər kim ki qıymaz canına.

(Füzuli)

Bu kiçik parça həm ədəbiyyatçı üçün, həm də dilçi üçün çox böyük material verir. Ədəbiyyatşünas Məcnunun bu sözləri ilə onun öz eşqini həyatından belə yüksək tutması ilə obrazın daxili aləmini, dünyagörüşünü, mətanət və dəyanətini açma bildiyi kimi, dilçi də buradakı faktları XVI əsr nümunəsi kimi götürüb dilimizin o dövrkü vəziyyətini qiymətləndirir, şərh edir. Elə *kim* və *ki* sözlərini götürək. Məlumdur ki, müasir dilimizdə *ki* şəkli sabitləşmişdir. Dilimizin əvvəlki inkişaf dövründə isə *kim* şəkli daha çox işlənmişdir. Bu beytdə hər ikisinin işlənməsi dil tarixi üçün dəyərli materialdır. Çünki bununla biz sübut edirik ki, XVI əsrdə hər iki forma (*kim* və *ki*) paralel işlənmişdir.

Hər hansı bir bədii parça ədəbiyyat tarixi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, dil tarixi üçün də o dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Bundan əlavə, yüksək **ədəbi** dil olmadan onun bədii üslubu da ola bilməz, bədii üslubsuz isə bədii fikir (ədəbiyyat) yarana bilməz.

Bədii ədəbiyyatı ictimai həyatın güzgüsü hesab edirlər. Bu, həqiqətən belədir. Amma ictimai həyatın daha şəffaf güzgüsü dildir. Yəni ictimai həyatda baş verən hər hansı hadisə, xalq həyatındakı tərəqqi və ya tənəzzül dərhal ədəbiyyatda və dildə öz əksini tapır. Beləliklə, dilçiliklə ədəbiyyatşünaslıq xalq həyatının, onun ən böyük nailiyyəti olan milli dilinin və milli bədii təfəkkürünün tədqiqi nöqtəsində birləşirlər.

DİLÇİLİYİN TARİXLƏ ƏLAQƏSİ

Dilçiliyi tarixlə bağlayan bir çox problemlər vardır. Tarix elmi ilə dilçiliyi yaxınlaşdıran başlıca cəhət dilin tarixi kateqoriya olmasıdır. Bu o deməkdir ki, dil insan həyatının müəyyən tarixi mərhələsində yaranmışdır. İnsanlığın inkişafı dilin yaranmasını zəruri bir problem kimi irəli sürmüş, tarixi şərait yaranmış və bunun nəticəsində dil meydana kəlmişdir. Dilin mənşəyi kimi vacib bir məsələni dilçilik təkbaşına həll edə bilməz. Dilin nə zaman, hansı şəraitdə, niyə yaranmasını bir sıra elmlərin (o cümlədən etnoqrafiyanın, arxeologiyanın, məntiqin və tarixin) köməyi ilə müəyyənləşdirmək olar. Tarixi bilmədən insan cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsindəki məşğuliyyəti, onun həyat tərzini və ünsiyyət formaları haqqında nəinki nəzəriyyə, hətta fərziyyə belə irəli sürmək mümkün deyil.

Bundan başqa, dünya dillərinin inkişaf tarixi də

dilçiliklə tarix elmini birləşdirir. Ümumiyyətlə, insan nitiqinin yaranması problemləri dilçiliyin ən vacib məsələlərindədir, belə ki, sonrakı inkişaf tarixində konkret dilin tarixi daha irəli – ön plana çəkilir. Çünki insan övladının ilk dili və onun elementləri heç bir dildə yaşamır. Dünya xalqları müxtəlif olduğu kimi, onların dilləri də müxtəlifdir. Əgər ölü dilləri saymasaq, müasir dövrdə üç minə qədər canlı dil vardır. Bunların hər birinin öz tarixi, öz qohumluq əlaqəsi var. Dünya dillərinin tarixi inkişafın, onların hansı mərhələlərdən keçdiyini ümumi dilçilik məhz tarix elminin köməyi ilə müəyyənləşdirir.

Müasir dillərin hamısı eyni proses və mərhələləri keçməmişdir. Amma qəbilə, tayfa, xalq və millət kimi tarixi insan birliklərinin oxşar universal cəhətləri çoxdur. Məhz tarix elminin sayəsində dilçilik qəbilə dilinin necə, hansı tarixi zərurət nəticəsində tayfa dilinə keçməsinə müəyyənləşdirə bilər. Eyni sözləri feodalizm ictimai-iqtisadi formasiyasının kapitalist istehsal münasibətlərinə keçdiyi dövrdə istehsalın təmərküzləşməsi ilə əlaqədar olaraq xalq dillərinin yaranması haqqında da demək olar. Kapitalist iqtisadi inteqrasiyası dillərin də inteqrasiyasını şərtləndirir. Bunun nəticəsində tayfa dil elementləri unifikasiya nəticəsində xalq dilini və onun normalarını yaradır. Bütün bunlar tarixi inkişafın noticosi olduğu üçün dilçilik tarix elminin çıxardığı nəticələrdən istifadə edir. Ümumxalq ədəbi dili formalaşandan sonra xalq həyatında tarixi mədəni inkişaf, irəliləyiş baş verir. Nəhayət, bu inkişaf milləti meydana gətirdiyi kimi, milli dili də yaradır. Bütün bunlar tarixlə dilçiliyin əlaqəsinə

təmin edir.

Məs. yazını götürək. Məlumdur ki, yazı bəşəriyyətin dildən sonra ikinci nailiyyətidir. Yazısı qədim olan xalq daha mədəni hesab edilir. Müxtəlif xalqların ilkin yazılı mənbələrini aşkara çıxarmaq, onları oxumaq, hansı əsrə aid olduğunu, hansı münasibətlərlə yazıldığını müəyyənləşdirmək işində tarixlə dilçiliyin fəaliyyət birliyi tələb olunur. Eləcə də konkret əlifbaların meydana gəlməsi, müxtəlif xalqlar arasında yayılması kimi mühüm dilçilik faktoru tarixin köməyi olmadan açıla bilməz. Nəhayət, dilçiliyin öz tarixini müəyyənləşdirmək işində tarix elminin rolu böyükdür. Dilçiliyin meydana gəlməsi, müxtəlif ölkələrdə xaraktercə müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etməsi tarixi hadisədir. Qədim dilçilik məktəbləri, onların elmi səviyyə və istiqamətləri, orta əsr dilçiliyi haqqında ətraflı və düzgün məlumat almaq üçün yenə tarixi mənbələrə müraciət etməli oluruq. XIX əsrin bütövlükdə xarakteri elə idi ki, bütün elmlərin inkişafı üçün, bir sıra kəşflərin meydana gəlməsi üçün şərait yaranmışdı. XIX əsri müəyyən mənada kompleks inkişaf əsri adlandırmaq olar. Bir sıra xalq və milli dillər formalaşdığı kimi, dilçilik də müstəqil elm kimi inkişafa başladı. Bu, tarixi zərurət idi. Bütün bu zəruri hadisələrin meydana gəlməsini XIX əsrin tarixi şəraiti ilə əlaqədar tədqiq etmək lazımdır.

Dili bazis üzərində üstqurum hesab edənlər (N. Marr) cəmiyyətin tarixi-iqtisadi əsası olan bazisin dilə olan təsirini ideallaşdırdıqları üçün dili bazisdən asılı hesab etmişlər. Doğrudur, tarixi şərait dilin inkişafına öz mənfi və ya müsbət təsirini göstərir. Məs. bazisin

konkret dilə münasibəti bu dilin inkişafına müəyyən dərəcədə təsir edir. Deyək ki, neçə illər rus dili hakim mövqe tutduğu üçün milli dillər, o cümlədən Azərbaycan dili öz fəaliyyət sferasını daraldırdı. Kağız üzərində dövlət dili elan edilən Azərbaycan dili kargüzarlıq sferasından, dövlət idarələrindən, maliyyə əməliyyatı prosesindən

çıxarılmışdı. (Buna görə də indi həmin sahələrə aid leksik, üslubi materialımız azdır). Amma bu, dilin məhv olması demək deyildir. Xalq ədəbi dili yaşadır və inkişaf etdirir. Deməli, bazisin dilə münasibəti ona bu və ya digər dərəcədə təsir edə bilər. Amma onu dəyişdirə bilməz. Bütün bu məsələləri tarixi-ictimai şəraitlə əlaqədar götürmək lazımdır ki, bu da dilçiliyi tarix elmi ilə bilavasitə əlaqələndirir.

DİLÇİLİYİN MƏNTİQLƏ ƏLAQƏSİ

Dilin fəlsəfi problemlərindən biri də dillə təfəkkürün əlaqəsi məsələsidir. Bu məsələ özlüyündə qədim tarixə malik olsa da, onun təfəkkürlə eyniyyət təşkil etməyib, dialektik vəhdətdə olması anlayışı yüz illik tarixə malikdir. Dilçiliklə məntiqi əlaqələndirən təfəkkür əslində məntiqi kateqoriya olub, yüksək "O" inkişaf etmiş materiya olan beynin məhsuludur. Dil isə ^ təfəkkürün ifadə formasıdır. Yəni insan təfəkküründə yaranmış 'O' fikirlər dil vasitəsilə reallaşır. Dillə təfəkkürün əlaqəsindən xüsusi mövzu kimi ayrıca danışılacağını nəzərə alaraq bu barədə geniş bəhs etməyə lüzum görmürük.

Ünsiyyət prosesində əsas rol oynayan nitq həm məntiqin, həm də dilin tədqiq dairəsinə daxildir. Nitqdə həm dil qanunları, həm də təfəkkür qanunları əks olunur.

Təfəkkürün eyniyyət, ziddiyyət, kafi əsas və üçüncünü istisna qanunu nitqdə aparıcı rol oynayır. Əgər nitqdə təfəkkür qanunlarından biri pozularsa, onda dilin ekspressiv funksiyası pozulmuş olar. Yəni nitqdə obyektiv kerçəklik insan təcrübəsi əsasında düzgün əks etdirilməzsə, cümlə və ya cümlələr fikri ifadə etməz, beləliklə, dilin kommunikativ funksiyası reallaşmaz.

Təfəkkürün bütün element və formaları məfhum, hökm, əqli ümumiləşmə bilavasitə dillə, dil qanunları ilə əlaqədardır, Yəni məfhumlar özü reallaşa bilməz. Onlar dildəki işarələri olan sözlər vasitəsilə reallaşırlar. Hökmlər də cümlə ilə əlaqədar olduğundan hər ikisi fikir işarəsidir. Lakin hökm məntiqi, cümlə isə qrammatik kateqoriyadır. Məntiq qanunlarını bilmədən və onlara əməl etmədən dilçilikdə Heç bir anlayışa tərif vermək olmaz. Çünki tərifin elmi əsası, məntiqi olmalıdır. hər hansı bir linqvistik kateqoriyaya tərif vermək istədikdə mütləq onun ümumi və özünəməxsus cəhətlərini seçmək lazımdır. Yəni anlayışın diferensial və inteqral cəhətləri linqvistik tərifin əsasında durmalıdır. Bu da tamamilə məntiq qanunları əsasında mümkün olur.

DİLÇİLİYİN PSIXOLOGİYA İLƏ ƏLAQƏSİ

Fizioloji mənada insanla alı inkişaf etmiş heyvanlar arasında ümumi cəhət çoxdur. Başqa canlılar özlərindən əvvəlki nəslin «təcrübəsini» mənimsəyə və ümumiləşdirə bilmir, öz əvvəlki nəsillərindən irəli kədə bilmir. Təkcə onlar ətraf mühitə uyğunlaşaraq özlərində şərti refleks yarada bilirlər. İnsan isə, başqa canlılardan fərqli olaraq, nəinki özündən əvvəlki, hətta özündən

sonrakı həyat haqqında da təsəvvürə malik olur. Bunun üçün insan birinci nevbədə dilinə və təfəkkürünə minnətdar olmalıdır. İnsanın düşünmə, dərk etmə və danışma prosesində iştirak edən əsəb sistemi, beyin yarımkürələri və s. fiziologiya, düşünmə prosesindəki psixi proseslər, beyin yarımkürələrinin zədələnməsi nəticəsində insanın xarakterindəki dəyişiklik və nitqinin korlanması (afaziya) isə psixologiya ilə dilçiliyi əlaqələndirir.

Dillə nitqin əlaqəsi məsələsi psixologiya ilə dilçilik üçün ortaqdır. Yəni «dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir» fikri hər iki elm üçün məqbul ifadədir. Nitqin xüsusiyyətləri, növləri, dilə münasibəti və s. kimi məsələləri psixologiya dilçilikdən götürdüyü kimi, dilçilik də nitqin mexanizmi, qəbul edilməsi, anlaşılması, nitqin pozulma səbəbləri, nitq fəaliyyəti və s. kimi məsələləri psixologiyadan alır. Görkəmli psixoloq N. İ. Jinkin belə bir nəticəyə kəlmişdir ki, nitqi ifadəni tərtib etməzdən əvvəl, xüsusi kodun (təsəvvür, surət və sxem) kəməyi ilə onun fikri özəyini (skeletini) qururuq. Bu, nitq ifadəliliyinin proqramlaşdırma mexanizmidir. Bundan sonra proqramdan (plandan), mürəkkəb mexanizmlər qrupundan qrammatik, sintaktik quruluşa, cümləyə keçilir. Sonra lazım olan sözü axtarma mexanizmi işə düşür, sintaqmı proqramlaşdıran motor mexanizmi, nəhayət, nitqin səslənməsini reallaşdıran mexanizmlər fəaliyyətə gəlir. Sonra isə nitq alınmış olur.¹ Göründüyü kimi, bu çox mürəkkəb

¹ Ümumi psixologiya. Bakı, «Maarif», 1982. soh. 227 – 228

mexanizmdir. Bəs ifadə edilmiş cümlənin düşünülməsi, fikir yaranması bura daxil deyilmi? Bu, təfəkkür prosesidir. İnsanın psixi vəziyyətinin onun nitq fəaliyyətinə çox güclü təsiri vardır. Belə ki, mənfi emosiyaların təsiri altında insanın psixonitq mexanizmi passiv olur. Müəyyən mənada həmin mexanizm bağlanır. Adam bildiyi bir şeyi də danışa bilmir. Bəzən isə insan müsbət psixi emosiyaların təsiri ilə, hətta adi bir məsələni yüksək, bəlağətli nitqlə, həvəslə danışmaq istəyir.

İnsanın nitq fəaliyyəti prosesində «stimul-reaksiya» tipli elementar fizioloji mexanizmlər, habelə yüksək nitq fəaliyyətinə məxsus ierarxik spesifik mexanizmlər iştirak edir.

Psixoloji və dilçilik ədəbiyyatında nitqin pozulmasının beş növünə rast gəlinir. Bunlardan ikisi (dinamik və motor) – psixologiya ilə, biri – semantik afaziya – dilçiliklə, ikisi isə – afferent motor və sepsor afaziya – fizioloji pozuntularla əlaqədardır.

Dinamik afaziya zamanı nitqi düzkün sintaqmlara bölmək, cümlədə iştirak edən söz və söz birləşmələrini fonetik cəhətdən düzgün qruplaşdırmaq olmur. Beləliklə, nitqin dinamikası pozulur. *Afferent motor afaziyası* zamanı mərkəzdən gələn impulslar pozulmuş olur, Yəni cümlədə sözlər qrammatik cəhətdən düzgün əlaqələndirilmir. Bəzən sözün bir neçə səsə tələffüz etsə də, onları birləşdirə bilmir.

Bu iki afaziya bilavasitə psixologiyanın obyektinə daxildir.

Afferent motor afaziyası zamanı xəstə səsləri təhrif edir, çətin məxrəcli səs asan tələffüz olunan səslərlə əvəz

edilir. Bu da hissi sinirlərlə, Yəni impulsun hiss üzlərindən mərkəzi əsəb sisteminə verilməsi prosesində baş verən pozğunluqla əlaqədardır.

Semantik afaziya sözlərin düzgün seçilməməsi və onların mənaca yerli-yerində işlədilməməsi ilə əlaqədardır. Bu zaman söz mənaca düzgün işlədilmədiyi kimi, söz və söz birləşmələri də mənaca düzkün qiymətləndirilmir.

Sepsor afaziya nitqi düzgün başa düşməməklə əlaqədardır; sözün səs tərkibi ilə mənası arasındakı əlaqəni bərpa edə bilmir, səslənməyə aludə olub mənaya əhəmiyyət vermir və yaxud eyni səsi bir neçə dəfə təkrar edir.

Bütün bunlar dilçiliyi bilavasitə psixologiya ilə əlaqələndirir.

DİLÇİLİYİN FƏLSƏFƏ İLƏ ƏLAQƏSİ

Çox vaxt fəlsəfəni bütün elmlərin anası hesab edirlər. Bunun məntiqi əsası vardır. Elm ictimai şüur formasıdır. İctimai şüur isə məhz fəlsəfi kateqoriyadır. Elə bir elm yoxdur ki, onun fəlsəfi əsası olmasın. Müasir təbiətşünaslığın, fizikanın, riyaziyyatın belə fəlsəfəyə əsaslandığı molumdur. Dilin, tarixin, düzgün təfəkkürün (məntiqin), antroponimikanın və başqa elmlərin də ilkin tədqiqat obyektinə fəlsəfi məsələlər olmuşdur. Yəni bu elmlər də ilk əvvəl fəlsəfənin bir sahəsi olmuşdur.

Dilçilik elmi də ilkin inkişaf mərhələsində fəlsəfənin bir hissəsi kimi meydana kolmuşdur. Hətta bir neçə əsrlik dövrdə yunan dilçiliyi fəlsəfə dövrü keçirmişdir. Yunanıstanda dil haqqında düşünmə hələ

yeni eradan əvvəl VI əsrə aid idi. V – III əsrlərdə isə artıq fəlsəfi dilçilik şərti mənada formalaşmışdı. Yunan filosoflarını maraqlandıran birinci problem dilin kim tərəfindən yaradılması məsələsi idi. Dilin mənşəyi problemi fəlsəfənin əbədi mövzusu olan materialist və idealist anlayışların qarşılaşdığı, toqquşduğu əsas nöqtələrdən biridir. İdealist anlayışa görə, kainat, nəbatat, camadat özü allahın iradəsi ilə yarandığı kimi, dil də allahın iradəsi ilə yaranmışdır. Materialistlər isə bunun əksinə olaraq dili bir nəfərin yaradıcılıq məhsulu kimi şərh etmək fikrindən uzaq idilər.

Ad, onun mənşəyi və təbiəti haqqında da idealist və materialist baxışlar həmişə əks qütbə dayanmışlar. Dilin ictimai mahiyyətini düzgün şərh edə bilmədiklərinə görə idealist filosoflar dilin xarakterini, cəmiyyətdəki rolunu, dil faktlarının funksiyasını düzgün qiymətləndirə bilmirdilər. Dil və cəmiyyət məsələsində idealist filosofların mövqeyi daha tez tərkib edilə bilər. İdealist fəlsəfi baxışa görə, hər bir xalqa (geniş mənada cəmiyyətə) dili allah bəxş etmişdir. Elə isə bu qədər dil üçün saysız-hesabsız dil vahidini allah hansı arsenaldan, nə vaxt və necə vermişdir? Bu fikri qəbul etsək, ikinci sual meydana çıxacaq ki, bəs onda niyə dillər qohum olur? Belə çıxırmı ki, dillər arasındakı qohumluq münasibətləri allah tərəfindən tənzim edilir? Əgər belədirsə, deməli allahın müstəqil, bir-birindən fərqli dil yaratmağa qüdrəti çatmamışdır. Dilin əbədiliyi məsələsində də idealist fəlsəfə düzgün mövqə tutmur. İdealist anlayışa görə dünyada allahdan başqa hər şey müvəqqətidir. Təkcə allah əbədi, laşənk və bimməkdir. Kainat özü və həyatdakı hər şey məhv olub kədəcək. Bu

fikir dilə də şamil edilir. Deməli, nə cəmiyyət, nə də dil əbədidir. Bu, yanlış mövqedir.

Fəlsəfənin əsas qanunları olan kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi, əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, inkarı inkar qanunları az və çox dərəcədə dilin özünə də aiddir. Məs. kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi qanununu götürək. Əlamət və keyfiyyətin əşyada və hərəkətdə dəyişməsi anlayışı dilçilikdə dərəcə kateqoriyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Dərəcə anlayışı fəlsəfi anlayış olub, əşyada keyfiyyət və əlaməti hərəkətdə (əlamətdə) əks etdirir. Bu əlamətlərin azlıq və ya çoxluq – Yəni kəmiyyətcə dəyişməsi yeni anlayış, yeni keyfiyyət yaradır.

İnkarı inkar qanunu əsasında dil strukturu hələ tədqiq edilməmişdir. Ümumi dilçilikdə dilin struktur elementlərinin inkişaf prosesində bir-birini inkar etməsi və üçüncünün yenidən birinciyə qayıtması və yaxud birincinin elementlərinin üçüncüdə təzahür etməsi məsələsi tam işlənilməmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar ilk tədqiqatı böyük alman filosofu Hegel aparmışdır. Hegel özünün «Məntiq» əsərində bu qanunun əsas müddəalarını kəşf etmişdir. Marksistlər onun idealist baxışlarını tənqid etmiş, guya bu qanunu materialistcəsinə işləyib öz adlarına çıxmışlar, əslində isə inkarı inkarın Hegel strukturu saxlanılmışdır. Yuxarıda dediyimiz kimi, dilin özünün inkişaf prosesində keçirdiyi dəyişikliklər və dilin daxili quruluşundakı elementlərin qarşılıqlı münasibəti inkarı inkar qanunu əsasında baş verir. Bu qanunun fəaliyyət prosesində üç komponent qarşılıqlı münasibətdə olur.

Birinci – əsas – Yəni müqayisə ediləcək keyfiyyətin bazası (buna Hegel tezis deyirdi).

İkinci – həmin əsasla müqayisə edilən, ona qarşı qoyulan komponent (buna Hegel antitezis deyirdi).

Üçüncü isə ikincinin inkarından doğan, birincinin əlamətlərini özündə ehtiva edən sintez.

Bu üç komponent qarşılıqlı olaraq münasibətdə və vəhdətdədir. Belə ki, ikinci birincini inkar etdiyi halda, inkişaf nəticəsində üçüncü də ikinci-inkar edir. Məs. tayfa dilləri (tezis) keyfiyyətcə yeni bir faktor olan xalq dilinə keçir. Bu keçid pro-sesində xalq dili tayfa dil elementlərini inkar edir. Bir çox söz və ifadələr, qrammatik morfemlər müxtəlif səbəbdən bir-birini inkar edir. Məs. sözlər eyni məzmununda olduğuna görə və yaxud müxtəlif tayfa dil elementləri xalq dili üçün məqbul görülmədiyinə görə ümumxalq dilinə daxil ola bilmir (inkar olunur).

Ümumxalq danışığı dilində hələ tayfa elementləri yaşayır. İnkişaf nəticəsində xalq özü millətə çevrildiyi kimi, onun dili də milli dil səviyyəsinə yüksəlir. Aydın ki, milli dil artıq tayfa dil elementləri əsasında deyil, ümumxalq dili əsasında qurulur. Ümumxalq danışığı və ədəbi dili əsasında yaranan milli dil, xalq dilinin bəzi cəhətlərini inkar edir. Yəni inkar edənin özü inkar olunur. Lakin ümummilli dil inkişaf nəticəsi olmasına baxmayaraq, tayfa dili elementlərini də saxlayır. Burada fəlsəfənin inkarı inkar qanunu ilə dilin analoji inkişaf qanunu birləşmiş olur. Yəni ikincini inkar edən tamamilə birincidən uzaqlaşmadığı kimi, milli dil də analoji inkişaf qanunu əsasında gedərək öz ilkin kökündən uzaqlaşmır, əgər bu qanunlar olmasaydı,

tarixdə və cəmiyyətdə hər dil əvvəlkini inkar edib sabitlikdən çıxarar, hər şey özgüləşərdi. Eləcə də dil inkişaf edib dəyişərək, əvvəlkini inkar edərək başqa bir dilə çevrilərdi.

DİLÇİLİK VƏ FİZİOLOGİYA

Dilçilik elmi fiziologiya elmi ilə də əlaqədardır. Danışq səslərinin yaranması prosesi, bu vaxt havanın fəaliyyəti, danışq üzvlərinin səsçixarma prosesindəki rolu və s. məsələlərdə dilçilik bilavasitə fiziologiyaya əsaslanır. Təsadüfi deyil ki, fonetikanın bu məsələlərdən bəhs edən növünə fizioloji fonetika deyilir. Ağciyər, alveollar, bronxlar, səs telləri, dilçək, yumşaq damaq pərdəsi, burun boşluğu, dil, sərt damaq, dişlər və s. səsin yaranmasında və tələffüzündə mühüm rol oynayır. Bu üzvlərin özü və xarakteri haqqında məlumatı dilçilik hazır şəkildə fiziologiya elmindən alır. Eşitmə prosesi, səsin qəbul edilməsində iştirak edən üzvlər – qulaq (bayır və iç qulaq), qulaq pərdəsi, beyin quruluşu, eşitmə mərkəzi, oradakı oyanma-induksiya, səsin fərqləndirilməsi və sözün mənasının başa düşülməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir ki, bu haqda məlumatı da dilçilik fiziologiyadan alır. İnsanın beyin quruluşu, düşünmə və danışma prosesindəki beyin mexanizmlərinin fəaliyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında çox bəhs edildiyini, dil və təfəkkür adlı xüsusi bəhisdə geniş danışacağımızı nəzərə alaraq burada bu məsələdən ətraflı bəhs etməyi lazım görmürük.

DİLÇİLİYİN FİZİKA İLƏ ƏLAQƏSİ

Görkəmli dilçi alim A. S. Çikobava 1953-cü ildə yazırdı ki, əgər deyilsə ki, dilçilik fonetikanın sayəsində dəqiq elmlərdən biri olmuşdur, mübaliğə olmaz. Əllinci illərdə yalnız səslər fiziki üsulla eksperimentə cəlb edilirdi. Müasir dilçilik elə yüksək səviyyəyə çatmışdır ki, nəinki fonetika, habelə sintaksis özü də fizika ilə əlaqədar şəkildə tədqiq edilir. İndi dilin bütün səviyyələri dəqiq elmlərin köməyi ilə tədqiq edilə bilər. Danışq səslərinin akustik cəhətlərini öyrənən akustik fonetika tamamilə fizika elminin qənaətlərindən istifadə edir. Danışq səslərinin akustikasını öyrənmək üçün aşağıdakı cəhəti mütləq bilmək vacibdir. Belə ki, əmələ gələn səs durğun mühitdə dalğalar şəklində ətrafə mühitə yayılır. Getdikcə səs dalğasının hündürlüyü (X), rəqslərin tezliyi (X) azalır. Rəqs dalğasının uzunluğu artaraq, nəhayət, sonsuzluğa bərabər olur (S).

Fizikadan məlumdur ki, rəqsin amplitudası səsin sürəti ilə düz, onun yayılma tezliyi ilə tərs mütənasibdir. Dalğanın uzunluğu rəqsin amplitudundan düz mütənasib asılıdır. Yəni $v=A\omega$.

Bu cəhət butün eksperiment zamanı nəzərdə tutulmalıdır. Laboratoriya şəraitində sait və samit səslər, onların linqvistik- fiziki cəhətləri xüsusi aparatların köməyi ilə öyrənilir. Kimoqramlar, palatoqramlar və s. cihazlar nəinki ayrı-ayrı səsləri, habelə söz birləşmələri, sintaqmlar, bütöv cümlə kimi dil vahidlərinin fiziki keyfiyyətləri haqqında dəqiq məlumat verir. Bu barədə eksperimental metoddan danışanda geniş bəhs ediləcək.

DİLÇİLİYİN RİYAZİYYATLA ƏLAQƏSİ

Hələ XIX əsrdə yazılırdı ki, hər hansı bir elm özünün yüksək inkişaf mərhələsinə o vaxt qədəm qoyur ki, öz tədqiqində riyazi metodlardan istifadə etsin. Dil sisteminin keyfiyyətə tədqiqi inkişaf nəticəsində kəmiyyətə tədqiqə keçir. Beləliklə, dilin bütün səviyyələri riyazi metodlar əsasında tədqiq edilir. Dilçiliyin yeni sahəsi olan riyazi dilçilik məhz riyazi metodlara əsaslanır. Ənənəvi dilçilik isə bütün dil vahidlərini linqvistik baxımdan tədqiq edərək onların dildəki yerini müəyyənləşdirir. Lakin dil vahidlərinin statistikası, onların dildə işlənmə tezliyi və ehtimalı, habelə dildə çoxluqların tətbiqi və yaranması və s. bu kimi məsələləri ənənəvi dilçilik metodları ilə tədqiq etmək olmaz. Buna görə də dilçiliyə riyaziyyatın tətbiqi bu elm qarşısında yeni inkişaf sahələri açır.

Riyaziyyatın dilə müdaxiləsi iki səbəblə şərtləndirilir.

Birinci, dilçiliyin inkişafı dilin və dar mənada mətnin tədqiqinə daha dəqiq və obyektiv metodların tətbiqini tələb edir. Dilçiliyə riyaziyyatın tətbiqi dilçi alim üçün dil materiallarının sistemləşdirilməsi, ölçülməsi və ümumiləşdirilməsinə geniş imkan yaradır.

İkinci, dilçiliyin bir sıra dəqiq elmlərlə – fizika, kimya, kibernetika, fiziologiya ilə əlaqəyə girməsi yalnız riyazi dildən istifadə etməklə mümkün olur. Riyazi dil adi ünsiyyət dilindən fərqlənir. Riyazi dilin yaranması məhz kompüter və sinxron tərcümə işini asanlaşdırmışdır. Riyazi dil də adi dil kimi kodlaşdırılır. Sonra isə insan – maşın – insan sistemi yaranır.

İndi isə riyazi dillə adi dilin fərqi göstərək.

Əvvəlcə, hər iki dil - həm riyazi, həm də adi dil informasiyanı işarələrlə (semiotik vasitələrlə) verir. Bu iki dil arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Adi, Yəni dilçiliyin öyrəndiyi dil (söz, söz birləşməsi, cümlə dili) işarəsi özündə dörd münasibəti – cəhəti birləşdirir: ad (məlumatın maddi daşıyıcısı), denotat (xarici aləmdə onun əksi), desiqnat (adın məfhumla əlaqəsi, buna siqnikativ münasibət də deyilir), konnotat (şəy və hadisə haqqında hissi – qiymətləndirmə anlayışının kompleksi).

Riyazi dildə isə denotativ və konnotativ münasibətlər olmur. Riyazi dil yalnız ad və onun riyazi mənasını əsas götürür.

2) Adi dil çoxmənalı, çoxüslubludur. Riyazi dildə bu olmur. Riyazi dildə yalnız ad və onun riyazi mənası mövcud olur.

3) Adi dildə dil vahidləri çoxlu törəmə mənalarda (metafora, metonim, sinekdoxa və s.) işləndiyi halda, riyazi dildə bu yoxdur. Avtomatik məlumat, maşın tərcüməsi, adam-maşın dialoqu zamanı adi dil materialı riyazi dil əsasında kodlaşdırılır: Bu o deməkdir ki, adi dildə hər hansı çoxmənalı söz riyazi dilə yalnız bir mənada kodlaşdırılır. Başqa sözlə, hər bir dil elementi riyazi dilin kod işarəsi ilə uyğunlaşdırılır.

Bu gün adi dilin riyazi dilə çevrilməsi. Yəni kompüter və EHM üçün proqram hazırlanması çox böyük elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Yaxın gələcəkdə ənənəvi dilçilikdə olan bir sıra mübahisəli məsələləri kompüter dərhal həll edə biləcək. Riyaziyyatın təkcə dilçiliyə deyil, dilin özünə də müdaxilə etməsi dil qanunlarının necə sabit və ciddi

xarakterdə olduğunu bir daha təsdiq edir. Məs. riyaziyyatdan məlumdur ki, iki mənfi ədədin hasili bir müsbət anlayışa bərabərdir:

$$(-a) \cdot (-b) = ab$$

Bir mənfi ədədlə bir müsbət ədədin hasili mənfi kəmiyyətə bərabərdir: $(-a) \cdot (b) = -ab$

Bu anlayış dilin özündə də vardır. Azərbaycan dili materialı' əsasında götürsək; mənfi anlayış ifadə edən *-siz*, *deyil*, müsbət anlayış ifadə edən *-A*, *-dir* şəkilçilərinin funksional fəaliyyət prosesində yaratdığı mənə riyaziyyatda olduğu kimi olacaq:

$$\text{siz} + \text{deyil} = \text{lıdır}$$

$$\text{siz} + \text{dir} = \text{lı deyil.}$$

Həmin qrammatik mənaları leksik mənalara əlavə etdikdə kommunikativ-məntiqi mənə alınır. Məs.:

$$\text{Sevinc savad} + \text{siz} + \text{deyil} = \text{Sevinc savadlıdır.}$$

$$\text{Sevinc savad} + \text{sızdır} = \text{Sevinc savadlı deyil.}$$

Riyaziyyatın ehtimallar, çoxluqlar nəzəriyyəsi müvəffəqiyyətlə dilə tətbiq edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarının statistik metodla ümumiləşdirilməsi dilçilərdən əvvəl riyaziyyatçıları maraqlandırmışdır. Riyaziyyatçılar həyatdakı faktları statistik üsulla həll etdikləri kimi, dil faktlarını da ümumiləşdirmişlər. Statistik metodla dilin bütün vahidləri: fonemlər, morfemlər, leksemlər və sintaktik vahidlər tədqiq edilərək ümumiləşdirilir. Statistik metod riyaziyyatın dilçiliyə tətbiq edilən ən sadə metodudur.

Ehtimallar nəzəriyyəsinin dilə tətbiqi statistik üsulla aparılan işin, müəyyən mənada, davamıdır. Bu iki üsulu müqayisə etmək, dilçilik terminləri, real və ehtimal anlayışlarına bənzər bir məfhum alınır.

Ehtimallar nəzəriyyəsinin ən sadə, on bəsit mərhələsini dilə tətbiq edərək dilin bütün səviyyələrində işlənən vahidlərin işlənmə tezliyi haqqında məlumat almaq olar. Məs. təsəvvür edək ki, bir qutuda 90 qırmızı, 60 sarı və 30 yaşıl alma vardır. Biz qutudan bu almalarından götürmək istəyirik (əlbəttə, təsadüfi faktlar istisna olunur). Onda almaların rəngini baş hərfləri ilə işarə edərək (qırmızı – Q, sarı – S, yaşıl – Y), onların götürülmə ehtimal düsturunu aşağıdakı kimi qura bilərik:

$$Q = \frac{Q}{(S+Q+Y)} = \frac{90}{(90+60+30)} = \frac{90}{180} = \frac{1}{2} \quad S = \frac{S}{(S+Q+Y)} = \frac{60}{(90+60+30)} = \frac{60}{180} = \frac{1}{3}$$

$$Y = \frac{Y}{(S+Q+Y)} = \frac{30}{(90+60+30)} = \frac{30}{180} = \frac{1}{6}$$

Yəni qırmızı alma götürmək ehtimalı – 1/2, sarı alma götürmək ehtimalı – 1/3, yaşıl alma götürmək ehtimalı – 1/6-dir.

Adi dillə desək, qırmızı alma götürmək üçün qutuya 2 dəfə, sarı alma götürmək üçün 3 dəfə, yaşıl alma götürmək üçün isə qutuya 6 dəfə əl atılmalıdır.

Bunu eynilə ayrı-ayrı səslərin, morfemlərin, sözlərin dildə işlənmə tezliyinə aid etmək olar. Məs.;

Aldın ol iqlimi kim, aləmdə yüz min padişah
Həsəratıyla verdi can, fəthin bilib əmri-məhal

(Füzuli)

Bir qədər mey istədim, sındırdı könlüm şişəsin
Daş bağırlı saqi-yi-sahib-cəfadan küsmüşəm.

(Vaqif)

Eh ahi-sərd, urma nəfəs zülfi-yara sən,

Bir dəm qərar tut, dili-divanə bilməsin.

(Sabir)

Göründüyü kimi, bu üç beytin biri XVI, biri XVIII,

biri isə XX əsr dilimizin məhsuludur. Ehtimal nəzəriyyəsini tətbiq edərək buradakı *a*, *ə*, *i* və *i* səslərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək olar. Bu üç şərs parçasında cəmi 84 sait səs işlənmişdir.

i - 26, *ə* - 21, *a* - 17, *ü* - 8, *ı* - 5, *e* - 3, *u* - 2, *ö* - 1, *o* - 1.

Bu rəqəmlər əsasında sait səslərin bir-birinə nisbətən dildə işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək olar (əlbəttə ehtimal əsasında).

Belələklə, $i=26/84=1/3, 2$

$a=17/84=1/5$

$ə=21/84=1/4$

$ü=8/84=1/10, 5$

$e=3/84=1/28$

$u=2/84=1/42$

$o=1/84$

$ö=1/84$

Buradan belə bir ehtimala gəlmək olar ki, dil- doki hər 84 sait sosdəni $1/3, 2$ -si *i*, $1/5$ -i *a* və *s*. olur. Hətta bu rəqəmlər əsasında saitlərin bir-birinə nisbətən hansı tezlikdə işlənmə ehtimalını da müəyyənləşdirmək olar.

Riyaziyyatın dilçiliyə çox asanlıqla tətbiq edilməsində çoxluqlar anlayışı xüsusi yer tutur. Çoxluqlar nəzəriyyəsinin mahiyyətini riyazi dilçilər belə izah edir: «Müasir riyaziyyatın əsas anlayışlarından biri çoxluqlar anlayışıdır. **O** (çoxluqlar nəzəriyyə-si – A. B.) ilkin olub, daha sadə anlayışlar vasitəsilə izah edilir. Çoxluqlar anlayışı ilə biz kifayət qədər tez-tez rastlaşırıq; rus əlifbasının hərfləri çoxluq yaradır, eyni

sözləri söz işlətmə haqqında da demək olar»¹.

Sözlə söz işlətməni eyni cür qəbul etmək olmaz. Söz yalnız nominativ mənada, ilkin formada götürülsə, söz işlətmə termini altında bu sözün çoxlu işlənmə formaları (çoxluqları) nəzərdə tutulur. Molumdur ki, hər bir dildə bu və ya digər söz çoxlu formada, üslubi məqamda, sintaktik səviyyədə işlədilir. Eyni sözləri fonem və morfemlər haqqında da demək olar. Məs., dildə olan az miqdarda fonem bir-biri ilə həndəsi-riyazi çoxluqlar şəklində birləşərək saysız-hesabsız söz yaradılmasına xidmət edir. Morfemlərin işlənmə çoxluğunu da bununla izah etmək olar. Sintaktik səviyyədə sezlərin sırasını müəyyən etdikdən sonra onların yerdəyişmə qanunlarını da çoxluqlar anlayışını tətbiq etməklə müəyyənləşdirmək olar, hələ XIX əsrdə prof. Peşkovski çox asan yolla (primitiv şəkildə riyazi anlayışa osaslanaraq) 5 sözden ibarət bir cümləni 120 cür qurmaq mümkün olduğunu sübut etmişdi.

Azərbaycan dili qanunları əsasında isə – Dünən Humay Əziməni məktəbə apardı – cümləsini üzvlərin yerini dəyişməklə neçə cür qurmaq olar? Bu üzvlərin hər birini 5 dəfə – birinci, 5 dəfə – ikinci, 5 dəfə – üçüncü, 5 dəfə – dördüncü, 5 dəfə – beşinci işlətməklə 120 cümlə almaq olar, əlbəttə, onda cümlənin mübtədə və xəbərinə və başqa üzvlərinə xələl gəlməyəcək. Təkcə cümlənin üslubi ifadə çalarlığı dəyişəcək.

Riyaziyyatın tətbiqi ilə bir sıra linqvistik və fəlsəfi anlayışlar dəqiqləşir. Məs. fəlsəfi və qrammatik zaman

¹ Пиотровский Р.Г. и др. «Математическая лингвистика» М., 1977. стр. 11.

anlayışını götürək. Məlumdur ki, fəlsəfi mənada hadisə və iş yalnız üç zamanda baş verə bilər (nəzərə alaq ki, əşya məkanla, iş zamanla bağlıdır). Nahaq deyilmir ki, hər şeyin öz vaxtı, hər şeyin öz yeri vardır. İndi işin vaxtına diqqət yetirək: iş nə vaxt baş verirsə versin, yalnız üç zaman daxilində baş verəcək. Yəni

$Z_f = Z_{fk} + Z_{fi} + Z_{fg}$ Dilçilikdə isə zaman anlayışı bir qədər fərqlidir. Belə ki, dilçilikdəki, qrammatik zaman iş, hal, hərəkətin icra momentlərindən daha geniş zamanı əhatə edir. Qrammatik zamanın tərifini belədir: danışq momentinin icra momentinə olan nisbətinə qrammatik zaman deyilir. Yəni

$$Q = \frac{Dm}{\dot{m}}$$

Bu nisbət dünya dillərindəki qrammatik zamanın ifadə formalarını nəzərə aldıqda çoxlu zaman şəkli əmələ gəlir. Bu anlayışı riyazi dillə belə ifadə etmək olar:

$$Z_f = Z_{fk} + Z_{fi} + Z_{fg}$$

$$Z_{fk} = Z_q(Z_{kp} + Z_{kş} + Z_{ksov} + Z_{knsov} + Z_{kmazi}$$

+

$$+ Z_{kr} \dots)_n Z_{fi} = Z_{qi}$$

$$Z_{fg} = Z_q(Z_q)g + Z_{qeyri+qəti} + Z_{bir} + Z_{b. sl.}$$

müstəqibə +¹

¹ Z_f – (zaman-fəlsəfi), Z_q – (zaman qrammatik) və s.

(n – toplananların cəmi deməkdir).

Bu düsturların mənası bundan ibarətdir ki, zaman-fəlsəfi keçmiş zaman qrammatik keçmişlə nəqli, şühudi, rus dilindəki soverşenni vid, nesoverşenni vid, ərəb dilindəki mazi, alman və ingilis dillərindəki perfekt və s. n dərəcədən qüvvətə yüksəldilmiş bir kəmiyyətə bərabərdir.

Zaman-fəlsəfi indikinin isə bütün dünya dillərində bir ifadə forması vardır. Bu da icra momenti ilə danışmaq momentinin eyni vaxtda baş verməsindən irəli kəlidir.

Zaman-gələcək fəlsəfi də keçmiş zaman kimi müxtəlif dillərdə, müxtəlif formalarda, müxtəlif məzmun çarlıqlarında işləndiyi üçün n qədər ifadə formasına malikdir. Dediklərimizi belə yekunlaşdırıb bilərik ki, hər hansı bir fəlsəfi zaman dünya dillərinin qrammatik əsasında n qədər ifadə edilə bilər. Onda aşağıdakı dustur alınar:

$Z_f = Z_q$ (zaman-fəlsəfi bərabərdir zaman-qrammatik əsasa görə n dərəcədən qüvvətə yüksəldilmiş bir kəmiyyətə). Bu çox mücərrəd anlayışı bir qrammatik formanın bir fəlsəfi konkret forması ilə ifadə etmək üçün qrammatik zaman n dərəcədə kiçilməlidir:

Yəni bir fəlsəfi konkret zamanı bir konkret qrammatik zamanla ifadə etmək olar.

Riyaziyyatın dilə və dilçiliyə tətbiqi filologiya elmi qarşısında yeni üfqlər açır. Gələcəkdə riyazi metodlar dilçiliyin bütün sahələrinə, dilin bütün səviyyələrinə müdaxilə edə biləcək. Bu isə dilçiliyin yüksək inkişaf mərhələsi olacaq.

Riyaziyyatın bir sahəsi olan həndəsi biliklər və

təsəvvürlər do dilçiliyə tətbiq edilir. Həndəsi qanunların dilə və dilçiliyə tətbiqi sahəsində hələlik mühüm irəliləyiş gözə çarpmır. Lakin gələcəkdə dil vahidləri funksional fəaliyyət nəticəsində həndəsi təsəvvür səviyyəsinə yüksələcək. Belə ki, sintaktik səviyyədə dil vahidləri məhz həndəsi təsəvvürlər əsasında qiymətləndirilə bilir. Dilin qrammatik quruluşu da həndəsəni xatırladır. Dilin **morfem** tərkibi (morfologiyası) həndəsənin planimetriya hissəsinə uyğundur. Planimetriyada xarici forması olan həndəsi fiqurlar (kvadrat, üçbucaq, düzbucaqlı, trapesiya və s.)

öyrənilədiyi kimi, morfologiyada da dil vahidlərinin (kök, əsas, şəkilçi) xarici forması osas götürülür. Həndəsənin stereometriya hissəsində fəza fiqurları və xəyali cisimlər öyrənilədiyi kimi, sintaksisdə də dil vahidlərinin forması deyil, xəyal (funksional) cəhəti öyrənilir. Həndəsi mücərrədlik də linqvistik mücərrədliklə əlaqədardır.

DİLÇİLİYİN COĞRAFIYA İLƏ ƏLAQƏSİ

Dilçiliyi coğrafiya elmi ilə bir sıra məsələlər əlaqələndirir. Dilçiliklə coğrafiyanın əlaqəsi son vaxtlar sərhədləşdinmişdir. Belə ki, bu, dilçilikdə coğrafi metod yarandıqdan sonra mümkün olmuşdur. Coğrafiyanın dilə tətbiqi ilə əvvəl dillərin, bir dil ailəsinin və ya konkret bir dilin dünya üzrə və ya müəyyən regionlar üzrə yayılması ilə əlaqədardır. Hələ əsl coğrafi metodun dilçilikdə yaranmasından çox-çox əvvəl XI əsrdə M. **Kaşqari** «**Kitabi-divani-lüğət-it-türk**» adlı əsərində coğrafiyanı dilçiliyə tətbiq etmişdir. Belə ki, o, öz əsərində dilini

öyrəndiyi 20 türk tayfasının yaşadığı yerlər, onların en dairəsi haqqında məlumat vermiş və xəritəsini köstərmişdir. Sonralar dünya dillərinin linqvistik xəritəsinin hazırlanmasında coğrafi metodlardan istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə, dil ailələrinin dil qruplarına bölünməsində də coğrafiya tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məs., türk dil ailəsi coğrafi ərazi parametrinə görə aşağıdakı kimi dil qruplarına bölünür: Qərbi hun qrupu və Şərqi hun qrupu (bu haqda ayrıca bəhs edilir). Bir dilin dialektləri də coğrafi üsulla təsnif edilir. Məs., Şimal qrup, Cənub qrup, Şərq qrup, Qərb qrup dialektləri və s.

Dilçiliyin ən gənc sahələrindən biri olan toponimika bu iki elmin daha sıx əlaqəsini təmin edir. Toponimika əvvəllər sırf coğrafiyanın sahəsi hesab edilirdi. Sonrakı tədqiqatlar sübut etdi ki toponimikada dilçiliyin payı daha çoxdur. Yer adları heç vaxt özləri-özlərini adlandırmır Başqa xüsusi adlardan fərqli olaraq, toponimlər təsadüfi verilmir. Coğrafi obyektlərin adlanması üçün çoxlu səbəb vardır. Amma bir şey aydındır ki, obyektlərə ad verənlər öz dil materialı

əsasında və yerin hər hansı bir cəhətini nəzərə alaraq adlandırırlar. Coğrafi şəraiti və ya obyektin coğrafi xarakterini bilmədən toponimik adın mənşəyini düzgün qiymətləndirmək olmaz. Məs., Zəngozur sözünü erməni sözü hesab edib, onu *zanq* (zəng) *zur* (susdu) kimi verirlər. Halbuki *zəng susdu* sözü nə coğrafi xarakterə nə də tarixi hadisə ilə əlaqədar verilmişdir. Əslində bu söz *səng* (daş) *zur* (böyük) mənasından götürülmüşdür və *böyük daşlıq* deməkdir. Obyektin

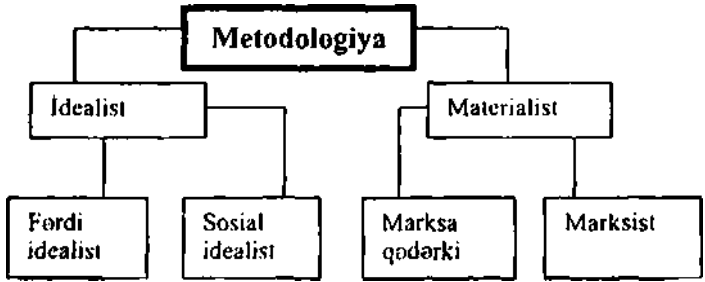
coğrafi xarakteri bunu bir daha sübut edir ki, Zəngəzur dağlıq diyardır.

Topoformların regionlar üzrə yayılması da xüsusi bir metodun tətbiqini tələb edir. Coğrafi adların formantlar metodu ilə tədqiqi həm dilçiliyə həm də coğrafiyaya çox şey verir.

DİLÇİLİKDƏ ƏSAS METODLAR

METOD VƏ METODOLOGİYA

Metodologiya yunanca (metod+logos) sözlərindən yaranmışdır, hərfi mənası metod haqqında elmdir. Fəaliyyətin strukturu, məntiqi təşkili metodologiyanın mahiyyətini təşkil edir. Geniş mənada metodologiya subyektin (alimin) obyektə olan münasibəti və ya ona yanaşma mövqeyidir. R. Dekard metodologiyanı idrak prosesinin fəlsəfi cəhətdən əsaslandırılması hesab etmişdir. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir subyektin müəyyən obyektə yanaşma mövqeyi – fəlsəfi platforması olmalıdır. Alimin öz tədqiqatında gələcəyi nəticə ilk növbədə onun öz obyektinə hansı platformadan – fəlsəfi mövqedən – metodologiyadan yanaşmasından asılıdır. Subyekt öz obyektini o vaxt doğru, düzgün dərk edə bilər ki, onun mahiyyətini bilsin və ona düzgün mövqedən yanaşsın. Dilçilik tarixində müxtəlif platformalar, metodologiyalar olmuşdur.

Göründüyü kimi, idealist və materialist metodologiyanın özləri də müxtəlif növlü və müxtəlif xarakterli olmuşdur. Son vaxtlara qədər materialist metodologiya idealist platformanın bütün tezislərini rədd edirdi. Halbuki, sosial idealizmin səmərəli cəhətlərindən istifadə etmək olar və lazımdır. Dil ictimai hadisə kimi yanan materialist platforma dilin mahiyyəti haqqında düzgün və əsaslı təlim yarada bilmişdir. Lakin marksa qədərki materialistlərin - Demokrit, Dekard və başqalarının xidmətlərini inkar etmək olmaz. Elmi metodologiya elə fəlsəfi baxışlar mövqeyidir ki, bir sıra elmlər həmin mövqedən çıxış edə bilər. Məs., materialist fəlsəfə materialist dilçilik, materialist ədəbiyyatşünaslıq və s. elmlərin metodoloji əsasıdır. Dilin mahiyyətini dərk etmək, onun haqqında düzgün nəzəri biliklər sistemi yaratmaq üçün elmi metodun da əhəmiyyəti böyükdür.

Materialist metodologiyaya əsaslanan dilçiliyin dil haqqında qənaətləri belədir:

1. Dil ictimai hadisədir, cəmiyyət inkişafının məhsuludur.
2. Dil bioloji, fizioloji hadisə deyil.
3. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət

vasitəsidir.

4. Dil təfəkkürlə dialektik vəhdətdədir. Lakin onun eyni deyildir.

5. Dil nitqin maddi əsası, nitq dilin mövcudluq formasıdır.

6. Dil tarixi kateqoriyadır.

7. Dil cəmiyyət həyatının üzvi atributudur.

8. Dil sistem xarakterindədir.

9. Dil obyektivdir, heç bir subyektin təsirinə məruz qalmır.

10. Dilin öz daxili qanunları vardır.

11. Dilin inkişafı onu ölümə aparmır.

12. Dil müxtəlif cinsli işarələrdən ibarətdir və s.

Hər bir elm inkişaf etdikcə özünü genişləndirir, müxtəlif tədqiqat aspektləri və üsulları yaradır. Obyekti tədqiq etmə yolu olan metod mütərəqqi və düzgün mövqeyə əsaslanırsa, həmin obyektin tədqiqi uğurlu olur. Dilçilik elminin uğurları da məhz onun son vaxtlardakı mütərəqqi və çoxcəhətli metodlarından asılıdır.

LİŖVİSTİK TƏDQİQAT METODLARI

Ümumiyyətlə, metodu elmi axtarışlar üsulunun sistemi kimi qəbul etdikdə onları iki qrupa bölmək olar. Elə metodlar vardır ki, bir sıra elmlərdə müştərək şəkildə istifadə edilir. Məs., müqayisə metodu nəinki təkcə ictimai, hətta dəqiq elmlərdə də mövcuddur. Bitki morfolojiyası, geologiya, fiziologiya, triqonometriya, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə və dilçilikdə müqayisə metodundan istifadə edilir. Eləcə də müşahidə metodu

psixologiya, fizika, fiziologiya, pedaqogika, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və s.-də tətbiq edilir. Eyni sözləri tutuşdurma metodu haqqında da demək olar.

Təcrübə metodu fizikada, dilçilikdə, ədəbiyyatşünaslıqda, kimyada, biologiyada və s. geniş yayılmışdır. Bu metodlar ümumi metodlar adlanır.

Elə metodlar da vardır ki, onlar yalnız linqvistik tədqiqatda istifadə olunur. Bunlara xüsusi metod deyilir. Əslində dilçilik metodlarını da ümumi və xüsusi – deyə bölmək olar, ümumi linqvistik metodla dilin bütün səviyyələrini tədqiq etmək mümkün olduğu halda, xüsusi linqvistik metodla yalnız bir səviyyəni tədqiq etmək mümkündür. Belə ki, müqayisə, təsvir, tutuşdurma və s. metodla dilin həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyələri tədqiq edilə bilər. Etimoloji və formantlar metodu ilə yalnız dilin bir səviyyəsini tədqiq etmək olar.

Metod obyektiv gerçəklikdəki əşyaların və cəmiyyətdəki hadisələrin nəzəri və təcrübi cəhətdən öyrənilməsi üsullarıdır.

Metod elm üçün məqsəd deyil. O, yalnız obyektin, onun ayrı-ayrı cəhətlərinin, fəaliyyətinin dərk olunması vasitəsidir. İdrak (o cümlədən elmi təfəkkür) təfəkkürün sonsuz surətdə obyektə yanaşması, insanın təbiətinə, habelə cəmiyyətin inkişafının və təfəkkürün özünün qanunlarına yiyələnməsidir»¹.

Metod dilə yanaşma üsulu kimi çox qədimdən mövcud olsa da .metodlar sisteminin yaranması və

¹ A Axundov. «Umumi dilçilik». «Maarif», İ9KR, səh. 192

metodun bir elmi anlayış kimi dərk edilməsi son 50-60 ilə aiddir.

Dilçilikdə metod anlayışını elmi sistem kimi götürüb tədqiq edən B. A. Serebrennikov olmuşdur. B. A. Serebrennikov metodun əhəmiyyətindən danışarkən yazırdı: «Dilçiliyin on əsas, mərkəzi problemlərindən biri dilçilik elminin tədqiqat metodları problemdir. Müəyyən tarixi mərhələdə bu və ya digər metodun üstünlük təşkil etməsi, hətta dilçiliyin inkişaf xarakterini müəyyənləşdirə bilər»¹

B.A.Serebrennikov metod anlayışının dilçilikdə bərqərar olmasını metodika – metod – metodologiya problemlərinin elmdə bir-birini şərtləndirən fəlsəfi anlayış kimi meydana gəlməsi ilə əlaqələndirir. O, metod haqqında elmi konsepsiya işləyib hazırlamış, onun komponentlərini müəyyənləşdirmişdir. B. A. Serebrennikova görə metod üç komponentdən ibarətdir. O, yazır: «Dilçiliyə tətbiq edilən elmi tədqiqat metodları adlanan sistemə aşağıdakılar daxildir:

1. Metod nəzəriyyəsi.
 2. Məzmununu dilçilik metodlarının əsası təşkil edən elmi-tədqiqat üsulları kompleksi.
 3. Texniki əməliyyat və üsulların kompleksi»².
- Azərbaycan dilçiliyində isə metod və metodologiya məsələsini geniş şəkildə ilk dəfə müasir Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi prof. A. Axundov işləmişdir. O, özünün «ümumi dilçilik» adlı əsərində

¹ Серебренников Б. А. Общее языкознание. М. 1973. стр. 3

² Сereбренников Б. А. Общее языкознание. М. 1973. стр. 260
A. Axundov. Ümumi dilçilik. B. 1988

dilçilik metodlarının nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdır¹. İlk dəfə dilçiliyimizdə tədqiqatın nəzəri və təcrübi vəhdətindən bəhs edən alim dilçilikdə tətbiq edilən bütün əsas metodlardan da danışmışdır.

Dilçilikdə metod məsələsindən danışanda bütün başqa metodlardan əvvəl müqayisəli-tarixi metoddan danışmaq lazımdır.

Müqayisəli-tarixi metod. Bu metodun meydana gəlməsinə ilə dilçilik elm kimi formalaşmışdır. Bu metodun meydana gəlməsi dilçilikdə bir sıra mühüm sahələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz müqayisəli-tarixi metod əsasında dillərin qohumluq üzrə təsnifi mümkün olmuşdur. Bu metod təkcə dilçilik üçün deyil, habelə başqa ictimai fənlər üçün də yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Məs. ədəbiyyatşünaslıqda tarixiliyi nəzərə almasaq, müasir meyarla heç bir

tarixi şəxsiyyəti, ədəbi qəhrəmanı, yazıçını düzgün qiymətləndirmək olmaz. Hər hansı bir hadisəni düzgün qiymətləndirmək üçün onun baş verdiyi tarixi vəziyyəti, yerli şəraiti mütləq nəzərə almaq lazımdır. Müqayisəli-tarixi metodun baniləri 100 il bundan qabaq məhz belə hərəkət etmişdilər. Yəni dil faktlarını yalnız bir konkret inkişaf mərhələsində deyil, tarixi inkişafda götürmüşdülər.

Əgər uzun tarixi prosesdə dilin inkişafını izləyən biliyə əsaslanmasaydıq müqayisəli-tarixi metodun dilə tətbiqi faktik olaraq mümkün olmazdı. Başqa sözlə desək, müqayisəli-tarixi metod sübut etdi ki, ayrı-ayrı dil faktlarının eyniliyi dillərin qohumluğu demək deyil, dilin qohum olması üçün onun bütün sistemi uyğun olmalıdır. Eyni dil faktı qohum olmayan dillərin

qrammatik sistemində müxtəlif cür hərəkət edir. Məs. *maşın* sözü həm rus, həm də Azərbaycan dilində vardır. Bu söz Azərbaycan və rus dillərinin qrammatik quruluşuna daxil olduqda müxtəlif cür dəyişir. Yəni hallanması, cəmlənməsi, xəbərlilik və mənsubiyyət anlayışlarını müxtəlif formada ifadə edir. Amma qohum dillərdə ayrı-ayrı müxtəlif dil faktları eyni istiqamətdə (eyni qrammatik formada) fəaliyyət köstərir. Məs. azərbaycanca – *yağ*, tatarca – *may* sözləri götürək.

Hallanmada Cəmlənmədə Xəbərlilik forması

A. Yağ may yağlar, maylar, yağdır,
 maydurur

Y. Yağın maynın

Yn. Yağa mayqa

Təs. Yağı maynı

Yer. Yağda mayda

Ç. Yağdan maydan

Müqayisəli-tarixi metod xalqın harada yaşamasından asılı olmayaraq dilin bütün struktur elementləri arasındakı uyğunluğu qohumluq üçün əsas götürür. Qohum dillərin fonctik sistemi.

Leksik tərkibi və qrammatik quruluşu qohum olur. Məs. müasir Azərbaycan dilində *tüstü*, tatar dilində isə

tütün işlədilir. Dilimizin tarixinə və canlı xalq danışığı qaynaqlarına (dialektlərə) nəzər saldıqda *tütün* sözünün nə vaxtsa Azərbaycan dilində tüstü mənasında işlədildiyinin şahidi olur. Elə müasir dilimizdə də «*tütünü təpəsindən çıxdı*» ifadəsi indi də geniş işlənməkdədir. Biz işlətdiyimiz *gənc* sözünün ekvivalenti tatar dilində *yaş* sözüdür. Azərbaycan dilində *gənc* – *qoca*, tatar dilində *yaş* – *qart* formasında işlədilir. Bu mənə Azərbaycan dilində yalnız ağaca aid edilir. *Yaş ağac, qart ağaç*. *Yaş* sözü cavan, əyilən, sulu mənasında, *qart* isə qunı, qoca mənasında işlədilir. «*Qocalıb qartımq*» ifadəsi göstərir ki, bu mənə Azərbaycan dili üçün də yad deyil.

Müqayisəli-tarixi metodun ilkin məqsədi «ana dil» (proyazık) probleminin həlli olmuşdur. Bu barədə B. A. Serebrennikov yazır: «əgər bəşər dilinin hər hansı bir dildən, məsələn, Adəm və ya qədim yəhudi dilindən törəməsi haqqında orta əsrlərdə mövcud olan mifləri nəzərə almasaq, demək lazım gəlir ki, «ana dil» problemi öz elmi əsaslarını müqayisəli-tarixi metodun yaranması dövründən almağa başlamışdır».¹

Müqayisəli-tarixi metodun bünövrəsini təşkil edən R. Raskin, F. Boppun, Y. Qrimin və A. X. Vostokovun əsərləri meydana gəlməmişdən əvvəl belə dillər arasındakı ümumiliyin əsasında F. Şlegel «ana dil» problemi haqqında fikir irəli sürmüşdür.

Görkəmli alman alimi A. Şleyxer də bu sahədə ilk

¹ Сербренников В. А. Основы языковедения. М., 1973. Стр. 260

uğurlu addım atanlardandır. A. Meyc Şleyxərin qədim hind, qədim yunan, qədim italyan, qədim kelt, qədim slavyan, Litva və qədim alman dillərinin fonetika və morfologiyası üzərində apardığı müşahidələrə və gəldiyi nəticəyə əsaslanaraq onu Hind-Avropa dillərinin ümumi bir mənşədən törəməsi nəzəriyyəsinin banisi hesab edir.

A. Şleyxər habelə qohum dillərin ümumi mənşəyini təşkil edən «dillərin qohumluğu şəcərəsi»ni də yaratmışdır.

Dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi metodu müxtəlif alimlərin fəaliyyəti ilə bağlayanlar vardır. Məs. akad. A. P. Barannikov Veda və Sanskrit dillərini müqayisəli surətdə tədqiq etmiş hind alimi Panini (e. ə. IV əsr) müqayisəli-tarixi metodun banisi hesab edilir.¹

XI əsrin görkəmli alimi M. Kaşqarının «Kitabi-divani-lüğət- it-türk» adlı əsərində də müqayisə vardır. Bizcə, bu iki alimin müqayisəsi öləri və səthi olduğu üçün, dilin bütün sistemini əhatə etmədiyi üçün onları müqayisəli-tarixi metodun banisi hesab etmək olmaz. Müqayisəli-tarixi metodun əsasını alman alimi Frans Bopp 1816-cı ildə Frankfurt şəhərində çapdan çıxmış «Sanskrit dilinin təsri sistemi yunan, latın, İran və alman dillərinin təsri sistemi ilə müqayisədə», Danimarka alimi Rasmus-Kristian Rask 1818-ci ildə Kopenhagdə çapdan çıxmış «Şimal İslənd dilinin mənşəyinə dair», alman alimi Yakob Qrim 1819-cu ildə Hettinqen şəhərində birinci cildi çapdan çıxmış «Alman qrammatikası», rus alimi A. X. Vostokov 1820-ci ildə

¹ B. Çobanzadə. Lüğət və onun təşkili. (Azərbaycanı öyrənmə yolu) 1028. Nvl səh 19 -20.

Moskvada nəşr edilən «Slavyan dili... haqqında mülahizələr» adlı əsərləri ilə qoymuşlar. Bu dörd əsərin meydana gəlməsini və onların dilçilik tarixində açdığı geniş elmi yolu yüksək qiymətləndirən Amerika dilçisi L. Blumfeld bu hadisəni XIX əsr elminin çox böyük nailiyyəti hesab etmişdir. Yüz yetmiş ildən artıq bir dövrdə bu metod dünya dilçiliyi üçün böyük uğurlar gətirmişdir. Müasir dünya dilçiliyində belə komparativistika çox güclü cərəyan olaraq qalır.

Müqayisəli-tarixi metodun türk dillərinə tətbiqi əsrimizin əvvəllərindən başlayır. Məhz bu dövrdən türkoloqlar türk dillərindəki oxşar cəhətləri ümumiləşdirərək Ural-Altay nəzəriyyəsini yaratmışlar. Beləliklə, türk dillərinin ümumi bir «ana dil»dən (türki) əmələ gəldiyini sübut etmişlər. Türki dil terminini ilk dəfə Polşa alimi Zayançkovski işlətmişdir. 1933-çü ildən 1961-ci ilə qədər Ural-Altay nəzəriyyəsi qadağan edilmiş, türk dillərinin ümumi mənbədən olması fikrini təsdiq edənlər cəzalandırılmış, onlara pantürkist damğası vurulmuşdu.

Siyasətin elmə qalib gəldiyi bir dövrdə – Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsubdur – fikri üstündə bir çox alimlər həbs olunaraq məhv edilmişlər.

Müşahidə metodu. Müşahidə ümumi tədqiqat metodu kimi bir sıra elm sahələrində istifadə edilir. Belə ki, biologiyada müşahidə bitkilərin inkişafı üzərində, tibbdə xəstəliyin gedişi və müalicəsi prosesində, kimyada müəyyən tərkibin alınması üçün aparılan reaksiyalar üzərində, coğrafiyada yerin landşaft xüsusiyyətlərinin dəyişməsi və ya uyğunluğu üzərində, psixologiyada insanın davranışı üzərində, pedaqogikada

izlədiyən adamın təlim və tərbiyəsi üzərində və s. aparılır. Dilçilikdə müşahidə leksikoqrafiyada, dialektologiyada, dialektografiyada, hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın tarixi inkişafında, bu və ya digər toponimlərin regionlar üzrə yayılmasında, səslərin və sözlərin işlənmə tezliyinin müəyyənləşdirilməsində, qohum dillərin sintaktik quruluşunun eyni istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində və s. istifadə edilir.

Müşahidə dilçilikdə ən çox tətbiq edilən metodlardandır. Hələ M. Kaşqari özünün məşhur «Divan»ını da türk tayfalarının dilləri üzərində apardığı müşahidə əsasında yazmışdır. Bu metoddan ya birbaşa, ya da dolayısı ilə XIX əsrin bütün dilçiləri istifadə etmişlər. Müşahidə metodundan bir sistem kimi iyirminci illərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Dialektlərimizin toplanmasına, onların sistemləşdirilməsinə müşahidə üsulunu ilk dəfə prof. B. Çobanzadə tətbiq etmişdir. Alim «Türk-tatar dialektolojisi» (Bakı, 1927), «Azərbaycanın gənc leksikoqraflarına», «Lügət və onun təşkili» və s. çoxlu məqalə və çıxışlarında istər lügət üçün materialın toplanmasında, istərsə də dilimizin canlı dialekt və şivələrinin toplanmasında müşahidə üsuluna yüksək qiymət verirdi. O, yazırdı: «Yığıldığı materialı gün keçirmədən müəyyən bir sistemə çəkməlidir. Bu sistemdə iki əsas almaq mümkündür;

- a) sözlərin fonetik cəhətdən təsnifi;
- b) sözlərin təsərrüfat və ya ictimai həyat bölmələrinə görə təsnifi.

Hər halda bir kəndi və ya yaxud bir rayonu tədqiq

edən adam bu cəhətlərə diqqət yetirməlidir:

1) eşitdiyi sözləri düzgün surətdə və tamamilə yaza bilməli.

2) bu sözlərin mərbut olduğu əşya və hadisələri görməli, təsvir edə bilməli, bəzən rəsmini də çəkməlidir.

3) heç bir rayonda bütün sənət sahiblərinin, bütün xalqın bir dili, bir cür tələffüzü olmadığını xatirindən çıxarmayaraq, bütün sənət şöbələrini, bütün xalq təbəqələrinin sözlərini, tələffüzlərini, başqa lisani əsərlər ilə göstərməyə çalışmalı.

4) yığana material verənlərin mənşəyi, tərbiyəsi, təhsil dairəsi, sənəti, yaşı və başqa təbiətinə aid cəhətləri münasib üsullarla mütləq öyrənməli və qeyd etməlidir.

5) çalışdığı rayonun tarixini, iqtisadi və ictimai həyatını, coğrafi mühitini də bilməlidir

6) yığan hər gündü müşahidələrini dəftərinə, jurnalına köçürməlidir»¹.

Bu tələblər indi də dialektlərimiz üzərində canlı müşahidə aparmaq üçün zəruri cəhətlərdir.

Deskriptiv metod. Bu metod, əsasən. Amerika dilçiləri tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. O.S.Axmanova bu metod haqqında belə izah verir: «Daha yığcam və qəti (son – A. B.) şəkildə ifadə edilmiş formullar tələb edən, dilin və ya mətnin empirik təsvirini tələb edən metod... Burada da vahidləri özü öz quruluşunu açır; buna görə də tədqiqatçıdan psixoloji

¹ Ахманова О. С. «Синтаксис, лексика и фразеология русского языка». М 1999. с. 233.

proseslərə nüfuz etməyi tələb etmir»⁵.

Diskriptivistlər dil faktlarını tədqiq etməkdən daha çox təsvir etməyə əhəmiyyət verirlər. Deskriptiv dilçiliyi, adətən, görkəmli dilçi-antropoloq Frans Boasın (1858 – 1942) adı ilə bağlayırlar. Deskriptiv dilçilik sonralar L. Blumfeld tərəfindən

əsaslandırılmış və hal-hazırda B. Blokun, C. Treycerin, Z. Haidisin əsərlərində inkişaf etdirilir.

Deskriptivistlər sözə əhəmiyyət vermir.²

Dil quruluşunun xarici, formal cəhətlərinə fikir verən deskriptivistlər belə qərara gəlmişlər ki, tədqiq etdiyini dili bilməmək də olar. Doğrudur, dil qanunlarını bilən bir tədqiqatçı hər hansı bir dil üzərində tədqiqat apara bilər. Amma bu, yenə dil vahidlərinin, dil qanunlarının daxili mahiyyətinə nüfuz etməyi tələb edir. Məhz yuxarıdakı cəhəti əsas götürən deskriptivistlər, özlərinin danışa bilmədikləri Amerika hindularının dilini «tədqiq» etməyə başlamışdılar. İyirminci illərdən başlanan bu iş tam uğurla nəticələnmedi.

Təcrübə metodu. Dünyanı dərk etmə prosesində təcrübənin rolu çox böyükdür. Kimya, biologiya, fizika və s. kimi elmlər özlərinin bütün nəticələrini məhz təcrübə əsasında əldə edirlər. Təcrübə nəinki bu və ya digər elmi nəticəyə gəlmək üçün əsas verir, habelə həmin elmi qənaətin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün də əsas meyardır. Dilçilikdə təcrübədən əsasən, səs, sözün və bütöv cümlənin akustik cəhətlərini öyrənmək üçün istifadə edilir. (Dilçiliyin fizika ilə əlaqəsi məsələsindən bəhs edərkən bu haqda danışmışıq). Cümlə haqqında nəzəri biliyi yoxlamaq üçün onun təhlil edilməsi də

təcrübəyə əsaslanır. Bundan əlavə, hər hansı bir dilin sinonimlər lüğətinin materiallarının toplanması və sistemləşdirilməsi də təcrübəyə əsaslanır.

Riyazi metod. Riyaziyyatın tətbiq edilməsi müasir dünya elminin inkişafına güclü təsir etmişdir. Modelləşdirmə, proqramlaşdırma həm elmlərin nəzəri cəhətdən inkişafına, həm də təcrübi cəhətdən öyrənilməsinə kömək etmişdir. Dilçilik və riyaziyyat bəhsində bu haqda məlumat verdiyimizə görə burada riyaziyyatın dilçiliyə tətbiqi haqqında geniş danışmağa lüzum yoxdur. Müasir mürəkkəb elektron maşınlarının hazırlanması, sinxron tərcümə cihazlarının sistemi məhz riyazi modelləşdirmə və proqramlaşdırmaya əsaslanır.¹

Struktur metod. Bu metod müqayisəli-tarixi metoda nisbətən çox sonra yaradılsa da, sürətlə inkişaf etmişdir. Dünya üzrə yayılmasında da bu metod diqqəti cəlb edir.

Bu metod öz elmi əsaslarını böyük İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürün əsərlərindən alır. Bu metodun sonrakı inkişafı isə müxtəlif ölkələrdə yaşayan dilçi alimlərin adı ilə bağlıdır.

Müqayisəli-tarixi metoddan fərqli olaraq, struktur metod dil vahidlərinin, geniş mənada konstruksiyalarının strukturundan çıxış edir, komponentlərarası və birləşmə daxili semantik münasibətlərə əhəmiyyət vermir.

Bu metoda indi müasir dilçilikdə cərəyana

¹ N. Məmmədov, A. Axundov. «Dilçiliyə giriş v>, Bakı. səh. 18 – 19.

² Ətraflı məlumat üçün bax: Глисон Г. «Введение в дескриптивную лингвистику».

çevrilmiş olan Danimarka qlossematikası, Praqa funksional dilçiliyi və Amerika deskriptivizmi şəklində yaşamaqdadır. Bunlardan bir qədər fərqli olaraq müasir dilçilikdə də struktur cərəyan mövcuddur.

Strukturalizm 1950-ci illərdə özünün yüksək inkişaf dövrünü yaşayırdı. Bu illərdə struktur metod az qala ənənəvi metodu sıxışdırıb sıradan çıxarmaq üzrə idi. Belə ki, o dövrdə yazılan əsərlərdə struktur təhlil metoduna üstünlük verildiyi halda, semantik cəhətlərə az əhəmiyyət verilir.

Müasir dilçilikdə *Danimarka qlossematikası* adı ilə yaşayan Kopenhagen dilçilik-struktur metodu özünü tamamilə müqayisəli-tarixi metoda qarşı qoyur. Bu cərəyan o dərəcədə ənənəvi dilçilikdən ayrılır ki, hətta dilçiliyi ənənəvi linqvistika adına çıxıb onu yunanca qlossematika adlandırır. Bu cərəyanın baniləri Viqo Brondal və Lui Yelmslevdir.

Funksional Praqa dilçiliyi Aq F. de Sössür strukturalizminə əsaslanır. Bu dilçilik metodunun başında Vilem Matezius, V. Skalička, F. Travniček və başqaları durur. Bu məktəbin xidmətləri də böyükdür. Belə ki, N. S. Trubetskoy, R. O. Yakobson, S. O. Kartsevski, Y. Vaxek və başqalarını fonem nəzəriyyəsinə dair tədqiqləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Amerika deskriptiv strukturalizminə gəlincə, göstərmək lazımdır ki, Amerika deskriptivizmi həm Kopenhagen, həm də Praqa dilçiliyindən fərqlənir. Amerika deskriptivistləri belə hesab edirlər ki, dilçilik dil faktlarını tədqiq yox, təsvir

Etməlidir. Bu məktəbin baniləri Z. Harris, L.

Blumfild, L. Sepir və başqaları dil hadisələrini deyil, dil konstruksiyalarını tədqiq etməyi məsləhət bilirlər.

Areal metod. Bu metod çox gəncdir. Doğrudur, bu metodun izlərinə halə XI osrin böyük alimi əl-seyyid Mahmud İbn əl Hüseyn Kaşqarının «Kitabi-divani-luğət-it-türk» adlı əsərində rast gəlmək olar. Lakin areallar üzrə dil tədqiqatları XIX osrdəii. gənc qrammatiklardan sonra meydana gəlmişdir. Bu metodla dünyanın dilçilik xəritəsini hazırlamaq, toponimlərin areallar üzrə yayılmasını müəyyənləşdirmək, konkret bir dilin və ya dil ailəsinin hansı areal üzrə və nə üçün yayıldığını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Eyni zamanda areallardan dillərin coğrafi ərazisinə görə təsnifində, bir dilin dialektlərinin bölünmə və qruplaşdırılmasında istifadə edilir.

Formantlar metodu. Dilçiliyin gənc sahələrindən olan toponimikanın özünün xüsusi tədqiqat metodları vardır. Coğrafi adların struktur-semantik təhlili prosesində ən mütərəqqi metodlardan biri də formantlar üzrə tədqiqat metodudur. Formantlar üzrə tədqiqat apararkən tədqiqatçı sözün tipoloji- struktur cəhətini əsas götürür. Tipoloji-struktur təhlildə etimoloji metoddan da istifadə edilir. Lakin etimoloji metodda sözün struktur-semantik inkişaf xətti və onun ilkin mənə yuvasından neçə törəməsi və uzaqlaşması göstərilir. Formantlar üzrə tədqiqat apararkən bu və ya digər formantın coğrafi regionlar üzrə yayılması toponimik əsasların funksional təkrarı və bunun səbəbləri kimi faktorlar əsas götürülür. Dillərin tipoloji xüsusiyyətindən asılı olaraq bu və ya digər dilin aid olduğu coğrafi

ərazidə toponimlər müxtəlif olur. Bu səbəbdən də toponimləri tədqiq olunan ərazidəki dilin tipoloji xarakteri mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu isə özlüyündə formantlar üzrə aparılan tədqiqatın istiqamətini müəyyənləşdirir. Aqlütinativ dillərdə formantlar üzrə tədqiqat apararkən əsas diqqət suffiksəl metoda verilməlidir. Çünki məhz suffikslər belə dillərdə daha məhsuldar olur.

Topoformantların sistem üzrə tədqiqi XIX əsrdən başlayır. Bu əsrin əvvəllərində dilçilik bir elm kimi formalaşdığı vaxtdan ümumi metodlarla yanaşı, formantlar metodunun da rüşeymləri meydana gəldi. Bu metod xüsusi olsa da, ümumi müqayisəli-tarixi metoddan geniş istifadə edir. Bu metod üzrə aparılan tədqiqat elmə kütləvi surətdə təkrar olunan topoformantları üzə çıxarmağa imkan verir.

Rusiyada toponimlərdə kütləvi surətdə təkrar olan struktur elementlər ilk dəfə görkəmli dilçi Aleksandr Xristoforoviç Vostokovun diqqətini cəlb etmişdir. A. X. Vostokov haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, istər nüvə mövqeli struktur yarusda çıxış etsin, istərsə də diferensial yarusda fərqi yoxdur, hər iki halda formant təsadüfi ola bilməz.

O, 1812-ci ildə yazmış olduğu «Задача любителям этимологии» adlı əsərində bu haqda yazırdı: «Çay, göl və başqa təbii yer adlarının tarixi şəhər və mahal adlarından daha qədim olmalıdır. Belə ki, Rusiyada ən kiçik bir sahədə slavyan söz yaradıcılığı əlamətləri geniş yayılmışdır. Onların müqayisəli sadalanmasına baxsaq, istər baş sözlərdə, istər baş və son hərflərdə o qədər oxşarlıq, yaxınlıq vardır ki, onu təsadüf

hesab etmək olmaz». A. X. Vostokov *qa, va, ba, ma* və s. təkrar olunan elementləri *Oka, Timaka, Volqa* və s. toponimlərə də aid edir.

A. X. Vostokovdan sonra topoformantların yayılma cəhəti N. İ. Nadejdinin də diqqətini cəlb etmişdir. Lakin o, bir neçə (*va, qa, ma* və s.) topoformantlardan bəhs etmiş, bəzi hallarda düzgün elmi nəticələrə gələ bilməmişdir.

Müqayisəli-tarixi metoda qədər yer adlarının tədqiqi maraqlı, əyləncəli, həm də asan görünürdü. Bu metoddan sonra elm hər hansı təsadüfi oxşarlıqdan istifadə edərək çıxarılan etimoloji mənanı düzgün hesab etmədiyindən topoformantın struktur elementləri nəzərə alınmalı oldu. Bu üsul indi toponimlərin mənşəyini tapmağın yeganə yolu hesab edilirdi. Bu səbəbdən də nəinki dilçilər, habelə səyyah-coğrafiyaçılar da toponimin struktur təhlilinə əhəmiyyət verməyə başladılar. Bu sahədə XIX əsrin böyük rus səyyahı V.İ.Semyonov-Tyanşanskiinin fəaliyyəti daha çox diqqəti cəlb edir. O, keçmişdə Baltik qəbilələrinin Şərqi-Avropa düzənliklərində yerləşdirilməsini sübut etmək üçün toponimik adların mənasından istifadə etmişdir. V. İ. Semyonov- Tyanşanski Narva çayının qolu olan Plyusa çayının Litva çayları olan Drisa, Lübisa və s. ilə fonetik yaxınlığına xüsusi diqqət yetirmişdir. Buna görə də «*sa*» formantını təkrarlanan struktur ünsür kimi fəal topofomiant hesab etmişdir. Alim 1916-cı ildə nəşr edilmiş «Avrasiya qitəsində insanların məskən salması və slavyanların ulu yurdu» adlı əsərində Baltik dənizi rayonundakı toponimlərdə təkrarlanan *qunis, qont, yane* və s. formantlara diqqəti cəlb edir, həmin

əsərdə Semyonov- Tyanşanski bu formantların təsadüfi deyil, zəruri-qanunauyğun şəkildə yayıldığını göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Semyonov-Tyanşanski coğrafiyaşünas-səyyah olmasına baxmayaraq, onun tədqiqatı sonrakı dilçi və coğrafiyaşünaslar üçün müəyyən örnək olmuş və yeri gəldikcə ondan geniş istifadə etmişlər. Belə ki, alimin Lux çayı vadisində olan toponimlərdəki *-ex*, *-ix*, *-ux* formantlarına diqqəti cəlb etməsi sonrakı alimlər tərəfindən təqdir edilmişdir. V. A. Nikonov, Y. M. Pospelov kimi müasir onomast alimlər həmin formantın areallar üzrə yayılma regionunun Semyonov-Tyanşanski mövqeyindən müəyyənləşdirmişlər.

Toponimikanın coğrafiyadan daha çox lingvistikanın obyekt olduğu aydınlaşdıqdan sonra bir sıra görkəmli alimlər bu istiqamətdə tədqiqat aparmağa başladılar. Dilçilik tipoloji struktur təhlilə yüksək qiymət verməyə başladı. Buna görə də onomastikanın nisbi müstəqil qolu kimi toponimika xüsusi tədqiqat sahəsinə çevrildi.

Bu sahədə A. V. Superanskaya¹, A. P. Dulizon²,

¹ Матвеев А. К. Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимики. ВЯ. 1965. №6.-

² С с м й о н о в- Гйаншамски П. Географические образзнения расселения человечества в Лвроазии и о про родине Славян. «Землеведение» 1916. №1 – 2. Он же наблюдения по антропогсографии – Вкн. «Как изучат свой край».

■ С>перанская Л. Б. Тиш,¹ и структура географических названий. Вкн. «Лингвистическая терминология и прикладная топонимика» М. 1964. 59.

A.K.Matveyev², Y.M.Pospelov¹ və s. görkəmli alimlərin fundamental tədqiqləri dilçiliyin nailiyyətləri hesab edilə bilər. Toponimikanın inkişafından danışarkən B. A. Serebrennikovun xüsusi xidmətlərini qeyd etməmək olmaz. B. A. Serebrennikov rus dili materialları əsasında Rusiya ərazisindəki toponimlərə sanballı əsərlər həsr etmişdir. O, hətta vokal və konsonant səslərin formant səviyyəsində toponimlərdə çıxış etməsindən bəhs etmiş Perm vilayəti ərazisindəki toponimləri bu aspektdə tədqiq etmişdir.^{2 2 3 3 4 5}

B. A. Serebrennikov toponimik tədqiqatda əsasən tarixi-etimoloji üsula üstünlük verir. Məlumdur ki, etimologiyada xalq etimologiyası və elmi etimologiya mövcuddur. Bəlli olduğu üzrə, uydurma xalq etimologiyası etimonu zahiri fonetik və morfoloji uyğunluğundan çıxış edir və çox zaman etimonu uydurma üsulla yanlış mənalandırır. Bu səbəbdən də çox vaxt xalq etimologiyası rədd edilir. B. A. Serebrennikov isə bəzən belə oxşarlıqdan istifadə etməyi nəinki mümkün, habelə lazımlı hesab edir.

¹ П о с п е л о в И. М. «О методике топонимического исследования». Журн. Совет, финноугроведении» 1968. № I.

² Дульзон А. Г. Гидронимический ареал – мин южной части Сибири // В кн «Топонимика Востока». М. 1962.

³ Серебренников Б. Л. «О причинах возникновения некоторых специфических особенностей развития левненсрмского вокализма и консонантизма». «Проблемы современной филологии». М. 1965.

³ Никонов В. А. «География русских суффиксов» 1959.

⁵ Белетский А. А. «Лексикология и теория языкознания». Киев, 1972.

V. A. Nikonovun rus suffikslərinin yayılma istiqamətləri və səbəbləri üzərində apardığı elmi tədqiqat işi topoformantların ümumiləşdirilməsinə çox kömək etmişdir.³ Toponimik materialın toplanması və təsiri ilə A. A. Beletski¹ və O. N. Trubaçov¹ daha çox məşğul olmuşlar.

O. N. Trubaçovun monoqrafiyası toponimlərin for-mantlar metodu üzrə tədqiqi tarixində xüsusi etap olmuşdur. Trubaçov formantlardakı müasir və mənşəcə ümumiliyi mütləq mənada

göz önündə saxlamışdır. Bunsuz formantların mahiyyətini dərk etmək olmazdı. Məsələn, rus dilçiliyində A. M. Selişev məhz bu cür hərəkət etdiyindən formantlar üzrə tədqiqat apararı butun sələflərindən irəli gedə bilmişdir.

Rus dilindəki məhsuldar suffikslərin nəzəri ümumiləşmələrlə ən geniş areal tədqiqatı V. A. Nikonovun^{2 3} adı ilə bağlıdır. Nikonov rus düzəltmə toponimlərini suffiksəl ümumiləşdirmədən əlavə, onların, daha geniş yayıldığını göstərir. O, qeyd edir ki, rus toponimlərinin 90 – 94 faizini suffikslərlə düzəlmiş toponimlər təşkil edir.

Azərbaycan toponimlərinə gəldikdə isə hələ bu

¹ Трубаçов О. Н. «Названия рек правобережной Украины». М. 1968 г.

² С с л и ш с п Л. М. «Из старой и новой топонимики». Труды Московского Ин-та философии литературы и истории. Г. 5. 1939 г.

³ Никонов Л. А. «География русских суффиксов». 1959. т. 5, № 2.

günə qədər dilimizin fəal suffiksləri əsasında yaranmış toponimlər nə ümumiləşdirilmiş, nə də dərinlən tədqiq edilmişdir.

Naxçıvan toponimləri üzərində struktur-semantik mövqedən aparılan tədqiqat nəticəsində belə bir qəti fikrə gəlmək olur ki, buradakı toponimlərin 90 – 96 faizini öz milli məhsuldar suffikslərimizin köməyi ilə yaranan adlar təşkil edir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

-lıq formantı Naxçıvan MR ərazisində geniş yayılmış, toponimlərdə tez-tez təkrar edilir. Bu formant bütün türk dillərində məhsuldar suffiksdır. Dilimizdə *-lıq* formantı ahəng qanununun tələbi ilə dörd variantda: *-lıq*, *-lik*, *-luq*, *-liik* şəklində çıxış edir, *-lıq* affiksi ismə aid olduğundan əksər hallarda isim əmələ gətirir. Dar, məhdud bir çərçivədə isə sayları və sifətləri substantivləşdirir.

Bu şəkilçi dilimizdə çoxlu mənalarda işlənərək həm konkret, həm də mücərrəd isimlər yaradır. Məs, *qarşılıq*, *yaxşılıq*, *gözəllik*, *beşlik*, *təklük*, *tənhalıq*, *bahalıq*, *qocalıq* və s. Göründüyü kimi, belə mənalar toponimlərə aid edilə bilməz. Ona görə də *-lıq* formantı bütün mənaları üzrə toponimlərdə təzahür edə bilməz. Naxçıvan MR toponimikası üzərində apardığımız müşahidələrə əsasən aşağıdakı mənalarda *-hq* formantı toponimik adların tərkibində çıxış edir:

I. Hər hansı bir şeyin, əlamətin daha çoxluğunu göstərmək üçün prof. M.Hüseynzadə *-hq* affiksini, bu məqamdakı funksiyasını kəmiyyət kateqoriyası şəkilçisi ilə eyniləşdirir. Bizcə, *hq* formantının bu məqamdakı çıxışı heç cür kəmiyyət kateqoriyası hesab edilə bilməz,

hər hansı bir əlamətin və əşyanın çoxluğunu bildiren *hq* formantı Naxçıvan MR toponimikasında aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

a) Zəylik (Naxçıvan MR)
b) Qarğılıq (Nax.) *qəsəbə*, qeyd etməliyik ki, Qarğılıq Masallı və Xaçmaz rayonlarında da vardır (STA. 203)

v) alçalıq (Ordubad) *dağ və mədən*

q) tənəklik (Ordubad) *çöl*

ğ) qarağaclarıq (Ordubad) *gövşən*.

Əlbəttə, bu formantın köməyi ilə yaranmış toponimlərin ilkin mənalari ilə müasir vəziyyətini eyniləşdirmək olmaz.

2. *hq* formantı bu və ya digər yerin öz daxili keyfiyyətini bildirir. Məsələn:

a) gillik (Naxçıvan MR)

b) şoranlıq.

-inc formantı türk mənşəli affikslərin ən qədimlərindəndir. Dörd variantda işlənməsinə baxmayaraq, müasir türk dillərində *h* və *hq* formantlarına nisbətən az məhsuldardır. Buna görə də bu şəkilçinin köməyi ilə yaranmış toponimlər də nisbətən azdır. Bununla belə, bu formantla düzəlmiş toponimlər tədqiqat üçün daha maraqlıdır. Çünki bu formant həm toponimin türk mənşəli olmasını sübut edir, həm də tarixən qədimdən yaranmasından xəbər verir. Inc formantı *ic*, *ic*, *Uc*, *Üc* şəklində qədimdən mövcuddur. Bununla belə, *n* samitini bitişdirici ünsür hesab etmək olmaz. V. Banq Q. Ramsted və başqaları *nc* kompleksini mənaca, mənşəcə bitişik halda qəbul etmişlər. Hər halda *ic* və *uc* görünür, tarixən eyni mənşədən nəşət etmişlər.

Çünkü *aric-* *annc*, *tıxnc-tıxanc* və s. kimi sözlər tarixən paralel işlənmişdir. Bu formant istər tarixi aspektdə, istərsə də müasir vəziyyətdə türk dillərində müxtəlif şəkildə təzahür edir. Məs. türkmən

dilində *eç*, türk dilində *ic*, *iç*, özbək dilində *iç*, *iç*, *uç*, *üç*, çuvaş dilində *aç* və s. şəkildə təzahür edir.

Qədim türk dili abidələrində isə bu formant geniş yayılmış affikslərdən biri kimi isim, sifət, zərf yaratmağa xidmət etmişdir. Məs. Mahmud Kaşqarının məşhur lüğətində *kemaç*, *aşaç*, *tikiç* sözlərinin tərkibində *aç*, *iç* formantları vardır ki, onlar da yeni sözlər yaratmağa xidmət etmişlər. Bu şəkilçilər əsasən, əlamət və alət məzmunları ifadə edir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, *-ac*, *-ic*, *-inc* formantları bəzən kökə elə birləşir ki, onları müasir vəziyyətdə belə affiks hesab etmirik. Məs., *arxac*, *qılinc*, *ovuc* kimi sözlərdə *arxa-c*, *qıl-mc*. *ov-uc* morfemləri diqqəti cəlb etmir. Əlbəttə, etimoloji tədqiqat zamanı belə sözlərin daxili formasından çıxış etmək və mütləq onları hissələrə ayırmaq, lazımdır. Lakin bu gün onları kök və şəkilçi deyə hissələrə ayırmaq olmur.

Yen kəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu gün sıra sayılan əmələ kətirən *-mci*, *-inci*, *-uncu*, *-üncü* şəkilçiləri də çox güman ki, *nc* səs kompleksindən törəmişdir. Çünki *nci* səs kompleksi eyni funksiyanı – *qaxinc* sözündəki funksiyanı *beşinci*, *altıncı* sözlərində də yerində yetirir. Naxçıvan MR-dakı toponimlərdə də *nc*, *inc*, *inc* formantlarına rast gəlirik. Əlbəttə, bu formantlar da tarixən yuxanda dediyimiz mənşədən nəşet edərək eyni istiqamətdə inkişaf etmiş, eyni funksional səviyyədə yeni adlar yaratmışdır. Bunlardan biri *QI incə*

sözü tərkibindəki *inc* affiksdir. Bu sözü bütövlükdə xalq etimologiyası əsasında təhlil edərək, əlbəttə, elmdən kənara çıxmış və buradakı *inc* affiksinə heç əhəmiyyət də verməmişlər. Beləliklə, *Əli-incə l-ci* İmam Əlinin incəliyinə aid edilmiş və yaxud *əlini-çək* kimi izah olunmuşdur. *Əliniçək* və ya *Əlinçək* aşağıdakı əfsanə əsasında əmələ gəlmişdir ki, guya Teymur Ləngin qoşunları həmin qalanı mühasirə etmişsə də, onu təslim edə bilməmişdir. Qalanı müdafiə edənlər əlini çək deyərək öz qətiyyətlərini bildirmişlər. Doğrudur, xalqımızın mətanət və qətiyyətini ifadə edən, onun yenilməzliyini bildirən belə sözlər yarana bilər, lakin tarixi faktı da unutmaq olmaz.

DİLÇİLİYİN SAHƏ VƏ ŞÖBƏLƏRİ

Dilçiliyin sahələri

Dilçilikdə sahə və şöbə anlayışı çox qədim deyil. Bu terminlər məhz dilçiliyin bir elm kimi formalaşmasından sonra meydana gələ bilər. Bütün elmlərdə olduğu kimi, dilçiliyin də ilkin inkişaf mərhələsində sahə və şöbə anlayışı ola bilməzdi. Çünki sahələrə bölünmə, şöbələrə ayrılma məhz inkişafın nəticəsidir. Prof. A. Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, sahə anlayışı şöbəyə nisbətən daha genişdir. Buna bənzər fikrə V. A. Zveqintsevdə də rast gəlirik.^{1 2}

Dilçiliyin sahələrinin meydana gəlməsi onun yeni-yeni şöbələrinin yaranmasını da şərtləndirir.

Dilçiliyin sahələrini iki parametr əsasında

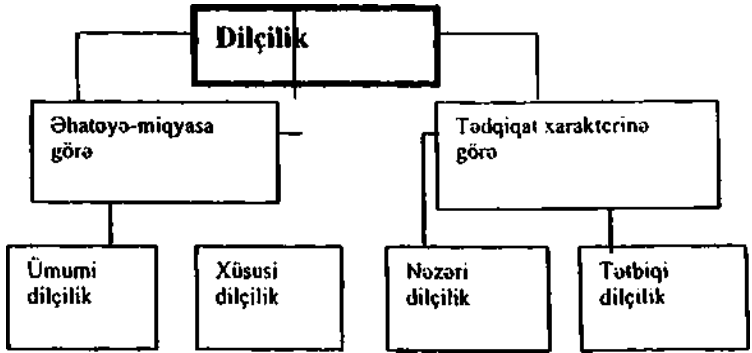
¹ A. M. Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı. 1977. səh. 110

² Звегиндов В. А. «Теоретическая и прикладная лингвистика». М 1968. стр 4

müəyyənləşdirmək olar:

- 1) Əhatəsinə görə, miqyasa görə
- 2) Tədqiqatın xarakterinə görə.

Dilçilik sahələrinin dəqiq bölünməsinə belə təsəvvür etmək olar:

Göründüyü kimi, dilçiliyin sahələri arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Çünki bu sahələr bir-biri ilə qırılmaz

olaqdadır. Belə bir olaqə dilçilik sahələrinin inkişafına kömək edər.

Ümumi dilçilik – dilçilik elminin əsl simasını müəyyənləşdirir. Dünya ümumi dilçilik elminin atası sayılan körkəmli alman alimi Vilhelm Fon Humboldt XIX əsrin əvvəllərində ümumi dilçiliyin əsasını qoymuş, hüdudlarını müəyyənləşdirmişdir. Humboldt dili fəlsəfi və linqvistik mövqedən öyrənməyi və bu mövqeləri əlaqələndirməyi bir konsepsiya kimi irəli sürmüşdür. O, dilin mənşəyindən tutmuş, struktur elementlərinin xarakterinə qədər bütün elmi problemlərdən bəhs etmiş və dünya dilçiliyinin inkişafına çox güclü təkan

vermişdir. V. F. Humboldt dilçilikdə elə bir təməl yaratmışdır ki, bu təməl üzərində yeni-yeni dilçilik cərəyan və məktəbləri yaranmışdır. İstər XIX əsr, istərsə də müasir dünya dilçilik məktəblərinin hamısında Humboldtun bu və ya digər nəzəri müddəası özünü göstərir. Ümumi dilçiliyin hüdudları daha mübahisəli məsələdir. Belə ki, dilin fəlsəfi problemlərini öyrənməyə dilçilik girişməlidirmi? - sualına çoxları mənfi cavab vermişlər. Məs., cəmiyyət qanunları, düzgün məntiqi təfəkkür qanunları çox vaxt dilçilik elminin tədqiqat çərçivəsindən kənarında təsəvvür edilir. V. Humboldtun sonra aydın oldu ki, dilçilik dilin əlaqədar olduğu bütün problemləri öyrənməli olduğu kimi, dillə bağlı bütün tədqiqatlar da ümumi dilçiliyə daxildir. Humboldtun bu konsepsiyası sonradan dilçiliyin başqa elmlərlə əlaqəsində və müxtəlif dilçilik metodlarının meydana gəlməsində özünü doğrultdu.

Ümumi dilçilik metodika və metodlarını yaratmaqla xüsusi dilçilik üçün də fəaliyyət istiqaməti müəyyənləşdirir. Bu gün ümumi dilçilik dedikdə bütövlükdə dünya dilçilik nəzəriyyə və tərcübəsi nəzərdə tutulur. Çox vaxt tipologiyayı ümumi dilçilikdən kənarında təsəvvür edənlərə rast gəlirik. Əslində tipoloji dilçiliyin özü də öz nəzəri qidasını ümumi dilçilikdən alır.

Xüsusi dilçilik isə ümumi dilçilik çərçivəsində fəaliyyət göstərən konkret elm sahəsidir. Xüsusi dilçilik dedikdə konkret bir dil və ya dil ailəsi üzərində aparılan tədqiqat nəzərdə tutulur. Xüsusi dilçiliyin nə metodu, nə də metodologiyası olur. O, öz tədqiqat metodlarını ümumi dilçilikdən hazır şəkildə alır. Bəzən xüsusi

dilçilik öz sərhədlərini o dərəcədə genişləndirir ki, ümumi dilçiliyi təkrar edir. Ümumi dilçilik dünya dillərinə xas olan ümumi problemləri həll etdiyi halda, xüsusi dilçilik öz çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Məs., müasir Azərbaycan dili bir elmi fənn kimi məhz ümumi dilçilik dairəsində fəaliyyət göstərməli, yalnız öz problemlərini ümumi dilçiliyin metodologiya və metodları əsasında tədqiq etməlidir. Məs., yazı məsələsindən danışarkən yalnız Azərbaycan yazısı və onun əhəmiyyəti, tarixi, müasir problemləri haqqında bəhs etməli, yazının ümumi problemlərinə toxunulmamalıdır. Bunu dilin başqa sahələrinə də aid etmək olar. Bir sözlə, xüsusi dilçilik hər hansı bir məsələni problem kimi deyil, öz əhatə dairəsində tədqiq edir. Bununla da tədqiqatın miqyası, əhatəsi müəyyən olmuş olur. Bir sıra məsələlər vardır ki, onlar yalnız ümumi dilçiliyə aid olub, xüsusi dilçilik çərçivəsinə sığmır. Məs., dilin mənşəyi problemini ümumi dilçilik problemi kimi götürmək mümkündür. Belə ki, müxtəlif elmlərin köməyi ilə bəşər dilinin nə üçün, nə vaxt, hansı şəraitdə yarana bilməsi haqqında müəyyən fikir söyləmək olar. Konkret bir dilin dəqiq yaranma tarixi haqqında fikir söyləmək çox çətindir.

Heç bir dilə aid olmayan dilçilik problemləri də bu qəbildəndir. Məsələn, dil və təfəkkür, dil və nitq, dil və cəmiyyət və s. kimi mövzular xüsusi dilçiliyə aid deyil.

Dilçiliyin sahələrindən biri də nəzəri dilçilikdir. Nəzəri dilçilik ümumi dilçiliyin ən aparıcı sahəsidir. Dilçiliyin bu sahəsi dilin nəzəri problemləri; o cümlədən fəlsəfi sosial və linqvistik problemlər, onların dil sisteminə təsiri, dillərin inkişafındakı əsas proses və

mərhələlər, dillərin müxtəlif iqtisadi- ictimai formasialarda inkişaf xüsusiyyətləri və qarşılıqlı təsiri, substrat və superstrat problemləri, dil strukturunun öyrənilməsi və s. daxildir. Dildaxili problemlərlə məşğul olan nəzəri dilçilik dilçiliyin şöbələrini öyrənir. (Bu haqda irəlidə danışılacaq).

Nəzəri dilçilik həm ümumi, həm də xüsusi dilçiliyi əhatə edir.

Dilçiliyin əhəmiyyətli sahələrindən biri də tətbiqi dilçilikdir. Tətbiqi dilçiliyin tarixi nəzəri dilçilikdən daha qədimdir. Bunu çox asan izah etmək olar. İstər dəqiq, istərsə ictimai elmlərin ilkin inkişaf mərhələsində nəzəri müddəalar, elmi istiqamətlər bərqərar olmazdan əvvəl onun tətbiqi- təcrübi- əməli sahələri meydana gəlir. Dilçilikdə də belə olmuşdur. Alimlər dilin nəzəri problemlərindən daha çox onun əməli cəhətləri ilə məşğul olmuşlar. Dilin leksik materialının toplanıb sistemləşdirilməsi, müxtəlif əsərlərin bir dildən digərinə tərcüməsi, yazı və qrafika məsələləri və s. bu qəbildəndir. Tətbiqi dilçiliyi nəzəri elementlərdən məhrum kimi də düşünmək səhv olardı. Elə bir tətbiqi dilçilik sahəsi yoxdur ki, orada bu və ya digər linqvistik nəzəri metoddan istifadə olunmasın.

Tətbiqi dilçiliyin aşağıdakı sahələri vardır:

- 1) Yazı – qrafika problemləri.
- 2) Lüğətçilik.
- 3) Sinxron-avtomat tərcümə.

Yazı – q r a f i k a məsələləri əməli dilçiliyin ən qədim sahələrindəndir. Az-çox dil problemləri ilə tanış olan adamlar yazı haqqında düşünmüş, onun əhəmiyyətini dərk etmiş, onu bir sistem kimi meydana

gətirmişdir. Hələ semiotik işarələr meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəl yazının bu və ya digər funksiyasını ifadə etmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilmişdir. İlk əvvəl qrafika müəyyən müstəvi üzərində nə isə bir şey cizmaq mənasında işlənsə də, sonralar bütöv bir yazı sistemi mənasında işlənmişdir. Əvvəlcə anlayışın, sonra fikrin ifadəsindən başlamış səslərin işarələnməsi və əlifba sisteminin yaranması ilə məşğul olan alimlər dilçiliyin məhz əməli-təcrübi məsələləri ilə məşğul olmuş, yazı inkişaf etdikdən sonra yeni bir problemi – düzgün yazmanı bir zərurət kimi irəli sürmüşlər. Düzgün yazı qaydalarının elmi əsaslarının işlənilib hazırlanması, tətbiqi dilçiliyin bu sahəsinin də uğurlu inkişafına səbəb olmuşdur. Orfoqrafiya qaydalarının tərtibi əməli-mədəni tələblərdən irəli gəlir. On görə də düzgün orfoqrafiya, sabit yazı qaydalarına malik olmayan xalq mədəni sayıla bilməz.

Lüğətçilik bəzən sənət hesab edilir. Bunu qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olmaz. Əgər leksikoqrafiyanı sənət kimi qəbul etsək belə, yenə nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə müəyyən müddət çalışan adam elmi-praktik biliklər sistemini ya mənimsəyir, ya da özü yaradır. Doğrudur, qədim leksikoqraflar dildəki sözləri, ümumiyyətlə, toplamaqla məşğul olmuş, müəyyən sistemə əsaslanmamışlar. Lakin zaman keçdikcə leksiko- qraflar özləri sözlərin toplanıb tərtib edilməsi, sistemləşdirilməsi üçün müəyyən prinsiplərə əsaslanmışlar. Beləliklə, tematik lüğətlər, sinonimlər lüğəti və s. meydana gəlmişdir. Sonra nəzəri dilçilik bu sahəyə də nüfuz etmiş, leksikoqrafiyanın elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdır. Müasir leksiko- qrafiya

artıq sırf tərübü-tətbiqilik çərçivəsindən çıxmışdır. İndi lüğət tərtibinin bütün sahələri üçün elmi əsaslar vardır. Doğrudur, bu elmi-nəzəri müddəaları mənimsəmək çətin deyil. Amma bununla belə, lüğət tərtibində ümumi əsaslarla yanaşı, hər bir lüğətin öz xarakterindən, növündən asılı olaraq öz konkret prinsipləri vardır.

Sinxron-avtomat tərcümə tətbiqi dilçiliyin ən gənc sahəsidir. Bu, dilçiliyin yüksək inkişafı və dilə riyazi modelləşmə və proqramlaşdırma kimi mürəkkəb problemlərin tətbiqi nəticəsində mümkün olmuşdur. Riyazi dilin hazırlanması və bu dil əsasında maşın proqram verilməsi nəticəsində maşın istənilən mətni tərcümə edə bilir. İndi proqramlaşdırma artıq tədris prosesinə də müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir. Mürəkkəb EHM sinxron-avtomat tərcümə maşınlarından, başqa, texniki təlim vasitəsi kimi işlədilən sadə maşınlar da proqramlaşdırma əsasında işləyir. Bu prosesin (proqramlaşdırmanın) gedişində nəzəri dilçiliyin elmi müddəalarından o qədər də istifadə etmək lazım gəlmir. Təkcə riyazi dili hazırlamaq lazım olur.

Dilçiliyin sahələrindən danışarkən son onilliklərin məhsulu olan ekstralingvistika və sosioloji dilçilikdən də bəhs etmək lazım gəlir. Axmanova ekstralingvistikani dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi göstərir. Əslində, ekstralingvistika dildən kənar faktorların təhlilinin məcmuyudur. Dildən kənar faktorların dilə təsirini inkar etmək olmaz, Dili bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab edən Marrın bütün müddəalarını mütləq mənada inkar edən müasir dilçilik belə bir qənaətə gəlmişdi ki, bazisin dilə heç bir təsiri yoxdur. Çünki dil bazis üzərində üstqurum kateqoriyası deyil. İndi açıq nəzərlə

məsələyə baxdıqda aydın olur ki, bazis dilə həlledici təsir etməsə də, hər halda bu və ya digər dərəcədə ona müsbət və ya mənfə mənada təsir göstərir.

N. Marrın tənqidçiləri iddia edirdilər ki, bazis dəyişəndə bütün üstqurum kateqoriyalar da dəyişir. Əgər dil tamamilə dəyişərsə, deməli bazis dilə təsir etmir. Bu, dilə ekstra- linqvistik faktorların təsirini inkar etmək idi. Bazis dilin həm leksik tərkibinə, həm qrammatik quruluşuna (az da olsa), həm təcrübi sahələrinə, həm də funksional fəaliyyətinə təsir göstərir.

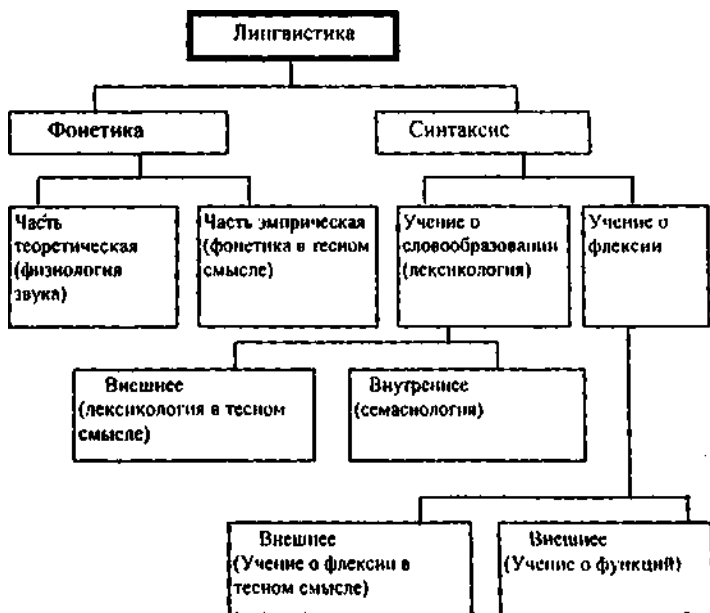
Funksional fəaliyyətdən danışarkən dilin hansı sahələrdə fəaliyyət göstərməsindən, dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirindən də bəhs etmək lazımdır. Dilçiliyin bu sahəsi sosioloji dilçilik (sosialinqvistika) adlanır. Molumdur ki, bu və ya digər dil ictimai həyatda necə fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq öz istifadə dairəsini genişləndirir. Əks halda isə dilin işlənmə – fəaliyyət dairəsi daralır və nəhayət, məişət dili çərçivəsinə düşür. Sosioloji tədqiqat metodları ilə dilin tədqiqi sayəsində meydana gələn sosioloji dilçilik sürətlə inkişaf etməkdədir. Sosioloji dilçiliklə ekstralingvistikani eyniləşdirmək və təcrid etmək olmaz. Sosioloji dilçilik ekstralingvistika əsasında yaranmışdır. Sosioloji dilçilik öyrədir ki, dillərin inkişafı üçün bərabər şərait yaradıldıqda onlar bərabər surətdə inkişaf edir və bir-birini zənginləşdirir. Sosioloji dilçilik neçə illər siyasətin təsiri altında olduğundan düzgün istiqamətdə getməmişdir. Çünki heç nəyi öz adı ilə adlandırmamışıq. Hakim millətçilik və hakim dillilik hökm sürdüyü halda, təmtəraqlı ifadələrlə, mötəbər saydığımız adamların əsərlərindən gətirilən gurultulu ibarələrlə, hətta

«mötəbər» partiya və dövlət sənədlərindən götürülən maddələrlə həqiqəti pərdələmişdilər. Bu, o qədər geniş yayılmış bir dəbə çevrilmişdi ki, milli dillərin sıxışdırılıb ictimai həyatın bir sıra sahələrindən çıxarıldığı vaxtda dilçilər Lenin milli siyasətindən ağızdolusu danışır, guya onların inkişafı üçün hər cür şərait yaradıldığını təsdiq edirdilər. Konstitusiyada xüsusi maddə olmasına baxmayaraq, «dövlət dili» bütün idarələrdən çıxarılmışdı. Sosioloji dilçilik isə bu faktları olduğu kimi göstərə bilmirdi. İndi isə sosioloji dilçiliyin qarşısında geniş imkanlar yaranmışdır. Məhz azad alim sözü əsasında istər ümumi, istərsə də milli sosioloji dilçiliyimizi dünya tədqiqatları səviyyəsinə qaldırmaq mümkündür. İndi artıq sosial dilçiliklə məşğul olanlar bizdə substrat, superstrat haqqında açıq danışa bilər.

Sosioloji tədqiqat dilçiliyin inkişafına başqa sahələrdən az xidmət etmir.

DİLÇİLİYİN ŞÖBƏLƏRİ

Dilçiliyin sahələri ilə yanaşı, onun müxtəlif şöbələri də vardır. Bu, əlbəttə, dilçiliyin ümumi inkişafının nəticəsidir. Bütün sahə və şöbələrin ayrılması, müstəqilləşməsi üçün dilçiliyin yüksək səviyyədə inkişaf etməsi zəruri idi. Görkəmli rus alimi N. V. Krişevski hələ keçən əsrin axırında qeyd edirdi ki, «elmin bölünməsinə onun hələ bir sıra şöbələrinin toxunulmadığı bir dövrdə təsəvvür etmək çətindir». Bununla belə, alim dilçiliyin şöbələrini bu elmin o vaxtkı inkişaf səviyyəsində aşağıdakı kimi təsəvvür edir:

Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке. Хрестоматии по истории русского языкознания. М. 1973. стр 414.

Göründüyü kimi, dilçiliyin şöbələrə bölünməsi bugünkü mövqedən yanaşdıqda çoxlu mübahisə doğura biləcək səviyyədə idi. Hələ XIX əsrin sonlarında belə dilçilikdə qrammatika ilə leksikologiyanın hüdudları müəyyənləşməmişdi. Prof. N.V.Kruşevskinin bu sxemini verməklə bir daha göstərmək istəyirik ki, a) dilçiliyin bütün sahələri və şöbələri inkişaf etməsə, o haqda qəti elmi nəticəyə gəlmək olmaz, b) dilçiliyin müasir şəkildə sahə və şöbələrə bölünməsi məhz XX əsrdə mümkün olmuşdur. Müasir dövrdə dilçiliyin

şöbələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1) Dil strukturunu öyrənən şöbələr.

2) Dilçiliyin ümumi şöbələri.

Dil strukturunu öyrənən şöbələr bunlardır: fonetika, leksi- kologiya (frazеologiya, onomastika, leksikoqrafiya), morfologiya və sintaksis. Bu şöbələrin hər birinin öz vahidi vardır. Belə ki, fonetika – fonemləri; leksikologiya – leksemləri, morfologiya – morfemləri, sintaksis – sintaqm və başqa sintaktik vahidləri öyrənir. Bu şöbələr haqqında irəlidə ətraflı bəhs ediləcəyini nəzərə alaraq burada onların şərhini verməyə lüzum yoxdur.

Dilçiliyin ümumi şöbələrinin isə öz vahidi yoxdur. Ona görə də onlar dilin bütün quruluş elementlərini öyrənir. Məs., dialektologiya həm dialektal leksikani, həm dialektal fonetikani, həm dialektal morfologiyani, həm də dialektal sintaktik sistemi öyrənir. Dilçiliyin ümumi şöbələri bunlardır:

a) dialektologiya,

b) üslubiyyat,

v) dil tarixi.

Dialektologiya – dilçilik sahəsi kimi çox qədim tarixə malikdir. Hələ XI əsrin görkəmli alimi M. Kaşqarının «Kitabi- divani-lügət-it-türk» əsərində türk tayfalarının dialektləri haqqında geniş məlumat vermişdir. Dialekt - bir dilin müəyyən konkret bir ərazidə yaşayıb həmişə ünsiyyatda olan adamların bir-birini başa düşərək işlətdikləri variantıdır. Vaxtilə tayfa dili ilə dialekt arasında çoxlu uyğun cəhətlər olduğu qeyd edilirdi. Əslində ədəbi dillər müxtəlif dialektlər əsasında yaranır. Xalq dili yarananda müxtəlif

dialektlərin elementləri orada iştirak edir. Ümumxalq ədəbi dil dialektlərdən seçmə və əvəzetmə üsulu əsasında yaradılır. Dialektlərin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) məhəlli dialektlər,
- 2) ictimai dialektlər,
- 3) etnik dialekt,
- 4) sinfi dialekt və s.

Məhəlli dialektlər – xalq dilinin əsas mənbəyidir. Müəyyən ərazidə yaşayan hər gün ünsiyyətdə olan adamların nitqindəki fonetik, morfoloji leksik və sintaktik xüsusiyyətlərin məcmusu məhəlli dialekti təşkil edir. İlk inkişaf mərhələsində, feodal münasibətlərinin hökm sürdüyü dövrlərdə məhəlli dialektlər daha güclü olur. Çünki pərakəndə halda yaşayan tayfaları nə iqtisadi, nə də ictimai amillər birləşdirirdi. Buna görə də o dövrdə dialektlər arasında diferensial xüsusiyyətlər daha çoxdur. Hər bir dialekt aid olduğu tayfanın təsərrüfat həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, dünyagörüşü haqqında çox geniş material verir. Buna görə də dialektlərdə bir-birindən fərqli cəhətlər çox olur. Dialektləri tədqiq etməyin əhəmiyyəti təkcə ümumxalq dilinin köklərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bitmir. Onların monoqrafik tədqiqi bir də ona görə lazımdır ki, ədəbi dilin təsiri ilə dialektlər sıradan çıxır. Onları vaxtında sistem halında tədqiq etməklə xalqın keçmiş haqqında nəinki linqvistik, habelə tarixi-etnoqrafik məlumat da verilmiş olur. Belə ki, adi bir söz bütöv bir sahə haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. Məs., *vəl* sözünü götürək. İndi bu əşya özü təsərrüfatda işlədilmədiyə kimi, adı da dildən çıxıb, arxaikləşmişdir. *Və* eni 50 – 60 sm, boyu 1 m, 1 m 20 sm olan taxtadır.

Onun altına daş və dəmir parçaları vurulur. Onları bir-birinin yanına bənd edib xırmanda küləşin üstündə dolandırmaqla taxılı döyüb çıxarırdılar. Dialektlərin öyrənilməsi dialektologiyanın başlıca vəzifəsidir.¹

Azərbaycan dilinin bütün dialektləri, demək olar ki, monoqrafik şəkildə tədqiq edilib qurtarmışdır. Amma bu, yalnız Şimali Azərbaycan dialektlərinə aiddir. Azərbaycan dilinin „çönüb qrup dialektləri (Naxçıvan MR istisna olmaqla) heç tədqiq edilməmişdir. Çox geniş bir ərazini təşkil edən Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi milli dialektologiyamızın qarşısında duran ən böyük vəzifədir.

İctimai dialekt məhəlli dialektlərdən öz yayılma əhatəsinə və keyfiyyətinə görə seçilir. Əvvəlcə, ictimai dialekt ədəbi dil normalarına daha yaxın olur. İkinci, ictimai dialekt daha geniş sahədə işlədilir. İctimai dialekt müəyyən sosial qrupun özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən danışq tərzidir. Bu da iki qrupa bölünür : a) peşə dialekti, b) sosial qrupun dialekti. Peşə dialekti hər hansı bir sənət və peşə sahiblərinin işlətdikləri peşə termin və sözləri ilə birlikdə istifadə etdikləri danışq tərzidir.

Sosial qrupun dialekti dedikdə dar, məhdud sahədə olan adamların danışq tərzini nəzərdə tutulur. Məs. inqilabdan əvvəlki ziyalıların dili.

Etnik dialekt xalqın və ya tayfanın adət-ənənəsi ilə bağlı olan söz və ifadələri əhatə edir. Etnik dialekt məhəlli dialektlərdən ayrılır. Belə dialektləri də tədqiq etmək çox vacibdir. Çünki xalqın keçmiş adət-ənənəsi

¹ M. Ş. Şirə Musayev. «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları». B. 1968; M. İslamov. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. B. 1968.

sıradan çıxdığı kimi, həmin sözlər də sıradan çıxır. Məs., üzgörməsi, dizdi- rəyi, sözkəsdı, həri almaq və s.

Belə dialekt sözlərini ayrıca tərtib etmək və etnik dialekt lüğəti tərtib etməklə xalqın keçmiş adət və ənənələri haqqında sanballı bir mənbə yaratmaq olar.

Sinfi dialekt əslində ictimai dialektin tərkib hissəsidir. Cəmiyyət siniflərə bölündüyü vaxt hər bir sinif özünəməxsus, öz mənafeyinə uyğun surətdə əşya və hadisələrə ad verir və yaxud öz düşüncə tərzinə görə dil vahidləri yaradır. Cəmiyyətdə təbəqələşmənin özü də belə dialektlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Məs.,

Kasıb deyir: – Pul ol çirkidir.

Dövlətli deyir: – Nuri-çəşmimmisən. ey pul, ya canımmisan?

(*Sabir*)

Bütün bu və ya buna bənzər məsələləri öyrənən dilçilik sahəsi dialektologiya adlanır. Bəzən dialekt materialı toplayıb tədqiq etməyi sırf praktik məsələ kimi qiymətləndirirlər. Amma əslində burada güclü müqayisə və ümumiləşdirmə tələb olunur. Hər hansı bir rayonun dialektini tədqiq edən adam başqa rayonların dialektlərini bilməli, onları müqayisə etməlidir. Bundan əlavə, hər bir dialekt faktı ümumxalq dili fonunda, onun inkişaf tarixi ilə əlaqədar şəkildə götürülməlidir. Dialektoloq tədqiq etdiyi obyektin tarixini, etnoqrafiyasını da yaxşı bilməlidir. Dil strukturunu öyrənən dialektologiya isə dialektal fonetika, dialektal leksikaya və dialektal qrammatikaya bölünür. Dialektal fonetika öz əhatəsinə və material bolluğuna görə başqalarından seçilir. Dialektlərdəki fonetik xüsusiyyətlər daha çox sabit olub, uzun müddət özünü qoruyub saxlayır. Bu gün milli dil səviyyəsinə yüksəlmiş

Qazax dialekti	Qarabağ dialekti	Ordubad dialekti
Oxumoyuf	Oxumuyuf	Oxumeyib Görmer
Görmör	Görmür	Gözlüyür və s.
Gözdör	Gözdüyür	

dillərdə belə fonetik xüsusiyyətlərə rast gəlirik. Bu mənada rus dilindəki o-**laşmanı**, Azərbaycan dilinin Şəki, Bakı, Qazax, Ordubad dialektlərinin fonetik xüsusiyyətlərinin göstərmək olar. Bir neçə misala diqqət yetirək:

Dialektal morfologiya dialektal fonetika ilə sıx bağlıdır. Çünki qrammatik kateqoriyalardakı müxtəliflik

Bakı dialekti

Gəlicək

Vericək

Görmicek

çox vaxt fonetik

fərqlənmələrlə

əlaqədar olur. Məs.

Qarabağ dialekti

gələjək verəjək görmüjək.

Dialektal sintaksis cümlə quruluşu ilə bağlıdır. Bakı dialektində söz sırası pozulanda xəbər tamamlıqdan qabağa keçir: *gördüm onu, vərdim kitabı*.

Üslubiyyat. Elm inkişaf etdikcə onun yeni sahələri meydana gəldiyi kimi, dil də inkişaf etdikcə müxtəlif üslubları yaranır. Dilin üslublarının yaranması onun inkişafından və funksional fəaliyyət dairəsindən asılıdır.

Üslub sözü qədim yunanlarda (*ştil*) qələm mənasında işlənmişdir. Türk dillərindəki *ştitil* sözünün də həmin mənadan törədiyini təxmin etmək olar. *Ştil* – *stil* sözü sonradan yazı və nitq tərzini manerast mənaları almışdır. Elmi termin kimi üslub – stil musiqişünaslıqda, ədəbiyyatşünaslıqda, dilçilikdə, məntiqdə, ritorikada və başqa sahələrdə işlədilir. Qədim Romanın y. e. ə. 106 – 43-cü illərdə yaşamış məşhur natiqi və yazıçısı Mark Tulliy Siseron nitq üslubları haqqında 19 traktat yazmışdır. O, ritorika haqqındakı traktatlarının birində yazırdı: «Əsil natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, pafosla, orta səviyyəli işlər haqqında isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan üslubla danışmağı bacarsın»

Əslində üslub çox geniş anlayış olub, həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Tibbdə, kimyada, fizikada, biologiyada üslubdan istifadə edilir. Dilçilikdə isə üslub dedikdə müxtəlif şəraitdə məqsəddən asılı olaraq müxtəlif deyim tərzini nəzərdə tutulur. Üslubiyyat isə

müxtəlif üslubları elmi cəhətdən ümumiləşdirən dilçilik sahəsidir.

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndəsi prof. Ə. Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyyəti» adlı əsərində üslubiyyətə gözəl tərif vermişdir. Onun tərifini üslubiyyətə verilən təriflər içərisində nisbətən ən elmi və hamının qəbul edə biləcəyi tərifdir: «Üslubiyyət dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir»¹.

Bu tərif tam dürüst qəbul etməsək də, hələlik üslubiyyətin ən yaxşı tərifidir.

Üslub əsasən, təfəkkürlə bağlı olduğu üçün onun formalarını ifadə edir. Bu neqteyi-nəzərdən üslubları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) Bədii üslub
- 2) Rəsmi üslub.
- 3) Rəsmi diplomatik üslub.
- 4) Kargüzarlıq – dəftərxana üslubu.
- 5) Məişət üslubu və s.

Bədii üslub. Bədii üslubla bədii əsərin üslubunu eyniləşdirmək olma*.. Bədii üslub ümumi və geniş anlayışdır. Bu elə bir üslubdur ki, bədii təfəkkürü ifadə edir və bütün bədii əsərlərə aid olur. Məs., ifadəlilik, bənzətməlik, obrazlılıq və s. bədii üslubun əsas

¹ Ə. M. Dəmirçizadə. «Azərbaycan dilinin üslubiyyəti». B. 1962. s. 24.

şərtləridir. Bədii əsərin üslubu isə əvvəlcə onun janrlarından, ikinci, müəllifin öz üslubundan asılıdır

Bədii üslubda yalnız bədii təfəkkürə malik olan adamlar yazıb danışa bilərlər. Çünki hər hansı bir hadisə və şey haqqında yazan yazıçı fotoqraf kimi «necədir?» və «nədir?» əsasında yazma bilməz. Bədii üslub «necə ola bilər?» üslubudur. Məs., səhərin açılmasını adi adam adı sözlərlə, alim vaxt ölçüsü olan saatla, jurnalist başqa üsulla, şair isə obrazlı ifadələrlə təsvir edir.

A. Səhhətin kiçik bir şeri dediyimizə canlı misal ota bilər:

Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çöməninin üstə düşüb şəh gecədən.
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox serindir havası, keçmə bu yaylaqlardan.
Gün çıxır, göydə bulud qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, uyğudan indi oyanır.
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa,
Bəzi səhraya gedir işləməyə, bəzi bağa'.¹

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c. 1960. s. 849 – 850

Bu parçada sanki səhərin açılması realist rəssam fırçası ilə təsvir edilmişdir. Üfün qızarması dağda çobanın od qalaması, sürünü otarmağa aparması, şəhin düşməsi, mehin əsməsi, kəndlinin yorulması və s. ola bilən hadisələrdir. Amma bunların hamısı bir yerə – şair təxəyyülünün süzgəcindən keçərək toplaşmış, nəticədə gözəl bir bədii lövhə yaranmışdır. Bədii üslubda terminlər işlədilmir. Dəqiq fakt və rəqəmlər burada ağırlıq törədir.

Elmi üslub. Bədii üslubdan fərqli olaraq, elmi üslubda heç bir təxəyyül məhsulu obrazlılığa yol vermir. Burada hadisələr olduğu kimi dəqiq faktlar və rəqəmlərlə əks etdirilir. Məs. döyüş səhnəsini təsvir edən yazıçı obrazlı ifadələrdən və bənzətmələrdən istifadə edirsə, heç bir dəqiq fakt və rəqəm işlətmirsə, alim həmin döyüşdə iştirak edənlərin sayını, dəqiq mövqeyini, silahlarının adını və s. göstərməlidir. Elmi üslub bədii üsluba nisbətən ağır olur. Çünki burada ağırlıq yaradan rəqəmlərdən başqa, terminlər də işlədilir ki, hamı onların mənasını başa düşə bilmir.

Rəsmi diplomatik üslub. Bu üslub, əsasən, rəsmi dairələrdə, rəsmi sənədlərdə işlədilir. Məruzələrdə də rəsmi üslubdan istifadə olunur. Bu üslub çox quru faktlar və rəqəmlərlə müşayiət edilir. Hər cümlənin söz sırasından tutmuş ahənginə qədər ölçülüb-biçilir. Burada artıq söz və ifadələrə, poetizmlərə yol verilmir. Rəsmi üslubun bir növü də diplomatik üslubdur. Diplomantik üslubda da hadisələrə _dolayı_ yolla, ehtiyatla, hər cür rəngdən uzaq yanaşılır. Burada fikir konkret surətdə deyil, dolayı yolla, xüsusi nəzakət və məqsədlə ifadə

edilir. Xarici işlər nazirliyinin bir-birinə notaları, onların çıxışları və s. diplomatik üsluba misal ola bilər.

Kargüzarlıq – dəftərxana üslubu. Kargüzarlıq sənədləri də xüsusi üslubda tərtib edilir. Onların hər birinin öz yazılma tərzində vardır. Aktları, protokolları, ərizələri, arayışları, vəsatətləri birləşdirən bir neçə cəhət vardır. Əvvəlcə, burada ədəbi dilin ümumi qanunları gözlənilməlidir. Bu sənədlərdə söz sırasının ənənəvi pozulması özünü göstərir. Belə ki, arayışlarda, xəbərlər əvvəl, başqa üzvlər sonra gəlir. Əmr və sərəncamlarda əmrin

obyektinin adı birinci çəkilir. Bu sənədlərin hər birinin üslubundan danışmaq üçün lüzum yoxdur. Təkcə əmr haqqında bir neçə söz deməklə fikrimizi yekunlaşdırmaq istədik. Əmrdə heç bir emosional söz və ifadəyə, poetizmə, vulqarizmə yol verilmir. Əmrin dili çox sadə və yığcam olmalıdır. Burada əvvəlcə nəticə, sonra səbəb haqqında məlumat verilir. Yəni əvvəlcə mətnin məzmununu, sonra onun hüququ, ictimai əsası verilir. Ədəbi dil normaları əmrdə mütləq gözlənilməlidir.

Məişət üslubu. Üslublar içərisində ən geniş yayılanı məişət üslubudur. Bu üslubu teleqram üslubu ilə müqayisə etmək olar. Çünki burada heç bir artıq sözə yol verilmir. Teleqramda yalnız mətləb ifadə edilib, onun səbəb və nəticəsi göstərilmədiyi – ixtisar edildiyi kimi, məişət üslubunda da artıq şeylər ixtisar edilir. Bu üslubda yalnız ümumişlək sözlərdən istifadə olunur. Burada heç bir terminə, poetik sözə yer vermək olmaz. Məişət üslubu rəsmi üslubun tam əksinədir. Rəsmi üslubda xüsusi müraciət formaları (yoldaş, müəllim,

xanım, cənab, siz və s.) olduğu halda, məişət üslubunda belə müraciət formalarına yol verilmir. Hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq, uşaq atasına son deyə müraciət etməlidir.

Üslubiyyatdan danışarkən natiqlik və fərdi üslubu da qeyd etmək lazımdır. Natiqlik üslubu nitq mədəniyyətinin xüsusi formasıdır. Mövzudan, auditoriyadan, onun səviyyəsindən, psixoloji vəziyyətindən asılı olaraq nitq öz nitqini müxtəlif cür qura bilər. Siseron demişkən, nitqin məzmununa görə də pafosu seçmək lazımdır. Nitqin – mətnin məzmunundan asılı olaraq müxtəlif ton, intonasiya, sözlər seçmək lazımdır.

Nitqin düzkünlüyü üçün sözlər uğurla seçilməli, yerli-yerində işlədilməlidir. Dialektizmlərə yol vermək olmaz. Cümlənin məqsədinə görə intonasiyanı seçmək, fonetik vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Fərdi üslub. Fərdi üslub daha çox yaradıcılığa aiddir. Fikrin ifadəsində hər kəsin öz üslubu ola bilər. Alimin fərdi üslubu onun dilinin təmiz və sadə olması ilə müəyyənləşdirilir. Hər hansı elmi müddəam şərh edərkən alim fikrini terminlərlə ağırlaşdırma bildiyi kimi, onu sadə dildə də ifadə edə bilər. Yazıçıların fərdi üslubu daha geniş yayılmışdır. Hər bir yazıçı

bədii üslubdan istifadə edir. Bununla belə, elə yazıçı var ki, sözləri bədii yüklə yükləyə bilər, onları elə seçib işlədir ki, oxucu çətinlik çəkmədən əsəri oxuyur. Elə yazıçı da vardır ki, onun ya elmi təfəkkürü bədii fikrə üstün gəlir (cümlələri quru, elmi alınır), ya da savadsız, bədii ifadəlilikdən məhrum olur. Məs., C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin,

S.Rəhimovun, M.S.Ordubadinin əsərlərində fərdi üslub, yazıcının üslubi dəstxətti dərhal seçilir. M. Hüseyinin əsərlərində isə cümlənən bütün üzvləri yerli-yerində işlədilir. Xalq yaradıcılığı xəzinəsindən bəhrələnməyə hər bir sənətkarın həm imkanı, həm də ixtiyarı vardır. Amma hamının həmin xəzinədən istifadə etmək üçün qüdrəti çatmır. İstər bədii üslub olsun, istər memarlıq, istər musiqi olsun, istər rəssamlıq, fərqi yoxdur, hər bir sənətkar öz fərdi üslubunu müəyyənləşdirəndə xalqın yaratmış olduğu zəngin xəzinədən istifadə etməlidir. Belə olduqda sənətkarın öz üslubu, öz dəsti-xətti formalaşır. Bütün bu və ya buna bənzər məsələlər üslubiyyatın obyektidir. Üslubiyyat təkcə dilçiliyin deyil, başqa elmlərin də müştərək sahəsidir. Bədii üslub xüsusilə, mübahisə doğurur. Lakin bu üslubun ədəbiyyatşünaslıq və ya dilçilik sahəsi olması haqqında mübahisə etməyə dəyməz. Əgər bədii üslubda müəllif ədəbi priyomlardan, obrazlı ifadələrdən çıxış edib ədəbi effekt alırsa, bu, şübhəsiz, ədəbiyyatşünaslığa aiddir. Dil materialını seçib onları xüsusi məna yükü ilə yükləyirsə, sözləri düzkün seçə bilirsə və yaxud yerində işlədə bilmirsə, bu məsələ dilçiliyə aiddir. Məs. S. Rəhimovun «Şamo» romanındakı bir cümləyə diqqət yetirək: «Şehli kəndinin axşamı çökdü». Bu cümlədə həm ədəbi, həm də linqvistik üslubiyyatın payı vardır. Müəllif Şehli kəndinə axşam düşürdü işlətsəydi, cümlə həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq baxımından zəif çıxardı. Nə üçün «Şehli kəndinin axşamı?» Bununla müəllif axşam düşəndə Şehli kəndinin aldığı gözəlliyə, füsunkarlığa, qəribəliyə, bənzərsizliyə diqqəti cəlb etmişdir. Nə üçün dildə «axşam düşdü» ifadəsi olduğu halda, müəllif

«çökürdü» işlətmişdir. Məlumdur ki, düşmək birdən-birə olur, özü də hər cür poetik çalardan məhrumdur. Çökmək isə yavaş-yavaş oturmaq deməkdir.

Demoli, müəllif öz bədii-fərdi üslubuna sadıq qalaraq sözləri bacarıqla seçmiş və onları mənə yükü ilə yükləyə bilmişdir.

Dil strukturunu bütövlükdə öyrənən sahələrdən biri də dil tarixidir.

Dil tarixi – dilçilik fənləri içərisində özünəməxsus yeri olan sahələrdəndir. Bu, hər şeydən əvvəl onun elmi əhəmiyyətini izah edir. Hər hansı bir dilin keçirdiyi inkişaf və təkamül dövrünün izlənməsi bütünlükdə gələcəkdə bütün dünya dillərinin tarixini öyrənməyə gətirib çıxara bilər ki, bu da ümumi dilçiliyin böyük nailiyyəti olardı. Bu və ya digər dilin inkişaf və formalaşma tarixinin öyrənilməsi müxtəlif xalqların öz tarixlərinin öyrənilməsinə çox kömək edir. Görkəmli alman dilçisi German Paul özünün məşhur «Dil tarixinin prinsipləri» adlı əsərində dil tarixini öyrənməyin çoxlu problemləri ilə yanaşı, dilin xalq həyatının əksətdiricisi olması məsələsinə toxunaraq ona yüksək qiymət verir: «Mədəniyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada inkişaf şəraiti dildəki qədər dəqiq müəyyənliyə malik olsun»¹.

Dil tarixi dedikdə dilin bütün struktur elementlərinin tarixi nəzərdə tutulur. Bunu geniş və dar mənada başa düşmək olar. Geniş mənada dilin ümumi şübhələrinin (üslubların, dialektlərin və s.) tarixi haqda

¹ П а у л Г. Принципы истории языка, səh. 29. Sitat H. Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» əsərindən götürülüb B. 1990. səh. 11

hələ heç nə deyilməmişdir. Amma dar mənada dil tarixi dedikdə dil strukturunu öyrənən dilçilik sahələrinin tarixi nəzərdə tutulur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Tarixi fonetika.
- 2) Tarixi leksikologiya.
- 3) Tarixi qrammatika.

Tarixi fonetika. Dilin ümumi inkişaf qanunlarından biri olan «dil yaruslarının qeyri-bərabər inkişafı» qanundan bilirik ki, dilin diferensial səviyyəsi – fonetik tərkibi on ləng dəyişən yarusdur. Lakin bu o demək deyildir ki, dilin fonetik sistemində dəyişiklik getmir. Doğrudur, dilə yeni fonemlərin daxil olması və yaxud çıxması nadir hadisə sayılır. Məs., , Azərbaycan dili tarixində bircə «sağır nun» ədəbi dil formalaşdıqdan sonra dilimizi tərk etmişdir. Bu səsə yalnız dialektlərimizdə rast kəlik.

Dildə fonetik dəyişmələr hər halda baş verir. Məs., birhecalı sözlərdə hecaların açılma prosesi buna misal ola bilər. Vaxtilə Azərbaycan dilində *kim, ol, suv* və s. sözlər *ki, o, su* formalarında işlənir. Xzərbaycan dilində *b-m, b-v, d-t* və s. dəyişmələr, *t-s* yerdəyişməsi və s. kimi fonetik proses baş vermişdir. Dilin fonetik tərkibində gedən dəyişikliyin izlənməsi bir neçə cəhətdən lazımlıdır.

Tarixi leksikologiya. Dilin leksik tərkibində gedən tarixi dürüstləşmə və səlisləşmə prosesini, hər bir sözün dildə nə vaxt peyda olması və nə üçün dildən çıxması kimi məsələləri tarixi leksikologiya öyrənir. Məlumdur ki, dildəki təkamül prosesi onun leksik sferasına da aiddir. Dildə söz mənalarının dəyişməsi, yeni mənalar alması da tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinə

daxildir. Dilin ən sürətlə dəyişən səviyyəsi semantik yarusdur. Bu yarus təfəkkürlə bağlıdır. İctimai həyatda baş verən hər hansı bir dəyişiklik əvvəlcə məfhum kimi şüurda, sonra isə söz kimi dildə öz əksini tapır. Beləliklə, dilin bu yarusunda sürətli dəyişiklik gedir. Bunun nəticəsində dildən çoxlu sözlər çıxır və külli miqdarda yeni sözlər dilə daxil olur. Bütün bunlar tarixi leksikologiya tərəfindən öyrənilir.

Tarixi qrammatika. Tarixi qrammatika bəzən elə dil tarixi anlayışını ifadə edir. Tarixi inkişaf ilə tarixi dəyişiklik anlayışını eyniləşdirmək olmaz. Əgər dilin semantik yarusunda dəyişiklik sürətlidirsə, dilin konstruktiv yarusunda (qrammatik quruluşunda) inkişaf və təkmilləşmə güclüdür. Dilin bütün qrammatik qanun və kateqoriyaları inkişaf, rəvanlaşma prosesi keçirir.

Dilin tarixi qrammatikasını öyrənmək üçün bir neçə mənbə vardır. Tarixi qrammatika üçün birinci mənbə hər hansı bir dilin yazılı abidələridir. İstər ingilis dili olsun, istər alman, fransız və ya Azərbaycan dili, fərqi yoxdur, yazılı abidələr dilin tarixi mənzərəsini əks etdirməkdə müəyyən rol oynayır. Hansı dildə yazılı abidə daha qədim dövrə aiddirsə, dilin tarixini də o əsasda müəyyənləşdirirlər.

Tarixi- qrammatika üçün material verən zəngin sahələrdən biri də xalq yaradıcılığıdır. Xalq yaradıcılığında dilin bütün inkişaf səviyyəsi əks olunur. Məs., «Sallanıban gələn dilbər, yaxan düymələ, düymələ» xalq mahnısında *-iban* feli bağlama şəkilçisinin olması bu şəkilçinin dilimizin tarixində işlənməsindən xəbər verir, halbuki bu forma indi *-ib* şəklində işlənir. Xalq dilinin dialektlərində də dil tarixi

üçün maraqlı materiallar hifz olunur. Məs., təsirlik hal şəkilçisi kimi dialektlərimizdə işlənən «yi», «vi» (*qarıyı, əlivi*) və s. dilimizin tarixində də işlənmişdir.

Tarixi qrammatika, adətən, iki sahəni – tarixi morfologiyani və tarixi sintaksisi əhatə edir. Azərbaycan dilinə aid yazılı abidələrin dili əsasında bircə məsələni izah edək. Bəllidir ki, məkani halların qrammatik formaları müxtəlif olmuşdur. Əvvəllər hər üç hal üçün bircə forma (da, də) olmuş, sonralar müvazi işlənmiş və nəhayət, hər bir halın öz forması meydana gəlib daşlaşmışdır. Əvvəlcə Əlinin (XIII əsr) «Qisseyi Yusif» əsərinə baxaq:

Yaqub baqdı ol məqamda avaz çıxar,

Bəs Yusifin fəraq ahı bağrın yaqar.

Yaralı Yaqub yığlayu anda baqar,

Yusifü görsəm, deyi istər imdi.

Könlü zarı yığlayu evə gəldi...

Oğlanları ağlayu anda gəldi.

Qulağına ağlamaq üni girdi...

Anı eşidüb, Yaqubun əqli şişdi Bir çağırmaq uğandı,
yerə düşdü.¹

«Oğuznamədə» isə daha çox müasir vəziyyətdə olduğu formaya rast gəlirik. Məs.:

Yönlük hal:

Eyilik də edərkən kəndünə,

Yaramazlıq edərsən kəndünə (63)

¹T. I. Hacıyev, K. N. Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. B. 1983. s. 106. «Oğuznamə», Bakı. 1987.

Ox atmaq, yazu yazmaq, suda üzmək, Gərəkdir bu üçü hər şəxsə düzmək. (31).

Yerlik hal:

Asılanda olan toynağımız bəlirdür. (63)
Dəgirməndə unluğun süpürüncə xırman Yerində süpürgən bir artıq qol. (99)

Çıxışlıq hal:

Adəmi var, qızıl alma naqşıdır.

Adəmi var, heyvan ondan yaqşıdır.

Adəmi var, söhbətində baş yiyər Adəmi var söhbətində can bitər. (66)

Misallardan görüldüyü kimi, XIII əsrdən başlayaraq XVI əsrə qədər müxtəlif formalar müvazi işlənmiş, sonradan getdikcə indiki şəkil daha üstünlük təşkil edərək daşlaşmışdır.

Tarixi morfologiya dedikdə təkcə qrammatik formalar deyil, habelə köməkçi nitq hissələrinin işlənmə tarixi də nəzərdə tutulur. Burada qoşmaların, bağlayıcıların, ədatların dildə işlənməsi və sabitləşməsi tarixi izlənilir.

Tarixi sintaksis. Ədəbi dil tarixi, əsasən, cümlə quruluşunun inkişafını izlədiyi halda tarixi sintaksis söz

birlişmələrindən tutmuş cümlədə sözlərin sırasına qədər bütün sintaktik məsələləri öyrənir. Prof. H. Mirzəzadə yazırdı: «Müasir və tarixi sintaksisin mövzusu eyni olsa da, həmin mövzuya olan münasibətlərə, tədqiqat üsullarına görə fərqlənilir. Tarixi sintaksis sintaktik məsələləri tarixi planda nəzərdən keçirir, onların inkişafını izləyir; dilin tarixi inkişaf qanunlarını mühafizə etməklə bərabər, xalqın

ictimai və mədəni həyatında baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq dildə əmələ gələn dəyişiklikləri, ölmüş və yeni yaranmış və yaranmaqda olan keyfiyyətləri aşkara çıxarın)¹.

Bütün dillərə aid «tarixi sintaksis» fənni başqa sahələrə nisbətən gec yaranmışdır. Belə ki, dilin tarixi fonetikasi, morfologiya və leksikası daha tez tədqiq edilməyə başladığı halda, tarixi sintaksis çox gec tədqiq edilməyə başlamışdır².

¹ H. Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin (arixi sintaksisi. B. 1968. səh. 17.

² Соколова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л. 1962. с. 236

Ədəbi dil qanunlarının və normalarının bərqərar olması ilə əlaqədar olaraq cümlə, söz birləşməsi kimi əsas sintaktik vahidlər də formalaşmış sabitləşməyə başlayır. Bütün dillərdə cümlənin qrammatik konstruksiyası öz doğma dilinin qrammatik quruluşu əsasında yaranır. Tarixən bu və ya başqa bir dilin təsiri altında meydana gəlmiş qrammatik-konstruktiv forma sonradan öz yerini dilin köklü qanunlarına, formalarına verir. Məs., Azərbaycan dili uzun müddət ərəb-fars dillərinin təsiri altında olduğu üçün təyini söz birləşmələrinin çoxu izafət şəklində formalaşmışdı. Məs. *qabili-idrak*, *qabili-dərman*, *izhari-zillət*, *izhari-mohəbbət*, *şəbi-hicran*, *əmr-i-forman*, *zikri-camal*, *xaki-pa*, *nuri-didə*, *zülfi-pərişan* və s. Artıq ictimai dil formalaşmağa başladığı vaxtdan onun normaları meydana gəlir. Bu normalardan biri də dilin öz doğma qanunlarının bərqərar olmasıdır. Cümlədə və söz birləşməsində sözlərin sıralanma- sının hər hansı bir dilin öz qrammatik quruluşuna əsaslanması çox vacib şərtidir. İndi müasir Azərbaycan dilində, demək olar ki, xarici təsirlər tamamilə aradan qalxmaqdadır.

DİLÇİLİYİN SAHƏ VƏ ŞÖBƏLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Dilçilik bir elm kimi nə qədər inkişaf etsə də, öz sahələrini nə qədər genişləndirsə, öz daxili şöbələrini nə qədər artırsa da onlar arasında sıx əlaqə daim qalacaqdır. Bunun birinci səbəbi həmin sahə və şöbələrin obyektinin eyniliyidir. Dil səviyyələrini bir-birindən təcrid etmək mümkün olmadığı kimi, onları öyrənən şöbələrini də təcrid etmək olmaz.

Biz yuxarıda ümumi dilçiliklə xüsusi dilçiliyin,

nəzəri dilçiliklə tətbiqi dilçiliyin arasındakı ümumi müştərək cəhətlərdən qısa da olsa bəhs etdik. Hər bir konkret xüsusi dilçilik ümumi dilçiliyin metodları əsasında fəaliyyət göstərir və öz nailiyyətləri ilə ümumi dilçiliyə daxil olur. Konkret dillər tədqiq edilmədikdə, başqa sözlə, xüsusi dilçilik inkişaf etmədikcə ümumi dilçiliyin bir çox problemləri həll edilməmiş qalır. Bunu dillərin tipoloji və geneoloji təsnifinə, bir sıra təriflərin hazırlanmasına və s. aid etmək olar. Əslində tətbiqi dilçiliyin hər hansı bir sahəsi işlənməmiş qalırsa, bu bir tərəfdən mədəniyyətin inkişafına, digər tərəfdən nəzəri dilçiliyin inkişafına mənfi təsir edər. Buna görə də nəzəri dilçiliyin inkişafı çox vaxt tətbiqi dilçilikdən asılı olur. Onların hər ikisinin inkişafı bir- birinə kömək edir.

Dilçilik şöbələri də bir-biri ilə əlaqədardır. Dialektologiya ilə dil tarixinin əlaqəsi göz qabağındadır, hər hansı bir dilin tarixən işlənilib sonralar ədəbi dili tərk etmiş bir sıra cəhətləri dialektlərdə, canlı şivələrdə yaşayır. Buna görə də dialekt və şivələr müəyyən mənada dilin arxivi, muzeyi rolunu oynayır. Dilin struktur elementlərinin bir-biri ilə əlaqəsi fonetikanı leksikologiya, morfologiya və sintaksislə əlaqələndirir. Foneli- kanı onun qanunlarını bilmədən leksikologiya, semasiologiya haqqında düzgün nəticəyə gəlmək olmaz.

Çox vaxt hər hansı bir morfem bir fonemdən ibarət olur. Dilin morfem tərkibindəki dəyişiklik fonetik dəyişmələrlə də müşayiət edilir. Bu da özlüyündə fonetikanı morfologiya ilə əlaqələndirir. Fonetika sintaksislə də əlaqədardır. Məlumdur ki, sintaksisdə dil elementləri kommunikativ səviyyəyə yüksəlir. Kommunikativ funksiyanın reallaşması üçün çox vaxt

fonetik vasitələrdən – intonasiyadan istifadə edilir. Hətta fonetik vasitə bəzən qrammatik kateqoriyanı əvəz edir. Məs.; Я студент. Bu cümlədə qrammatik forma sıfır vəziyyətdə olduğu halda, fonetik intonasiya ona predikativlik vermişdir. Bundan əlavə, sintaqınm formalaşmasında fonetik ritmin əsas rol oynaması da bu iki dilçilik sahəsini sıx əlaqələndirir.

Morfologiya ilə sintaksisi əlaqələndirən dilin qrammatik quruluşudur, hər bir qrammatik (morfoloji) kateqoriya müəyyən sintaktik vəzifə yerinə yetirir. Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibət onların yaxınlığına dəlalət edir. Nitq hissələrinin ənənəvi bölgü parametrlərindən biri də onların sintaktik funksiyasıdır. Yəni əsas nitq hissələri cümlə üzvü ola bilər. Köməkçi nitq hissələri isə cümlə üzvü ola bilmir.

Dilçilik şöbələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə deyilənlərdən daha çoxdur.

II FƏSİL

DİLÇİLİK ELMİNİN

YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Bütün elmlər kimi, dilçiliyin də tarixini öyrənmək həmin elmin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Elmin tarixini öyrənmək onun bu günü və gələcəyi üçün çox zəruridir. Bu haqda F. M. Berezin yazır ki, «Dil haqqında elmin tarixini öyrənməyin böyük tərbiyəvi və idraki əhəmiyyəti var. Xalqın mədəniyyətinin yaranması onun ifadəçisi olan dilin yaranması ilə əlaqədardır. Buna görə də mədəniyyətin dərk edilməsi, hər şeydən əvvəl, dilin dərk edilməsi ilə əlaqədardır». Bu fikir doğrudur. Çünki hər bir elmin

başlanğıcı, yaranması üçün o sahədə elmi idrak yaranmalıdır. Bu isə dilin yaranması və təməlli şəkildə inkişaf etməsi ilə əlaqədardır. Yəni dilsiz elm yarana bilməz. Bir halda ki, belədir, belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, insanlar başqa sahələrdən daha tez elə dilin özü haqqında düşünməyə başlamalı idilər. Doğrudan da, dilçiliyin məhz hansı əsrin hansı rübündə yarandığını demək çətindir. Çünki bu elm birdən-birə yaranmamış, uzun təkamül dövrü keçirmişdir. İnsanlar dil haqqında düşünməyə başladığı vaxtdan da dilçilik yaranmışdır. Prof. B. V. Çobanzadənin bu bərdəki fikri maraqlıdır: «İnsanlar çox qədim vaxtlardan bəri dil və onun mənşəyi haqqında düşünməyə başladılar. Dillərin müxtəlifliyi, qaib olması, unudulması haqqında ibtidai mədəniyyətə malik olan insanların bir qrup məsələlər törətdiyini onların bizə qədər qalmış, yazılmış əsərlərindən, abidələrindən öyrənirik. Gərək Bibliyan (Babil – A. B.) qələsi ətrafında dillərin tanrı tərəfindən bir afət, lüğət əsəri olmaq üzrə dillərin qarışdığına dair hekayə, gərəksə Quranda və ona təfsir yazan dil üləmasının ifadə etdiyi vəchlə Adəm peyğəmbərə Allah tərəfindən hər şeyin ismi öyrədildiyi haqqındakı iddiaları dilçilik elminin birinci nəzəriyyələri kimi qəbul etmək lazım gəlir»². Deməli, dil, onun mahiyyəti, insan həyatında rolu,

¹ Березин Ф. М. «История лингвистических учений». М. 1975 стр., 3. * B. V. Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl». B. 1924 soh. 133.

mənşəyi və s. kimi fəlsəfi məsələlər dilçiliyin ilkin nəzəri problemləri olmuşdur. Bu mənada demək olar ki, dilin fəlsəfi problemləri (fəlsəfi dilçilik) daha qədimdən

waranmışdır. Bu haqda dünya dilçiliyində heç bir fikir ayrılığı yoxdur. Amma dilçilik tarixinin dövrləşməsində mübahisələr, vardır. Məs., belə fikir də vardır ki, dilçilik əsl yazılı dillərin tədqiqi ilə başlanır. Məlumdur ki, dilçilik o vaxt başlanır ki, artıq inkişaf etmiş yazılı ənənə yaranmış olsun. O vaxt ki, nisbi inkişaf etmiş yazılı dil mövcud olsun. O vaxt ki, yazılı mətnlərin izahına tələbat olsun. Yazılı mətnlə şifahi nitq arasındakı əlaqə formalaşmış olsun.

DİLÇİLİYİN DÖVRLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Dilçilik tarixinin dövrləşməsi o qədər də ciddi elmi əhəmiyyətə malik deyil. Belə ki, müxtəlif mərhələlərə bölmə nə dilçiliyə dair yazılmış əsərlərin əhəmiyyətini azaldır, nə do dilçilik tarixinin bu və ya digər dövrünü inkar edir. Amma dil haqqında elmin tarixini çoxmərhələli təsvir etmək fənnin öyrənilməsini çətinləşdirir. Onlardan bii neçəsinə diqqət yetirək. Prof. A. M. Qurbanov «Ümumi dilçilik» əsərində bu elmin tarixini üç dövrə bölür. Həmin əsərdə oxuyuruq: «Bircə, dilçilik elminin bu günə qədərki olan inkişafını üç mərhələyə bölmək olar:

Birinci mərhələ – eramızdan əvvəlki zamanlardan başlamış XVI əsrə qədər; bu mərhələdə dilə dair müxtəlif mülahizələr, dil hadisələri haqqında fikirlər meydana çıxmış, dilçilik təşəkkül tapmışdır.

İkinci mərhələ – XVI – XIX əsrləri əhatə edir; bu mərhələdə dilçilik tədqiqatları çoxalmış, dilçilik ümumfəlsəfi tədqiqatların tərkibindən ayrılıb xüsusi bilik sahəsi kimi müstəqilləşmişdir.

Üçüncü dövr – XX əsrin I rübündən indiki zamana qədərki dövrü əhatə edir; bu mərhələ elmin şaxələnməsi,

yeni-yeni metodların işlənməsi və seçilməsi ilə fərqlənir. Dilçiliyin

göstərilən bu əsas mərhələlərinin bəzi pillələri də mövcuddur»¹.

V. İ. Koduxov yazır: Dilçilik tarixinin dövrləşməsi hər şeydən əvvəl beş əsas mərhələni nəzərdə tutur:

1) Qədim dövr filologiyasından XVIII əsr dilçiliyinə qədər.

2) Müqayisəli-tarixi dilçiliyin və dil fəlsəfəsinin yaranması (XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəli).

3) Məntiqi və psixoloji dilçilik (XIX əsrin ortaları).

4) Yeni qrammatizm və sosial dilçilik (XIX əsrin sonuncu qərinəsi – XX əsrin əvvəli).

5) Müasir dilçilik və strukturalizm (XX əsrin 30 – 60-cı illəri)^{1 2 3 4}.

T. A. Amirova, B. A. Olxovikov, Y. V. Rojdestvenski dilçilik tarixini altı mərhələyə bölür. Prof. Ə. Ə. Rəcəbov da bu altı mərhələni qəbul edir.⁵ Prof. N. N. Məmmədov dilçilik tarixini iki dövrə bölür: ta qədim zamanlardan başlamış XIX əsrə qədər, XIX əsrdən başlamış zəmanəmizə qədər. Bizcə dilçiliyin dövrləşməsindəki bu müxtəliflik müxtəlif dövrlərdəki əsərlərə olan münasibətdən yaranır. Əgər qəbul etsək ki,

¹ A. M. Qurbanov. «Ümumi dilçilik». B. 1977. səh. 16 – 17

² К о л у х о в В. И. Общее языкознание. М., 1974. стр. 5.

³ Ə. Ə. R o c o b o v. Dilçilik tarixi. B. 1988. səh. 11.

⁴ N. Məmmədov. Dilçiliyin əsasları. B. 1961. səh. 134.

⁵ Г о л о у и н В. Н. Введение в языкознание. М. 1973., стр. 294.

XIX əsr bütün elmlərin inkişaf əsri, bir sıra sahələrdə böyük kəşflər əsridir, onda dilçiliyin məhz XIX əsrdə bir elm kimi formalaşdığını qəbul etmək olar. Prof. B. N. Qələvinin fikri ilə razılaşımaq olar ki, «XIX əsrin əvvəlləri dilçiliyin inkişaf sərhəddidir. Bu, müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması dövrüdür ki, onun adı uzun müddət bütövlükdə elmin adı olmuşdur»⁵.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması bu elmin inkişafında birinci inqilabdır. Buna görə də N. Məmmədovun, Y. V. Ləyanın fikri daha sadə, daha inandırıcıdır ki, ta qədim zamanlardan XIX əsrə, Yəni müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasına qədərki – Yəni əsl elm formalaşana qədərki, bir də ondan sonrakı elmi dilçilik.

Yuxanda dediyimiz kimi, insanlar dil və onun müxtəlif problemləri haqqında düşünməyə və hətta bəsit nəticələr çıxarmağa başladıkları dövrdən dilçilik yaranmışdır. Lakin bunu əsl dilçiliyin başlanması hesab etmək olmaz. Belə ki, başqa ictimai elm sahələrində (poetika, məntiq, fəlsəfə) olduğu kimi, dil haqqında da yunan alimləri düşünmüş və dilin fəlsəfəsinə diqqəti cəlb etmişlər. Lakin onların bu baxışları ardıcıl və sistemli olmadığı üçün rəsmi dilçiliyin tarixini qədim Çindən başlayırlar.

QƏDİM ÇİN DİLÇİLİYİ

Dilçilik bir elm kimi hindlilərdə və yunanlarda yaransa da, dilçilik məsələləri ilə qədim Çində daha əvvəllər məşğul olmuşlar. Məlumdur ki, Çində Şərqi ən mədəni ölkələrindən biri kimi yazı, incəsənət və mədəniyyətin başqa sahələri ilə daha erkən maraqlanmışlar. Hələ y. e. ə. VIII əsrdə imperator

Syuan-Vamn dövründə ilk yazı islahatı keçirilmişdi. O vaxt Çin alimləri heroqliflərdəki artıq xətləri ixtisar edib sadələşdirmiş və standart şəklə salmışlar. Çin dilində yazı «daş və metal üçün işarə» mənasını indi də saxlamaqdadır.

Qədim Çin yazısı uzun müddət işləndi. Yalnız bizim eranın I və II əsrlərində müasir Çin sistemli heroqliflər meydana gəldi. Bu, Çin yazısının son – əsaslı islahatı idi. Müasir Çin yazısı həmin heroqliflərə əsaslanır və üç yazı üslubuna malikdir:

- 1) nizamnamə yazısı (çjenşu),
- 2) yarım nizamnamə yazısı (sinşu),
- 3) fəvri yazı (tsaoşu).

Yazı sisteminin belə amilləri başqa xalqlarda, o cümlədən ərəblərdə, romalılarda, slavyanlarda da olmuşdur. Bu, əslində funksional üslubdur.

Çin dilçiliyində əsl qrammatik tədqiqatlar heroqliflərin sistemləşməsi və sabitləşməsi dövrünə təsadüf edir. Çin

dilçiliyinin əsasını dörd əsər təşkil edir: «Erya», «Faryan». «Şoven tszetszi» və «Şimin».

Əslində «Erya» əsl qrammatika əsəri hesab edilə bilməz. Bu yalnız qədim Çin dini kitabıdır. Bu kitab qədim Çin falçılıq kitabları kimi dini mahiyyət kəsb edir. İlk dəfə bu əsəri Konfüsiya tədqiq etmişdir.

Bizim eranın əvvəllərinə yaxın Yan Syun «Faryan» əsərini yazdı. «Erya»dan fərqli olaraq, «Faryan» xalq danışığı dilinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Yan Syun sübut etmişdir ki, dil mətnlərlə yanaşı xalq danışığı nitqi də həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən tədqiq edilməyə layiqdir. Yan Syun dövrünün çox böyük

alimi olmuşdur. Yan Syunun bu əsərində Çin sözləri, onların etimologiyası haqqında da ətraflı məlumat vardır. Alim canlı Çin dilinin bütün sözlərini tədqiqata cəlb etdiyi üçün onu Çin dialektologiyasının banisi hesab etmək olar.

Yan Syundan sonra Syu Şen leksik material üzərində ciddi tədqiqat aparır. O, «Şoven tszetszi» adlı əsərində heroqlıflər əsasında sözlərin yaranması və yazılması haqqında ətraflı məlumat verir. 9353 heroqlıf əsasında 540 dil elementinin yaranmasını göstərir.

Bu əsər qrammatika sənətinin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edib, «Faryandan da bir addım irəli getmişdir.

Çin dilçiliyinin qədim dövrünün dördüncü mükəmməl əsəri adların tədqiqinə həsr edilmiş «Şimin»-dir. Eramızın II əsrində yaşamış Lyu Si «Erya» prinsiplərinə əsaslanarsa da, ondan irəli getmişdir. Lyu Si sözün həqiqi (etimoloji) mənasını onun yazılması ilə deyil, deyilməsi ilə əlaqələndirirdi. Bu, əslində, düzgün prinsipdir. Çünki heroqlıflərin xarici forması ilə sözün ilkin mənasını müəyyənləşdirmək çətindir. Lyu Sinin bu metodu Çin dilçiliyinin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Beləliklə, bir neçə əsr ərzində qədim Çin filologiyası formalaşmış, özünəməxsus keyfiyyətlərini müəyyənləşdirmişdi.

Hind dilçiliyinin tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Hələ 2500 ildən daha çox əvvəl müqəddəs Veda himnlərinin düzgün tələffüzü üçün hind kahinləri elmi-sabit məxrəc haqqında düşünürdülər. Vedənlərin – Veda himnlərinin səhv tələffüzü günah hesab edilirdi. Yeri gəlmişkən, vaxtilə Quran ayələrini də səhv

oxumamaq üçün ərəb alimləri hərəkələrdən istifadə etmişdilər.

Hind kahinləri özlərini tamamilə elmə həsr edərək dünyəvi işlərdən əl çəkir, bütün günlərini Vedanqlar üzərində keçirirdilər. Müasir dilçiliyə qədim hindlilərdən dörd Vedanq gəlib çatmışdır. Bunlardan birincisi Şikşa adlanır ki, burada tələffüz qaydalarından və səslərin xarakterindən bəhs edilir. Vyakaranada adlanan ikinci Vedanq qrammatika məsələlərindən danışır. Vedanqların üçüncüsü Nirukta adlanır ki, burada sözlər onların sistemi və etimologiyası məsələləri şərh edilir. Dördüncü Vedanqın adı Çxandadır. Burada dilçilik məsələlərindən daha çox poetika məsələləri şərh edilir. Hind kahinləri də yunanlar kimi dilçilik problemləri ilə poetika məsələlərini qarışıq şəkildə götürürdülər. Vyakaranada üzərində ən çox çalışmış məşhur hind alimi Panini olmuşdur. Onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında dilçilikdə çoxlu, həm də ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Hətta dünya dilçiliyində paninişünaslıq xüsusi bir sahə təşkil edir, hətta Panininin yaradıcılığının y. e. ə. VII – II əsrlər arasında olduğunu da güman etmək olar. Amma daha geniş yayılmış fikir bundan ibarətdir ki, Panini y. e. ə. IV əsrdə yaşamışdır. Panininin yaratmış olduğu linqvistik-filoloji traktat qədim dilçiliyin ən böyük elmi məxəzidir. Panini ezu tərəfindən «Səkkiz kitabə» adlandırılan monumental əsərində qeyd edir ki, mən özümdən əvvəlki fikirləri sistemləşdirmişəm. Bu, o dövr alimləri üçün səciyyəvi idi. Çünki alimlər bəzən özlərini tanıtmamaq üçün, həm də elmin daha qədimlərə aid olduğunu göstərmək üçün belə edirdilər. Panini sanskritin də ilk tədqiqatçılarındanır. Qədim hind dili

olan sanskritin normaları formalaşib sabitləşdiyi vaxt Panini Veda ilə sanskriti müqayisə edib hind dilinin mükəmməl normativ

qrammatikasını yaratdı. Bu əsər 3996 tərifdən ibarətdir, şeirlə yazılmışdır. O dövrün ənənəsinə görə elmi və bədii əsərlər, şeirlə yazılmalı idi. Bu, bir tərəfdən əsərin əzbərlənməsini, ikinci tərəfdən düzgün tələffüz edilməsini şərtləndirirdi.

Hind alimləri yalnız yazısı, olan dilləri tədqiqat üçün qabil hesab edirdilər. Qədim Çin və Aralıq dənizi hövzəsi yazılarından fərqli olaraq, hind yazısı sait və samitləri başqa cür göstərirdi. Sait səslər bir xətdə, samitlər isə başqa xətdə; əsas xətdə samitlər, köməkçi xətlərdə isə saitlər göstərilirdi (ərəb hərəkələri kimi).

Panininin qrammatikası həm fonetika, həm də morfologiya məsələlərini əhatə edir. Panini özündən sonra elə zəngin elmi irs qoymuşdur ki, onun çoxlu şərhçiləri – təfsirçiləri olmuşdur. Bunlardan ən məşhuru y. e. ə. III əsrdə yaşamış Katyayana Vararuçini göstərmək olar. Vararuçi sanskrit üzərində tədqiqat aparsa da, Prakrit ilə də tanış olmuşdur. Dilçilikdə ilk dəfə Vararuçi sübut etmişdir ki, sonrakı hind dillərinin hamısı öz ilkin əsasını sanskritdən götürmüşdür. Dilçilik tarixində fonetika ilə morfologiyanın sıx əlaqəsindən bəhs edən Vararuçi dilin səs sistemində gedən dəyişikliyin morfologiyaya olan təsirini tutarlı şəkildə göstərmişdir. Vararuçidən sonra hind dilçi-filosof alimi Bxartxarinin tədqiqatı da diqqətəlayiqdir. Y. e. ə. I əsrdə yaşamış Bxartxari «Vakyanadiya» adlanan əsərində cümlə və hökm məsələsinə toxunur. Bu əsərdə Bxartxari cümləni ünsiyyətin ən əsas vahidi hesab edir. Çünki o,

ünsiyyət üçün fikri anlaşmanı əsas götürürdü.

Hind dilçiliyi çox sürətlə inkişaf edirdi. Hind alimləri morfologiya və leksikologiya sahəsində daha böyük uğurlar əldə etmişdilər. Belə ki, onlar morfologiyada dörd nitq hissəsi – ad, fel, en qoşma və hissəcik müəyyən etmişdilər. Onlar ad dedikdə isimləri – əşya bildirən sözləri, fel deyəndə bütün zamanları əhatə edən hərəkət bildirən sözləri nəzərdə tuturdular, hətta isimlərin yeddi halını da göstərirdilər. Onlar isim hallarına ad vermir, nömrələyirdilər.

Hind dilçiliyinin leksikoqrafiya təmayülü də güclü idi. İlk əvvəl hind dilçiləri Vedanqlardakı anlaşılmayan sözləri siyahıya köçürür, Niqxantavas adlandırırdılar. Bizim eranın VI

və ya VI əsində yaşamış Amara sanskrit dilinin mükəmməl lüğətini hazırlamışdır ki, indi də həmin lüğət sanskritoloqların istifadə etdiyi ən mötəbər mənbədir. Görkəmli dilçi alim Vilhelm Tomsen qədim hind dilçiliyinə və özündən sonrakı dilçilik məktəblərinin inkişafına güclü təsirindən bəhs edərək yazırdı: «Hindlilərdə dilçiliyin qalxmış olduğu yüksəklik müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Avropada dilçilik hələ hindlilərdən nə qədər öyrənsələr də XIX əsrə qədər həmin yüksəkliyə qalxa bilməmişdin).

QƏDİM YUNAN-ROMA DİLÇİLİYİ

Yunanıstan dedikdə təsəvvürdə bəşər mədəniyyətinin beşiyi canlanır. Qədim yunanlar hələ eramızdan əvvəl X – VIII əsrdə Misir və finikiyalıların yazısı əsasında öz yazı mədəniyyətlərini yaratmışlar. Yunanıstanda ən qədim yazılı abidə eramızdan əvvəl VIII – VII əsrlərə aiddir. Yunanıstan – qədim Ellada

mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin sonrakı inkişafına bütün əsrlərdə, o cümlədən müasir dövrdə çox güclü təsir göstərir. Yunanların yaratmış olduqları ictimai şüur formaları içərisində fəlsəfə, məntiq, poetika, linqvistika və s. xüsusi yer tutur. Yeni eradan əvvəl IV – I əsrlərdə yunanlar şərqi tərəf hərəkət edərək Misirə qədər gedib çatmış, habelə Aralıq dənizi hövzəsində geniş yayılmışlar. Bu dövr Yunanıstan tarixində *ellinizm* adlanır.

Prof. B. Çobanzadə qədim yunan elmi və mədəniyyətinə yüksək qiymət verərək yazırdı: «Ağ dəniz hövzəsi ətrafında mədəniyyət sahibi olmuş millətlər içərisində, hər kəsə məlum olduğu kimi həmən ən birinci mövqeyi yunanlar işğal edir. Bunlar Şərqdən aldıkları mədəni əsaslarını Fales, Herodot kimi alimlərin vasitəsilə Şərqi mədəniyyətlərinin hər cür xüsusiyyətinə vaqif olduqdan sonra özlərinə məxsus üsuli bir mədəniyyət meydana gətirmişlərdir»¹.

Yunan dilçilik məktəbi, əsasən, Ellinizm dövründə meydana gəlmişdir. Əgər yunan dilçiliyinin birinci fəlsəfi dövründə

¹ B.V.Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl». B 1924. səh. 135.

80

dilçilik elmini heç kəsin adı ilə bağlamaq mümkün deyildisə, ikinci – qrammatika dövründə artıq görkəmli dilçi alimlər meydana gəlirdi.

F. M. Berezin qədim yunan dilçiliyinin tarixinin iki dövrə bölünməsindən bəhs edərək yazır: «Qədim yunan dilçiliyi tarixi iki dövrə bölünür: fəlsəfi (y. e. ə. V – 111 əsrlər) – bu dövrdə dilçilik məsələləri fəlsəfi

problemlərlə əlaqədar həll edilirdi və İskəndəriyyə dövrü (y. e. ə. III əsrdən eramızın IV əsrinə qədər), bu dövrdə dilçilik (daha doğrusu qrammatika) müstəqil elm oldu»¹. Eyni fikrə Ə. Ə. Rəcəbovun «Dilçilik tarixi» əsərində də rast kəlik»².

I Qədim yunan filosoflarını düşündürən birinci əsas

¹ məsələ – dilçilik problemi, dilin mənşəyi idi. Onlardan bəziləri

¹ dili ilahi qüvvə ilə bağladığı halda, bəziləri əmələ gəlməsini obyektiv səbəblərlə izah edirdilər.

ⁱ Ərəstu – Aristotel heyvanlarla insanları fərqləndirən əsas

[|] cəhət kimi dili qəbul edirdi. O, göstərirdi ki, heyvanlar da

^j müxtəlif səslər çıxarmaqla öz sevinc və kədərini, həyəcan və

¹ qorxularını bir-birinə çatdırı bilərlər. Lakin nitq bütün canlılar içərisində yalnız insana verilmişdir. Bu nitqlə o, hər şeyi, sevinc ⁱ və kədəri, xeyiri və ziyanı bildirə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrün böyük mütəfəkkiri olan Aristotel (y.e.ə. 384 – 322) dilçiliyin bir sıra məsələlərinin izahında materialist mövqə tutmuşdur. O, adların mənşəyindən | bəhs edərək yazırdı:

¹ Березин Ф.М. История лингвистических учений. М. 1975 г. стр. 8.

² Ə. Ə. Rəcəbov V. Dilçilik tarixi B. 1987. səh. 22.

⁵ Sitat Berczinin adı çəkilən əsərindən (səh. 10) götürülmüşdür

«Təbiətdən ad yaranmır, onlar simvollara çevrildikdə şərti mənə alırlar. Yoxsa üzvlənməyən səslər heyvanlarda olduğu kimi özlüyündə heç nə demir»³.

Qədim yunan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri də görkəmli filosof Heraklit Efessii (y. e. o. 544 – 483 illərdə) idi. O, iddia edirdi ki, adlar onların verildiyi əşyaların təbiəti ilə sıx əlaqədardır.

Əflatun (y.e.ə. 427 – 347) bu iki zidd mövqe arasında bərişdirici mövqe tuturdu. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır

ki, bu müddəa yunan dilçiliyinin İskəndəriyyə dövrünə qədər gəlib çatmışdı. İskəndəriyyə dilçiliyinin adlar təmayülü nümayəndələri bu fikri bir qədər də dərinləşdirmişdilər. Bu barədə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə bəhs edən B. V. Çobanzadə yazırdı: «İskəndəriyyə lisan üləması iki böyük bir- birinə müxalif və zidd cərəyana ayrılırdı. Birinci cərəyana tabe iiləmayi-tənazürçülər («tənazür» – ərəbcə baxış deməkdir – A. B.) deyilirdi ki, bunların fikrincə bütün dillərdə hökm edən analogiya tənazür qanunu dilin müxtəlif qisimləri arasında ahəng və yeknəsəklilik meydana gətirir. Tənazür sözlərlə fikirlər və bunların modelləri olan əşya arasındakı müvazilikdir. Tənazürçülərin başında namdar Arıstrax dururdu. Bunların pək müxalifi olan cərəyanı təzadçılar (anomalis) təşkil edirdi ki, bunların da başında məşhur filosof Krates bulunurdu. Təzadçılar dildə tənəzürçülərin iddia etdikləri «söz və mövqe müvaziliyinin mövcudiyətini inkar edənlərdi». İskəndəriyyə məktəbində bu iki cərəyanın qovğası, yeknəzərdə zənn

oluna biləcəyi kimi, heç də faydasız olmadı. Çünki tənazürçülərin qeyrəti sayəsində bütün dil hadisələri siniflərə və qismlərə ayrıldı. Təzadçıların müxalifəti nəticəsində isə dildə bir qrup müstəsna şəkillərin, hadisələrin olduğu müəyyənləşdi».¹

Yuxanda deyilənlərdən aydın olduğu kimi, yunan dilçiliyi tarixində Misir, ptolomeylərin çarlığının paytaxtı olan İskəndəriyyə dilçilik məktəbi xüsusi yer tutur, Ellinizm dövründə İskəndəriyyə qrammatiklər məktəbi yarandı. Bu məktəbin on görkəmli nümayəndələri Samofrakiyalı Aristrax və onun şagirdləri Frakiyalı Dionisi və Apollon Diskol idi. Frakiyalı Dionisi və Apollon Diskolun yaratdıqları qrammatika iki min ilə qədər dərslik rolu oynamışdır. Onlar bu qrammatikada Homerin, Sofoklun, Esxilin əsərlərinin filoloji şərhini vermək və yunan vahid ədəbi dilinin normalarını müəyyənləşdirmək – sabitləşdirmək kimi bir məqsəd izləyirdilər. Müasir dünya dilçiliyində bir sıra qrammatik təriflər, bölgülər və s. məhz yunan dilçiliyinə əsaslanır. Frakiyalı Dionisinin fel haqqında fikirləri indi də öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. Yunan dilçiliyindən danışarkən mütləq onun təsiri ilə yaranmış Latın – Roma dilçiliyi haqqında da bəhs etmək lazım gəlir.

Roma dilçiləri latın dilinin qrammatikasını tamamilə yunanlara təqlidən yazmışdılar. Belə ki, yeni eradan əvvəl 116 – 27-ci illərdə yaşamış Mark Terrepsi Varron «Latın dili» osorini yunan filoloji qrammatikasını

¹ B. V. Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə ino dxol» B 1924. s. 138. 80-82

əsasında tərtib edib, onu latın dilinə uyğunlaşdırmışdır. Bizim eranın IV əsrində yaşamış Eli Donat və eramızın VI əsrində yaşamış Pristsianın tərtib etdikləri qədim qrammatik terminologiya bu günə qədər qalmaqdadır. Roma alimləri qrammatik terminləri də yunan dilindən götürüb latınlaşdırmışlar.

ƏRƏB DİLÇİLİYİ

Ərəblər dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir. Ərəblər çox qədim (erkən padşahlıq) dövlət quruluşuna malik olmuş və ədəbiyyat, fəlsəfə, coğrafiya, riyaziyyat və s. elmlərlə hələ eramızdan çox-çox əvvəl tanış olmuşlar. Ticarətin, incəsənətin, kустarlığın inkişafı ərəb mədəniyyətinin inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Qədim İran və Ellin mədəniyyətinin ərəblərə güclü təsiri olmuşsa da, ərəblərin mədəniyyəti xilafət dövründə çiçəklənmiş, tayfa pərakəndəliyi aradan qaldırılmış və onlar xalq kimi formalaşmışlar. Eramızın VII əsrdən başlayaraq Ərəbistanda bütün elmlər, o cümlədən, dilçilik inkişaf etməyə başlamışdır.

Ərəb dilçiliyi Çin, hind və yunan dilçiliyindən sonra yaranmasına baxmayaraq, onlara nisbətən sürətlə və qüvvətlə inkişaf etdi. Ərəb dilçiliyinin inkişafına bir neçə faktor kömək edirdi. Onlardan:

1) Ərəb alimləri özlərindən əvvəl yaranmış dünya dilçilik məktəbləri ilə tanış idilər. Buna görə də həm onların səmərəli cəhətlərindən istifadə edir, həm də metodik cəhətdən onlara əsaslanırdılar.

2) İslam dininin meydana gəlməsi. İslam ehkamına görə həm bu, həm də axirət dünyası üçün yeganə qəbil itil ərəb dilidir. Ona görə də hamı ərəbcə

öyrənib danışmalıdır. Bu, ərəb olmayan müsəlmanların ərəbcə öyrənməsini məcburi etdiyi kimi, ərəb dilçiliyinin inkişafına da kömək edirdi.

3) İslam dini ərəb aləminə yeni mədəniyyət gətirdiyi kimi, elmin bütün sahələrinin inkişafı üçün şərait yaratmışdı. Buna görə də ərəb alimləri Aristotelin «Poetika»sını və hindlilərin «Kəlilə və Dimnə» əsərini ərəbcəyə çevirib Şərqdə tərcümənin əsasını qoydular.

4) Ərəb dilçiliyi əvvəllər iki məktəbdən (Kufə və Bəsrə) ibarət idi. Bu məktəblər sonralar birləşərək vahid Bağdad dilçilik məktəbini yaratdı ki, bu da ərəb dilçiliyinin inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

5) Ərəb olmayan alimlərin də öz tədqiqatını ərəbcə aparması ərəb dilçiliyinin inkişafına səbəb olurdu. Bu problem, müəyyən mənada təəssübkeşlik duyğulan da doğurmuşdu. Buna görə də iki fikir meydana gəlmişdi: birincilər doğru olaraq iddia edir ki, milliyyətçə ərəb olmayanların ərəbcə yazdıqları əsərlər ərəb dilçiliyinin inkişafına kömək etmişdir. Məs., B. Çobanzadə yazır: «Bütün ərəb və fars ədəbiyyatının bir qismi türk və tatar alim və şairlərinin səyi nəticəsindədir»¹.

Başqa bir yerdə B. Çobanzadə yenə yazırdı: «Şərqdə birinci türk sərfçisi Mahmud Kaşğari əsərini ərəbcə və ərəblərə türkcəni öyrətmək niyyəti ilə yazmışdır. Bunun arxasınca gələn Cəmaləddin ibn

¹ B.V.Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl». B. 1924 səh. 142. B.V.Çobanzadə. Türkcə sərf və nəhv istilahları. Jur. «Maarif işçisi». 1927. № 5, səh. 48.

Mühənnə, Məhəmməd ibn Qeys kimi müəlliflər də eyni yoldan eyni məqsədlə keçmişlər»².

Rus alimlərindən V. A. Zveqintsev və B. N. Qolovin isə bunun tam əksini söyləyir. Onlar ərəb, türk dillərini bilmədiklərindən M. Kaşqarını ərəb hesab etmişlər. Bununla onlar türk xalqlarının elmi təfəkkürünün qədim olmadığı dolay yolla sübuta yetirməyə çalışırlar. B. N. Qolovin B. A. Zveqintsevin sözlərinə əsaslanaraq yazır: «Görünür ərəb alimləri xarici dilləri də ciddi öyrənmişlər. Bu haqda dolayısı ilə Mahmud əl Kaşqarının 1073 – 1074-çü ildə yazılmış çoxcildlik «Türk dilləri divanı» əsəri əsasında fikir yürütmək

olar. V. A. Zveqintsevin fikrincə, bu əsər əsl türk ensiklopediyasıdır ki, əsasında müqayisə prinsip kimi qoyulmuşdur»¹.

Ümumi dilçilik aspektində bir sıra alimlər ərəb dilçiliyi haqqında bir-birindən fərqli olsa da maraqlı fikirlər söyləmişlər. Türkologiya aləmində isə ərəb dilçiliyinin görkəmli tədqiqatçısı sayılan ərəbşünas alim Vasim Məmmədəliyevin «Ərəb dilçiliyi» adlı monumental əsəri daha çox diqqəti cəlb edir. Türkologiyada ərəb dili haqqında maraqlı fikirlər olsa da, onların heç biri prof. V. M. Məmmədəliyevin bu əsəri səviyyəsində deyildir. Əsərdə² müəllif ərəb dilçiliyinin təşəkkülündən başlamış bütün mübahisəli məsələlərinə qədər geniş və dərin təhlilini vermişdir.

Ərəb dilçiliyinin əsasını qoyanlardan biri VII əsrdə yaşamış Əli ibn Əbu Talib olmuşdur. Onun göstərişi ilə Əbül-Əsvad Qurənin lüğətini hazırlamış, nəhvə (qrammatikaya) dair əsər yazmışdır.

Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi də ərəb dilinin lüğətinin hazırlanmasında xüsusi rol oynamışdır.

Ərəb dilçiliyinin təşəkkülü dövründə leksikoqrafiya xüsusi tempə inkişaf edirdi. Əl-Firuzabadinin tərtib etdiyi 60 cildlik «Qamus» adlı lüğəti daha geniş yayılmışdır. Qamus ərəbcə okean deməkdir. Bu lüğət o qədər müvəffəqiyyətli çıxmışdır ki, ərəbcə çıxan bütün lüğətlərə sonralar «Qamus» (okean) adı verilmişdir. Əlifba prinsipi ilə tərtib edilən ilk lüğətlər Əl-Cauharinin lüğətindən başlanır.

Ərəb dilçiliyinin inkişafında bir neçə məktəbin xüsusi rolu olmuşdur. Bunlardan biri Bəsrə məktəbidir.

Bəsrə məktəbi. Bu şəhər ərəb mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynadığına görə başqa elm və sənət sahələri kimi dilçilik də burada inkişaf etmişdi. Bəsrə məktəbinin təşəkkülündə və inkişafında aşağıdakı alimlərin xüsusi xidmətləri olmuşdur:

1) İbn Əbu İshaq əl-hədərani (o eyni zamanda Quranın mahir oxucusu olmuşdur).¹²

¹ Головин Б. Н. Введение в языкознание. М. 1973. стр. 290-291
2 М. М е i n m o d o I i y c v. Ərəb dilçiliyi. В. 1985

3) Əbu Əmr bin əl-Əla.

4) İsa bin Ömər əl-Səqəfi (710 – 770).

5) Yunis bin Həbib.

6) Xəlil ibn Əhməd Əbu-Əbdürrəhman Əl-Fərahidi.

7) Bışrəl Əmir bin Osman ibn Qənbər əl Bəsri-Sibəveyhi.

Sonuncunun Bəsrə dilçiliyinin inkişafında rolu daha

böyükdür. O, Xəlil ibn Əhmədin şagirdidir. Əslən ərəb olmayan Sibəveyhi ərəb dilində mükəmməl təhsil almış, sonra bütün Bəsrədə şöhrət qazanmışdır. Xüsusilə, öz müəllimi Xəlil ibn Əhmədin vəfatından sonra Bəsrə dilçilik məktəbinə rəhbərlik etməsi və «Əl-Kitab» əsərini yazması onun şöhrətini daha da artırmışdır. Onun şəxsi həyatı ilə bağlı olan bir hadisə Bəsrə məktəbinin Kufə dilçilik məktəbi ilə birləşməsi üçün zəmin yaradır. Sibəveyhi bir dəfə Bağdad şəhərinə gəlir. Abbasi xəlifələrindən olan Harun ər Rəşidin sarayında Harunun oğlanları Əmin və Məmunun müəllimi Kufə dilçilik məktəbinin banisi Kisayi ilə görüşür. Onlar arasında elmi mübahisələr olur. Məs., bəsrəlilər belə hesab edirdilər ki, felin ilkin forması birinci şəxsin təkli, kufəlilər isə belə hesab edirdilər ki, başlanğıc forması məsdərdir. Prof. V. Məmmədəliyev Sibəveyhi ilə Kisayi arasında gedən mübahisələrdən birini belə təsvir edir: «Kisayi Sibəveyhiyə bir sözün müəyyən bir tərkib daxilində nə cür hallanması barədə sual verir. Sibəveyhi cavab verdikdə kufəli rəqibi onun haqlı olmadığını bildirir. Məlumdur ki, ərəb qrammatikləri hər hansı bir məsələ barəsində mübahisə

etdikdə və bir-biri ilə razılaşmadıqda, kimin haqlı olduğunu bilmək üçün səhraya gedib əsil, xalis ərəb hesab edilən bədəvilərdən həmin söz və ifadənin onların ləhcələrində nə cür işlədilməsini soruşurlarmış. Münsif rolunu oynayan bədəvilərin verdiyi cavabı şərtsiz qəbul edirmişlər, bununla da mübahisəyə son qoyularmış. Sibəveyhi Kisayi ilə mübahisə etdiyi zaman qapının ağzında və ya həyətdə şəhərdə yaşadıkları üçün bəsrəlilər tərəfindən ləhcələri o qədər də «təmiz» hesab edilməyən hummə əşirətinə mənsub ərəblərdən biri durubmuş. Bir rəvayətə görə, Kisayi tərəfindən ələ kətilmiş bu ərəb sualı təkrar etdikdə Sibəveyhinin deyil, Kisayinin haqlı olduğunu təsdiq edir və beləliklə, mübahisə bitmiş hesab olunur. Sonrakı

ərəb qrammatiklərinin etiraf etdiyi kimi, əslində haqlı olan Sibəveyhi bu «moğlubıyyotdən» uzun müddət özünə gələ bilməmiş, hər şeyi ataraq pərt halda vətənə qayıtmış, nisbətən gənc yaşlarında (qırxdan bir qədər artıq), bir rəvayətə görə, Şirazda, dikər rəvayətə görə isə Həmədanda və ya Savədə vəfat etmişdir¹.

Kufə məktəbi. Kufə böyük dini mərkəz idi. Məkkə və Mədinə kimi Kufə də İslam şərqinin həm elmi, həm də mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur. Məhəmməd Peyğəmbər və onun əshabələri Kufədə yaşadıkları dövrdə bura daha çox diqqəti cəlb etməyə başlamışdı. Xəlifə Əli ibn Əbu Talibin vaxtında Kufə İslamiyyətin, xilafətin paytaxtı oldu. Bu müddətdə burada fiqh, Qarelər (Quranı yaxşı, avazla oxuyanlar), qrammatiklər məktəbi yarandı. Kufə qrammatiklər məktəbi Bəsrəyə nisbətən gec yaranmışdı. Kufə qrammatiklər məktəbinin banisi Əbul Həsən Əli ibn Həzmə ibn Abdulla ibn

Osman ibn Feyruz əl- Kisayi idi. O, milliyyətçə fars idi, əyninə geydiyi parçanın rənginə və materialına (kisədən) görə ona Kisayi ləqəbi verilmişdi. Kisayi əvvəllər Kufə məktəbinin görkəmli nümayəndələri olan Muaz ibn Miislim Əl-hərranın və sonra onun qardaşı oğlu Əbu Cəfər ər-Ruasinin yanında oxumuş, sonra onlardan daha irəli gedə bilmişdir. O, ərəb dili qanunlarını, Quranı mükəmməl öyrəndikdən sonra Bağdada köçmüş və xəlifə harunun oğlanları Əmin və Məmunun müəllimi olmuşdur. Sibəveyhi ilə də burada görüşmüşdür. Kisayi «Kitabi müxtəsərin nəhv», «Kitabül-qıraət», «Kitabül ədəd», «Kitabun- Novadirilkəbir vos-səcir», «Risalətü ma təlhənu fihil-avami», «Kitabu məanil-Quran» adlı monumental əsərlərin müəllifidir. Bu əsərlərin çoxu itib-batmış, zəmanəmizə qədər yalnız bir əsər, «Risalətü ma təlhənu fihil-avami» (avam camaatın buraxdığı səhvlər barədə kitab) gəlib çatmışdır. Kisayi Bəsrə dilçilərindən fərqli olaraq, qrammatik qayda-qanunları fəlsəfi mahiyyətlə birgə götürmüşdür.

Bağdad dilçilik məktəbi. Bəsrə və Kufə məktəbləri birləşərək Bağdad dilçilik məktəbini yaratmışlar. Beləliklə, V. M. Mə m ə d ə I i y ev. Ərəb dilçiliyi. B 1985. Səhv. 30. 84 87

Bəsrə və Kufə məktəbləri öz fəaliyyətini faktik olaraq dayandırır. Yəni Bəsrə məktəbi Əbul-Əsvad əd-Dioli ilə başlayıb Əbu Əli əl-Farisi ilə, Kufə məktəbi isə Əbu Cəfər ər- Ruasi ilə başlayaraq Əbu Əmr əz-Zahidlə qurtardı. Bağdad qrammatikləri bəsrəlilərdən daha çox kufəlilərin qrammatik konsepsiyasına əsaslanırdılar. Bundan əlavə, Bağdad qrammatikləri öz nəzəri konsepsiyalarını təcrübəyə yönəldirdilər. Bağdad

dilçilik məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Əbu Məhəmməd Abdulla ibn Quteybə əl-kufi əd-Dinəvən (828 – 889) idi. Kufədə doğulmuşdur. Valideynləri Xorasandandır. ;«Uyunul Əxbar», «Ədəbul-Kitab», «Əş-şeru Vaşşuara». «Əl maarif», «Qaribul-hədis» və «İrabul-Quran» kimi əsərlərin müəllifidir. Quteybə bəsrəlilərlə kufəlilərin elmi müddəalarını müqayisə edir, bəzən bu, bəzən də digər tərəfə üstünlük verirdi.

Bağdad dilçilik məktəbinin başqa bir nümayəndəsi də İrannın Dinəvər şəhərində olan İbn Qüteybənin həmsəhərlisi Əbu hənifə Əhməd İbn Davud əd-Dinəvəridir. Onun anadan olması ili elmə məlum deyil. 895-ci ildə vəfat etmişdir. Əbu hənifə Dinəvəri Bağdad dilçiləri içərisində ən çox ensiklopedik biliyə malik olması ilə seçilir. O, dövrünün həndəsə, coğrafiya, bitki aləmi, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, astronomiya sahəsində geniş biliyə malik olmuşdur. Bundan əlavə, Quran ayələrinə təfsir yazan məşhur islamşünas kimi tarixə düşmüşdür.

DİLÇİLİYİN ELM KİMİ FORMALAŞMAĞA DOĞRU İNKİŞAFI

Ərəb şərqində, hindistanda, Çində dilçilik geniş miqyasda inkişaf etdiyi, müxtəlif dilçilik məktəbləri meydana gəlmiş halda, Avropada orta əsrlərdə dilçilik, ümumiyyətlə, elmi baxışların çoxu bəzi hakim dairələrin və orta əsr ehkamlarının təsiri ilə inkişaf edə bilmirdi. Bu barədə prof. B. N. Qolovinin fikri ilə razılaşmamaq olmaz. O yazır: «Avropada orta əsrlər, demək olar ki, dilçiliyə yeni heç nə verməmişdir. Doqmatika və sxolastika elmi sıxışdırırdı. Qədim Hindistanda,

Yunanıstanda və Ərəbıstanda yaranmış canlı fikir orta əsr doqmatikasını hücumları qarşısında əzilmişdi. Qədim yunan və latın dilləri öz

klassik formaları ilə, demək olar ki, unudulmuşdu. Canlı dillər öyrənilmirdi, canlı faktlar əsasında aparılan nəzəri axtarışlar İncil göstərişlərinin qarmaqarışq sxolastik mühakimələri ilə əvəz edilmişdi»¹.

Dini ehkamların – doqmaların təsiri ilə elmi fikrin boğulması orta əsrlər və ondan sonrakı dövrlər üçün (XIII – XVIII əsrlər) xarakterik cəhətlərdən idi. Fizika, astronomiya, təbiətşünaslıq, fəlsəfə sahəsində olduğu kimi, dilçilikdə də dini baxışlara qarşı çıxmaq olmazdı. Bunları təsəvvürə gətirmək üçün Kopernikin, Qalileyin, Fəzlullahın, Nəsiminin taleyini xatırlamaq kifayətdir. Bununla belə elmin qarşısını almaq çox çətindir. Elmi maraq alimləri məcbur edir ki, keçmiş və cələcək haqqında düşünsünlər. Bu səbəbdən də elmlər zəif şəkildə də olsa, inkişaf edirdi.

Bu dövrdə bəşər intibahı baş qaldırırdı. Qədim Ellada mədəniyyətinə maraq artmağa başladı. Səyyahlar qum və dəniz yolları vasitəsilə ölkələri gəzir, yeni-yeni kontinentlər kəşf edirdilər. Müstəmləkələr tutulur, xristianlıq, habelə islam yeni- yeni ölkələrə yayılır, bu da dillərarası ünsiyyəti zəruri edirdi. Avropalılar Asiyanın və Amerikanın dillərinə daha çox maraq göstərirdilər. Müxtəlif ölkələrin müxtəlif dillərdə danışan xalqlarının dil materialları toplanıb müqayisə edilirdi. Bu proses gələcəkdə müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasına real

¹ Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1973. стр. 291.

zəmin yaradırdı.

Bu dövrdən başlayaraq Avropa, Şərqi nisbətən, daha irəli gedir. Şərqi islam ehkamu güclü şəkildə təhrif edilərək elmə, müəyyən mənada mədəniyyətə qarşı qoyulduğu halda, Avropa bu təsirdən uzaqlaşdı. İntibah dövrü din xadimləri Quranın elm və mədəniyyət haqqındaki ayələrini təhrif edir, beləliklə də elmin və incəsənətin qarşısını alırdı. Bu səbəbdən də bütün elmlər Avropada Şərqi nisbətən daha irəli getmiş olurdu. Musiqinin, poeziyanın, dilçiliyin və ictimai şüurun başqa formalarının vətəni Şərqi olmasına baxmayaraq, avropalılar daha irəli gedirdi. Avropa alimləri Şərqi alimlərdən aldığı elmi bilikləri və sənətin başqa növlərini avropalılaşıdır, sonra Şərqi onu

Yenidən almaları olurdu. Bunu musiqi, dilçilik, riyaziyyat, astronomiya və başqa sahələr haqqında cəsarətlə demək olar.

Avropalılar lüğət tərtib etmək prinsiplərini Şərqi gətirənlər do onlardan daha irəli gedə bilirdilər. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq. Lavrenti Zizani 1596-cı ildə özünün əvvəllər yazmış olduğu «Slavyan qrammatikası» əsərinə əlavə olaraq iri həcmli bir lüğət çap etdirir. Bu lüğət müəyyən mənada M. Kaşqayın məşhur əsərini xatırladırdı. Lüğət tərtib prinsipləri və rus, Ukrayna və Belorus dillərinə tərcümə edilməsi ilə seçilir və slavyan dillərinin ədəbi mətnlərindən götürülmüş 1061 sözü əhatə edirdi.

1612-ci ildə «İtalyan dilinin akademik lüğəti» nəşr edilir. 1694-cü ildə mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilən «Fransız akademiyası lüğəti» nəşr edilir.

Rus ümumxalq danışiq dili elementləri əsasında toplanıb tərtib edilən, rus dilinin milli dil kimi formalaşmasına çox kömək etmiş olan «Rusiya akademiyası lüğəti» də leksikoqrafiyanın inkişafına çox kömək etdi. Bu əsər 1789 – 1794-cü illərdə nəşr edilmişdir.

Bu üç ölkənin akademiyalarının buraxdığı lüğətlər Avropada leksikoqrafiyanın inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. Doğrudur, İngiltərə akademiyası belə bir lüğət buraxmamışdı. Bununla belə, XVIII əsrin lap ilk illərindən başlayaraq İngiltərədə çoxlu izahlı ədəbi tələffüz normaları, orfoqrafik və s. tipli lüğətlər tərtib edilirdi.

Mütəxəssis dilçilərlə birlikdə, bu dövrdə dövrünün görkəmli alim və yazıçıları da dilçilik məsələləri ilə maraqlanırdı və öz ana dillərində qrammatika və lüğətlər tərtibi işində fəal iştirak edirdilər. Bu alim və yazıçıların dilçi alimlərə köməyi, doğrudan da, çox vaxt müvəffəqiyyətli olurdu. Hələ XIV əsrdə yeni italyan ədəbi dilinin banisi Alikyeri Dante (1269 – 1311) italyan dilinin müxtəlif məsələləri ilə məşğul olmuşdu.

Fransada J. Dübellə, P. Ropsar, Rober, Anri Eten XVI əsrdə dilçilik məsələləri ilə məşğul olmuşlar. XVIII əsrdə İngiltərədə D. Defo, C. Drayden və başqaları Rusiyada XVIII əsrin axırlarında Q. R. Derjavin, D. İ. Fonvizin, İ. Boqdanoviç,

Y. B. Knyajnin və başqaları ana dilinin nəzəri və təcrübə məsələləri ilə yaxından məşğul olmuşlar.

Alim və ədəblərin dil problemləri ilə məşğul olması bir tərəfdən ədəbi dil normalarının müəyyənləşməsinə, digər tərəfdən dilin ekstralingvistik

cəhətlərinə kömək edirdi.

Artıq XVII əsrin ortalarında fransız milli ədəbi dili formalaşmışdı. Fransız ədəbi dilinin ümummilli səviyyəyə yüksəlməsinə əməli və bədii üslubların birləşməsi kömək edirdi. XVII əsr fransız fəlsəfəsini, riyaziyyat, dilçilik bir çox başqa elmlərini Rene Dekardı/ M 596 – 1650) təsəvvür etmək olmaz.

R. Dekard fəlsəfi dil ideyasını irəli sürür, elə bir fəlsəfi dil yaratmağı təklif edirdi ki, bütün anlayışların və onlar arasındakı münasibətlərin çıxış mənbəyi olsun.

Dekarda görə, belə bir fəlsəfi dilin yaradılması həqiqi fəlsəfədən asılıdır. Yalnız həqiqi fəlsəfə insanların ideyasını – fikrini sadalayıb deyə bilər. Yalnız həqiqi fəlsəfə ideyalar ifadəsini aydın və sadə şəkllə sala bilər. Dekarda görə, fəllərin dəyişməsi və söz yaradıcılığı sözlərin əvvəlinə artırılan ön şəkilçilər vasitəsilə ola bilərdi. O, belə hesab edirdi ki, köklərin dəyişməsi onlara şəkilçi artırmaqla daha real ola bilər. Bu vaxt o, dildəki daxili fleksiyanı nəzərə almırdı. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində Avropa dilçiliyindən danışarkən görkəmli ingilis alimi Frensis Bekon (1561 – 1626) haqqında danışmamaq olmaz. O, təcrübəni, eksperimenti yeganə tədqiqat üsulu sayırdı. F. B. Bekonu ingilis materializminin və müasir eksperimental elmin banisi saymışlar.

F. Bekonun fəlsəfi qrammatika baxışları, əsasən, onun fəlsəfi əsərlərində ifadə edilmişdir. O, elə bir müqayisəli qrammatika tərtib etmək təklif edirdi ki, bu da bütün əhatəsi mümkün olan dillərin materialı əsasında yaradılmalı idi. Bekona görə, dildə xalq təfəkkürü ideyası əks olunur. Əgər ümumi (xalqların dillərini əhatə

edən) bir dil yaransa, demək xalqların fikirlərini birləşdirən bir keyfiyyət meydana gələ bilər. Əlbəttə, F. Bekon ümumi dil dedikdə bütün dünya dillərini deyil, Avropanın əsas dillərini nəzərdə tuturdu. Beləliklə, süni dil ideyası meydana

gəlirdi. Bu fikrini F. Bekon «Elmlərin ləyaqəti və təkmilləşməsi» adlı əsərində ifadə etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, təbii dillə yanaşı, insan cəmiyyətində daha başqa vasitələr də vardır ki, dil funksiyasını yerinə yetirə bilər'.

XVII əsr Avropa dilçiliyindən danışarkən görkəmli alman filosofu Qotfrid Vilhelm Leybnis (1646 – 1716) adını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

V. Leybnis fizika, riyaziyyat, fəlsəfə, hüquq, tarix, dilçilik və s. kimi elmləri mükəmməl bilmiş və onlara aid orijinal mövqeyə əsaslanan əsərlər yazmışdır. İdealist filosof Leybnis özündən əvvəlki klassik alman filosoflarının fikrini davam etdirmişdir. Dünya klassik fəlsəfəsinə yaxşı bələd olan Leybnis Demokrit, Platon, Avqustin, R. Dekard, T. Hobbs, B. Spinoza və başqalarının ideyalarını müasir biliklər əsasında təkmilləşdirməyə çalışmışdır.

Leybnis həqiqətləri iki qismə – zəka və fakt həqiqəti qisminə bölmüş, birincilərə zərurət, ikincilərə təsadüf kimi baxmış, məntiqdə düzgün təfəkkür qanunları üzərində tədqiqat aparmış, Aristotel təliminə əlavələr etmişdir. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, kafi əsas qanununu ilk dəfə Leybnis işləyib hazırlamışdır. Təfəkkürün başqa bir qanunu, eyniyyət qanununu da Leybnis işləmişdir.

O. fizika sahəsində fəzanın, zamanın,

hərəkətin nisbiliyi təlimini daha da inkişaf etdirmişdir. Leybnis eyni zamanda görkəmli dilçidir. Onun dilçilik fəaliyyətini bir neçə istiqamətə bölmək olar. O, dillərin müqayisəsi nəticəsində və onların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında onların qohumluğunu müəyyənləşdirməyin mümkünlüyü fikrini ilk irəli sürən tərdəndir.

Leybnis canlı dillərin faktlarının toplanmasına böyük əhəmiyyət verirdi.

Hər şeydən əvvəl, filosof olan Leybnis dilin fəlsəfi problemləri ilə məşğul olmuş, dilin mahiyyəti və xarakteri haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. O, təbii dil probleminə də diqqət yetirmiş, 1704-cü ildə yazmış olduğu «İnsan zəkası haqqında yeni təcrübələr» adlı əsərində dilin bir¹ sıra fəlsəfi problemləri ilə yanaşı, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi bu xalqların mənşəyi məsələsinə də toxunur. Modelləşdirmə prinsipini ilk dəfə Leybnis işlədiyi kimi, ümumi-fəlsəfi, simvolik dilin yaranmasını da o, məntiqi universal modellərin yaranması ilə əlaqələndirib dissertasiya işində «Kombinatorika haqqında» adlı əsərində ümumi dil ideyasına gəlmişdi. Belə bir dilin meydana gəlməsi üçün məntiqi və riyazi quruluşlardan istifadə etməyi Leybnis zəruri hesab edirdi.

Leybnis formal, süni, ümumi dilin yaranması üçün Əbcod hesabına uyğun bir formül də təklif edir. Lakin o, samitləri əsas götürürdü. O deyirdi ki, 9 ardıcıl ədəd latın əlifbasının 9 samitinə uyğun olmalıdır: $I = v$, $2 = s$, $3 = d$, $4 = f$, $5 = g$, $6 = n$, $7 = l$, $8 = m$, $9 = r$ və s. Onluq dərəcələr

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II cild. B. 1977. səh. 75

beş saitə uyğun gəlir; 10- a, 100=e, 1000=i, 10000 = u; 100000 =n. Daha böyük vahidləri iki saitlə göstərmək olar. Məs., 1000000=ai.¹ Leybnisin bu ideyası dillərin riyazi modelləşdirilməsi üçün müəyyən əsas verdi. Sonradan kibernetika, maşın tərcüməsi, kompüter işləməsi prinsipləri məhz Leybnis təliminə əsaslandı.

Göründüyü kimi, Fransa, İngiltərə və Almaniyada dilçilik başqa elmlərlə əlaqədar şəkildə götürülürdü. Dekardın «Ümumi (fəlsəfi) süni dil», Bekonun «Fəlsəfi qrammatika» və Leybnisin «Universal simvolik dil» konsepsiyaları dilin daxili quruluşunu öyrənməyə deyil, onun fəlsəfi problemlərinə həsr edilmişdir. Bununla belə, bu üç körkəmli alimin fəlsəfi-dilçilik konsepsiyaları elmi-nəzəri dilçiliyin yaranması üçün bünövrə rolunu oynadı. Onların linqvistik konsepsiyası yaranmasaydı nə «Por-Royal» qrammatikası, nə də miiqayisəli-tarixi dilçilik yarana bilərdi.

XVII əsrin ikinci yarısında – 1660-cı ildə Fransanın Por- Royal monastrında «Ümumi rasiyal qrammatnka» meydana gəldi. Bu əsər müxtəlif cür adlanır, gah yarandığı şəhərin adı ilə əlaqədar olaraq «Por-Royal qrammatikası», gah «Ümumi qrammatika», gah «Ümumi-nəzəri-tənqidi qrammatika», gah «Rasional qrammatika» və sair adlanır. Belə çoxadlılıq ondan ¹ irəli gəlir ki, əsərin adı o qədər uzundur ki, bütün bu adlan əhatə edir.

«Por-Royal qrammatikası» əslində ümumi dilçiliyin bir elm kimi fonnalaşmasının bünövrəsi oldu.

¹ Аттмрона Т. А., 0/ibXOBHKOB B. A., I'ow/ICCTBCICKHİ 10. B. «O'iepKH no Hclopmi 'imirmicTHKi» M., 1975. cnp.200

Bu qrammatikanın məhz R. Dekardın vətəni olan bir şəhərdə meydana gəlməsi təsadüfi deyildi. Çünki R. Dekardın elmi müddəaları ətrafında birləşən alimlər Parisin yaxınlığında yerləşən Por-Royal monastrını özləri üçün elmi mərkəz seçmişdilər.

«Por-Royal qrammatikasının müəllifləri olan iki görkəmli alim, professor, filosof və məntiqşünas Antuan Arno və filoloq-qrammatik Kloda Lanslo idi. Bu qrammatika nəşr edilən kimi məşhurlaşaraq dünyanın bir çox dilinə tərcümə edildi. Bu əsər Avropada həm ümumnəzəri dilçiliyin, həm təsviri qrammatiklərin və ümumiyyətlə, dilə hərtərəfli yanaşmanın bünövrəsi oldu.

«Por-Royal qrammatikası» dil strukturunun dərin təhlilini verməklə yanaşı, yeni dilçilik ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Arno fəlsəfi, Lanslo linqvistik cəhətdən bu qrammatikanın mükəmməl olması üçün çox çalışmışdı.

Bununla belə, «Por-Royal qrammatikası»nın müəyyən qüsurları da var idi. Əvvəlcə, bu qrammatika ümumi qrammatika olduğu üçün müəlliflər iddia edirdilər ki, bu əsər bütün dillərin qrammatik quruluşunu əhatə edir. Əslində isə təkcə yunan, latın və qədim yəhudi dillərini, müasir dillərdən isə – fransız, italyan, ispan, bəzən isə ingilis və alman dilini tədqiq edirdi. Bu o demək idi ki, həmin qrammatika yalnız Hind- Avropa dillərinin cəmi 2 – 3 qrupunu əhatə edir. Başqa dil ailələri, onların qrammatik quruluşundakı müxtəliflik Lanslo və Arno tərəfindən nəzərə alınmırdı.

İkinci, görünür, müəlliflərdən birinin məntiqşünas filosof olduğuna görə burada məntiqlə qrammatika, məfhumla söz və dillə təfəkkür, cümlə ilə hökm müəyyən mənada eyniləşdirilmişdir. Bütün dünya

xalqlarının təfəkkürünü əhatə edən, öyrənən bir məntiq olduğu kimi, dillərin qrammatik quruluşunun da universal olması haqqında yanlış təsəvvür ümumi qrammatikanın başlıca nöqsanı idi. Yuxarıda deyildiyi kimi, əsərdə, yalnız qohum dillər tədqiq olunurdu. Qohum dillərin

qrammatik quruluşu, sintaktik konstruksiya sistemi eyni olur. Ona görə də müəlliflər belə bir qərara gəlmişdilər ki, onların əsəri bütün dünya xalqlarının dilinə şamil edilə bilər.

Məlumdur ki, qrammatika konkret dilin qrammatik quruluşundan çıxış etməlidir. Qrammatik universallar universal qrammatika demək deyil. Hər bir dilin qrammatikası məhz öz qrammatik quruluşundan çıxış etməlidir. Bir dilin qrammatikasını başqasını təqlid etməklə yazmaq olmaz.

Bunlar «Por-Royal qrammatikası»nın kiçik nöqsanları idi. Bu əsər dilçilik tarixində böyük hadisə, elmi-nəzəri linqvistikanın yaranması üçün bünövrə oldu.

Dil haqqında əsl elmin formalaşmasına zəmin yaratmış konsepsiyalardan danışarkən XVII əsr görkəmli maarifçi filosof, fransız alimi Jan Jak Russonun adını çəkməmək olmaz | (1712 – 1778).

Russo cəmiyyətinin alim kimi bir çox sosial problemlərdən, o cümlədən əxlaq problemlərindən bəhs etmişdir. Dilin mənşəyi haqqındakı emosional nəzəriyyəsi isə onu dövrünün görkəmli dilçi alimi etmişdir. Russonun fikrincə, insanlar mükəmməl dildə danışana qədər öz fikirlərini, hiss və | həyəcanlarını nidalar vasitəsilə bildirmişlər.

Göründüyü kimi, XVII – XVIII əsrlərdə Avropa

ölkələrində dilçilik elminə o dərəcədə maraq oyanmışdı ki, bu elmin müstəqillik kəsb etməsinə real zəmin yaranırdı. Bundan əlavə, getdikçə daha çox dilin tədqiqatına cəlb edilməsi dillərin təbiəti, onların ümumi-oxşar və fərqi-fərqli cəhətləri haqqında qəti bir elmi fikir söyləmək üçün nəzəri və əməli baza yaranmışdı. Məhz belə bir real elmi və ictimai zəmin üzərində XIX əsrin əvvəllərində müqayisəli-tarixi dilçilik yarandı.

Müqayisəli-tarixi dilçilik öz əsaslarını «por-royal qrammatikasından alsa da, ondan çox-çox irəli gedərək onun bir sıra qüsurlarını aradan qaldırdı.

Müqayisəli-tarixi dilçilik bu elmin inkişafında ən böyük və birinci inqilab oldu.

Başqa elmlərdə olduğu kimi, dilçilikdə də dil faktlarına tarixilik prizmasından yanaşmaq müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsas

Prinsiplərindən biridir. Belolikle, dilin tarixi inkişafı və mənşəyi haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək olar.

Müqayisəli-tarixi dilçilik, Hind-Avropa dilləri əsasında yaranmışdır. Bu dillər daha çox və çoxprofilli tədqiq edildiyinə görə müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranması üçün real və mütləq zəmin oldu. Bu dilçilik metodu elə bir fəaliyyət istiqaməti və düsturu müəyyənləşdirdi ki, tədqiq olunmamış dilləri də əhatə edə bilsin. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin bərqərar olması alimlərin ciddi səyini tələb edirdi. XIX əsr alimləri məhz belə bir çətin vəziyyətin öhdəsindən gələ bildilər, dilin struktur elementlərindən tutmuş fəlsəfəsinə, ekstralingvistik faktorlaradək geniş şəkildə tədqiq

edilməyə başlandı.

Vaxtilə XIX əsr alman fəlsəfəsini elə bir bazara bənzədirdilər ki, burada istədiyini tapar və istədiyini sata bilərsən. Bu sözləri eynilə dilçiliyə də aid etmək olar. XIX əsrdə dilçilik elə bir səviyyəyə yüksəldi ki, orada hər cür düzkün və yanlış fikir tapmaq olardı. Buna görə də bu əsrdə dilçilik sahəsində çoxlu cərəyan və məktəblər, müxtəlif platformalı alimlər meydana gəldi. Bu alimlərdən bir neçəsi haqqında məlumatı olmadan, dilçiliyin yaranma və inkişafı haqqında düzgün məlumat əldə etmək olmaz.

Rasmus Kristian Rask (1787 – 1832). Danimarka alimi Rasmus Rask müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsasını qoyanlardan birincisidir. Müxtəlif ədəbiyyatlarda Frans Boppun adı ondan əvvəl çəkilir. Amma həqiqət naminə Raskın adını birinci çəkmək lazımdır. Bunun iki səbəbi vardır.

1. Rasmus Rask əsərini Danimarka dilində yazmışdı. Onu Avropa alimləri başa düşmür və çətinliklə tərcümə edirdilər. Müqayisəli-tarixi dilçilik isə, əsasən, alman və ingilis dillərinə əsaslanırdı.

2. Rasmus Rask müqayisəli-tarixi metoda həsr etdiyi «Qədim Şimal və yaxud island dilinin mənşəyi sahəsində tədqiqlər» adlı əsərini iki il Boppdan əvvəl yazmış (1814), yalnız 1818-ci ildə nəşr etdirə bilmişdir.

Bu əsərdə Rask alman dilinin latın və ya yunan dilləri ilə qohumluğunu sübut edir.

Rasmus Rask Hind-Avropa dilləri arasındakı qohumluğu daha dəqiq öyrənmək və yəqin etmək üçün Hindistana, İrana səyahət etmiş, Rusiyada və Qafqazda

olmuşdur. Təxminən yeddi illik səyahəti zamanı Rask hindlilərin, farsların, seylonluların (indiki Şri-Lanka) mədəniyyəti və dilləri ilə tanış olmuş və çoxlu material toplamışdır. Hindistanda olarkən 1821-ci ildə ingilis dilində Şərqi dillərinə aid öz tədqiqlərini nəşr etdirmişdir.

R. Raskın müqayisəli-tarixi dilçiliyə aid və ümumiyyətlə, onu bir alim kimi daha çox tanıdan yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəridir. Burada o, island dilini Qrenlandiya, kelt, bask, fin dilləri ilə müqayisə edir. Rask qədim şimal dili dedikdə Skandinaviya dillərini nəzərdə tutur.

Rask island dilinin frakiya dilləri əsasında yarandığını sübut edir. Frakiya dedikdə isə yunan və latın dillərinin əcdadını nəzərdə tuturdu.

Rasmus Rask tədqiq etdiyi dillər əsasında belə bir qəti qərara gəlir ki, dillərin qohumluğu üçün qrammatik quruluş, leksik tərkib, fonetik uyğunluq əsas götürülməlidir.

Frans Bopp (1791 – 1867) ənənəyə görə, müqayisəli-tarixi dilçiliyin banisi hesab edilir. Bu ona görədir ki, Boppun bu sahədəki fəaliyyəti Raska nisbətən daha geniş və dərinidir. F. F. Fortunatov Boppun dilçilik tarixindəki xidmətlərinə yüksək qiymət verərək yazırdı: «Bopp Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur və bu sahədə əldə edilmiş sonrakı uğurlar öz varlığı üçün ona minnətdar olmalıdır. Belə ki, Bopp elə bir doğru yol göstərmişdir ki, dilçilik tədrisən bu yolla kamilləşə bilər».

Bir dilçi kimi F. Boppu dillər arasındakı yaxın əlaqələr, oxşar cəhətlər və qrammatik quruluşlarındakı uyğun və fərqli cəhətlər daha çox maraqlandırır. Bu

səbəbdən də o, dillərarası qohumluq münasibətlərini və fleksiya elementlərini daha çox tədqiq edirdi.

F. Bopp 1816-cı ildə onu bütün dünyada şöhrətləndirən üç cilddən və altı hissədən ibarət «Sanskrit, dili felinin təsriif»¹

¹ Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. «Очерки по истории лингвистики» М. 1975. с. 267.

sistemləri latın, fars və alman dilləri felinin təsrifi ilə müqayisədə» adlı əsərini yazdı.

Bu əsər müəllifin sağlığında iki dəfə, vəfatından sonra (1868 – 1870) bir dəfə nəşr edilmişdir. Əsər müəllifin sağlığında 1856-cı ildə ingilis dilinə tərcümə edilərək dünya şöhrəti qazanır və İ. Nyutonun kəşfləri ilə yanaşı tutulur.

Bopp öz əsərində dilə tarixi mövqedən yanaşmaqdan başqa, hər hansı bir dilin öz mənşəyi əsasında inkişaf etməsi məsələsinə də diqqət yetirmişdir. O, sübut edirdi ki, dilin bu günkü vəziyyətini onun tarixi keçmişindən təcrid etmək olmaz. Çünki bu günkü durum keçmiş dəyişikliklə əlaqədardır.

Bopp bu fikrə birdən-birə deyil, öz müasirləri, habelə qədim dövr dilçilərinin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra gəlmişdir.

Bopp qədim sanskrit abidələri ilə tanış olmaq üçün Fransaya gedir. Buradan isə İngiltərəyə – Londona gedərək elmi axtarışlarını davam etdirir. Londonda olarkən Almaniyanın Britaniya krallığındakı səfiri V. F. Humboldtla görüşüb, onunla sıx əlaqə saxlayır. Onun linqvistik biliklərinin zənginləşməsində Humboldt mühüm rol oynayır.

Bopp hərtərəfli biliyə malik olan bir alim kimi həm hind dilçiliyinin, həm də müasir dilçiliyin səmərəli cəhətlərini mənimsəmişdi. Qədim hind filoloji qrammatikasından müsbət mənada bəhrələnən alim söz kökü məsələsində tamamilə Panininin mövqeyində dururdu. Məhz bu yolla o, müqayisə etdiyi dillərdəki söz köklərinin ümumi cəhətlərini görə bilmişdi. Dünya dilçiliyində qrammatik tip anlayışına – köklərin xarak-

terinə görə dillərin təsnifi məsələsini F. Bopp irəli sürmüşdür. O, söz kökləri üzərində apardığı müşahidələrə əsasən dilləri üç qrupa bölməyə:

Birinci qrupa – əsil köklərdən məhrum olan – Yəni başqa morfemlərlə qrammatik əlaqəyə girə bilməyən dilləri daxil edir. Bu bölgü gələcəkdə A. Şleyxer tərəfindən amorf dillər adlandırılır.

İkinci qrupa – birhəcalı köklərdən ibarət olan dilləri daxil edir. Bu dillərdə köklər başqa morfemlərlə birləşərək qrammatik məna yarada bilir. Belə dillərdə kök dəyişə bilir. Buraya

Bopp Hind – Avropa dillərini aid edir. Bu dillərin kölərində həmişə məna olmur.

Üçüncü qrupa – köklərində məna olan, kökləri üç samitdən ibarət əsas məna daşıyıcısı olan dilləri daxil edir. Bu bölgü sami dilləri əhatə edir.

Göründüyü kimi, Bopp tipoloji təsnifin bünövrəsini qoysa da, qrammatik tipə lazımı qiymət verə bilməmişdir. Buna görə də onun təsnifi yarımçıq olub bütün dünya dillərini əhatə etmir. F. Boppun dilçilik tarixində xidmətləri çox böyükdür. Bu xidmətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Hind – Avropa dillərinin ümumi mənşədən törədiyini sübut edən külli miqdarda dil materialını toplayıb sistemləşdirməsi.

2. Hind – Avropa dillərinin ümumi qrammatik quruluşunun mənzərəsini əks etdirən ilk morfoloji sxemin hazırlanması. Məhz bunun əsasında sonralar Hind – Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikasını hazırlamaq mümkün olmuşdur.

Yakob Qrimm (1785 – 1863). Müqayisəli-tarixi

dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən biri də alman alimi Yakob Qrimmdir. O, universitetdə hüquq təhsili almış olsa da, özünü tamamilə filologiyaya həsr etmişdir. O, hətta Qottigen universitetində alman dili və ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Alimin yaradıcılığı özündən bir yaş kiçik olan qardaşı Vilhelm Qrimmlə bağlı olmuşdur. Onlar tədqiqat üçün dil materialını birlikdə toplayıb sistemləşdirmiş, habelə qədim alman mədəniyyətinə aid materiallar toplayıb lüğət hazırlamışdılar. Hər iki qardaş qədim alman əsəirləri və xalq yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu maddi-mədəni abidəni tədqiq etmiş, dilçilikdə məşhur Qrimm qanununu kəşf etmişlər.

Bununla belə, Yakob Qrimm tarixə görkəmli dilçi kimi daxildir. 1819-çu ildə Qottingen şəhərində I-ci cildi çapdan çıxmış dörd cildlik «Alman qrammatikası» kitabı onu müqayisəli-tarixi dilçiliyin banilərindən biri etmişdir. Əsərdə, demək olar ki, bütün german dilləri müqayisə edilir. Əsərin I cildi fonetika məsələlərini əhatə edir. Ablaut haqqında, səslərin əvəzlənməsi haqqında məşhur Qrimm qanunu da bu cildə öz əksini tapmışdır. II çildə Y. Qrimm german dillərinin müqayisəli morfoloqiyasını tədqiq edir. 1831-ci ildə nəşr edilmiş III cild isə german dillərində söz yaradıcılığı problemlərini əhatə edir. Dörd cildliyin axırncı cildi 1837-ci ildə nəşr edilmişdir. Burada german dillərinin sintaksisi tədqiq edilir. Əgər F. Bopp morfoloqiyaya daha çox meyl edirdisə, Y. Qrimm fonetika və sintaksisə daha geniş yer verirdi.

Y. Qrimm german dillərini tarixi aspektdə öyrənərək tarixi qrammatikanın bünövrəsini qoymuşdur.

Bununla yanaşı o, canlı dilləri özünün bütün formaları ilə öyrənməyi həm tövsiyə edir, həm də bu sahədə nümunə göstərirdi. Buna görə də alman dilinin dialektləri tədqiq edilməyə başlanmışdı. Y. Qrimm dialektologiyanın banilərindən biri kimi dilçilik tarixinə daxil olmuşdur. Dövrünün başqa görkəmli dilçilərindən fərqli olaraq, Y. Qrimm dilçilikdə qrammatika qanunlarına daha çox üstünlük verirdi.

Y. Qrimm dilçilik elminin inkişafına çox kömək etmiş, öz ardınca böyük dilçilər nəslini aparmışdır.

Aleksandr Xristoforoviç Vostokov (1781 – 1864). Müqayisə-səli-tarixi dilçiliyin dördüncü nümayəndəsi böyük rus alimi Aleksandr Xristoforoviç Vostokovdur. Vostokov da öz sələfləri kimi geniş yaradıcılıq diapazonuna malik alim, hərtərəfli bilikli insan olmuşdur. O, əvvəllər quru qoşunları kadet korpusunda, sonra isə Bədaye Akademiyasında təhsil almışdır. Bədaye Akademiyasında təhsil aldığı vaxtlardan başlayaraq rus xalq mahnıları və atalar sözləri ilə maraqlanmış, onları toplamış, akademiya aldığı biliklər əsasında rus şer yazma sənəti haqqında əsər yazmışdır. Bununla belə o, Rusiyanın mədəniyyət tarixinə görkəmli dilçi alim kimi daxildir. O, «Slavyan dili haqqında mülahizələr» (1820), «Rus qrammatikası» (1831), «Rumyantsev muzeyindəki rus və slavyan əlyazmalarının təsviri» (1842), : «Ostromir İncili nəşri» (1843), «Kilsə-slavyan dilinin lüğəti» (1858 – 1861), «Kilsə slavyan dili qrammatikası – onların qədim yazılı abidələri üzrə şərh» (1863) və başqa əsərlər yazmışdır.

A, Vostokova müqayisəli-tarixi dilçilikdə şöhrət qazandıran əsas əsəri 1820-ci ildə yazmış olduğu

«Slavyan dili haqqında mülahizələr» adlı əsəridir. Əsər slavyan dillərinin ən qədim yazılı abidələri əsasında tərtib edilmiş və həmin dillərin qrammatikasına giriş rolu oynamışdır. Əsəri 1865-ci ildə Sankt- Peterburqda tam halda İ. Sreznevski «Slavyan dili haqqında mülahizə. A. Vostokovun filoloji mülahizələri» adı ilə nəşr etdirmişdir.

A. X. Vostokovun bu əsəri iki hissədən «mülahizələrdən» və «qeydlərdən» ibarətdir. Birinci hissədə slavyan dillərinin IX – XIV əsr materialları əsasında qədim kilsə-slavyan dili haqqında öz mülahizələrini söyləyir, haqlı olaraq, göstərir ki, qədim zamanlarda slavyan dilləri arasında ümumi cəhət daha çox olmuşdur, Müəllif slavyan dillərinin qohumluğunu sübut etdikdən sonra qədim rus və yeni rus, polyak və serb dilləri arasındakı münasibətləri də göstərir.

Müqayisəli-tarixi dilçilik bu dörd nəfərlə başlasa da, böyük bir dilçilər nəslinin yetişməsinə səbəb oldu. Avropanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində müqayisəli-tarixi dilçiliyin davamçıları meydana gəldi.

A. F. Pott (1802 – 1887), K. Kurtsius (1820 – 1885), A. Kup (1812 – 1881), T. Bendfey (1809 – 1881), A. Şleyxer (1821 – 1868), İ. Şmidt (1843 – 1901) və başqaları müqayisəli-tarixi dilçiliyin qoyduğu elmi bünövrə üzərində dilçiliyin bu və ya başqa sahələri üzərində geniş elmi tədqiqat apardılar. Bu alimlər içərisində görkəmli alman alimi Avqust Şleyxer haqqında xüsusi danışmaq lazımdır.

Avqust Şleyxer təkcə komparativistika sahəsində deyil, ümumi dilçilik sahəsində də özünə şərəfli yer tutur. A. Şleyxer də Vostokov kimi qədim kilsə-slavyan

dili üzərində tədqiqat apararaq həmin dilin morfolojiyası haqqında öz xülasələrini 1852-ci ildə nəşr etdirmişdir. O, habelə Litva dilini də ilk tədqiq edənlərdəndir.

Şleyxer dillərin qohumluğu əsasında – şəcərə ağacını tərtib edir. Bu ağacın əsasında «ana dil» dururdu. O, belə hesab edirdi ki, ümumi kökdən törəmiş, bir aqacı təşkil edən dillər bir ailəyə daxildir. Avqust Şleyxer slavyan dillərindəki qohumluğu onların fonetik sistemi ilə, müəyyən səs fərqlərini isə tarixi dəyişmələrlə əlaqələndirirdi. Fonetik səs əvəzlənmələri, bu və ya digər slavyan dilindəki səs fərqləri məsələsi A. Şleyxerin əsas diqqət mərkəzində dururdu. A. Şleyxer öz konsepsiyasını irəli sürür, habelə dilçiliyi dəqiq elmlərlə əlaqələndirməyə çalışır, Darvinin təkamül nəzəriyyəsini dilə tətbiq edirdi. Təkamül nəzəriyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, bütün bioloji varlıqlar doğulur, inkişaf edir, son həddə çataraq ölür.

Dili bioloji varlıq hesab edən A. Şleyxer özünün təbiət nəzəriyyəsi ilə sübut etməyə çalışırdı ki, dil də yaranıb inkişaf edərək, nəhayət, son həddə çatıb ölməlidir. Bu məsələdə A. Şleyxer iki səhvə yol verirdi. Birinci, dilin ictimai mahiyyətini təhrif edir, ikinci, özünün xidməti olan müqayisəli-tarixi dilçiliyin özünə qarşı çıxırdı. Onun bu görüşlərini elə XIX əsrin axırlarında – ölümündən cəmi 5 – 6 il sonra tənqid etməyə başladılar. Alman alimi İohan Şmidt «Hind-german dilləri arasındakı qohumluq münasibətləri haqqında» adlı əsərində Şleyxerin Hind-Avropa ümumi – «ana dil» müddəalarını tənqid edirdi. Şmidt Şleyxerin dil qohumluğu prinsipini tənqid

edərək göstərirdi ki, ulu hind – Avropa dilini ağaca, müasir hind – Avropa dillərini budağa oxşatmaq olmaz. Hind – Avropa dillərini bir zəncirə, ayrı-ayrı dilləri isə həmin zəncirin sonsuz halqalarına bənzətmək olar.

Əslində Şmidtin bu tənqidinin ikinci hissəsi o qədər də doğru deyil. Elmi-metodik cəhətdən dil şəcərəsi ağaca, «ana dibi isə ağacın gövdəsinə bənzətmək daha doğru olardı. İ. İ. Meşşaninov da bu prinsipin tərəfdarı olmuşdur.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin başlıca əhəmiyyəti bundan ibarət oldu ki, dünya dilləri genealoji cəhətdən təsnif edildi. Bu metod əsasında dil ailələri və bu ailələr içərisində daha yaxın əlamətləri ilə birləşən dil qrupları müəyyənləşdi.

Bundan əlavə, dilçilikdə yeni sahələrin və şöbələrin meydana gəlməsi də müqayisəli-tarixi dilçiliklə bağlıdır. Belə ki, etimologiya, semantik sahə, morfologiya, qrammatika artıq dilçiliyin müxtəlif və əlaqəli sahələrinə çevrilirdi.

Dilçiliyin formalaşması, müxtəlif sahələrinin yaranması ümumi dilçiliyin öz əlamətlərini başqalarına münasibətdə diferensiallaşdırma gətirib çıxardı. Bu da ümumi dilçiliyin atası hesab edilən görkəmli alman alimi Vilhelm Fon Humboldtun (1767 – 1885) adı ilə bağlıdır. V. Humbold XIX əsr alman və dünya mədəniyyəti tarixində görkəmli alim, dövlət xadimi, diplomat, şair, geniş və dərin biliyə malik bir insan kimi məşhur olmuşdur. V. Humbold XIX əsr alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi, böyük elm və təhsil təşkilatçısı kimi də tanınır. Bir neçə il Prussiya dövlətində maarif-təhsil naziri olan Humboldt ölkədə ali

və orta təhsilin dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırılması işində mühüm rol oynayır, indi onun adını daşıyan Berlin Universitetinin əsasını qoyur.

Şəxsi həyatı ilə bağlı bir hadisə, alimin haqqında çox şeyi deyir. Qırx dörd il öz sevimli arvadı Korolina Dahroydenə hər gün 100 misralıq şer yazmışdır. 35 il arvadı ilə ömür sürdükdən sonra Karolina vəfat etmişdir. Arvadının vəfatından sonra da hər gün ona şer yazmış, bir dəstə güllə qəbrin üstünə getmiş və şeri oxumuşdur.

Bununla belə, Humboldt ümumi dilçiliyin atası kimi məşhurdur. O, ilk növbədə dilçiliyin sərhədlərini müəyyənləşdirmiş, onun metod və fəlsəfəsini formalaşdırmışdır.

XIX əsrdə ikinci dilçi alimin adını çəkmək olmaz ki, V. Humboldt kimi geniş və hərtərəfli elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş olsun. Humboldt təkcə Avropa dillərini deyil, habelə bask, sanskrit, Çin, Malayziya, Amerika hindularının dili və s. ilə məşğul olmuşdur. Onun ilk məqalələri, əsasən, bask dilinin yazısına, fəlsəfə və tarixə həsr edilmişdir.

V. Humboldt Berlin Akademiyasında etdiyi məruzədə özünün təxminən səkkiz illik elmi fəaliyyəti dövründə yazdığı linqvistik əsərlərin siyahısını vermişdir. «Dillərin müxtəlif dövrlərdəki inkişafını nəzərə almaqla müqayisəli öyrənilməsi» adı ilə ümumiləşdirilmiş məruzəsində V. Humboldt öz elmi-tədqiqat hesabatı ilə yanaşı, dilçilik sahəsində gələcək planlarını və elmi konsepsiyasını şərh edirdi. Humboldt dilçilik elminə çoxlu monoqrafiya və elmi məqalə bəxş etmişdir. Onlardan ən sanballıları aşağıdakılardır:

1. 1824-cü ildə nəşr edilmiş «Hərfi yazı və onun

dilin quruluşu ilə əlaqəsi haqqında».

2. 1827-ci ildə yazdığı «Cüt kəmiyyətlər haqqında».

3. 1827 – 1829-çu illərin elmi axtarışlarını əhatə

edən və o vaxta qədərki dilçilik fəaliyyətinin zirvəsi olan « İnsan dilinin quruluşunun müxtəlifliyi haqqında».

4. Təxminən altı illik elmi axtarışın məhsulu olan üçcildlik «Yava adasındakı Kavi dili haqqında».

Bu əsər müəllifin vəfatından sonra nəşr edilmişdir. Dilin fəlsəfi problemləri məsələsində V.Humboldtun fikirləri İ. Kantın və Hegelin fikirləri ilə qarşılaşır, bəzən də onlarla uyğunlaşırdı.

V.Humboldt belə hesab edirdi ki, dil ruhun və təfəkkürün fəaliyyətidir. İnsan ruhunda gerçəkliyin əksi vardır. Nə dil, nə də təfəkkür ilkin deyil. Bəs ilkin olan nədir? V. Humboldt ruhu ilkin hesab edir. Buna görə belə bir nəticəyə gəlirdi ki, dil xalqın ruhundan doğur, dillərin müxtəlifliyi xalqların ruhunun müxtəlifliyindən asılıdır. O, dilin yaranmasını bəşəriyyətin daxili tələbatı kimi düzgün qiymətləndirərək yazırdı: «Dilin yaranması bəşəriyyətin daxili tələbatı ilə şərtləndirilir. O (dil – A. B.) təkcə insanların cəmiyyətdə xarici ünsiyyət vasitəsi deyil, insanların təbiətinin əsasında dayanır, onların mənəvi qüvvələrinin inkişafı, dünyagörüşünün əmələ gəlməsi üçün zəruridir.» Əgər hər bir dili təşəbbüs, dillərin məcmusunu bu təşəbbüslərin cəmi kimi qiymətləndirsək ki, onlar göstərilən ehtiyacı ödəməyə xidmət edir, onda demək olar ki, dil bəşəriyyətin yaradıcı qüvvəsi kimi o vaxta qədər yaşayacaq ki, bəşəriyyət

həmin tələbləri (ünsiyyət nəzərdə tutulur – A. B.) ödəmək üçün daha mükəmməl vasitə yarada bilsin... Dil elə hadisələrdəndir ki, o hadisələr ümumbəşəri mənəvi qüvvəni daimi fəaliyyətə sövq edir... Bu sövqetməni izləmək və təsvir etmək dilçinin son, habelə birinci dərəcəli vəzifəsidir.

Göründüyü kimi, Humboldt dilin xarakterini düzgün müəyyənləşdirməklə yanaşı, dilçilərin də vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmişdir.

V. Humboldt dil və təfəkkür, dil və tarix, dil və metod, dil və fəlsəfə, dil və onun quruluşu, dil və yazı, dil və sistem və s. kimi problemləri indiki mənada qoymuşdur. Dil və nitq məsələsini V. Humboldt anlama prosesi ilə əlaqədar götürür. O, anlamı da dil fəaliyyəti kimi götürməkdə düzgün hərəkət¹

edir. Axı məlum olduğu üzrə, dilin kommunikativ funksiyası məhz danışmaqla anlamanın vəhdəti zamanı reallaşa bilər. O, belə hesab edir ki, nitq prosesi sadəcə olaraq düşündüyün fikrin ifadəsindən ibarət deyil. Danışanla birlikdə dinləyən də həmin fikir ətrafında düşünə bilməlidir. Əgər danışanın dediyi ilə eşidənin anladığı eyni deyilsə, deməli dilin funksiyası

I (Humboldta görə danışanın cəhdi) reallaşa bilməmişdir.

XIX əsr alimləri içərisində yalnız V. Humboldt dil və təfəkkür prosesinə düzgün mövqedən yanaşır. Onları eyniləşdirmədiyi kimi, təcrid də etmir, göstərir ki, dil və təfəkkür «bir- birindən qidalanır». Onların hər ikisi insan

¹ Амирова Т. Л., Ольховиков Б., Рождественский И. «Очерки по истории языкознания». М. 1975. стр. 330. 102

zəkasının inkişafına kömək edir. Bu məsələ müasir dilçilikdə dil funksiyalarını müəyyənləşdirmək üçün əsas elmi özü rolunu oynamışdır.

Dilin idrakı funksiyası məhz obyektiv gerçəkliyini dərk edilməsində dilin roluna aiddir. Dilin təfəkkürlə əlaqəsini düzgün qiymətləndirmək Humboldtta əsas vermişdir ki, dilin hazır model olmadığını söyləsin. O göstərir ki, dil insane təfəkküründə hazır model kimi mövcud deyil. O, insan fikirləri ilə birlikdə dəyişir. Bu dəyişmə dil strukturunda olduğu kimi, nitqlə də ifadə edilir.

Dilçiliyin, XIX əsr səviyyəsinə görə elə bir sahəsi yoxdur ki, V. Humboldt o sahədə tədqiqat aparmamış olsun. Dilin fəlsəfi problemlərindən tutmuş daxili formalaşmasınadək, danışıq səslərindən tutmuş yazıyadək, nitq anatomiyasından tutmuş dilin sintaktik quruluşunadək Humboldtun diqqətini cəlb etmiş və müəyyən mənada, həmin sahələrdə əsaslı tədqiqat aparmışdır.

XIX ƏSR DİLÇİLİYİNDƏ ƏSAS CƏRƏYAN VƏ MƏKTƏBLƏR

XIX əsrin əvvəllərindən inkişaf etməyə başlayan dilçilik artıq əsrin ortalarında formalaşmışdı. İstər Rusiyada, istərsə də, Qərbi Avropa ölkələrində dillər üzərində müxtəlif mövqelərdən tədqiqat aparılırdı. Dilçilik fəlsəfənin təhdindən çıxmış, amma təsirindən qurtara bilməmişdi. Əslində, müasir dilçilik özü də

Fəlsəfə ilə əlaqəni üznməmişdir. Bu, belə də olmalı idi. Bir sıra dil məsələləri vardır ki, məhz fəlsəfi anlayışlar zəminində şərh edilə bilər. Dilin fəlsəfəsi bir elmi sahə kimi həmişə aktual bir mövzudur. Çünki dilin

ictimai xarakteri, təfəkkürlə əlaqəsi onu fəlsəfə ilo həmişə əlaqəli  kild  götürməyi tələb edir. Bununla belə, dilin struktur elementlərinin tədqiqi bilavasitə dilçiliyin daxili mövzusudur. XIX  srd ki dilçiliyin geniş, hərtərəfli, dərininə v  eninə inkişafı da məhz bu elmin xarakteri ilə baǒlı idi. Buna görə də dilçilikdə müxtəlif xarakterli tədqiqatlar genişlənir, bir ölkənin alimləri başqa ölkədəki həmkarlarının elmi axtarışları ilə daha yaxından maraqlanırlar. Beləliklə, dilçilikdə müxtəlif cərəyan və məktəblər meydana gəlir. XIX əsr dilçilik cərəyan və məktəbləri i  m sində  n m h ml ri a aǒıdakılardır:

Cərəyanlar: naturalizm, psixologizm, strukturalizm, sosioloji-dilçilik.

Məktəblər: Leypsiql(gənc qrammatiklər), Moskva, Qazan.

CƏRƏYANLAR

Cərəyan elmdə geniş yayılmış anlayışdır. Elmlərin demək olar ki, hamısında, xüsusilə ictimai elmlərdə cərəyanlar daha çox diqqəti cəlb edir. Məs.  d bi cərəyan, tənqidi cərəyan və s. Dilçilikdə də müxtəlif cərəyanlar həmişə mövcud olmuşdur. C r yanla məktəbi eyniləşdirmək olmaz. Cərəyan məktəbə nisbətən daha əhatəli, həm də elmi cəhətdən daha sanballı olur. Bu və ya digər elini fikir elə güclü aktuallıq kəsb edir ki, müxtəlif ölkələrə yayılır (cərəyan s z  da buradandır),  z n  yeni-yeni tərəfdarlar tapır. Cərəyan müxtəlif ölkə alimləri tərəfindən inkişaf etdirilərək tam bir nəzəriyyəyə  v rilir.

Naturalizm cərəyanı. Dilçilikdə naturalizm cərəyanı görkəmli alman alimi Avqust  leyxerin adı ilə

bağlıdırsa da, onun kökləri V.Humboldt, F. Boppa və daha əvvəllərə, yəni təbiət elmlərinin dilçiliyə tətbiq edildiyi dövrlərə gedib çıxır. Hələ V. Humboldt nitq anatomiyası, orqanizm sözlərini də tətbiq etmişdi. Dəqiq elmlərin, təbiət elmlərinin inkişafı və

106

onların dilçiliyə tətbiqi dilçilikdə yeni – naturalist cərəyanının formalaşmasına kömək etdi. Avqust Şleyxer müqayisəli-tarixi dilçiliyin meydana gəlməsində böyük rol oynadığı kimi, naturalizmin meydana gəlməsində də əsas rol oynamışdır. Dilçilikdə naturalizm baxışlarının mahiyyəti bundan ibarətdir ki, o, təbiət elmlərini, onların əsas müddəalarını dilçiliyə aid edir. A. Şleyxer başda olmaqla bütün naturalistlər dərk edirdilər ki, təbiət elmləri ilə ictimai elmləri fərqləndirən cəhət bundan ibarətdir ki, birincilərə insan iradəsi təsir edə bilmədiyi halda, ikincilər insan iradəsindən asılıdır. Yəni təbiət elmləri sinfi olmadığı halda, ictimai elmlər sinfidir. Sinfilik anlayışının əsasında subyektivlik durur. Yəni ictimai elmlər subyektivdir. Onlar öz obyektinə subyektiv mövqedən yanaşır. Dilçilik özü subyektiv olsa da, dil obyektiv olub öz qanunları əsasında inkişaf edir. Bəs A. Şleyxeri belə bir fikrə gətirən nə idi ki, dili təbiət qanunları ilə izah etsin? Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədar idi ki, A. Şleyxer dilin dil orqanizminin təbii yolla, insan iradəsi olmadan yarandığını əsas götürürdü. Buna görə də o, dili təbii orqanizm, təbii kütlə hesab edərək onu təbiətin doğurduğu başqa cəhətlərlə eyniləşdirirdi. Beləliklə, onlar, başda Şleyxer olmaqla bütün naturalistlər – dili təbii hesab etdikləri kimi,

dilçiliyi də təbii elmlərdən biri kimi qəbul edirdilər. Bu isə özlüyündə dilçiliyi filologiyadan ayırmağa gətirib çıxarırdı. A. Şleyxerin ardıcıllarından biri, naturalizmin görkəmli nümayəndəsi Oksford Universitetinin professoru M. Müller (1823 – 1900) belə hesab edirdi ki, filologiya tarixi elm olub tarixi abidələrin dilini öyrənməlidir. Dilçiliyə gəldikdə isə, o, təbiət elmlərindən biri olub, müqayisəli filologiya kimi dilçilik məsələləri ilə məşğul olmalıdır.

Bütün naturalistlər dilçiliklə filologiyayı fərqləndirib təcrid edir və göstərirdilər ki, bu iki elm müəyyən bir sahədə birləşə bilər. Məs. onlar sintaksisi və üslubiyatı insan iradəsi ilə bağlayıb həm dilçiliyin, həm də filologiyanın obyektini hesab edirdilər. Dilçiliyi filologiyanın tərkibindən çıxarmaqla naturalistlər düzgün hərəkət etmirdilər. Doğrudur, bunlar arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Dilçilik ümumi filologiyanın tərkib hissəsidir.

Naturalist dilçiliyin başlıca məsələsi dillərin eyni kökdən əmələ gəlməsi haqqındakı müddəadır ki, bu məsələ sonralar daha da genişlənərək dillərin qrammatik tipə görə təsnifi və dil əmələ gəlməsi haqqında mərhələli inkişaf ideyası məhz buna əsaslanır.

A. Şleyxer 1848 – 1850-ci illərdə yazaraq Bonnda nəşr etdirdiyi bir əsərində dillərin pilləli – mərhələli inkişafı nəzəriyyəsini əsaslandırırırdı. Burada o, həm Humboldtun dilləri dörd qrammatik tipə bölməsini, habelə dil fəlsəfəsini birləşdirərək belə bir fikrə gəlir ki, dil sadə köklərdən yaranmışdır. Bu fikir Avqust Şleyxerin A. Şlegelin hələ neçə il əvvəl təklif etdiyi bir formula qayıtmasına səbəb oldu. A. Şlegel 1808-ci ildə

dilləri üç qrupa; təkhecalı, aqqlütinativ (iltisaqi) və flektiv dillərə bölmüşdü. Sonralar V. Humboldt bu üç qrupa inkorporlaşan dilləri əlavə etmişdi.

A. Şleyxer müqayisəli-tarixi prinsipini də əsas götürür və belə fikrə gəlirdi ki, dillər tarixən yaranmışdır. Tarixi inkişaf yeni dil yaratmamış, yaranmış dillər inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bununla da o, təkamül nəzəriyyəsinə (ingilis alimi Çariz Darvinin nəzəriyyəsidir) dilə şamil edir. Buradan belə bir nəticəyə gəlir ki, təkhecalı dillər ictimai inkişafın ilkin mərhələsində olduğu kimi qalmış, inkişaf etməmişdir. Aqqlütinativ dillər amorf, təkhecalı dillər əsasında meydana gəlib inkişafın müəyyən pilləsinə qalxmışdır. Flektiv dillər isə guya aqqlütinativ tip əsasında inkişaf edərək daha irəli getmişdir. Yəni flektiv dillər inkişafın ən yüksək pilləsinə qalxmışdır. Bu fikirlə qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz.

Psixoloji cərəyan. Biz hələ Humboldtun dilçilik fəaliyyətindən bəhs edərək onun insan dilini xalq ruhu ilə bağladığının şahidi olmuşduq. Humboldt dili insan psixikası, ruhu, təfəkkürü ilə əlaqələndirir. Humboldtun bu fikirləri sonradan genişləndirilərək dilçilikdə yeni bir cərəyanın – psixolinq- vizmin yaranmasına səbəb oldu. Lakin psixoloji cərəyanın nümayəndələri arasında da yekdillik yox idi. Belə ki, V. Vundun təklif etdiyi psixoloji mövqə B. Delbrük və Q. Paul tərəfindən kəskin tənqid edilirdi.

Psixoloji cərəyanda iki başlıca cəhət mövcud idi. Birinci dilin mahiyyəti məsələsi, ikinci, dillə təfəkkürün münasibəti. Onlar dili İnsanın psixi prosesləri ilə əlaqələndirdiyi üçün bəzən onu nitqlə eyniləşdirirdilər.

Beləliklə, dil təfəkkürlə, məntiq qrammatika ilə eyniləşdirilirdi. Yəni dilin tədqiqinə başqa elmləri (psixologiyanı) elə cəlb edirdilər ki, dilçilik kənarda qalırdı.

Psixologizm cərəyanı öz əsasını Humboldtundan alsa da, aşağıdakı alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Heyman Şteyntal (1813 – 1899) görkəmli alman dilçisi, «xalqlar psixologiyası» nəzəriyyəsinin banisi, habelə dilçilikdə səs təqlidi nəzəriyyəsinin banisi hesab edilir. Bu nəzəriyyə dilin mənşəyi məsələsinə həsr edilmişdir.

Vilhelm Vund (1832 – 1920) görkəmli alman psixoloqu, fizioloqu və idealist filosofudur. O, eksperimental psixologiyanın əsasını qoyanlardan biridir. V. Vund psixologiyada iradə məsələsinə çox böyük üstünlük verir, psixologiyanı fəlsəfə ilə sıx əlaqələndirirdi. Etnopsixologiya sahəsində ilk təcrübə aparmış, «xalqlar psixologiyası» problemi ilə yaxından məşğul olmuşdur.

Potebnya Aleksandr Afanasyeviç (1835 – 1901) Ukrayna və rus filoloq alimi, görkəmli slavyanşünas kimi ümumi dilçilik, dilin bir sıra nəzəri məsələləri, habelə fonetika, söz nəzəriyyəsi, morfologiya, sintaksis və semasiologiya sahəsində mühüm tədqiqatlar aparmışdır. Bundan əlavə, slavyan xalqlarının morfologiyası, folkloru haqqında sanballı əsərlər yaratmışdır. Dilçiliyə aid əsərləri bunlardır: «Fikir və dil» (1862), «Rus qrammatikasına dair qeydlər» (1874), «Rus dili səslərinin tərifinə dair» (1876) və s.

Bu üç alimi birləşdirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onların üçü də xalq psixologiyası ilə dili sıx əlaqədə

götürür və onun fordi psixologiya ilə də əlaqə və münasibətdə olduğunu iddia edirdilər. Bununla da kifayətlənməyərək onlar təbiət və ruh məsələsini qoyur; antropologiya, etnologiya, tarix və təbiətşünaslıq kimi elmləri habelə xalq psixologiyasını təbii xüsusi bir sahə kimi dilə tətbiq edirdilər.

Belə ki, Şteyntal dili psixoloji müşahidələr obyektinə hesab edirdi. Müəyyən mənada psixolinqvistlərin dediyində 'həqiqət də vardır. Onların göstərdiyi sahələrdə bu və ya digər dərəcədə xalq psixologiyasının payı vardır. Mifologiyada, folklorda çox, dildə isə az dərəcədə xalq psixologiyasının izlərinə rast gəlirik. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, dildəki aforistik ifadələr, frazeoloji birləşmələr məhz xalq psixologiyası əsasında yaranır.

V. Vundun da dilçilik konsepsiyası, əsasən, psixologiya bazasında qurulmuşdur. Vund insanın düşünmə mexanizmini, psixologiyasını, təfəkkürünü və nəhayət, danışmasını bir-birinin davamı kimi götürürdü. Onun 1900-cü ildə birinci cildini nəşr etdirdiyi oncildlik fundamental əsəri olan «Xalqlar psixologiyası. Dillərin, miflərin və ənənələrin inkişaf qanunlarının tədqiqi» adlı əsəri – dil, mif və psixologiya elmləri, bunların qarşılıqlı əlaqələrinə həsr olunmuşdur. V. Vund əsərin birinci cildində «əl – hərəkət dili», «ifadəli hərəkətlər», «dilin səsləri», «səs dəyişmələri», «söz yaradıcılığı» kimi mühüm problemlərə toxunur, ikinci cildə isə «cümlə», «mənalardan dəyişməsi», «dilin mənşəyi» məsələlərini əhatə edir. Vundun dilə psixologiyayı, fəlsəfəni tətbiq etmə sahəsindəki konsepsiyası dilçiliyin və psixologiya elminin sonrakı inkişafına çox güclü təsir göstərmişdir.

Yuxanda dediyimiz kimi, psixoloji cərəyanın üçüncü görkəmli nümayəndəsi böyük rus – Ukrayna alimi A. A. Potebnya- dir. A.Potebnya alman fəlsəfəsini, onun görkəmli nümayəndələri olan İ. Kantın, İ. Fixtenin, Hegelin elmi irsini dərindən mənimsədiyi kimi, V. Humboldtun və H. Şteyntalın dilçiliyə aid konsepsiyalarını da dərindən öyrənmişdi. A. A. Potebnyanın bioqrafları onun yaradıcılığını iki dövrə bölürlər. Birinci dövrdə o dilçilikdə psixoloq və filosofdur. Yaradıcılığının ikinci dövründə A. A. Potebnya daha çox dilçiliklə məşğul olmuş, hind – Avropa dilçiliyi əsasında həm slavyan dillərinin, ümumiyyətlə, həm də rus dilinin fonetikasi, qrammatikası və dialektologiyası üzərində tədqiqat aparmış, bütün yaradıcılığı boyu dil və təfəkkürün əlaqəsi məsələsi ilə məşğul olmuşdur. Dilin təfəkkürə, oradan da fikrə münasibəti alimi düşündürən başlıca problem olduğu üçün nitq məsələsi özlüyündə ortaya çıxır. Humboldt tərəfindən əsası qoyulmuş, Şteyntal tərəfindən inkişaf etdirilən dil və təfəkkür problemi Potebnyanı həmişə düşündürmüş, bu iki komponent əlaqəsi əsasında o, mütləq şüur ideyasına gəlib çıxmışdır. Potebnya mütləq şüur ideyasını həm ümumxalq, həm də fərdi psixologiya ilə əlaqələndirmişdir. Beləliklə, başqa psixolinqvistlər kimi, Potebnya da dili insan təfəkkürü – şüuru, nəhayət, psixologiyası ilə əlaqələndirirdi.

Potebnyanın dilçilik fəaliyyətində ən çox diqqəti cəlb edən dördcildlik «Rus qrammatikasına dair qeydlərdən» adlı sanballı əsəridir. Bu əsərin birinci cildi 1874-cü ildə Voronejdə, ikinci cildi yenə həmin ildə

Xarkovda, üçüncü cildi 1899-cu ildə yenə Xarkovda, dördüncü cildi Moskva – Sankt-Peterburqda 1941-ci ildə nəşr edilmişdir. Burada o, dil fəlsəfəsini lingvistik tədqiqatla birləşdirir. Rus dilində cümlə quruluşu, onun təşəkkülü və təkmilləşməsi prosesi üzərində müşahidələrini ümumiləşdirərək dil və təfəkkürün təkamülü haqqında fikirlər söyləyir. O, dilin bütün cəhətlərini təfəkkür – fikir – psixologiya ilə əlaqələndirir. Yuxarıda dediyimiz kimi, dilin psixologiya ilə əlaqəsi təfəkkür vasitəsidir. Lakin dillə nitq arasındakı fərqi görməsək, nitqə aid olan psixoloji cəhətlərin hamısını dilə də aid edə bilərdik. Psixoloji cərəyanın nümayəndələri məhz bu nöqtədə səhvə yol verirdilər ki, dili də fərdi psixoloji akt hesab edirdilər, halbuki, nitq fərdi-psixoloji akt olub, danışanın psixoloji durumu ilə əlaqədardır. Fərdi psixoloji durum isə dilə təsir edə bilməz.

Sosioloji cərəyan. Sosioloji dilçilik cərəyanı da birdən-birə deyil, tədricən və özündən əvvəlki dilçilik konsepsiyaları üzərində yaranmışdır. Dilin sosioloji mahiyyətini dərk etmək üçün «gənc qrammatiklər»in, habelə psixoloji və naturalist cərəyanların dilçilik konsepsiyasını mənimsəmək lazım idi. Yeri gəlmişkən deyək ki, özündən əvvəlki cərəyanlara nisbətən, müasir dilçiliyə ən yaxın olan sosioloji cərəyanın konsepsiyası idi. Bu cərəyanın əsas nümayəndələri fransız dilçiləri idi. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında bu cərəyan çox vaxt Fransa dilçilik məktəbi adlanır. Amma məktəb məhdud, cərəyan daha geniş anlayış olduğu üçün və sosioloji dilçilik konsepsiyasının bütün Avropanı əhatə etdiyi üçün bu elmi

konsepsiya coroyan adlanır. Sosioloji cərəyanının banisi XI əsrin görkəmli alimi Ferdinand de Sössürdür. Alimin konsepsiyası dilçilik tarixində müqayisəli-tarixi dilçilikdən sonra ikinci inqilabdır. Buna görə də alimin özü və elmi fəaliyyəti haqqında bir qədər geniş danışmaq lazımdır.

Ferdinand – Monejen de Sössür (1857 – 1913) İsveçrədə anadan olmuş, Cenevrə Universitetində professor işləmişdir. Amma nəslən fransızdır. XVI əsrdə Sössürün babası Fransadat İsveçrəyə köçmüşdür. Cenevrə şəhərində anadan olan Ferdinand Sössür 18 yaşında həmin şəhərdə Universitetə daxil olur. O tələbələr arasında öz elmi fəhmi ilə seçilir. Hətta bir də müəllim mühazirə oxuyanda gənc Ferdinand onun sözünü kəsərək «bax burada bir loriñqal samit olmalıdır» demişdi. O vaxt onun sözünə heç kəs əhəmiyyət verməmiş, tələbə yoldaşlarından biri, bu sözü qeyd etmişdi. Üç il Cenevrə Universitetini bitirən F. de Sössür elə həmin ildə – 1878-ci ildə monumental əsərini – «Hind – Avropa dillərində saiflərin ilkin sistemi haqqında məmuar»ı nəşr etdirir. Bu əsər özünün tədqiqat xarakteri ilə «gənc qrammatiklər»dən fərqlənirdi. Ona görə də Berlində onu səmimi qarşılamırlar. O, bir ildən bir qədər artıq Berlində yaşadığından sonra Leypsiq şəhərinə qayıdır. Universiteti bitirdikdən sonra çox intensiv elmi iş aparan F. de Sössür cəmi iki il müddətində «Sanskrit dilində yiyəlik hal» mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazır və cəmi 23 yaşı olarkən elmlər doktoru olur. Leypsiq, Berlin elmi mühiti onu o qədər razı salmır. Alman hind – Avropaçıları ilə ixtilafı onu burada yaşamaqdan vaz keçdirir. Elə həmin ildə –

1880-ci ildə Parisə gedir. Parisdə bir sıra alimlərlə tanış olur. Elmi institutlarda müəllimlərin axtarırları ilə maraqlanır, mühazirələrə qulaq asır, 1891-ci ildə Parisdə ali məktəbdə işə dəvət edilir. On il bu şəhərdə işləyib öz yaradıcılığını davam etdirir. Bu illər ərzində yunan, latın, qot, alman dilləri üzərində həm tədqiqat aparır, həm də bu dillərə aid mühazirələr oxuyur. Parisdə ona kafedra müdiri vəzifəsi təklif edərək Fransa təbəəliyini qəbul etməyi tövsiyə edirlər. O, bu şərti qəbul etmir, buradan geri qayıdır. Doğma şəhəri Cenevrədə onu layiqincə qarşılayıb ona əvvəllər ekstra ordinator, sonra isə professor vəzifəsi verirlər. Sössürün parlaq istedadı öz inkişafı üçün hərtərəfli şərait tapır. O, bir çox fənlərdən mühazirələr oxumuşdu.

Deyilənə görə, 1912-ci ildə Universitetdə dilçilikdən mühazirə oxuyan müəllim xəstələnir. Onun mühazirəsini kafedra müdiri professor F. de Sössür oxumalı olur. Bu vaxtadək F. de Sössür cəmi iki dəfə 1907 və 1908-ci ildə ümumi dilçilikdən mühazirə oxumuşdu. Onun evində oxuduğu mühazirələrdə cəmi 12 nəfər iştirak edir. Onların içərisində Seşe və Şarli Balli də vardı. Onlar sevimli müəllimlərinin əlində qəhvə qarışdırma- qarışdırma oxuduğu mühazirəni yazmış və sonralar müəllimlərinin vəfatından üç il sonra 1916-cı ildə alimin 9 mühazirəsi əsasında «Ümumi dilçilik kursu»nu nəşr etdirmişlər. Bu əsər nəşr edildikdə bütün dünya dilçiləri sanki yeni aləmlə qarşılaşdılar. Bütün dünya dilçiliyinə səs salan bu əsər müəllifinə böyük şöhrət gətirdi. Müasir Avropa və Amerika dilçiliyində bir sıra cərəyan və məktəblər öz elmi əsasını məhz Sössür təlimindən alır. Sössür təlimində başlıca cəhət

dili işarələr sistemi kimi götürməsidir. Bu, yuxarıda dediyimiz kimi, dilçilik tarixində ikinci inqilab idi. O, işarə dedikdə dilin bütün linqvistik mahiyyətə malik olan elementlərini nəzərdə tuturdu. O, hesab edirdi ki, dil ikitərəfli münasibət olduğu kimi, işarə də ikitərəfli münasibət yaradır. Danışanla dinləyən arasında reallaşan işarələr məhz kommunikasiyanın əsasını təşkil edir. Sössür belə hesab edirdi ki, nitq üçün yaramayan bir dil işarəsi yaşaya bilməz. Bu fikir alimi belə bir nəticəyə gətirirdi ki, nitq dilin yaşaması üçün əsas şərtidir. Buna görə də nitqi- – sinxronik planı ön cərkəyə çəkib, diaxronik plana ikinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. O, belə hesab edir ki, fikirlər yalnız insan təsəvvürləridir. Əgər onlar təsəvvürlükdən çıxıb maddiləşməsə, ünsiyyət yarana bilməz. Bu isə həmin fikirlərin işarələnməsi ilə əlaqədar olub bütün sosioloji cərəyanın əsas müddəalarından biridir. Məhz bu mövqedən yanaşdıqda sosioloji cərəyanın ictimai mahiyyətini dərk etmək olar. Sosioloji cərəyanın bütün nümayəndələri: Jozef Vandriyes, Şarl Balli, Alber Seşe, Ferdinand Brüno, habelə F. de Sössürün başqa şagirdləri belə hesab edirdilər ki, dil kollektivin malı olub, ictimai hadisədir. Orada fərdin (habelə onun psixoloji vəziyyətinin) heç bir payı yoxdur.

Dil spesifik ictimai hadisə olub, cəmiyyətlə bağlı olan başqa hadisələrdən fərqlənir.

Bu isə artıq dilin mahiyyətini düzgün mövqedən qiymətləndirmək idi. Yeri gəlmişkən, bunu da demək lazımdır ki, dillə nitqi də ilk dəfə fərqləndirən F. de Sössür olmuşdur. O, dillə nitq arasındakı fərqləri göstənmiş, bəzən onları təcrid etmişdir. Dillə nitqi

fərqləndirməkdə F. de Sössür nə qədər haqlı idisə, onları təcrid etməkdə yanılırdı.

«GƏNC QRAMMATİKLƏR» MƏKTƏBİ

Məktəb cərəyandan nə ilə fərqlənir? Yuxarıda cərəyan haqqında danışarkən onun əsas xüsusiyyətlərini, habelə məktəbdən fərqli cəhətlərini göstərmişdik. Məktəb daha çox məhəlli və fərdi xarakter daşıyır. Yəni məktəb hər hansı bir elmi konsepsiyanın hansı şəhərdə və ya kim tərəfindən yaradılması ilə əlaqədar olur və o cür do adlanır. Dilçilik məktəbləri daha çox yarandığı şəhərlərin adı ilə bağlıdır. Bu və ya digər şəhərdə yaranıb formalaşmış dilçilik konsepsiyası həmin şəhərin adını daşıyan məktəb kimi tarixə daxil olur. Məs. Moskva, Qazan, Leypsiq, Paris dilçilik məktəbləri.

Bundan əlavə, yaradıcısının adı və ya hər hansı fərqli cəhətləri ilə adlanan məktəblər də vardır. Buna «gənc qrammatiklər» məktəbini misal göstərmək olar. «Gənc qrammatiklər» məktəbi yarandığı şəhərin adı ilə Leypsiq məktəbi kimi də tanınır. Amma dilçilik ədəbiyyatında Leypsiqə nisbətən, «gənc qrammatiklər» adı daha çox yayılmışdır. Bu məktəbin belə adlanması onun yaradıcılarına zarafatla verilən addır. Onlar müqayisəli-tarixi dilçiliyi, habelə A. Şleyxer naturalizmini qəbul etmir, özlərindən əvvəl yaranmış dilçilik konsepsiyalarını 1860 – 70-ci illərə qədər yaranmış olan dilçilik fikirlərini kəskin tənqid edirdilər. Bu isə, şübhəsiz, yaşlı nəslin xoşuna gəlmirdi. «Gənc qrammatiklər»in köhnəni rədd edib, yeni müddəalar irəli sürməsinə istehza edən yaşlı dilçilər, xüsusilə görkəmli alman dilçisi Fridrix Samke onları zarafatla – jungegrammatiker – «gənc qrammatiklər» adlandırırdı.

Bu, gənc dilçiləri hiddətləndirmədi, əksinə onlar öz kensepsiyalarına həmin adı verdilər.

Beləliklə, dilçilik tarixində yeni məktəblərdən biri, «gənc qrammatiklər» məktəbi yarandı.

«Gənc qrammatiklər» məktəbinin yaradıcıları və əsas nümayəndələri aşağıdakılardır:

A vqust Leskin (1840 – 1916), *Qennan Paul* (1846 – 1921), *Bertold De/brük* (1842 – 1922), *Gennan Osthoff* (1847 – 1909), *Kar/ Bruqman* (1849 – 1919) və s.

«Gənc qrammatiklər» məktəbinin nümayəndələri təkcə qrammatika məsələləri ilə deyil, dilçiliyin başqa sahələri ilə də məşğul olurdular. Onların dilçilik manifesti – yaradıcılıq istiqaməti German Osthoffla Karl Bruqmanın 1878-ci ildə nəşr olunmuş «Morfoloji tədqiqatlar» adlı əsərində şərh edilmişdir. Burada onlar öz proqramlarını belə şərh edirdilər:

1) «Gənc qrammatiklər» Şleyxer naturalizmini inkar edir və dili tarixi hadisə hesab edirlər.

2) «Gənc qrammatiklər» səs dəyişmələrində ciddi qanunauyğunluq – sarsılmaz, heç bir istisnaya yol verməyən qanunlar görürlər... Bir sözlə; səs dəyişmələrində üç prinsip – səs qanunları, analogiya və sözləmə mövcuddur.

3) «Gənc qrammatiklər» canlı dilləri və dialektləri öyrənməyi ön plana çəkirlər.

Göründüyü kimi, «gənc qrammatiklər» öz həmvətənləri Avqust Şleyxerin naturalist nəzəriyyəsini inkar etməklə dildəki tədrici – mərhələli inkişafı rədd edir və dilin ictimai mahiyyətini düzgün qiymətləndirməkdə ondan irəli gedirdilər.

«Gənc qrammatiklər» canlı dillərin öyrənilməsini ön plana çəkməkdə, dili olduğu kimi, qondarma elementlərdən kənar tədqiq etməyi məsləhət görməkdə düzgün hərəkət edirdilər.

«Gənc qrammatiklər» məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri German Pauldur. O, «Dil tarixinin prinsipləri» adlı əsərində bir tərəfdən Şleyxerin, digər tərəfdən Şteyntalın konsepsiyasına qarşı çıxır və göstərir ki, hər hansı fikir insan psixikası ilə bağlıdır. Buna görə də o, xalq psixologiyasını rədd edirdi.

Ə. Ə. Rəcəbov. Dilçilik tarixi B. 1987. Səhv. 228 – 229

115

Q. Paul dillə təfəkkür probleminə toxunaraq, düşünmədən başlamış fikrin reallaşmasına qədər olan prosesi iki sferə bölür. Birinci sferdə – şüur sferində düşünmə, danışma, ikinci sferdə isə şüursuz nitq fəaliyyəti baş verir. Bu məsələdə Q. Paulla qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Çünki nitq prosesi psixi akt kimi insan şüuru, təfəkkürü ilə bilavasitə əlaqədardır. Dilin ümumi inkişaf qanunlarından biri olan analogi qanun haqqında da «gənc qrammatiklər»in müəyyən fikri olmuşdur. Onlar söz və səs dəyişmələrini məhz analogiya ilə izah etmiş, yeninin köhnə əsasında analogiya zəminində yaranması fikrini irəli sürmüşlər. Bu sahədə görkəmli Amerika dilçisi U. D. Uitinin (1827 – 1894) adını da çəkmək olar. O, «gənc qrammatiklər»in birinciləri sırasında naturalizmi tənqid edib, dilin ictimai mahiyyətindən bəhs etmişdi. Əslində bu məktəbin – «gənc qrammatiklər» hərəkətinin fəaliyyətinin dayanmasına da U. Uitni səbəb olmuşdur.

«Gənc qrammatiklər» məktəbinin dilçilikdəki xidmətlərim aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

1) Bu hərəkət hər şeydən əvvəl, müqayisəli-dilçiliyin inkişafına təkan verdi.

2) Onlar dilin canlı dialekt və şivələrinin öyrənilməsinə əhəmiyyət verdiklərindən hind – Avropa dillərindən çoxlu faktik material topladılar ki, bu da onların fonetika və morfologiya sahəsində yeni cığır açmasına səbəb oldu.

3) Onlar naturalist baxışları tənqid edirdilər.

4) * «Gənc qrammatiklər» qəti sübut etdi ki, hind – Avropa «ana dibi primitiv inkişaf səviyyəsində olmamışdır.

5) Dialekt xüsusiyyətləri təkcə leksik tərkibdə deyil, morfologiya və sintaksisdə də özünü göstərir.

6) «Gənc qrammatiklər» rekonstruksiya məsələsini dəqiqləşdirib səslərin və morfemlərin rekonstruksiyasını cümlə rekonstruksiyası sərhədləri ilə fərqləndirirdilər. Birincini tədqiq edib ikinciyə toxunmamışdılar.

7) «Gənc qrammatiklər»in canlı dil materialını toplayıb sistem halında tədqiq etməsi qohum dillərin ümumiliyi üzərində apanlan tədqiqat işini xeyli asanlaşdırmışdı.

8) «Gənc qrammatiklər»in dilin fonetik səviyyəsindən bəhs edərkən fiziologiya və anatomiya məsələlərinə diqqət yetirməsi nəzəri və tətbiqi dilçiliyin sonrakı inkişafına təkan verdi.

9) Analogiya qanununun tətbiqi sonradan dilin ümumi inkişaf qanunlarının sistemləşməsinə

kömək etdi.

10) «Gənc qrammatiklər» məktəbi sonradan Moskva və Qazan dilçilik məktəbləri kimi elmi konsepsiyaların yaranması üçün əsas oldu.

Moskva qrammatika məktəbi. Leypsiq universitetində «gənc qrammatiklər» meydana gəlib formalaşdığı kimi, Moskva universitetində do yeni dilçilik konsepsiyası yarandı. Bu, XIX əsrin 70 – 80-ci illərində Moskva universitetinin müəllim və alimlərinin birgə səyi ilə yaradılan Moskva dilçilik məktəbi idi. Bu məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi və əsasını qoyan görkəmli rus dilçisi Filipp Fyodoroviç Fortunatov (1848 – 1914) idi. Fortunatov məktəbi «Gənc qrammatiklər»in qrammatik mülahizələrini əsas götürsə də, bəzən elmi fikirləri ilə ondan ayrılırdı.

F.F.Fortunatovun qrammatik tədqiqləri indi do öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, gənc yaşlarında Avropanın, demək olar ki, bütün dilçilik mərkəzlərində olmuş, alman, fransız və ingilis həmkarlarının elmi fikirləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Müəllimi F. İ. Buslayevin də Fortunatovun elmi təfəkkürünün inkişafında böyük rolu olmuşdur.

Fortunatov özündən əvvəlki alimlərdən fərqli olaraq, dil və təfəkkürün əlaqəsindən bəhs edərək onların birtərəfli deyil, qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olduğunu söyləyirdi,

F. Fortunatovun qrammatika haqqında mövqeyi bundan ibarət idi ki, müqayisəli-tarixi dilçiliyi hər bir dilin konkret tarixi inkişafı ilə əlaqədar götürmək lazımdır. O, dilin inkişaf səviyyəsini cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirirdi. Bundan əlavə, o, müqayisəli-tarixi

dilçiliyi ümumi dilçiliyin bir sahəsi kimi götürürdü.

Fortunatov məktəbinin qrammatika məktəbi adlanmasının başlıca səbəbi bundan ibarətdir ki, o, bütün dil faktlarını qrammatika tərkibində funksional fəaliyyətlə əlaqələndirirdi.

Hotta sözü onun qrammatik xüsusiyyəti mövqeyindən yanaşaraq, «sözlərin qrammatik qanunları» haqqında təlimin əsasını qoymuşdu. Beləliklə, söz, onun avtosemantik qrupları, morfem- lər, onların sözdüzəltmə və sözdoyişmə xüsusiyyəti haqqında da bəhs edən, sözlərin morfoloji forması haqqında öz təliminə əsaslanan F.Fortunatov dillərin tipoloji təsnifi haqqında yeni fikirlər irəli sürür. Fortunatov özünəqədərki təsnifdən (dörd qrupa bölən) fərqli olaraq, dünya dillərini beş qrupa bölür. Doğrudur, bu beş qrup bölgüsünü olduğu kimi qəbul etmək olmaz, bununla belə, alimin cəsarətli fikirlərini nəzərə alaraq həmin təsnifi verməyi lazım bilirik:

1) Aqqlütinativ dillər. Burada əsas və affiks dəyişməz qalır. Buraya Ural-Altay dilləri daxildir.

2) Flektiv-aqqlütinativ dillər. Bu dillərdə söz kökü dəyişir. Buraya sami dillər daxildir.

3) Flektiv dillər. Bu dillərdə əsasın dəyişməsi affiksin dəyişməsi ilə əlaqələnilir. Buraya hind – Avropa dilləri daxildir.

4) Kök sözlü dillər. Burada sözlər köklərdən ibarətdir. Bu dillərdə affikslə düzələn söz forması yoxdur. Bu qrupa Çin, Siam və s. dillər daxildir.

5) Polisintetik dillər. Bu dillər sözyaratmada aqqlütinativ dillərə mənsubdur. Həmin dillərdən onunla fərqlənirlər ki, bu dillərdə söz-cümlə yaradan formalar

vardır. Buraya Amerika hindularının dilləri daxildir.

Fortunatov sintaksisin əsas obyektini olaraq söz birləşməsinə götürür. Burada o, söz birləşmələrini psixoloji hökmə əlaqələndirirdi. Bu isə qrammatikanı ikinci plana keçirmək demək idi.

Fortunatov sözlə söz birləşmələrinin və cümlənin sərhədlərini ilk müəyyənləşdirənlər sırasında gedərək sözdəyişmə və sözdüzəltmə məsələlərindən də bəhs etmişdir.

Fortunatovun sintaksis haqqındakı görüşlərini onun şagirdləri A. M. Peşkovski və A. A. Şaxmatov daha da dərinləşdirmiş və bu sahədə öz müəllimlərindən irəli getmişlər. A. M. Peşkovski indi də öz əhəmiyyətini itirməyən «Rus sintaksisi elmi ¹ izahda» («Русский синтаксис в научном освещении») adlı əsərində əsas diqqəti söz forması ilə söz birləşməsi forması məsələsinə yönəlmişdir, cümlə anlayışına isə ikinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. O, belə hesab edirdi ki, hər bir söz birləşməsinin xarici forması olduğu kimi, daxili qurumu da olmalıdır.

A. A. Şaxmatov (1864 – 1920) Fortunatov məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, rus dilinin tarixinə və müasir vəziyyətinə aid çoxlu əsərin müəllifidir. «Rus dilinin sintaksisi» Şaxmatovun ən sanballı əsəri hesab edilir. Bu əsərində A. Şaxmatov A. Peşkovskidən fərqli olaraq cümləni ön plana çəkir, söz birləşmələrini ikinci dərəcəli hesab edir. Bu əsərdə birinci olaraq cümlənin və təktərkibli cümlələrdən bəhs edir. Söz birləşmələrinə də müəyyən qədər yer verir.

¹ Амирова Т. А. ОЛЬХОВИКОВ Б. А. Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М. 1975. стр. 450

Təktərkibli və cüttərkibli cümlələrin hüdudu və xüsusiyyətləri haqqında A. Şaxmatovun fikirləri müasir rus dilçiliyi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qazan dilçilik məktəbi. Qazan dilçilik məktəbi, demək olar ki, Moskva qrammatiklər məktəbi ilə eyni vaxtda yaranmışdır. XIX əsrin 70 – 80-ci illəri «gənc qrammatiklər» məktəbinin ən yüksək inkişaf mərhələsi hesab edilə bilər. Bu məktəbin elmi müddəaları Almaniyadan çıxaraq özünə Rusiyada, onun Moskva və Qazan kimi inkişaf etmiş şəhərlərində yeni-yeni tərəfdarlar tapırdı. Qazan universitetinin müəllimi, görkəmli rus dilçisi İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene (1845 – 1929) yarım əsrdən artıq elmi fəaliyyətlə məşğul olmuş və leypsiqli həmkarlarının fikirlərini daha da dərinləşdirmişdir. Boduen de Kurtene Qazan universitetində dərslər dediyi vaxt özünə çoxlu tərəfdar, həmfikir tapmışdı. Onlardan V. A. Boqoroditski, N. V. Kruşevski, S.K.Buliç, A. İ. Aleksandrov və başqalarını göstərmək olar. Bu alimlər «gənc qrammatiklər»in elmi ideyaları üzərində öz konsepsiyalarını qursalar da, Qazan dilçilik məktəbi birinci növbədə fonoloji tədqiqatlar istiqamətində inkişaf edirdi. Məhz bu məktəbdə fonem nəzəriyyəsinin əsası qoyulmuşdur. İ. A. Boduen de Kurtenenin ümumi dilçilik görüşləri F. de Sössürün dünyagörüşünün formalaşmasına kömək etdiyi kimi, N. S. Trubetskoyun da fonem haqqındakı mülahizələrinin formalaşmasına kömək etmişdi. Qazan dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin diaxroniya və sinxroniya haqqındakı mövqeləri F. de Sössürün mövqeyi ilə uyğun gəlir.

Boduen de Kurtene müqayisəli-tarixi dilçiliklə

yanaşı, dilin strukturunun təsvirinə də böyük diqqət verir. Özündən əvvəlki dilçilər kimi Boduen də dilin funksional fəaliyyəti məsələsini həm cəmiyyətlə, həm də fərdi əlaqədə götürür. Boduen dilin funksional fəaliyyətini onun kommunikativ funksiyası ilə, fikrin reallaşması və nəhayət, dil işarələrinin reallaşması fikrinə birdən-birə gəlməmişdi. O, dili işarələr sistemi kimi dərk etdikdən sonra bu fikri irəli sürdü.

Bununla belə, Qazan dilçilik məktəbi, daha çox, fonem məsələsi ilə əlaqədardır. Dilçilik tarixində fonem nəzəriyyəsinin banisi Boduen de Kurtene hesab edilir. O, fonem nəzəriyyəsi ilə bütün yaradıcılığı boyu məşğul olmuşdur. O, fonemin linqvistik modelini və onun mahiyyətini müəyyən etmişdir. 1881-ci ildə İ.A. Boduen de Kurtene «Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi bölmələri» adlı əsərini yazır ki, fonemi sözün antrofonik xüsusiyyətlərinin ümumiləşmiş məbləği, bir dil daxilində korrelyativ əlaqə zamanı bölünməyən vahid hesab edir. Elə həmin əsərdə Boduen fonemi «antrofonik xüsusiyyətlərin sadə ümumiləşməsi» kimi izah edir.

Boduen de Kurtene fonemi aşağıdakı kimi izah edir:

- 1) Bu mürəkkəb vahiddir.
- 2) O – (fonem – A. B.) elementar vahidlərdən (xüsusiyyətlərdən) ibarətdir.
- 3) Həmin elementar vahidlərin məcmusu (xüsusiyyəti) dildə bölünməz tam kimi fəaliyyət göstərir.
- 4) Sadə elementlərdən ibarət olan fonemlər dil sistemində qarşılıqlı münasibət korrelyasiya kimi çıxış edir,

5) Fonem – mücərrədlikdir, dil ümumiləşməsinin nəticəsidir və s.

Məlumdur ki, Boduenin fonem haqqındakı fikri sabit olmamışdır. Boduen yaradıcılığının birinci dövründə fonemə morfoloji etimoloji mövqedən yanaşaraq onun yalnız morfem tərkibində yaşaya bilməsini iddia edirdi.

Lakin XIX osrin 90-cı illərindən başlayaraq Boduen öz mövqeyini dəyişir və artıq ona mücərrəd vahid kimi baxır. Bir neçə ildən sonra isə fonemi struktur-dil mücərrədi iyinə aid edir. «Fonem» adlı məqaləsində alim fonemi «səsin psixi ekvivalenti» hesab edir. O, belə deməkdə onu əsas götürürdü ki, səs danışanın şüurunda «akustik fonetik iz» qoyur və fikrini belə yekunlaşdırır: «Fonemlər – bu vahid, dil səslərinin keçməyən təsəvvürləridir»¹.

Bu fikri Boduen sonralar da bir neçə dəfə təkrar etmiş və göstərmişdir ki, «fonem bizim psixikamızda həmişə mövcud olan səs təsəvvürüdür».

F. de Sössür kimi Boduen de Kurtene də özündən sonra gələn alimlərin dilçilik mövqelərinin formalaşmasına təsir etmişdir. İlk növbədə Praqa funksional dilçilik məktəbinin, onun görkəmli nümayəndələri olan V. Mateziusun, N. S. Trubetskoyun və R. O. Yakobsonun strukturalist baxışlarının formalaşmasında Boduen təlimi böyük rol oynamışdır.

Qazan dilçilik məktəbinin təsiri bütün Avropaya

¹ Хоавен ас КупТенс. «Мјфипанм.ас Трпав ио јни.тКОЈиуиини» М 1%3 сТр. 351

yayılmış, Polşada Qulaşinin, V. Doroşevskinin dilçilik görüşləri məhz Boduen de Kurtene mövqeyinə əsaslanır. Görkəmli rus dilçisi Y. V. Polivanov da bilavasitə Boduenin şagirdidir.

TÜRKOLOGİYA ÜMUMİ DİLÇİLİYİN SAHƏSİ KİMİ

Ümumi dilçilikdə roman, german, slavyan dilçilik sahəsi olduğu kimi, türkologiya sahəsi də vardır. Türkologiya geniş anlayışdır. Belə ki, türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, yazısı və dili üzərində aparılan bütün tədqiqatlar türkologiyaya aiddir. Linqvistik termin olaraq türkologiya türk dilləri üzərində aparılan elmi işləri əhatə edir. Türkologiyanın tarixi haqqında qədim mənbələrdən məlumat almaq çox çətinidir. Bəlkə də türk dillən üzərində müəyyən tədqiqatlar olmuş və türk tayfalarının lüğətləri hazırlanmışdır. Lakin İslam dininin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq türk xalqlarının hamısının əksər yazılı elmi ədəbi abidələri məhv edilmişdir. Buna görə də türkologiyanın tarixini XI əsrdən Mahmud Kaşqaridən başlamalı oluruq. Mahmud Kaşqarının həyatı və yaradıcılığı haqqında hələlik elmə dəqiq faktlar məlum deyil. Nə rus, nə də Azərbaycan dilçiliyində alimin şəxsiyyəti və həyatı haqqında dəqiq məlumat verilmir.

Yaxın və Orta Şərqə məşhur olan M. Kaşqari rus və Avropa dilçiliyində lazımi səviyyədə tədqiq edilməmişdir. Hamının təsdiq etdiyi bir fikir mövcuddur ki, M. Kaşqari Çinin Sinsızyan – Uyğur əyalətində Kaşqar çayının kənarında kiçik bir şəhərdə doğulmuşdur. Özü türk xalqlarına mənsubdur. Amma Qolovin, yuxarıda deyildiyi kimi, onu ərəb hesab

etmişdir. Bu, yanlış fikirdir. Mahmud Kaşqari əsəri ərəbcə yazmaqda başqa məqsəd izləmişdir. Prof. B. V. Çobanzadə M. Kaşqariyə, onun elmi yaradıcılığına ilk dəfə və layiqli qiymət verərək yazırdı: «Abbasi xilafəti dövründə xəlifə Əbülqasim Əbdüllah ibn Mühəmməd əl Müqtədi ba Əmrüllah zamanında (1075 – 1094) Mahmud ibn əl-hüseyn Mahmud əl Kaşqari tərəfindən yazılmış «Kitabi divani-lügət-it-türk» adındakı əsər türk dilinin qaidələrini və lügətini ərəbcə izah edir, müəllif kitabının dibaçəsində özünün «türk, türkmən, oğuz, çəkiçəkil, yəğmayi, qırğız» lügətini və qafiyəsini, yəni dillərini və ədəbiyyatını bildiyini söyləyir. Buxara və Nişapurda eşitdiyi belə bir hadisəni qeyd edir: «Türkcə öyrəniniz, çünki türklər uzun müddət hökumət sürəcəklər. Dövlət günəşinin türklərin səmasında, türk bürcündə doğduğu bir zamanda M. Kaşqari türkcə öyrənməyi hər kəsə vacib və lazım bilir»¹.

M. Kaşqarının «Kitabi-divani-lügət-it-türk» əsəri türk dillərinin leksik, qrammatik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verir. Türk dillərindəki ahəng qanunu haqqında ilk məlumatı M. Kaşqari vermişdir. O, habelə türk dillərinin qrammatik-morfoloji tipi haqqında da məlumat vermişdir. Mahmud Kaşqari Azərbaycanda olmamışdır. Lakin oğuz dilindən bəhs etdiyi üçün dilimizin mühüm xüsusiyyətlərindən danışmışdı. Bunu professor B. Çobanzadə hələ 1924-cü ildə təsdiq edirdi. Məlumdur ki,

¹ Чобатале Б. П. Деятельность научного сошла. ПЧК НТЛ после III пленума и проблемы яамка. В сб. «Культура и письменность Востока». 1930, книга VI стр. 136.

İnqilabdan əvvəl bəzi alimlər – ziyalılar türk dillərini qarşı- qarşıya qoyur, ya da türk dedikdə birəcə osmanlı Türkiyəsini nəzərdə tuturdular. Əlbəttə, bu elmi hazırlığın azlığı və məsələyə birtərəfli yanaşmaqdan irəli gəlirdi. Bəzi Azərbaycan ziyalıları (məs. Ə. Cavad) türk dillərinin bir ana kökdən yaranması ilə türk xalqlarının hamısının Anadolu türklərindən törəməsi məsələsini qarışdırırdılar. Bu məsələ indi də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, türk xalqlarının ümumiliyi, onların vahid bir ailə təşkil etməsi, ümumi türki dildən ayrılmış dillərdə danışması heç də bütün türk xalqlarının dillərinin Anadolu türkcəsindən törəməsini iddia etməyə əsas vermir. Bu gün türk birliyi, türk dillərinin yaxınlaşması vacib olduğu şəraitdə belə, türk dillərindən hər hansı birinin Anadolu türkcəsinin şivəsi hesab edilməsi demək deyil. Bu, əksinə çox zərərli təmayüdüür. Bu məsələni prof. B. Çobanzadə 1930-cu ildə düzgün izah etsə də, alimin fikri siyasi təzyiqlə altında itib- batırdı. Alim yazırdı: «Azərbaycan dili də osmanlı-türk dili qədər qədim və müstəqildir. Biz artıq xristian erasının XI əsərində Mahmud Kaşqarının monumental əsəri «Kitabi-divani- lüğət-it-türk» əsərində Azərbaycan dilinin əsas fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə tanış oluruq. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq qrupundan, səlcuq dialektindən ayrılması və müstəqilləşməsi də bu dövrə təsadüf edir»¹.

M. Kaşqarının öz əlyazması bizə gəlib çatmamışdır. XIII əsrdə Azərbaycan alimi Məhəmməd Əssani əsərin üzünü köçülmüşdür. Əssani nüsxəsini 1919-cu ildə məşhur türk alimi kilisli müəllim Rifət çap

etdirmişdir. Bu əsəri Türkiyədə və Özbəkistanda müvafiq dillərə tərcümə edib nəşr etmişlər.

M. Kaşqaridən İbn Mühənnaya qədər türk dilləri haqqında nə qədər deyilib, yazılmışsa da onlar zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır. Əlseyyid Cəmaləddin ibn Mühənnə özünün məşhur «Kitab-haliyyətül insan və haliyyətül lisan» əsərində tiirk, fars və monqol dilləri haqqında geniş məlumat verir. Bu əsər rus şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmişdir. 1900-cü ildə Melioranski «Араб филолог о турецком языке» adlı kitabında bu əsərdən bəhs etmişdir. Melioranski bu əsərin cəmi beş nüsxəsi olduğunu göstərir. Halbuki, Londonda 1240-cı ildə Xəlil ibn Məhəmməd əl Qidnusunin əldə elədiyi bir nüsxəni «Türkcə ərəbcə lüğətçə» adı ilə Hutsima 1894-cü ildə nəşr etdirmişdir.

Özbək alim və şairi Əlişir Nəvai də türk dilləri haqqında bəhs etmişdir.

Dilçilik tarixindən bəhs edən rus alimlərinin heç biri – nə F. M. Berezin, nə T. Amirova, nə başqaları türkologiyadan bir dilçilik sahəsi kimi bəhs etməmişdir. «Dilçilik təlimləri tarixi» əsərində F.M.Berezin cəmi birçə dəfə M.Kaşqarinin adını ərəb dilçisi kimi çəkir (səh. 15).

Avropada və Rusiyada türk xalqlarının mədəniyyətinə, dilinə maraq XVIII əsrdən başlayaraq güclənir¹. Bu iş türk dillərinin faktik materiallarının toplanması ilə başlanır. Belə alimlərdən Q. Miller, T.

¹ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М. 1969. 124

Stralinberg, V. Tatişev və s. göstərmək olar. XVIII əsrdən – XIX əsrədək türkdilli xalqların leksik materialları toplanıb lüğətlər halında nəşr edilirdi, Bu işdə əslən alman olub, sonra rus təbəəliyini qəbul etmiş V. V. Radlovun (1837 – 1918) xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, yarım əsrdən artıq bir dövrdə türk dillərinin leksik materiallarını toplayıb sistemləşdirməkdən əlavə, türk xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə do yaxından maraqlanmışdır. Prof. B. V Çobanzadə türkologiyada ilk dəfə olaraq V. V. Radlovun işinə yüksək qiymət vermişdir. O, Avropa türkoloqlarının əsərlərini yüksək qiymətləndirərək V. Radlovu onlardan fərqləndirir. O, yazırdı: «Bütün bu alimlər (türkoloqlar – A. B.) arasında türkiyyət – türkoloji elminin əsasını qoyanların birincilərindən olan Radlovun adı böyük bir yer tutur. Bu zat 1837-ci ildə Berlində anadan olmuş, sonra Barnaulda uzun müddət yaşamış, sonra Qazan müsəlman məktəbləri müfəttişi, 1884-cü ildə Peterburqda Asiya muzeyi müdiri, Rusiya Elmlər Akademiyası üzvü və s. olmuşdur. Özünün bir çox əsəri içində «Bütün türk ləhcələri, lüğəti təcrübəsi», «Şimal türkcəsinin səvtiyyatı»,

«Türklərin xalq ədəbiyyatından nümunələr», «Əski türk ləhcəsi haqqında», «Kodeks Kumanikusun türkcəyə aid məvadi» və s. başlıcalardır... Bu böyük və çalışqan almanın topladığı geniş material yalnız birinci elm süzğəçindən keçirilmiş olub qalibi- istifadə bir hala gəlmək üçün daha çox işləmək və ələnmək istər».

V. V. Radlovun «Опыт словаря тюркских наречий» adlı çoxcildlik lüğəti bir çox qədim və müasir

türk dillərinin leksik və frazeoloji materialı əsasında yazılmış və 1888 – 1911-ci illər arasında nəşr edilmişdir. Bütün lüğət səkkiz kitabdan ibarətdir. Dörd cildin hər birində iki kitab əhatə olunur. Bu lüğət M.Kaşqari lüğətindən sonra ikinci, XIX əsrdə isə yeganə müqayisəli lüğətdir. Əsərin «Nəşriyyatdan» hissəsində oxuyuruq: «Öz zamanı üçün leksik materialın genişliyinə və onun ciddi elmiliyinə və sistemliyinə görə Radlov türk leksiko- qrafiyasının ən yüksək nailiyyəti idi»¹².

Əsərdə müəllifin müqəddiməsindən aydın olur ki, o, lüğətdə osmanlı, kalmık, qırğız, qara-qırğız (qazax), tatar, Azərbaycan və s. türk dillərini müqayisə etmişdir. Sözlük türkcədir. İzah isə rus və almanca verilmişdir. Bu lüğət indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Leksikoqrafiya sahəsində çalışan L.Budaqovun «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» adlı lüğəti də XIX əsr rus türkologiyasının inkişafında mühüm rol oynamışdır. XIX əsrdə Rusiyada türkologiya geniş inkişaf edirdi. Türk dillərinə marağın artması həmin dillərin qrammatikalarının yaradılmasını da şərtləndirirdi. M. Kazımbəy, O. Botlıq, B. Doru, O. Senkovski, A. Muxalinski və s. kimi alimlər türk dillərinin leksikası və qrammatikası üzərində tədqiqat aparırdılar. Türkologiyanın inkişafına kömək edən faktorlardan biri də bütün Şərqi dillərinə, o cümlədən türk

¹В. В. Чобанзадə. Турк татар лисаний yolina mədxəl В 1424. Səh. İKİ

²Ра л л о в В. В. Опыт словаря тюркских наречий С. I l a ерб > рг. IR4K

dillərinə Rusiya dövlətinin marağ göstərməsi idi. Rusiyanın Şərqdəki siyasəti tələb edirdi ki, bu xalqlarla əlaqə yaratmaq üçün göndərilən missionerlər yerli dilləri bilsinlər. Rusiyada bu dillərin praktik şəkildə öyrənilməsi işinə də məhz bir mövqedən qiymət verilə bilər. Rus missionerlərinin «Туземный язык» adlandırdıqları türk dillərinin öyrənilməsi onun tədqiqi ilə əlaqəli şəkildə gedirdi. Türk xalqlarının yaşadıkları quberniya mərkəzlərində – Bakıda, Tiflisdə, Daşkənddə və s. şəhərlərdə türk dilləri öyrənilir və səthi də olsa tədqiq edilirdi. Rusiyanın böyük şəhərlərində – ümumiyyətlə, Rusiyada türk dillərinin tədqiqi tarixi haqqında geniş tədqiqat aparmış A. N. Kononov göstərir ki, türk dilləri dörd böyük elmi mərkəzdə tədqiq olunmuşdu: «Qazan universiteti (X. Fren, İ. Xəlfın, M. Kazımbəy. N. Berezin, M. Mahmudov, N. Katanov, S. Malov və s.); Moskva universiteti (A. Boldırov, F. Fortunatov, F. Korş, V. Miller və s.); Peterburq (Petroqrad) universiteti (Mirzə Cəfər Topçubaşov, sonralar M Kazımbəy. L. Budaqov, O. Sepkovski, M. Osmanov, P. Mclioranski, A. Samoyloviç və s.); Lazarev adına Şərq Dilləri İnstitutu (L. Lazarev, S. Sokov, V. Miller, F. Korş, A. Krımski, V. Qordlevski, M. Qaffarov və s.)¹.

Rus alimləri qədim türk yazılı abidələrinin oxunması, tədqiqi, tərcüməsi və nəşri işində də çox əmək sərf etmiş, türk xalqlarının alimləri ilə yanaşı işləyərək bu dil ailəsinin tədqiqi və tədrisi ilə məşğul olmuşlar. A. Samoyloviç, N. Aşmarin, N. Baskakov, A. Kononov, A.

¹ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Л. 1972. с. 115.

Borovkov, A. Qordlevski, İ. Meşşaninov, N. Dırenkova, A. Koklyanova və onlarla başqası həm türkdilli kadrların hazırlanmasında, həm də türk dillərinin tədqiqi işində ciddi çalışmışlar.

Türkologiyanın inkişafında əsas rolu türk xalqlarının öz alimləri oynamışlar. Azərbaycan – B. Çobanzadə, onun tələbələri M. Şirəliyev, Ə. Dəmirçizadə, M. Hüseyinzadə, digər respublikalarda – P.Əzimov, F. Abdullayev, C. Kenisbayev, Ş. Sarıbayev, A. Annaurov, Ə. Tenişev, C. Amansarıyev, Ə. Nəcib və onlarla başqaları türk dilləri üzərində səmərəli tədqiqat aparmışlar.

Rusiyada türkologiya bir xətt boyunca inkişaf etməmişdir. Pərəstiş dövründə türkizmə qarşı sanki müharibə elan edilmişdi.

Belə ki, uzun müddət Ural-Altay nəzəriyyəsi qadağan edilmiş, türk dillərinin qohumluğundan danışanlara pantürkist damğası vurulmuşdu. Siyasət elmə üstün gəldiyi bir halda bu elmin əsl mənada inkişaf etməsi çox çətin idi. Hətta türk dillərinin eyni mənşədən olmasını iddia edənlər xalqın (hansı xalqın?) düşmən; hesab edilərək məhv edimislər. Bu, türk respublikalarında, xüsusən, Azərbaycanda öz faciəli nəticələrini vermişdi, B. Çobanzadə, V. Xulufu, Q. Bağırov və başqa dilçi alimləri misal göstərmək olar.

TÜRK DİLLƏRİNİN XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ TƏDQIQI

Türk dillərinə maraq ilk növbədə türk xalqlarına olan maraqdan doğur. Türk xalqlarının zəngin tarixi, qədim və inkişaf etmiş ədəbiyyatı, asan öyrənilə bilən dili Avropa alimlərinin- türkoloqlarının diqqətini cəlb

edirdi. XIX əsrdə bu iş sistem şəklində həyata keçirilməyə başlandı. Almaniyada bütün elm sahələri ilə yanaşı, türkologiya da yaranıb inkişaf edirdi.

Almaniyada türkologiyanın inkişafı təsadüfi deyildi. Çünki bu əsrdə dilçiliyin və fəlsəfənin inkişafı bütün dünyada birinci yerdə idi.

[V. Banq, K. Brokelman, K. Foy, Q. Berqştresser, T. Veyl və başqaları türk dillərinə böyük maraq göstərirdilər. Almaniyada türk dillərinin tədqiqi Berlində Humboldti adına Universitetdə, habelə Leypsiq Universitetində aparılır. K.Həzayi, P. Tisma, İ. Vamke, Meyer, X. Şteyn və başqalarının türkologiya sahəsindəki təqdirəlayiq xidmətləri vardır. Polşada da türkologiyaya maraq çoxdan başlamışdır. Polşada türkologiyadan bəhs edərkən ilk növbədə məşhur alim A. Zayonçkovski haqqında danışmaq lazımdır. Bu alim uzun illər türk dillərinin yazılı abidələri üzərində tədqiqat aparmış və hətta dilçiliyə «türki dil» terminini gətirmişdir. Prof. F. R. Zeynalov alimin xidmətlərindən danışaraq yazır: «O, qədim türk dilləri, abidələri ilə yanaşı, müasir dillərlə də məşğul olur, leksiko- qrafıya sahəsində də fəaliyyət göstərirdi. Onun on sanballı əsəri qədim Xəzər dilinə həsr olunmuşdur (1949). Sonralar o, Cəmaləddin-ət Türkinin tərtib etdiyi «Kitabu bulqan almuştəq fil-luğət-it-türk Vəl-qifçək» adlı ərəb-qıpçaq lüğətini tərcümə və şərh edərək nəşr etmişdir (1954 – 1958). A.Zayonçkovskinin son illərdə hazırladığı ən görkəmli əsəri Qütbün «Xosrov vo Şirin» poemasıdır (1958 – 1961)».

A. Zayonçkovskidən başqa, L. Levitski, A. Dubinski və başqaları da türk dillərinə daxil olan türk,

tatar, karaim, yakut, çuvaş və s. dillər üzərində tədqiqat aparmışlar.

Demək lazımdır ki, 1970-ci ildə A. Zayonçkovski vəfat etdikdən sonra onun yaratmış olduğu türkologiya məktəbi zəifləmiş. Şərqsünaslıq İnstitutu bağlanmışdır.

Macarıstanda türkologiyanın inkişafı qeyri-Avropa ölgə- lorino nisbətən daha başqa şərtlərlə bağlıdır. Əgər almanlar, çexlər, rumınlar və b. xalqlar türk dilləri ilə XIX əsrdən maraqlanırdısa, macarların türkdilli hunlarla əlaqəsi 1500 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Türkdilli xalqlar Macarıstan ərazisinə köçdükdən sonra macar-türk dilləri əlaqəsi daha da gücləndi. Tarixdən məlumdur ki, XV əsrdə Macarıstan Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal edilmiş, burada türk nüfuzu genişlənməmişdir. Əvvəllər Macarıstanda türk dillərinin leksik materialı toplanıb lüğətlər tərtib edilirdisə, XIX əsrdə Avropada yaranan dilçilik məktəblərinin təsiri ilə burada da əsl türkoloji tədqiqlər başlanır. A. Vamberi, İ. Kunoş kimi alimlər türk, tatar, çuvaş, başqırd və s. dilləri tədqiq edirlər. XX əsrin əvvəllərində Z. Tombots türk dilləri üzərində aparılan araşdırmalara rəhbərlik edirdisə, əsrimizin ortalarında bu işə D. Y. Nemet başçılıq etdi. O, Peşte universitetində qədim və müasir türk dillərinin fonetikasi, leksika və qrammatikası üzərində geniş tədqiqat aparır və türk dillərini müqayisəli şəkildə tədris edirdi. D. Nemet Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri B. V. Çobanzadənin də elmi rəhbəri olmuşdur.

Müasir dövrdə iki elmi mərkəzdə – Macarıstan EA-da və Budapeşt Universitetində türk dilləri tədqiq edilir.

Görkəmli macar türkoloqları içərisində D. Nemetin, C. Kakukun, T. Halasi-Kunun, A. Rona-Taşın və b. adlarını çəkmək olar. XIX – XX əsrlərdə Rumıniyada, Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Çexoslovakiyada və s. Avropa ölkələrində türk dilləri tədqiq edilməyə başlamış, indi də davam etməkdədir.

TÜRKİYƏDƏ DİLÇİLİK

Avropa türkoloqlarının xidmətlərini qiymətdən demək olar ki, türkologiyanın böyük ağırlığı türkdilli xalqların öz alimlərinin üzərinə düşür. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq indiyədək Anadolu Türkiyəsində yaranan elmi araşdırmalardan danışmaq, onları bizim tədqiqlərlə müqayisə etmək, ya tətbiq etmək mümkün olmamışdır. Bu səbəbdən də Azərbaycan auditoriyasında türk dilçiliyi haqqında həddindən artıq bəsit məlumat verilirdi. Osmanlı imperiyasından əvvəl və onun dövründə Türkiyədə ərəb-fars nüfuzu güclü idi. Buna görə də türk dilinin özü geniş tətbiq edilmirdi. Avropada rəşadət qrammatikadan 130 il əvvəl Berqamalı Kadri türk dilinin qrammatikasını yazmış, lakin əsər 116 il sonra nəşr edilmişdir. Görkəmli türk alimi Əbdürrəhman Fevzi 1845-ci ildə türk dilinin qrammatikasını tərtib etmişdir.

Türkiyədə də bu dilin tədrisi XIX əsrdən başlanır. Türk dilinin qanunlarına bələd olanlar onun leksik materialını toplamaqla ilk lüğətlərini tərtib edirdilər. Türkiyədə əsl elm 1920-ci il aprelin 23-də qələbə çalan Atatürk inqilabı ilə başlanır. Böyük Millət Məclisinin sədri, sonralar (1923 – 1938) prezident olan Mustafa Kamal Atatürk vətən elminin başqa sahələrində olduğu kimi, dilçiliyin inkişafına da şəxsən qayğı göstərirdi.

Onun təşəbbüsü ilə Türkiyədə 1932-ci ildə Türk Dil Qurumu yaradıldı. Bu qurumun qarşısında türk dilinin qədim yazılı mənbələrini axtarıb tapmaq, nəşrə hazırlamaq, canlı dialektləri öyrənmək, dilin tarixi və müasir qrammatikasını yaratmaq, izahlı və etimoloji lüğətlərini hazırlamaq və s. kimi vəzifələr qoyulmuşdu. Bu işdə Rəhmətli Aratın, Besim Atalayın, Battal Kaymasın, Akah Sırr Ləvəndin və başqalarının xidmətləri böyükdür. İndiyədək türk alimlərinin səyi nəticəsində M. Kaşqarının, İbn Mühənnanın, Həmsimamın lüğətlərini tərcümə və nəşr etmişlər. Qədim abidələrdən «Orxon Yenisey», «Dədə Qorqud», «Qutadqu bilik», «Koroğlu» və s. kimi abidələr nəşr edilmiş, onların üzərində ədəbiyyatşünaslıq və linqvistik tədqiqat aparılmışdır. Universitetlərin müvafiq kafedralarında müntəzəm və ardıcıl tədqiqat işləri aparılır. Son dövr alimlərindən Təhsin Banuqu oğlu, Məcid Mansur oğlu, Orxan Şaiq Gökyay, F. Temirtaş, Abdülqədir Qaraxan, Məhərrəm Erkin, Zeynəb Qorxmaz, Vəcihə Həşuməoğlu, Həsən Eren və b. göstərmək olar. Onların səyi nəticəsində Türk Dil Qurumu xətti ilə bir neçə elmi konfrans keçirilmiş, burada türk dillərinin ümumi, aktual problemləri müqayisəli şəkildə müzakirə edilmişdir.

ÜMUMİ TÜRKOLÖGİYADA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN YERİ

Azərbaycan dilçiliyinin çox qədim tarixi vardır. Son vaxtlara qədər biz dilçiliyimizin tarixini XIX əsrdən, bəzən isə 20-ci illərdən başlayırırdıq. Bunun səbəbləri vardır. Birinci, Azərbaycan alimləri orta əsrlərdə nəinki dilçiliyə, habelə başqa elm sahələrinə aid əsərlərini

ərəbcə yazırdılar. Buna görə də onları tapmaq, oxuyub tərcümə etmək çətinlik törədirdi. İkinci isə, bu məsələyə kifayət qədər diqqət və əhəmiyyət verilmirdi.

Son vaxtlar Şərq xalqlarının ədəbiyyatı, elmi və mədəniyyəti sahəsində yazılmış bir sıra əsərlər ya ruscaya tərcümə edilmiş, ya da milli dillərdə yenidən nəşr edilmişdir. Azərbaycan xalqının tarixi, ədəbiyyatı və dilçiliyi sahəsindəki bir sıra monoqrafik əsərləri yenidən işlənilib nəşr edilmişdir.

Məlumdur ki, ərəb elmini yaradan və inkişaf etdirənlərin əksəriyyəti ərəb olmamışdır. Zamanın tələbi ilə orta əsr alimləri əsərlərini ərəbcə yazdıqlarından onların çoxu ya itib batmış, ya da istisfadəsiz qalmışdır, Orta əsr Azərbaycan dilçilərini və onların əsərlərini aşkara çıxarmaqda Nailə Ağayevanın zəhməti xüsusi diqqətə layiqdir. O, yazır: «Bizə məlum olan yazılı abidələrdən bilmək olar ki, XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda qrammatika və leksikoqrafiya üzrə bütöv bir məktəb yaranmışdır?»¹.

N. Ağayeva Azərbaycan alimlərinin dilçiliklə X əsrdən məşğul olduqlarını da qeyd edir. Lakin onların əsərləri zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır. Bu alimlərdən biri Mühəmməd ibn Zeyd Bin Yadahtovayx əl Haysan ol Bərdəridir. Təxəllüsündən göründüyü kimi o, Bərdədə anadan olmuş, sonra Misirə köçüb orada elmi və pedaqoji işlə məşğul olmuşdur. Ət- Təbəriyin yazdığına görə, y. e. 912-ci ilin apreliyində Ramandan şəhərində onun mühazirəsini dinləmişdir. Alim

¹ А г а е в а Н. А. Азербайджанские языковеды средневековья. Б. 1990. с. 20.

ədəbiyyat, fəlsəfə, dilçilik və s. sahələrdə fəaliyyət göstərmişdir. Əgər əsəri tapılırsa, bu Azərbaycan aliminin adı dilçilik tariximizi, habelə türkologiya tarixini Mahmud Kaşqaridən 150 il daha qədimə apara bilər.

Orta əsr Azərbaycan dilçiləri haqqında qısaca olaraq aşağıdakıları demək olar:

Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli ibn Məhəmməd Əş-Şeybani Əl Xətaib ət-Təbrizi – 1030-cu ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Sonralar Ərəbistana Suriyaya köçməyə məcbur olmuşdur. Burada o, dilçilik, poeziya, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfə və başqa elmləri mükəmməl öyrənmiş və özü də şerlər yazmışdır.

Əl-Ənbari və Yaqut Həməvi Xətib Təbrizinin böyük istedadını yüksək qiymətləndirmiş, onu sintaksis və leksiko-qrafiyanın imamı adlandırmışlar.

Xətib Təbrizi ərəb dilinin bütün sahələri üzrə elmi fikir söyləmiş, əsərləri («Əl-lamə fi-n-nəhv» (qrammatikaya dair qısa icmal), «Əl muqaddamat fi-n-nəhv» (qrammatikaya giriş), «Təhzib islah əl məntiq» (İslah ol-məntiqin təshihii) və s. ilə ərəb dilçiliyinin inkişafına güclü təkan vermişdir.

Əl Hüveyyi Nasir (1073 – 1113), Əl Mərəndi Əbu Mühəmməd Əbdullah bin Nasir bin Ədbil-Əziz bin Əbdüllah bin İsmayıl İbn Mühəmməd bin Əhməd (1089 – 1146), Ət- Tiflisi Abu el Fəzl Hubeyş ibn İbrahim Səlməsi Məsud İbn İsmail(1231 -ci ildə anadan olub), Mahmud İbn Mühəmməd İbn Hamid Əbu əs-Sana Səfiəddin Ət-Urmovi Əl-Karafi (1249 – 1323) və onlarla başqaları fəlsəfə, ədəbiyyat musiqi sahəsində yazsalar da, daha çox dilçilik sahəsində fəaliyyət göstərmişlər.

XIX əsrdə Şərq dilləri kimi Azərbaycan dili də həm Rusiyada, həm də Azərbaycanda tədris edilməyə başladı. Bu işə təkcə azərbaycanlılar deyil, qeyri millətlər də cəlb edilirdi. Azərbaycan dilinin elmi-qrammatik əsasda tədrisi dilimizin qrammatikasının yaranması üçün əsas elmi baza yaradırdı. Bu haqda geniş məlumat verməyi zəruri hesab edirik.

Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və tədrisi məsələlərindən danışarkən mütləq bir neçə cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Əvvələn, bütün Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da tək-tük təhsil evlərində (xanəqahlarda) ərəb dili öyrədilirdi. Doğrudur, mollaxanalarda oxuyan azərbaycanlılar ərəbcə bilmədiklərindən izahları molla ana dilində aparırdı. Amma bu, heç də dilimizin qanunlarının öyrənilməsi demək deyildi.

Bundan əlavə, xalqımızın və dilimizin adı belə çar Rusiyası dövründə müxtəlif cür (Zaqafqaziya tatarları, Qafqaz tatarları və s. şəkildə) işlədildiyindən dilimizin tədrisi tarixini öyrənməkdə çətinlik çəkirik.

Azərbaycan dilinin Rusnyada öyrənilməsi zəruri idi. Çünki çar Rusiyasının hökmranlığını bərqərar etmək üçün yerli dilləri məmurlar və zabitlər bilməli idilər. Azərbaycan dili isə çox sadə qrammatik quruluşa malik olan elə bir dil idi ki, onunla bütün Zaqafqazıyanı dolaşmaq olardı. Bunu M. Lermontov və Bestujev-Marlinski də qeyd etmişdi.

Dilimiz Rusiyada keçən əsrin I rübündən tədris edilməyə başlamışdır.

1850-ci ildən Azərbaycan dili Moskvada Şərq dilləri İnstitutunda tədris edilməyə başlanmış, sonra bu

işi, həmin kafedra üzrə kiçik asiyalı yunan həkim Stavr Yelevertiyeviç Sakov davam etdirmişdir. O, Tolstoyun əsərlərindən kiçik mətnlər və eyni zamanda çağatay dilini də tərcümə edirdi. 1884-cü ildə nədənsə Sakov Azərbaycan dilinin saatını azaldıb cığatay dilinə verməyi təklif etdi. Onun bu təklifi qəbul olunur. Amma Qafqaz ölkəsi üçün zəruri dil kimi bir neçə saat Azərbaycan dilinin tədrisinə ayrılır.

1901 -ci ildən isə həmin institutda 3 türk dili – Azərbaycan, türk və özbək dili tədris edilməyə başlayır ki, bu işi Azərbaycan alimi Mirzə Abdulla Qaffarov davam etdirmişdir.

Yeri gəlmişkən onu demək lazımdır ki, o vaxt stabil dərslük olmadığından fənni tədris edən müəllimlər özləri vəsaitlər tərtib edirdilər. Bunlardan bəzilərinin adlarını çəkmək yerinə düşərdi:

İncizadə Zeynalabdin. Anadan olduğu il və öldüyü il bəlli deyil. Azərbaycan, rus və fransız dilini öyrənmək üçün dərslük tərtib edib. Dərslük sual-cavab xarakteri daşıyıb. Müvazi olaraq mətnlərlə təchiz edilib. Kitab belə adlanır, «Ruscadan türkcə və fransızcaya sərf».

Məmmədov Mirzə Cabbar anadan olduğu və öldüyü il məlum deyil. İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dilini tədris edib. O dövr üçün çox əhəmiyyətli olan təkbaşına öyrənənlər üçün Azərbaycan dili dərsliyi yazmışdır. Dərslük akademik Krımski tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Eləcə də rus dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün faydalı dərslük yazmışdır.

Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790 – 1869). Gəncədə anadan olmuş, uşaq ikən atası onu Tiflisə aparıb

mədrəsəyə qoyur. Qısa müddətdə Mirzə Cəfər ana dilindən əlavə, ərəb, fars, rus, gürcü dillərini öyrənir. Sonra Peterburqa köçür, müxtəlif yerlərdə fars və Azərbaycan dillərinnn tədrisi ilə məşğul olur. 1843-çc ildən başlayaraq universitetdə əməkdar professor, sonra kafedra müdiri olmuş, 1849-cu ildə səhhətinə görə işdən çıxıb öz yerini M. Kazimbəyə vermişdir.

Mirzə Şəfi Vazeh XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Alimin anadan olması haqqında bir neçə məlumat var. Bunlardan 1794-cü il daha inandırıcıdır. Gəncədə anadan olub orada da ilk təhsilini almışdır. 1840-cı ildə M. F. Axundov öz yerini müəllimi Mirzə Şəfiyə verməklə onun Tiflisdə ilahiyyat və Azərbaycan dili üzrə müəllim kimi işə götürülməsinə kömək edir. 1848-ci ildə Gəncəyə qayıdıb qəza məktəbində dərs deyir. İki il sonra Tiflisə qayıdıb elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, 1852-ci ildə «Azərbaycan dili» dərsliyi – müntəxəbatı tərtib edir. Əsər 1855-ci ildə Təbrizdə nəşr edilib. Buraya Azərbaycan-rus dilləri üzrə lüğət də daxil edilmişdir.

Çernyayevski Aleksey Osipoviç (1840 – 1897). Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə xeyirxah və zəhmətkeş bir rus ziyalı kimi daxil olmuşdur. O, Şamaxı şəhərində anadan olmuş, uzun müddət Azərbaycan dilini tədris etmişdir. Tiflisə getdikdən sonra Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında tatar – Azərbaycan dili müfəttişi, sonra isə, Qorı müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri işləmişdir. O.Çernyayevski dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə alan dərslük yazmışdır. 1882- ci ildə əsər ilk dəfə, sonralar dəfələrlə yenidən

işlənərək nəşr edilmişdir. Çemyayevski habelə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına aid də əsər yazmışdır.

Mirzə Məhəmməd Əli Qasım oğlu Kazım bəy dövrünün ən böyük alim və mütəfəkkirlərindən biri olmuşdur. Bəzi mənbələrdə Mirzə Ağasəlim bəy kimi də qeyd edilir. Çox güman ki, sonralar o, rus təbəəliyini qəbul etdikdən sonra götürdüyü Aleksandr adı da buradandır. Bəzən belə iddia edirlər ki, Mirzə Kazım bəy Dərbənddə anadan olmuşdur. Bu fikir onun qardaşı Əbdüssottar Qasım oğlu Kazım bəylə Mirzə Məhəmməd Kazım bəyi eyniləşdirməkdən irəli gəlir. Əbdüssottar Kazım bəy 1820-ci ildə Dərbənddə anadan olmuş, o da qardaşı kimi Azərbaycan, fars və rus dillərini mükəmməl bilmişdir. 1839-cu ildə 19 yaşında ikən qardaşının məsləhətilə Qazan şəhərinə gəlir. Prof. Kazım bəy fəlsəfə fakültəsi rəhbərlərinə yazırdı: «Bu yaxınlarda daimi yaşamaq üçün buraya gəlmiş mənim doğma qardaşım Əbdüssottar Kazım bəyi muzdsuz müəllim kimi türk (Azərbaycan – A. B.) dili dərsi deməyə buraxmaq olmazmı? Onun biliyinə gəlincə onun fars və türk – Azərbaycan (sonuncu onun ana dilidir) dilləri üzrə biliyi birinci dərəcəli türk-tatar şöbəsində yüksək səviyyədə dərs deməsinə imkan verir». Həmin xahişə əsasən 18 – X – 1839-cu ildən o, türk-tatar şöbəsində müvəqqəti iş qəbul edilir. Bu vəzifədə o 1845-ci ilə qədər çalışmışdır. 1855-ci ildə Qazan universitetindən Şərq dilləri şöbəsinin Sankt-Peterburq universitetinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq tədris hissəsinin və qardaşı Mirzə Kazım bəyin təkidinə baxmayaraq o, işdən azad edilmişdir. Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy isə Şərq

fəlsəfəsini, islamşünaslığı Avropa və rus elmini mükəmməl mənimsəmiş çox görkəmli bir alim olmuşdur. O, rus xalq maarifinin, dilçiliyin inkişafında eləcə də türkologiyanın inkişafında, habelə türkologiyanın Rusiyada yayılması və inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş görkəmli şəxsiyyətdir.

Mirzə Məhəmməd Əli Qasım oğlu Kazım bəy 22 iyul 1802-ci ildə İranda Rəşt şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası

Hacı Məhəmməd Qasım Kazım bəy Şərqi səyahət edərkən Rəşt şəhərinin qubernatoru Mir Bağır xanın qızı ilə evlənmişdir (1801).

Mirzə Kazım bəyin 5 yaşı olanda atası Hacı Məhəmməd Qasımı Dərbənd şəhərinə Şeyxülislam dəvət etmişlər. O, bu vəzifədə 1820-ci ilədək işləmişdir.

Mirzə Kazım bəy 9 yaşı olanda – yəni 1811 -ci ildən anası ilə birlikdə Dərbəndə – atasının yanına köçmüş, burada o təhsilini mükəmməlləşdirmişdir. Hələ İranda ikən M. Kazım bəy Qurani oxumağa həvəs göstərirdi. Sonralar atası onun istedadını görüb özü kimi oğlunu da Şeyxülislam etmək fikrinə düşdü. Buna görə də oğlu ilə özü bilavasitə məşğul olmağa başladı. Atasından ilahiyyəti, ərəb, fars və Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənən Mirzə Kazımbəy 17 yaşında ikən «Ərəb dili qrammatikasının təcrübələri» adlı elmi əsərini yazdı. Atası oğlunun bu istedadını Nəcəf və Kərbola kimi şəhərlərdə oxutmaqla daha da inkişaf etdirmək istəyirdi. Lakin onun arzusu baş tutmur. Çar hakimiyyəti orqanları Hacı Məhəmməd Qasımı İran hökumətinə casusluq etməkdə ittiham edir və əsassız dəlillərlə onu məhkəməyə verərək 1820-ci ildən Həştərxan şəhərinə

sürgün edir.

M. Kazım bəy Rusiyadan İrana köçmək qərarına gəlir. Ona görə də heç olmazsa, bir dəfə atası ilə görüşmək üçün 1821 -ci ildə Həştərxan şəhərinə gəlir. Bir il xristianlar içərisində yaşayan Məhəmməd Qasım, oğlunu missionerlərlə tanış edir, islam dininin üstünlüklərini sübut etməyi xahiş edir. Lakin gənc bunun əvəzində ərəb və fars dillərini bildiyini sübut edir. O, islam dinini mükəmməl bildiyi kimi, xristianlığın da mahiyyətini öyrənməyi qarşısına məqsəd qoyur və bu məqsədlə yəhudi və ingilis dillərini öyrənir.

M. Kazım bəy 1826-cı ildən Qazan universitetində Şərq dilləri üzrə mühazirələr oxuyur. 1828-ci ildə türk-tatar dilləri kafedrası yarandığı gündən Kazım bəy onun müdiri olur. Bu vaxtdan başlayaraq onun şöhrəti bütün Rusiyaya yayılır.

1829-cu ildən Londonda kral Asiya cəmiyyəti Kazım bəyi özünün həqiqi üzvü seçir. 1830-cu ildə Qazan universiteti onu Şərq dilləri üzrə adyunt seçir. Həmin il o, fars dilində «Ərəb dili tarixinə bir nəzər» adlı dissertasiya yazır. Bundan sonra o «Kırım xanlığının tarixinə dair» (1832), «Kırım xanlığının tatarlar tərəfindən alınması (1835) vəs. monumental əsərlərini yazır. 1839-cu və 1846-cı illərdə «Türk dili ümumi sərfi» adlı əsəri ilə dilçiliyimizə böyük töhfə verir. Bu əsərdə o, Azərbaycan dilinin əsas cümlə-cəhətləri: fonetik sistemi və qrammatik quruluşu haqqında müfəssəl məlumat verir. Əsər indi de türkologiyanın və Azərbaycan dilçiliyinin ən mötəbər mənbələrindən biri sayılır.

1845-ci ildə Mirzə Cəfər Topçubaşovun pensiyaya

getməsi ilə əlaqədar olaraq Peterburq universitetinin Şərq dilləri kafedrasına dəvət edilir.

V. Qriqoryev yazırdı ki, M. Kazım bəy ərəb-fars, rus, ingilis, fransız və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilir, həmin dillərdə mühazirə oxuyur və elmi əsərlər yazırdı.

M. Kazım bəy 1870-ci ildə Sankt-Peterburq yaxınlığında Pavlov şəhərində vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

Azərbaycanda da XIX əsrin II yarısından başlayaraq dilimiz bir fənn kimi tədris edilməyə başlamışdır. Bu işdə S. Ə. Şirvaninin, M. Ş. Vazehin, M. T. Sidqi, M. Ə. Sabir, Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirov, Səid Ünsüzadə, Süleyman bəy Vəlibəyov, C. Məmmədquluzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Soltan Məcid Qənizadə, Həbib boy Mahmudbəyov, Məhəmmədəğa Şahtaxtinski, N. Nərimanov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Abbas Səhhət Mehdizadə, Abdulla Şaiq, Firidun bəy Köçərli, Fərhad Ağazadə və onlarla başqa qabaqcıl ziyalılar dilimizin tədrisi ilə məşğul olmuşlar¹. 20-ci illərdən sonra dilimiz ali və orta məktəblərdə geniş tədris edilməyə başladı. Bu vaxtdan başlayaraq Azərbaycan dilçiliyi inkişaf edərək ümumi türkologiyanın ön xəttinə çıxmışdır. İyirminci illərin əvvəllərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı məktəblərdə tədris edilməyə başladı. O vaxtlar öz milli kadrlarımız kifayət qədər olmadığından başqa şəhərlərdən dəvət edilmiş alimlər milli filologiya elmimizin inkişafına çox

¹ A. M. Babayev. «B. V. Çobanzadənin universitet İbaliyyəti» A DU elni usurlari filoloji seriya 1970, 1 5 – 6. soh. 45.

kömək edirdilər. Bunlardan İ.İ.Meşşaninovu, N. Y. Marri, A. Sa- moyloviçi, N. Asimi, Köprülüzadəni və s. göstərmək olar. Hə min illərdə – 1924-cü ildə Bakıya dəvət edilmiş prof. B.V.Çobanzadənin adını xüsusi çəkmək lazımdır. B.V.Çobanzadə (1893 – 1937) milli filologiya elmimizin banilərindən biri kimi, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, onların tədrisi metodikası sahəsində çox qiymətli əsərlər yazmışdır. Alimin Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin inkişafında və milli filoloq kadrlarımızın hazırlanmasındakı misilsiz xidmətlərini nəzərə alaraq onun haqqında bir qədər geniş məlumat vermək lazımdır.

Bəkir Çobanzadə 1893-cü ildə mayın 15-də Kırım quberniyasının Qarasubazar kəndində çoban ailəsində anadan olmuşdur¹. 1906-cı ildə Rüşdiyyə məktəbinə girib 1909-cu ildə həmin məktəbi əliyyül əla şəhadətnaməsi ilə bitirir. Elə həmin il təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə gedərək «Sultaniyyə»yə daxil olur. Burada o, eyni zamanda universitetin üç illik orob və fransız dili üzrə ali kursunda oxuyur. 1915-ci ildə «Sultaniyyə»ni də əliyyül əla şəhadətnaməsi ilə bitirib vətənə qayıdır və həmin məktəbin zəmanəti ilə 1916-çı ildə Macarıstana gedərək Peşte universitetinin filologiya-fəlsəfə fakültəsinə daxil olur. Dörd il Dyul Nemetin mühazirələrinə qulaq asır. D Nemet ona şəxsən rəhbərlik edir və fərdi məşğul olurdu. 1919-cu ildə həmin universiteti də əlaçı diplomu ilə bitirərək fəlsəfə doktoru adı alır. B. Kaymas həmin diplomda belə

¹ B. Kaymas. «Türk dili araşdırmaları illiyi». Ankara

yazıldığını göstərir: «Macarıstan darülfünununu türk filologiyası, ərəb və macar ədəbiyyatı tarixi üzrə icmal edən Bəkir Sidqi əfəndinin imtahanlar nəticəsində fəlsəfə doktoru ixrac etdiyinə dair»².

Universiteti bitirdikdən sonra D. Nemetin təklifi və rəhbərliyi ilə «Kodeks – Kumanikusda zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası problemləri» adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi adı almışdır. 1922-ci ildə Kırım universitetinə dəvət edilir, iki ildən sonra həmin ali məktəbin rektoru olur. 1924-cü ildə S.A.Ağamalı oğlu onu Bakıya dəvət edir. Həmin ilin sentyabrında Bakıya gələn alim çox geniş elmi və ictimai iş aparır. O, Bakı Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin elmi şurasının sədri, Azərbaycan Dövlət Universitetinin türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, Şərqlər fakültəsinin dekani, Maarif Nazirliyi nəzdində terminologiya komitəsinin rəhbəri, Azərbaycan tədqiq-təəbbü cəmiyyəti rəyasət heyətinin elmi katibi, həmin cəmiyyətin tarix və dilçilik seksiyasının rəhbəri idi. O, milli filoloq kadrlarımızın hazırlanmasında çox böyük rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın ən tanınmış filoloqları onun tələbəsi və ya aspirantları olmuşdur. Bunlar arasında M. M. Dadaşzadəni, M. A. Şirəliyevi, M. C. Cəfərovu, F. S. Qasmızadəni, Ə. M. Dəmirçizadəni, M. H. Hüseyinzadəni, Q. K. Bağirovu, Ə. Cəfəri və başqalarını göstərmək olar. 1932-ci ildə o, Paris Beynəlxalq Linqvistlər cəmiyyətinin üzvü seçilmişdi. Bu qədər ciddi işlə məşğul olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı və onların məktəblərdə tədrisi metodikasına aid ilk əsərləri yazır,

bu sahədəki boşluğu doldururdu. Cəmi 13 il respublikamızda yaşamasına baxmayaraq, milli filologiya elmimizə 15 kitab və 150-dən artıq elmi məqalə həsr etmiş, Füzuli, Nəvai və «Dədə Qorqud» dastanlarının dili» adlı nəşr edilməmiş monoqrafiyaları olmuşdur.

Türkologiyada özünə şərəfli yer tutan ilk ümumi dilçilik əsəri olan, 1924-cü ildə Bakıda nəşr edilmiş «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl» adlı əsəri ilə o, respublikamızda ümumi dilçiliyin əsasını qoymuşdur. Alimin əsas əsərləri təxminən aşağıdakılardır (təxminən ona görə deyirik ki, onu həbs edəndə bütün əlyazmalarını məhv etmişlər): «Türk dilinin metodikası» (Məmmədzadə ilə birlikdə) (1932), «Türk dili» (evdə pedtexnikum), (Bakı 1928), «Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu» (I qism 1926, II qism 1927. Əsər M. F. Axundov adına Respublika kitabxanasının xüsusi fondunda 494.362 (077) (1- 63) N-li şifrlə saxlanılır), «Türk-tatar dialektolojisi (1927), «Elmi qramerin əsasları» (Q. Bağırzadə ilə birlikdə) (Bakı, 1932), «Türk dili» (1928), «Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları» (1925), «Türk qramerı» (F. Ağazadə ilə birlikdə. Əsər Moskva Dövlət kitabxanasında Azərb. 3 – 5575 a N-li şifrlə saxlanılır, inventar – N- 244 – 72).

Bunlar alimin dərslük və monoqrafiyalarının tam siyahısı deyil. B. Çobanzadənin əsasını qoyduğu Azərbaycan elmi dilçiliyi sonradan bütün sahələr üzrə sürətlə inkişaf etmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN SAHƏLƏRİ

Ümumi dilçilik respublikada «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl» ilə başlanır. Bu fənn ali

məktəblərdə tədris edildikdən sonra N. Məmmədov «Dilçiliyin əsasları» (1961), A. M. Qurbanov «Ümumi dilçilik» (1977, 1990), A. Axundov «Ümumi dilçilik» (1979, 1988) dərsliklərini nəşr etdirmişlər. N. Məmmədovun «Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları (1961) əsəri də müqayisəli aspektdə yazılmışdır. Bundan əlavə Z. Verdiyeva, F. Ağayeva və M. Adilovun «Dilçilik problemləri» (1982) adlı əsərində də ümumi dilçiliyin problemləri şərh edilir. Prof. Ə. Rəcəbovun «Dilçiliyin tarixi» (1988) əsəri də bu sahədə uğurlu \ addımdır.

Qrammatika. Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasını yaratmaq dilçiliyimizin əsas vəzifəsi idi. Bu yolda ilk addımlar atılmışdı. Amma sabit bir dərslik və elmi qrammatika hələ yaradılmamışdı. M. Hüseynzadə «Müasir Azərbaycan dili» (morfologiya, 1954, 1983. Bu, beşcildlik dərsliyin III cildi idi), Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov «Müasir Azərbaycan dili» (sintaksis, 1985) kollektiv əsərlərini yaratdılar. H. Bayramovun «Tabesiz mürəkkəb cümlə», Ə. Z. Abdullayevin «Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə» (1974), Z. Budaqovanın «Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə problemləri» monoqrafiyaları isə bu yolda atılan addımlardan idi.

Azərbaycan dilinin qrammatikasının bir hissəsini də söz birləşmələri təşkil edir. Bu sahədə Y. M. Seyidovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun «Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri», «Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri» (1966) monoqrafiyaları təqdirəlayiqdir.

Milli dilimizin elmi qrammatikasının hazırlanmasında Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutunun da

xidməti az deyil. Belə ki, iki cildlik «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (II cild 1959, I cild 1960), «Müasir Azərbaycan dili» (üç cildlik 1979, 1980, 1981) kimi əsərlərdə dilimizin elmi tədqiqi verilmişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan dilinin bu və ya digər sahəsinə aid elmi monoqrafiyalar da yazılmışdır. Məs. Q. M. Bağirovun «Azərbaycan dilində felin leksik-semantik inkişafı» (1966), H. Mirzoyevin «Azərbaycan dilində fel» (1986), A. Axundovun «Felin zamanları» (1961), M. Rəhimovun «Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi» (1965) və s. göstərmək olar.

Fonetika sahəsində də səmərəli tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu sahədə Qulam Ələkbərlinin «Foneni haqqında elmi mülahizələr», A. Axundovun «Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi» (1973), «Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi» (1973), «Azərbaycan dilinin fonetikasi» (1984); Ə. Dəmirçizadonin «Müasir Azərbaycan dili» (I hissə, fonetika, 1972); Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, F. Veysəlovun birlikdə yazdıqları iki hissədən ibarət «Eksperimental fonetika» (1985) və s. əsərlər dilimizin fonetik sisteminin araşdırılmasında mühüm addım olmuşdur. Bundan əlavə, fonetikaya yüzlərlə elmi məqalə həsr edilmişdir.

Leksikologiya Azərbaycan dilçiliyində çox tədqiq edilmiş sahələrdəndir. Leksikologiya sahəsində S. Cəfərovun «Müasir Azərbaycan dili» (1970), H. Ə. Həsənovun «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» (1988), N. Xudiyevin «Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü» (1989), H. Bayramovun «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları» (1978), Z. Verdiyeva, F. Ağayeva və M. Adilovun «Azərbaycan dilinin

semasiologiyası» (1979) və s. əsərləri göstərmək olar.

Leksikoqrafiya leksikologiyanın davamı kimi həm dilçiliyimizin, həm də milli mədəniyyətimizin əsas göstəricilərindən biridir. Lüğətçilik işi əsasən Azərb. EA leksikoqrafiya şöbəsində cəmləşdirilmişdir. Bu işə uzun müddət Ə. Orucov rəhbərlik etmişdir. 1949-cu ildə «Farsca-azərbaycanca lüğət», Sonra Xudadat Əzizbəyovun bir cildlik «Azərbaycanca-rusca lüğət» (1965 – 1985); Ə. Orucovun rəhbərliyi ilə üç cildlik «Rusca-azərbaycanca lüğət» (1982 – 83); M. T. Tağıyevin rəhbərliyi ilə «Azərbaycanca-rusca lüğət» (dörd cildliyin iki cildi 1986 – 88-ci ildə nəşr edilmişdir) kitabları nəşr edildi. Dördcildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (I – 1966, II – 1980, III – 1983, IV – 1987) elm və mədəniyyətin inkişafında bir hadisə oldu. Leksikoqrafiyanın ən yüksək inkişaf nöqtəsi, heç şübhəsiz ki, ensiklopedik lüğətlərdir. Oncildlik «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının hazırlanması bütün elm və mədəniyyət sahələrinin yüksək inkişafından xəbər verir. Lüğətin çox qısa müddətdə (1976 – 1987) nəşr edilməsi milli mədəniyyətimizə bir töhfə oldu. Bundan əlavə, saysız-hesabsız terminoloji və orfoqrafiya lüğətləri də nəşr edilmişdir.

Dil tarixi bir fənn kimi ali məktəblərdə keçilməyə başladıqdan sonra dilçiliyin də müstəqil sahəsinə çevrilmiş və bu sahədə səmərəli araşdırmalar aparılmışdır. Bu sahədə ilk tədqiqat işini Ə.M.Dəmirçizadə aparmışdır. Alim 1935-ci ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə dilimizin tarixini öyrənmiş və bu sahədə ən böyük uğurlar əldə etmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının öyrənilməsi sahəsindən

danışanda isə N.M.Xudiyevin və M.Cahangirovun adlarını da çəkmək lazımdır. H.İ.Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası» (1961), «Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi» (1968, 1990) kitabları bu sahənin təməlini qoymuşdur. Dil tarixi sahəsində T. İ. Hacıyevin də xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Onun K. Vəliyevlə birlikdə yazdığı «Azərbaycan dili tarixi» dəyərli vəsaitdir. Eyni adlı əsərin ikinci hissəsini T. İ. Hacıyev özü tək yazmışdır (1987). Bu hissə əvvəlkindən öz elmi dəyəri ilə xeyli irəli getmişdir.

Dialektologiya başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də canlı dialekt və şivələri öyrənir. Bu iş iyirminci illərdə B. Çobanzadə və N. Aşmarın tərəfindən başlanmış, sonra M. Ş. Şirəliyevin «Azərbaycan dialektologiyasının əsasları» (1962 – 1968) əsəri dialektlərimizin öyrənilməsində mühüm addım olmuşdur. Burada o, dialekt və şivələrimizin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verir. M. İslamovun «Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti» (1968), R. Rüstəmovun «Quba dialekti» (1961), prof. A. H. Vəliyevin Abşeron dialekt və şivələri üzərində apardığı elmi- tədqiqat işləri diqqətəlayiqdir. Dialektlərimizin hamısı monoqrafik surətdə tədqiq edilmişdir. Onlar haqqında ya monoqrafiyalar, ya da dissertasiyalar yazılmışdır.

Türkologiya sahəsində də mühüm irəliləyiş vardır. Azərbaycan dilçiliyi üzərində aparılan bütün tədqiqatlar elə türkologiyaya daxildir. Bundan əlavə, ümumi türkologiyanın nəzəri problemləri də alimlərimizin diqqət mərkəzindədir. Bu sahədə Bakı Dövlət

Universitetinin professoru F. R. Zeynalovun xidmətləri daha böyükdür. O, universitetdə türkologiya kafedrasını yaradaraq bütün ümumi türkoloji tədqiqatları orada cəmləşdirmiş, özü həmin kafedranın və elmi işlərin rəhbəri olmuşdur. Onun «Türkologiyanın əsasları» (1981), «Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü» (1957), «Принципы классификации именных частей речи» (1959), «Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası» (1975) əsərləri ümumi türkologiya sahəsində dilçiliyimizin nailiyyəti hesab edilə bilər. İndi həmin kafedrada ümumi türkologiya sahəsində geniş elmi tədqiqat işləri aparılır, qədim yazılı abidələr aşkar edilir. S. Əlizadə dilimizin qədim abidəsi olan «Oğuznamə»ni işləyib nəşr etdirmiş, Ə.Rəcəbov «Orxon-Yenisey» abidələri üzərində səmərəli iş aparmışdır. Onun bu sahəyə aid 7 monoqrafiyası və bir lüğəti çap olunmuşdur.

Terminologiya elə bir sahədir ki, həm elmi, həm də dövlət əhəmiyyəti kəsb edir. Bütün elm sahələri üçün terminlər yaradılması məsələsi ümumdövlət səviyyəli bir işdir. Ona görə də Azərbaycanda terminologiya məsələsi daha ciddi şəkildə meydana çıxmışdı. Azərbaycan dilçiliyinin yuxarıda qısaca bəhs etdiyimiz sahələri haqqında kifayət qədər ədəbiyyat vardır. Terminologiya məsələsinin daha ciddiliyini və bu sahədə ədəbiyyatın azlığını nəzərə alaraq bu haqda geniş danışmaq lazımdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda terminologiya məsələsi iyirminci illərdən başlayaraq həm dövlətin, həm də elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. 20-ci illərdə hələ Azərbaycan elmi terminologiya sistemi yaradılmamışdı. Elmi terminologiyayı necə yaratmaq, hansı bazaya

əsaslanmaq çox böyük prinsiplial əhəmiyyət kəsb edirdi. Hələ iyirminci illərin əvvəlində Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində (sonralar tədqiq-təəbbö və Elmlər Akademiyası yanında) terminologiya komitəsi yaradılır. 1924-cü ildən bu komitəyə B. Çobanzadə rəhbərlik edir. Bu komitənin qoyduğu bünövrə daşı üstündə sonralar tam bir terminoloji sistem yarandığı nəzərə alınaraq bu haqda geniş bohs olunması vacibdir.

O vaxtlar bütün leksik sistemimiz kimi, terminlərimizi do rus dilindən almağı və beləliklə, rus dili hesabına dilimizi zənginləşdirməyi zəruri hesab edirdilər. B. Çobanzadə bu yanlış fikrə qarşı düzgün mövqe tutdu. O, termin yaratmaqda yeni bir mərhələ olan o dövrü xarakterizə edir və istilah yaratma yollarını müəyyənləşdirirdi. O, yazırdı: «Sxolastik ərəb – fars dili əvəzinə müstəqil ədəbi dil yaranmaqdadır. Lakin hələ tamamilə yeni, müstəqil Azərbaycan elmi-ədəbi dilinə keçilməmişdir. Bunun üçün:

1) ərəb-fars dillərindən alınmış terminlərlə qarşılıqlı əlaqəni kəsməli;

2) ərəb və fars dillərindən alınmış olan termin və ifadələrin yalnız elələrini saxlamalı ki, onlar ümumxalq leksikonuna daxil olmuş, vətəndaşlıq hüququ almış olsun;

3) ana dilindən süni surətdə termin yaratmaqdan saqınmaq, çünki belə terminlər çox vaxt müvəffəqiyyətsiz olur və elmi- mədəni dildə qarışıqlıq yaradır;

4) beynəlxalq və Avropa terminlərinə qarşı istiqamət götürmək, xüsusilə texniki, ictimai-iqtisadi və tibb elmində;

5) belə beynəlxalq sözləri kök kimi qəbul etmək, qrammatik formalara gəlincə bunlar dilimizin qanunlarına uyğunlaşdırılmalıdır;

6) xüsusilə botanika, zoologiya və yerli xarakter daşıyan başqa sahələr üçün termin yaratmaqdan ötrü xalq leksikonunu öyrənmək».¹

Azərbaycan elmi-ədəbi dilinin yaranması, sabitləşməsi xeyli dərəcədə terminlərdən asılıdır.

Termin yaratmaq işində yenicə təşkil edilmiş Elmi İstilah Komitəsi müəyyən iş görməli idi. Bu komitə əvvəllər purizme yuvarlanaraq guya terminləri milliləşdirmək yolu tutmuşdu. Məs., hər elmin adını *bi* sözü ilə ifadə etməyə çağırırdı (məs. coğrafiya – *yerbil*, astronomiya – *göy bi və s.*), sonradan bu ^{1 2}

komitə öz işini düzgün istiqamətləndirdi. Bu işdə onun sədri B. Çobanzadə xüsusi rol oynayırdı. 1926-cı ildə o, Azərbaycan elmi və ədəbi dilinin vəziyyəti və onun vəzifələri (terminologiya sahəsində) haqqında ətraflı bir məqalə yazmışdı. «Elmi və ədəbi dil məsələsi» adlanan bu əsərində o, müasir Azərbaycan dilində olan termin kasıblığı məsələsindən bəhs edir və bunu tarixi amillərlə əlaqələndirirdi: «Türk (Azərbaycan – A. B.) dilini onun tarixi abidələri ilə birlikdə gözdən keçirməli olsaq, burada ədəbi təbirlərin, elmi istilahların azlığı, kifayətsizliyini görərik... Ədəbi dil məsələsi yəni qəzetə, teatro və şer dili hər xalqda olduğu kimi, bizdə də

¹ Чобанзадэ Б. В. Деятельность Научного совета ВЦКНТЛ после IV пленума и проблемы языка. В сборнике «Культура и письменность Востока». 1930. Книга 2 стр. 145.

müəyyən iqtisadi, içtimai və mədəni mərkəzlərin inkişafı və bu mərkəzləri təmsil edəcək ədəbi şəxsiyyətlərin yetişməsi ilə bağlı bir məsələdir. Daha doğrusu, zorla, iradə ilə olacaq şeylərdən deyil»¹.

Müxtəlif elmi anlayışlar, əldə edilən təcrübə biliklər dildə başqalarına dürüst çatmaqdan ötrü vahid terminlərlə adlandırılmalıdır. Əks təqdirdə həyatda qazanılan bilik və təcrübəni nəinki məktəb yaşlı gələcək nəsillə, habelə yaşlı adamlara da vermək çətin olar. Bu haqda B. Çobanzadə yazırdı: «İstilahların elmi əhəmiyyəti burasındadır ki, hər hansı bir tədqiqat nəticəsində fərq olunan hadisə, əldə edilən nəticə, yaxud çıxarılan qanun bir söz (termin – A. B.) vasitəsi ilə təsbit edilmədiyi, müəyyən bir ad almadığı təqdirdə, başqa, onunla yaxın hadisə və qanunla qarışmaq təhlükəsinə məruz qalır... ümumiyyətlə, insan, adını bilmədiyi şeyləri çox tez unuda bilir. Adlar, təbir cəizsə, şüurdan və zehni əməliyyətlərdən keçib hafizədə saxlanan fikirlərdir».

İstər təhsil sistemi olsun, istər elm sahəsi fərqi yoxdur. Yalnız elmi-ədəbi dil hakim olmalıdır. Bu isə ədəbi dilin hamı tərəfindən anlaşılacaq terminologiyaya malik olması ilə mümkün ola bilər. Vahid və sabit terminologiyaya malik olmayan dil ədəbi dil demək olmaz. Elmi dilin terminlərini yaratmaq üçün son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Məlumdur ki, 1926-cı ildə I türkoloji qurultayında B. Çobanzadə yeni əlifba layihəsindən başqa «Elmi

¹ B. Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. «Maarif işçisi», 1926, N- 5 (13) səh. 28.

terminologiyanın sistemi haqqında» mövzusunda da məruzə etmiş, burada o, terminlər sistemi yaratmağın əsas üsul və mənbələrini göstərmişdi. Həmin məruzədə oxuyuruq: «Bizim leksikonumuzda lüğət üçün üç baza vardır. Birinci ümumi türk bazası. Mən başqa məsələlərdən bəhs etmişəm... Bundan əlavə, türk dilləri arasında ümumi ortaqlıq təşkil edən zəngin material vardır. Həmin baza terminlər yaradılmasında mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu ümumtürk lüğət bazasıdır. Bundan sonra, başqa bir baza da vardır. Bizim dilimizi yalnız iltisafilik və ahəngdarlıq cəhətdən müəyyən etmək olmaz. Bu bizim dillərimizin (türk dillərinin – A. B.)*bir* qisminə aid olardı, deyək ki, daha təmiz olan Qazax dilində çoxlu xarici və özgə elementlər vardır. Bizdə aqqlütinasiya və sinqarmonizm türk dilinə aiddir, yalnız ərəb və fars dilindən alınma sözlərdə pozulur.

Üçüncü baza ki, biz terminologiya yaradılmasında diqqət yetirməliyik, bu elmi anlayışların qavranılmasında (adlandırılmasında) ümumi oriyentasiya götürməli Ümumavropa istiqamətidir.

Mən üç baza müəyyənləşdirirəm – ümumtürk, ərəb-fars və Avropa».¹

Akad. M. Şirəliyev də terminlər yaradılmasında həmin üç əsas bazanı qeyd edir¹².

Terminologiya həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Sonralar Terminologiya Komitəsi sədri

¹ B. Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. «Maarif işçisi», 1926, N- 5(13) səh. 28.

² M.Ş.Şirəliyev. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Azərb. SSR EA dil institutunun əsərləri. 1949.1 cild. səh. 27.

prezident özü olmaqla Respublika Elmlər Akademiyasına verilmiş, milli terminoloji sistemimiz sabitləşmişdir. Bu işdə M. Ş. Qasimovun araşdırmaları xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun «Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları» (1973), «Azəri dilində terminlər necə yaranır» (1967) monoqrafiyaları bu sahədə yazılan dəyərli tədqiqatlardandır. Bu gün də elmi terminologiyamızın müxtəlif sahələrinə aid çoxlu dissertasiya və monoqrafiyalar həsr edilir.

AZƏRBAYCANDA DİLÇİLİK

Azərbaycan dilçiliyindən danışarkən Azərbaycanda dilçilik məsələsindən də danışmaq lazımdır. Azərbaycanda dilçilik dedikdə Azərbaycan alimlərinin müxtəlif sistemli dillər üzərində apardığı elmi axtarışlar nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilçiləri başqa dillərin tədrisi və tədqiqi ilə məşğul olaraq diqqətəlayiq elmi əsərlər yaratmışlar.

Rus dilçiliyi sahəsində M. T. Tağıyevin, Ə. R. Mahmudovun, L. Q. Vəkilovanın, F. Hüseynovun, Ç. Ə. Bədəlovun və başqalarının tədqiqat işləri Rusiyada da yüksək qiymətləndirilmişdir. M. T. Tağıyev xüsusi lüğət şöbəsi təşkil edərək «Azərbaycanca-rusca» dördcildlik lüğət hazırlayır, slavyanşünas alimlər rus dilinin fonetikasi, leksikası, qrammatikası, tarixi, ali və orta məktəblərdə tədrisi üsulları və s. kimi məsələlər üzərində işləyirlər.

German dilləri üzərində aparılan tədqiqatlar da səmərəlidir. Bu sahədəki tədqiqat işləri, rus dilinə nisbətən, keç başlanmışdır. German dilləri üzrə mütəxəssislər əsasən son 20 – 30- çu ildə formalaşmışdır. Germanşünaslar iki istiqamətdə tədqiqat

aparır.

İngilis dilçiliyi üzrə, hamıdan əvvəl, ilk azərbaycanlı elmlər doktoru, germaşünas Z.N. Verdiyevanın adını çəkmək lazımdır. Onun başlıca xidməti bundan ibarətdir ki, Xarici Dillər İnstitutunun xüsusi lüğət bölməsini təşkil edib və onun işinə elmi rəhbərlik edir. Bölmədə indiyədək ingilis dilində daha çox tezlikli işlədilən sözlər, lüğətlər seriyası hazırlanması dilçiliyimiz üçün böyük hadisədir. Lüğətlərin hər biri bir nitq hissəsini əhatə edən tədris sistemli əsərlərdən ibarətdir ki, müvafiq olaraq fələ, sifətə, zərfə, ismə aiddir. Bu lüğətlər öz spesifik xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilən ideoqrafik lüğətlərdir. Ənənəvi lüğətlərdəki söz korpuslarının əlifba sisteminə əsaslanmasından fərqli olaraq, ideoqrafik lüğətlərdə semantik prinsip qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, bu lüğətlərdə sözlər öz semantik ümumiliyi və mənası üzrə qruplaşdırılmışdır. Belə metod təkə yeniliyi ilə deyil, yayılması ilə də seçilir. 1981-ci ildə Bakıda həmin lüğət nəşr edildikdən sonra ingilislər özləri bu məsələyə diqqət yetirdi və Lonqma (Böyük Britaniya) nəşriyyatı bu seriyadan lüğət nəşr etdi. Tematik lüğətlər Azərbaycanda tələbələrin ingilis dilini öyrənməsini xeyli asanlaşdırır.

Ölkəmizdə ilk dəfədir ki, dili daşıyanların şüurunda əks olunduğu kimi tərtib edilən lüğət nəşr edilmişdir.

Z. Verdiyeva ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisi metodikasına aid də əsərlər yazmışdır. Bu sahədə o, ingilis filologiyasına və dil tədrisi metodikasına aid müxtəlif dərslik və dərs

vəsaitləri hazırlamışdır.

O. Musayevin, **A.** Tahirovun, **h.** Nağıyevanın, **S.** Babayevin, **M.** Qayıbovanın ingilis dili dərsləkləri hazırlamaları ger- man dilçiliyi sahəsində mühüm addım hesab edilə bilər.

Alman dilçiliyi üzrə tədqiqatlar qocaman alim **C.** **M.** Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Onun yaratdığı **alman** dili məktəbinin yetirmələri olan onlarla mütəxəssis bu sahədə müvəffəqiyyətlə elmi-pedaqoji iş aparır. **C.** Cəfərovun şagirdlərindən biri **F. Y. Veysəlov**dur. **O.**, alman dilinin fonetikasi sahəsində ixtisaslaşan ilk azərbaycanlı professorudur. **L. R. Zinder** məktəbinin tərəfdarı olan **F. Veysəlov** alman dilindəki **fomemlərin** xüsusiyyətlərinə aid çoxlu tədqiqat işi aparmışdır. Onun «Alman dilinin fonetikasi» (1980) əsəri həm dərslək, həm də tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirilir. **S.** Abdullayevin alman və Azərbaycan dilləri üzrə apardığı müqayisəli tədqiqatlarda diqqətəlayiqdir. Gənc almanşünaslardan **Ə. L. Əliyevanın**, **Y. T. Xəlilovun** və başqalarının maraqlı tədqiqatları vardır.

Roman dillər / üzrə tədqiqatlar **germanşünaslığa** nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Bu sahədə hələ təzə mütəxəssislər yetişir. Doğrudur, roman dillərindən fransız dili üzrə **M. O. Quliyevanın**, **K. O. Dadaşovun**, **Ə. Musayevin** ali məktəblər üçün dərslək və dərslək vəsaitləri vardır. Orta məktəblər üzrə də dərsləklər hazırlanmasında **B. İsmayılov**, **Ç. Babaxanova**, **M. Rəhimov** və başqaları səmərəli işləyirlər.

Fransız dili üzərində tədqiqat aparan kadrlar artıq yetkin- ləşməyə və kamilləşməyə başlamışdır. Bu sahədə **B. B. İsmayılovun** tədqiqatlarını xüsusi qeyd etmək

lazımdır. Onun «Fransız dilində isim determinantlarının üsulları» (1970), «Fransız dilinin kommunikativ sintaksisi» (1989) adlı əsərləri milli romanşünaslığımızın ən yaxşı nümunələrindən biri sayıla bilər. Filologiya elmləri namizədi R. Cabbarov «Fransız dilində ərəb mənşəli sözlər» adlı əsərlə şərqşünaslıqla romanşünaslıq arasında bir körpü yaratmış, sanballı bir tədqiqat işi meydana gətirmişdir.

Ə. M. Musayevin «Fransız dilinin leksikası», O.A.Əmirbəyovun «Fransız dilinin praktik fonetikasi» (B. İsmayılova ilə birlikdə) əsərləri də diqqətə layiqdir.

Şərqşünaslığın tarixi daha qədim olsa da, ərəb və fars dilləri üzərində əsil tədqiqatlar son dövrlərə aiddir. Orta əsrlərdə Azərbaycan dilçilərinin ərəb dili üzərində apardığı tədqiqatlar hələ geniş elmi ictimaiyyətə çatmadığından biz Ə. Məmmədovun, V. Məmmədaliyevin ərəb dili və onun müxtəlif problemləri üzərində apardıqları tədqiqatlardan bəhs edə bilərik. Ə. C. Məmmədovun «Ərəb dili» (1971), «Учебник арабского языка» (1980), «Ərəb dilinin qısa kursu» (1988) əsərləri ərəb dilinin öyrənilməsinə kömək etdiyi kimi, ərəb dilçiliyi üzrə mühüm tədqiqat işi kimi də qəbul edilə bilər. Ərəb dilli mənbələrin işlənməsində Z. Bünyadovun xidmətini qeyd etmək lazımdır. V.M.Məmmədaliyevin «Ərəb dilçiliyi» (1985) adlı monoqrafiyası da şərqşünaslığımız üçün böyük uğur sayıla bilər.

Fars dili üzrə görkəmli mütəxəssislər H. Mahmudov, M.Sultanov, R. Sultanov və onların şagirdləri diqqətəlayiq tədqiqat işləri aparırlar.

MÜASİR DÜNYA DİLÇİLİYİ HAQQINDA QISA MƏLUMAT

Dünyada elə bir mədəni xalq yoxdur ki, dil haqqında bu və ya digər dərəcədə fikir yürütməsin. Elə bir inkişaf etmiş ölkə yoxdur ki, orada dilçilik konsepsiyası olmasın. Başqa elmlər kimi dilçilik də bir ölkədə geniş yayılmış, başqasında zəif inkişaf etmişdir. Bu, birinci növbədə dünya xalqlarının bir- birinin dilinə olan marağı ilə bağlıdır. Müasir dünya dilçiliyi bütün ölkələrdə yayılmasına baxmayaraq, bu elm bir ölkədə daha çox inkişaf edərək məktəbə, nəzəriyyəyə çevrilmiş, başqasında isə aşağı səviyyədə qalmışdır. Müasir dünya dilçiliyi dedikdə isə əvvəl: ənənəvi dilçilik, strukturalizm; Danimarka qlossematikası, Çex-Slovakiya funksional dilçiliyi, Amerikan deskriptivizmi və etnolinqvistikası nozordə tutulur.

Ənənəvi dilçilik. Dünyanın ən qabaqcıl dilçilik məktəblərindən biri olan ənənəvi dilçilik müqayisəli tarixi metoda əsaslanır. Müasir qrammatikaların, demək olar ki, hamısı ənənəvi dilçilik nümunəsidir. Ənənəvi dilçilik dedikdə yalnız ənənəyə bağlı olub modernləşməkdən uzaq bir dilçilik nəzərdə tutulmur. Ənənəvi dilçilik dil faktlarının forması ilə yanaşı, mahiyyətinə də fikir verir. Belə ki, söz birləşmələri arasındakı semantik münasibətlər, cümlə üzvləri arasındakı həm qrammatik-sintaktik, həm də semantik-məntiqi münasibətlər ənənəvi dilçiliyin diqqətindən yayınmır. Bundan əlavə, ənənəvi dilçilik dil faktlarının dil sistemindəki yerini, onların sintaktik funksiyasını müqayisəli-tarixi dilçiliyin qənaətləri meyvəyindən izah edir. İstər nitq hissələrinin bölgüsü,

istərsə də cümlə üzvlərinin və cümlə tiplərinin müəyyənləşdirilməsi ənənəvi dilçiliyə əsaslanır. Ənənəvi dilçilik belə hesab edir ki, **dil** sisteminə daxil olan bütün vahidlərin dildəki mövqeyini müəyyənləşdirərkən onların forması (tipi) ilə yanaşı, mahiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Bu cəhət ənənəvi dilçiliyi struktura-üzmə yaxınlaşdırır. Ənənəvi dilçilik müqayisəli-tarixi metoda əsaslandığı üçün riyazi, eksperimental və s. bu kimi metodları o qədər də məqbul saymır. Dilin mahiyyəti, funksiyaları, cəmiyyətdəki rolu və s. ekstralingvistik cəhətləri də ənənəvi dilçilikdə öyrənilir. Dil inkişafının prosesləri, mərhələləri, qarşılıqlı əlaqələri və s. ənənəvi dilçiliyin obyektinə daxildir.

Strukturalizm. Dünyanın qabaqcıl dilçilik məktəblərinin çoxu struktur metoda əsaslanır. Görkəmli **İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür**ün təlimi əsasında formalaşan Avropa və Amerika **struktur**alizmi iki ən böyük qola ayrılır. Ümumiyyətlə, dünyada struktur dilçilik məktəbi çoxdur. Onların hər biri F. de Sössür təlimindən müxtəlif cəhətləri götürür. Bütün struktur dilçilik məktəbləri üçün ümumi bir cəhət bundan ibarətdir ki,

onlar dildən kənar faktorları rədd edir, yalnız dil işarələrini) təşkil etdiyi dil strukturunu öyrənir. Bu səbəbdən də **semiotik**; struktur dilçiliyin əsasını təşkil edir. Avropada struktur dilçilik «gənc qrammatiklər»in əsas kimi qəbul etdikləri dil faktlarını toplama, lakin onları sistem halında götürüb dil strukturundakı yerini müəyyənləşdirməmək kimi meyllərini tənqid etməklə yaranmışdır. Struktur dilçilik dil vahidlərinin

(işarələrinin) qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinə də əhəmiyyət verir. (Bununla o, ənənəvi dilçiliyə yaxınlaşır).

Ferdinand de Sössür vəfatından üç il sonra nəşr edilmiş olan «Ümumi dilçilik kursu»nda dörd əsas müddəə irəli sürmüşdür ki, bu müddəaların hər biri sonradan yaranmış struktur dilçilik məktəbinin elmi əsası olmuşdur. Həmin əsərdə alim iddia edirdi ki, «Dilçiliyin həqiqi obyektii dildir», «Dil xüsusi sistemdir», «Dil substansiya deyil, formadır», «Dilin hər vəziyyətinə hər şey münasibətlərə əsaslanır». Bu müddəalar struktur dilçiliyin təməli daşdır. Burada alim dil elementlərinin spesifikasi, sistem, forma və münasibət cəhətlərini təsdiq edir.

Ferdinand de Sössürün təlimində aşağıdakı problemlər (dixotomiyalar) aparıcı sahələrdir: dil və nitq; dil sistem kimi; dil işarəsi sistemi; sinxroniya və daxroniya; xarici və daxili dilçilik; sintaqmatik və assosiativ əlaqələr.

50-ci illərdə strukturalizm çox güclü sürətdə inkişaf edib, ənənəvi dilçiliyi sıxışdırmağa başlamışdı. Sonralar ənənəvi dilçilik öz sabitliyini qoruyub saxlaya bildi. Strukturalizmin görkəmli nümayəndələrindən V. N. Belozarovu, A. A. Zoleznyanı, L.R.Zinderi, V.N. İvanovu, Y.İ.Levini, M.İ.Lekomtsevi, İ.İ.Revzini və başqalarını göstərmək olar. İ. İ. Revzin strukturalizmin əsas cəhətlərindən bəhs edərək yazır: «Modelləşdirmə ideyası ilə bağlı olan təbii dillərin tədqiqinə mücərrəd yanaşma buna gətirib çıxardı ki, təbii dillər işarələr sisteminin xüsusi hissəsi kimi öyrənilirdi. Dilçilik isə tədricən semiotikanın tərkib hissəsi oldu.

Semiotika – işarələr sisteminin qanunları və funksional fəaliyyətinin ümumi cəhətləri haqqında elmdir»¹.

¹ Revzin. İ. I. Sovremenaya struktunaya linqvistika. M. 1977. s. 33. 148 150

I Praqa funksional dilçiliyi. Bu məktəbin adı dilçilik

■ ədəbiyyatında müxtəlif cür çəkilir; funksional dilçilik, Praqa

■ dilçiliyi, Praqa funksional dilçiliyi, funksional Çexo-Slovakiya dilçiliyi. Bu məktəbin yaranması Vilem Mateziusun adı ilə

bağlıdır. O, 1926-cı ildə Praqa şəhərində dəmək təşkil etmiş və F. de Sössürün təlimindəki əsas müddəalardan dil sistemini və spesifikasiyasını nəzərə almışdır. Avropa və Amerikanın başqa struktur dilçilik məktəblərindən fərqli olaraq, funksional dilçilik məktəbi nümayəndələri dil vahidlərinin mənə cəhətinə də əhəmiyyət verir. Bununla belə, onlar hər bir dil vahidini və bütövlükdə dili funksional fəaliyyətdə qiymətləndirirlər. Əslində bu düzgündür. Çünki hər bir dil faktı öz mahiyyətini fəaliyyət prosesində reallaşdırır. Funksional dilçiliyi ənənəvi dilçiliyə yaxınlaşdıran cəhətlər də vardır. Belə ki, dildəki ekstralingvistik faktorlara əhəmiyyət verməklə onlar müqayisəli-tarixi dilçilik prinsiplərinə əsaslanırlar. Funksional dilçilər belə hesab edirlər ki, dilçilik məntiq və fəlsəfədən ayrılmalıdır.

Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri funksional əlaqə dedikdə dil vahidlərinin vahid bir struktur daxilində bir-birindən asılılıq münasibətlərini

deyil, qarşılıqlı əlaqəni nəzərdə tuturlar. Bu cəhətlə onlar dilin ən kiçik vahidi olan fonemlərin də müstəqil işarə kimi müəyyən funksiya daşdığı bir daha təsdiq etdilər. Beləliklə, onlar fonologiyanın müstəqil dilçilik sahəsi kimi elmi əsasını qoydular.

Funksional dilçiliyin on görkəmli nümayəndələri aşağıdakılardır: V. Matezius, B. Trika, U. Vaxek, V. Skaliçka, N. S. Trubetskoi, R. O. Yakobson və s. Bu alimlərin hər biri həmin məktəbin bir sahəsinin əsasını qoymuşlar. Belə ki, Vilem Matezius cümlənin aktual üzvlənməsi (tema, rema problemi), N. S. Trubetskoy – fonologiya prinsiplərini, habelə «dil ittifaqı» anlayışını, R. Yakobson isə diaxronik tədqiqatda və dilin diaxronik inkişafında sistem anlayışını irəli sürmüşdür. Bu alimlər içərisində rus alimi N. Trubetskoyu xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, özünün fonologiyaya həsr edilmiş əsərini alman dilində yazmışdır. Əsər müəllifin ölümündən sonra ana dilinə tərcümə edilmişdir. Bu əsərdə N. S. Trubetskoy fonologiyanı bir elm sahəsi kimi əsaslandıraraq yazırdı: «Nitq səsləri haqqında bir deyil, iki elm yaratmaq təklif edilir. Onlardan biri nitq aktına, digəri isə dilə yönəlməlidir. Müvafiq olaraq səslər haqqında hər iki elm tədqiqat üçün tamamilə müxtəlif metodlar tətbiq etməlidir. Nitq aktı səsləri haqqında elm hansı ki, konkret fiziki hadisələrlə əlaqədardır, o, təbii metodlardan istifadə etməlidir. Dil səsləri haqqında elm isə, əksinə, lingvistik (yaxud sosial-elmi) metodlardan istifadə etməlidir. Biz nitq aktı səsləri haqqındakı elmi fonetika, dil səsləri haqqındakı elmi fonologiya adlandırırıq»¹.

Praq funksional dilçilik məktəbi son illərdə daha

böyük uğurlar əldə etmişdir. Onun bəzi müddəaları Almaniyada da özünə tərəfdarlar tapmışdır. İndi dil vahidlərini, səsləri, morfemləri, ləksemləri, cümlə üzvlərini və cümlələri funksional fəaliyyət prosesində götürmək və onların öz potensial imkanlarını reallaşdırma yolları həm dilçilik nümayəndələrinin, həm də Z.Şmidt, A. Dresler kimi alman dilçilərinin konsepsiyalarının əsasını təşkil edir.

Praqa funksional dilçiliyi əsasında yaranana «Mətn dilçiliyi» müasir dilçiliyin on aparıcı sahələrindəndir. XX əsrin II yarısından başlayaraq bu sahə Azərbaycanda da geniş tədqiq edilir. Bu sahədə K.M.Abdullayevin, Ə.Abdullayevin, A.Y.Məmmədovun, N.Novruzovanın və b. adlarını xüsusi çəkmək lazımdır.

Müasir alman dilçiliyi. Almaniyada nəzəri dilçiliyin əsasları hələ XIX əsrdə qoyulmuşdur. XX əsrin birinci yarısında burada dilçilik tədqiqatları bir qədər azalır. 20-ci illərdən başlayaraq Almaniyada həm struktur dilçilik, həm də müqayisəli-tarixi dilçilik inkişaf edir. Dilçilik sahəsində bir çox konsepsiyanın vətəni Almaniya olmuşdur. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz Ziqfrid Şmidt və Avqust Dresler mətn linqvistikası və sintaktik tam üzərində yeni tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edirlər. Onlar sübut etdilər ki, mətn dil vahididir. Beləliklə, dilin ən böyük vahidi kimi cümlə öz statusunu itirir. Onlar habelə mətnin quruluşu, sxemi, hüdudu və növləri haqqında ideyalar irəli sürdülər. Almaniya Elmlər Akademiyası Dilçilik I Зиндер Л. Р. «Общая фонетика». М. 1979. стр. 7 – 8. 152

İnstitutuna uzun müddət rəhbərlik etmiş Günter Foydel müasir alman dilinin aktual problemlərini tədqiq

etmişdir. Almaniyanın ali məktəblərində dərslik kimi istifadə edilən V. Şmidtin «Alman dili nəzəriyyəsi» adlı əsəri dilə yeni mövqedən yanaşma əsasında yaranmışdır.

K. F. Mayer isə dil, və təfəkkür problemlərini işıqlandırır. Almaniya yeni yetişən dilçilər nəsli yeni Humboldtçuluqdan tədrisən uzaqlaşır.¹

Almaniya müxtəlif problemlər üzərində aşağıdakı alimlər işləyir:

1) Vilhelm Şmidt – nəzəri dilçilik, sosialinqvistika.

2) Verner Noyman – struktur dilçilik, sosialinqvistika.

3) Rudolf Qrosse – dialektologiya. Alman ədəbi dili problemi üzrə.

4) Qabriele Şib – alman dili tarixi.

5) İ. Şmidt – alman dili tarixi, ədəbi dilin normaları məsələsi.

6) Renata Bauduş – alman dilinin leksikologiyası.

7) Rut Klapenbax – alman dilinin leksikoqrafiyası.

8) İoannes Fridrix – yazı problemləri və s.

Danimarka qlossematikası. Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikası öz ideyasını F. de Sössür təlimindən alan Avropa struktur dilçiliyinin inkişaf etmiş qollarındandır. Danimarka qlossematikasının ən görkəmli nümayəndələri – V. Broyndal, L. Yelmslev, X. Uldall və başqalarıdır.

Qlossematika termini «qlossa» – söz haqqında elm deməkdir. Geniş mənada qlossematika sözün, daha doğrusu, dil vahidlərinin təcrübəyə qədər və təcrübəsiz

anlaşılmasını əsas götürən, onun «substansiyasına» diqqət verməyən dilçilik cərəyanıdır. Qlossematiklər dili çılpaq əlaqələr sistemindən ibarət hesab edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, dil vahidlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edərək aşkara çıxarmaq lazım deyil. Qlossematika məktəbinin nümayəndələrinin əsaslandığı apriora metodu əslində idealist metod olub sübut etməyə çalışır ki, dil faktları haqqında məlumatı biz onları təcrübi şəkildə

Öyrənmədən daha əvvəl alırıq. Məzmun, ifadə, semantik- məntiqi cəhətlərinin öyrənilməsi, habelə cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə tərkibinə daxil olan sadə cümlələrin sintaktik və semantik münasibətlərinin öyrənilməsi inkar edilir. Beləliklə, onlar dili sırf əlaqələr sistemi kimi götürüb, onun yalnız struktur cəhətlərinə əhəmiyyət verirlər.

Amerika deskriptivizmi. Deskriptiv sözü ingiliscə des- kription sözündən olub, təsvir deməkdir. Deskriptiv dilçilik struktur dilçiliyin bir şaxəsidir. Amerikada dilçilik elmi Avropaya nisbətən çox gec yaranmış və əslində praktik tələbdən irəli gəlmişdir. Belə ki, Amerikada hinduların dillərinə maraq artdıqdan sonra yazısı olmayan dilləri, tədqiq etmək, onlar üçün yazı sistemi yaratmaq yeni bir sahəni «Amerikanistika» sahəsini yaratdı. Həmin məktəbin banisi Frans Boas (1858 – 1942) hinduların dili üzərində təsvir-tədqiq işləri aparır. Bundan əlavə, deskriptiv məktəbinin nümayəndələri Şimali və Cənubi Amerika Eskimoslarının, Kwakitul, Omeyda, Tsimit və s. dillərini tədqiq etməyə başlamışdılar.

Deskriptiv dilçiliyin əsas müddəaları həmin

məktəbin banisi F. Boasın 1911 -ci ildə nəşr etdirdiyi «Amerika hindularının dillərinə aid rəhbərlik» adlı əsərinin giriş hissəsində verilmişdir. Burada o, göstərirdi ki, hər bir dil öz xüsusi tipi, səsləri, forma və mənası əsasında təsvir edilməlidir. Buradan aydın olur ki, deskriptiv dilçilik dil vahidlərinin tədqiqini – mahiyyətə araşdırılmasını ikinci plana çəkirlər. Və belə bir yanlış nəticəyə gəlirlər ki, dilçiliyin əsas vəzifəsi dili tədqiq etmək deyil, təsvir etməkdir. Bu səbəbdən də onlar heç özlərinin danışa bilmədikləri hinduların, eskimosların və s. dilləri üzərində iş aparmağa başladılar.

Bundan sonra amerikan dilçiliyində dilə, onun hərtərəfli öyrənilməsinə həvəs daha da artır. Belə ki, 1924-cü ildə «Amerika dilçilik cəmiyyəti», 1926-cı ildə həmin cəmiyyətin nəzdində dilçilik institutu təşkil edilir. Ölkənin Harvard, Miçiqan, Pensilvan universitetlərində və başqa elmi müəssisələrində dillərin tədrisi başlanır. Dərslük və qrammatikaların hazırlanması üçün zərurət yaranır. Buna görə də görkəmli Amerika dilçisi Leonard Blumfildin 1933-cü ildə məşhur «Dil»

adlı əsəri meydana gəldi. Bu əsər deskriptiv dilçiliyin ən görkəmli nümunəsi idi. Bu əsərdə müəllif dil faktlarının çılpaq şəkildə təsvirini verməklə avropalı həmkarları olan qlosse-matiklərə yaxınlaşır, digər tərəfdən isə dilçiliyi dəqiq elmlər cərkəsinə keçirməyə cəhd edirdi. Blumfild «Dil» adlı əsərində bir sıra cəhətlərlə öz sələflərindən ayrılır. Belə ki, o, dildə gedən fonetik dəyişikliyi zəruri, qanunauyğun və analoji əsasda baş verən hadisə hesab edir və belə bir qərara gəlirdi ki, dildə səs dəyişmələri müntəzəm gədir. Blumfild dili

cəmiyyət həyatının üzvi atributu hesab edirdi. Dilin nitqdən fərqlini düzgün müəyyənləşdirən L. Blumfild məhz **nitqi** ünsiyyət vasitəsi, danışanla dinləyən arasında əlaqə yaradan vasitə hesab edirdi. Blumfildin bir sıra dünyakörüşləri Avropa müqayisəli-tarixi dilçiliyilə də səsləşir. **O**, formadan bəhs edərkən bütövlükdə dil sözündən istifadə edir və burada məna əlaqələri də axtarırdı.

L. Blumfild qrammatika məsələlərində də orijinal mövqe tuturdu. **O**, qrammatikanın özünü forma hesab etməkdən əlavə, dildə sadə və mürəkkəb formalar olduğunu da göstərirdi.

Blumfildin vəfatından sonra Z.Harris «Struktur dilçilikdə metodlar», Q. Qlison «Deskriptiv dilçiliyə giriş» əsərləri ilə deskriptiv dilçiliyi daha da inkişaf etdirdilər. Deskriptiv dilçiliyin inkişafı Amerikada yeni dilçilik sahələrinin: **nyazı dilçilik**, kibernetika dilçiliyi, maşın dilçiliyi və başqa sahələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Amerikan etnolinqvistikası. Adından göründüyü kimi, etnolinqvistika dili etnoqrafiya, mədəniyyət tarixi, psixologiya, antropologiya sahələri ilə əlaqəli şəkildə götürür. Doğrudan da, dilin mənşəyi, dil strukturundakı özünəməxsusluq və s. Cəhətlər yuxarıdakı problemlərlə az və ya çox dərəcədə əlaqədardır. Bu, xüsusilə xalqın tarixini, onun ənənəsini dil materialı əsasında öyrənirəkən meydana çıxır. Məlumdur ki, dili xalq əxlaqı, ruhu, ənənəsi, tarixi və s. ilə əlaqələndirmək ideyasını V, F. Humboldt meydana atmış, F. Boas Amerikada bu fikri genişləndirmişdi. Bu ideyalar əsasında da Amerikada yeni bir dilçilik məktəbi – etnolinqvistika yarandı. Yeri

gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, etnolinqvistika deskriptiv dilçiliklə demək olar ki, eyni vaxtda yaranmış və özünə daha çox tərəfdar tapmışdır.

Bunun səbəbi, hər şeydən əvvəl, etnolinqvistikanın daha sadə ideyalara malik olması idi. Amerikan etnolinqvistikasının banisi və ən görkəmli nümayəndəsi Edvard Sepir (1884 – 1934) idi. O, «Dil» (1921) və «Dilçiliyin elm kimi mövqeyi» (1926) əsərlərində etnolinqvistikanı elmi cəhətdən əsaslandıraraq dili xalq həyatı, mənəviyyat tarixi, ənənəsi və s. cəhətlərlə əlaqələndirirdi. O, etnolinqvistikanın əsasını qoysa da, deskriptiv dilçiliyin də inkişafında mühüm rol oynamışdır. E. Sepir dili cəmiyyət həyatı, onun dünyagörüşü ilə sıx bağlayırdı. O, belə hesab edirdi ki, dil nəinki xalqın keçmiş mədəniyyət tarixini öyrənməyə kömək edir, habelə cəmiyyətdə mədəniyyətin gələcək inkişafı üçün də çox mühüm rol oynayır. O, habelə dili insan davranışı ilə də əlaqələndirirdi. Edvard Sepirin davamçısı Bencamenli Uorfdur (1897 – 1941). Uorföz müəllimi (onun mühazirəsini dinlədiyi və dilçilik ideyalarının təsiri altına düşdüyü üçün E. Sepiri müəllimi hesab edirdi) E. Sepirin fikirlərini daha da dərinləşdirmişdi. Uorf fəlsəfi anlayışlar olan zaman və materiya anlayışlarının müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür etməsini dilin daxili mahiyyətində məkan və zaman anlayışlarının müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə edilməsini dilin qrammatik quruluşunda deyil, xalq ruhunda axtarırdı. Bu əlbəttə yanlış fikir idi.

Dünya strukturalizmində ümumi çəhət olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Dil müəyyən strukturadan ibarətdir. O, qarşılıqlı

əlaqəli,

bir-birini şərtləndirən elementlərin məcmusudur.

2. Dil hər şeydən əvvəl sinxron şəkildə öyrənilməlidir.

3. Dilin öyrənilməsi onun formasından çıxış edərək aparılmalıdır.

4. Dilçilik çalışaraq dəqiq elmlər sırasına keçməlidir.

Kiçik fərqlərlə Amerika dilçiliyini üç məktəbə (istiqlalətə) ayırmaq olar:

1. Blunfildin tələbəsi olan Yel məktəbinin nümayəndələri - C. Treyser, B. Blok, Z. Hərris, Y. Smit;

2. En-Arbar (Miçigan ştatı) məktəbinin nümayəndələri - K. Payk, C. Friz, Y. Nayda;

3. Transformasiya təhsil məktəbi nümayəndələri - N. Xomski, P. Liz. Son vaxtlar U. Çeyfin tədqiqatları diqqəti daha çox cəlb edir.

PRAQMATİK DİLÇİLİK

Praqmatizm həm fəlsəfədə, həm pedaqogikada, həm də dilçilikdə ortaq termin kimi işlədilir. Hərfi mənası - praqma-praq-matos - yunanca iş, fəaliyyət deməkdir.

Bir fəlsəfi cərəyan olaraq praqmatizm belə hesab edilir ki, idrak obyektləri şüurdan kənarında mövcud deyil. Təfəkkür müvəffəqiyyətin vasitəsidir, anlayış və nəzəriyyələr yalnız vasitə və alətdir. Dilçilikdə praqmatika - semiotika sahəsinə aiddir. Bu sahəni öyrənən dilçilik praqmalinqvistika adlanır. Praqmatik dilçilik semiotik sistemi mənimsəyib ondan istifadə edəndə (subyektlə) işarə sistemi (obyekt) arasındakı əlaqəni öyrənir. Dünya dilçiliyində praqma

linqvistikanın əsasını Ç.Pirs qoymuşdur. Praqmatikanın sintaktika və semiotikadan əsas fərqi bundan ibarətdir ki, praqmatika funksional fəaliyyət prosesində hər bir vahidin, elementin özündə ehtiva olunmayan vasitələri-mənaları əks etdirir. Dildə olan semiotik işarələrin yeni üslubi çalar alması - bu prosesdə danışanın düşünərək yaratdığı üslubi məqama öz münasibətini bildirir.

Dil işarələri vahidləri dildə hazır şəkildə mövcuddur - deməli obyektivdir. Ondan istifadə edənlər isə məqsədindən asılı olaraq ona müxtəlif mövqedən yanaşırsa, praqmatik münasibət meydana gəlir. Dildə semiotik və sintaktik səviyyədə həmişə inkişaf və dəyişmə gedir. Bir dil işarəsinin müxtəlif mənalara alması, mənasını genişləndirməsi, praqmatik prosesdir. Praqmatikada əsas problem işarə-ışarələyən-ışarələnen məsələsidir. Dilçilikdə bu məsələnin əsasını böyük İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössür qoymuşdur. O, ünsiyyət prosesində, bir-birini anlama prosesində işarə (sema) məsələsinə o dərəcədə yüksək qiymət verirdi ki, hətta dilin özünü semiotikanın bir hissəsi adlandırırdı. Doğrudur, dil də işarələrdən ibarətdir, amma dil işarələrini başqa işarələrlə eyniləşdirmək olmaz. Məsələn, başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da işarələrlə (əşyavi, söz və hərəkət) ən dərin mənalara ifadə etmişlər. Amma onların mənasını hamı başa düşmür (Məsələn, İlyasın, Daşdəmiri nağıllarında, “Bir qalanın sirri” filmində çox adam əşyavi və söz-ışarə mənasını başa düşmür. Buna görə də dili heç bir işarə sistemi əvəz edə bilməz. Çünki dil işarələri konkret, başqa işarələr ixtiyari-çoxmə

nalıdır. Məsələn, əgər bir kabinetin qapısı açıqdırsa, ona verilən mənalər dəqiq deyil ehtimal olacaqdır. Buna görə də çox vaxt belə işarələr razılaşıdırılır.

MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA VƏ XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DİLÇİLİYİN ROLU

Dilçiliyin özünün bir elm kimi inkişafı mədəniyyətin inkişafından xəbər verir. Bütün elmlər mədəni inkişafın nəticəsidir. Onların hamısı bu və ya digər dərəcədə mədəniyyətin inkişafına xidmət edir. İctimai elmlər isə milli mədəniyyətin inkişafına daha çox kömək edir. Bu sahədə dilçiliyin xüsusi yeri vardır. Mədəniyyətin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dildən istifadə edilməsin. Bu isə ədəbi dilin üslubi diferensial xüsusiyyətlərini şərtləndirir. Məs., ədəbi dilin mətbuat üslubu, poetik üslub və s. məhz dil normalarına əməl etməklə yaranır ki, bunu da tənzim edən, ümumiləşdirən dilçilik elmidir. Əgər səhnə üslubu elmi üslub ilə eyniləşmiş olsa, onda dramaturgiyada bədiilikdən danışmaq olmaz.

Mədəniyyətin inkişafında dilçiliyin tətbiqi sahəsi daha çox iştirak edir. Məs., leksikoqrafiyanı götürək; dilçiliyin bu sahəsi bu və ya digər elm və mədəniyyət sahəsi üçün lüğətlər hazırlamaq, ensiklopediyalar tərtib etmək üçün elmi əsas verir. Bir xalqın milli ensiklopediyasının yaranması onun milli mədəniyyəti üçün çox vacib meyarlardan biridir.

Tətbiqi dilçiliyin tərcümə nəzəriyyəsi dünya elm və

ədəbiyyatı ilə tanış olmaq üçün lazım olan tərcümə işlərim düzgün istiqamətləndirir və onun

elmi-metodoloji əsaslarını hazırlayır. Tərcümə prinsipləri, metodları, tərcüməçinin mövqeyi, tərcümə edilən əsərin növ və janr xüsusiyyətləri və s. nəzərə alınmadan əsəri uğurla tərcümə etmək olmaz. Bu prinsipləri hazırlayan, sistemləşdirən məhz dilçilikdir.

Orfoqrafiya nəinki yazı mədəniyyəti, habelə elmi düzgünlük və yazıda dəqiqlik deməkdir. Bu gün dünya dilləri əsasında çoxlu mətbuat, kitab, jurnal, qəzet və s. nəşr edilir. Əgər bu metodu orqanların hər biri istədiyi kimi yazsa, daha doğrusu, ümumi prinsiplər olmasa, onda yazıda hərc-mərclik yaranar, çox vaxt yazanla oxuyan arasında düzgün kommunikativ münasibət yaranmaz. Dilçilik elmi belə bir çətin vəzifənin öhdəsindən gələrək ümumi düzgün yazma prinsiplərini müəyyənləşdirib həyata keçirir.

Məlumdur ki, elmi-ədəbi dil normalarını dilçilik elmi hazırlayır. Orfoqrafiyada olduğu kimi, düzgün ədəbi tələffüzdə (orfoepiyada) də xüsusi, hamının riayət etməli olduğu normalar mövcuddur. Orfoqrafiya ilə orfoepiyanın qarşılıqlı münasibətini də dilçilik müəyyən edir. Belə ki, «Danışdığımız kimi yazmalıyıq və ya yazdığımız kimi danışmalıyıq?» prinsipinin tətbiqi dilçiliyin mühüm sahəsidir. Yazdığımız kimi danışsaq, dildə bayağı tələffüz formaları yaranar, çox vaxt ağırlıq törənər. Bu, müxtəlif sahələrdə – səhnə nitqində, televiziya və radio diktorlarının nitqində, elmi məruzə və mühazirə oxuyan natiqlərin dilində qeyri-normal, qeyri-sabit vəziyyət yaradar ki, bu da milli mədəniyyətin inkişafına mənfi təsir göstərir. Dilçilik elminin yaratdığı orfoqrafiya prinsipləri və orfoepiya normaları bu sahələr arasındakı nisbəti tənzimləyir.

Bu və ya digər xalqın dilində olan ədəbi, bədii irsi müəyyənləşdirmək, onların elmi-tənqidi mətnini hazırlamaq məhz dilçiliyin vəzifəsidir.

Ümumiyyətlə, normativ qrammatikalardan tutmuş dilçiliyin geniş elmi problemlərinə qədər elə bir sahəsi yoxdur ki, bu və ya digər dərəcədə mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olmasın.

Xarici dillərin öyrənilməsində də dilçilik əvəzsiz rol oynayır. Məlumdur ki, dili iki yolla öyrənmək mümkündür. Birinci, dilin öz qrammatik quruluşundan öyrənilməsi. Bu, dil mühitində dilin sərbəst öyrənilməsi deməkdir. Bu vaxt nə qrammatikanı,

nə də dilçiliyin başqa sahələrini bilmək tələb olunur. Bu üsulla dilin öyrənilməsi asan başa gəlsə də, adamı dilçi etmir, ona kömək edir. Xarici dili mükəmməl elmi əsaslarda öyrənmək, həm də qrammatika vasitəsilə öyrənmək üçün dilçilik problemlərini yaxşı bilmək lazımdır. Ana dilinin təbii materialının əsasında xarici dili öyrənmək üçün dilçiliyin müqayisə-tutuşdurma metodundan istifadə etmək lazımdır. Müqayisə eyni sistemli dillər arasında aparılırsa, müxtəlif sistemli dillər arasında tutuşdurma-qarşılaşdırma metodundan istifadə edilir. Dilçilik elmi tutuşdurma-qarşılaşdırma metodunun elmi-üsulu əsaslarını hazırlayır. Dilçiliyin bu metodundan istifadə edilməsə, Azərbaycan auditoriyasında xarici dili tədris etmək mümkün olmaz. Tutuşdurma-qarşılaşdırma həm fonetik, həm leksik-frazeoloji, həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə aparılır. Cümlə quruluşu konstruksiyalarının izahında, cümlə üzvlərinə suallar verilməsində mütləq xarici dili ana dili ilə qarşılıqlı müqayisə etmək lazım

gəlir.

Xarici dili öyrədərkən onun qrammatik tipi, qrammatik qanun və kateqoriyaları haqqında düzgün məlumat vermək üçün həmin dilin tipoloji cəhətdən hansı dil qrupuna aid olduğunu izah etmək lazım gəlir ki, bu da dilçilikdəki dillərin tipoloji- morfoloji təsnifi haqqında dərin məlumatı olmadan mümkün deyil.

Öyrənilən xarici dilin hansı dil ailəsinə, həmin ailədə hansı qrupa (yarımqrupa) daxil olmasını bilmək çox zəruridir. Xarici dili elmi şəkildə öyrədə bilmək üçün həmin dilin daxil olduğu konkret dil ailəsinin digər nümayəndələri haqqında da geniş məlumat vermək lazımdır. Bu isə dünya dillərinin geneoloji təsnifini bilmədən mümkün deyil. Məs., öyrədilən dilin roman və ya german qrupuna daxil olmasını izah edərkən mütləq həmin qrupa daxil olan başqa dillərin fonetik, leksik, morfoloji, hətta sintaktik cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini və bu fərqlərin səbəbini izah etmək lazımdır. Nəhayət, bunu demək kifayətdir ki, xarici dil dərslərinin özü ümumi dilçilik çərçivəsində və ondan çıxış edərək tərtib edilir. Belə ki, ingilis, alman, fransız dilində fonem məsələsini izah edərkən İ. A. Boduen de Kurtenenin ümumi fonem nəzəriyyəsini əsas götürmək lazım gəlir. Bu fikri dilin başqa vahidlərinə də aid etmək olar. Bir sözlə, xarici dil müəllimi hazırlamaq üçün

birinci növbədə tələbədə ümumi dilçilik haqqında əsaslı elmi bilik formalaşdırmaq lazımdır. Əks təqdirdə tələbə öyrəndiyi dilin qayda və qanunlarından sərbəst baş çıxara bilməz. Bundan əlavə, öyrəndiyini praktik şəkildə müqayisələrlə əsaslı surətdə başqasına çatdırma bilməz.

III

FƏSİL

DİL VƏ ONUN CƏMIYYƏTDƏ ROLU

DİLİN MAHIYYƏTİ

Dil haqqında elmin uğurlu inkişafı dilin mahiyyətini düzgün dərk etməkdən asılıdır. Dilin ictimai mahiyyətindən bəhs edərkən xüsusi bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu da dilin cəmiyyətin üzvü olan konkret fərdlərlə əlaqəsi məsələsidir. Elmi dilçilikdə və ədəbi dilin bir sıra üslublarında tez-tez belə ifadələrə rast gəlirik: «Vaqifin dili», «əsərin dili», «Puşkin dilinin lüğəti», «ölü dil», «yazıçının dili», «obrazın dili», «musiqi dili», «qəzet dili», «quş dili», «kitab dili», «ayaqqabı dili», «alovun dili» və s. Yuxarıda adları çəkilən dil sözləri geniş mənada işlənmişdir.

Buradakı dil sözlərini 4 qrupa bölmək olar:

1 Fizioloji mənada işlənənlər (*mal dili*) – bu, müəyyən orqanizmin adıdır.

2 Çoxmənalılığa görə – ümumi oxşarlıq və funksional oxşarlığa görə işlənənlər (*ayaqqabı dili, alovun dili*).

3 Ümumi ifadəlilik mənasında – fikir ekspressivliyini təmin etdiyinə görə (*musiqi dili, tablounun dili*).

Məlumdur ki, musiqi əsəri təğənni səslərdən ibarət olub musiqi alətləri ilə ifa edilir. Burada forma və mahiyyət mövcud olur. Yəni forma dedikdə – «əsər nədə ifa edilir»; mahiyyət dedikdə isə «əsər nə kimi fikir aşılayır» məsələsi nəzərdə tutulur. Bəllidir ki, musiqi ilə həyəcanlı, şadlıq, qəzəb, kədər və s. dərin hisslər ifadə etmək və yaratmaq olar. Burada ikitərəfli münasibət olduğundan musiqi dilin kommunikativ funksiyasına

yaxınlaşmış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, musiqi ilə fikir ifadə edilə bilməsinə baxmayaraq, o, dili əvəz edə bilməz. Çünki dilin ifadə etdiyi konkret mənalara «musiqi dili» ilə ifadə etmək olmaz. «Musiqi dili» ilə mücərrəd və həyəcanlı fikirləri ifadə etmək olar.

4 Şərti mənada işlədilən dil (məs. *quş dili*) istər bədii ədəbiyyatda, istər şifahi xalq ədəbiyyatında quşların guya

danışmasına dair çoxlu misala rast gəla bilər. İlk baxışda adama elə gəlir ki, doğrudan da, quşlar danışa bilər və ya nə vaxtsa danışmışlar. Elo dahi Nizaminin «Sirlər xəzinəsi»ndəki «Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti» hekayətini götürək. Burada bayquşlar guya danışır və hətta onlar padşahı tənqid edir. Bu nə deməkdir? Dahi şair yalanmı danışır? Quşlar danışarmı? kimi suallar meydana çıxır. Nağıllarımızda quşların danışmasına aid nə qədər misal var!

Bütün bu sual və müəmmalara düzgün cavab vermək üçün dilin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Müqayisəli dilçiliyi başqa cərəyan və məktəblərdən fərqləndirən başlıca cəhət, onun dili ictimai hadisə kimi qəbul etməsi, mahiyyətini düzgün qiymətləndirməsidir. Dil ictimai hadisədir dedikdə burada çoxlu fikir və ideyalar əhatə edilmiş olur. Hər şeydən əvvəl bu o deməkdir ki, dil insan cəmiyyətinin üzvi atributudur. Onu insan məhz cəmiyyətdə öyrənir, Cəmiyyətdən kənarada olan adama dil lazım deyil.

Elmə çoxlu hadisə məlumdur ki, insan övladı cəmiyyətdən kənarada qaldıqda dildən də məhrum olur. Tarzan, Mauqli və s. məhz belələrindəndir. İndiyədək

ateist dünyagörüşü uşaqların qorxunc ruhlar tərəfindən oğurlanmasını qeyri-elmi hesab edirdi. Lakin bir neçə hadisə sübut etdi ki, insan cəmiyyətdən kənarında insan ola bilməzdi. Qurd, xallı pələng, ayı və başqa heyvanların uşaqları aparıb «təbiyət» etmələri haqqında elmə çoxlu hadisə məlumdur. Prof. N. Məmmədov «Dilçiliyə giriş»in 1966-cı il nəşrində, «Azərbaycan gəncləri» qəzetindən (12. IV. 1957. N- 44) «Tarzan vardırmi?» adlı məqaləni eynilə vermişdir. Dilin ictimai hadisə olmasını düzgün sübut etmək üçün həmin hadisəni əsərdən eynilə vermək faydalı olardı:

«...Almaniya Respublikasında çıxan «Noye berliner illyustrirte» jurnalında bir neçə belə hadisə haqqında yazılmışdır.

Üç il bundan əvvəl 1954-cü ildə (yanvarın 17-də) Hindistanın Laxnau şəhərində belə bir hadisə baş vermişdir.

Dəmir yol çeşidləmə stansiyasının fəhləsi kömür vaqonlarının birinə girəndə vaqonun küncündən qəribə bir səs eşitdi. Fəhlə səs gələn tərəfə baxıb, qarşısında dişləri bir-birinə dəyən çox qəribə, insanabənzər bir canlı görüb, çox təəccüblənmiş və qorxuya düşmüşdür. Tamamilə lüt olan bu canlının bədənində çoxlu çapıqlar və cırmaq yerləri var idi. Canlının başından uzun, kilgələnmiş hörüklər sallanırdı.

Dəmiryolçu özünə gələndən sonra qarşısında «qurd uşaqları» adlananlardan birinin durduğunu başa düşdü. Dəmiryolçunun vaqonda rast gəldiyi 9 yaşlı oğlan uşağı idi. Bu uşağı Laxnau şəhərindəki xəstəxanaya gətirdilər. Xəstəxananın direktoru doktor Şirana oğlana Ramu adı verdi.

Qurd tərəfindən yemləndirilmiş uşağın xəstəxanada olması xəbəri ətrafa yayıldıqdan sonra naxpurlu meyvəsatan Maxebra Prasad adlı birisi xəstəxanaya gəlib dedi ki, 8 il bundan qabaq qurdlar onun oğlunu oğurlamışlar. O vaxt uşaq 13 aylıq imiş.

Əlbəttə, qurdların yanında böyümüş oğlanla mütənəsib bədənli Mauqli arasında yerlə göy qədər fərq var idi.

Ramu iməkləyə-iməkləyə gəzirdi. Onun ayaqlarında və əllərində çox uzun dırnaqları var idi. Ramunun dizinin dərisi çox kobudlaşmışdı. Onun çənəsi son dərcə irəli çıxmış, dişləri isə ağzından bayıra uzanmışdı. Həkimlər uşağa insan xasiyyətləri aşılacaqqlarına şübhə edirdilər).

Budur, başqa bir hadisə! Hindistan kəndlərindən birində qorxuya düşmüş sakinlər gecələr kəndə «meşə ruhlan» gəldiyindən danışirdilər. Bu ruhlar kəndə gecələr iki adam şəklində gəlirdilər. İməkləyə-iməkləyə qaçan bu insanları iki dişi, iki erkək qurd müşayiət edirdi. Kəndlilər ruhların gəldiyi qurd yuvalarını kəndin ruhanisi Sinqhə göstərdilər. Ertəsi gün ovçular yuvanı əhatə etdilər. Yuvadan iki qız tapıldı. Qızlardan birinə iki yaş, o birinə isə 8 və ya 9 yaş vermək olardı. Yaxşı, bəs bu qızlar qurd yuvasına hardan düşmüşdür? Yəqin ki, onları qurdlar oğurlamışlar.

Ruhani kiçik qızı Amala, böyük qızı isə Kamala adlandırdı. Çox keçmədən Amala uşaq evində öldü. Kamala isə hələ

bundan sonra bir neçə il də yaşadı. Ruhani Kamalanın necə «insanlaşdığı» barəsində xüsusi gündəlikdə qeyd edirdi.

Kamala əvvəllər iməkləyə-iməkləyə gəzirdi. O, günəşin parlaq şüalarından, oddan, onu çimdirmək istəyəndə isə sudan bərk qorxurdu. «Cəngəllik» uşağı otağın qaranlıq küncündə, həm də üzü divara çevrilmiş halda əyləşməyi daha çox sevirdi. Kamala əllərinin köməyi olmadan əti çiy yeyirdi. O, əti dişləri ilə didib dağdır, sonra yalnız döşəmənin üzərinə qoyulduqda yeyirdi. Kamala əsla yağlı şeylər yemirdi. İlk günlər Amala və Kamala gecələr üç dəfə: axşam saat 10-da, gecə saat 1-də və 3- də ulaşırdılar. Yalnız iki il keçdikdən sonra Kamala ayaq üstə durmağa alışdı. Daha iki il keçəndən sonra isə o, ayaq üstə yeriyə bildi. Lakin o ayaq üstə qaçmaq istədikdə əllərini də yerə qoyurdu. Kamala danışmağı da öyrənmişdi. O, dörd ildə yalnız 6 söz öyrənmişdi. Bundan sonrakı üç ildə isə əlavə olaraq 39 söz bilirdi. Kamalanı qurd yuvasında tapanda 9 yaşı var idi. Buna baxmayaraq, onun inkişaf səviyyəsi 6 aylıq uşağın inkişaf səviyyəsində idi. Kamala 17 yaşına çatanda onun inkişaf səviyyəsi dörd yaşlı uşağın inkişaf səviyyəsinə bərabər idi.

Bu misalı təfəsilən verməkdə məqsədimiz bundan ibarətdir ki, insan övladı cəmiyyətdən kənarında dil öyrənmə bilməz.

Xalq arasında çoxlu rəvayətlər vardır ki, guya bizim cəmiyyətlə əlaqəsi olan, amma tam insan keyfiyyətinə malik olmayan varlıqlar da mövcuddur. Hətta onlarla hesablaşmaq, onları nəzərə almaq lazımdır. Məhz keçmişdə unu dəyirməndən evə gətirəndə kisenin üstünə dəmir parçası qoyarmışlar ki, hal, «bizdən başqalar»ı aparmasınlar. Deyilənə görə, at sahibləri səhər tövləyə gedəndə dəfələrlə atları tərlə görmüşlər.

Deməli, «bizdən başqaları» kecə ikən atları minib yormuşlar.

Bir neçə dəfə geyilməmiş paltarda xörək izi və ya yağ ləkəsi görmüşlər. Güman ki, paltarları «bizdən başqaları» geyib məclisə getmişlər.¹

Başqa bir misal. Deyilonə görə, keçmişdə Şəfa adlı bir qarı evə qayıdanda bir nəfər əcaib qadının evdə qovurma yediyim görmüşdür. Qadının başı kilgələnmiş, dişləri uzanmış, dirnaqları caynağa çevrilmiş, əynində isə nimdaş paltar var imiş. Şəfa qarı özünü itirmədən ehmalca qadına yanaşmış və öz yaxasındakı iynəni (deyirlər hal poladdan və dəmirdən qorxur) onun yaxasına sancmışdır. Əcaib qadın iynəni çıxarmaq üçün çox yalvarmışsa da, Şəfa qarı çıxarmamış və qadını evdə saxlayıb ən ağır işlərdə işlədirmiş. Amma hal cinsindən olan qadın tərsa imiş, yəni hər şeyi tərsinə edərmiş. Buna görə də Şəfa ona əmr verəndə öz istəyinin əksini deyərmiş. Bir gün hal uşaqlardan xahiş etmişdir ki, döşündəki iynəni çıxarsınlar. Uşaqlar iynəni çıxardıqdan sonra hal sərbəstləşmiş və evin damına qalxaraq Şəfanı səsləmiş və demişdir: «Evində erkək nəsli, ocağında kül qalmasın». Sonra hal yoxa çıxmışdır. Yaşlılar təsdiq edirdi ki, Şəfa qarının əri, üç oğlu dalbadal ölmüş, beləliklə onların nəsli kəsilmişdir.

Bu hadisələr müasir adama qərribə gəlir. Necə

¹ N. Məmmədov, A. Axundov. «Dilçiliyə giriş». B. 1966. səh. 10 – 11. Eyni hadisəni В. И. Кодухов («Введение в языкознание». М. 1987. ст. 29 – 30). В. Н. Перетрухин («Введение в языкознание». Воронеж. 1973. стр. 19). М. Сидоров («Как человек стал мыслить». М. 1965. ст. 13 – 27) misal göstərirlər.

olmuşdur ki, hal qadın azərbaycanca danışa bilmişdir. Bəlkə qaçqın dövründə qız uşağı ata-anasından ayrı düşmüşdür? Bu sirri açmaq hələ mümkün deyil. Bəs indi hamının danışdığı və hətta gördüyü qar adam necə? Bu bir daha sübut edir ki, «bizdən başqaları» vardır, amma gözə görünməzlər. Əgər adi bir insanı da cəmiyyətdən təcrid etsən o danışa bilməz. Bu bir daha təsdiq edir ki, dil ictimai hadisədir, cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətsiz dil yaşaya bilməz, habelə dilsiz də cəmiyyət təşkil etmək olmaz.

Dil xüsusi ictimai hadisədir O, fizioloji, bioloji, psixoloji hadisələrdən və bütün başqa ictimai hadisələrdən öz xüsusi əlamətləri ilə ayrılır.

Dil fizioloji hadisə deyil. Molumdur ki, fizioloji faktorlar bütün canlılara irsən keçir. Belə ki, fiziki gümrahlıq, sifət quruluşu, saçların və gözlərin rəngi, sağlamlıq və ş. ata-anadan övlada irsən keçir. Dil isə irsi-fizioloji faktor deyil. Əgər bizim ana dilimiz Azərbaycan dilidirsə və bu dildə danışırıqsa, bu, heç də ata-anamızın azərbaycanlı olduğuna görə deyildir. Bunun səbəbi odur ki, biz Azərbaycan dili mühitində yaşayırıq. Bunu çox asan sübut etmək olar. Bir azərbaycanlı uşağı öz ana dilini

Bilməyən ailədə böyükdə (belə hallar çoxdur) bu dili bilməyəcəkdir. Əgər dil irsi keçsə idi, yəqin ki, həmin uşağın valideynlərinin babaları ana dilini mükəmməl bilən azərbaycanlı olduğu üçün onların dili öz övladlarına və nəvələrinə keçərdi. Bu məsələ dilin mahiyyətini dərk etmək, düzgün qiymətləndirmək üçün tutarlı arqumentdir. Dilin irsən keçməsi haqqında hələ qədim dövrlərdə də fikir söyləyənlər olmuşdur. 460 il

bundan əvvəl Hindistan padşahı Əkbərin sarayındakı alim-kahinlər dilin irsən keçməsi haqqında təkidlə fikir irəli sürmüşdülər. Hökmdar onların fikri ilə razılaşmamış və apardığı dəhşətli bir təcrübə ilə fikrini sübut etmişdir; təzə anadan olmuş, müxtəlif irsə mənsub olan bir neçə uşağı valideynlərindən alıb adamlardan təcrid etmişdi. Uşaqlara xidmət edən qızların dilini kəsmişdi ki, onlarla danışa bilməsinlər. Xidmətçi qızlar uşaqların bütün maddi və fizioloji ehtiyaclarını təmin edir, amma onları dindirə bilmirdilər (onları dindirmək qadağan olmuşdu). Bir neçə il keçdikdən sonra padşah saray alimlərini toplayıb, uşaqların gətirilməsini əmr edir. Balaca uşaqlar bir neçə yaşında olmalarına baxmayaraq, nəinki başqaları ilə, habelə bir-biri ilə ünsiyyət saxlaya bilmirlər. Bununla hökmdar öz fikrini, dilin irsən keçmədiyini sübut etmiş hesab edir.

Dil psixoloji hadisə də deyildir (Dili insan ruhu, psixikası, geniş mənada xalq psixologiyası ilə əlaqələndirmək cəhdləri çox olmuşdur. Doğrudur, xalqın psixologiyası, dünyagörüşü bu və ya digər dərəcədə dildə əks etdirilə bilər, amma insan psixologiyasının dilə təsir etməsindən danışmaq yanlış olardı. Dili insan psixologiyası ilə əlaqələndirən XIX əsrin psixoloji cərəyan nümayəndələri də dili fərdi psixoloji akt hesab edirlər. Əslində bir nəfərin psixoloji vəziyyətinin dilə heç bir təsiri yoxdur. Bu, ancaq danışanın nitqinə təsir edə bilər. Dili psixoloji hadisə hesab etmək, başlıca olaraq, dillə nitqi eyniləşdirməkdən irəli gəlir. Dil fərdi psixoloji hadisə olsa idi, onda adamın danışması üçün heç də cəmiyyət lazım olmazdı, hər kəs öz-özünə danışardı. Bundan əlavə, dil psixoloji hadisə olsaydı, hər

kəsin öz dili ola bilərdi. Onda dil ümumi yox, xüsusi olmalı idi.

Dili bioloji hadisə də hesab etmək olmaz. XIX əsrdə alman alimi Avqust Şleyxer məhz belə hərəkət etmiş, dili bioloji hadisələr sırasına daxil etmişdi. Buna görə də belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, dil bioloji faktor olaraq, təkamül nəzəriyyəsində deyildiyi kimi yaranır, inkişaf edir, öz yüksək dərəcəsinə çatıb, nəhayət, ölür. Dilin inkişaf edərək daha da təkmilləşməsi sübut edir ki, dil bioloji hadisə deyil. Əgər dil bioloji hadisə olsaydı, ölərdi. Məlumdur ki, dilin ölmə səbəbi onun inkişafının nəticəsi deyil. Dil yalnız nitq şəklində mövcud olmadıqda, yəni canlı şəkildə işlədilmədikdə istifadədən qaldıqda ölür.

Deməli, dil ona görə inkişaf etmir ki, ölsün, o cəmiyyətin inkişaf etmiş tələblərini daha yaxşı ödəmək üçün inkişaf edir.

Bu dediklərimizdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dil fizioloji, psixoloji, bioloji hadisə deyil, ictimai hadisədir.

Dil ictimai hadisə olaraq cəmiyyətlə bağlıdır. Cəmiyyətlə bağlı olan bütün hadisələr ictimaidir.

Yuxanda dediyimiz kimi, dil spesifik ictimai hadisədir. Bu, dilin başqa ictimai hadisələrlə nə dərəcədə oxşar və ya fərqli olduğunu da izah etməyi tələb edir.

Dilin sinfliliyi haqqında. Məlumdur ki, hər bir sinfin, ictimai zümrənin həyatda öz mənafeyi, öz həyat tərzini, öz mövqeyi vardır. Buna görə də həmin zümrənin şüuru məhz öz zəminində formalaşır və başqalarından seçilir.

30 ilə qədər dilçilikdə hakim mövqə tutan N. Y.

Marr nəzəriyyəsi dilçiliyi yanlış yola aparmış, vulqar materializm platformasından çıxış edərək dili sinfi kateqoriya hesab etmişdir. O, «Dil və təfəkkür» adlı əsərində şüurla təfəkkürün fərqi görə bilmədiyi üçün sinfi şüur əvəzinə sinfi təfəkkür və sinfi dil olduğunu iddia etmişdir. N. Y. Marr yazırdı: «Belə rəy deməyin nə qədər məsuliyyətli iş olduğunu tamamilə başa düşərək, bu məsələdə öz yoldaşlarımla çoxundan əsaslı surətdə ayrılaraq, mən israr edirəm ki, sinfi olmayan dil yoxdur, demək, sinfi olmayan təfəkkür də yoxdur».¹

N. Y. Martin bu fikrini şərh etməyə ehtiyac yoxdur. O, dilin ictimai mahiyyətini düzgün qiymətləndirə bilmədiyi üçün onun

təfəkkürlə əlaqəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini də düzgün izah edə bilmirdi. Onun dili bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab etməsi dediklərimizə sübutdur. Marra görə, hər bir bazisin özünəməxsus əxlaq normaları, təhsil sistemi olduğu kimi dili də olmalıdır.

Bu fikirlərin hər ikisi yanlıştır. Əgər dil sinfi olsaydı, hər bir sinfin öz dili olmalı idi. Əksinə, dildə bütün sinif, zümrə və təbəqələrin dil yaradıcılığı eyni şəkildə öz əksini tapır.

Dili bazis üzərində üstqurum kateqoriyası hesab edən Marr tezisini də çox asanlıqla təkzib etmək olar. Əgər dil üstqurum kateqoriyası olsaydı, bazis dəyişən kimi o da dəyişməli idi. Halbuki dünya tarixində yüzlərlə dövlət dəyişmiş, özü ilə dil yaradan bir bazis olmamışdır.

Bəs onda dili başqa ictimai hadisələrdən

¹ N. Y. M a r r. «Dil və təfəkkür». M. 1931, soh. 4. 168

fərqləndirən nədir? Dil spesifik ictimai hadisə olaraq heç bir hadisəyə oxşamır. Dili başqa ictimai hadisələrdən aşağıdakı fərqlər ayırır:

1 Dil bütün ictimai hadisələrdən qədimdir. Bunu sadə məntiqlə sübut etmək olar. Əgər bütün ictimai hadisələr cəmiyyət formalaşdıqdan sonra meydana gəlsə, cəmiyyətin formalaşması üçün dil lazım idi.

2 Dilin inkişaf qanunları vardır. Başqa ictimai hadisələr isə daxili qanunlarından daha çox səbəb-nəticə əlaqəsinə bağlıdır.

3 Dil obyektivdir, heç bir subyektə, onun iradəsinə tabe deyil. Başqa ictimai hadisələr isə subyektiv olub, müəyyən subyektədən asılıdır. Məs., seçkilər keçirilməsi, bu və ya digər yubileyin keçirilməsi, xarici müğənnilərin konserti cəmiyyətlə əlaqədar olduğu üçün ictimai hadisədir. Hər hansı bir subyekt – ixtiyar sahibi olan adam seçkilərin və ya yubileyin keçirilməsinə, konsertə həlledici təsir edər və onları hətta qadağan edə bilər. Amma heç kəs dil haqqında əmr verə bilməz, heç kəs deyə bilməz ki, filan dil inkişaf etdirilsin, filan dilin inkişafı dayandırılınsın və yaxud sabah heç kəs təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə işlətməsin. Bu məsələni görkəmli Azərbaycan yazıçısı Y. V. Çəmənzəminli belə izah edir: «Dil qayımaqlıq (sünilik) sevməz, zor və gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər,

qalxar, qol-qanad açar və bu asudəlik və təbiilik sayəsində elə gözəl, zərif və geniş bir hala gələr ki, hamını heyra qoyar. Dilin kökü camaatımızın əsrlərlə yaratdığı el ədəbi) yalındadır. Gərək onlar toplansın, öyrənilsin, əzbərlənsin. Dil axtaran gərək camaatımızın

arasında gəzsin».¹

4) Başqa ictimai hadisələrin hamısına nisbətən dil dahi sabit və uzunömürlüdür. Başqa ictimai hadisələrin cəmiyyət dən çıxması ona o qədər də təsir etməz. Amma dilin ölü cəmiyyətdən çıxması həmin cəmiyyətin sonu deməkdir.

5) Cəmiyyətin varlığı üçün heç bir hadisə dillə müqayisə edilə bilməz. Başqa hadisələr öz əhəmiyyətinə görə dildən çox aşağıda dayanır.

6) Başqa ictimai hadisələr subyektiv olduğu üçün sinfi xarakter daşıyır. Dil isə sinfi deyil.

7) Başqa ictimai hadisələr bazislə əlaqədardır, ona xidmət edir. Dil isə bazislə əlaqədar olsa da, ondan asılı – yəni onun üstqurumu deyil.

DİLİN CƏMİYYƏT HƏYATINDA ROLU

Cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, orada dildən istifadə edilməsin. Cəmiyyət özünün mövcudluğu, inkişafı üçün dilə borcludur. Əgər dil olmasaydı, insanlar nəinki müasir inkişaf mərhələsinə çata bilməzdilər, habelə kollektiv şəkildə də birləşə bilməzdilər. Yəni dil – ünsiyyət olmasa, insanlar özləri nə fərd, nə cəmiyyət üzvü ola bilərdi. Bəşəriyyətin inkişafında çoxlu kəşflər olmuşdur. Lakin bütün bəşəriyyətin kəşflərinin heç biri öz əhəmiyyətinə görə dillə müqayisə edilə bilməz. Əslində dil və cəmiyyət qarşılıqlı asılılıq münasibətinə – dədir. Dil cəmiyyətin varlığı üçün hansı rolu oynayarsa, cəmiyyət də dilin yaşaması və inkişafı üçün həmin rolu oynayır. Əgər dil olmasa, insanlar bir-birini başa düşməsə, müxtəlif kontinentlərdən olan insanlar arasında necə münasibətlər yaranardı?

Sitat Y.Seyidovun «Yazıçı və dil» (B.1979 s.247) kitabından götürülmüşdür.170

Dil olmasa, insanlar bir-biri ilə yalnız heyvanların olduğu səviyyədə anlaşıla bilərdilər. Bu isə insan cəmiyyətinin. Bəşəriyyətin ümumi inkişafını təmin edə bilməzdi. Bu haqda maraqlı bir faktı xatırlamaq yerinə düşərdi.

Hind yazıçısı Balvanti Harş nağıl edir ki. «Beş ölkənin (Çin, Yaponiya, Koreya, Vyetnam və Hindistan) yazıçıları Moskvada olarkən bir yerdə bir stolda nahar edirdilər. Həmin günə kimi biz bir-birimizlə şəxsən tanış deyildik, yalnız dilimizə tərcümə edilərək qəzet və jurnallarda dərc edilən əsərlərimizə görə bir- birimizi tanıyırdıq. Görüşdə iştirak edən yazıçılar bir-birinin arxasınca ayağa qalxaraq sağlıqlar deyir, iki kişi və üç qadından ibarət tərcüməçilər isə onların dediklərini bizə çatdırırdılar. Biz başımızın işarəsi ilə razılığımızı bildirir, bir-birimizin əlini sıxır, qucaqlayır, öpür, dünya yazıçılarının sağlığına, xalqlar arasında sülh və dostluq şərafinə sağlıqlar deyirdik.

Əgər bizimlə tərcüməçilər olmasaydı, onda biz başqa bir dilin – hərəkət dilinin, əl dilinin köməyinə möhtac olardıq. Beş müxtəlif ölkənin beş dili əlin barmaqları kimi bir-birindən ayrılırdı. Lakin tərcüməçilər həmin beş barmağı birləşdirir, bir- birinə məhəbbət və ehtiramla bağlayırdılar. Tərcüməçim məni hər yerdə müşayiət edirdi. Mənimlə baletə, teatr tamaşalarına, mitinqə, konfransa, idman oyunları olan yerlərə, mağazalara gedirdi. Məni maraqlandıran hər şeyi o, yorulmadan tərcümə edirdi. Ancaq bir dəfə

nədənsə tərcüməçim yox idi və mən nahar etdiyim zaman su içmək istədim. Çünki mən bir hindli kimi çoxlu su içirəm, elə bil tropik qurşağın istiliyi mənim sümüklərimə çökmüşdü. Lakin mən nə istədiyimi stola xidmət edən adama başa sala bilmədim. Stəkanı götürüb ağzıma yaxınlaşdırdım. Xidmətçi gedib çaxır gətirdi. Mən öz dilimizdə ona dedim: «Çox sağ ol, istəmirəm». Bundan sonra o, əvvəlcə mənə araq gətirdi, mən onu da qaytardım. Sonra iso kofe, çay, mineral su, meyvə şirəsi, bir sözlə ağına hər nə gəldi gətirib verdi. Yalnız bircə adi suyu gətirmədi. İşarə dili mənim məhz nə demək istədiyimi ona çatdırı bilmədi». ¹ Ə. S. B a y r a m o v. İnsan danışmağı və fikirləşməyi necə öyrənmişdir. Bakı. 1963. səh. 28 - 29.

Bu misal dilin cəmiyyət, geniş mənada bəşəriyyət üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu çox aydın şəkildə göstərir. İndi Yer üzündə üç minə qədər dil varır. Bunlar vasitəsilə Yer kürəsinin bütün guşələrində olan adamlar bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilər.

Bir xalqın həyatında dil hansı rolunu oynayır? Yaxşı deyilmişdir ki, dil millət varlığının birinci, bəlkə də yeganə amilidir. Xalqın müstəqilliyi – formalaşmış olması onun ana dilinin varlığından asılıdır. Əgər bir xalqın ana dili yoxdursa, həmin xalq yaşaya bilməz. Burada ana dili ilə ana vətəni müqayisə etmək olar. Vətənin millət və ya xalq üçün əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, onların varlığı üçün dil daha vacibdir. Belə ki, tarix neçə-neçə vətənsiz xalq tanıyır. Amma onlar ana dilləri əsasında nəinki öz milli varlıqlarını qoruyub saxlamışlar, habelə milli mədəniyyətlərini də yaratmışlar. Və yaxud bir xalqı öz ölkəsindən başqa yerə

köçürsən, o, ölməz, öz dili əsasında özünün tarixini, ədəbiyyatını, elmini və s. yaşada bilər. Bunun əksinə olaraq bir xalqa hər şeyi ver. Onu maddi cəhətdən maksimum təmin et, Vətəninə lələzərə çevir, amma ana dilini əlindən al. Həmin xalq insan kimi yaşayar, amma millət olaraq elər. Dilin bir nəfər üçün də əhəmiyyəti vardır. Doğrudur, dil ümumi cəmiyyətə məxsusdur. Bununla belə, ayrı-ayrı fərdin cəmiyyət üzvü ola bilməsi üçün onun dilini bilməsi vacib şərtədir. Dil bilmək ayrıca götürülmüş bir fərd üçün nə kimi əhəmiyyətə malikdir. Əvvələn, nəhaq yerə demirlər ki, dil hünər sahibi xəzinəsinin açarıdır. Neçə dil bilsən bir o sayda adamsan və s. Bəs, ümumiyyətlə, danışa bilməyənlər, lallər cəmiyyətdə nə kimi mövqə tuturlar?

DİLİN FUNKSİYALARI

Dilin funksiyası dedikdə onun yerinə yetirdiyi vəzifələrin məcmusu nəzərdə tutulu. İşlənmə dairəsindən və geneoloji mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dillər müəyyən funksiyaları yerinə yetirməlidir. Belə ki, bəzi funksiyalar vardır ki, onları yerinə yetirməzsə, dil adlanma bilməz. Dilin başlıca funksiyaları ilə yanaşı, onun struktur elementlərinin yerinə yetirdiyi funksiyalar vardır ki, onlar da bütövlükdə dil funksiyasına aid

edilir. Məs., inteqral və diferensial funksiyalar əslində fonemlərə aiddir. Fonemin isə öz funksiyasını məhz dil sistemində reallaşdırdığı nəzərə alaraq bu funksiyaları da dilə aid edirlər. Çünki fonemlərdə olduğu kimi, dildə də inkişaf prosesində inteqrasiya və diferensiasiya prosesləri gedir. Dilin əsas funksiyalarından bir neçəsinə diqqət yetirək:

1) kommunikativ, 2) ekspressiv, 3) nominativ, 4)

idrakı 5) emotiv 6) inteqrallaşdırma, 7) diferensiallaşdırma.

Kommunikativ funksiya. Bu funksiyanın adı latın mənşəli – communicatia məlumat vermə mənasındadır. Bu funksiya dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmasını şərtləndirir. İnsanlar dildən başqa, əl hərəkətləri, uzun mimikası, şərti işarələr, siqnallar, musiqi, rəsm əsəri və s. vasitələrlə də ünsiyyət saxlaya bilər, müəyyən fikir ifadə edə bilərlər. Amma bunların heç biri insanlar arasında dil qədər dərin, dəqiq, sabit ünsiyyət yarada bilməz. Buna görə də «Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir» fikri tamamilə doğrudur.

Dil danışanla dinləyən arasında ikitərəfli münasibət yaratmalıdır. Yəni danışanla dinləyən arasında anlaşma olmalıdır, belə ki, danışanı dinləyən başa düşməli, danışan öz düşündüyü ətrafında dinləyeni daşındırmalıdır. (Kommunikasiya o vaxt baş verir ki, danışanla dinləyən arasında tam mənalı düşünmə və daşınma prosesi getsin. Əks təqdirdə iki adam bir- birini başa düşməz.

Bu, dilin kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi deməkdir.

Dilin ünsiyyət vasitəsi ola bilməməsi bir neçə halda mümkündür: a) danışan dinləyənin bilmədiyi dildə fikrini ifadə etdikdə, b) bir dilin leksik materialını başqa dilin qrammatik qəlibində təqdim etdikdə və s.

Birinci halda dinləyən eşitdiyi sözləri öz təfəkkür süzgəcindən (analizatorlarından) keçirə bilmədiyi üçün, həmin eşidilən material yalnız birinci siqnal sistemi səviyyəsində qalacaq. Hətta eşitdiyinə düzgün reaksiya da verə bilməyəcək. Nəticədə ikinci siqnal (siqnallar

siqnalı) dil yaranmayacaq.

İkinci halda kommunikasiyanın yaranmamasının səbəbi dillərin müxtəlif qrammatik quruluşa malik olmasıdır. Məsələn, Azərbaycan dili materialını rus dilinin qrammatik qəlibində və əksinə təqdim etdikdə fikir anlaşılır. Rus dilindəki «Qde mı naxodımsa?» cümləsini Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə etsək «Biz harada yerləşirik?» kimi tərcümə etsək, fikir alınmaz, hətta belə suala cavab da verməzlər.

Ekspressiv funksiya. Ekspres indi artıq hamının başa düşdüyü tez çatdırma mənasındadır. Dilçilik termini olaraq ifadəlilik, fikri ifadə etmə, çatdırma mənasında işlənir. Dilin bu funksiyası onun fikir ifadəsi vasitəsi olmasını şərtləndirir.

Görkəmli gürcü alimi A. S. Çikobava dilin bu iki funksiyasını müqayisə edərək üstünlüyü kommunikativ funksiyaya verir. O, yazır: «Dil üçün daha vacib olan nədir – ünsiyyət vasitəsi, ya fikir ifadəsi vasitəsi olmaq? İlk baxışda elə görünə bilər ki, axırıncı (fikir ifadəsi vasitəsi olmaq - A.B) çünki dediyini əvvəlcədən düşünmədən onu sözlərlə ifadə etmək olmaz. Bununla belə, dilin əsas vəzifəsi – ünsiyyət vasitəsi olmasından ibarətdir (kommunikativ funksiya)»¹.

Bunu A. Çikobava aşağıdakı fikirlə sübut edir ki, dil insan cəmiyyətində fikir ifadəsi vasitəsi kimi deyil, ünsiyyət vasitəsi kimi, yaranmışdır.

A. Çikobavanın fikri ilə qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Çünki ibtidai insan fikrini ifadə etmək üçün başqasına müraciət etmişdir.

İkinci tərəfdən, danışan fikir ifadə etməzsə, dinləyən nə başa düşəcək? Belə olduqda onlar arasında

ünsiyyət olacaqmı? Halbuki, fikir ifadə etmədən, Yəni obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında heç bir məlumat vermədən danışmaq olar. Məs., Şerbanın məşhur «moyca» Ky3ztpa ureKO öyrula- Hyna 6oxpa u KyapauHT öoKpeHKa» cümləsini götürək. Burada rus dilinin bütün qrammatik qanunlarına əməl edilmişdir. Amma sözlərin mənası olmadığı üçün fikir ifadə edilməmişdir.

Azərbaycan dilində də buna yüzlərlə misal göstərmək olar. Məs., *Buzovna dağ ciyərinin ayağı altındakı dairəvi kvadratdan doyunca doğrayıb raket plovu oldu.* Bu cümlədə qrammatik cəhətdən hor şey öz yerindədir. Amma cümlə bütövlükdə fikir ifadə etmədiyi üçün, ünsiyyət də yarada bilmir. Bu səbəbdən də demək lazım gəlir ki, bu funksiyalar bir-biri ilə qarşılıqlı olaqəddir. Bunun əksini düşünmək dillə təfəkkürü təcrid etmək, birinciyə üstünlük vermək kimi yanlış nəticəyə gətirər.

Nominativ funksiya. Adından da göründüyü kimi, bir dilin adlandırma funksiyasıdır. Yəni danışan nəyi isə adlandırmalı, nədənsə bəhs etməlidir. Bu da təfəkkürün elementləri olan anlayışlarla bağlıdır. Fikir anlayışlar zəncirindən ibarət olduğu kimi, cümlə də sözlər zəncirindən ibarətdir. Əgər danışan heç nəyi adlandırmasa, heç nədən bəhs etməsə, heç bir fikir ifadə etməz, bunsuz isə onu başa düşməzlər – kommunikasiya yaranmaz. Bunu çox asanlıqla sübut etmək olar. Avtosemantik (müstəqil mənalı) sözlər işlədilməyən söz yığımını cümlə hesab etmək olmaz, Məsələn, *Ah, görəsən, necə, bəli. kaş, heç, amma, qədər, ki, sonra.*

Bu söz yığımı da heç bir məna ifadə etməyib.

Çünkü buradakı dil vahidlərinin müstəqil-nominativ mənası yoxdur. Bu söz yığımı nə fikir ifadə edir, nə də ünsiyyət üçün yararır. Bu, bir daha subut edir ki, dilin funksiyaları bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədar olub, biri digərini şərtləndirir.

İdraki funksiya. Dilin idraki funksiyası dil vasitəsilə obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələri, ictimai həyatdakı mücərrəd kateqoriyaları dərk etməyə xidmət edir İnsan bütövlükdə dünyanı dil vasitəsilə dərk edir. İlk əvvəl konkret və gündəlik həyatda lazım olan əşyalar haqqında adamda anlayışlar yaranır. Məsələn, çörək, daş, su, xörək və s. haqqında üç-dörd yaşlı uşağın məlumatı olduğu halda, məhəbbət, xoşbəxtlik, xəyanət, sədaqət və s. haqqında onun heç bir anlayışı ola bilməz. Mücərrəd anlayışları dərk etmək üçün mücərrəd təfəkkür inkişaf etməlidir. Bu isə məhz dil vasitəsilə ola bilər. Atalar sözündə deyilir ki, kar olsun o qulaq ki gündə bir söz eşitməsin. Yəni gündə bir söz eşitməklə insan öz idrakını, dərk etməni, təmin etdiyi kimi, öz təfəkkürünü zənginləşdirir. İdrak prosesində insanın aldığı ilkin məlumat daha çox sözlərlə ifadə edilir. Bir sözlə, insan öz dili vasitəsilə təbiət və cəmiyyət sirlərini öyrənmiş və başqasına çatdırmışdır. Özündən əvvəl yaranmış bütün elmi idraki xəzinəni dil vasitəsilə əxz edir, özünün yaratdığı biliklər sistemini dil vasitəsilə gələcək nəsillərə irs qoyur.

Emotiv funksiya. Məlumdur ki, insan öz fikirləri ilə yanaşı, həyəcan, duyğu, hiss və s. bu kimi daxili cəhətləri də başqasına çatdırır. Bunun üçün dildə xüsusi vasitələr vardır. Belə ki, hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb və s. kimi daxili keyfiyyətləri ifadə etmək üçün

dildə nidalar mövcuddur. Doğrudur, bu hissələr nidalarla ifadə edildikdə emosionallıq daha yüksək, ekspressivlik daha güclü olur. Dilin qüdrəti ondadır ki, ani hiss və həyəcanı sabit şəkildə ifadə edə bilər, hiss, həyəcan həm ani, həm də subyektiv olur. Onların dillə ifadəsi isə sabit – daimi və obyektiv olur. Məsələn, bir adamın əlinə iynə batdıqda o, «uf!» deyir. Bunun əvəzində o, «əlimə iynə batdı» cümləsini də işlədə bilər.

İnteqral (birləşdirici) funksiya. Dilin sosial-ictimai funksiyalarından bəhs edərkən ünsiyyət prosesində onun birləşdirici vəzifəsindən də danışmaq lazımdır. Əslində, dildaxili inteqrasiya dilin xalq dili kimi formalaşdığı dövrdə baş verir. Yəni dil dialektlərarası oxşar və fərqli cəhətləri seçir, dialektlər əsasında yeni bir keyfiyyət yaranır. Müasir dilçilikdə inteqral funksiya danışıqdan beynəlmiləl dillərin vəzifəsindən bəhs edilir. Bu barədə V. İ. Kodusov yazır: «Dil öz inteqral funksiyasını o vaxt yerinə yetirir ki, o, beynəlmiləl və dünya səviyyəli ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilsin. ...xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməyən dil isə diferensial (fərqləndirici) funksiyaya yerinə yetirmiş olur».¹

DİLİN SİSTEMİ VƏ STRUKTURU

Sistem çox geniş anlayışdır. Obyektiv gerçəklikdə, ictimai həyatda, fəlsəfi anlayışlarda və s. sistem vardır. Sistem anlayışı haqqında hələ çox qədim zamanlarda alimlərin məlumatı var idi.

■ Görkəmli yunan alimi Demokrit (y. e. ə. 430 –

¹ Колухов В. И. «Введение в языкознание». М. 1987. стр.22

370) sübüt etmişdir ki, «hər bir əşya kiçik atomlardan ibarətdir, bir bir əşyanın öz xarici formasının olması isə onun atomlarının düzülmə sistemindən asılıdır. Sistem eynicinsli elementlərin hər hansı bir şəkildə birləşməsindən ibarətdir. Məlumdur ki, vahid, tək bir element sistem yarada bilməz. Sistem yaratmaq üçün müəyyən birləşmə toplusu lazımdır. Lakin hər hansı elementlər toplusu sistem əmələ gətirməz. Əşyalar, elementlər çoxluğu qaydasız (xaotik) və qaydalı (sistemli) şəkildə ola bilər. Məsələn, idarə üsulu sistemi, təhsil sistemi və s. müəyyən ierarxik i şəkildə birləşmişdir, hər hansı bir birləşmənin tərkibə çoxluğu və ya azlığı sistem üçün əhəmiyyətlidir. Düzdür, sistemin əvvəli və axırı olmalıdır. Məhz bu cəhətlə sistem başqa qaydasız birləşmələrdən seçilir. Məsələn, kənd təsərrüfatı briqadası nə inşaatçılar briqadasını müqayisə edək. Kənd təsərrüfatı briqadasında ya bağbanlar, ya əkinçilər, ya pambıqçılar birləşdiyi halda, inşaat briqadasında həm suvaqçılar, həm bənnalar, həm rəngsazlar birləşmiş olur. Kənd təsərrüfatı briqadasında eyni xarakterli əməklə məşğul olan adamlar, inşaat briqadasında isə | müxtəlif sənət adamları birləşmişdir. İnşaat briqadasını sistemlər sistemi adlandırmaq olar. Çünki həmin briqadanı təşkil edən ayrı-ayrı qruplar eyni cinsli sənət sahibləri olub sistem təşkil edirlər. Onların bir-birindən asılı təsəvvürü isə sistemin sistemini yaradır.

Dil də belədir Dil sistemlər sistemidir A. A. Reformatski sistemə belə bir tərif verir: «Sistem həmcins qarşılıqlı şərtlənən elementlərin birliyi»

Bu tərif dilin yarusdaxili sistemlərinə aiddir, Belə

ki, dil səviyyələri eynicinsli vahidlərdən ibarət olur. Məsələn, fonetik sistem fonemlərdən, leksik sistem – leksemlərdən, morfoloji sistem morfemlərdən ibarət olur.

Dilin sistemindən danışarkən onun strukturunu da unutmaq olmaz. Çünki dilin struktur işarələri sistem təşkil edir. Bu iki anlayışı eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, onları təcrid etmək də olmaz. A. A. Reformatskinin tərifinə görə «struktur bir ¹ vahid tam tərkibində müxtəlifcinsli elementlərin birliyi» Buradan aydın olur ki, dilin strukturu dedikdə dil səviyyələrinin birliyi nəzərdə tutulur ki, burada da eynicinsli dil elementləri mövcud olur.

Dilin sistemini sintaktik-üfqi şəkildə, strukturunu isə paradiqmatik – şaquli şəkildə təsvir etmək olar

Struktur ilə quruluşu eyniləşdirmək olmaz. Struktur müxtəlif cinsli elementlər məcmusu kimi, quruluş isə sadə, düzəltmə və mürəkkəb forma kimi başa düşülür. Dil strukturu dedikdə dil yaruslarının bir-biri ilə ierarxik şəkildə əlaqələnməsi nəzərdə tutulur

Dil sistemlər sistemidir dedikdə isə, dilin quruluş ünsürlərinin bir-birini vasitəli şəkildə təşkil etməsi və əlaqələnməsi nəzərdə tutulur. Fonemlər morfemləri, morfemlər leksemləri, leksemlər frazem və ya sintaqmalar, sonuncular cümləni, cümlə isə mətni yaradır. Bu da dil vahidlərinin sistemlər sistemini – strukturunu yaratması deməkdir.

¹ Реформатский Л. Л. «Введение и языкознание». М. 1967, стр. 25 В. Н. «Введение в языкознание». Воронеж. 1973. стр. 30

Dil yarusları. Dilçilik ədəbiyyatında rast gəldiyimiz «Dil səviyyəsi», «Dil yarusu», «Dil karkası» terminləri eyni mənada işlənir. Dil yarusları haqqında da fikirlər bəzən haçalanır. Məs. V.N. Peretruxin dil strukturunu iki yarusə bölür: a) diferensial, b) semantik.

Diferensial yarusə V. N. Peretruxin fərqləndirici elementləri – tonemləri daxil edir. Semantik yarusə isə «informatör işarələri» – sözləri, morfemləri, arammatik quruluşu daxil edir². Alimin bu fikri ilə razılaşımaq çətindir. Çünki dilin leksem və morfemlərini eyni səviyyədə hesab etmək düzgün deyil. Axı hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, bir yarusda yalnız eyni cinsli elementlər birləşir. Leksemlər, morfemlər isə müxtəlif cinsli dil elementləridir.

Dil strukturu üç səviyyədən ibarətdir: a) diferensial, b) semantik, v) konstruktiv. Diferensial yarus dil səviyyəsinin birinci mərtəbəsini təşkil edir. Burada yalnız fərqləndirici elementlər – fonemlər və onların sistemi mövcud olur.

Semantik səviyyə paradigmanın ikinci mərtəbəsini təşkil edir. Burada leksik-serrantik sistem mövcuddur. Bu yarus mənə yarusudur.

Üçüncü yarus – konstruktiv yarus dilin ən yüksək mərhələsi, özünəməxsus qrammatik konstruksiyalar mərtəbəsidir. Bu yaruslar mütləq və nisbi şəkildə müstəqildir. Onların mütləq müstəqilliyini şərtləndirən cəhət öz vahidlərinin olmasıdır. Hər bir yarusun öz vahidi vardır. Bu yarusların müstəqilliyinin nisbiliyi isə onunla əlaqədardır ki, bunlar arasında qəti sərhad qoymaq olmaz. Belə ki, bir yarusun vahidi başqa yarusə keçə bilir. Məsələn, «o» səsinə götürək. Bu, səs kimi

diferensial yarusun, işarə və şəxs əvəzliyi kimi semantik yarusun, cümlənin mübtədası və təyini olduqda isə konstruktiv yarusun vahidi olur.

DİL VƏ NİTQ

Ta qədim zamanlardan dillə nitq eyniləşdirilmişdir. Hətta A. A. Saxmatov və İ. A. Boduen de Kurtene nitqlə dili eyniləşdirərək «kənd dili», «şəhər dili», «vilayət dili» kimi terminlər işlətmişlər. Bu, dillə nitqin hüduqlarını qarışdırmaqdan irəli gəlir.

Dillə nitqi ilk dəfə V. Humboldt fərqləndirməyə cəhd etmişdir. Ferdinand de Sössür isə dillə nitq arasındakı mühüm fərqləri göstərmişdir. O, dili sosial hadisə hesab etdiyi kimi, nitqi də belə xarakterizə edir: «nitq həmişə fərddir, ona həmişə fərd hakimdir».

A. A. Reformatski göstərir ki, F. Sössür dillə nitqi fərqləndirəndə nə qədər haqlıdırsa, «ictimaini», «psixi» ilə eyniləşdirməkdə bir o qədər yanılır.

Dillə nitqin oxşar və fərqli cəhətlərinə nəzər salaq, Uyar cənətlər bundan ibarətdir ki:

- a) hər ikisi ilə məlumat vermək mümkündür.
- b) Dil nitq üçün əsas baza, nitq isə dilin ifadə formasıdır.
- c) Dil nitq şəklində reallaşır.
- d) həm dil, həm də nitq təfəkkürlə bağlıdır.
- e) Nitq şəklində mövcud olmayan dil ölümə məhkumdur.

Fərqli cəhətləri isə daha çoxdur:

- a) Dil ümumi, ictimai, nitq isə fərddir.
- b) Dil fərdin psixoloji prosesləri ilə əlaqədar deyil, nitq isə bundan asılıdır.
- v) Dil kodlaşdırıla bilir. Nitq isə məlumat

səviyyəsində qalır.

q) Dil vahidləri ilə nitq vahidləri eyni deyil. Məsələn, «Alma, almaya bənzər» cümləsində iki dil vahidi, üç nitq vahidi vardır.

ğ) Dil sabit, nitq isə keçici və anidir. Nitq dinamikdir, dil sabit.

d) Dilin formal qaydaları ilə nitqin qaydaları eyni deyildir.

e) Dil qanunları ilə nitq qanunları müxtəlifdir.

ə) Dil maddi deyil, nitq maddidir.

Nitq hər hansı informasiyanı başqasına çatdırmağa xidmət edir. Əslində insanlar dillə yox, nitqlə ünsiyyət saxlayırlar. Yəni insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi nitqdır.

Nitqin öz qanunları vardır. Belə ki, sözlərin seçilməsi, dinləyənin şəxsi və başqa cəhətlərinin nəzərə alınması, tonun alçaqdan yüksəyə inkişafı, emosionallıq, əl hərəkətlərindən və s. istifadə edilməsi nitqin başlıca şərtlərindəndir. Bunların heç birinin dilə dəxli yoxdur. Dil öz daxili qanunları əsasında inkişaf edən, təkmilləşən ictimai hadisədir.

Nitq müxtəlif məzmunundan asılı olaraq müxtəlif formalarda ola bilər. Belə ki, nitqdə veriləcək məlumatın xarakterinə görə natiqin seçdiyi üsullar da müxtəlif olmalıdır. Bu həm natiqin avazında, həm cümlələrin qurulmasında, həm terminlərdən və

yaxud ümumişlək sözlərdən istifadə etməsində özünü göstərir. Məsələn, oğər natiq elmi-kütləvi mövzuda mütlazim oxuyursa, onda tenninlərdən, çoxlu konkret faktlardan istifadə edə bilməz. Əgər eyni mövzunu elmi auditoriya qarşısında şərh edərsə, bu

zaman o, hər hansı emosionallıqdan uzaq terminlərlə, formul və düsturlarla danışmalıdır.

DİL VƏ TƏFƏKKÜR

Təfəkkür termini ərəbcə fikir sözündəndir. Amma termin olaraq bu sözün mənası çox genişdir. Təfəkkür həm psixologiya, həm məntiq, həm do idrak nəzəriyyəsi və s. sahələrlə əlaqədardır. Təfəkkür haqqında həm dilçilər, həm filozoflar, həm psixoloqlar, həm də başqa elm sahələrinin nümayəndələri çox danışıb və onlarla monoqrafik tədqiqat meydana gəlmişdir. Bununla belə, təfəkkür insan aqlının, zəkasının elə ümmanıdır ki, onu tam şərh etmək mümkün deyil. Təfəkkürə müxtəlif mövqedən yanaşmaq olar. Bizi isə təfəkkürün dil və nitqlə bağlı cəhətləri maraqlandırır.

Məlumdur ki, dil, konkret halda isə nitq insan beynində yaranmış fikrin ifadəsi zəruriliyindən yaranmışdır. İnsan fikirləşməsə, danışa da bilməz, hamıya bəllidir ki, təfəkkür özü maddi olmayıb, yüksək inkişaf etmiş materiyanın – beynin məhsuludur. Beyin başqa canlılarda da vardır. Bəs, onlar niyə danışa bilmir? Bu məsələni bir qədər geniş şərh etmək vacibdir. Dünyanın elə bir mədəni xalqı yoxdur ki, onun xalq yaradıcılığında quşlar, balıqlar, canavarlar, ayılar və s. danışmamış, həm öz aralarında, həm də insanla ünsiyyət saxlamamış olsunlar. Buna çox vaxt biz şərti xarakter verir, əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmirik. Azərbaycan nağıl və əfsanələrində göyərçinlərin bir-biri ilə danışması, Nizaminin «Sirlər xəzinəsi»ndə «Ənuşirəvan və bayquşların söhbəti», «Quş dili bilən İsgəndər», «Quş dili bilən Süleyman», «Sehrkar» və s. kimi onlarla inam və parçalarda insan kimi başqa

canlıların da danışdığını görürük. Quş dili bilən İskəndər də Süleyman peyğəmbər kimi, bütün quşların danışığını başa düşür və onlarla ünsiyyət saxlayır. İskəndərlə bağlı nağıllardan birində deyilir:

«Bir naxırçının İskəndər adlı bir oğlu var idi. O, həddindən artıq ağıllı və gözəl idi. Naxırçının arvadı öldüyündən o, başqa arvad almışdı. Bir gün naxırçı evdə olmayanda anası çay hazırlayanda İskəndər eşidir ki, iki bülbül biri digərinə deyir: «Bu oğlan gələcəkdə padşah olacaq, anası onun qabağına xörək gətirəcək, atası əlinə su tökəcək». İskəndər gülür. Anası acıqlanır ki, mənim nəyimə gülürsən? Koram, keçələm? Oğlan and içir ki, sənə gülmürəm- Onda səbəbini de. – Deyə bilmərəm.

Axşam naxırçı evə gələndə arvad məsələni qəti qoyur ki, ya oğlun, ya mən! Onu evdən rədd eləməlisən. Naxırçı ələcsiz qalıb oğlunu bir sandığa qoyub dəryaya atır. Sandıq suda gəlib başqa bir padşahın ölkəsinə çıxır. Balıqçı tor atanda ağır bir şey olduğunu görüb sevinir. Sandığı açıb içindən gözəl bir oğlan çıxdığını görüb sevinir. Oğlanı evə gətirir. Arvadı da sevinir ki, bunu özümüə oğulluğa götürək. İskəndər balıqçının evində böyüyür. Bir gün vəzirlə tanış olur. Vəzir onu evinə dəvət edir və onlar qardaşlaşırlar. Bir gün padşahın divanxanasının qabağında çoxlu qarğa toplaşib qarılđaşır və padşahı işləməyə qoymurlar. Padşah nə qədər qarğaları qovdurursa, onlar getmir. Padşah bu işi vəzire həvalə edir və qırx gün möhlət verir ki, əgər bir nəfər qarğa dili bilən adam tapmasan boynunu vurduracağam. Vəzir kefsiz halda evə gəlir, İskəndərə heç nə demir. Otuz doqquz gün keçir, qırxıncı gün İskəndər qardaşının kefsizliyinin səbəbini təkidlə soruşur. Vəzir yenə demək

istəmir. Nəhayət İskəndər çörəyi yeməyəcəyini dedikdə, vəzir bir ah çəkib deyir ki, bu gün boynum vurulacaq.

- Niyə, qardaş – deyə İskəndər soruşur.

- Çünki mən bizim padşaha qırx günün içində qarğa dili bilən bir adam tapmalı idim. Bir sürü qarğa divanxananın qabağında qarılaraq onu işləməyə qoymur. Mən də belə bir adamı tapa bilməmişəm...

- Məni burada qoyub, başqa yerə niyə gəldirdin? – deyə İskəndər güldü.

- Sən qarğa dilini bilirsən?

- Nəinki qarğa, bütün quşların dilini bilirəm. Onlar sevincək çörəklərini yeyib padşahın yanına gəldilər. Vəzir İskəndəri göstərüb – bu oğlan quş dili bilir – dedi. Padşah bundan xoşal oldu. Divanxananın yanına gəldilər. Qarğalar yenə qarılaraq, işləməyə imkan vermirdilər. Padşah qarğaları İskəndərə göstərir. İskəndər qarğalara müraciət edərək deyir:

– Sakit olun.

Dərhal qarğaların səsi kəsilir. Padşah sevinir və deyir:

- De görüm nə istəyirlər?

İskəndər deyir:

- Bir nəfər danışsın. Deyin görüm nə istəyirsiniz?

Qarğalardan biri qabağa yeriyib:

- Keçən il qıtlıq oldu. Bu ata qarğa balaları üstümə töküüb getdi. Mən çətinliklə balalarımı böyütdüm. İndi gəlib deyir ki, balalar mənimdir.

İskəndər ana qarğanın dediklərini padşaha tərcümə etdi. Padşah sərəncam verdi ki, balalar ana qarğanındır, ata qarğaya heç nə çatmır. Ata qarğa ağzını çevirib çıxıb getdi. Ana qarğa da balalarını götürüb başqa tərəfə

uçdu».

Bu misalı belə uzun-uzadı verməkdə məqsədimiz, o idi ki, dil haqqında qədim insanların anlayışları mücərrəd olmuşdur və yaxud qədimdə insanlar başqa canlıların dilini bilmək qabiliyyətinə malik olmuşlar. Ovçu Pirimin bütün heyvanların, hətta ilanların dilini bilməsi haqqında çox oxumuşuq. Dini təsəvvürlərə görə Süleyman peyğəmbər bütün canlıların dilini bilirmiş. Burada iki şeyi aydınlaşdırmaq lazımdır.

Birinci, indiyədək ateist-marksist mövqeyimiz hər hansı başqa bir fikri qəbul etməyi bizə yasaq etmişdi. Yəni dini mövqedən deyilmiş hər hansı bir fikir doğru da olsa, ateist- marksist metodologiya tərəfindən rədd edilmişdir. Bəlkə buna görə biz indiyədək quşların danışmasına inanmamışıq. Bizə belə gəlir ki, əsativlərdə və miflərdə yaşayan heyvan və quşların danışması məsələsi şərtidir. Bunu iki səbəblə izah etmək olar. Birincisi, elə bir adam olmaz ki, bütün heyvanların və quşların dilini bilsin. Axı quşlarla heyvanların hər birinin neçə-neçə növü vardır! Bu qədər dili, özü də heç kəsdən öyrənmədən kim danışa bilər?

İkincisi, əsativ və miflərdə, hətta xalq yaradıcılığının real həyata yaxın növlərində otların da dili olması haqqında əfsanə və rəvayətlər vardır. Məşhur «Bir qalanın sirri» filmindəki kiçik bir səhnəyə nəzər salaq: əsərin qəhrəmanı Elşənin hər bir bitkinin – onun sirri haqda yazılmış kitabı oxumağa hövsələsi çatmır. Kitablardan bir-bir ona deyir: – Sən mənə oxumalısan, sən mənə oxumalısan.

Bu bir daha göstərir ki, insandan başqa canlı və cansızın danışması sırf şərti məsələdir. Tutaq ki,

heyvanlar və quşlar dili olduğu üçün danışa bilərdi. Bos otların danışmasını necə izah etmək olar? Deməli, nəinki otlar, habelə başqa canlılar da təfəkkürü olmadığı üçün danışa bilməzlər. Heyvanların ağzında olan dil adlanan ət parçası onların danışmaq üzvü deyil.

Heyvanların əhlilləşdirilməsi və hətta əhlilləşdirilməmiş heyvanlar üzərində aparılan təcrübələr göstərir ki, onlar instinktiv hərəkətləri ilə az qala şüurluluq dərəcəsinə çatırlar. Məsələn, əhlilləşdirilməmiş ayılar üzərindəki müşahidələrdən birini nəzərdən keçirək. Bir dəfə ayı iki balasını çaydan keçirmək istəyir. Su çox olduğu üçün ana ayı belə qərara gəlir ki, balasının birini çayın qırağında qoyub, o birisini o taya keçirsin. Çayın ortasına çatanda geri baxıb görür ki, qoyub gəldiyi bala suya girmək istəyir. Ana geri qayıdıb qucağındakı balanı yerə qoyur, o birini götürüb bir qədər sahildən uzaqlaşdırır. Yenə əvvəlki bala götürüb çaya girir, ortada keri baxıb balanın qaça-qaça suya girdiyini görür. Bu dəfə də əvvəlki kimi eləyir. Amma bu dəfə balasını lap uzağa aparır. Bu üç dəfə təkrar olunduqdan sonra, ayı balasını yıxıb üstünə bir daş qoyur. Gəlib əvvəlki balasını çaydan keçirib o taya qoyur və geri qayıdır ki, daşın altındakı balasını götürsün. Bu dəfə də bu bala tək qalmaq istəməyib anasının dalınca çaya kirir. Ana ayı əvvəlki tək bu balanı da bir neçə dəfə sahildən uzaqlaşdırır, məqsədinə nail olmadığı üçün onu da yıxıb üstünə bir daş qoyur. Geri qayıdır ki, o taydakı balasını da aparsın. Nə görür? Balası daşın altında ölmüşdür. Ayı hirslə daşı gətirib çaya atır. Qaç-qaç o biri sahilə gəlib, burada da bu biri balasının

daşın altında öldüyünü görür və əvvəlki kimi daşı

gətirib çaya atır.

Minlərlə belə misalar vardır. Məşhur Amerika telefilmı «Lessi»ni görənlər itin düşünölmüş, insan iradəsinə yaxın hərəkətlər etdiyini təsdiq edərər.

Hələ V. L. Durovun qarğaya «söz» deməyi öyrətdiyi do məlumdur.

Bəs heyvanların insanabənzər hərəkətlərini, quşların «danışmasını» necə şərh etmək olar?

Bu, hər şeydən əvvəl praktik konkret şərtlərlə bağlıdır. Heç bir heyvanda nəinki mücərrəd, habelə konkret təfəkkür yoxdur. Heyvanların heç biri düşünmür. İ.Pavlovun dediyi kimi «düşünmək yalnız insana aiddir». Bir də görürsən inək uzanıb sanki bir nöqtəyə baxaraq gövşəyir. O heç nə haqqında düşünmür. Onun gələcək haqqında (mücərrəd) heç bir arzu və planı yoxdur.

Bəzən heyvanların bir-birinə nəsə çatdırmağını da onlar üçün dil hesab etmək olmaz. Məs., hava qaralıb yağış gözlənəndə bütün quşlar bir-birinə xəbər verir. Göydə qırğı görünən kimi toyuq və başqa quşlar öz balalarına – cücələrinə xəbər verir, ana toyuq dən tapdıqda cücələrini çağırır. Atlar bir- birinin yanına gələndə biri ağzını o birinin qulağına söykəyib qəribə səslər çıxarır, bəzən «dinləyən» buna mənfi reaksiya da verir.

Heyvanların bütün hərəkətləri sadə vərdiş və həyatı tələb nəticəsidir. Əslində bunun sirrini hələ elm açma bilməmişdir.

Bu bir həqiqətdir ki, heyvanların danışma bilməməsi, bilavasitə onlarda təfəkkürün olmaması ilə

əlaqədardır.

I Təfəkkür yalnız insana aiddir Təfəkkürün dillə əlaqəsinə keçməzdən əvvəl, başqa bir məsələni do izah etmək lazımdır.

J Bu da şüur və təfəkkürün eyni olmaması məsələsidir . «Şüur təfəkkürə nisbətən daha geniş anlayışdır. Şüur cəmiyyətin mənəvi həyatının formaları məcmusudur... Şüur beynin funksiyası, obyektiv aləmin inikası, insanın maddi fəaliyyətinin zəruri cəhətidir. Şüur insanın aləmlə real qarşılıqlı təsiri, onun

hissi - maddi fəaliyyəti, ictimai-tarixi praktikası əsasında yaranır, fəaliyyət göstərir».¹

Yuxarıdakı misallardan gördük ki, başqa canlılar da növarası ünsiyyət saxlaya bilirlər. Növarası deyirik ona görə ki, arının vızıltısının mənasını milçəklər bilmir, qarğanın qırıltısının mənasını toyuqlar bilmir və s. İnsan ünsiyyətinin bir növü olan «bədən dili» bütün başqa canlıların ünsiyyətindən yüksək olub, təkcə danışmaq dilindən geri qalır.

Bədən dili dedikdə konkret olaraq nə başa düşülür? Buraya ilk əvvəl bədənin duruşu, jestlər, mimikalar, göz bəbəsinin və qapaqlarının vəziyyəti (hətta təması) başın hamı tərəfindən qəbul edilmiş hərəkəti, ayaqların duruşu (qoyuluşu), oturma forması, oturma üçün seçilən yer, geyim, əldə tutulan əşyalar, kosmetika və makiyaj, dodaqların, burunun vəziyyəti (hərəkətləri) əlin, barmaqların vəziyyəti (hərəkətləri) və s.

Bəzən bədən dili daha geniş mənə ifadə edir və onda ixtiyarilik daha çoxdur. Bədən dili insanlar bir-biri ilə qarşılaşdığı zaman ilk saniyələrdə çox vacibdir. İki adam qarşılaşdıqda bədən dili 80% təsəvvür yaradır və

bu təsəvvür həmişəlik, davamlı olur.

Bədən dili hər bir adama görə fərdi istifadə tələb edir. Bədən dilindən istifadə adamın öz fərdi xüsusiyyətindən asılıdır. Bədən dilindən yerli-yersiz istifadə etmək olmaz. Ondan düzgün şəkildə və yerində istifadə edilməlidir.

Ən qədim dövrlərdə, hələ səsli dil meydana gəlməmişdən insanlar «Bədən dili» deyilən ünsiyyət vasitəsindən istifadə edirmişlər. Bədən dili və onun elementləri vasitəsilə insanlar öz duyğularını, hər hansı bir şeydən razı qalıb-qalmadıqlarını, nəyi bəyənilib, nəyi bəyənmədiklərini, habelə ehtiyaclarını, istəklərini bildirmişlər. Bədən dili şərti və ixtiyari olduğu üçün bu haqda bir çox suallar meydana çıxıb bilər:

Bədən dili daha ekspressivdir, ya adi danışmaq dili?

Bədən dilindən necə düzgün şəkildə istifadə etmək olar?

Bədən dilinin işlədilməsi-istifadəsi üçün yaş faktorunun əhəmiyyəti varmı?

Geniş məlumat üçün bax: ASE 1987. X cild. səh. 585,186

Bədən dili üçün zaman və məkanın əhəmiyyəti varmı?

Bədən dili ayrıca götürülmüş fərddən asılıdır mı?

Bədən dilinin səhv istifadə edilməsi (xüsusilə yol hərəkətini tənzimləyərkən) nə baş verə bilər?

Bədən dilini gizlətmək olarmı ?

Bədən dilini ayrıca tədris etməyə dəyərini və s.

Bu sualların hamısı haqqında interaktiv metodla müzakirə açmaq olar. Çünki həmin suallara birmənalı cavab vermək çətinidir.

Hamı bilir ki, yaşıl işıq nədir.

Hamı bilir ki, göy gurultusu nə deməkdir.

Hamı bilir ki, üç rəng bayrağımızda nə deməkdir.

İşarələrin xarici görkəminin mənası olduğu kimi, onların funksiyaları da mənalı və müxtəlifdir. Prof. V.Veysəlli R.Yakob-sonun fikrinə əsaslanaraq işarənin 6 funksiyasını göstərir.

1. *Ekspressiv və emotiv funksiya (bunlar bütövlükdə dilə də aiddir).*

2. *Əmr, xahiş, göstəriş, nəsihət funksiyası.*

3. *Referentiv (məlumatverici, şərhedici) funksiyası.*

4. *Fatik funksiya - Yancı dil - bədən üzvləri ilə reallaşan funksiya.*

5. *Poetik və ya estetik funksiya (Bu da sözə və dilə aiddir).*

6. *Metadil funksiyası (Dildəki simfollarla dilin özünü öyrənməyə yönəlir¹).*

Bu işarələr sistemi geniş mənada dilçiliyin müstəqil sahəsini praqmatikanı yaratmışdır. Praqmatika geniş sahədir: buraya sintaksis, siqmatika və semantika daxildir.

Siqmatika müəyyən mənada sintaksislə semantikanın vəhdətindən hasil olur: çünki semantika = işarə -i əks olunmadırsa. Siqmatika hər bir işarənin konkret obyektlə əlaqə və münasibətini göstərir.

Onda praqmatikanın mənası aydınlaşır: yəni Praqmatika (P) işarənin insan və cəmiyyət (İ(C)

¹ F.Veysəlli. Dil. B., 2008, səh.81-82.

münasibətindən ibarətdir.

$P=İ + İ(C)$. Başqa sözlə desək, işarənin insan və cəmiyyətdə doğurduğu mənə və münasibət praqmatikadır. Praqmatika deyilən bir sözdən və ya göstərilən bir işarədən çıxanla bilən nəticədir.

Şüur ictimai və fərdi ola bilər. Təfəkkürlə şüuru ayıran cəhətlərdən başlıcası bundan ibarətdir ki, təfəkkür hamıda vardır. Şüur isə fərdi və və həyatda qazanılmazdır. Şüurun formalaşmasına müxtəlif amillər: fərdi dünyagörüşü, savadı, aldığı tərbiyə, həyatdakı mövqeyi və hətta maddi vəziyyəti təsir edir. Bu baxımdan şüuru hər hansı bir fərdin gerçəklikdəki əşya və hadisələrə münasibəti kimi izah etmək olar. Həyatda davranış, hər şeyə, hər kəsə münasibət məhz fərdi şüurun məhsuludur. Harın və qayğısız bir ailədə böyümüş bir gəncə, zəhmətkeş, halal, vicdanlı bir ailədə böyümüş gəncin həyata insanlara, xalqa, vətənə, acizlərə və kasıblara münasibəti arasındakı fərq onların qazandığı fərdi şüurun məhsuludur. İnsan hər bir şeyi öz şüuru səviyyəsində qiymətləndirir. Obyektiv aləmi öz şüuru ilə əks etdirir. Əgər insan obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələri öz şüurunda əks etdirə bilirsə, bu, onun mücərrəd təfəkkürünün sayəsində baş verir. Belə ki, təfəkkür olmasa, ictimai şüur da olmazdı. Deməli, şüurla təfəkkürü bir-birindən təcrid etmək və onları eyniləşdirmək olmaz. Şüurla təfəkkür bir də öz formalarına görə seçilir. Şüurun fərdi forması olduğu kimi, ictimai forması və onun da bir neçə növü vardır. Elm, inçəsənət, din, əxlaq, fəlsəfi anlayışlar və s. ictimai şüurun formalarıdır. Çünki bu sahələrdə insanın reallığa

və mücərrəd aləmə qarşı münasibəti əks olunur.

Dillə şüurun əlaqəsinə gəldikdə, bu, daha çox nitqlə bağlıdır. Danışanın obyektiv hadisə və aləmə qarşı münasibəti əsasında və başqa faktorlar mövqeyində onun nitqi formalaşır.

İnikas prosesi ilə idrakı eyniləşdirmək olmaz. İnikas əsasən, şüurla, idrak təfəkkürlə bağlıdır, İnsan təfəkkürü məhz idrakın nəticəsidir. Yəni insanda təfəkkür olmasa, dünyam dərk edə bilməz, dünyanı dərk etməsə, təfəkkürü olmazdı.

İnsan maddi dünyam, onun sirrlərini dərk etməsəydi, təfəkkürü formalaşdırıb inkişaf etməz, öz real səviyyəsində dayanıb mücərrəd gələcək haqqında düşünə bilməzdi. Bu

səviyyədə ona dil də lazım olmazdı. Fizioloji mənada insanla başqa canlılar tam eynidir. İnsanı bütün canlıların əşrəfi edən onun mücərrəd təfəkkürüdür.

İnsanda mücərrəd təfəkkürün formalaşmasını əməklə, zəhmət prosesi ilə bağlamaq xüsusi bir konsepsiyadır. Əməyi həyatın, ictimai şüurun, təfəkkürün başlanğıcı hesab etmək bu konsepsiyanın əsas tezisidir. İdrak prosesində təfəkkürün və dilin zənginləşməsi prosesi də gedir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilin idraki funksiyasının effektiv inkişafı məhz maddi aləmin dərk edilməsi ilə bağlıdır. İdrak özü “canlı müşahidə” əsasında başlanır. Maddi dünyanın dərk edilməsi hiss üzvlərinin (görmə, eşitmə, dad-bilmə, hamısı və iybilmə) verdiyi məlumatla başlayır. Canlı müşahidə fəlsəfədə işlədildiyi kimi, fiziologiyada da buna hissi idrak deyilir. Dünyanı hiss etməklə onun dərk edilməsi başlanır.

Hiss üzvlərinə təsir edən hər hansı bir qıcıq obyektiv gerçəklik haqqında insanın ilk biliyidir. Bu bilik yanlış ola bilər. Lakin onu əhəmiyyətsiz hesab etmək olmaz. Məsələn, bilirik ki, ağ rəngli pendir keyfiyyətli olur. Yalnız görmə vasitəsilə dərk (müşahidə) edirik ki, bu pendir ağdır. Bu bilik hələ onun forması haqqında məlumat olub, məzmunu, mahiyyəti haqqında heç nə demir. Onun mahiyyətim qiymətləndirmək üçün başqa hiss üzvünün (dadbilmə) köməyi ilə onu yoxlayırıq ki, bu da «təcrübə» adlanır. Sonra görmə və dadbilmə vasitəsilə aldığımız biliklər toplusu həmin əşya haqqında əqli ümumiləşdirməyə gətirib çıxaracaqdır ki, bu mücərrəd təfəkkürdür.

Bütün bu dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təfəkkür insanın əmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlmişdir. İnsan öz tələbatını ödəmək üçün həyatda, gündəlik yaşayışına lazım olan əşyaları müqayisə etmiş, fərqləndirmiş və bunun əsasında onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar edərək hissi idrak pilləsindən məntiqi idrak pilləsinə qədəm qoymuşdur. Burada dilin yaranmasına, idrakı funksiyasının kamilləşməsinə zəruri ehtiyac da yaranmışdır. Bu həm də ayrı-ayrı əşya və hadisələrin insan şüurunda ümumiləşmiş inikasını deməkdir.

Təfəkkürün (müjərrəd təfəkkür nəzərdə tutulur) başlıca xüsusiyyətləri bunlardır: gerçəkliyi ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir (anlayışlar və əqli ümumiləşmə vasitəsilə); gerçəkliyi vasitəli şəkildə əks etdirir (duyğu, qavrayış və təsəvvür vasitəsilə); dillə dialektik vəhdət təşkil edir.

Dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini, onun

mahiyyətini düzgün dərk etmək, onu real mövqedən qiymətləndirmək dilçiliyin bir sıra mühüm məsələlərinin həllini asanlaşdırır. Belə ki, dilin mənşəyini, inkişaf qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətdəki rolunu, funksiyalarını, məntiqlə qrammatikanın sərhədlərini, cümlə və hökmün fərqlərini, məfhumla anlayışın ayrılan xüsusiyyətlərini və s. bu kimi problemləri həll etmədən dillə təfəkkürün müxtəlifliyi və vəhdəti haqqında düzgün fikir söyləmək olmaz.

İnsanlar öz fikirlərini məhz dil vasitəsilə bir-birinə çatdırır. Dilsiz insan beynində yaranmış dərin məzmunlu və geniş əhatəli fikirləri ifadə etmək olmazdı. Dil nəinki fikir ifadəsi vasitəsidir, habelə o, fikrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İnsanların beynində hər hansı bir fikir məhz dil əsasında formalaşır. Məhz öz dilləri – ünsiyyət saxlaya bilmələri sayəsində ibtidai insanlar müəyyən qruplar halında birləşib cəmiyyət yaratmışlar. Buna görə də qətiyyətlə demək olar ki, dil insanı cəmiyyət halında birləşdirən əsas bağ, əsas vasitədir.

İ. Pavlovun işləyib hazırladığı «siqnallar» haqqında təlim insan dilinin həm təfəkkürün inkişafında, həm də ümumiyyətlə, xarici aləmdən alınan məlumatların analiz-sintez edilməsində və nəhayət, alman siqnala cavab hazırlanmasında (ikinci siqnal) rolunu düzgün qiymətləndirir.

Bir sözlə, dillə təfəkkür elə sıx vəhdətdədir ki, onların mexaniki təcrid edilməsi hər ikisinin – həm dilin, həm də təfəkkürün mahiyyətini təhrif etməyə gətirib çıxarar. Onların vəhdətini belə ümumiləşdirmək olar:

a) Dil fikrin maddi cildidir. Təfəkkür ancaq dil materialı əsasında inkişaf edə bilər. Məs., adam gördüyü

hər hansı hadisə və əşya haqqında beynində mənalı məfhumu anlayış yaranır. Bu onun ana dili əsasında maddi gerçəkliyi dərk etməsidir, İnsan hansı dil əsasında gerçəkliyi qiymətləndirir – dərk edirsə, bu onun ana dilidir. Fikrin ilkin ifadəsi də məhz

beyində formalaşmış ilkin dil əsasında olur. Lazım gəldikdə onu tərcümə edir. Deməli dil «fikrin bilavasitə gerçəkliyidir».

b) Dil təfəkkürün fəaliyyət dairəsini genişləndirir, onu zənginləşdirir. Dilsiz təfəkkürün zənginləşməsi mümkün olmazdı Çünki dilsiz cəmiyyət yaranmaz, cəmiyyətdə insan təfəkkürü inkişaf üçün düzgün yön götürə bilməzdi.

v) insan təfəkkürünün bütün nailiyyətləri di! vasitəsilə tarixə düşür, nəşildən-nəslə, bir xalqdan başqa bir xalqa keçir

q) Dil cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif təfəkkür təzlərim ümumiləşdirir, onları nizama salır.

ğ) Təfəkkür də öz növbəsində dilin zənginləşməsinə, onun lüğət tərkibində yeni-yeni sözlərin yaranmasına kömək edən Yəni insan təfəkkürü zənginləşdikcə, çoxlu anlayışlar meydana gəlir ki, onların dildə ifadə vasitəsi sözlərdir. Buradan belə bir noticiyə gəlmək olar ki, dilin lüğət tərkibinin zənginliyi onun əlaqədar olduğu təfəkkürün zənginliyi deməkdir. Çünki dildə söz çoxluğu – anlayış zənginliyi deməkdir.

d) Təfəkkür dilin cəmiyyət səviyyəsində dayanmasına kömək edir. Məlumdur ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə onun təfəkkürü də inkişaf edir. Yeni anlayışlar yarandığı kimi, çoxlu keyfiyyətlər köhnəlib sıradan çıxır. Bu da həmin keyfiyyətlərin dildəki işarəsi

olan sözlərin istifadədən çıxmasını şərtləndirir. Beləliklə, dil köhnələrdən – arxaiklərdən təmizlənmiş olur.

e) Təfəkkür dildə lazımsız söz birləşmələri və cümlələrin yaranmamasını şərtləndirir. Bu, o deməkdir ki, dildə qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş bir sıra söz birləşmələri və cümlələr yarana bilər ki, onlar gerçəkliyi əks etdirməz. Təfəkkür belə halların qarşısını alır. Məs. Dağ təkəri, raket plovu və s.

Göründüyü kimi, təfəkkürün dillə bir çox ümumi əlaqəli cəhətləri vardır. Lakin bu iki ictimai hadisə bir-birindən fərqlənir. Dillə təfəkkürü fərqləndirən cəhətlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) Dilin öz qanunları, təfəkkürün öz qanunları vardır. Dil qanunları bunlardır: a) Dil yaruslarının qeyri-bərabər inkişaf

qanunu; b) analoji inkişaf qanunu; v) təkamül üzrə inkişaf qanunu.

Dilin birinci qanunu onun sabitliyini, ikinci qanunu onun öz kökü üzərində inkişaf edib, ondan ayrılmamasını, üçüncü qanun isə dilin daxili quruluşunda yalnız təkmilləşmə, rəvanlaşma, səlisləşmə, daşlaşma getməsinə təmin edir.

Təfəkkürün isə məntiqi qanunları bunlardır:

a) Eyniyyət qanunu.

b) Ziddiyyət qanunu.

v) Kafi əsas qanunu.

q) Üçüncünü istisna qanunu.

Eyniyyət qanunu tələb edir ki, eyni olan iki cəhət arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olar. Hər şey özü-özünün eynidir. Müxtəlif eyniliklər bir-birini inkar

edə bilər.

Ziddiyyət qanunu öyrədir ki, hər eyniyyətdə bir ziddiyyət də vardır. Məs., *su içməlidir* hökmündə bir istisna, ziddiyyət də vardır. Yəni bütün sular içməli deyil.

Kafi əsas qanunu tələb edir ki, hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün kifayət qədər əsas, dəlil olduqda daha artıq dəlil gətirmək lazım deyil. Məs., isimlərə misal çərkəkən bütün əşyaların adlarını çəkmək lazım deyil.

Üçüncünü istisna qanunu öyrədir ki, gerçəklik haqqında hökm ya təsdiq, ya da inkar ola bilər.

2 Dillə təfəkkürün ikinci fərqi bundan ibarətdir ki dil milli, təfəkkür bəşəridir. Ümumbəşəri dedikdə nə nəzərdə tutulur? Bu o, deməkdir ki, bəşər üçün təfəkkür səciyyəvidir. Bütün dünya xalqlarının təfəkkürü eynidir. Yəni təfəkkürün qanunları bütün dünya xalqları üçün eynidir. Təfəkkür və məntiq bütün insanlar üçün eynidir. Belə ki, məntiq qanunlarının obyektivliyi, subyektin iradəsindən asılı olmadığı üçün eynidir. Təfəkkürün yüksək inkişaf etmiş beynin məhsulu olması, onun məhz praktikaya əsaslanması, materiyaya bağlı olması onu millilikdən çıxarır. Bu və ya digər fərdin, geniş mənada xalqın obyektiv gerçəkliyə, bu və ya digər kateqoriyaya münasibəti müxtəlif ola bilər. Burada subyektiv mülahizələr aparıcı rol oynayır. Subyektiv fikir və münasibətlər fərdi və ictimai şüurla bağlı olub, təfəkkürə aid deyil. Məs., köçəri tayfalar üçün insanın əsas əlaməti cəldlik,

qorxmamaq, at yükləyə bilmək, ağır şələ götürmək və s. bu kimi cəhətlərdir. Bir şəhərli, incə, gözəl qız həmin qrup adamlar üçün məqbul deyil.

Əlbəttə, belə qiymətləndirmədə təfəkkür yox, şüur rol oynayır.

Dildə isə bəşərilik yox, millilik əsasdır, hər bir xalq öz ana dilini yaratmışdır. Dilin müstəqilliyi onunla müəyyən edilir ki, onun müstəqil fonetik sistemi, leksik tərkibi və qrammatik quruluşu olsun. Müstəqil quruluş isə dilləri bir-birindən fərqləndirir. Dilin nəinki bütün quruluşu, habelə onun ayrı-ayrı vahidləri daha çox frazeoloji birləşmələri məhz onu daşıyan xalqın dünyagörüşü əsasında formalaşır. Biz dilin funksiyalarından danışanda bu məsələyə dolayı yolla toxunmuşuq. Bir dilin materialı başqa dilin konstruktiv qəlibində məna vermir. Bu o deməkdir ki, dil milli keyfiyyətə malikdir. Dilin cümlə konstruksiyası milli simasını daha yaxşı əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, bu və ya digər dildə düşünüb, başqa dilə tərcümə edəndə dərhal hiss olunur.

3. Dili təfəkkürdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də budur ki, dil qrammatik qanunlarla, təfəkkür isə məntiqi qanunlarla əlaqədardır. Dilin qrammatikası forma, təfəkkürün məntiqi isə mahiyyətdir. Yəni hər hansı bir qrammatik məna forma ilə müşayiət edilirsə, məntiqdə formadan daha çox daxili mahiyyətə fikir verilir. Burada məntiqlə qrammatika öz sərhədlərini müəyyənləşdirməlidir. Doğrudur, bir çox hallarda qrammatik təhlil və təriflər məntiqin köməyinə möhtac olur. Amma bu, onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Məs. hər hansı bir sözün hansı cümlə üzvü edilməsində, hətta morfologiyada nitq hissələrinin hansına aid edilməsində məntiqdən istifadə edilir. Çox vaxt fel növlərinin, nəticə və dərəcə budaq cümlələrinin, səbəb və zaman

zərfliyinin müəyyən edilməsində məntiqin köməyindən istifadə edilir.

4) Dili təfəkkürdən fərqləndirən cəhətlərdən biri də onların elementlərinin müxtəlifliyidir.

Dil elementləri fonem, morfem, leksem, frazem, sintaqm, söz birləşməsi, cümlə və mətnidir.

Təfəkkür elementləri isə məfhum, mühakimə, əqli ümumiləşdirmə – əqli nəticədir.

Məfhumla söz bir-birini şərtləndirir.

Mühakimə, müqayisə, sübut və s. kimi cəhətlər dildə yoxdur. Mühakimə əqli ümumiləşdirmə üçün əsasdır. Məsələn, təcrübədən bilirik ki, yağış yağanda yer yaş olur. Səhər tezdən yerin yaş olduğunu gördükdə heç hadisəni görməsək belə, gecə yağış yağdığını yəqin edirik. Ru yəqinlik mühakimə nəticəsində əldə edilir

DİLİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ HAQQINDA NƏZƏRİYYƏLƏR

Dilin mənşəyi haqqında düşüncələr dilçiliyi yaradan əsas fəlsəfi məsələlərdəndir. Bu məsələ ətrafında çox qədim zamanlardan başlamış son vaxtlara qədər tez-tez söhbət açılır. Bəzən dilin mənşəyinin uzaq keçmişə aid olduğuna istinad edərək bu barədə heç danışmamağı məsləhət görürlər. XIX əsrdə Fransa və ümumdünya dilçiliyinin inkişafına çox kömək etmiş olan beynəlxalq linqvistlər cəmiyyəti müxtəlif ölkələrdəki dilçi alimlərə məktub göndərərək deyirdi ki, dilçiliyin bütün sahələrinə aid məqalə yazıb göndərin, çap edərək. Bircə dilin mənşəyi haqqında yazmayın. Çünki bu çox çətin və mübahisəli məsələdir.

Məsələ böyük olduğu üçün də mübahisəlidir. İndiyədək dilçilikdə dilin mənşəyi izah edilərkən bütün

dini ədəbiyyat mütləq tənqid edilməli, oradakı səmərəli, inandırıcı fikirlər altüst edilməli idi. Bu mövqə bütün ictimai elm sahələrinin bizdə geri qalmasına səbəb olmuşdu.

İndi isə bütün tarixi kateqoriyalara, o cümlədən elmi problemlərə müstəqil, azad mövqedən və açıq gözlə yanaşmaq mümkündür. Bu səbəbdən biz dini ədəbiyyatın da qənaətlərini şərh etməyi vacib bilirik.

İndiyədək dilin mənşəyi haqqındakı fikirlər iki yerə ayrılır, iki cür də adlandırılırdı, birincilərə idealist fərziyyələr, ikinciyə isə materialist təlim, nəzəriyyə adı verilirdi. Biz də hələlik

köhnə çərçivəni saxlamağı lazım bilir və idealist adı altında kənara atdığımız mülahizələri – nəzəriyyələri şərh etməyi lazım bilirik. İdealist baxışlar, hər şeydən əvvəl dini kitablarda öz əksini tapmışdır. Tövrat, Zəbur, İncil. Quran kimi mötəbər dini kitabların dördünün də insan, onun dili, mənşəyi haqqında da mövqeyi eynidir. Həmin kitablarda dilin əmələ gəlməsini insanın əmələ gəlməsi ilə əlaqəli şəkildə götürürlər. Qurani- Kərimin ikinci surəsi olan «Baqara»nın 29 – 30-cu ayələrində deyilir: «Allah-Taala yeri iki günə yaratdı, onu böyük dağlarla möhkəmlətdi. Yer sakinlərinin bütün ehtiyaclarını isə dörd günə hazırladı. Sonra qazabənzər maddə ilə yeri işıqlandırıb, göyü yaratmağa başladı və hər ikisini öz iradəsi dairəsinə daxil etdi. Daha sonra dua oxuyan, ibadət edən mələkləri yaratdı. Sonra iradəsinin, hikmətinin tələbi ilə Adəmi və onun nəslini yaratmaq istədi. O, mələklərə xəbər verdi ki, elə bir məxluq yaradacaq ki, yerdəki xəlifəsi olsun, orada məskən salsın, nəslini hər yana yayılsın, totpa qda bitənlərdən yesin

və onun dərinliklərindən nemətləri, bərəkətləri üzə çıxarsın. Mələklər insanın təbiətindəki hikməti və tanrının ona öz yerinə xəlifə təyin etməsini bilmirdilər. Bir yandan da Allah-Taala mələklərə belə vəhy vermişdi ki, bu növ fərdlərin çoxu dindarlıq və ibadətdə, itaət və dua etməkdə onların səviyyəsinə çatmır. Ona görə də mələklər ilahi dərğahında söylədilər: «Yer üzündə fitnə törədən, qanlar tökən bir kəsini Özünə canişin edirsən? AXI biz dua qılırıq, ibadət edirik!»

Bu anda Allah-Taalanın cavabı onları heyrət və şübhədən qurtardı. Cavabın xülasəsi belə idi: «Siz bu yaradılmışını sirrindən xəbərsizsiniz və mən bildiyimi siz bilmirsiniz». Tanrı bunu deyib mələklərə buyurdu: «İnsana səcdə etməyə hazır olun. İndicə insanın bədənini düzəldib, ona can üfürəcəyəm».

Tanrı insanın bədənini gildən düzəldib, ona can üfürdü. Onun bədəninə həyat nəfəsi dəydi və ağı, iradəsi, hissələri işə düşdü. Sonra Allah-Taala ona mərifət və nemət bəxş etdi. Öz nurundan ona bir işıq verdi, aydınlıq saçdı və yaradılmışların adlarını (kursiv bizindir – A.B.) sirlərini öyrətdi. Sonra o. məxluqun uzaqdan görünən şəklini təsvir etdi və mələklərin zəifliyini, biliklərinin nöqsanlı olduğunu bildirmək, insanın

üstünlüyünü anlatmaq üçün onlara buyurdu: «Əgər düz deyil sinizsə, onların adlarını və sirlərini mənə söyləyin». Mələkin bu imtahan qarşısında şaşqın qalıb cavab verə bilmədilər. Çarəsi mələklər acizliklərinə, elm və mərifətcə gücsüz olduqların etiraf edib dedilər: «Biz səndən öyrəndiyimizdən başqa heçzad bilmirik. Əsl alim və bilici sənsən». Ancaq Adəmin mənəvi nemət

mənbəyindən feyziyab olmaqda, ilahi elminin nurundan bəhrələnməkdə istedadı olduğundan yaranmışların adların (dili – A.B.) öyrənmiş, sirrlərini dərk etmişdi. Ona görə də Allahın əmri ilə yaradılmışlar haqqında bildiklərini mələklərə söylədi və bu yolla ilahinin yaradıcı mövqeyinin hikmətini açıb, dedi».

Quranın Ərrəhman surəsində deyilir: «Allah insanı yaratdı, ona danışmağı (fikrini boyan etməyi) öyrətdi».

Demək olar ki, dini kitabların hamısının insanın və onun dilinin yaradılması haqqında mövqeyi eynidir. Məs. İncilə görə dünyam Allah-Taala altı günə yaradıb, yeddinci gün yaranmışlara həyat vermişdir. Voskresenie – dirilmə sözü də buradandır. Buna görə də rus-xristian həftəsi voskresenie ilə başa çatır. Xristian dininə görə hər şeyə qadir olan allah öz bəndəsi Qriqoriyə tapşırılmışdır ki, əşyaları yaratsın və onlara ad versin.

Dilin mənşəyi haqqındakı nəzəriyyələri iki qrupa bölmək olar: birinci idealist, ikinci materialist nəzəriyyələr. İdealist nəzəriyyələr də öz növbəsində iki qrupa bölünür: fərdi-ilahi və ictimai-idealist nəzəriyyələr. Fərdi idealizmə görə dili bir nəfər yaratmışdır. Bu fikir əvvəllər dini kitablarda deyildiyi kimi, allahın adı ilə bağlıdır. Yəni xəlla-qül-aləm kainatı və insanı yaratdığı kimi, onun dilini də yaratmışdır. Allahın iradəsindən (ideyasından) kənarında heç bir varlığın olmadığını göstərən, dini mövqedən çıxış edənlər, dilin allah tərəfindən yaradılıb hazır şəkildə adamlara bəxş edildiyini təsdiq edirdilər.

Bax: «Xəzər» jurnalı, 1990, № 2, səh. 32 – 33. ²
Quran 1991. Səh. 545-546 *Həmin.* 1991. C.5-6

Əslində isə dilləri Allah yaratmamış, insana fikrini

bəyan etmək (danışmaq) üçün qabiliyyət vermişdir ki, bunun əsasında insan özünə dil yaratmışdır.

Dili bir nəfərin adı ilə bağlayanlar sonralar iddia etməyə başlamışdılar ki, dil bir nəfər çox qabil və qadir adamın iradəsi ilə yaranmışdır. Uzağa getmək lazım deyil. Bizim ulu babalarımızın təsəvvürünə görə Azərbaycan dilini Dədə-Qorqud yaratmış, ancaq dörd sözün adını düz qoya bilməmişdir.

Gəlinə ayran demədi ol Dədə Qorqud,

Ayrana doyran demədi ol Dədə Qorqud.

İynəyə tikən demədi ol Dədə Qorqud Tikana sökən demədi ol Dədə Qorqud.

Göründüyü kimi, guya Azərbaycan dilini Dədə Qorqud yaradarkən gəlin əvəzinə ayran (ata-ananı oğuldan ayırdığı üçün), ayran əvəzinə doyran (ayran içəndə adam doyduğu üçün), iynə əvəzinə tikən (tikdiyi üçün), tikana sökən (doğrudan da, tikan paltara ilişib onu sökür) deməli imiş. Amma aydın idrak duyğusu ilə məsələyə yanaşdıqda dilin mahiyyətini düzgün qiymətləndirdikdə hamıya aydın olur ki, kim olur-olsun, bir nəfər xalq üçün dil yarada bilməz. Heç kəs bütün bir dil üçün leksik sistemi, qrammatik quruluşu, morfemlər sistemini, sintak- sis konstruksiyanı yarada bilməz. İctimai idealist nəzəriyyələr isə dili bir nəfərin adı ilə bağlamasa da, onun mahiyyətini düzgün qiymətləndirə bilmədikləri üçün, mənşəyi haqqında tam, düzgün mülahizə irəli sürə bilmirlər. Belə, nəzəriyyələrdən bir neçəsinə diqqət vetirək:

L Səs təqlidi nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə ictimai idealistlərin dilin mənşəyi haqqında ilkin fikri idi. Hələ qədim yunan və Roma filosoflarının: materializmlə

idealizm arasında tərəddüd edən rasionalist qrupu belə iddia edirdi ki, insan özü bir vaxt təbiətin bir hissəsi olmuş, sonra ondan ayrılmışdır. İnsan təbiətdən ayrılarkən öz dilini də göydən, mücərrəd aləmlərdən deyil, elə təbiətin özündən almışdır. Yəqin insan suların, küləyin, havanın, heyvan və quşların səslərini yamsılayaraq özlərinin ilkin sözlərini yaratmış, beləliklə, onu inkişaf etdirib dil şəklinə salmışlar. Əlbəttə, bu mülahizə XIX – XX əsrlərdə də özünə tərəfdarlar tapmışdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları adı məntiqdən çıxış etmişso də, məsələyə çox sadələvhcəsinə yanaşmışlar. Doğrudur, onların «insan dilini mücərrəd aləmdən deyil, təbiətdən götürmüşdür» fikrində cüzi də olsa, həqiqət vardır. Amma diqqət verdikdə aydın olur ki, dili təbiətdən götürməklə təbiətlə təmasda olmaq ayrı-ayrı məsələdir, insan öz dilini təbiətlə təmasda, zərurət nəticəsində yaratmışdır.

Bu nəzəriyyəni asanlıqla təkzib etmək olar. Birinci, sözlər səsləri təqlidən yaranmışdır fikri bütün əşyaların adlarını əhatə etmir. Çünki səs çıxarmayan əşyalar da vardır. İkinci, qrammatik mənaları, mücərrəd anlayışları təqlidən yaratmaq olardımı? Üçüncü, insan səsi (lap elə indinin özündə də) təqlid edə bilmək üçün yüksək inkişaf etmiş səs orqanına malik olmalı idi. Bəsit, inkişaf etməmiş boğazla insan təbiətdəki səsləri təqlid edə bilməzdi. Buna misal olaraq göstərmək lazımdır ki, indi də səs cihazı yaxşı inkişaf etmiş adam başqalarının təqlid edə bilər. Amma bu, hamıya müyyəssər olmur.

Dünyada elə bir dil olmaz ki, orada yamstlama əsasında söz yaranmamış olsun. Məsələn:

Azərbaycan dilində: *qarğa, qurbağa*.

Rusca: *кукушка, кря-кря*.

Farsca: *bol-bol* və s. belə sözlər dildə çox azdır.

2. Nidalar nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə də qədim yunan fəlsəfəsindən başlanır. Yeni eradan əvvəl (341 – -270-ci illərdə) yaşamış, qədim yunan materialist filosofu Epikür tərəfindən əsası qoyulan bu nəzəriyyə əslində səs təqlidi nəzəriyyəsini rədd etmək prosesində yaranmışdır. Atomist nəzəriyyənin ilkin rüşeymlərini meydana gətirmiş olan Epikür təlimində dili insanın özü ilə, öz iradəsi ilə bağlamaq əsas yer tutur. Epikürə görə, Allahlar heç vaxt insanın işinə qarışmır. Dili insanın özü yaratmışdır. Yəni ibtidai insanlar daxili hiss və həyəcanlarını ifadə etmək üçün müxtəlif səslər çıxarırmışlar. Bu, onların «təbii səsləri» idi. Bu səslər daxili hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb və s. kimi hissləri ifadə edir. Bu fikri görkəmli fransız maarifçisi, filosofu Jan Jak Russo (1712 – 1778) müdafiə edib dərinləşdirmişdir. O, sübut etməyə çalışır ki, dilsiz insanlar cəmiyyətə öz emosiyaları ilə gəlmişlər. Bu fikirdə bür qədər həqiqət vardır. Yəni insanlar fikirlərini ifadə etmək üçün nidalardan istifadə etmişlər. Nidalar nəzəriyyəsinin əsas arqumentlərindən biri də budur ki, nidalar bütün dillərdə eyni cürdür. Yəni *ax, of uy, vay, bay* və s. nidalar bütün dillərdə vardır və eyni mənəni verir. Bu nidalardan yeni sözlərin yarana bilməsi də nidalar nəzəriyyəsinin əsaslandığı arqumentlərdəndir. Məs. azərbaycança ufuldamaq, vaysınmaq, bayılmaq, rus dilində *axamь, oxamь* və s. Bu nəzəriyyənin dilin yaranması haqqındakı bəzi mülahizələrini qəbul etmək lazım gəlir. Amma bu nəzəriyyənin bütöv şəkildə qəbul edilməsi «dilsiz insan» anlayışını qəbul etmək deməkdir.

Nidaların aniliyi, subyektivliyn və s. çəhətləri sübut edir ki, «dil nidalardan yaranmışdır» fikrini tam qəbul etmək olmaz.

1. Əmək çığırtıları nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyə dilin yaranmasını əməklə bağlayır. İlk baxışda dilin ictimai zəhmət nəticəsində yaranmasını təsdiq etdiyinə görə bu, materialist təlim təsiri bağışlayır. Bu nəzəriyyə XIX əsrə vulqar materialistlərdən L. Naure və K. Büxer tərəfindən əsaslandırılmışdır. Belə ki, əmək prosesində bir neçə adamın ağır bir şeyi götürmək istədiyi vaxt «ha», «hu», «hi» və s. kimi səslər çıxarmasını ilkin dilin yaranması hesab edirdilər. Bu fikrin yanlışlığını adi məntiqlə təkzib etmək olar. Deyək ki, bir neçə adam ağır bir şeyi qaldırmaq istəyir və buna görə də həmin «çığırtılardan» istifadə edir. Bos həmin adamlar o ağır şeyi qaldırmağa getmək üçün bir-biri ilə ünsiyyət saxlamırdılar? İkinci, zəhmət prosesində çıxarılan həmin səslər yalnız işin litimini təşkil etmək üçün əlavə vasitədir. Üçüncü, həmin səslər dilin heç bir funksiyasını yerinə yetirmir. Deməli, dilin «əmək çığırtıları» əsasında yarandığını iddia etmək olmaz.

4. «İctimai müqavilə nəzəriyyəsi». Bu nəzəriyyə XVIII əsrin ortalarında formalaşsa da, əsas kökləri qədim yunan dilçiliyinə gedib çıxır. Qədim yunan dilçiliyinin adlar təmayülündən danışanda biz qeyd etmişdik ki, bəzi dilçilər (Demokrit, Əflatun və s.) adla əşya arasındakı bağdan bəhs edərək ikincilərin müəyyən analogiya, şərtləşmə əsasında yarandığını iddia etmişdilər.

Görkəmli ingilis alimi, klassik siyasi iqtisadın banilərindən biri Adam Smit də XIX əsrdə «ictimai

müqavilə» nəzəriyyəsini dilin yaranması üçün əsas hesab etmişdi. J. Russo bu nəzəriyyəyə də biganə qalmamışdır. O, insan cəmiyyətinin inkişafını təbiət və sivilizasiya dövrünə bölür və bu qərara gəlir ki, insan təbiətdən ayrılanda nidalarla, sivilizasiya dövründə isə «ictimai müqavilə» əsasında yaratdığı vasitələrlə ünsiyyət saxlamışdır. Bu nəzəriyyə ona aparıb çıxarır ki, insanın ilk dili müqavilə, şərtləşmə əsasında yarandığı kimi, son dili də «müqavilə» əsasında yarana bilər. Yəni insanlar ictimai inkişafın elə bir mərhələsinə çatacaq ki, hər kəs öz milli dilindən könüllü surətdə əl çəkib, ictimai müqavilə əsasında yaradılmış bir dildə danışacaq və beləliklə, ümumi bir dil yaranacaq. Bu, ümumbəşər dilinin yaranması üçün real yol deyil. Bu nəzəriyyəni də asanlıqla rədd etmək olar. İnsanlar müqavilə bağlamağa yığılmaq üçün bir-biri ilə ünsiyyət saxlamalı idilər. Bu nəzəriyyələrdə ümumi bir cəhət vardır ki, onların hamısı dil yaranmasını insanın özündən, özünün yaranması probleminədən kənar şərhləmək istəyirlər.

5. Dilin əmələ gəlməsi haqqında daha bir mülahizə- nəzəriyyə haqqında da danışmaq lazımdır. Bu da N. Y. Marrın qızgın şəkildə müdafiə etdiyi «əl-hərəkət dili» fərziyyəsidir. N. Y. Marr belə hesab edir ki, insanlar özlərinə dil yaradana qədər on beş min il «əl-hərəkət» dili vasitəsilə əlaqə saxlamışlar. Bu o deməkdir ki, on beş min il insanlar qaranlıqda ünsiyyətdən məhrum olmuşlar. On beş min il ərzində insan təfəkkürü inkişaf etməmişdi ki, əl-hərəkətlə – şərti işarələrlə bir-birini başa düşsün və bununla da kifayətlənsin. Çünki «əl-hərəkət» vasitəsilə dərin mənalara ifadə etmək olmaz.

Bununla belə, dilin əmələ gəlməsində əl hərəkətlərinin rolunu tamamilə inkar etmək olmaz. Əl hərəkətləri ilə fikrin ifadəsi indi də yançı dil (napasnik) şəklində yaşamaqdadır. Doğrudan da, bir sıra hallarda əl hərəkəti fikrin daha yaxşı ifadə edilməsinə kömək edir.
Məs.:

Nədir olur bu cocuqlar əyan, bu boyda, bu boyda?
hara gedir bu yazıqlar, aman, bu boyda, bu boyda?

(Sabir)

və ya

Cümlə maarif əhlinin haləti göz önündədir, –
Vəchi-maaşı bir belə, dordi, bəlası bir belə!

Mən dəliyəmmi oğlumu məktəbə, dərsə sövq
edəm? Dərsin əzası bir belə, xalqın ədası bir belə!

(Sabir)

Bu beytləri deyən adam mütləq əl hərəkətlərindən istifadə edir. Əks təqdirdə fikir zəif ifadə edilir.

6. Dilin mənşəyi haqqında akad. N. Y. Marr «Y a f ə s» nəzəriyyəsi də olmuşdur. Bu nəzəriyyə əsrimizin əvvəlində, Yəni materialist dünyagörüşünün artıq formalaşdığı bir dövrdə meydana gəlmişdir. Bu nəzəriyyə haqqında geniş danışmağı vacib hesab edirik. Çünki əvvələn, bu nəzəriyyə bizim dilçiliyimizə və dilçi kadrılarımıza çox güclü mənfi təsir göstərmişdir.

Bu nəzəriyyə haqqında çox deyilmiş və yazılmışsa da, bu gün gənc dilçilər və tələbələr bu haqda demək olar ki, az şey bilir.

N. Y. Marr görkəmli alim idi. Onun on cildlik əsəri vardır. O, öz konsepsiyasını müasir dilçilikdə yeni təlim, dünya dilçiliyində isə inqilab hesab edirdi. Əslində isə

heç Yafəslə əlaqəsi olmayan bəzi məsələlərin onun adı ilə bağlanması düzgün deyil. Bu nəzəriyyənin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün Yafəs haqqında bəzi şeylər demək lazımdır. Yafəs haqqında məlumatı N.Y.Marr özü ¹

uydurmamışdır. Yafəsin kimliyi haqqında məlumatı biz həmdullah Müstəvfi Qəzvininin (1281 – 1349 – 50) «Tarixi-Kuzidə», XV əsrdə yaşamış Xandəmirin «Xülasətül-əxbar», yəni XV əsrdə (1433 – 1488) yaşamış Miraxundun 7 cilddən ibarət olan «Rövzətüssəfa», A. Bakıxanovun (1794 – 1847) «Gülüştani-İrəm» adlı əsərlərindən alırıq.

H. Qəzvini və Xandəmirin məlumatına görə Yafəsin 8, Miraxundun məlumatına görə 11, A.A.Bakıxanovun məlumatına görə 9 övladı olmuşdur. Əlbəttə, oğlanları nəzərdə tutulurdu. A. Bakıxanovun yazdığına görə, Yafəsin hər bir oğlu bir xalqın yaranması üçün əsas olmuşdur. Yafəsin oğlanlarının kimlər olduğunu bilmək, kimin Yafəs xalqlarına aid olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edər.

Yafəsin birinci oğlu Türkdür. A. Bakıxanov yazır: «Türk Yafəsin böyük oğlu və vəliəhdi olub, ədalətli və rəiyyətpərvər bir padşah idi. Bütün Yafəs nəslinin

¹ Меликстбсков Л. М. «Академик Н. Марр и его яфетическая теория» – Тифлис. 1926; Мещанинов И. И. «Яфетическая теория» БСЭ (первое издание) М. 1931, том 55.столб 8109 – 821; Мещанинов И. И. «Яфетидология и марксизм» доклад проф. Мещанинова. 18 октября 1929 из-во АЗГНИИИ Баку. 1930; Мещанинов И. И., «Краткие очерки основных положений в яфетидологии» – из. общество обследования и изучения Азербайджана том 9. № 19 26 стр. 63 – 76.

qəbilələri bunun adı ilə türk adlanırlar. Atasının vəfatından sonra özü üçün Türküstanda isti və soyuq bulaqlı bir çox otlaqlar seçmişdir. Bura Suluq deyilir»!

Elə həmin səhifədə də A. Bakıxanov Yafəsin İranın və bütün Sam nəslinin hökmdarı Kəyumərsin müasiri və türklərin ilk hökmdarı olduğunu göstərir.

Yafosin oğlanları aşağıdakılardır:

1) Türk.

2) Xəzər.

3) Rus.

4) Qərrə-Bolqar.

5) Komari-komok, Bolqar.

6) Soqlab-slavyan

7) Çin.

8) Boric-firəng.

9) Məsək-monqol, Yəcuclar (səh. 31 – 35).

Əlimizdə olan başqa mənbələrdə Yafəsin əfsanəvi Nuh peyğəmbərin oğlu olduğu göstərilir. Akademik İ. Meşşaninov Yafəs sözünün

¹ A.A.Bakıxanov. «Gülüstani-İrəm». Bakı, 1951, səh.31

202

İncildən götürüldüyünü və Nuhun oğlu olduğunu qeyd edir və bir ağac sxemi ilə Yafəs nəslinin inkişafını göstərir^{1,2}

¹ Мещанинов И. И. Яфетическая теория: (НС) (первое издание). М. ИУ.Ч I н.м \$5 стр. 809.

² Мещанинов И. И. «П.Я, Марр», изл. ЛИ СССР. 1960. стр. 9.

² Вопросы грамматики (сборник статей) посвящ. 75-летию акад Мещанинова) шл. ЛИ СССР. 1960. стр. 3.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir vaxtlar akad. Meşşaninov da Yafəs nəzəriyyəsinin qızğın tərəfdarı idi. O, 1929-cu il oktyabrın 28-də Bakıda Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunda marksistlərin elmi-tədqiqat assosiasiyasının iclasında etdiyi məruzədə Yafəs nəzəriyyəsini müdafiə edirdi. O, bu nəzəriyyəni lingvistikada marksist metodologiyasının əsası hesab edirdi. Bu mülahizələrin ilkin rüşeymləri alimin hələ 1925-ci il noyabrın 21-də Azərbaycan tədqiq-təbiiq cəmiyyətində «Yafəs nəzəriyyəsinin əsas müddəalarının qısa öçerki» adlı məruzəsində irəli sürülmüşdür.

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, 1935-ci ildə Marrın vəfat etməsindən sonra Yafəs nəzəriyyəsi təftiş və tənqid edilməyə başlanmışdı. Hətta İ. İ. Meşşaninov bu nəzəriyyədən uzaqlaşmağa başlayırdı. 1945-ci ildə Marrın vəfatının 10 illiyi ilə əlaqədar olaraq yazdığı məqalədə o, əvvəlcə Mam böyük alim kimi təqdim edir. Sonra isə onun səhvlərinə toxunur. Yafəs nəzəriyyəsindən uzaqlaşdığını İ. Meşşaninovun 75-illiyi münasibətilə nəşr edilən məqalələr məcmuəsi də təsdiq etməkdədir ki, sonralar o, Marr təlimindən uzaqlaşmışdır.

O dövrdə bu nəzəriyyənin islər Rusiyada, istərsə də Azərbaycanda çoxlu tərəfdarları vardı. Hətta hami və Sami dillərinin indi də mövcud olmasından istifadə edərək bəziləri bu nəzəriyyəni xalqların və dillərin yaranması haqqında ən düzgün təlim hesab edirdilər. Bəllidir ki, Yafəs nəzəriyyəsi xalqların etnik mənşəyini, dillərin və milli mədəniyyətlərin əmələ gəlməsi və inkişafını əfsanəvi Nuhla, onun oğlu Yafəslə bağlayırdı. O vaxtlar Marr filologiyanın, xüsusilə dilçiliyin on

nüfuzlu rəhbəri hesab edilirdi. Ona və onun səhv müddəaları olan «sənət sənət üçündür», «dil sinfidir, üstqurum kateqoriyasıdır» fikirlərinə, «Yafəs nəzəriyyə»sinə qarşı

çıxmaq olmazdı. Bəllidir ki, onu Bakıda bircə prof. B. Çobanzadə tənqid etmişdi. Buna görə də Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyəti B.Çobanzadə haqqında yeddi bənddən ibarət qərar çıxarmışdı. Qərarın dördüncü bəndində deyilir: «Çobanzadənin lisaniyyata aid prinsipləri materialist lisaniyyat nəzəriyyəsinə – yoldaş Məmməd Yafetik nəzəriyyəsinə və marksist dilşünaslığa düşmən prinsipləridir».^{1 2 3 4 5 6}

Halbuki, Marr konsepsiyasını düzkun mövqedən tənqid etməyinə görə, onu tərifləmək lazım idi. Marrın dilçiliyə, dilçi kadrların inkişafına vurduğu zərər haqqında çox deyilmişdir. Xüsusilə V. Vinqradov və Serebrennikovun bu haqda sanballı fikirləri vardır: «Dilçilikdə 30 ilə qədər hökmranlıq edən marrizm onun inkişafına çox qüvvətli zərər vura bildi».²

¹ «İnqilab və mədəniyyət». 1931 | 3 – 4. s. 63.

² Виноградов У. В., Серебренников б. Л. «О состоянии и задачах советского языкознания» «Известия» ЛИ СССР от лит. и яз. 1954, вып. 4. т. XVIII. стр. 317.

Ілкіна-Фелорук К. М. «Язык как общественное явление» М. 1954, стр. 13: ««тин н с в В. Л. «Актуальные проблемы современного теоретического

• н.кознания» Вестник МГУ. 1961. Xs 2. стр. 5; N. N. Məmmədov, "Marksizm klassikləri dilin mənşöyi haqqında". Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri 1954. VI. 6 cild, səh 67.

Yuxanda dediyimiz kimi, dilin yaranması problemi insanın özünün yaranması ilə əlaqəli şəkildə götürmək lazımdır. Əslində dilin mənşəyini izah etmək təkcə dilçiliyin imkanı xaricindədir. Ona görə, də bu problemin şərhində məntiq, tarix, etnoqrafiya kimi elmlərdən də istifadə edilməlidir. Hələ bəzən buraya fiziologiya, coğrafiya, arxeologiya, kimya, torpaq-şünaslıq və s. kimi elmləri də cəld etmək lazımdır. Dilin mənşəyini düzgün qiymətləndirmək üçün ona düzgün mövqedən yanaşmaq, onun mahiyyətini düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Dilin ictimai mahiyyətini heç kəs inkar etmir. Dilin mənşəyi problemi məhz bu mövqedən əks etdirmək lazımdır. Müasir dilçilik dilin mənşəyi haqqında bütün fikirləri saf-çürük etməli, hamısının müsbət cəhətlərini nəzərə almalıdır. Məhz bundan sonra bu problemi həll etmək mümkün olar. Hələlik ənənəvi dilçilik yalnız marksist-materialist mövqedən çıxış «etdiyi üçün, heç bir dini baxışla barışmadığı üçün bu mövqeyi də tam və qəti hesab etmək olmaz. Bizə belə gəlir ki, dilin mənşəyi probleminə hələlik nöqtə qoymaq olmaz. Dilin mənşəyi problemi də başqa fəlsəfi-linqvistik məsələlər kimi yenidən işlənməli və tamamlanmalıdır.

Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, dil:

H) İctimai hadisədir. Cəmiyyət həyatının məhsuludur.

b) Cəmiyyətdən kənar dil ola bilmədiyi kimi dilsiz də cəmiyyət ola bilməzdi. Cəmiyyət təşkil etməyən insanın dili olmaz. Çünki ona belə bir şey lazım deyil.

v) Dili cəmiyyət özü yaratmışdır. Dil ictimai

zərurət nəticəsində insan cəmiyyəti ilə birlikdə yaranmışdır.

q) İnsan əvvəlcə nitq elementlərini, sonra isə dil elementlərini yaratmışdır. Bu onu göstərir ki, dil ünsiyyət ehtiyacından yaranmışdır. Dillə nitq dialektik vəhdətdə olub, bir-birinin eyni deyil.

ğ) Dil təfəkkürlə dialektik vəhdətdədir, amma onun eyni deyil. Təfəkkür bəşəri, dil millidir.

d) Dil cəmiyyətin inkişafı ilə inkişaf edir. İnkişaf onu ölümə aparmır.

e) Dil yalnız nitq şəklində mövcud olmadıqda, cəmiyyət özü öldükdə ölür.

ə) Dildə ciddi sistem vardır. Dilin quruluş ünsürləri sistem təşkil edir.

1) Dil işarələrdən ibarətdir.

j) Dil sinfi deyil.

i) Dil bazis üzərində üstqurum kateqoriyası deyil.

u) Dil tarixi kateqoriyadır.

y) Dil bioloji, fizioloji, psixoloji hadisə deyil.

k) Dilin əmələ gəlməsində səs təqlidinin, nidaların və s. də rolu olmuşdur.

Müasir dövrdə dillərin dəqiq sayını bilən, demək olar ki, yoxdur. Məs., Almaniyada nəşr edilmiş «Dilçilik və dil ünsiyyəti vasitələri haqqında sorğu kitabı»nda dünyada 5651 dil olduğu göstərilir. Bəzi mənbələrdə 3000-ə qədər dil qeyd edilir. 1400 dil hələ müstəqilləşməmiş, ya da ölü dillər sırasında olduğu üçün qeydə alınmamışdır. Bundan əlavə, dünya dillərinin bir çoxunda həddindən az adam danışır. Belə ki, Avstraliyada 250 dildə cəmi 40 min adam danışır. Müstəqillik həddinə qalxmış olan 4200 dildən cəmi 500-ü lazımı

səviyyədə öyrənilmişdir. 1500 dil isə tamamilə tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Dünya dillərinin çoxluğuna və onların öyrənilməsi məsələsinə diqqəti cəlb etməkdə məqsəd onların inkişafındakı proses və mərhələlərin çox mürəkkəb bir problem olduğunu göstərməkdir.

Bu, bir tərəfdən dillərin hamısının eyni səviyyədə inkişaf etməməsi ilə, digər tərəfdən isə onların öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, hansı dil müstəqil hesab edilməlidir? – sualına cavab olaraq vahid bir meyarın da olmaması bu işi çətinləşdirir. Doğrudan da, elə dillər və onların dialektləri (məs. Çin dilinin Pekin və Şanxay dialektləri) vardır ki, həmin dialektlərin nümayəndələri bir-birini başa düşmür. Belə dialektləri müstəqil hesab etmirik. Amma azərbaycanlılarla qaqauzlar bir-birini çox asan başa düşdüyü halda, onların dillərini müstəqil hesab edirik. Bütün bunlar onu göstərir ki, dünya dillərinin hamısı öyrənilməyincə onların bir sıra problemləri də qaranlıq qalacaqdır.

Konkret olaraq dillərin hamısının eyni inkişaf prosesi keçirdiyini söyləmək olmaz.

Bununla belə, dillərin inkişafı üçün məntiqi və səciyyəvi olan iki proses olmuşdur. Bunlardan biri ayrılma – diferensiasiya, ikinci isə birləşmə – inteqrasiyadır

Diferensiasiya dilin təkamül dövrünün ilkin mərhələsinə aiddir. Belə ki, ibtidai icma quruluşunda və hətta ondan sonra da feodalizm şəraitində müxtəlif siyasi, iqtisadi və sosial faktorların təsiri ilə tayfalar parçalanmağa başlayırdı. Tayfa nümayəndələri özləri ilə öz dialektlərini də aparırdılar. Sonradan yeni yerə köçən

tayfaların həyat tərzi, məişəti, coğrafi şəraiti və digər siyasi və sosial faktorların təsiri ilə bağlı olaraq onların dialektləri arasında fərqlər meydana gəlirdi. Zaman keçdikcə bu fərqlər dialektin bütün sistemində, bütün səviyyələrində inkişaf etməyə başlayırdı. Beləliklə, fərqli cəhətlərin çoxalması dillərin müstəqilləşməsini şərtləndirirdi. Bununla belə, həmin dillərin ümumi kökü – ana kökü dəyişməz olaraq qalırdı. Buna görə də müstəqilləşmiş, diferensiallaşmış dillər qohum dillərin yaranmasına xidmət edirdi. Deməli: a) diferensiasiya qohum dillərin yaranmasının əsas səbəbidir; b) diferensiasiya dillərin sayca çoxalmasına xidmət edir.

İnteqrasiya. Bu proses diferensiasiyanın tam əksidir. İnteqrasiya dillərin sayca azalmasına səbəb olur.

İnteqrasiya müxtəlif dillərin və dialektlərin birləşərək vahid bir dil yaratmasıdır. Dildaxili inteqrasiya ilə dillərarası inteqrasiyanı fərqləndirmək lazımdır. İnkişaf və təkmilləşmə prosesində dialektlərin ümumi cəhətləri və birləşməsi əsasında vahid bir dilin yaranması dildaxili inteqrasiyadır. Tayfa dili ilə, dialektlərin birləşərək xalq dilini yaratması buna misal ola bilər.

Bundan əlavə, (müstəqil hesab edilən dillər arasındakı sıx əlaqə də vahid dilin yaranmasına kömək edə bilər ki, bu da dillərarası inteqrasiya deməkdir. Vaxtilə – əsrimizin əvvəllərində oğuz-səlcuq yarımqrupuna və başqa qruplara daxil olan türk dillərinin ümumi bir dilə çevrilə bilməsi ideyası mövcud olmuşdur. İndi belə bir ümumiliyə həm meyl, həm də şərait yaranmışdır. Dillərin inteqrasiyasından danışarkən mütləq çarpazlaşma məsələsinə toxunmaq lazımdır,

Çarpazlaşma əslində bioloji və fizioloji aləmlərdə mövcud olur. XIX əsrdə görkəmli alman alimi A. Şleyxer Darvinin təkamül nəzəriyyəsinə dilə tətbiq etmiş və bu prosesdə gedən çarpazlaşma problemini də dilə aid etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, dil əvvəllər köklərdən törənmiş – I mərhələ, yeni şəkillər almış – II mərhələ, daxili məna dəyişmələri, kəsb etmiş – III mərhələ, ali mərhələdir.

Beləliklə, o, köksözlü dilləri inkişafın aşağı, iltisqaqı-aqqlütinativ dilləri orta, flektiv dilləri isə ali inkişaf mərhələsində qəbul edirdi. Buradan da belə bir nəticəyə gəlirdi ki, sırf amorf, iltisqaqı və flektiv dil yoxdur, yəni tipoloji cəhətdən kök sözlü dildə iltisqaqılıq, iltisqaqı dildə isə flektivlik elementi olmalıdır, bu isə çarpazlaşmanın nəticəsidir. Əlbəttə, bu yanlış mövqe idi. XX əsrdə N. Y. Marr Şleyxerin bu fikrini daha da genişləndirmiş, müqayisəli-tarixi metoda qarşı qoymuşdur. N.Marrin çarpazlaşma prosesində iki dil əsasında heç birinə bənzəməyən üçüncü dilin yaranması fikri də düzgün deyil. Əslində, dilləni çarpazlaşması müəyyən tarixi proses olub, heç bir yeni dil yaratmır. Dialektlərin özünün çarpazlaşmasını belə götürsək, yenə onların heç biri sıradan çıxmır, öz elementləri ilə yeni yaranmış dildə yaşayır. N. Marr dillərin çarpazlaşması kimi tarixi prosesin rolunu həddindən artıq böyüdərk müqayisəli-tarixi dilçiliyin gəldiyi nəticəni – «ana dil» anlayışını inkar etmiş və bu nəzəriyyəni «burjua nəzəriyyəsi» adlandırmışdır. «Dilçilik elminin başçısı» müqayisəli-tarixi metoda qarşı öz Yafəs nəzəriyyəsinə qoyur və belə bir yanlış nəticəyə gəlirdi ki, elə bir tayfa, və xalq yoxdur ki, onun dili çarpazlaşma nəticəsi

olmasın . O hətta dillərin sonrakı inkişafını da çarpazlaşma ilə əlaqələndirirdi. Çarpazlaşmanı çoxdillilikdən uzaqlaşma prosesi kimi qəbul edən N. Y. Marr belə bir yanlış fikrə gəlirdi ki, nə vaxtsa bu proses vahid dilliyə aparıb çıxara bilər. Bu konsepsiyası ilə N.Y.Marr və onun ardıcılıarı müqayisəli-tarixi dilçiliyin mühüm nailiyyəti olan «dillərin qohumluğu» məsələsinə qarşı çıxır və onu burjua millətçiliyi ilə əlaqələndirirdi. Halbuki, bunlar müxtəlif anlayışlardır.

DİLLƏRİN İNKİŞAFINDA ƏSAS MƏRHƏLƏLƏR

Dillərin inkişafında tarixi proseslər getdiyi kimi, tarixi mərhələlər də olmuşdur Tarixi proses və mərhələlərin bütün dünya dillərində eyni vaxtda və eyni xarakterdə olmasını qəti söyləmək səhv olardı. Bu, hər şeydən əvvəl, dillərin inkişaf tarixi və yerli şəraitlə bağlıdır. Dillərin inkişafını onu daşıyan cəmiyyətin tarixi və həyat şəraiti ilə bağlı şəkildə götürmək lazımdır. Dünya tarix elminin qəbul etdiyi kimi, insanların şifəsiz cəmiyyətdə birləşərək yaratdığı ilkin icma, qəbilə olmuşdur. Qəbilə üzvləri yalnız qan qohumluğu əsasında birləşirdi. Dünya üzərində qəbilə quruluşunun erkən Paleolitlə son Paleolit arasındakı bir dövrdə mövcud olduğu güman edilir. Zaman keçdikcə qəbilənin icma quruluşu forması da dəyişmişdir. Qan qohumları ilə evlənməyi qadağan edən adət qəbilələrin başqalarından təcrid edilmiş şəkildə yaranmasına imkan vermirdi. Təknigahlılığa keçid, habelə əkinçiliyin, maldarlığın inkişafı və başqa iqtisadi amillər qəbilə üzərindəki matriarxatı, patriarxat ilə əvəz etməyi zəruriləşdirdi. Yeni iqtisadi, təsərrüfat və istehsal münasibətləri

qəbilənin dağılmasını, yeni bir keyfiyyətin meydana gəlməsini şərtləndirirdi. Aydındır ki, qəbilə özü primitiv olduğu üçün onun dili də primitiv olmalı idi.

Tarixi zərurət nəticəsində qəbilələr birləşərək və ya inkişaf edərək Fratriyaya keçirdi. Tayfa daxilindəki qəbilələr hələ də müəyyən vahid qurum kimi yaşayırdı. Tayfanın əsas əlaməti ümumi ərazi, istahsal sistemlərindəki ümumilik, təsərrüfat həyatının əvvəlkinə nisbətən ümumiləşməsi, əməyin son nəticəsi üçün bir-birinə yardım ənənəsinin yaranması, qəbilə dillərinin birləşmə-intenrasiya nəticəsində ümumiləşməsi və s. idi. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, qəbilədə tayfa elementləri olduğu kimi, tayfada da qəbilə elementləri qalır. Bu cəhət sonralar da davam edir. Tayfanı əmələ gətirən sosial- iqtisadi problemlər içərisində feodal istehsal münasibətlərinin yaranması əsas yer tutur. Feodalizm cəmiyyəti üçün pərakəndəlik əsasdır. Bir xalqı əmələ gətirəcək feodal tayfaları bir-birindən əlaqəsiz şəkildə mövcud olur. Belə ki, tayfalar arasında ictimai-mədəni və iqtisadi əlaqə demək olar ki, olmur. Bu səbəbdən də hər bir tayfa öz ənənəsini, öz təsərrüfat həyatını, məişət tərzini, o cümlədən dilini müstəqil şəkildə saxlayır. Tutaq ki, Azərbaycan xalqını əmələ gətirəcək bir neçə tayfa Azərbaycanın müxtəlif yerlərində yaşayır. Bunlar arasında ümumi əlaqə olmadığı kimi, dilləri – dialektlər arasında da ümumilik yoxdur. Eyni anlayışlar müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Böyüklük anlayışını ifadə etmək üçün biri – böyük, digəri – yekə, başqası – iri, bir başqası – nəhəng və s. işlədir.

Zaman keçdikcə tarixi inkişaf tayfalar arasındakı

iqtisadi, siyasi, habelə sosial olaqolori zərurət kimi irəli siirür. Eyni zamanda tayfaların öz ərazisini genişləndirməsi, sayca artması, yuxanda dediyimiz faktorların zəruriliyi müxtəlif tayfaların birlişməsi və ya çarpazlaşmasına gərib çıxarmışdır. Beləliklə, feodal istehsal münasibətləri inkişaf edərək yeni keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olurdu. Təsərrüfatın bütün sahələri inkişaf etmiş tayfaların tələblərindən geri qalırdı. Yəni feodal təsərrüfat ənənələri, istehsal münasibətləri tayfaların zəruri, tarixi inkişafını təmin etmirdi. Bu səbəbdən də feodal təsərrüfatında kapitalist münasibətləri meydana gəlirdi. Kapitalist istehsal münasibətləri kəndli-feodal təsərrüfatında iqtisadi inteqrasiya yaratdığı kimi, sənaye sahələrinin də meydana gəlməsini tələb edirdi. Meydana gəlmiş sənaye sahələri feodal təsərrüfatından kütləvi surətdə işçi qüvvəsini özünə cəlb edir. Məs., konkret olaraq Azərbaycanı götürsək XIX əsrin ikinci yarısında Tiflis-Bakı dəmir yolunun çəkilməsi. Bakıda neft sənayesinin yaranması Azərbaycanın bütün ucqarlarından – istər Güney, istərsə də Quzey Azərbaycandan – işçi qüvvəsinin kütləvi axınını özünə cəlb etdi. Vahid sənaye ətrafında birləşən çoxlu tayfa nümayəndələri buraya öz dil elementləri – dialektləri, adət-ənənələri, dünyagörüşləri ilə daxil olurdu. Bu o deməkdir ki, xalq dili heç bir dialekt əsasında deyil, bütün dialektlərin əsasında yaranır.

Əlbəttə, xalq dilinin yaranmasında hər hansı bir dialektin payı digərinə nisbətən çox ola bilər. Amma bu o demək deyil ki, bir dil məhz bir dialekt əsasında yaranıb. Deməli ümumxalq dilində bütün dialektlərin

payı vardır.

Kapitalist sənaye sisteminin yaranması istehsalı təmərgüzləşdirdiyi kimi, tayfa elementlərinin də inteqrasiyasını şərtləndirirdi.

Beləliklə, feodal-tayfa münasibətləri yeni kapitalist münasibətlərinə keçdiyi kimi, tayfalar da birləşərək yeni insan birliyi forması olan xalqı yaradırdı. Göründüyü kimi, hələ ümumxalq ədəbi dilindən söhbət gedə bilməz.

Vahid sənaye – kapitalist istehsal münasibətləri ətrafında birləşən tayfalar öz dil elementləri ilə buraya daxil olduqda, yeni yaranmış xalq dili – əvvəlki dialektlərin məcmusu kimi meydana çıxır.

Ümumxalq danışiq dili sərbəst – azad dildir. Yuxarıda dediyimiz kimi, dildəki sinonimlər tayfa-dialekt elementləridir.

Belə bir şərait ümumxalq ədəbi dilinin yaranması üçün do real zəmin yaradır. Deməli, kapitalist istehsal münasibətləri iqtisadiyyat sahəsində irəliləyiş yaratdığı kimi, sosial-mədəni sahədə də irəliləyiş yaradır. Mətbuat-qəzet – təhsil sisteminin yaranması bu qəbildəndir. Mətbuatın, kitab nəşrinin meydana gəlməsi yeni bir dilin – normativ dilin yaranmasını tələb edir. Belə ki, əgər xalq danışiq dilində bütün dialekt nümayəndələri sərbəst şəkildə öz dialekt elementlərindən istifadə edirdilərsə, qəzet və kitabda bu mümkün deyil. Mətbuat eyni qrammatik və leksik-mənanı ifadə edən müxtəlif forma və vahidlərdən ancaq birini seçib işlədir. Yəni seçmə və əvəzetmə prosesi başlanır ki, bu da ədəbi dilin normalarının yaranması deməkdir. Yeri gəlmişkən, köstərmək

lazımdır ki, külli miqdarda eyni mənalı dialekt sözləri ədəbi dilin normalarına uyğun gəlmədiyi üçün dili tərk etməli olmuşdur. Məsələn, dızılmaq – qaçmaq, nalça – kiçik döşək və s. kimi sözlər dilə daxil ola bilməmişdir.

Göründüyü kimi, tayfalar birləşərək, çarpazlaşaraq yeni bir xalqı və onun dilini – xalq dilini yaratmışdır. Ümumxalq ədəbi dili süni dil kimi xalq danışığı dili əsasında seçmə, əvəz etmə üsulu ilə yaranıb.

Zaman keçdikcə xalq inkişaf edərək bütün tayfaları onların ərazisini əhatə edir. Bir xalq kimi formalaşdıqdan sonra tayla adətləri də aradan çıxmağa başlayır. Beləliklə, yeni inkişaf prosesi - xalqın inkişaf edərək vahid psixoloji baxışlarının, ümumi adət-ənənələrinin, ərazi bütövlüyünün və dil ümumiliyinin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, millət və onun dili yaranmış olur.

Ümumxalq ədəbi dili cəmiyyət həyatının bütün sferalarında işlənməyə başladıqdan, dialekt elementlərini sıxışdırıb çıxardıqdan sonra artıq ümumxalq ədəbi dili hesabına zənginləşir. Bununla belə, millət və xalq arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Çünki onların elementləri biri digərində yaşayır.

Ümumxalq ədəbi dili ilə ümummillət ədəbi dili arasında quruluşca fərq yoxdur. Fərq yalnız onların keyfiyyətində və işlənmə dairəsindədir. Belə ki:

a) Ümumxalq ədəbi dilinin yazılı forması yalnız yüksək təbəqəni əhatə edir, aşağı təbəqəyə belə bir formada ünsiyyət gəlib çatmır. Bu, onunla əlaqədardır ki, ümumxalq ədəbi dili bütün təbəqələri əhatə edə bilməmişdir.

I Ümumxalq ədəbi dili dialektlər hesabına

zənginləşir. Ümummillî dildə isə dialektlər və dialekt fərqi olmur.

v) Ümummillî ədəbi dilin normaları ümumxalq ədəbi dilinə nisbətən daha çox sabitləşmiş olur.

Bu cəhət bir də ondan xəbər verir ki, ədəbi dillə milli ədəbi dili eyniləşdirmək olmaz. Ədəbi dil milli dildən əvvəl yaranır Belə ki, XII – XIII əsrlərdə artıq Azərbaycan ədəbi dili formalaşmışdı. Azərbaycan milli ədəbi dili isə yalnız XIX əsrin sonlarında meydana gəldi.

Tarixdə bu proses bütün xalqlarda belə olmuşdur. Məsələn, rus ədəbi dili XII əsrdə formalaşdığı halda, rus milli ədəbi dili XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəldi.

Fransız ədəbi dilinə aid materiallar X – XI əsrlərə aid olduğu halda, fransız milli ədəbi dili ondan çox sonra XVII – XVIII əsrlərdə formalaşmışdır. Eyni sözləri italyan dili haqqında da demək olar.

XIII əsrdə italyan ədəbi dili əsasında Dante öz əsərlərini yazmışdır. Amma italyan millətinin ümumi dili olmaq üçün bu dil yeddi əsr formalaşma dövrü keçirmişdir.

Daha başqa bir misal: hələ yeni eradan çox-çox əvvəl yunan ədəbi dilində çoxlu bədii və elmi əsər yazılmışdır. Amma yunan millətinin formalaşması, yunan dilinin milli dil ola bilməsi üçün bir çox əsrlər keçmişdir.

Bu proses indi də davam etməkdədir. İndi yüksək inkişaf etmiş milli dillərlə yanaşı xalq və tayfa dilləri də qalmaqdadır. Müasir tayfa dillərinə misal olaraq Şimali, Mərkəzi və Cənubi Amerikada yaşayan atap, alqon, irokez, arovak, mayya, habelə Afrika və Asiyada yaşayan bir sıra azsaylı tayfaların, Dağıstanda yaşayan

saxur, rutul, andi, dido tayfalarının dillərini göstərmək olar. Azərbaycanda isə Quba rayonunun Xınalıq,

Ordubad rayonunun Kilit kəndində yaşayan azsaylı – 80 – 100 nəfər – tayfaların danışdığı dilləri tayfa dillərinə misal göstərmək olar.

Xalq dili səviyyəsində olanlar isə avar, darkin, ləzgi, kumik, lak, noqay, tabasaran, altay, çukot, talış, karaçay, balkar və s. xalqların dilləridir. Adətlərin itməsinə gəlicə, qeyd etmək lazımdır ki, adətlər daha sabit və dəyanətli olur. Milli dildə tayfa elementi olmadığı halda, millətlər tayfa adətlərindən çətin xilas ola bilər. Belə ki, əfqanlarda köçərilik, azərbaycanlılarda qan intiqamı və yerlibazlıq, Rusiyada ducl və s. tayfa adətləridir.

IV FƏSİL FONETİKA

Fonetika yunanca phone – səs, soslənmə deməkdir.¹ Qədim hind, ərəb və İskəndəriyyə – yunan dilçilik məktəbləri nümayəndələrinin danışdığı səsli haqqında əhəmiyyətli fikirləri olmasına baxmayaraq, sonralar bu sahəyə marağ azalmış, dil səsli hətta tədqiqatçıların diqqətindən yayınmışdır. Fransa alimi Kordemuanın, XVII əsrdə Y. Krujanığın və XVIII əsrdə rus alimi M. V. Lomonosovun danışdığı səsli haqqında bəzi mülahizələri istisna edilərsə, XIX əsrin ortalarına qədər bu sahə dilçilərin diqqətindən və tədqiqatdan kənar qalmışdır. Çar Rusiyası dövründə ucqarlarda

¹ Alman alimi Hersin kəşfidir. Sos dalğalarının vahididir. Bir saniyədəki dalğaların sayına bərabərdir.

yaşayan xalqların dilini öyrənmək lazım gəldiyi kimi Amerika, İngiltərə və Fransa kimi kapitalist dövlətlərinin müstəmləkələrində də yerli dilləri öyrənmək zərurəti meydana gəlmişdi. Buna görə də müstəmləkə xalqlarının dil elementlərini təsvir etmək, xüsusilə canlı dil faktlarını toplamaq, onların səslərini lentə yazmaq və s. kimi işlər istər-istəməz fonetikanın meydana gəlməsi üçün həm elmi, həm də ictimai zəmin yaradırdı. Beləliklə, dilçiliyin xüsusi sahələrindən biri olan fonetika yarandı. Bəllidir ki, fonetika bir linqvistik sahə kimi bütün səsləri deyil, yalnız ictimai səsləri öyrənir.

Dünyada olan bütün səsləri qeyd etmək, onları öyrənmək mümkün deyil. Amma müasir elmi-texniki tərəqqinin xüsusi meyarları ilə bütün səsləri akustik və ictimai deyə iki qrupa bölmək olar. Bu səslərin özünün də bir neçə növləri vardır.

Fonetika dilçiliyin ən çox işlənmiş sahələrindəndir, həm ümumi, həm də xüsusi dilçilikdə fonetika haqqında çox deyilmiş və yazılmışdır. Xüsusi dilçiliyin (Müasir Azərbaycan dili, alman, fransız və ingilis dilinin fonetikasını) təkrar etməmək üçün bu barədə geniş danışmağa lüzum yoxdur. *Bax:* Л. Л. Л x u n d o v. «Azərbaycan dilinin fonetikasını» (1984) A. M. Qurbanov «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» (1985); Ə. M. Dəmirçizadə. «Müasir Azərbaycan dili» (1972); F. Y. Veysəlov «Alman dilinin fonetikasını» (1980); S. M. B a b a y c v. M. Q. Qarayeva «İngilis dilinin fonetikasını» (1983); К О. Dadaşov «Fransız dilinin fonetikasını» (1989); Zindcr L. R. «Общая фонетика» (1979. М); Матусевнч М. И. «Современный русский язык» (фонетика. М. 1976); Реформатский А. А. «Из

истории отечественной фонологии» (1970).

Akustik səslər adlandırdığımız səs qrupu insan iradəsi ilə və daha çox ondan kənarında yaranan səslərdir. Belə ki, Yer üzündə insan peyda olmamışdan qabaq da təbiətdə səslər baş verirdi. İndi də bizdən asılı olmayan səbəblərdən səslər yaranır. İnsan fəaliyyəti nəticəsində də akustik səslər yaranır. Bu səslərin bütün xüsusiyyətlərini fizika – onun xüsusi sahəsi olan akustika öyrənir.

Fonetika isə yalnız insan səslərini, ictimai ünsiyyət elementi olan səsləri öyrənir.

İstər fiziki səs olsun, istər ictimai, fərqi yoxdur. O, durğun mühitdə dalğalar şəklində ətrafa yayılır. Bunu eşitmək üçün canlılarda xüsusi bir üzv – qulaq vardır. Başqa canlıların eşitmə qabiliyyəti insandan daha yüksək olmasına baxmayaraq, insan səsləri daha yaxşı, mükəmməl surətdə eşidib təhlil edir. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, insan qulağı 16 hersdən 20000 hersə qədər olan səsləri qəbul edib, onları fərqləndirir. Ondan aşağı səslər qulaq pərdəsini rəqsə gətirə, bilmədiyi üçün, ultra səsləri isə qəbul edə bilmədiyi üçün insan eşidə bilmir. Ümumi və xüsusi dilçilik sahələri olduğu kimi, ümumi və xüsusi fonetikalar da vardır. Ümumi dilçilikdə dilin ümumi problemləri öyrənilməsi kimi, ümumi fonetikada da bütün bəşər övladının tələffüz edə biləcəyi səsləri, onların akustik və linqvistik cəhətlərini öyrənir, səslərin tədqiqat metodlarını hazırlayır. Xüsusi fonetika isə konkret bir dilin səs sistemini öyrənir, öz tədqiqatlarını, əsasən, ümumi fonetika çərçivəsində aparır və onun bəzi müddəalarını konkret dilin fonemləri əsasında daha da dəqiqləşdirir.

Fonetikanın dilçilikdə əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, hər hansı bir dilin qrammatik quruluşunu yaxşı mənimsəmiş bir adam əgər səsləri düzgün tələffüz etmirsə, onun orfoepik normalarını pozursa, nitqi anlaşılmaz olar. Bu səbəbdən də hər hansı bir dili öyrənmək istədikdə mütləq onun sos sistemindən başlamaq lazımdır. Bundan əlavə, hər hansı bir dilin fonetik sistemini yaxşı mənimsəmiş bir adam, həmin dildə işlənən sözlərin mənşəyini dərhal müəyyənləşdirə bilər. Dilin qrammatikasını öyrənmək üçün də fonetikanın əhəmiyyəti böyükdür. Sintaksisdə fonetik vasitələrin, fonetik ritmin əhəmiyyətli dərəcədə rol oynadığını da bura əlavə etsək, dilin səs sistemini öyrənməyin nə qədər lazımlı olduğunu asanlıqla başa düşmək olar. Sözlərin keçirdiyi tarixi inkişaf və təkamül prosesi onların daxili formalarında dəyişiklik getməsinə də səbəb olur. Bu isə özlüyündə etimologiyani tarixi fonetikadan asılı edir.

FONETİKANIN NÖVLƏRİ

Fonetikanın səsləri öyrənmə aspektinə görə və tədqiqat metodlarına görə müxtəlif növləri vardır.

Danışiq səslərinin öyrənilməsi aspektlərinə görə fonetikanın üç növü vardır: akustik, fizioloji, sosioloji.

Akustik fonetika – səsini akustik cəhətlərini öyrənir. Buraya səs mənbəyi, səs dalğası, səs amplitudası, dalğa uzunluğu, səs tezliyi, tembr, səsini gücü və s. kimi cəhətləri daxildir. Səsin akustik cəhətləri dedikdə, habelə onun uzanması, qısalması və s. kimi keyfiyyətləri də nəzərdə tutulur. Müasir aparatlardan kimoqramların, assiloqramların, palatoqramların köməyi ilə danışiq səslərinin akustik keyfiyyətləri öyrənilir.

Fizioloji fonetika – səsi fizioloji aspektdən öyrənir. Yəni səsin əmələ gəlməsi səbəbləri, səs aparatı, onun quruluşu, danışığ üzvlərindən hər birinin xarakteri, fəal və qeyri fəallığı, havanın ekskursiya və rekursiyası, səs məxrəci, səsin eşidilməsi prosesi, qulaq, onun quruluşu, beynin eşitmə mərkəzi, analiza- torlar və s. cəhətləri fizioloji fonetika fiziologiya elminin qənaətləri əsasında şərh edir.

Sosioloji fonetika isə danışığ səslərini ictimai mövqedən öyrənir. Burada səsin ictimai cəhəti – mənə yaratma, mənə fərqləndirmə xüsusiyyətləri öyrənilir.

Danışığ səslərini tədqiq etmə metodlarına görə isə fonetikanın aşağıdakı növləri vardır: təsviri, tarixi, müqayisəli, eksperimental.

Təsviri fonetika dünya dillərinin fonetik sistemini müasir inkişaf səviyyəsində öyrənir. Konkret dillərin təsviri fonetikasi (xüsusi fonetika) bu və ya digər dilin fonetik sistemim müasir səviyyədə tədqiq edir. Bu fonetikanın əhəmiyyəti məhz canlı dilə əsaslanmasındadır. Hər hansı bir dilin səs sistemi, səs dəyişmələri fonetik qanunları və qanunauyğunluqlar məhz təsviri fonetikada öyrənilir. Bu fonetika orfoqrafiya normaları və ədəbi tələffüz qaydalarının müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Təsviri fonetikanın çıxardığı nəticələr səslə məşğul olan başqa elmlər üçün də əhəmiyyətlidir. Təsviri fonetikada bəzi səs dəyişmələri nəticəsində müxtəlif anlaşılmazlıqlar da yarana bilər. Bu vaxt təsviri fonetika öz nəticələrini tarixi fonetika əsasında yoxlayır.

Tarixi fonetika. Dilin ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq dilin səs sistemində də inkişaf və dəyişmə prosesi

gedir. Sözün müxtəlif quruluş ünsürlərində fonetik dəyişmə getməsi dilin öz qanunudur. Dildə gedən səs dəyişmələrim, bu və ya digər səsin no vaxt dildə peyda olması və ya dildən çıxması, başqası ilə əvəz edilməsi və s. bu kimi cəhətlər tarixi fonetikada öyrənilir. Dildə gedən tarixi səs dəyişmələrinin nəzərə alınması təkcə dil tarixi üçün deyil, habelə etimoloji tədqiqat üçün də əhəmiyyətlidir. Məs.: Azərbaycan dilində *b – m* səs dəyişməsinə göstərək. Başqa türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində *ö* səsi *m* səsinə keçmişdir. Məs.: «Dədə Qorqud» dilində *m* işlənir. Oğlan yenə aydır: «Ana, ağlamağıl, mana bu yaradan ölüm yoxdur, qorxmağıl Boz atlı Xızır mana gəldi». (D. Q.)

Füzulinin dilində isə *di* işlənmişdir.

Heyrət, ey büt, surətin gördükcə lal eylər bəni,

Surəti-halim görən surət xəyal eylər bəni.

Səbəb nədir ki, Fuzulidə həm *m*, həm də *b* işlənir:

Kargər düşməz xədəngi-təneyi-düşmən mana

Kəsrəti-peykanın etmişdir dəmirdən tən mana

(*Fuzuli*)

və ya

Məsti eşq etdin məni, Məcnunu əmin neylərəm,

Ey susamış qanıma, nərgizləri xunxar bir.

(*Xətai*).

Misalardan görüldüyü kimi, *b* səsi «mən» sözünün əvvəlində XVI – XVII əsrlərdə müvazi işlənmiş, sonra *m* üstünlük təşkil etmişdir.

Kimi qoşmasınının tərkibindəki *m* səsi də vaxtilə bunu əvəz etmişdir. Sözün inkişaf sxemi belə olmuşdur:

kip – kipi – kibi- – kimi.

Yəni müasir Azərbaycan dilindəki *kimi* qoşması

ayaqqabı qəlibi mənasında işlənən *kip* sözündən törəmişdir.

Eyni üsulla «*muncuq*» sözünün «*boyun*» sözündən törədiyini sübut etmək olur (*boyun – moyun, moyuncuq – muncuq*).

Tarixi fonetikanın köməyi ilə bir sıra maraqlı dil hadisələrini izah etmək olar.

Müqayisəli fonetika. Fonetikanın bu növü qohum dillərin fonetik sistemini müqayisə yolu ilə tədqiq edir. Qohum olmayan dillərin səs tərkibini yalnız praktik məqsədlər üçün tutuşdurmaq olar. Əsl müqayisə isə eyni dil ailəsinə daxil olan dillərin səs tərkibini müqayisə əsasında meydana çıxır.

Eyni bir sözün qohum dillərdə müxtəlif cür deyilməsi, əlbəttə, tarixi inkişafın sonrakı məhsuludur. Amma bu ayrılıq dillər arasındakı yaxınlığı inkar etmir
Məs.: Azərbaycan dilindəki *ə* səsi türk dilində *e*, tatar dilində *i*, *a* və s. şəkildə ifadə edilir

Türk dilində: «Bekir Sami bəy mesaili-siyasiye ve iktisadiye hakkında Türkiyenin metarbini ihtiva eden sureti *melfun muhtiryi* kiraat eyledi»

Tatar dilində:

Nə mirzə var soyumda, nə aytlu Bay
Babam bir çoban, anam zeydabay.

(*B. Çobanzado*)¹

¹ Atatürkün milli dil politikası. Ankara 1981. səh. 298

Müqayisəli fonetika qohum dillərin həm müasir, həm də tarixi inkişafını təhlil etməklə diqqətəlayiq elmi nəticələr əldə edir.

Eksperimental fonetika. Bu, təsviri fonetikanın və akustik fonetikanın birləşməsindən ibarətdir Yuxarıda bu iki fonetikanın vəzifələri haqqında danışılmışdı!

NİTQ CİHAZI

Danışiq səslərinə onların səciyyələndirilməsinə keçməzdən əvvəl onların yaranması – fizioloji mənbələri haqqında öləri də olsa bəhs etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, insan bədəninin fizioloji tənzimlənməsi, nitqi, hətta onun davranışı əsəb sistemindən asılıdır. Əsəb sistemi vahid bir orqan deyil. O, konkret bir danışiq üzvü kimi çıxış etmir, amma səsin yaranmasında, xüsusilə fəal danışiq üzvlərinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də əsəb sistemini nitq cihazından konarda hesab etmək olmaz. Danışiq üzvlərini iki mövqedən bölünök olar. Birincisi, bədəndə yerləşmə yerinə, ikinci isə danışiq səslərinin tələffüzündəki mövqeyinə görə. Birinci parametərə görə danışiq üzvləri: aşağı, orta və yuxarı: ikinci parametərə görə isə fəal və qeyri-fəal danışiq üzvlərinə ayrılır?

Aşağı danışiq üzvləri. Bu üzvlər ona görə belə adlanır ki, onlar boğazdan aşağıda yerləşir. Bu, əsasən, ağciyərdən ibarətdir. Ağciyər səsin əmələ gəlməsində bilavasitə iştirak etmir. Səsin yaranması üçün mühüm, amma köməkçi rolunu oynayır Ağciyər olmasa səs tellərini hərəkətə gətirən hava axını da yaranmaz. Ağciyər danışiqin tonundan və məzmunundan asılı olaraq havanı tənzimləyir. Ağciyərdəki bronxlar havanı alır. Bu, əslində, insanın bütün orqanlarını: beyni, ürəyi,

qanı və s. oksigenlə təmin etmək üçündür. Bu məqsədlə nəfəs aldıqda oksigen hava bronxlara müntəzəm və harmonik şəkildə daxil olub, eləcə də geri qayıdır. Danışıq prosesində isə bu müntəzəmlik pozulur. Ağciyər havanın bronxlardan və nəfəs borusundan keçərək səs kanalına daxil olmasını təmin edir. Səs tellərini hərəkətə gətirən də məhz ağciyərdən gələn havadır.

Diafraqma pərdəsi, nəfəs borusu da aşağı üzvlərə daxil olub səs yaranmasında müəyyən rol oynayır.

Orta danışıq üzvləri. Orta üzv dedikdə, əsasən, qırtlaq nəzərdə tutulur. Qırtlaq halqavari şəkildə olan qığırdaqların birləşməsindən ibarətdir. Qırtlaqdakı qığırdaqlar bir-birinə əzələlərlə birləşmişdir. «Qırtlağın içərisində hər iki tərəfdən onun divarına yapışmış olan ət çıxıntıları burada üfqi vəziyyətdə uzanmışdır. Bu ət çıxıntılarının başlanğıc ucu qalxanvari qığırdağın içəri küncünə, son ucu isə çalavari qığırdaqlarına bitişmişdir».

Qırtlağın belə bir quruluşa malik olması onun sərbəst hərəkətinə şərait yaradır ki, bu da nəfəsvermə zamanı havanın maneəsiz axınını təmin edir. Ağciyərdən gələn hava qırtlaqdakı ot çıxıntılarının uclarında olan səs tellərinə toxunur. Səs telləri hava axınının təsiri ilə hərəkətə gəlir. Hələ fizikadan məlumdur ki, təzyiq sahə ilə tərs mütənasibdir. Yəni sahə böyük olduqda təzyiq aşağı olur və əksinə. Səs kanalı daraldıqda səs telləri simli alət telləri kimi daha çox gərilir. Beləliklə, tellər arasındakı «səs çıxıntıları» kiçilmiş olur, nəticədə cingiltili səslər yaranır. Kar səslərin tələffüzü prosesində isə səs telləri az gərilir, tellər arasındakı çıxıntılardan hava sərbəst surətdə ağız boşluğuna daxil olur.

Yuxarı danışmaq üzvləri. Buna ağız üzvləri də deyilir. Çünki yuxarı üzvlərin əksəriyyəti ağız boşluğunda yerləşir. Bəlli olduğu kimi, səs tellərinin ehtizazı nəticəsində yaranmış sos hələ formalaşmış səs deyil. Səs yalnız ağız üzvləri adlanan üzvlərin köməyi ilə formalaşır. Ağız adlı orqan yoxdur, amma ağız boşluğunda yerləşən üzvlərin hamısı birlikdə ağız üzvləri təşkil edir. Bunlar ağız boşluğu, dil, damaq, dilçək, dişlər, dodaqlar, alt çənə, burun boşluğudur.

Bu üzvlərin səsin formalaşması və tələffüzündə öz konkret rolu vardır.

Ağız boşluğu öz həcmində kiçilib böyüməsi nəticəsində səsin formalaşmasına, avazın dəyişməsinə xidmət edir.

D i 1. Danışmaq səslərinin formalaşmasında ən mühüm rol dilə aiddir. Danışmaq prosesində dilin rolu o qədər böyükdür ki, hətta bütövlükdə ünsiyyət vasitəsi onun adı ilə adlanır. Danışmaq üzvlərindən elələri vardır, onların iştirakı olmadan bu və ya digər səs tələffüz etmək olar. Məs., dişlərin, dodaqların iştirakı olmadan bəzi səsləri asanlıqla tələffüz etmək olduğu halda, dilsiz səsin tələffüzü mümkün deyildir. Dilin vəziyyəti və iştirakı ilə həm sait, həm də samit səslər formalaşır. Dilin həm ön, həm uc, həm orta, həm də arxa hissəsi səslərin formalaşmasında fəal iştirak edir. Dilin dişlərə yaxınlaşması, dodaqların dişlərə toxunması ilə, habelə dodaqların bir-birinə toxunması ilə ağız boşluğuna daxil olmuş səs maneəyə rast gələrək formalaşır.

Damaq iki: sərt və yumşaq damaqlardan ibarətdir. Damaq ağız boşluğunun yuxarı, burun boşluğunun isə aşağı hissəsini təşkil edir. Damağın ön hissəsi sərt,

nisbətən arxa hissəsi yumşaqdır. Bu hissələrin hər birinin öz funksiyası vardır.

Ağız boşluğunda **d** **i** **ç** **ə** **y** **i** **n** də xüsusi rolu vardır. Dilçək yuxarı hissəyə birləşmiş qırtlağa doğru meyl etmişdir. **O**, mütəhərrik olub, yuxarı qalxdıqda burun boşluğunun yolunu haqlayır. Aşağı endikdə isə burun boşluğunun yolu açılır, səs axını burun boşluğuna keçir və burun səsləri **m**, **n** kimi sonorlar alınır.

İlk baxışda **dişlər** əhəmiyyətsiz görünür: hətta çox vaxt belə deyirlər ki, dişsiz adam danışa bilirsə, deməli dişlərin o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Amma bu, belə deyil, əgər dişlər **səslərin** fərqləndirilməsində rol oynayırsa da, dil və dodaqların müxtəlif səsləri formalaşdırmasında iştirak edir

¹ Dodaqlar dilə nisbətən qeyri-fəal, dişlərə nisbətən fəaldır. Dodaqlar bir sıra səslərin tələffüzündə **heç** iştirak da etmir (dodaqdəyməzlər də vardır), məsələn: **a**, **ə**, **i**, **l**, **g**, **j**, **z**, **q**, **n**, **d** və s. səslərin tələffüzündə rol oynamır. Amma onlar öz dairəvi şəkli ilə **bəzən** bir-birinə yaxınlaşmaqla və birləşməklə bir sıra sait və samitlərin formalaşmasına kömək edir.

Alt çənə açıq saitlərin tələffüzündə xüsusi vəzifə daşıyır. Alt çənənin aşağı, yuxarı və **enə** doğru hərəkətləri ilə ağız boşluğunun həcmə tənzimlənməsinə kömək edir.

Səsin yaranmasındakı iştirakına görə isə danışiq üzvləri fəal və qeyri-fəal olaraq iki qrupa bölünür.

Prof. Ə. Dəmirçizadə avazlayan (rezonator) üzvlər **deyə** üçüncü üzvü də artırır.¹

Fəal danışiq üzvləri bunlardır: səs telləri, arxa damaq, dil, dilçik və dodaqlar.

Qeyri-fəal danışiq üzvləri isə bunlardır: dişlər, yuvaqlar, ön damaq, nəfəs borusu və ağciyərlər.

Qırtlaq, udlaq boşluğu, ağız boşluğu və çənələr avazlayan üzvlərdir.

DANIŞIQ SƏSLƏRİ

Fizikadan bilirik ki, hər cür səsin yaranması üçün iki cismin bir-birinə toxunması lazımdır. Bu həm akustik, həm də ictimai- fonetik səslərə aiddir. Danışıq səsi dedikdə nitq üzvlərinin fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn hər hansı bir mənənin yaradılmasında iştirak edən, ictimai mahiyyət daşıyan səslər nəzərdə tutulur. Adi danışiq prosesində adam müxtəlif və çoxlu səs tələffüz edir. Bu səslərin hamısı dil üçün eyni əhəmiyyətə malik deyil. Bu, səslərin özünün bir dildə müxtəlif olmasından başqa, müxtəlif dillərdə də müxtəlif cür olur. Məsələn, *z* səsim götürək – *zalim*. *Azərbaycan, Zeynəb* sözlərinin tərkibində bu səslər müxtəlif vəziyyətlərdə olduğundan müxtəlif cür səslənir. Səslərin bu xüsusiyyəti ərəb əlifbasında nəzərə alındığı halda, Azərbaycan, rus və başqa dillərdə nəzərə alınmır. Xüsusilə samit səslərin müxtəlif dildə ifadəsi müxtəlif olur. Məsələn, *ç, ş, q, b* və *s*. səslər hər dilin səs və səslənmə sistemindən asılı olaraq müxtəlif cür tələffüz edilir. İndi artıq bunları sübut etmək üçün çətinlik çəkmək lazım gəlmir. Fonolaboratoriyada səslərin akustik keyfiyyətlərini çox asan müəyyənləşdirmək olar.

DANIŞIQ SƏSLƏRİNİN FUNKSİYASI

Dil dedikdə səslərdən ibarət bir cəhət nəzərdə tutulur. Dilin ünsiyyət vasitəsi ola bilməsi üçün ilk növbədə səslər belə bir funksiyaya meyl etməlidir. Əgər danışiq səsləri dilin əsas

¹ Ə. Dəmirçizadə «Müasir Azərbaycan dili». B. 1972. Səh. 32. 222

funksiyasının (kommunikativ və ekspressiv) başlanğıc təməli olmasa, bütövlükdə dil heç bir funksiyanı yerinə yetirə bilməz. Danışıq səslərinin iki funksiyası vardır: prof. A. A. Reformatski bu barədə yazır: «Biz artıq bilirik ki, dilin maddi işarələri –

J səslər (ikinci isə hərflər) iki funksiyanı yerinə yetirir: nitqi **f** dinləyənə yetirmə funksiyası (səslər qulaqla, hərfləri görməklə) – pertseptiv funksiya, dilin mənalı vahidlərinin fərqləndirilməsi funksiyası – siqnifikativ funksiya».¹ **I** Prof. F. Veysəlov da danışıq səslərinin iki funksiyasından bəhs edir. Əslində bu fikirlər mahiyyətcə deyil, formasına görə fərqlənir. «Alman dilinin qrammatikası»ndə oxuyuruq: «Dil səsləri iki funksiyaya malikdir

I) Linqvistik funksiya – fikri ifadə etmək vasitəsi kimi. Bu funksiyanı dilin kommunikativ və ya sosioloji funksiyası adlandırırlar.

2) Qeyri-linqvistik – səs, danışan haqqında digər məlumatları əldə etmək vasitəsi kimi. Buna səslərin ekspressiv funksiyası deyilir».

Əlbəttə, mütləq səsin linqvistik funksiyası vardır. Lakin səs heç vaxt kommunikativ səviyyədə çıxış etməz. Yalnız dilin həmin funksiyasını yerinə yetirmək üçün vasitəçi rolunu oynaya bilər. Çünki kommunikasiya bütün dil elementlərinin (fonem, morfem, ləksəm, cümlə və s.) birləşməsi sayəsində baş verir.

¹ Реформатский А. А. «Введение в языковедение». М 1955. стр. 123. F. Y. Veysəlov. «Alman dilinin fonetikasi». B. 1980, səh. 9.

DANIŞIQ SƏSLƏRİNİN TƏSNİFİ

Nitq prosesində tələffüz edilən bütün səsləri yazıda işarə etmək, müstəqil səs kimi qəbul etmək mümkün deyil. Dildə yalnız ictimai məna daşıyan danışiq səsləri (fonemlər) haqqında ictimai səs kimi danışmaq olar. Danışıq səsləri iki qrupa bölünür ki, belə bir bölgüyə heç bir etiraz yoxdur:

- a) sait səslər (vokalizm).
- b) samit səslər (konsonantizm).

SAİT SƏSLƏRİN TƏSNİFİ

Sait səslər müxtəlif meyarlarla bölünür. Bu meyarlar aşağıdakılardır:

Dilin üfqi vəziyyətinə görə. Bu vəziyyətə görə sait səslər üç qrupa bölünür: dilönü, incə saitlər (*o, i, e, ü*), dilortası saitlər (*e* saiti), dilarxası saitlər və ya arxa sıra saitlər – bunlara = qalın saitlər də deyilir. Qalın saitlər bunlardır (*a, /, o, u*).

2Dilin şaquli vəziyyətinə görə. Dilin damağa doğru qalxma

Dərəcəsi burada əsas rol oynayır. Bununla belə alt çənənin enməsinə də nəzər almaq lazımdır. Alt çənənin vəziyyəti ilə səslərin açıq və ya qapalı olmasını asanlıqla müəyyənləşdirmək olar. Qapalı saitlərdə alt çənə aşağı düşür, dil isə yuxarı qalxır. Bu zaman / – *i, u* – saitləri almır.

Açıq saitlərdə isə alt çənə aşağı düşür, dilin ön hissəsi alt dişlərə birləşmiş olur. Açıq saitlər: *öo, a, o* – tələffüz edilərkən alt çənənin aşağı düşməsi müşahidə edilir.

E saiti isə yarımçıq və ya yarımqapalı hesab edilir.

Çünki bu saitin məxrəci nə tam açıq, nə də tam qapalı saitlərlə uyğun gəlir.

3 Dodaqların vəziyyətinə görə. Dodaqların iştirakına görə sait səslər iki qrupa bölünür. Elə saitlər vardır ki, onların formalaşmasında dodaqlar bilavasitə iştirak edir. Bunlara dodaq saitləri deyilir – *o, u, ö, saitləri* dodaq saitləridir.

Elə saitlər də vardır ki, onlar dodaqların iştirakı olmadan formalaşır. Belə saitlər dodaqlanmayan adlanır – *a, ə, i, e* dodaqlanmayan saitlərdir.

4 Məxrəc sabitliyinə görə. Səsləri tələffüz edərkən danışmaq üzlərinin qurulması çox ani olur. Onlar dərhal pozularaq başqa vəziyyətə keçir. Buna görə də başqa məxrəc – başqa səs alınır. Dildə elə iki səs tapmaq olmaz ki, onların məxrəci eyni olsun. Məxrəc eyni ola bilməz. Amma sabit – uzun səbatlı ola bilər. Bu vaxt Cütavazlı səs yaranır. Deməli, məxrəc sabitliyinə görə danışmaq səsləri iki qrupa bölünür: təkavazlı səslər, cütavazlı səslər.

Azərbaycan dilində cütavazlı səs – diftonq yoxdur. Amma bəzi fonetik hadisələr zamanı xalq danışmaq dilində diftonqlaşma hadisəsi baş verir. Məs., qourma, sourma, suumuz və s.

Diftonqlar. Diftonqlar iki saitin bir sabit məxrəcdə *l* tələffüz edilməsindən yaranır Alman dilində «ai», «oa» və s. Kəmiyyətə görə saitlər adi, uzun və qısa olaraq üç qrupa bölünür. Azərbaycan dilində, əsasən, adi saitlər mövcuddur. Ərəb-fars mənşəli sözlərdə isə uzun saitlər vardır. Onlar | dilimizdə də uzun tələffüz edilir. Məs.: *Sabir. Arif, Aqil* sözlərindəki *a* səsi ilə armud, at, daş sözlərindəki *a* səsini asanlıqla müqayisə etmək olar.

İngilis və alman dillərində isə saıtlərin uzun tələffüz edilməsi ilə hətta sözü'n mənəsi da dəyişir. Qısa saıtlər adi vəziyyətdən daha qısa tələffüz edilir. Ə. Dəmirçizadə bəzi sözlərdəki saıt düşümünü səs qısalmasının nəticəsi hesab edir (*burun-bumun, ağız-ağzı*).

6) Gərginliyə görə. Yuxarı danışıq üzvlərinin gərginliyinə görə saıt səslər gərgin və qeyri-gərgin olaraq iki qrupa bölünür. Azərbaycan dilində nə dodaqları, nə qırtlağı, nə də dili gərginləşdirən səs – saıt yoxdur.

SAMİT SƏSLƏR (KONSONANTİZM)

Samit səslərin tələffüzündə səs axını ağız boşluğunda müxtəlif maneələrə rast gəlir. Ağız boşluğunda yaranan vəziyyətlə əlaqədar olaraq küy və ton yaranır. Samitləri aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Fəal danışıq üzvlərinin iştirakına görə,
2. Əmələ gəlmə üsuluna görə,
3. Səs tellərinin iştirakına görə.

Fəal danışıq səslərinin iştirakına görə

Bu parametrlə samit səslər aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1. Dilönü samitlər; dil-diş samitlər (*d, z, l, n, s, t*), dil-yuvaq samitləri (*c, ç, r, ş*)
2. Dilortası samitləri (*y, x, k, g*).
3. Dilarxası samitləri: dildibi boğaz samitləri (*x, ç, h, q, k*).
4. Qoşadodaq samitləri (*b, m, p*).
5. Qırtlaq samitləri (*h*) (alman dilində) farınqal səs.
6. Dodaq-diş samitləri (*v, f*).

Əmələ gəlmə üsuluna görə.

Küyun yaranma – əmələ gəlmə üsuluna görə samit səslər aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Kipləşən-partlayan samitlər – *b, p, d, t, g, k, q, /ʃ/, n.*

2. Növlü-sürtünən samitlər – *v, f, j, ş, z, s, l, r, ğ, X, b, y.*

3. Sonorlar – *l, m, n, r.*

4. Kipləşən-novlu – *ç, c.*

Səs tellərinin iştirakına görə.

Səs telləri gərginləşdikdə cingiltili, az gərildikdə isə kar samitlər yaranır. Cingiltili samitləri tələffüz edəndə ağızdan hava sərbəst çıxır. Bunu adi əllə, kağızla, şamla və s. müşahidə etmək olar. Kar samitlərin tələffüzündə isə səs telləri kərkinləşmir, hava axını sərbəst surətdə ağız boşluğuna daxil olur. Müqayisə et:

Cingiltili samitlər: *b, d, v, q, z, j, ç, y, k, q.*

Kar samitlər: *p, t, f, k, s, ş, x, k, ç.*

DANIŞIQ SƏSİ VƏ FONEM

Danışiq səsi ilə fonemi eyniləşdirmək olmaz. Əlbəttə, bunlar bir-birindən ayrı da deyil. Lakin müxtəlif əlamətlərlə danışiq səsləri fonemlərdən fərqlənir.

Danışiq səsləri ilə fonemlər arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1 Dildə danışiq səsi çox, fonem isə sayca ondan qat-qat azdır.

Danışiq səsi bir səsdən ibarət olduğu halda, fonemlər iki səsdən ibarət ola bilər.

2 İki fonem bir danışiq səsinə uyğun gələ bilər.

Məsələn, rusca **сшит(сшить)**, almanca **sch** - ş.

FONEMİN ƏLAMƏTLƏRİ

Fonem haqqında danışıqlar ona müxtəlif mövqelərdən yanaşmış, onun müxtəlif əlamətlərini ön plana çəkmişlər. Məs., N.S.Trubetskoy fonemin əsas əlaməti kimi relevant – difrensial-fərqləndirici və irrelevant – inteqral-birləşdirici cəhətini ön plana çəkirdi.

Bu mövqeyi Reformatskidə, sonralar L. R. Zinderdə də görmək olar.

Fonemlərin əlamətlərindən danışarkən Ə. M. Dəmir-çizadənin də maraqlı konsepsiyasından bəhs etmək lazımdır. Əvvələn, Ə. Dəmirçizadə Moskva fonoloji məktəbinin konsepsiyasını qəbul edir. Buna görə də o, fonemləri yalnız morfoloji mövqedən şərh edərək aşağıdakı əlamətlərini göstərir:

1. Fonem dilin müstəqil bir həlqəsidir.
2. Fonem sözdən aid deyil, ancaq söz daxilində ola bilən mənalı dil vahididir.
3. Fonem dilin məna varada bilən on kiçik vahididir.
4. Fonemlər sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir.
5. Bir fonem bir səsdən, iki səsdən, hətta üç səsdən ibarət ola bilər (monotonq, diftonq, triftonq).
6. Sözdən, ifadədən və daha bir sıra başqa şəraitdən asılı olaraq bir fonem, digər bir fonem çalarlığında işləndikdə yeni bir fonem formalaşması və ya fonem variantı formalaşması mümkündür.
7. Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən

ibarətdir.¹

Fonemin söz fərqləndirici və forma fərqləndirici cəhətlərinə

L. V. Şerba hələ 1912-ci ildə nəşr etdirdiyi «Rus saitləri kəmiyyət və keyfiyyət münasibətlərində» adlı əsərində toxunmuşdur.

Fonemi müxtəlif mövqedən qiymətləndirənlərin hamısı, əslində fonem nəzəriyyəsinin banisi – Kazan dilçilik məktəbinin banisi İvan Aleksandroviç Boduen de Kurteneyə əsaslanırlar. İ.A.Boduen de Kurtenc 1870-ci ildə yazdığı «XIV yüzilliyə qədərki qədim polyak dili haqqında» adlı magistrlik dissertasiyasında fonem nəzəriyyəsinin ilkin müddəalarını irəli sürmüşdür. Alim burada fonemi etimoloji-morfoloji mövqedən izah edir. 1881-ci ildə yazmış olduğu «Slavyan dillərinin qrammatikasının bəzi şöbələri» adlı əsərində əvvəlki fikirlərini daha da dəqiqləşdirir və ümumiləşdirərək fonemə aşağıdakı tərifini verir: «Fonem sözün fonetik hissələrinin müqayisələnməsi nöqteyi-nəzərdən bölünməyəndir»².

Fonemi danışiq səsinə ilk dəfə fərqləndirən Boduen de Kurterie olduğu kimi, fonemin quruluşu haqqında mülahizələri də ilk dəfə o söyləmişdir. O, fonemin danışiq səsinin bir hissəsi olduğunu

¹ Ə. Dəmirçizadə. «Müasir Azərbaycan dili». B. 1972. səh. 35 – 36.

Матусевич М. И. «Современный русский язык» М. 1476 г. стр. 32. Зинлер Л. Р. «Общая фонетика». М 1979 г. стр. -12.

Матусевич М. И. «Современный русский язык». М 1976 г. стр. 40.

söyləyərkən, səsin qısa-yumşaq tələffüzünü nəzərdə tutmuşdur. Bundan əlavə o, bir fonemin bir-iki səsdən ibarət ola bilməsini də əsaslandırmışdır.

Yaradıcılığının birinci mərhələsində Boduen fonemin əsas əlaməti olaraq **morfem** tərkibindəki funksiyasını götürürdü. O, belə hesab edirdi ki, «**fonem morfem**in mütəhərrik komponenti olub molum morfoloji kateqoriyanın əlamətidir».

Burada alim morfemin antropofonik aspektini nəzərə almırdı. Fonemin antropofonik xüsusiyyətini nəzərə almayıb sırf morfem elementi hesab etmək bəlkə də mümkündür. Lakin onda fonem anlayışı tam hesab edilə bilməz. Məhz buna görə də Boduen yaradıcılığının ikinci mərhələsində öz əvvəlki mövqeyini dəyişərək sırf psixoloji platformaya keçir. Belə ki, 1884-cü ildə yazmış olduğu «Fonetik altemasiya nəzəriyyəsi təcrübəsi» adlı fundamental əsərində alim əvvəlki mövqeyindən uzaqlaşdığını göstərir, həmin əsərində o, fonemi belə izah edir: «Fonem, fonetika aləminə mənsub olan vahid təsəvvür olub, təəssüratın təsiri ilə insan ruhunda eyni sosin tələffüzündən alınan – dildəki səslərin psixi ekvivalenti olan təsəvvürlərin dürüstləşməsindən yaranır»¹.

Alim sonrakı dövrlərdə də fonemə psixoloji mövqedən yanaşmaqda davam etmişdir. 1917-ci ildə yazdığı «Введение в языкознание» adlı əsərində də fonemi insan psixikasında daim mövcud olan səs təsəvvürü adlandırmışdır. Bəlli olduğu kimi, İ.A. Boduen de Kurtcne təlimi əsasında müasir dilçilikdə iki fonoloji məktəb yaranmışdır. Moskva fonoloqları A. A. Re-formatski, P. S. Kuznetsov, V. N. Sidorov əsrimizin

30-cu illərində Boduenin fonem haqqında etimoloji-morfoloji mövqeyi əsasında bu nəzəriyyəni daha da dərinləşdirmişlər. Onların ardıcılıları T. V. Bulıkina, K. V. Qorşkov, jə A. Yeskova, V. V İvanov, İ. S. İlinskaya, K. A. Klimov və başqaları əksər fonoloqları da öz arxasınca aparırlar.

Sankt-Peterburq fonoloji məktəbinə gəlincə, göstərmək lazımdır ki, bu məktəbin nümayəndələri L. V. Şerba və onun şagirdləri L. R. Zinder, M. İ. Matuseviç və başqaları öz müəllimləri Boduenin ikinci fikirlərini üstün tuturlar. Yəni onlar fonemə morfo-loji-etimoloji mövqedən deyil, psixoloji mövqedən yanaşırlar, hələ L. V. Şerba fonemin sözfərqləndirici və forma fərqləndirici cəhətlərinə fikir vermişdi.

Sankt-Peterburq fonoloqlarının fonemə verdikləri təriflərə nəzər salaq. L. R. Zinder yazır: «Fonem – ən qısa, başqa sözlə, zamana görə (və ya xətti olaraq) elə bölünməz vahiddir ki, onda struktur cəhətdən müxtəlif əlamətlər meydana çıxır, onlardan bəziləri başqa fonemlərlə ümumi olub, bəziləri onu qcyri-fonerrilərdən fərqləndirir»².

Zinderin həmfikri olan M. İ. Matuseviç isə fonemə belə bir tarif verir: «Fonem – tarixən əmələ gəlmiş xətti şəkildə bölünməyən ən kiçik dil vahididir ki, bütün başqalarına qarşı qoyulmuşdur... O, nitqdə öz fonetik vəziyyətindən asılı olaraq müxtəlif çalarlıqları ilə mövcud olur».

Bütün bu dediklərimizə yekun olaraq göstərmək olar ki, fonem dilin elə kiçik, bölünməz vahididir ki, o, dil sistemində mühüm ictimai vəzifə daşıyır. Onun başlıca funksiyası məna fərqləndirməkdir. Məs., *sonəd*

və *sənət* sözlərini götürək. Hər iki sözün axırında «t» səsi eşidilir. Amma sözlərin mənası tamam başgadır. *Qənd*, *kənd* sözlərində isə «d»-nin karlaşması mənanı dəyişə bilmir. Burada eşidilən «t» səsi müstəqil fonem olmayıb «d» foneminin kar variantıdır.

Fonemin başlıca əlamətinin məna fərqləndiricilik olduğunu dedik. Dildə məna (leksik və qrammatik) fərqləndirə bilməyən bir qrup danışq səsləri isə fonem çalarlığı adlanır. Fonem çalarlıqları da dildə daşdığı vəzifəyə görə iki qrupa bölünür. Məsələn, yuxarıda dediyimiz kimi *kənd* – *kənt*, *qənd* – *qənt* sözlərindəki «t» səsi «d» foneminin variantıdır. Çünki «t» ayrılıqda fonem ola bilər. Məs. *tar* – *dar* sözlərində həm «t» həm də «d» müstəqil fonemdir. Amma bir qrup fonem çalarlığı heç vaxt dildə müstəqil işləmə bilmir. Məsələn, y foneminin kar qarşılığı olan *x*, *d°*, *q°* və s. çalarlıqlar heç vaxt müstəqil fonem səviyyəsində işləmə bilməz, belə çalarlıqlar isə variasiya adlanır.

FONETİK HADİSƏ VƏ QANUNLAR

Nitq axını zamanı danışq üzvləri sürətlə, tez-tez müxtəlif hərəkətlər edir, hər bir səsin öz tələffüz məxrəci olduğu üçün danışq üzvləri tez-tez müxtəlif cür qurulub-sökülür. Bu proses o qədər sürətlə getməlidir ki, bir səsin məxrəc (artikulyasiya) bazası başqasına uyğun gəlməsin. Bu isə praktik olaraq fizioloji cəhətdən mümkün olmur. Ona görə də səs təhrifləri əmələ gəlir. Yəni danışq səslərinin bir-birinə təsiri nəticəsində fonetik hadisələr yaranır. Başqa sözlə desək, yanaşı gələn səslərin başlanğıc və son məxrəcinin bir-birinə təsiri və sözdə səslərin vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq fonetik hadisələr əmələ gəlir. Fonetik hadisələr mövqeli

və kombinator olaraq iki qrupa bölünür:

Kombinator hadisələr. Danışq prosesində tələffüz edilən səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan fonetik hadisələr kombinator adlanır.

Kombinator hadisələrin çox vaxt ədəbi dil normasına çevrilə bilmədiyi üçün onları orfoqrafiyada məqbul saymaq olmaz. Belə ki, *gəliilər, Jrbahım, /stəkan* və s. şəkildə yazmaq olmaz.

Bəzi fonetik hadisələr də vardır ki, tarixən sabitləşərək qanuna keçir və ədəbi dil normasına çevrilir, (məs: ahənk qanunu, cingiltiləşmə, karlaşma və s.)

Bəzi kombinator hadisələrə nəzər salaq. Kombinator hadisələr aşağıdakılardır:

Uyuşma (assimilyasiya)

Dissimilyasiya

Eliziya

Akkomodasiya

Aferezis

Diareza

Metateza

Epenteza

Proteza

Qaplologiya

Uyuşma (assimilyasiya). Danışq zamanı səslərin bir- birinə təsir edib onu öz məxrəcinə çevirməsinə uyuşma və ya assimilyasiya deyilir. Bu iki termin dilçiliyimizdə yanaşı işlənir. Azərbaycan dilçiliyində bu fonetik hadisəyə ilk dəfə 1924-cü ildə prof. B. V. Çobanzadə diqqət verib və «Türkcənin səs uyuşması qanunu» adlı məqaləsində bu məsələdən bəhs etmişdir. Adından da görüldüyü kimi, uyuşma prosesində bir səs

digərinə təsir edərək onu ya tamamilə öz məxrəcinə salır, ya da özünə yaxınlaşdırır.

Uyuşmanın keyfiyyətinə və istiqamətinə görə iki növü vardır. Keyfiyyətə görə uyuşma tam və natamam olaraq iki qrupa bölünür.

a) Tam uyuşma zamanı bir səs başqasına təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə sala bilər. Məsələn,

Azərbaycanca: *gəlirlər – gəliilər, oğlanlar – oğlannar, danlamaq – dannamaq* və s.

Rusca: *отдать – оддать, раскориться – рассориться, свадьба – свадьба*.

Almança – Zimber - Zimmer.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bir sıra sözlər fonetik uyuşma şəklində sabitləşmiş və ədəbi dilin normasına çevrilmişdir. Məsələn: indi heç kəs *свадьба* sözünü *сватьба* şəklində deyib yazmaz. Əslində isə bu söz vaxtilə *свата* (elçi), *сватать* (elçilik etmək), *сватьба* (elçilik) sözündən törənmişdir. Eyni səsləri *теперь – теперь* və s. sözlər haqqında da demək olar.

b) natamam uyuşma zamanı bir səs başqasına təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə sala bilməyib, özünə yaxın məxrəcə salır. Məsələn: *əlimdən – əlimnən, damdan – damnan, adamlar – adamnarva* s.

Rusca: *ложка – лошка*.

Uyuşmanın istiqamətinə görə də bu fonetik hadisə iki qrupa bölünür:

1. İrəli uyuşma (прогрессивная ассимиляция),

2. Geri uyuşma (регрессивная ассимиляция).

İrəli uyuşma. Bu fonetik hadisə zamanı bir səs

özündən sonra gələn səsə təsir edir. Məs.: *qapmaq – qappaq, satdı – sattı.*

Geri uyuşma. Uyuşma zamanı səs özündən əvvəl gələn səsə təsir edib öz məxrəcəinə salır: Məs: azərbaycanca: *gəlirlər – gəlillər; danışıqlar – danışillər;* rusca: *легкий – леккий* və s.

Danışıq zamanı səslər öz qonşusuna təsir etdiyi kimi (смежная ассимиляция), yanaşı olmayan səsə də təsir edə bilər, (не смежная ассимиляция).

Bu, bütün türk dillərindəki ahəng qanununun əsas səbəblərindəndir. Rus dilində də yanaşı olmayan səslər bir-birinə təsir edir. Məs: indi hamının *менерь* şəklində deyib yazdığı söz tarixən *монерь* formasında olmuşdur. Danışıq səslərinin bir- birinə təsiri zamanı yaranan fonetik hadisələrdən biri də ahəng qanunudur (sinoarmonizm). Bu qanun türk dilləri üçün seçiyəvidir. Bu qanunun türk dillərində sabitləşməsinə həmin dillərin iltisafiliyi ilə izah etmək lazımdır. Türk dillərinin hamısında bu qanun artıq ədəbi dil normasına çevrilmişdir.

Məs.: türkcə: Biz kendi sorunlarımızı başkalarından daha iyi biliyoruz.

Azərbaycanca: Qışın orta ayı idi. Soyuqdan hamı qaçıb evlərdə gizlənmişdi. (S. S. Axundov).

Tatarca: Ul orada süz ikençeqə kitep alinqannamin gizqapıq bulur xakında kayqırışa dedilər ki, tapılanlar çox yazıqdır. (Q. İbrahimov).

Türkməncə: Şəxerden sopboş, xiç sərin başını tutman oba qaydı bermeqa kasımın yüreqi etmədi. (Abu Bakar)

Misallara diqqət yetirsək, görərik ki, bu dörd türk

dilinin hamısında eyni cinsli səslərin biri digərini izləyir. Uyuşmanın bir hissəsi olan ahəng qanunu dilə axıçılıq, rəvanlıq və musiqililik verir. Ahəng qanununun, əsasən, üç növünü qeyd etmək olar:

1. Saitlər ahəngi (uyuşması).
2. Samitlər ahəngi (uyuşması).
3. Saitlərlə samitlərin ahəngi (uyuşması)

Saitlər ahəngi. Ahəng qanununun tələbinə görə kökdə gələn saitlər (bütün növləri ilə) kökə əlavə edilən şəkilçilərdə özünə uyar sait tələb edir. Bu, xüsusilə dörd cür yazılan şəkilçilərdə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məs: *alqış-la-maq. ütü-iə-mək. büzüş-dü-rü-lür, düzəl-di-lir, dilim-lə-mək* və s.

Saitlərin neçə növü varsa, saitlər ahənginin də bir o qədər növü vardır. Yəni qalın, incə, dodaqlanan, dodaqlanmayan saitlərin həmin adda da ahəngi vardır.

Samitlər ahəngi. Samitlər ahəngi geri uyuşma (assimilyasiya) şəklində meydana çıxır. Yəni söz tərkibində hər bir sait özündən əvvəlki saitdən asılı olaraq kar və ya cingiltili olur. Belə ki, kar samitlər söz daxilində kar samitlərlə yanaşı gəlir. Məs: *püstə, süstləşmək*. Cingiltili samitlər isə cingiltili samitlərlə yanaşı işlənir. Məs: *azğın, pozğun* və s.

Saitlərlə samitlərin ahəngi. Dildə saitlərlə samitlərin həm cinsləşməsi, Yəni uyuşması başqa fonetik hadisələrdən az yayılmışdır. Dilin vəziyyətinə və səslərinin vəziyyətinə görə

yaranan sait-samit ahəngi qalın və incə saitlərin arxa sıra və ön sıra olaraq bölünməsi ilə formalaşır. Məlumdur ki, e səsi istisna olunmaqla bütün saitlərin arxa-ön variantı olduğu kimi *x, g~k, x* səslərinin –

samitlərin də arxa və ön sıra növləri vardır.

Məs: *toqqa, bağırtı, qarğıdalı, əkinçi, ikilik, təklik* və s.

Səs əvəzlənməsi (dissimilyasiya). Fonetik hadisələrdən biri do səs əvəzlənməsi – dissimilyasiyadır. Səs əvəzlənməsi uyuşmanın tam əksidir. Əgər uyuşma prosesində müxtəlif səslər bir-birinə təsir edərək onu öz məxrəcinə salırdısa, burada eyni səslər tələffüzdə ağırlıq törətdiyi üçün biri digərini öz məxrəcindən uzaqlaşdırır. Dissimilyasiya – səs əvəzlənməsi çox vaxt dildə sabitləşir. Məs: rus dilindəki *лыцар - рыцар, личард – ричард, вельблюд – верблюд, феврал – февраль* şəklində sabitləşmişdir. İndi heç kos *марелка əvəzinə талелька* demir, halbuki Avropa dillərinin əksərində olan bu sözün tərkibində «talel» səs birləşməsi vardır. Məs.: alman dilində bu söz *teller* şəklində indi də işlənməkdədir.

Azərbaycan dilində də vaxtilə *issi, tüssi* kimi sözlərdə səs əvəzlənməsi gedərək, eynicinsli samitlərin birincisi ikincini öz məxrəcindən uzaqlaşdıraraq, *isti, üstü, saralmaq, qaralmaq* və s. şəklinə salmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində səs əvəzlənməsinə, dis-simil- yasiya *tök-tək* olsa da rast gəlmək olur, məsələn, *, qərar – qora!* və s.

Səs əvəzlənməsi dissimilyasiyaya yaxın olan hadisələrdən biri də metateza (səslərin yerdəyişməsi), yerini dəyişmiş səslər isə metatetik səs adlanır. Məs.: *vağzal – vazğal, İbrahim – İrba- /um, Kəlbəcər – Kəbləcər* və s.

Səs **düşümü** (eliziya). Tələffüz prosesində səslərin qarşılıqlı təsiri ilə səs düşümü (eliziya) hadisəsi do baş

verir. Bu hadisə həm sözlərin bir-birinə birləşməsi, həm də sözə şəkilçi artırılması zamanı baş verir. Eliziya zamanı sait səslər düşür. Məs.: *oğul – oğlum, ağız – ağzın* və s.

Səs düşümü bəzən dildə elə sabitləşir ki, onu yazıda da göstərmək lazım gəlir. Məs.: *alın – alım, ömür – ömrümüz, Əlabbas – Əlabbas, Əlimərdan – Əlmərdan*. Bəzi hallarda isə səs düşümü sabitləşə bilmir. Belə hadisələr orfoqrafiyada göstərilir. Məs.: *qovurma – qourma, sovurma – sourma, söyüd – söüd* və s.

Diareza – bu da səs düşümünün bir növüdür.

Diareza mürəkkəb səs birləşməsi zamanı baş verir. Məs.: rus dilində *честный – чесный, солнце – сонце*. İki müxtəlif səsin yanaşı gəlməsi (mürəkkəb səs birləşməsi) nəticəsində Azərbaycan dilində də diareza hadisəsi baş verir. Məs.: *dostdur – dosdur*.

Aferezis – iki sözün birləşməsi zamanı ikinci sözün birinci səsinin düşməsinə deyilir. Məs.: *vasitosi ilə – vasitosi/o, əlim ilə – olim/ə*.

Qapnologiya isə tələffüz prosesində bütöv hecanın düşməsinə deyilir. Məs.: *mineralologiya – mineralogiya, tragiko-komediya – tragikomediya, gətirdi – gə tdi*.

Səs artımı (proteza). Fonetik hadisələrdən biri də protezadır.

Proteza yaranma yerinə görə müxtəlif olur:

a) sözün əvvəlində Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə görə iki müxtəlif cinsli samit səsin, tələffüzü ağırlıq törədir. Ona görə də söz əvvəlinə sait səs artırılmaqla həmin səs birləşmələri heca ilə ayrılır.

1.St səs birləşməsinin əvvəlinə «i» artırılır;

stansiya – istansiya, stəkan – is təkən.

2. *Şk* səs birləşmələri ilə başlanan sözün əvvəlinə «*i*» artırılır. Məs.: *şkaf – işkaf.*

b) *R* ilə başlanan Azərbaycan sözü yoxdur. Belə sözlərin əvvəlinə mütləq «*i*» artırılır. Məs: *Rəsul – İrəsul, Rəna – İrəna, Rza – trza.*

Mövqeli-dəyişmə. Adından göründüyü kimi, bu fonetik hadisə səsin işlənmə mövqeyindən asılıdır. Tələffüz prosesində səsin zəifləməsinə reduksiya deyilir. Məs: Azərbaycan dilində vurğusuz hecadan əvvəl gələn samit səslər zəifləyir. Məs. görüş, *dərman* və s. kimi səslər fonoloji davamlılığının zəifləməsi ilə seçilir.

HECA

Heca haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır. Bununla belə, heca haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Biz elementar dərsləklərdə hecava «sözün asanlıqla bölünən hissəsinə heca deyilir» demişdir. Doğrudur, bu tərif bəsit do olsa, heca haqqında təsovvür yaradır. Amma sözü başqa cür də bölmək olar. Bəzən bu tərifə «müntəzəm nəfəsvermə zamanı sözün bölünməsinə heca deyilir» deyə əlavə edirlər. Göründüyü kimi, müntəzəm nəfəsvermə artıq hecanı fizioloji amillərlə də əlaqələndirir. hecaların tipləri və növləri haqqında xüsusi dilçilikdə çox deyilmişdir. Burada əsas heca nəzəriyyələri haqqında bir neçə söz demək lazımdır.

Dilçilikdə heca haqqında çoxlu nəzəriyyələr vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

1. *Ekspirator nəzəriyyəsi.* Bu nəzəriyyə hecanı bir nəfəsvermə zamanı tələffüz edilən səs birləşməsi hesab edir. Bu nəzəriyyə çoxlu tənqidə məruz qalıb, hətta

bəzən rədd edilmişdir. Lakin Amerika alimi Stetsonun fəaliyyəti nəticəsində yenidən dirçəlmişdir. O, heca haqqında bu sadə prinsipi elə inandırıcı şəkildə təsdiq etmişdir ki, dünya dilçiləri ona etiraz etməzlər. Stetson heca tərkibində saitın olmasını labüd hesab edir. Hecanın samitlə başlaması və ya samitlə bitməsi məsələnin ikinci tərəfidir.

2. *Hecanın son nəzəriyyəsi.* Bu nəzəriyyənin əsasını

O. Yespersen qoymuşdur. O, 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi «Fonetikaya dair oxu kitabı» adlı əsərində akustik meyara əsaslanır. O, belə hesab edir ki, heca daha çox səslənənin az səslənənlə birləşməsidir. Yespersen heca tərkibi üçün saitın varlığını nəzərə almır. Bu iki nəzəriyyənin arasında barışdırıcı mövqe tutanlar da vardır. Məs., alman dilçisi E. Sivers belə hesab edir ki, Stetsonla Yespersen bir-birini inkar etmir.

3. *Əzələ gərginliyi nəzəriyyəsi.* Bu nəzəriyyənin on görkəmli nümayəndəsi L. V. Şerbadır. Fransa alimi L. Rudş və M. Qrimman, A. Abele tərəfindən əsası qoyulmuş əzələ gərginliyi nəzəriyyəsinə L. Şerba daha da inkişaf etdirmişdir. Bu nəzəriyyə hecanı bir əzələ gərginləşməsi zamanı tələffüz

Edilən fonetik vahid hesab edir, hər bir əzələ gərginliyi impulsu üç hissədən ibarətdir: gərginliyin güclənməsi, ən yüksək nöqtəsi və əzələnin zəifləməsi. Bu nəzəriyyədə də inandırıcı cəhətlər vardır. Əsasən, fizioloji cəhətə əsaslanan əzələ gərginliyi nəzəriyyəsinə görə vurğunun da hecalanmada rolu vardır. Məs.; rus dilində *пыку* – sözü *py-ku* kimi, *пыку* – sözü *isopyk-u* kimi hecalanmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyində həmişə espirator nəzəriyyəsi əsas götürülmüşdür. Fonetistlərdən Ə. Dəmirçizadə, A. Axundov da birinci nəzəriyyəni əsas götürmüşlər.

Hecanın saitlə və ya samitlə başlaması, saitlə və ya samitlə qurtarması meyarı ilə hecalar açıq və qapalı, örtülü və örtüsüz olaraq beş növə bölünür. Beləliklə:

1. Tək sait – saf heca, örtüsüz, açıq heca hesab olunur. Məs.; *a- dam*.

2. Əgər heca saitlə qurtarırsa, açıq heca hesab olunur. Məs., *baba, nə-nə, xa-la* və s.

3. Əgər heca samitlə qurtarırsa, qapalı hesab olunur. Məs., *qardaş, Ək-bər, sağ-lam*.

4. Əgər heca saitlə başlayırsa, örtüsüz hesab olunur. Məs., *ət, ol, ər* və s.

5. Əgər heca samitlə başlayırsa, örtülü hesab edilir. Məs., *dörd, ba-ba, bu* və s.

Çox vaxt saitlərlə samitləri fərqləndirərkən əsas əlamətlərdən biri kimi, onların heca əmələ gətirməsi qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Bir hecadan ibarət olan sözlərdə, əlbəttə, heca əmələgətirmə funksiyasını sait yerinə yetirir. Bəzi hallarda samit səslər də heca əmələ gətirə bilər. Məs: alman dilində çoxhecalı sözlərdə (m, b, n) sonorları sait düşməsi nəticəsində heca əmələ gətirir. Məs: Die tafel sözündə axırncı *e(o)* saiti düşəndə söz Die ta-fl kimi hecalanır.

VURĞU

Sözdə səsin, cümlədə isə müəyyən bir sözün başqalarına nisbətən daha qüvvətli deyilməsinə vurğu deyilir. Söz vurğusu yuxarıda dediyimiz kimi, hər hansı bir səsin yüksək tonla deyilməsi əsasında baş verir.

Dünyanın müxtəlif dillərində vurğu müxtəlif xarakterdə olur. Məs., Azərbaycan dilində vurğu əsasən, sözün son hecasına düşür. Rus dilində müxtəlif hecaya düşür. Məs., *Kira*, *Lira* sözlərində vurğu birinci hecaya; *Ma-rusya*, *biblioteka* və s. sözlərdə orta hecaya; *Moskva*, *reka*. *Usa* və s. sözlərdə isə sözün son hecasına düşür.

Rus və başqa dillərdə vurğu sözün mənasını dəyişir. Mas., /*omok* – qıfıl, *zamok* – qala *mi/ka* – un, *niuka* – əziyyət və s. mənalarında işlənir.

fars dilində *ruzi* – azuqə, gündəlik yemək şeyi; *ru/* – bir gün, *soyyadi* – bir ovçu, *soyyaaf* – ovçuluq və s. mənasında işlənir.

Məntiqi vurğu isə cümlədə hər hansı bir sözü xüsusi tonla nəzərə çatdırmaq üçün edilir. Məs. *Mən dünən Günay/gördüm*, Yəni başqası yox, mən dünən Günayı görmüşəm. *Mən dünnən Günayı gördüm* – Yəni mən iki gün əvvəl deyil, məhz dünən Günayı görmüşəm. *Mən dünən Günayı gördüm* – Yəni mən dünən başqasını yox, məhz Günayı görmüşəm və s.

İNTONASIYA

İntonasiya tonlar məcmusu, melodika, ritmomelodikadır. Əgər geniş mənada yanaşsaq, intonasiya cümlənin fonologiyasıdır. İntonasiya cümlənin quruluşundan, danışanın nitqinə münasibətindən, cümlə qunna məqsədindən və s. bu kimi melodik komplekslərdən ibarət mürəkkəb anlayışdır. Danışan situasiyadan, qurduğu cümlələrin xarakterindən asılı olaraq öz nitqinin tempini, sürətini, intensivliyini öz məqsədinə müvafiq surətdə tənzimləyir ki, bu tənzimləmə intonasiyanı yaradır. Ə. Dəmirçizadə

intonasiyanı avazlanma adlandırır. Avazlanmadan danışarkən onun arzu, xahiş, əmr – hökm, sual – təəccüb, təsdiq – xəbər, şübhə – kinayə, sadalama, həmcins avazlanma,

qarşılaşdırma və s. növlərini göstərir. Əlbəttə, bu, intonasiyanın bütün növləri deyil. İntonasiyanın yüksələn, alçalan ikiüzvlü çağırış, məntiqi və s. növlərini də əlavə etmək olar, intonasiyanın bəzi növlərinə nəzər salaq:

Əmr intonasiyası: *Bahar – Onda salamat qal!*

Həyəcan intonasiyası: *Bahar – Mahmud*

Sual intonasiyası: *Nə deyirsən?*

Sadalama intonasiyası: *Mahmud: – Xeyr, olmaz!*

Həmcins üzlərin bölüşdürmə intonasiyası:
Mahmud: Yox, yox. yox! Bir az sakit ol, mənim yuxum gətir, yatacaqam.. Boyun getməyinə bir saat qalır. (Ə. H.)

ORFOEPIYA

Orfoepiya iki yunan sözünün (orphos və epos) birləşməsindən əmələ gəlib hərfi mənası düzgün danışram deməkdir. Müasir mənada orfoepiya – dilçiliyin dildə mövcud olan tələffüz normalarının məcmusundan bəhs edən sahəsidir. Orfoepiya ədəbi dilə aid olub ədəbi tələffüz normalarından bəhs edir. Düzgün ədəbi tələffüz əslində çox vaxt düzgün yazı ilə əlaqələndir. Bəzən belə bir sual meydana çıxır. Danışdığımız kimi yazmalı mı və ya yazdığımız kimi danışmalı mı? Bunların heç birini digərinə tabe etmək olmaz. Yəni nə danışdığımız kimi yazmaq, nə də yazdığımız kimi danışmaq olar. Danışığın da, yazının da, hərəsinin öz norması olmalıdır.

Düzgün odəbi tələffüz normalarını mənimsəmək hər bir mədəni şəxsin borcudur. Əslində, orfoepiya mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Natiqin, aktyorun, diktorun, məruzəçi və ya mühazirəçinin tələffüzü mütləq normativ olmalıdır. Bədii qiraət, deklamasiya və s. ədəbi tələffüz normalarından kənara çıxa bilməz. Bəziləri ədəbi tələffüz dedikdə, dar mənada yanaşaraq, yalnız yazı normalarına əməl etməyi nəzərdə tuturlar ki, bu da kökündən yanlışdır. Belə ki, məs., *kənd* yazıb *kənt*, *əlbəttə* yazıb *əlbətdə və* s. tələffüz etmək lazımdır.

Azərbaycan dilində y samitindən qabaq, əgər o bitişdirici mövqedədirsə, a və z saitlərini olduğu kimi tələffüz etmək olmaz. Məs., *başlayaq, işləyirik, qarşılayırsan, daşlayır, ərsəyə, tələbəyə* və s. şəkildə yazılırsa, bunları yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir.

Bu, orfoepiya normalarına əməl etməmək demək olardı. Bu sözləri aşağıdakı kimi tələffüz etmək lazımdır: *başlıyaq, işliyərik, qarşıhyırsan, daşlıyır, ors/yə, tələbiyə* və s.

Ədəbi tələffüz normalalarının da aşağıdakı növləri vardır:

1 . F o n e t i k normalar:

a) saitlərin tələffüzü: *müalicə – malicə, müəllim – məllim. ailə – ayilə, bais – bayis.*

a) samitlərin tələffüzü. Söz sonunda cingilti samitlər qarlaşır: *kitab – kitap, corab – corap, bulud – bulut, qənd – qənt. kənd – kənt.*

Sözün birinci hecasında da bəzi alınma sözlərdə samit qarlaşır: *avtobus – aftobus, avtomat – aftomat* və s.

2. Qrammatik normalar. Bəzi şəkilçilər yazıldığı

kimisi oxunmur. Məs., *sınız* şəkilçisi tələffüzdə ağırlıq törətdiyi üçün bütöv şəkildə deyil, ixtisar edilmiş formada deyilir. Məs., *gəlırsiniz – gəlırsız, başlayırsınız – başlayırsız, bildiniz – bildiz, ötürürsünüz – ötürürsüz* və s. Bəzən keçmiş zaman şəkilçilərindən *ş* samiti düşür: *bilmişsiniz – bilmisiz, gəlmışsiniz – gəlmisiz* və s. *idi. imiş* bağlamaları fellərə birləşib keçmiş zaman forması yaratdıqda bu bağlamalar öz müstəqilliyini itirib şəkilçiləşir, bunun nəticəsində də bir yerdə yazılır: *görsə imiş – görsəymiş, desə imiş – desəymiş, danışsa idi – danışsaydı, otursa idi- otursaydı*

YAZI

Yazı bəşər mədəniyyətinin on mühüm amili, insanın dildən sonra əldə etdiyi on böyük nailiyyətidir. Yazısız insan cəmiyyətinin bu günkü inkişafını təsəvvür etmək olmazdı. Yazısız nə bu günə qədər, nə də bu gündən sonra heç bir mədəniyyət haqqında düşünmək olmazdı. Yazının əhəmiyyətinə gəldikdə bir daha inanmaq üçün aşağıdakı iki fikri müqayisə etmək faydalı olardı.

Semaşko deyirdi: «Sanitariya mədəniyyəti olmadan heç bir mədəniyyət ola bilməz».

Çex alimi prof. Ç. Loukotka isə yazırdı: «Yazısız heç bir mədəniyyət ola bilməz».¹

Bu fikirlərin hər biri ayrılıqda heç bir etiraz doğurmur. Amma onları müqayisə etdikdə (bu, yazının

¹ Лоукотка. Развитие письма. М. 1950. стр. 13.

Г. Фимов А. И. «История русского литературного языка». М. 1955. стр II – 13.

əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün lazımdır), aydın olur ki, yazı daha vacibdir. Ən səliqəli adam yazı yazı bilmirsə, ona mədəni demək olmaz. Amma dahi şəxsiyyətlərdən çoxu heç sabun və ətriyyat işlətməmişlər.

Yazı tarixin yaddaşdır. Yazısız tarix ola bilməzdi və s. kimi fikirlərlə razılaşımaq lazımdır.

Belə ki, hər bir insan nəslə özündən əvvəlki nəslin yaratmış olduğu elmi, ədəbi, mədəni sərvəti (bilikləri) məhz yazı vasitəsilə öyrənir. Özünün yaratdığı bütün bilikləri yazı vasitəsilə gələcək nəsə miras buraxır. Yazısız nəsillər heç bir əlaqə yarada bilməzdilər. Bəşəriyyətin inkişafı yazı ilə əlaqədardır və ondan o qədər asılıdır ki, yazısız müasir insan ola bilməzdi.

Yazısız insan cəmiyyətinin inkişafı olmazdı dedikdə, doğrudan da, qəbilədən millətə doğru inkişafı nəzərdə tutmaq lazımdır.

A. İ. Yefimov haqlı olaraq göstərir ki, millətin, habelə ədəbi dilin yaranması yazı ilə əlaqədardır. O, yazır: «Rus ədəbi dilinin formalaşması, onun vasitə və normalarının cilalanması Rusiyada yazının meydana gəldiyi vaxtdan başlanır... Ədəbi dilin formalaşması və inkişafında yazının rolunu qiymətləndirmək çətindir. O, (yazı – A. B.) milli mədəniyyətin əsrlərlə yaratdığı və topladığı dəyərləri saxlamağa, qorumağa imkan verir».³

Bu gün yazı, yazı sistemi dedikdə böyük bir elm sahəsi – semiotika nəzərdə tutulur. İşarə ilə səsin əlaqəsi semiotikanın əsas mövzudur. Nitq səslərinin hamısını yazıda göstərmək olarmı? Və ya hansı səsi əsas götürmək lazımdır? Bir səsin variantlarını ayrı-ayrı işarələrdə vermək olarmı və s. kimi suallara məhz

semiotika cavab verir. Əgər hər bir səsin yazıda

İşarəsi olsaydı, onda saysız-hesabsız hərfi işarələr meydana gələrdi ki, bu da yazı işini çətinləşdirərdi. Yazıda yalnız fonemlər işarə edilib, onun variantları nəzərə alınmır. Bu barədə bütün alimlərin fikri eynidir ki, hərflərlə səslər sistemi arasında həmişə uyğunluq olmur. P.M.Melioranski yazır: «Bizim dövrümüzdə kimsə mübahisə etməz ki, ən mükəmməl əlifba insan nitqini bütünlüklə – kamil formada əks etdirə bilməz».

Müəllif ərəb əlifbasından danışarkən bu fikri söyləmişdir. Əslində təkcə ərəb əlifbası deyil, bütün əlifbalar aid olduğu dilin səslərini tam əhatə etmir.¹²

Bununla belə, dilin səs sistemi ilə qrafikası arasında özünəməxsus qarşılıqlı əlaqə və münasibət vardır ki, bu da həmişə tənzimlənən normalar olmalıdır. Müasir dövrdə dünyada bir çox yazı sistemləri vardır. Bunlar təkcə hərfi işarələrin fərfinə görə deyil, yazılma istiqamətinə görə – işarələrin vəziyyətinə görə və s. fərqlənir. Belə ki, ərəb və qədim yəhudi yazısı sağdan sola yazıldığı halda, latın və Kiril yazı sistemi soldan sağa hərəkət edir.

İstər heroqliflər olsun, istər hərfi – səsli yazı sistemi bu günə qədər uzun inkişaf və təkmilləşmə dövrü keçmişdir. Bəşəriyyətin yazıya böyük ehtiyac hiss edib

¹ Мелиоранский Г. М. Араб, филолог о турецком языке СПб. 1900 стр. 11.

² Тукумиев Г. Р. Звуки и буквы. Методразработка по грамматике. М. 1949. стр. 8; Палей И. Р. Фонетика. Методразработки по русскому языкознанию (сбор. статей) М. 1956. стр. 21.

onu yaratdığı vaxtdan bəri əsrlər keçmişdir. Bu dövrdə yazı ilkin məqsədini – uzaq məsafəyə fikri çatdırmaq və onu sabit şəkildə əbədiləşdirmək məqsədini qoruyub saxlamışdır.

Fikrin ifadə vasitəsi kimi insanlar birdən-birə yazını meydana gətirə bilmədikləri üçün bu sirri açmağa yollar aramışlar. Fikirlərini ifadə etmək üçün indiki mədəni insanın ulu babaları çoxlu vasitələrdən istifadə etmişlər. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

ƏŞYA YAZISI

Əşyalarla fikir ifadə etmək bütün xalqlarda olmuşdur. Lakin onu yazının başlanğıcı hesab etməmişlər. Yazının məqsədi nədir? Sualı mövqeyindən yanaşdıqda aydın olur ki, əşyalarla fikri ifadə etmək elə yazının özü imiş və yazı üçün axtarış imiş. Alman alimi İohannes Fridrix əşyalarla fikri ifadə etməyi yazının başlanğıcı və bir növü hesab edərək yazır: «O primitiv vasitələrdən ki, inkişaf etməmiş xalqlar istifadə edirlər, müasir elm onu qanadlı terminlə əşya yazısı adlandırır. Belə primitiv ifadə formaları müasir inkişaf etmiş adamların şüurunda da qalır. İndi artıq həmin əşyalara yazı növü kimi baxmırıq. Onlar bizim anlayışlarımıza çox yaxındır».

Doğrudan da, belə yazının izləri indi də yaşamaqdadır. Məs., bazarda satılan şeylərin göydən asılması o deməkdir ki, burada nə satılır. Mağazaların vitrinlərindəki şeylər də həmin məqsədi daşıyır. Adamin – xüsusilə qadının qara geyməsi, başına qara bağlaması onun matəm içində olmasını bildirir. Barmaqdakı üzük, zabit paqonlarındakı ulduz, binaların üstündəki bayraq,

qəbirlər üzərindəki heykəllər məhz həmin məqsədi daşıyır. Əslində paqondakı bir orta ulduz əvəzinə mayor, üç orta böyüklükdəki ulduz əvəzinə polkovnik sözləri yazmaq olardı. Göründüyü kimi, adamlar əvvəlki ənənələrindən ayrılı bilmirlər. Əşyalarla fikrin ifadəsi bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqında da olmuşdur. Məs., oğlanın qız evinə üzük göndərməsi onu qızıl kimi qiymətləndirəcəyini vəd etməsi olduğu kimi, oynayana pul, «şabaş» verilməsi də hərəkətlərini belə qiymətləndirməsi deməkdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızda buna istənilən qədər misal tapmaq olar. Nağıllardan birində deyilir ki, bir nəfər oğlan padşahın qızını sevir və o da qızın xoşuna gəlir. Qız oğlana tapşırır ki, görüş üçün gecə bağın aşağı tərəfinə gəlsin. Oğlan gedib qızı gözləyir. Qız gec gəldiyi üçün yatır. Səhər durub yanında beş-altı aşıq olduğunu görür. Bununla qız deyirmiş ki, hələ sənin aşıq oynamalı vaxtıdır.

¹ Фридрих И. Истории письма. М. 1979. стр. 32. 243

Başqa bir misal:

M. H. Təhmasibin «Bir qalanın sirri» filmində həkim Eldostunu həbs edib aparırlar. O, özündən sonra həyətdə sim, nar, qanlı daş və qıfıl qoyur. Heç kəs onun mənasını bilmir. Təkcə müdrik qoca – Kamran baba əşyaların sirrini açə bilir ki, Simnar xan onu qanlı qalada həbs edib.

Yeri gəlmişkən, onu da demək lazımdır ki yazının məqsədi başqa adama, uzun məsafəyə fikir çatdırmaq olduğu üçün qədim dövrlərdə örtülü fikirləri, müəmmaları da bura əlavə etmək olar, Hökmdarlar öz

qullarına örtülü bir cümlə deyirdilər ki, gediB başqasına desin. Bu daha əlverişli idi. Çünki əşyanı qasidin əlindən ala bilərdilər. Fikri isə almaq mümkün deyildi. Məs., bir nəfər öz düşməninə belə bir cümlə göndərir: get filan adama de ki, «sənin zəmilərin biçilməlidir». Həmin o adam isə cavabında deyir: Get ağana de ki, «cücəni payızda sayarlar». Söz aparan burada heç nə başa düşmür.

Bu məsələyə aid xalq yaradıcılığında çoxlu misal var. Məs., «İlyasın nağılı»nda olduğu kimi. Orada gözəl bir xanımın qapısında dayanan İlyasa xanım sual göndərir: bir inəyim var, nə arıqdır, nə kök, öldürsəm nə qədər əti çıxar? İlyas deyir: qəbulumdur. Cavab düzgün verildiyi üçün onu içəri dəvət edirlər.

Elə həmin «İlyasın nağılı»nda əşyavi yazıya aid istənilən qədər misal var: Xanım İlyası sınamaq üçün ona məcməyidə alma göndərir. İlyas almaları iynələyib geri qaytarır. Bu o deməkdir ki, bədənim belə oxlansa da, sirri vermərəm. Sonra xanım məcməyidə kağız göndərir. İlyas kağızları doğrayıb geri qaytarmaqla deyir ki, bədənim belə doğransa da, sirri vermərəm. Nəhayət, padşah sirri vermədiyi üçün İlyası dar ağacından asanda bir atlı görünür. Atlı narı yerə vurub uzaqlaşır. Bu vaxt İlyas sirri verməyə razılaşır. Çünki xanım göndərdiyi atlınarı yerə vurması o demək idi ki, qoy sirr dağılsın, sən ölmə!

Belə misalların sayını yüzlərlə, minlərlə artırmaq olar. Bəs nəyə görə bu üsulla insanlar öz fikirlərini həmişə ifadə etməkdə davam etmirlər. Bunun səbəbi aydındır. Hamı əşyaların

mənalandırılmasını bilmədiyi kimi, müəmmalı

sözlərin mənasını da bilmirdi. Bu səbəbdən də bu üsulla insanın dərin və geniş fikirlərini ifadə etmək mümkün olmadığı kimi, onları anlamaq, şərh etmək də çətin idi. Emst Doblxofer bu məsələdən bəhs edərkən göstərir ki, «sözün əsl mənasında yazı haqqında biz o vaxt danışa bilərik ki, onun on ümdə iki əlaməti olsun:

1. Geniş mənada şəklini çəkmək;

2. Rabitə məqsədi güdülün, yazı başqaları tərəfindən anlaşılın və yazanın özü sonra onu oxuya bilsin».¹

Əşyavi yazını tədricən şəkli yazı əvəz etməyə başladı. Şekli yazıya piktoqrafik (latınca pictus – rənglə çəkilmiş, graphe – yazıram) yazı da deyilir. Belə yazılar qaya üzərində, mağaraların qapılarında və s. meydana gəlirdi. Bu o deməkdir ki, yazı öz ilkin inkişaf mərhələsində təsviri sənətlə bağlı, bəlkə də, onun eyni olmuşdur. Bu gün Qobustan daş rəsmlərinə, habelə Gəmiqaya rəsmlərinə baxanda həmin yazı haqqında tam təsəvvür yaranır.

Dünya yazı sistemləri tarixi üzərində uzun müddət tədqiqat aparan V. A. İstrin bu barədə yazır: «Öz inkişafının ilkin inkişaf mərhələsində yazı və qrafik təsviri sənət bir-birinə xüsusilə yaxın idi. Yazı tarixinin «piktoqrafik yazı» adlanan mərhələsində fikri ifadə etmək üçün, demək olar ki, qrafik incəsənətdə olan konkret şəkillərdən istifadə edilirdi»². Eyni fikri N. A. Dmitreva da təsdiq edir. O, da göstərir ki, «qrafika – bu əsl təsviri nitqdır. Yazı da fikrin ifadəsi olduğu üçün onlar bir-biri ilə əlaqədardır»³.

Bu və ya digər sözü yazana qədər insanlar onun şəklini çəkmişlər. Dağ, yağış, ağlamaq, günəş və s.

şəkilləri ilə müəyyən fikir ifadə edilirdi. Deyək ki, bir göz altında damcı şəkli təsvir edilir. Bu, ağlamaq deməkdir. Və ya günəş, ox, kaman təsviri sabah ova gedək deməkdir, insanlar arasında münasibətlər birtərəfli olduğu, fikirlərinin dərinləşdiyi, genişləndiyi bir dövrdə belə şəkillər birmənalı formada başa düşülürdü. Şokli piktoqrafik yazının qalıqlarına indi də rast gəlmək olar. Belə ki, qəssab dükanının qabağında mal və ya qoyun şəkli, dəlləkxananın qabağında səliqə ilə qırılmış baş, piyadaların keçidi yerində addımlayan adam şəkli və s. şəkli yazının qalıqlarıdır.

İnsanlar arasında münasibətlər mürəkkəbləşdikdə isə həmin şəkillər başqa cür – göz altında yaş gilələri şəkli «səni ağladaram», «sənin üçün ağlayım» və s. günəş, ox və kaman təsviri isə «sabah günəş doğanda səni bu oxla vuracağam» kimi mənalandırılmağa başladı. Buna görə də piktoqrafıya insanların tələbini ödəyə bilmədi. Bu, yazının yeni mərhələsinin meydana gəlməsini zəruri etdi. Beləliklə də, ideoqrafik yazı yarandı. İdeoqrafik yazı göydən düşmə olmayıb, piktoqrafik yazı əsasında yaranmışdır. Piktoqrafik şəkillər sadələşib, sxemləşmiş, beləliklə, işarələr yaranmışdır. Bu işarələr artıq müəyyən anlayışlar ifadə etmişdir. Buradan da onun adı (idea – fikir, anlayış, graphe – yazıram) meydana gəlmişdir.

Piktoqrafik yazının nə vaxt, hansı əsrdə ideoqrafıyaya keçdiyini demək çox çətinidir. Lakin onların izləri ilə müəyyən tarixi fikrə gəlmək mümkündür. İdeoqrafik yazı müxtəlif xalqlarda müxtəlif olmuşdur. Bəzilərində şəkillər daha da dolğunlaşdırılmış, bir neçə elementlə müəyyən fikir

ifadə edilmişdir.

Bəzilərinə isə işarəvilik daha üstün olmuşdur. Buna görə də xalqların təsərrüfat həyatı, məişət tərzilə bağlı olan ideoqrafik yazı izləri uzunömürlü olduğu halda, bəzilərinə tamamilə itmişdir. Ümumi anlayışlar ifadə edən ideoqrafik yazı işarələri bütün xalqlarda eynidir. Məs., danışmaq – ağız, dinləmək – qulaq, getmək – iki ayaq, baxmaq – göz işarələri ilə verilir. Qədim mədəniyyətin beşiyi olan Şərqdə ideoqrafik yazı meydana gəlmiş və inkişaf edərək qədim dövrün mükəmməl əsərlərini dövrümüzə qədər yaşatmışdır.

İdeoqrafik yazı sisteminin üç növü olmuşdur. Misir yazısı, Mesopotomiya (Assuriya – Babilistan) yazısı və Çin yazısı. Misir ideoqrafikası sonradan, Firon dövründə heroqliflərlə əvəz edilmişdir. Misir heroqlifləri inkişaf edərək ieratik, daha sonar isə demotik işarələrə keçmişdir. Hər bir inkişaf mərhələsi qədim Misir heroqliflərini konkret hərfi işarələrə yaxınlaşdırırdı.

Heroqlif yazı bütün Şərqdə yayılmaqda davam edirdi. İkinci qədim yazı vətəni Bəhreyn və ya Mesopotomiya idi. Bu, Dəclə və Fərat çaylarının arasında yerişən sahənin aiddir. Məlum olduğu üzrə, həmin ölkədə eramızdan əvvəl II – I srlərdə Şimalda Assuriya, Cənubda isə Babil dövləti yerləşirdi. Bu dövlətlərin çiçəklənməsi y.e.ə. II əsrə təsadüf edirdi. Maverrənnəhrin qədim sakinləri şumerlər idi. Şumer dilinin hansı dil ailəsinə daxil edilməsi hələ mümkün olmamışdır. Şumerlərin yazısının inkişafı eramızdan əvvəl IV əsrə aiddir. Qədim şumer yazısı piktoqrafik xarakterdə olub bəzən qədim Misir heroqliflərinə oxşayırdısa, sonralar şumer yazısı fiqurlar formasına

düşür və ilkin şəkildən uzaqlaşırıdı. Şumer yazıları əsasən, gildən düzəlirdi. Gildən istifadə edilməsi onunla əlaqədar idi ki, Mesopotamiyada ağac və daş az idi.

Qədim Assuriya paytaxtı Neynəva şəhərində qazıntılar zamanı çoxlu tarixi memarlıq abidəsi, saray və məbədlər üzə çıxarılmışdır. Bu qazıntı – tapıntılar içərisində ən qiymətli şolər saraylarının birində tapılmış 22 minə qədər gil lövhələrdir. Bu lövhələr, sən demə, şəhər kitabxanasının kitablarının vərəqləri imiş. Assuriya hökmdarı (y. e. o. VII əsr) Aşurba-nipalın təşkil etdiyi və topladığı kitabxana çox qiymətli bir elmi tapıntı oldu. Ağillı hökmdarın sarayı yandırılanda hər şey, o cümlədən gil kitabələrin yerləşdiyi qutular külə döndü, amma gil vərəqlər yanmamışdı. Avropaya gətirilərkən həmin vərəqlər qarışdırılmış, bəziləri sınımışdısa da, amma şumer mədəniyyətini öyrənmək işində kitabxananın – yazı lövhələrinin böyük rolu olmuşdur. Savadlı hökmdar olan Aşurbanipal özü bir neçə dil bilir və yazmağı bacarırdı. O, hər yerə adamlar göndərir, dini, astronomik, riyaziyyata, tibbə aid ədəbiyyatı toplayırdı. Bu kitabələr arasında xəstəlikləri müalicə etmək və müxtəlif rənglər almaq üçün kimyəvi reseptlər var idi.

Bu lövhələrdən 12 on böyüyü dilimizə tərcümə edilmiş «Bilqamıs» və ya «Gilqamıs» dastanıdır. Bu məşhur dastanın adı qədim türk dili ilə çox səsləşməkdədir. Bilqamıs – hamısını

bil, Gilqamıs – hamısı gil mənaları verir. Hər iki söz qədim türk, o cümlədən Azərbaycan dilinə yaxındır.

Dünya mədəniyyətinin beşiyi olan ölkələrdən biri də Çindir. Çin heroqlif yazısı həm Misir, həm də şumer

yazılarından fərqlənir. Eramızdan əvvəl üçüncü minilliyə aid olan Çin ideoqrafik yazısı inkişaf edəndə Misir və şumerlilər bu yazını çoxdan atmışdılar. Çin yazısı isə indiyədək hişz olunmaqdadır Bir neçə il bundan əvvəl Çində latın qrafikasına keçmək haqqında məsələ qaldırılmışdı. Amma çox haqlı olaraq elmi dairələr buna yol vermədilər. Ona görə də indi dünyada ən qədim yazı Çin heroqlifləri hesab edilir. Məlumdur ki, Çin dili amorf dil olduğu üçün burada sözlər qrammatik əlamət qəbul etmir (hallanmır, cəmlənmir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir və s). Burada hər bir söz, əsasən, bir hecadan ibarət olur. Bu səbəbdən də Çin yazısı ayrı-ayrı sözləri bütöv şəkildə ifadə edən işarələrdən ibarətdir. İndi Çin yazısı heca yazısı olub 40- dan 50 minə qədər ideoqrafik işarədən ibarətdir. Müasir savadlı adam Çin yazısını oxuya bilmək üçün 6 – 10 min işarə bilməlidir.

ƏLİFBA YAZISI

Əlifba ilə qrafikanı eyniləşdirmək olmaz. Qrafika əlifbadan aaha əvvəl meydana gəlmiş, müəyyən müstəvi üzərində nə isə cızmaq, xətt çəkmək mənasından törəmişdir. Əslində qrafika bütün yazı sistemini müəyyənləşdirir, əhatə edir. Qrafik sistem dedikdə təkcə əlifba deyil, apostrof, durğu işarələri, əlifba formaları və s. nəzərdə tutulur. Əlifba qrafikadan asılıdır. Amma əlifba dəyişən kimi, həm qrafika, həm də orfoqrafiya dəyişir. Qrafika ilə əlifbanı nə eyniləşdirmək, nə də bir-birindən təcrid etmək olar. Qrafika hər hansı əlifbadakı səsi, necə işarə etməyi, onun neçə cür şəkli forması olduğunu da müəyyənləşdirir. Qrafika hərfi işarələrin formalarını, onların yazılma üsullarını əhatə

edir. Əlifbanın və ya hərfi-səsli yazının meydana gəlməsi də bəşər tarixində, mədəni inkişaf tarixində bir addımdır. Belə ki, əlifbanın meydana gəlməsi yazını təbiətdən, həyatdan insanın özünə yaxınlaşdırırdı. Əgər ideoqramlar, heroqliflər bu və ya digər hadisənin, əşyanın,

anlayışın işarəsi idisə, hərflər artıq danışq səsələrinin işarəsi idi. Buna görə də əvvəlki yazı növlərinə nisbətən əlifba yazısı daha sabit, ifadəli və asan idi. İşarələrin mənalərini başa düşmək, sonradan onları şərh etmək çətin idisə, hərflər səsənin müstəqim və sabit işarəsi olduğı üçün onları mənimsəmək çox asan idi. Buna görə də hərfi-səsli yazı insanın tələbatını neçə min illərdir ki, ödəməkdədir. Danışq səsələrinin işarəsi olan hərflər sistemi əlifbanı yaratdığı kimi, əlifba sistemi də, müəyyən qrafikanın əsasını təşkil edir. Əlifba, hərfi-səsli yazı sisteminin yaranması dilin formalaşmasına da çox kömək etmişdir.

Əlifba yazısının əhəmiyyəti o dərəcədədir ki, qədim dövrdə (indi də) xalqlar yazısı olan və yazısı olmayan qruplara bölünür. Əlbəttə, yazısı olan xalqın mədəniyyəti sözsüz qəbul edildiyi kimi, dilləri də tədqiq edilirdi. Qədimdə yazısız dilləri tədqiqata cəlb etmədilər.

Əlifba yazısı da birdən-birə meydana gəlib formalaşmamışdır. Ə, bir neçə dəfə inkişaf və təkmilləşmə dövrü keçirdikdən sonra müasir şəkəə düşmüşdür. Əlifba yazısının maraqlı tarixi vardır.

Müasir dövrdə dünyanın əksər əlifbaları, o cümlədən bütün Avropa əlifbaları öz əsasını qədim Finikiya əlifbasından almışdır. Finikiya əlifbasının

yanması haqqında isə çoxlu mübahisəli fikirlər vardır. Məs., Roma şairi Lukan və təbiətşünas Pliniy finikiyalıları əlifbanın ixtiraçısı hesab edirdilər, Onların oksinə olaraq Platon, Diodor, Plutarx və Tatsit isə iddia edirdilər ki, finikiyalılar əlifbanı Misirdən almışlar.

Necə olmuşdur ki, Misir yazıları Asiyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır? Belə hesab edirlər ki, semit-hiksoslar eramızdan əvvəl XVI əsrdə Misirdən qovulmuşdular. Onlar özləri ilə bərabər Misir yazısını da aparmışlar. Finikiya əlifbası saitləri əks etdirmirdi. Burada cəmi 22 samit səsi əks etdirən hərf var idi.

Finikiya yazısı Avropaya yunanlar vasitəsilə gətirilmişdir. Asiyada isə Finikiya yazısı əsasında bir neçə əlifba meydana gəlmişdir ki, bunlardan ən geniş yayılanı qədim yəhudi və ərəb əlifbasıdır.

Yəhudi dininin inkişafı Tövrətin öyrənilməsinə maraqlı, yəhudi əlifbasının yayılmasına və təkmilləşməsinə kömək etmişdir.

Arami yazısı. Aramilər köçəri tayfalar olsa da, qədim şərq mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Aramilər Ərəbistan yarımadasında 2-ci minilliyin sonlarında ön Asiyada Suriya və Şimali Mesopotiyada kiçik dövlətlər yaratmış, Kənan, Finikiya və Net mədəniyyətlərindən bəhrələnərək öz orijinal mədəniyyətlərini yaratmışlar. Sami dillərinin Qorb qrupuna daxil olan Arami dilinin ən qədim yazılı abidəsi eramızdan əvvəl 9-8-ci əsrlərə aiddir. Hətta «Bibliya»nın (İncilin) bəzi hissələri Arami dilində yazılmışdır (çünki Arami dili qədim yəhudi dilini sıxışdırırdı).

Arami əlifbası da e.ə. I minilliyin əvvəllərində

Finikiya yazısı əsasında yaranmışdır. Arami dili Sami dillər qrupuna daxil olduğu üçün Arami əlifbasında da yalnız samit səslər qeyd olunurdu. Samitlərin isə sayı 22 idi. Deməli, Arami əlifbası 22 hərfi işarədən ibarət idi. Arami yazısını bir sıra Sami xalqlar - yəhudilər, assuriyalılar, babillilər qəbul etmişdi. Əhəmənilər dövründə İranın əsas yazısı olmuşdur. Bir sıra əlifbalar - ərəb, yəhudi, erməni, gürcü, pəhləvi, uyğur, monqol əlifbası Arami yazısı əsasında qurulmuşdur. Arami-samilər bir sıra hərfi işarələrin özünü və həyatda oxşarlığından aldıkları kimi adlarını da həmin əşyaların adları ilə adlandırmışlar. Məs.

Alif (əlif) – öküz

Bet (betta) - ev

Dalet (dal) - qapı layı, örtülmə

Zayın (ze, zay) - silahlı

Waw - mismar

Yod (yey, yəd) - əl

Kaf - əl (əlin kəfəsi)

Mem - su, dalğa

Nun - balıq Ayn - (eyn) - göz

Pe - ağız

Reş - (re) - baş

Sin - diş

Bu adlar sonradan ərəb əlifbasının yaranmasında əsas olmuş, bəziləri yəhudi əlifbasında da qalmışdır.

Ərəb əlifbası da yəhudi əlifbası kimi sağdan sola yazılır, bəzi hərfləri bir-birinə oxşayır. Bu əlifba da İslam dininin meydana gəlməsindən sonra Asiya və Avropanın bir sıra ölkələrinə yayılmışdır. Dünyada latın əlifbasından sonra on geniş yayılmış əlifbadır. İslam

dininin qəbul edilməsi, ərəb əlifbasının müxtəlif ölkələrdə yayılmasının əsas səbəbi oldu. Müasir dövrdə bütün ərəb ölkələrində, İranda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Çinin Sintszyan əyalətində və s. ərəb əlifbası işlədilir. Əsrimizin 20 – 30-cu illərinə qədər bütün türk-müsəlman xalqları, o cümlədən Dağıstan xalqları ərəb əlifbasından istifadə edirdi. Sonralar bütün türk xalqları, dağıstanlılar latın əlifbasına, 1939-cu ildə isə kiril əlifbasına keçdilər. İndi türk xalqları içərisində yalnız Türkiyə və Azərbaycan türkləri latın əlifbası işlədir.

Yuxanda dediyimiz kimi, ərəb əlifbası Finikiya yazısı əsasında yaranmışdır. Ərəb əlifbası da başqa yazı sistemləri kimi, inkişaf və təkmilləşmə dövrləri keçirmişdir. Burada böyük hərflər yoxdur. Qısa saitlər yazıda göstərilmir. Ərəb əlifbasında 28 hərf vardır. Bunlardan 6-nın iki şəkilli olması məlumdur *d, z, v, a, z*). Qalanı isə dörd şəkillidir. Dörd şəkilli hərflər birləşmənin (sözlə birləşməni eyniləşdirməməli) əvvəlində, həm ortasında, həm də tək işlənir. Ərəb əlifbasının üstün cəhətləri çoxdur: Tez yazılır, az yer tutur, sağdan sola yazmaq daha asan olur, əbcəd hesabı ilə tarixləri müəyyənləşdirmək olur, Yəni hər bir hərfin rəqəmlə ifadə edilən mənası var, səsləri düzgün işarə etmək olur və s. Bu əlifbanın çatışmayan cəhətləri də vardır: yazı yalnız sami dillərin səs sistemini əhatə edir, burada sait səslər yazılmır, deməli, sillabik – hecayi dillərin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğun gəlmir. Hər dörd hərf bir-birinin eynidir. Hərflərin mənasım nöqtələr müəyyən edir. Ərəblər özləri deyir ki, başqaları oxuyub bilir, biz isə

bilib oxuyuruq.

Yazılanı düzgün oxumaq üçün ərəb əlifbasında 8 diakratic işarə – hərəkə mövcuddur. Bu əlifba əsasında 10 xətt növü

işlənir: kufi, çiçəklənən kufi, süls, nəsx, hicazət, siyasət, divani, cami, nəstəliq, rüqe.

Ərəb əlifbası öz inkişafında 9 dövr keçirmişdir. Bu dövrlərin hər birində bu əlifba inkişaf və təkmilləşmə istiqamətində irəliləmişdir.

Yunan əlifbası özünün ilkin inkişaf mərhələsində tamamilə Finikiya əlifbasının eyni idi. Hələ indi də yunan əlifbasının ardıcıl sırası finikiyalılarda olduğu kimi saxlanmışdır. Yunanlar Finikiya – semit yazısını müəyyən qədər təhrif də etmişlər. Y.İ.Katsparjak bu məsələdən bəhs edərkən yazır: «Yunan sözü olan «alfa» semit dilindəki «alef» (ərəb əlifbasında əlif – A. B.j sözündən olub, ikibuynuzlu öküz deməkdir; yunan dilindəki «beta» – semit dilində «bet» (ev); yunan dilindəki «delta» semit dilindəki «dalet» (qapı) və s. sözündəndir. Qədim yunan yazılarında sağdan sola yazma qaydası saxlanılmışdı. Yunanlarda yazının istiqaməti keçid vəziyyətində olmuşdur; birinci sətir sağdan sola, ikinci sətir soldan sağa, üçüncü yenə sağdan sola və s. başqa sözlə şum edən öküz yolu »

Nəhayət, e. ə. IV əsrdə yunanların yazısı soldan sağa istiqamətində sabitləşdi.

Yunan mədəniyyətinin mərkəzi quldarlıq respublikasının paytaxtı Afina şəhəri idi. Burada Esxil, Sofokl, Evripid, Aristofan kimi yazıçı və şairlər, Sokrat, Platon, Aristotel kimi filosoflar yaşayırdı. Əlbəttə, bu, əlifbanın inkişaf və təkmilləşməsinə kömək etməyə

bilməzdi.

Bütün Avropa ölkələrinin yazısı öz əsasını yunan əlifbasından götürmüşdür. Qərbdə əlifba Apennin yarımadasının cənubunda yerləşən yunan müstəmləkələri vasitəsilə yayılmışdır. Romalıları da əlifbanı yunanlardan almışlar. Bu, yunan əlifbasının Qərbi Avropaya yayılmasına şərait yaratmışdır.

Yunan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişafı yunan əlifbasına marağı artırmışdı. Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə də Aristotel və Sokrat fəlsəfəsinə, Evripid və Esxil bədii təfəkkürünə maraq oyanmışdı. Bu isə yunan əlifbasını öyrənməyi ön plana çəkirdi.¹

VI əsrdə gürcülər yunan əlifbasına bir neçə əlavə edərək öz əlifbasını məhz həmin əlifba əsasında qurdular. Amma gürcü alimlərindən yunan əlifbasına qədər onların yazısı olduğunu iddia edənlər də var,

Latın əlifbası. Müasir dövrdə dünyada ən geniş yayılmış əlifba latın əlifbasıdır. Bir sıra elmlər, o cümlədən dilçilik qədim Romaya Yunanıstandan keçdiyi kimi, yazı da buraya yunanlardan keçmişdir. Əslində qədim Romada yazının nə vaxt meydana gəldiyini müəyyənləşdirmək çətindir. Amma eramızdan əvvəl Romada bəzi hadisələrin salnaməsi yazıldığı məlumdur. Romalıları yunanlardan aldıkları əlifbanı formaca dəyişərək özlərinə uyğunlaşdırmışlar. Yeni eradan əvvəl ikinci əsrdə artıq romalıların yunanlardan aldığı əlifba dəyişiklik nəticəsində tamam əvvəlki formasından fərqli

¹ Катспаржак Е. И. «История письменности и книги» 1955 г. стр. 26

şəkil almışdı. Bu sonradan latın əlifbası deyilən hərfi işarələr idi. Latın əlifbası yunanlarınkına nisbətən daha sadə və əlverişli idi. Ona görə də bütün Avropaya yayıla bildi. Belə ki, həmin əlifba VIII əsrdə İngiltərəyə və Almaniyaya, IX əsrdə Fransaya, XIII əsrdə Çexiyaya, XIV əsrdə Polşaya, XVI əsrdə Macarıstana, XVI əsrdə Litvaya və s. keçmişdir. Latın əlifbası dünyanın bütün xalqlarının dilinin fonetik sistemi ilə asanlıqla uyğunlaşa bilir. Molum olduğu kimi əsrimizin birinci yarısında bütün türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı Latın əlifbasını qəbul etmişdir. Hətta 1920-ci ilə qədər yazısı olmayan bir sıra Dağıstan xalqları ilk dəfə latın əlifbası ilə yazmağa başlamışlar.

Kirili əlifbası. Bu əlifba öz yaradıcısı görkəmli slavyan maarifçisi, slavyan ədəbiyyatının banisi Kirillin (827 – 869) adı ilə bağlıdır Kirili slavyan, yunan, latın və yəhudi dillərini, həmin xalqların tarixini və etnoqrafiyasını mükəmməl bilmişdir. Bu əlifbanı yaratmaqda ona qardaşı Mifiodi (815 – 885) kömək etmişdir. Mifiodi əvvəllər orduda xidmət etmiş, sonra rahibliyə keçərək elmi, ilahiyyat və s. sahələrlə məşğul olmuşdur. Hər iki qardaş qədim dünyanın bir çox elmi və ədəbi əsərini slavyan dilinə tərcümə etmişlər. IX əsrin üçüncü yarısında Kirili və Mifiodi qədim slavyan əlifbasını ixtira etmişlər. Kirili əlifbası da əsasən yunan əlifbası əsasında yaradılmış və slavyan dillərində olan bir neçə səsini işarəsi oraya əlavə olunmuşdur.

Kirili əlifbasında 24 yunan hərfi işarəsi vardır Birinci Pyotr-un əmri ilə Kirili əlifbası əsasında yeni şrifflər hazırlanmışdır. Rusiyada ilk kitab da Kirili

əlifbası əsasında yazılmışdır. Əsrimizin birinci yarısında Kirili əlifbasını monqollar qəbul etmişlər. Elə həmin dövrdə də ölkəmizdə yaşayan türk xalqlarının hamısını məcburi surətdə «qardaş birliyində» iştirak etmək üçün Kirili əlifbasına keçməyə məcbur etmişlər. Bu əlifba indi ermənilər və gürcülər istisna edilməklə keçmiş SSRİ xalqları tərəfindən qəbul edilmişdir. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, Pribaltika respublikaları və Moldova artıq bu əlifbadan xilas olmuşdur. Onların ardınca da Azərbaycan gedir.

Kirili əlifbasını 1939-cu ildə bizə elə şəraitdə qəbul etdirmişdilər ki, heç nəyi – nə dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini, nə səsin olub-olmamasını nəzərə ala bilməmişdik. Beləliklə, **u**, **m**, **s**, **k**, **e** və **s** kimi hərfləri qorxudan qəbul etmişdik. Tutaq ki, bu hərfləri qəbul etdik, bəs Azərbaycan dilinin hansı səsi **u** və **m** ilə göstəriləcəkdi? Bu iki hərf 10 il, son üç hərf isə 20 il yazı sistemimizdə yaşadı.

Tarixdə 400-dən çox yazı növü olmuşdur. Bunların hamısından bəhs etmək imkan xaricindədir.

AZƏRBAYCAN YAZISI

Yuxarıda dediyimiz kimi, yazı xalqın mədəni inkişafının ən mühüm şərtidir. Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biri olduğu üçün çox qədimdən yazıya meyl göstərməyə bilməzdi. Yazının ilkin növləri olan şəkli – piktoqrafik və fikri – ideoqrafik yazılara Azərbaycanda çox rast gəlmək olar. Qobustan qaya rəsmləri, Ordubad rayonu ərazisindəki Gəmiqaya rəsmləri fikri yazının zəmanəmizə qədər gəlib çatmış ən yaxşı nümunələridir. Qədim qalalardan

tapılmış daş kitabələrdəki, saxsı qablar üzərindəki piktoqram və ideoqramlar Azərbaycanda bu yazı növlərinin mövcud olması haqqında tutarlı mənbələrdir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan albanların öz müstəqil əlifbası olmuşdur. Bu əlifbada 52 hərf olmuşdur. Bu əlifbanı 1938-ci ildə gürcü alimi İ. Abuladze tapmışdır.

Bu əlifba Qafqaz xalqları yazısının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Ərəblər Zaqafqaziyanı işğal etdikdən sonra albanların mədəniyyəti, dövləti kimi, yazısı da sıradan çıxarılmışdır.¹²

Alban əlifbasında bizim ulu babalarımızın yazıları olmamış deyil. Amma təəssüf ki, islam dininin qəbulundan sonra alban əlifbası ilə yazılan bütün abidələr məhv edilmişdir. İndi Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətini əks etdirən yazılar içərisində alban yazısına hələlik rast gəlmirik.

Azərbaycanda ərəb əlifbasının tətbiqinə qədər, çox güman ki, başqa əlifbalar da işlədilmişdir. Təəssüf ki onlar haqqında elə qəti, dürüst məlumatımız yoxdur. Amma Qobustanda tapılmış daş kitabədə latın əlifbası nümunələri olması³ göstərir ki, ulu babalarımız bu

¹ Негрши В. Возникновение и развитие письма. 1965. стр. 358

² Шанилзс Л. Г. «Язык и письмо албанцев» Вестник ЛИ ТССР. 1960. V; 1. стр. 170; Шанилзс Л. Г. «Новые данные об алфавите кавказских албанцев»: труды I конфер. Закавказских университетов изд. ЛГУ. 1959 г.; Г. В о р о ш и л. «Qədim alban əlifbası və udin dili haqqında» Az. SSR EA-nın xəbərləri 1963-cü il. N- I. səh. 79

³ Azərbaycan tarixi. I c. 1961-ci il, səh. 81.

əlifbadan da istifadə etmişlər.

Ana dilimizdə olan ilk yazılı abidə «Dədə Qorqud» ərəb əlifbasındadır. «Dədə Qorquddakı hadisələr VII – VIII əsrlərdəki hadisələrlə səsləşsə də, onun yazıya köçürülməsi XIII – XIV əsrlərə aiddir. Ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğun gəlməsə də, xalqımız onu dini əlifba kimi, böyük həvəslə tətbiq edirdi.

Bu əlifbanın xüsusiyyətini böyük Füzuli belə şərh edir:

Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn Ki,
fəsadi-qələmi sözü şur eylər.

Gah bir hərf süqutlə qılır nadiri var,

Gah bir nöqtə qüsurlə gözü kur eylər.

XIX əsrdə dünya xalqlarının elmə, maarifə güclü marağı olduğu üçün savad məsələsi ön plana çəkilmişdi. Təsadüfi deyil ki, bu əsri maarifçilik əsri də adlandırırlar. Məhz XIX əsrdə yeni əlifbaya keçmək arzu və təxəyyül olmaqdan çıxıb reallığa çevrildi. Bu həqiqəti o vaxtlar hamı dərk edirdi.

«Qafqazda bir sıra şəxslər çoxdan başa düşmüşdülər ki, ərəb əlifbası tatar (Azərbaycan – A. B.) dilinə uyğun gəlmir. Və bu fikrə gəlmişdilər ki, onun dəyişməsi zəruridir. Və ya onu elə dəyişmək ki, o, öz vəzifəsinə uyğun olsun».

Bu işdə böyük filosof-mütəfəkkir M. F. Axundovun xüsusi xidməti olmuşdur. Bu haqda çox deyilmiş və yazılmışdır. Böyük ədib Ə. Haqverdiyev bu məsələdən danışaraq yazırdı: «Ərəb əlifbasının türk və fars dillərinə uyğun olmaması hamıya məlumdur. Həmçinin bu əlifbanın öyrənilməsi onunla yazmaq,

xüsusən bu əlifba ilə yazılmış kitabları oxumaq noinki coçuqlar, hətta savadlı şəxslərin çoxları üçün bir çətin məsələdir. Buna da ən böyük səbəb hürufi müsəvvətinin (saitlərin) yazılmamasıdır. Ona görə də bu əlifbanın istər islahı, istər bütünü təğyiri yolunda çalışanlar çox olublar: Mirzə Melkumxan, Abdulla bəy Əfəndizadə, osmanlı ədiblərinin çoxu; islahatçılar bir qədər müvəffəqiyyət qazanıblar isə, təğyirçilərin zəhməti Azərbaycanda bar verib, buradan da Şərq ölkələrinə yayılmaqdadır. Ərəb əlifbasının dəyişilib və təzə şəkil almasının ilk tərəfdarı M. F. Axundzadədir.²

Mirzə Fətəli Axundov əvvəlcə özü bir layihə düzəldib yeni əlifba təklif etmişdi. Sonralar isə ərəb əlifbasına əlavələr etmək təşəbbüsü göstərmişdir. Onun elmi-ictimai fəaliyyəti dövründə ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi həmişə mərkəzi planda olmuşdur. Onun yeni əlifba layihələri respublika arxivində xüsusi şrifflərlə 20 məxəzdə hiş olunmaqdadır.^{3 1}

Azərbaycanın bütün qabaqcıl ziyalıları yeni əlifba haqqında düşünmüş və az-çox fəaliyyət göstərmişlər. İndi xalqımız yenə də əlifba islahatı zərurəti qarşısında qaldığı bir dövrdə iyirminci illərin islahatına geniş yanaşmaq lazımdır. Bildiyimiz kimi, 1920-ci ilin dekabrın 30-da Azərbaycan XKS N. Nərimanovun

¹ Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Изл-во АП АЗСРБ. ССР Баку, 1949 г., стр. 391.

■ Ə. Haqverdiyev «M. Fətəli və ərəb əlifbası». M. F. Axundov (məqalələr məcmuəsi). 1962-ci il. səh. 90.

† İbrahimov. «Axundov arxivinin təsviri». 1955-ci il, səh. 62 – 70.

təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etdi. Amma yeni əlifbaya keçmək o qədər də asan deyildi. Dilimizin fonetik sisteminə uyğun olan bir əlifba seçmək lazım idi. Bu işə siyasi rəhbərlik etmək Azərbaycan Yeni Türk Əlifbası komitəsinin sədri, Azərbaycan MİK sədri S. Ağamalıoğluna tapşırıldı. S. Ağamalıoğlu bu işə elmi rəhbərlik etmək üçün Simferopoldan prof. B. Çobanzadəni dəvət etdi. 1924-cü ilin sentyabrında Bakıya gələn alim «Yeni yol» qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibədə deyirdi: «Türklər məlum olduğu üzrə, şimdiyə qədər 13 əlifba kullanmışlar və bunların heç birisi türk dilinin təbiət və üzviyyətinə uyğun olmamışdır. Bunlardan ən fənasını ərəb əlifbası saymaq mümkündür. Ərəb əlifbası yalnız tellər kibi bir neçə türkcə-ərəbcə və farsca yazmağa alışan ziyalıların əlifbasıdır ki, bu gün təmiz xalq türkcəsilə yazmaq istəyən maarifçilərin işinə gəlməz. Çürük təməl üzərində eyi bina qurmaq, Yeni bütün mahiyyəti ilə dilimizə uymayan ərəb əlifbasını islah etmək gücdür. Ərəb əlifbasını bütün sistemi ilə dəyişmək lazımdır. Bu təqdirdə yeni bir əlifba meydana gətirmiş olursunuz. Latin əlifbası xaricdən əvvəl Azərbaycanda tam müvəffəqiyyət qazanmalıdır ki, digər məmləkətlərdə tətbiqi mümkün olsun... çox asan sübut etmək olar ki, ərəb əlifbası bizi ərəb dili və ədəbiyyatı ilə sıxı-sıxıya bağlamış və türk xalq dilinin edəbiləşməsinə mane olmuş və olacaqdır».' B. Çobanzadə Bakıya gələn kimi YTƏ elmi şurasının sədri kimi geniş fəaliyyətə başladı. Dərhal latın qrafikası əsasında yeni əlifba layihəsi hazırladı. Bu layihə əsasında bir sıra şəhərlərdə sərğilər təşkil edildi. Bunun nəticəsində bütün türk xalqları

Bakıya – Yeni Türk Əlifbası komitəsinə müraciət edib onlar üçün əlifba tərtib etməyi xahiş etdi.¹

Yeni türk əlifbasına keçmək üçün bütün türk xalqlarının alimləri və ictimai xadimlərinin toplaşaraq məşvərət keçirməsi vacib idi. 1925-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan tədqiq-tətəbbə cəmiyyətinin türkologiya seksiyasının geniş iclası oldu. Burada B. Çobanzadə məruzəsində göstərirdi ki, YTƏ MK türkoloji qurultay çağırmaq təşəbbüsü qaldırmışdır. Təşəbbüs bəyənilmişdir. O, deyirdi ki, «gənc Azərbaycan qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qət etmişdir. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək heç kəs qurultayın keçirilməsi üçün yer – Azərbaycan paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi».

Bu iclasda qurultayı çağırmaq üçün təşkilat komitəsi yaradıldı. B. Çobanzadə qurultayın məsələlərini, plan və vəzifələrini müəyyənləşdirirdi. Nəhayət, 1926-cı il fevralın 26-da (martın 5-dək) Azərbaycan tədqiq və tətəbbə cəmiyyəti və şərqsünaslar cəmiyyəti Bakıda I türkoloji qurultayı çağırdı. Qurultay maarif sarayında (indiki EA binasında) keçirilirdi. Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Qurultayın aşağıdakı tərkibdə rəyasət heyəti seçilmişdi: S. Ağamalıoğlu - (YTƏK sədri – Bakı), R. Axundov (Az. KP MK katibi), Bartold V. V. (akademik – Moskva), Baytursin (Qazaxıstan), Bara-xov (Yakutstan),

¹ «Yeni yol» qəzeti. 1924-cü il. 3 noyabr (N- 89), soh. 3.

Berozdin (şərqşünasların elmi cəmiyyəti), Cəbiyev Həbib (Azərbaycan), İbrahim Qalımcı (Tatarıstan), İdelquzin (Başqırdıstan), Köprülüzadə (Türkiyə), Korxmazov (Dağıstan), Naqanov (Özbəkistan), Naqovitsin (RSFSR xalq maarif komissarlığı nümayəndəsi), Oldenburq (akademik), Pavloviç (şərqşünaslar cəmiyyəti), Samoyloviç (professor), Tüstanov (Qara-qırğız), Çobanzadə (Azərbaycan), Akçokraklı (Kırım), Ömər Əliyev (Şimali Qafqaz), Mentsel (Avropa alimləri nümayəndəsi).¹

Qurultayın 17 iclası oldu.¹

Qurultayın martın 2-də keçirilən sikkizinci iclasında B.Çobanzadə türk əlifbası haqqında məruzə ilə çıxış etdi. Burada yeni əlifba layihəsi də müzakirə edildi. Burada alim yeni əlifbaya keçmək lüzumunu və elmi ədəbi dilimiz üçün sabit terminologiya sistemi yaratmaq zərurətini elmi əsaslarla sübut etdi. Buna görə də qurultaya köhnə əlifba tərəfdarı kimi gələnlər (məs., Tatarıstan nümayəndəsi Həsən Səbri Ayvazov) yeni əlifbaya səs verdilər. Qurultay 7 səsə qarşı 101 səslə yeni türk əlifbasını bəyəndi və ölkəmizdə yaşayan bütün türkdilli xalqlar, habelə Dağıstan xalqları üçün bu əlifbanı tətbiq etmək qərara alındı.

B. Çobanzadə yeni latın əlifbasının bütün türk xalqları üçün ümumiləşdirilməsi (unifikasiya edilməsi) haqqında yazırdı:

¹ Чобанзадэ Б. Резюме доклада читанного на заседании тюркологической секции об-ва. 20. X. 1925 г. (в сборнике – Известии об-ва обследования и изучения Азербайджана. Баку. АССР., 1926 г. Ле 1. стр. 102).

«1) unifikasiya edilmiş əlifba tamamilə latın qrafikası əsasında qurulmalıdır. Latın qrafikasında müstəqil işarələrlə göstərilə bilməyən (məs., Ə. Ö. – A. B.) türk-tatar dillərinin spesifik səsləri üçün latın sistemində uyğun olan yeni işarələr yaratmalı;

2) sətiraltı və sətirüstü işarələrdən istifadə etməməli;

3) fonetik cəhətdən yaxın olan səsləri qrafik cəhətdən do oxşar işarələrlə verməli;

4) daha çox işlək səslər üçün daha sadə işarələr verməli;

5) türk-tatar dilləri üçün, ümumi sözlər üçün ümumi də işarələr qəbul etməli;

6) hər bir dialektin (türk dilləri nəzərdə tutulur – A. B.) spesifik səslərinin göstərilməsi haqda; həmin dialektin nümayəndələrinə ixtiyar verilməlidir ki, latın sistemindən uzaqlaşmamaq şərtilə öz rəylərinə görə öz dillərinə uyğun hərfi işarəni seçsinlər;

7) türk əlifbasının unifikasiyası üçün Azərbaycanda qəbul edilmiş olan latın əlifbası əsas götürülməlidir».¹

¹ Стенографический отчет I Всесоюзного тюркологического съезда. Как>. АССР. 1926 г. 406 стр.

Yeni latın əlifbasına keçmək haqqında I türkoloji qurultayın qərarı olmasına baxmayaraq, hələ də bəzi mühafizəkar mətbuat orqanları ərəb əlifbası ilə çıxırdı, hətta bəzi qəzet və jurnalların yarısı ərəb, latın əlifbası ilə çap edilirdi. 1929-cu il latın qrafikasına keçidin qəti və dönüş ili oldu.

Bütün türk xalqlarının yeni latın əlifbasına keçməsi dünyada güclü əks-səda doğurmuşdu. Fransa şərqşünası prof. Mösinyon ərəb əlifbasından yeni əlifbaya keçən Azərbaycan xalqının bu qəti addımlarını alqışlayır və onun bütün türk xalqları üçün bir ömək olduğunu qeyd edirdi.

Latın əlifbasının qəbulundan az sonra şəxsiyyətə pərəstiş dövrü başlandı. Stalin istibdadı dövründə milli dil, milli xüsusiyyət haqqında danışmaq burjua millətçiliyi adlandırılır və təhdid edilirdi. Buna görə də latın əlifbasından dərhal 1939-cu ildə Kirili əlifbasına keçməyi bir tarixi zərurət kimi meydana atdılar. Məcburi surətdə rus qrafikasını bizə qəbul etdirdilər.

1939-cu ildə kirill əlifbasına keçərkən dilimizdə səsi olmayan işarələri (u, m və s.) də qəbul etməli olduq. Kim bu hərflərin əleyhinə danışa bilərdi?! Bu iki hərf 1949-cu ilə qədər, «, to, cisə 1959-cu ilə qədər əlifbamızda qaldı.

İndi xalqımız yenidən latın əlifbasına qayıtmışdır.

ORFOQRAFİYA

Molumdur ki, qrafikanın və əlifbanın olması hələ sabit ümumi yazı demək deyildir. Bilirik ki, hər bir səsin müxtəlif işarəsi vardır. Məs., «a» səsinin A, a, A, a; «d» səsinin D, d, D, d; «r» səsinin R, r, R, r və s. formaları

vardır. Bu işarələrin hamısı həmin səsin qrafemi adlanır. Qrafemlərlə yazmaq olmaz. Məs., dartmaq sözünü «dArTmaQ» şəklində yazmaq olmaz. Doğrudur, sözü oxumaq olur. Amma burada müəyyən sistem yoxdur. Müəyyən sistem üçün konkret olaraq qrafemin konkret şəkilləri götürülməlidir. Buna alloqraf deyilir. Yuxarıdakı sözün ¹ səhv cəhəti onda idi ki, alloqraflar uyğunlaşdırılmamışdı. Əgər dilçiliyin xüsusi sahəsi olan orfoqrafiya (yunanca orpho – düzgün, graphe – yazıram) olmasaydı, onda alloqrafları uyğunlaşdırmaq zəruriliyi olmazdı. Beləliklə, hərfin qrafiki işarələrilə konkret formaları bir-birinə qarışardı.¹

Qrafem alloqraf münasibəti orfoqrafiyanın elmi-nəzəri proolemidir Orfoqrafiyanın tətbiqi-mədəni cəhəti də vardır. Orfoqrafiya tətbiqi-mədəni cəhətdən ümumi mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir.

Orfoqrafiya mədəniyyətin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, ədəbi dilin normalarının sabitləşməsinə də kömək edir. Hər hansı bir dildə morfoloji prinsipə əsaslanan orfoqrafiya həmin dilin ədəbi normalarının hamı tərəfindən eyni cür qəbul edilməsini şərtləndirir. Yuxarıda orfoqrafiya haqqında danışarkən bu iki sahə arasındakı əlaqə və münasibətdən bəhs etmiş və göstərmişik ki, bunların biri digərinə tabe olmamalıdır. Yəni nə danışdığımız kimi yazmalı, nə yazdığımız kimi danışmalıyıq.

Orfoqrafiya da sərbəst ola bilməz. Əgər orfoepiya

¹ Николаевская Т. М. Описание единиц, письменной формы русского языка (в книге опыт описания русского языка в его письменной форме. М., 1964 г. стр. 10.250)

normalalarının pozulması o qədər də böyük qüsurla hesab edilmirsə, orfoqrafiya normalalarının pozulması ciddi qüsurla hesab edilir. Orfoqrafiya qaydaları elmi nəzəri cəhətdən əsaslandırıldıqdan sonra dövlət tərəfindən xüsusi qərarla qanunlaşdırılır. Bundan sonra onun pozulmasına yol verilmir. Sabit orfoqrafiya qaydaları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olur:

1) Orfoqrafiya sabit olub, onun dəyişdirilməsi (pozulması), müxtəlif cür yozulması qadağandır.

2) Hamı vahid orfoqrafiya qanunlarına əməl etməlidir.

3) İstər yazıda, istərsə də mətbuatda vahid orfoqrafik qanunlar işlənməli, hamı tərəfindən başa düşülməlidir.

4) Orfoqrafiya dilin və qrafikanın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir.

5) Orfoqrafiya ədəbi dilin inkişafına bağlı olaraq zaman-zaman dəyişilməli, yeniləşməlidir. Yoxsa ədəbi dil inkişaf edib

irəliləyər, onun orfoqrafiyası isə geri qalar, beloliklə, dillə orfoqrafiya arasında əlaqə itər.

ORFOQRAFİYANIN TƏRTİBİ PRİNSİPLƏRİ

Orfoqrafik qaydaları müəyyənləşdirərkən hansı meyarı əsas götürməli, hansı mövqedən çıxış etməli?

Bu sahədə əsas mövqə ümumxalq ədəbi dilinin normaları, orfoqrafik qaydaların mütərəqqiliyi olmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, orfoqrafiya qaydaları heç bir dilin qaydalarını təqlid etməsin, məhz, öz konkret quruluşundan, səs sistemindən çıxış etsin. Orfoqrafiya

qaydaları ilə prinsiplərini eyniləşdirmək olmaz. Prinsiplər ümumi və universal cəhət olub bütün dillərə aiddir. Yəni bütün dillərin ümumi orfoqrafik prinsipləri vardır. Bu prinsiplərin hər biri konkret dillərə tətbiq edilərkən aparıcı rol oynayır. Belə ki, Azərbaycan dilində fonetik prinsip aparıcı olduğu halda rus dilində morfoloji, ingilis dilində tarixi-ənənəvi prinsip aparıcı rol oynayır.

Orfoqrafiya qanunları tərtib edilərkən aşağıdakı üç prinsip əsas götürülür: a) fonetik; 2) morfoloji; 3) tarixi-ənənəvi.

Fonetik prinsip. Bu prinsip orfoqrafiyanı orfoepi-yaya yaxınlaşdırır. Bu mütərəqqi haldır ki, danışığa ilə yazı arasında fərqlər azalır. Lakin milli ədəbi dildə hələ də yaşamaqda olan dialekt ünsürləri fonetik prinsipi orfoqrafiya üçün əsas götürməyə imkan vermir. Yəni xalq danışığı dilindəki müxtəliflik orfoqrafiyaya gətirilə bilməz. Belə ki, danışıda «gələcək», «gələcək», «gələcək», «gələcək» və s. kimi formalar mövcuddursa, onu yazıda yalnız bir cə formada vermək lazımdır. Deməli, hər kəs danışdığı kimi yazsa, onda hərc-mərclik yaranar. Bunu aradan götürmək üçün başqa prinsipdən – *morfoloji prinsipdən* istifadə etmək lazımdır.

Bu prinsipin tələbinə görə söz deyildiyi kimi, deyil, morfeşin şəklinə və o konkret morfeş kimi qəbul edildiyi formada yazılır. Bilirik ki, çıxışlıq hal şəkilçisi «-dan», «-don» qəbul edilmişdir. İndi onu sözlərə yalnız bu şəkildə əlavə etmək lazımdır. Danışıda «nan» işlədilməsinə baxmayaraq, yazıda

«dan» forması işlədilib *atamdan, əlimdən, damdan,*

*Qurban*dan *vo* s.

Kök morfemlər do oslindo olduğu kimi yazılır. Məs., dilimizdə *deyi!* sözü bir çox formada (*degil, dögül, döy, döyü, döğür, doyr, dəyi!, döyülü* və s.) işlədilir. Halbuki, bunun bircə morfem forması vardır – «*deyi!*»! Morfoloji prinsip ədəbi dil normalarının sabitləşməsinə və inkişafına çox kömək edir.

Bəzi sözlər nə müasir vəziyyətdəki tələffüzü, nə də morfem tərkibini nəzərə alaraq yazılır. Bu, hər hansı bir sözün tarixən, ənonovi olaraq necə deyildi kimi yazılır. Bu prinsipin orfoqrafiyada geniş tətbiqi, müəyyən mənada nisbi xarakter daşıyır. Məs., fransız dilinin orfoqrafiyasında bu prinsip apayrı rol oynadığı halda, Azərbaycan dilində o qədər də geniş tətbiq edilmir. Məs., Azərbaycan dilində bir sıra sözlər indi tələffüz edildiyi kimi deyil, tarixən işlədildiyi kimi yazılır. *Əlbətdə* – *əlbəttə, köynəy* – *köynək, pıçaq* – *bıçaq* və s Rus dilində hamı *Москва, основной* dediyi halda, tarixən işlədildiyi formada *Москва, основной* və s. kimi yazılır.

Qrafikanın, orfoqrafiyanın, orfoepiyanın üçünün birləşdiyi bir dilçilik sahəsi vardır ki, bu da transkripsiya adlanır, Bu söz latınca transkriptio – sözündən olub, səslərin danışıda düzgün ifadə **>*-malannı* göstərən işarələr sistemindən ibarətdir. Transkripsiyanın iki növü vardır: 1. Fonoloji; 2. Fonetik.

Fonoloji transkripsiya yazıda || kimi göstərilməklə sözün fonemlərlə verilməsinə deyilir. Fonoloji transkripsiyada səslərin qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmır. Bəzən başqa əlifbaların fonem işarələrindən istifadə edilir, yazıda [] kimi göstərilir.

Fonetik transkripsiyanın əhəmiyyəti daha

böyükdür. Xarici dilləri öyrənmək prosesində transkripsiyadan istifadə edilməsi mütləq və zəruridir. Çünki xarici dili yazı və kitab vasitəsilə öyrənərkən səslərin düzgün tələffüz edilməsini yalnız transkripsiya vasitəsilə həyata keçiririk... Dünya dilçiliyində əsas transkripsiya işarələri bunlardır:

1) Hərəkələr. Ərəb əlifbasındakı 8 sətiraltı və sətirüstü işarə transkripsiya işarəsidir.

2) || (:) səsin uzunluğunu göstərir.

3) (. - yarımuzunluğu göstərir,

4) v səsin üstündə qoyularaq onun qısalığını göstərir.

5) samit səsi göstərən hərfin altında qoyularaq onun karlaşdığını göstərir.!

DAKTİLO YAZISI

Müasir dövrdə bir sıra qrafika növləri olduğu kimi, yazı növləri də vardır. Qrafika haqqında yuxanda qısa da olsa məlumat vermiş və göstərmişdik ki, bu, bütöv yazı sistemim əhatə edir. Yazının növləri isə tamamilə başqadır. Buraya, görməyən adamların qalın kağız üzərində açıqları deşiklərdən ibarət yazı, Morze əlifbası deyilən yazı sistemi (bundan rabitə sisteminə geniş istifadə edilir) də aiddir. Yazı növlərindən biri də daktilo yazısı -dir. Daktilos – yunanca barmaq deməkdir. Barmaqlar vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi kar-lalların əsas ünsiyyət vasitəsidir. Daktilo necə yaranmışdır? Əvvəllər adamlar hər şeydən mərc qoyduğu kimi, danışmamaq haqqında da mərcləşmişlər. Buna görə də danışa bilən adamlar əlləri ilə, işarə vasitəsilə danışdılar. Bu da sonradan daktilologiyanın meydana gəlməsini əsaslandırmışdır. Daktilologiyada bir və ya iki

əlin barmaqlarının müxtəlif vəziyyəti hər hansı bir anlayışı ifadə etdiyi kimi, müxtəlif hərfləri də bildirir. Kar-lallar üçün təhsil sistemində daktilologiyadan istifadə edilir. Bir əlin barmaqları əsasında qurulan hərflər şəkli daha anlaşılıqlı olur. Azərbaycanda kar-lallar məktəbində təhsil məhz daktilo əlifbası əsasında tədris edilir.

STENOQRAFIYA

Yazı növlərindən biri də çox geniş yayılmış və istifadəsi zəruri olan stenoqrafiyadır.

Bu, iki sözdən ibarətdir (sieno – sıx, graphe – yazıram) hərflər mənası sıx yazıram deməkdir ¹

Stenoqrafiya bütün dünyada yayılmış ən populyar yazı növüdür. Belə ki, əvvəllər elə böyük rəsmi məclis olmurdu ki, onun gedişi stenoqramlaşdırılmasın, stenoqrafiya vasitəsilə rəsmi məclislərin (qurultay, sessiya, müşavirə, konfrans, senat, seym, məclis) bütün gedişi yazıda əks etdirilir. Bu isə stenoqrafiyanın əhəmiyyətini artırır.

Stenoqrafiya ilk dəfə qədim Misirdə meydana gəlmiş, sonralar Yunanıstanda və Romada təkmilləşdirilmişdir. Qədim Misir stenoqrafik işarələri haqqında məlumatımız yoxdur. İndi əldə olan stenoqrafik yazı işarələri qədim romalılarına məxsusdur. Qədim dövrün məşhur natiqi Siseronun qulu və şəxsi katibi Tiron Misir stenoqramları əsasında yeni – latın dilinə uyğun bir yazı sistemi yaratmışdır. Tiron bu yazı

¹ F. Y. V c y s ə I o v. «Alman dilinin fonctikası» B. 1980. səh. 56 – 60; S. M. B a b a y c v. M. Qarayeva. «İngilis dilinin fonctikası» B., 1983 səh. 6 – 11; K. O. D a d a \$ o v. «Franqız dilinin fonctikası». B. 1980.

sistemini başqalarına da öyrətmişdir. Tironun şagirdləri, isə yeni eradan əvvəl 63-cü il dekabrın beşində Katonun Toiolina əleyhinə ittiham nitqini stenoqramlaşdırmışlar. Bu hadisədən iki min il sonra 1937-ci ildə Londonda müxtəlif ölkələrin stenoqrafları bu yubileyi qeyd etmişlər.

Rusiyada stenoqrafiya XVIII əsrdə, Azərbaycanda isə iyirminci illərdə meydana gəlmişdir.

İndi stenoqrafiyanı zəruri edən nədir? Hər şeydən əvvəl bu, adi yazı sürətinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Adi sürətlə yazan adam dəqiqədə 20 söz yaza bilər. Adi templə deyilən nitqdə isə dəqiqədə 70 – 80 söz deyilir. Məruzə və mühazirələrdə, rəsmi nitqlərdə isə sürət daha böyük olur. Belə ki, hesablamalara görə natiqlər bir dəqiqədə 120 söz deyə bilər. Danışıq sürəti ilə adi yazı sürəti arasındakı nisbət aydındır. Bu təxminən – 1/6-ə bərabərdir. Yəni adi yazı ilə mühazirənin – 1/6 - ni yazmaq mümkündür. Buna görə də iti sürətlə yazmaq nəinki zəruri, habelə tələbatdır.

Bakı yeni türk əlifbası mərkəzi komitəsi 60-a qədər xalq üçün yeni əlifba tərtib etməkdən əlavə, stenoqrafiya məsələləri ilə də məşğul olmuşdu.

Belə ki, 1930-cu ildə Bakıda milli unitar stenoqrafiya məsələlərinə həsr edilmiş qurultayda milli dillər, o cümlədən Azərbaycan, Ukrayna, özbək, tatar, gürcü, moldov və s. dillər üçün stenoqrafiya sistemi tərtib edildi. Bu dillər üçün stenoqrafik yazı sistemi olaraq P. R. Burlakovun layihəsi əsas götürüldü. Stenoqrafik yazı ilə adi yazının aşağıdakı fərqlən vardır:

1. Stenoqrafik yazı sürətlə yazmağa – dəqiqədə 120-125 sözü qeyd etməyə imkan verir

2. Stenoqrafik yazıda bir hərf adi yazıdakı hərfin bir hissəsindən ibarət olur. Bəzən adi yazının bir hərfi stenoqrafik yazının üç hərfini təşkil edir. Buna görə də stenoqrafik yazı adi yazıya nisbətən üç dəfə az yer tutur. Adi yazıda m stenoqrafik yazıda 3 hərfi – k, v, /"hərflərini bildirir

3. Əgər adi yazıda dəftər 90° bucaq altında qoyulursa, stenoqrafik yazıda dəftər 45° bucaq altında qoyulur

4. Adi yazıda bir xəttədən istifadə edilir. Stenoqrafik yazıda isə iki xəttədən istifadə edilir. Birinci əsas, ikinci isə yoxlayıcı (kontrol) xətt hesab edilir. Yoxlayıcı xəttədən yuxarı qalxan işarə öz mənasını dəyişir, müqayisə et:

r l _____ e l
po _____ t r

5. Stenoqrafik yazıda ideoqramların elementləri qalır. Belə ki, bəzi stenoqrafik işarələr sözlərin adına – məzmununa uyğun gəlir. Məs., v – (iribuynuzlu heyvan); – (nöqtəyi nəzər); < – (bir tərəfdən); > (digər tərəfdən); 0 – (alqış); () – (sürəkli alqış) və s.

t v FƏSİL LEKSİKOLOGİYA

Leksikologiya dilçiliyin önəmli sahələrindən biri olub, dilin leksik tərkibini öyrənir. Bu termin iki yunan sözündən ibarətdir: *lexsis* – söz, *togos* – söz. Yəni söz haqqında söz, söz haqqında elm. Dil strukturunu öyrənən başlıca dilçilik sahələri (fonetika, morfolojiya, sintaksis) kimi leksikologiya da öz tədqiqat istiqamətinə görə üç qismə bölünür:

- i. Təsviri leksikologiya.
2. Tarixi leksikologiya.
3. Müqayisəli leksikologiya.

Təsviri leksikologiya – konkret bir dilin və ya dil ailəsinin leksik tərkibini müasir inkişaf səviyyəsində öyrənir. Təsviri leksikologiya bu gün dildə işlənən leksik vahidlərin sistemini, məna qruplarını, dildə işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənir.

Tarixi leksikologiya – hər hansı bir dilin və ya geniş mənada dil ailəsinin leksik sistemini tarixi inkişaf aspektində öyrənir. Bəzən elə hallar olur ki, bir dildə iki söz müvazi işlənir, tarixi inkişaf nəticəsində bunlardan biri dildən çıxır (məs. arxaikləşən sinonim sözlər).

Dildə hər hansı bir sözün nə vaxt dildə peyda olması və

yaxud hər hansı bir sözün dildən çıxması tarixi leksikologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Bundan əlavə, tarixi leksikologiya sözün etimologiyasını (həqiqi – etimoloji mənasını) də öyrənir. Etimologiya iki yerə bölünür: 1) uydurma, yalançı xalq etimologiyası; 2) elmi etimologiya.

Uydurma – xalq etimologiyası sözün **varid** formasına

əsaslanır və bu formanın keçirdiyi tarixi inkişaf və dəyişikliyi nəzərə almır. Məsələn: rus dilində *Hopezuüa* – *noeepxuua* Azərbaycan dilində: *kommunist* – *qomnist*, *poliklinika* – *poluklinika*, *pasport* – *başbilitvo* s.

Elmi etimologiya isə sözün daxili formasından çıxış edərək, onun keçirdiyi tarixi inkişaf və təkamül, fonetik dəyişikliyi nəzərə alır. Sözün etimoloji

mənasının müəyyənləşdiril- ! məsində üç cəhətlə rastlaşırıq: 1) söz öz ilkin mənası ilə əlaqəsini kəsməmişdir; 2) sözün müasir forması ilə ilkin forması arasındakı olaqo kəsilmək üzrodir; 3) olaqo tanıam kəsilmişdir.

Birinci vəziyyətdə olan sözlər dildə daha çoxdur. Bunların mənasını düzətləşdirmək çox çotindir. Məsələn, *su, çöruk, yol gəlmək, getmək* və s. Belə sözlər, əlbəttə, dildə təsadüfi yaranmamışdır. Bununla belə, onların mənasını axtarmaq elm üçün o qədər də faydalı deyil. İkinci vəziyyətdə – Yəni ilkin məna ilə əlaqəsini itirməkdə olan sözlər dilçilik üçün daha maraqlıdır. Çünki həmin sözlərin daxili formasından onların keçirdiyi tarixi dəyişiklikdən çıxış edərək ilkin mənasını və müasir mənanın törəmə yuvasını müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, *yastıq, dustaq* sözlərini götürək. Bu günkü formada onların it.ənasını müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyil. Amma dilimizin tarixində *s* və *t* səslərinin yerdəyişmə hadisəsini nəzərə aldıqda həmin sözlərin *yatsıq* və *dutsaq*. Yəni yatılan yer və tut saxla sözlərindən törədiyini görərik.

Üçüncü vəziyyətdə olan – Yəni ilkin məna və forması ilə əlaqəni tam itirmiş sözlərin etimoloji mənasını tapmaqda dilçilik tarixi hadisə və rəvayətlərə əsaslanır. Bəzən hadisə və rəvayət unudulsa da, onunla bağlı ad qalır. Məsələn, Təvəkkül dərəsi, Dilbər döngəsi toponimlərində olduğu kimi, Təvəkkül gözətçi olduğu dərə, Dilbərin igidlik göstərdiyi döngə onların adı ilə adlanır, neçə əsr keçəndən sonra da həmin toponimlər həmin adı daşıyır.

Tarixi leksikologiya təsviri leksikologiyanın bir

sıra qaranlıq məsələlərini aydınlaşdırır.

Müqayisəli leksikologiya da tarixi leksikologiya üçün sanki məhək daşı rolunu oynayır. Müqayisəli leksikologiya qohum dillərin tarixi və təsviri leksikasını müqayisə edir. Belə ki, hər hansı bir leksemin bir dildəki mənasını müəyyənləşdirmək üçün onun qohum dildəki mənası ilə müqayisə edilir. Belə müqayisə elmi məqsəd daşıyır. Belə ki, müqayisə nəticəsində məlum olur ki, qohum dillərin leksik tərkibində tarixi yaxınlıq, eynilik olmuşdur. Zaman keçdikcə, qohum dillər arasında diferensial cəhətlər çoxaldıqca dil vahidləri – o cümlədən də sözlər arasında mənaca uzaqlaşma baş vermişdir. Məsələn, aşağıdakı sözlərə diqqət edək:

tatarca

Azərbaycanca

Tüstü

Yandırmaq

Gənc-cavan

Qoca

tütün

yakmaq

yaş

qart

Bu sözlərin müqayisəsindən aydın olur ki, tatar dilində işlənən həmin sözlər dilimizdə ya nə vaxtsa işlənmiş – həmin mənanı ifadə etmiş, ya da bu gün başqa mənada işlənir. Buna görə də nüqayisəli leksikologiya üçün, öz nəzəri nəticələrini yoxlamaq üçün ən tutarlı mənbə tarixi leksikologiyadır.

LEKSİKOLOGİYANIN ŞÖBƏLƏRİ

Dilçiliyin ilkin inkişaf mərhələsində sözlə bağlı sahələr bir- birindən təcrid edilməmişdi. Amma zaman keçdikcə, dilçilik özü inkişaf etdikcə sözə yanaşma mövqeləri, onu qiymətləndirmə yolları, mənalandırma məqamları müxtəlifləşdi. Buna görə də leksikologiyanın öz daxilində müstəqil şöbələr yarandı. Leksikologiyanın şöbələri aşağıdakılardır: at semasiologiya, v) onomastika. v) frazeologiya, aj leksikaqrafiya

Bu sahələrin hər biri geniş monoqrafik tədqiqat obyektidir. Bunların hər biri haqqında geniş elmi tədqiqat əsərləri və dərslilər yazılmışdır.

Burada isə bu sahələr haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmək lazım gəlir.

Semasiologiya (sema – yunanca məna, işarə, logos – elm deməkdir) sözün mənası haqqında elmdir. Leksikologiyanın daxilində belə bir şöbənin yaranmasına nə ehtiyac var? Məlumdur ki, leksikologiya və semasiologiyanın hər ikisinin vahidi sözdür. Lakin leksikologiya sözə bir lüğəti vahid kimi yanaşır, onun

formalarını, morfeᵑ tərkiᵑini öyrənir. Söz

yaratma, söz formalarının yaranması, konversiyası, leksik və qrammatik keyfiyyət alması, avto və monosemantik səviyyələr məhz leksikologiyada öyrənilir. Lakin sözlər eyni bir formada, eyni leksik qrammatik səviyyədə qalmır. Funksional fəaliyyətlə əlaqədar olaraq onlar yeni mənə və mənə çalarlığı (sözlərin üslubi layları) kəsb edir ki, onları leksikologiyanın meyarı ilə öyrənmək mümkün deyil. Ona görə də sözlərin daxili mahiyyətinə nüfuz edə bilən bir sahənin - semasiologiyanın meydana gəlməsi lazımdır yaranır. Hətta bəzi tədqiqat əsərlərində frazeologiyanı da semasiologiyanın bir qolu hesab edirlər.

Leksikologiya ilə semasiologiya arasında qəti sərhəd də qoymaq olmaz. Belə ki, sözlərin bəzi qrupları (tabu, evfemizm, arqo və jarqonlar) hər iki elm sahəsinin birləşməsinə tələb edir. Semasiologiya sözün funksional fəaliyyəti zamanı kəsb etdiyi mənaları, onun daxili mənə və geniş mahiyyət dəyişikliyinə öyrənir. Bu səbəbdən də sözlərin mənə qrupları, üslubi layları kimi sahələr semasiologiyanın sahəsinə aiddir. Bu haqda söz bəhsində geniş danışacağıq.

Onomastika. İngiliscə – onomastica, fransızca – onomas-tique, almanca – onomastik adlanan bu elm sahəsi 'unanca – onuma xüsusi ad haqqında <*1m deməkdir. Bütün sahələrdə termin elmi anlayışı dəqiq itadə etməlidir. Amma ümumi dilçilikdə, habelə Azərbaycan dilçiliyində bu termin müxtəlif cür – onomastologiya, onomologiya, onomotologiya və s. kimi adlanır Onomastika dedikdə adşünaslıq da yada düşür. Belə ki, böyük bir zümrənin adlar sistemi onomastika üçün əsas obyekt təşkil edir. Məs. antroponimika (şəxs

adları), toponimika (yer adları), oykonimuca (şəhər və kənd adları), fitonimika (bitki adları), kosmonimika (səma cisimlərinin adları), hidronimika (dəniz, çay və göl adları) və s. onomastikanın daxili şöbələridir. Onomastikanın bütün sahələrinin eyni dərəcəli əhəmiyyət daşdığını demək olmaz. Belə ki, kosmonimika ilə toponimikanın mahiyyəti, bir xalqın tarixini öyrənmək üçün əhəmiyyəti eyni deyil. Antroponimika – şəxs adları, familiyalar, təxəllüslər və s. -dən bəhs edir.

Şəxs adlarının və familiyalarının öyrənilməsi təkcə dilçilik üçün deyil, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. üçün də

böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəxs adları, müəyyən mənada, tarixi kateqoriyadır. Yəni hansı bir xalqın vəziyyəti, dünyagörüşü, məişət tərzini və təsərrüfat həyatı və s. şəxs adlarının yaranmasında xüsusi rol oynayır. İslam dinini qəbul edənə qədər yalnız öz adlarımız – Qazan, Beyrək, Tural, Tarakünə və s. mövcud idi. İslam dinini qəbul etdikdən sonra Allahqulu, İmamqulu, Həsənqulu, Hüseynqulu, Əliverdi, Allahverdi və s. adlar qoyuldu. *Qul*, *verdi* və s. hissələr olmazsa, kimin ixtiyarı vardı uşağını Məhəmməd, Həsən, Hüseyn və s. adlandırın? İslama fanatik münasibət dəyişdikdən sonra hər kəs Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn və s. kimi adlar qoya bildi.

Familiyalar da belədir. Əvvəllər neçə mərtəbəli olmasına baxmayaraq, hər kəsin adı, atasının, babasının, böyük babasının və s. adları dəqiq olurdu. XIX əsrin birinci yarısından sonra rus üsulu ilə «ov» «yev» şkilçiləri artırıldı. Bu, çox böyük qeyri- dəqiqlik

yaratdı. Məs., bütöv bir nəsil Məmmədov familiyası daşıyır. Kimdir Məmməd? Familiyanı daşıyanların çoxu bunu bilmir və buna heç əhəmiyyət də vermir. Bu səbəbdən də nəsilin tarixi itir.

Adamın ad və familiyası əhəmiyyətli məsələdir. İndi familia sarıdan özümüzdə qayıtdığımız vaxtda adlarımız haqqında da dərindən düşünmək, uşaqlara yüngül zövqsüz adlar vermək olmaz, Unutmaq olmaz ki, bu günkü körpə sabah öz adı ilə cəmiyyət üçün çıxanda utana bilər.

Toponimikanın da əhəmiyyəti böyükdür. Bəllidir ki, yer adları ana dili osasında yaranır. Yer adları müxtəlif münasibətlərlə yaranır. Toponimlər xalqın tarixini öyrənmək işində çox mühüm mənbə rolunu oynayır.

Frazeologiya. Frazeologiya termini iki yunan sözünün (frasis – ifadə, logos – elm) birləşməsindən əmələ gəlib dildəki sabit birləşmələri əhatə edir. Frazeologiya geniş mənada iki sahəni əhatə edir: 1) dildəki frazeoloji birləşmələrin məcmusunu; 2) bu birləşmələri öyrənən elm sahəsini.

Dildəki söz birləşmələri müxtəlif xarakterdə olur. Sintaksis bəhsində görəcəyimiz kimi, sözlər elə iisulla birləşə bilər ki, öz əvvəlki mənalərini itirməsin, Yəni birləşmə daxilində öz əvvəlki mənasını saxlasın. Belə birləşmələr nitq prosesində

yanır və həmin sözlər asanlıqla birləşmə tərkibindən çıxıb başqa sözlərə birləşərək yeni söz birləşməsi yaradır. Belə birləşmələr nitq vahidi olub, sərbəst birləşmələr adlanır. Frazeoloji birləşmələrdə isə birləşmənin komponentləri əvvəlki leksik mənasından

uzaqlaşmış olur. Sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən sabit söz birləşmələri dildə sonralar yaranır. Bunu sadəcə belə bir məntiqlə sübut etmək olar ki, sabit birləşmələr sərbəst sez birləşmələri əsasında yaranır. Doğrudur, bunu inkar edənlər də vardır, amma frazeoloji birləşməni göydəndüşmə hesab etmək olmaz. Hər hansı bir söz bu və ya digər əlamətinə görə öz ilkin məna yuvasından uzaqlaşmış səviyyədə başqa bir sözlə birləşir. Burada xalqın dünyagörüşü, həyat təzi ilə yanaşı həmin sözün aid olduğu əşya və anlayışın aparıcı rolu olur. Məsələn, Azərbaycan xalqının dünyagörüşünə görə, gözəl odur ki, qaşı, gözü qara olsun. Rus xalqında isə sarıya üstünlük verilir. Bu səbəbdən eyni ekspressiv ifadə zonasında müxtəlif idiomatik ifadələrdən istifadə edilir: Niyə, sənın qaşın qaradır? Почему, ты рыжая что ли?

Yuxanda dediyimiz kimi, frazeoloji birləşmələr xalqın dünyagörüşündən və dilin daxili qanunlarından yarandığı üçün nə tərkib hissələrinə ayrılır, nə də başqa dilə tərcümə edilir.

B. N. Qolovinin sözləri ilə desək, frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir.

Sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən frazeoloji birləşmələrin öyrənilmə tarixi o qədər də qədim deyil. Bu günə qədər dünya dilçiləri arasında frazeologiya haqqında hamının qəbul edə biləcəyi ümumi, konkret bir fikir yoxdur. Dildə hazır şəkildə mövcud olan bütün söz birləşmələrinin hamısını frazeoloji birləşmə hesab edənlərlə yanaşı, belə söz birləşmələrinə komponentlərinin parçalanması, üzvlənməsi mümkün

olmayan söz birləşmələrini daxil edənlər də vardır.

Dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi Ferdinand de Sössür və Ş. Ballidən başlayır. Rus dilçiliyində V. V. Vinqradov, N. M. Şanski, O. S. Axmanova, Azərbaycan dilçiliyində H.B. Bayramov, S. Ə. Cəfərov və başqaları frazeologiya üzərində önəmli araşdırma aparmışlar. İndi dilçiliyimizdə frazeologiyanın bütöv bir sistemi hazırlanmışdır.¹

Ümumi və xüsusi dilçilik aspektində frazeologiya haqqında kifayət qədər bəhs edildiyini nəzərə alaraq bu məsələdən geniş bəhs etməyə lüzum görmürük. Frazeoloji birləşmələrin quruluşu, komponentləri arasındakı münasibətlərdən bəhs etmək üçün zərurət yoxdur. Onların xarakteri haqqında qısaca bəhs etmək istərdik.

İdiomlar. Belə birləşmələrdə komponentlərin hər ikisi öz müstəil mənasını itirir. Belə birləşmələr frazeoloji qovuşma da adlanır.

Məsələn,

Gözüm su içməyir heç Xuramandan,
Onu başqa ruhda böyütmüş zaman.

(S. Vurğun)

O gedən gündən evimizin hər bucağına qəm çilənib. (A. Babayev)

Bu cümlələrdəki *gözü su içmək*, *qəm çiləmək* frazeoloji qovuşmadır.

Frazeoloji birlik. Belə birləşmələrdə

¹ H. A. Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B. «Maarif». 1978.

komponentlərdən birinin mənası bir qədər hiss edilir. Məsələn: *söz salınaq, gözdən pərdə asmaq, pişiyini aqaca dimişdirmə, nazım çəkmək* və s.

Məsələn,

Bir qönçə yetirdim, bəzədim nazını çəkdim,
Aldı fələk əldən onu, yarım yada düşdü.

(C Cabbarlı).

Rus dilində: Намылить голову. Дело мастера боится.

Frazeoloji birləşmə. Frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən biri öz əvvəlki mənasında işlədilir. Məsələn: *qayğı çəkmək, dilə-dişə düşmək, daşa dönmək* və s.

Saqiya, cam tut ol aşiqə kim qayğuludur Qayğı çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur

(Füzuli)

Rus dilində: точить ляды,

Qeyd etmək lazımdır ki, dildə frazeoloji söz birləşmələri olduğu kimi, frazeoloji cümlələr də olur ki, onları təhlil etmək, cümlə üzvlərinə ayırmaq olmur. Məsələn: Sənin ağzın nədir, mənim bir sözümü iki eləyəsən və yaxud, Pristavın ağzı nə idi ki, Nəbinin qabağına ağac tuta.

Bu cümlələri sintaktik cəhətdən təhlil etmək olmaz.

LEKSIKOQRAFİYA

Bu termin də yunanca lexis – söz, graphe – yazıram sözlərinin birləşməsindən ibarət olub, ilkin mərhələdə sözlərin qeydə alınması, dilin leksik tərkibinin təsviri mənasında işlənmiş, zaman keçdikcə adamların bu məsələyə münasibəti dəyişmiş,

genişlənmiş və dərinləşmişdir. Bunun nəticəsində də bu gündəki lüğətçilik anlayışı meydana gəlmişdir. Dildəki sözlərin bu və ya digər xarakterinə görə qeydə almaq dilçilik tarixində lüğətlərin və bu sahədə müəyyən peşənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. VII əsrdə ərəb alimi Əbül Əsvadm Əli İbn Əbu Talibin tələbi ilə Quranın sinonimlər lüğətini tərtib etməsi, XI əsrdə görkəmli leksikoqraf alim Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğəti-it-türk» adlı üçcildlik lüğət tərtib etməsi bu işin başlanğıcını qoymuşdur.

İspan alimi Kasares leksikoqrafiyanı elmdən çox sənət hesab edir. Çünki leksikoqraf dərin elmi mühakimələr, axtarışlar qarşısında dayanmaqdan daha çox vahid prinsip üzrə material toplayır. Kasareslə tam razılaşmaq olmaz. Çünki lüğətlərin elə növləri vardır ki, nəinki bir, hətta bütün elmlər orada əhatə olunmalıdır. Məsələn, izahlı və ensiklopedik lüğətlərdə bütün elmi terminlər izah edilməlidir.

Tərcümə və izahlı lüğətlər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə sözlük, ikinci hissə məqalə adlanır. Bəzi lüğətlərdə (orfoqrafiya, tezlik və s.) isə yalnız birinci hissə olur.

LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ PRİNSİPİ

Tətbiqi dilçiliyin xüsusi sahəsi kimi, lüğətçilik üzrə bütün dünya dilçi-leksikoqraflarının əməli etdiyi xüsusi prinsiplər sistemi hazırlanmışdır. Bütün lüğətlərin tərtibində baş prinsip – əlifba prinsipidir. Bu prinsip lüğətdən istifadə məsələsini asanlaşdırır. İkinci prinsip izahedici lüğətlərin məqalə hissəsinə aiddir. Burada çoxmənalı sözlərin izahı verilərkən lüğəvi mənə yuvasına yaxınlıq əsas götürülüb, sözlər izah edilir.

LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ

Bütün lüğətlər linqvistik və ensiklopedik olaraq 2 qrupa bölünür.

Lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır:

1) Tərcümə lüğətləri. Bu lüğətlər iki və daha çoxdilli olur. Məsələn:

«Rusca – azərbaycanca lüğət», «Azərbaycanca – rusca lüğət» (ikidilli), «Farsca – rusca – azərbaycanca lüğət» (üçdilli), V. V. Radlovun «Опыт словаря тюркских наречий» adlı lüğətləri və s.

2) Orfoqrafik lüğətlər. Bu və ya digər dildəki bütün sözlərin məcmusunu göstərən və onların düzgün yazılma əsaslarını verən lüğətlər. Məsələn: «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti».

3) Dialektoloji lüğətlər. Bu və ya digər dialektə işlədilən

və ya bir dilin dialektlərində işlədilən dialekt sözlərinin

təsviri. Bunlar ədəbi dildəki ekvivalenti və ya izahı ilə

verilir. Məsələn, «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti».

4) Terminoloji lüğətlər. Hər bir elmin öz terminlər sistemi vardır ki, bunların mənasını izah edən lüğətlərə terminoloji lüğətlər deyilir. Məsələn, «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti», «Dilçilik terminləri lüğəti» və s.

5) İzahlı lüğətlər. İzahlı lüğətlər, əsasən, birdilli olur, bir dildə işlədilən söz və sabit söz birləşmələrini izah edir. Məsələn, M. Daim «Толковый словарь живого великорус-

ского языка» adlı lüğəti, dördcildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» və s.

6) Etimoloji lüğətlər. Adından görüldüyü kimi, belə lüğətlər dildə işlənən etimonların ilkin – həqiqi mənasını öyrənən lüğətlərdir. Belə lüğətlər bir, iki və ya çoxdilli ola bilər. Məsələn, «Türk dillərinin etimoloji lüğəti». «Kartavel dillərinin etimoloji lüğəti» və s.

7) Ensiklopedik lüğətlər. Bu, lüğətlərin ən mükəmməl növüdür. Ensiklopedik lüğətlər formasına görə izahlı lüğətlərdən fərqlənir. Amma məzmununa, əhatə dairəsinə görə öz mükəmməlliyi ilə izahlı lüğətlərdən seçilir. Ensiklopedik lüğətlər xalqın elmi və mədəni inkişafının nəticəsində meydana gəlir. Əgər başqa lüğətləri bir nəfər tərtib edə bilirsə, ensiklopedik lüğətləri böyük bir qrup tərtib edir. Çünki burada bütün elm və sənət sahələrinə, terminlərə, toponimik və antroponimik adlara aid dürüst məlumat vermək lazım gəlir. Buna görə də belə lüğətlərin tərtibi bir nəfərin imkanı xaricindədir. Bunlardan başqa, tezlik, omonim, antonim, sinonim, tarixi və s. lüğət növləri də vardır.

SÖZ

Söz dilin semantik yarusunun əsas vahidi, təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir. Dilin əsas funksiyalarından biri olan nominativ funksiya-sı məhz sözlər əsasında reallaşır. Dil nə quru qrammatik qanunlar, nə də sırf fonetik səslənmələr dilidir. Dil sözlər dilidir. Söz olmasa, obyektiv gerçəklikdəki əşyalar və insan şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmazdı. Dildə sözlərin mexaniki çoxluğu dilin inkişafından xəbər verir. Dilin inkişaf dərəcəsini onun qrammatik quruluşu ilə deyil, leksik tərkibinin zənginliyi ilə ölçürlər. Sözü çox

olan xalqın (dilin) təfəkkürü zəngin olur.

Sözsüz dilin nə leksik-semantik, nə də sintaktik-qrammatik səviyyəsi olardı. Cümlədə əsas məna yükü sözün üzərinə düşür. Habelə semantik sahə söz ətrafında yaranır. Sözün ümumi dil strukturunda yeri o dərəcədə əhəmiyyətlidir ki, qrammatik məna daşıyıcıları olan bütün vasitələr məhz sözlə münasibətə girdikdən sonra ünsiyyət elementinə çevrilir. İstər köməkçi nitq hissələri, istərsə də başqa qrammatik olaqa vasitələri (artikllər, prefikslər, infikslər və s.) sözlər vasitəsi ilə və onlarla əlaqədə reallaşır. Dildə söz qədər çoxfunksiyalı, geniş imkanlı vahid yoxdur. Məsələn, *sakit* sözünü götürək.

Sakit dərş danışır cümləsində isim, *sakit uşaq adamı yonunır* çümləsində sifət, *sakitlik* – sözündə struktur ünsür,

sakit – vəziyyətində isə bir cümlədir. Dildəki sözlər belə elastik xüsusiyyətə malik olmasaydı, nə üslublardan nə üslubi laylardan, nə də çoxmənalılıqdan danışmaq olardı. Hər hansı bir dildə danışan adam həmin dildə çoxlu söz bilir. Lakin bu sözlərin xarakterinə, daxili məna fərqlərinə əhəmiyyət vermir. Onları seçib cümlə tərtib etməyi bacarır. Lakin onların nəzəri təhlilini vermək, elmi cəhətdən mahiyyətini qiymətləndirmək çətinidir. Sözün xarakterini mürəkkəb, çoxcəhətli olduğu kimi, funksional fəaliyyətlə əlaqədar olaraq aldığı yem mənalara, məna çalarlıqları da çoxcəhətlidir. Bu cəhətlər sözü konkret olaraq qiymətləndirməyi çətinləşdirir. Söz haqqında istər fəlsəfi, istərsə də linqvistik mövqedən çoxlu söz deyilməsinə baxmayaraq, dilçilikdə hamının qəbul etdiyi, bütün dillərin bütün sözlərinin əlamətlərini

əhatə edə bilən tərifi hələ yoxdur.

SÖZÜN TƏRİFİ HAQQINDA

Məntiqdən məlumdur ki, tərifi təriflənmənin əsas əlamətlərini, keyfiyyətlərini, daxili məzmununu, funksional xarakterini əhatə etməlidir. Sözün çoxcəhətliliyi belə bir tərifi verməyə mane olur.

Alimlər çox vaxt sözün müəyyən bir cəhətini əsas götürüb ona tərifi vermişlər. Belə tərifi sözə başqa mövqedən yanaşanları qane etmir. Bəziləri sözə «məna ifadə edən səs kompleksi» kimi baxmışlar. Onda bəs önlük və ön qoşmalar necə olsun? Axı onlar da məna ifadə edən səs kompleksləridir.

N. Məmmədov və A. Axundovun «Dilçiliyə giriş» adlı dərsliyində sözə belə tərifi verilir: «Sözün müəyyən səs tərkibindən ibarət olması, müəyyən kollektiv üzvləri tərəfindən

anlaşılması, qrammatik cəhətdən formalaşaraq dilin leksik vahidi olmasından ibarətdir».¹

Bu tərifi tam adlandırmaq olarmı. Qeydsiz-şərtsiz bircə, bu tərifi də qəbul etmək olmaz. Çünki bu kollektivin anlamadığı söz, başqa kollektiv üçün anlaşılıq ola bilər.

Yuxarıda dediyimiz kimi, sözün tərifi verilməsi çox çətinidir. Çünki söz çoxcəhətli dil vahididir. Bu səbəbdən də bəziləri sözə tərifi verməyin mümkün olmadığını göstərmişlər.

Sözə müxtəlif mövqedən yanaşdıqda ona müxtəlif

¹ N. Məmmədov, A. Axundov. «Dilçiliyə giriş», Bakı, 1966. səh. 167. ² İ. Ononmı B. II. «Boe:reime B x3bix03iamic» M., 1977. trp. 69.

təriflər vermək mümkündür. Əgər sözo məntiqi-semantik mövqedən yanaşsaq, ona məfhum işarəsi kimi baxaraq belə bir təriflə razılaşmaq olar. «Əşya və hadisələrin insan şüurunda ümumiləşmiş inikasına məfhum deyilir. Məfhumların adlarına işə söz deyilir». Bu tərif də sözün ümumi cəhətlərini əks etdirmir. Çünki bir çox sözlər (əvəzlilər, saylar, köməkçi nitq hissələri) məfhum işarəsi ola bilmir.

Fonetik mövqedən yanaşaraq sözü səs kompleksi kimi də qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki çoxlu morfemlər, artıqlar vardır ki, səs kompleksi olub, məna ifadə etmir.

Rus alimlərindən V. V. Vinqradov, O. S. Axmanova, B. N. Qolovin və Y. M. Qalkina-Fedoruk və s. sözo müxtəlif təriflər vermişlər. B. N. Qolovin sözə belə tərif verir: «Söz dilin fikir ifadə etmək üçün nitqdə sərbəst işlədilən ən kiçik mənalı vahididir»².

Bu tərifə də qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək çətindir. Çünki burada da sözün anlayış ifadə etmək kimi əsas cəhəti əks olunmur. Y. M. Qalkina-Fedoruk V. Qolovinə nisbətən bir addım irəli getmişdir. Y. Qalkina-Fedorukun tərifinə nəzər salaq. O, yazır: «Söz tarixən birləşmiş insan kollektivi tərəfindən eyni cür başa düşülən və varlığın ayrı-ayrı hissələrini bildirən, qrammatik cəhətdən formalaşmış nitq vahididir».

Əslində bu tərifə də tam hesab etmək olmaz. Çünki sabit söz birləşmələri də həmin keyfiyyətləri daşıyır. Bununla belə, bu tərif sözün ictimai xarakterini əks etdirdiyinə görə müəyyən monada möqbul hesab edilə

bilər. Prof. Z. Verdiyeva, F. Ağayeva və M. Adilov da həmin tərifə məqbul sayırlar¹.

Bizcə, sözün əksər əlamətlərini əks etdirə bilən belə bu tərif az etiraz doğurardı: «Müəyyən səs kompleksindən ibarət olub, müstəqil lüğəvi mənə daşıyıb anlayış ifadə edən leksik vahidə söz deyilir».

Sözün xarici və daxili cəhətləri vardır. Maddi hesab edilən səs tərkibi olması sözün xarici cəhətidir. Bu, sözün mahiyyətini əks etdirmir. Belə olsaydı, sözləri tərsinə oxumaqla da həmin mənəni almaq olardı.

Sözün mənəsi dedikdə onun məntiqi-semantik mahiyyəti nəzərdə tutulur.

Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, mənə anlayışı ilə sözün mənəsi anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. «Mənə» daha geniş məfhumdur. Mənə insan şüurunda bu və ya digər şeyin hadisənin qiymətləndirilməsi, onun haqqında bilik, anlayış əks etdirilməsidir. Bu geniş fəlsəfi anlayış insan təfəkkürünün bütün sahələrini əhatə edir. Çünki mənəsiz nə şüur, nə təfəkkür, nə də dil elementi ola bilərdi. İnsan təfəkkürünün məntiqi-semantik mənələr sistemi geniş və mürəkkəbdir. Dil və onun qanunları, daxili qrammatik quruluşdan doğan funksional fəaliyyət prosesində reallaşan qrammatik mənələr də mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Məntiqi-semantik təfəkkürlə dildəki qrammatika arasında üzvi yaxınlıq vardır. Əks təqdirdə dildəki qrammatik mənələr reallaşa bilməz və dinləyicidə müəyyən fikir yarada bilməz. Dinləyənlə danışanı bir

¹ Bax: Z.N. Verdiyeva, F. M. Ağayeva, M. I. Adilov «Azərbaycan dilinin semasiologiyası». Bakı, 1979. səh. 7.. 268

fikir ətrafında yaxınlaşdırıb birləşdirən məhz mənadır. Biz məntiqi-semantik mənanı ona görə daha geniş hesab edirik ki, insan təfəkküründə mücərrəd cəhətlər daha genişdir. Bəzən bir qrammatik mənanın dinləyicidə başqa bir fikir oyatması da buradan irəli gəlir, Yəni danışanın gerçəklikdəki əşya və hadisələrə müraciəti ilə dinləyənin münasibəti arasında fərq olur. Bu zaman onlar arasında kommunikasiya olur. Bu çox mürəkkəb problemdir.

Məntiqi-qrammatik mənalарın ifadəsinə qayıdaq. Elo mənalар vardır ki, heç bir dil elementi ilə ifadə olunmur. Məsələn, «sıfır mənanı» götürək. Sıfır məna ilə sıfır şəkilçini eyniləşdirmək olmaz. Sıfır məna hər hansı ifadəlilikdən məhrum olmalıdır. Buradakı sıfır anlayışı onu başqaları ilə müqayisədə meydana çıxır. Məsələn, «qıpqırmızı» anlayışını biz haradan götürmüşük? Əlbəttə, qırmızı haqqında anlayışımız olmasa, onun şiddətləndirilməsi də olmazdı. Söhbət qıpqırmızı olan əşyadan getdikdə qırmızı sıfır anlayış kimi mütləq xatirimizdə canlanmışdır. Və yaxud başqa bir misal:

1) Biz Qafqaz müsəlmanları razı olmaıq ki, övrətlərimiz evdən eşiyə çıxsınlar və üzüaçıq gəzsinslər (C. *Məmməd-quluzadə*).

2) Çünki biz Quranda üz açmağa qədoğan və haram edən açıq bir ayə və işarə görmürük (C. *Məmmədquluzadə*).

Bu iki misalda sıfır mənalara diqqət edək.

Birinci cümlədə *Qafqaz müsəlmanları* birləşməsinin birinci tərəfində forma cəhətdən cümlədə reallaşmayan sıfır yiyəlik anlayışı vardır.

Yenə birinci cümlədə *övrətlərimiz* sözünün məna

sahəsinə fikir verin. Burada mənsubiyyət kateqoriyası forma və məntiqi cəhətdən mövcuddur. Bəs onda söz kimə, hansı şəxsə mənsubdur? Bu sözü formal mənsubiyyət kateqoriyası əlamətinə görə təktərəfli təyini söz birləşməsi hesab edirik. Belə olduqda birləşmənin birinci komponenti öz (bizim) mənası reallaşmış olur. Deməli, «öz» sıfır komponent kimi nəzərdə tutulur.

İkinci cümlədə «ayə və işarə görmürük» birləşməsinə nəzər yetirək. Burada görmək təsirli fəel olduğundan ayə və işarə sözünü təsirlik halda idarə etməlidir. Formal əlamət isə yoxdur. Onların ifadə etdiyi sıfır qrammatik mənadan bu sözlərin təsirlik halda olduğunu yəqin edirik.

SÖZÜN MƏNASI

Sözün mənası dedikdə maddi səsli-mə cildi ilə formalaşmış, hamı tərəfindən eyni cür başa düşülən anlayış işarəsi nə- zərdə tutulur. SÖZÜN MƏNASI məsələsinə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür yanaşılmışdır. Məsələn, görkəmli rus dilçisi A. A. Potebnya sözün birinci mənası olaraq xüsusi leksik mənanı, ikinci, ümumi mənası kimi qrammatik mənanı nəzərdə tutur.¹

Sözün mənası dedikdə onun leksik və qrammatik mənalılarının sintezini nəzərdə tutanlar, əsasən düzgün hərəkət edirlər. Məsələn, Z. Verdiyeva, F. Ağayeva və M. Adilovun «Azərbaycan dilinin semasiologiyası» adlı əsərində oxuyuruq: «Sözün mənası» dedikdə onun həm leksik, həm də qrammatik mənası nəzərdə tutulur. Leksik məna sözün maddi məzmunudur və adətən, sözün kökündə (əsasında) təzahür edir. Qrammatik məna dil vahidləri arasında, habelə obyektiv aləmə məxsus

denotatlar arasında müxtəlif münasibətləri bildirir və adətən, sözün formaları (şəkilçilər, təkrarlar, mürəkkəbləşmə, köməkçi sözlər və s.) vasitəsilə ifadə olunur.²

Doğrudur, sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasında qəti, keçilməz sərhəd qoymaq olmaz. Amma onların sıx əlaqəsini onların ayrılmazlığı kimi də başa düşmək olmaz. Leksik məna sözün mahiyyət və funksiyalarında təzahür edirsə, qrammatik məna forma və qeyri-məfhuini mənalara ifadəsində tozahür edir.

Sözün leksik mənası. Onun aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1) *Sözün oşyavi monası*. Burada sözün real, maddi, əsas, bir sözlə, leksik lüğəvi mənalara daxildir. Burada söz qrammatik formalardan və bu formalarla birlikdə ifadə etdiyi mənalardan təcrid olunmuş şəkildə götürülür. Belə sözlərin mənası insan şüurunda obyektiv, real şəkildə əks olunur. Buna görə də konkret məna ilə oşyavi məna arasında bir yaxınlıq nəzərə çarpır.

2) *Nominativ məna*. Sözün bu mənası bir-baş onun aid olduğu əşyaya yönəldilmiş olur. Əslində hadisənin özünün də nominativ mənası vardır. Əşyavi mənadan fərqli olaraq,¹

nominativ məna əşyanın keyfiyyətini də əhatə edir. *Alım* sözünün əşyavi mənası olduğu kimi, nominativ mənası da vardır. Amma yaxşı sözünün əşyavi mənası yox, nominativ mənası vardır. *Yaxşı* sözünün ilkin

¹П о г е f > п я Л. Л. «Из записок по русской грамматике» М. 1458 Т. I -2 стр. 34. Z. Verdiyeva, Г. Ağayeva, M. Adilov. «Azərbaycan dilinin scmasıloiyası» 8. 1979. snh. 27.

müstəqim mənəsi hamıya aydındır (pis sözünün əksi kimi). Bu nominativ mənə əsasında yeni köçürmə, törəmə, məcazi mənalar da meydana gələ bilər.

3) **Məcəzi mənə.** Müstəqim mənədən fərqli olaraq sözün məcazi mənəsi daha geniş, amma mücərrəd olur. Sözün şüurlu surətdə bu və ya digər əlamətinə görə nitqdə işlədilməsi, həmin əlamət və ya keyfiyyətin başqa əşyalara aid edilib yenidən adlandırılması nəticəsində məcazi mənalar yaranır. Əslində sözlərin mənə sistemi, üslubi laylara ayrılması məcazi mənə kəsb etməsi nəticəsində baş verir. Aşağıdakı misallara diqqət verək:

Məhəmmədhəsən əmi lap karıxdı və əvvəl bilmədi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrəyə-titrəyə üzünü tutdu atlıya:

- Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydər xan körpüsünə daş daşımağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı mənə aldadır, deyir ki, burda deyil. (*C. Məmmədquluzadə.*)

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?

Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?

(*Sabir*)

Bu misallardan birincidə *daş* sözü nominativ əşyavi mənəsində işləndiyi halda, ikinci misalda köçürmə, məcazi mənədə işlənmişdir. *Daş* sözünün mənəsi əlamətinə görə **ürəklo** əlaqələndirilib məcazi mənədə işlədilmişdir.

Sözün əzizləmə mənəsi. Sözün əzizləmə mənəsi nominativ və ümumi mənələrdən kənarında deyil, həmin semantik sahədə yaranır. Əzizləmə və kiçiltmə mənəsini, bəlkə də mənə çalarını sözə verən ona əlavə edilmiş şəkildə ifadə edir. Məsələn, azərbaycanca

evcik, gəlincik, quşcuğaz, mənciyəz, rus dilində *домик, тумбочка, куколка* və s. müvafiq sözlərin kiçiltmə mənalıdır.

Dil sistemində söz qədər funksiya dairəsi geniş olan ikinci vahid yoxdur. Dilin funksional fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq söz öz mənasını daralda və genişləndirə bilər. Məsələn, *Vətən* və *maşın* sözlərini götürək. Vətən ilkin mənada adamın doğulub, boya-başa çatdığı konkret yerdir. Amma bu nisbi anlayış müxtəlif yerlərdə müxtəlif məqamlarda müxtəlif cür başa düşülür. Vətən sözü tarixi inkişaf nəticəsində öz semantik dairəsini genişləndirmişdir. Hər bir söz və hətta söz birləşməsi funksional fəaliyyət prosesində dar ixtisas və ya terminoloji soviyodən çıxıb ümumişlək xarakter aldığıda məna genişlənməsi baş verir. Sabit söz birləşmələrinin semantik həcmi genişləndikdə də məna genişlənməsi baş verir. Məsələn, «topaldıçaq», «ana, məni qurda vermə» oyunu.

Məna genişlənməsinin əksini söz mənasının daralması təmin edir. Tarixi inkişaf və funksional fəaliyyət prosesində sözlər *ovolkı* mənalərini ya tamamilə itirir, ya da ondan uzaqlaşır. Bunun nəticəsində məna daralması baş verir. Məsələn, *aylıq, donluq* sözlərini götürək. *Aylıq – əmək haqqı, donluq isə bir paltara çatan əmək haqqı* mənalərində işlənmişdir. Zaman keçdikcə hər iki sözün mənası daralmış, biri *movacib*, digəri isə *parça* mənasında işlənmişdir.

Funksional dəyişmədən danışarkən söz mənasının mütərəqqi və repressiv dəyişməsini də qeyd etmək lazımdır. Sözlər dildəki fəaliyyəti – işlənməsi ilə əlaqədar olaraq öz mənalərini müsbət və ya mənfə

istiqlamətdə dəyişir. Müsbət mənada olan dəyişiklik mütərəqqi, Yəni mənanın yaxşılaşması adlanır. Məsələn, *köpək uşağı* söz birləşməsi mənfi anlayışı ifadə edir. Məsələn: Allahverdi: Getmək olmur? Köpək uşaqları bir iş görüblər ki, iş olsun? İki tirəlik salıblar, nə o yandan bu yana getmək olur, nə də bu yandan o yana. (C. Cabbarlı).

Müasir Azərbaycan dilində *köpək oğlu* və ya *köpək qızı* müsbət – həsəd, tərif mənalarda da işlədilir. Məsələn, *Köpək oğlu oxuyanda adama ləzzət verir*.

Dildə sözlərin mütərəqqi mənada dəyişməsi prosesi olduğu kimi, mənanın pisləşməsi prosesi də gədir. Bəzi sözlər öz əvvəlki yaxşı, müsbət mənalərini itirərək mənfi mənə alır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *orov* sözünü götürək. Bu sözün

ilk mənəsi *ari-ob*. Yəni *tomiz-şirin su* deməkdir. Sonradan söz evfemist mahiyyət alıb – Yəni pis anlayışı yaxşı söz ilə ifadə etmək auzu və tolobi nəticəsində çirkab mənasında işlənilir. Məs., həyətin bir səmtində var idi əngənək, yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; *erov*, Yəni paltarın çirkli suyu axıb, gəlib qapının yanında göl durmuşdu. (C. Məmmədquluzadə),

Dildəki sözlər işləndiyi məqamlardan, münasibətlərdən asılı olaraq çoxlu yeni mənə və mənə çalarlıqları kəsb edir. Bunun nəticəsində sözlərin iisluhi Uiylaşması və semantik qruplaşması meydana gəlir.

Sözün mənasından danışarkən onun ifadə etdiyi anlayışla olan əlaqəsini də aydınlaşdırmaq lazımdır. Sözün mənası ilə ifadə etdiyi anlayış dialektik vəhdətdədir.

Sözün səs tərkibi – xarici cəhəti maddi olduğu

halda, onun ifadə etdiyi məna, mənəvidir. Sözün səs tərkibi onun mənasının yaranmasında aparıcı rol oynamır. Belə ki, *çörək – komç, kitab – batik. tələbə – o bələ t* və s. cür sözlərin quruluşunda da eyni çür başa düşülmür. Molumdur ki, hər bir sözün fonetik tərkibini səslərin sayından asılı olaraq çoxlu formada demək olar. Amma yeni məna almaq olmaz. Bu o deməkdir ki, sözün ifadə etdiyi məna ondakı səslərdən asılı deyil. Sözün yalnız bircə formada (fonetik qanunlara əməl edərək) düzdükdə məna alınır.

Məna ilə anlayışı yaxınlaşdıran, hər ikisinin insanın təcrübəsi, biliyi əsasında bu və ya digər əşya və hadisə haqqında təfəkkürdə müəyyən bir inikas yaratmasıdır. Lakin sözün mənası ilə anlayış arasındakı fərqi də görməmək olmaz. Sözün mənası ilə anlayış arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Sözün mənası anlayışa nisbətən daha genişdir. Əgər məfhum əşya və hadisələrin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasından, məna əşya və hadisə haqqında biliklərin tam toplusudur. Hər hansı bir şey haqqında hamıda anlayış ola bilər. Lakin həmin şeyin mənasını tam şəkildə ifadə etmək üçün məfhumun ifadə edə bilmədiyini daha dərin və geniş anlayışlara malik olmaq lazımdır. Məsələn: balıq haqqında olan anlayış hələ *balıq* sözünün ifadə etdiyi tam mənanı bildirmir. Balıq haqqında geniş, hərtərəfli, dərin bilik olmadan onun mənasını dərk etmək də olmaz.

2) Məfhumlarda üslubilik olmadığı halda, mənada üslubilik mövcud olur.

3) Məfhumlarda məcazilik olmur, amma məna məcazi ola bilər. Yəni *daş* sözünün aid olduğu

anlayış-məfhum müstəqim olur (daş haqqındakı biliklərimizin obyektiv, əşyavi inikası). *Daş* sözünün məcazi mənası isə daha çoxdur:

a) bərklik mənasında: *daşqəlbli, daşürəkli*.

b) qazanc mənasında: *Filankəs daşdan çörək çıxarır*.

v) ev dağıtmaq mənasında: *Evin daşını daş iştə qoymadılar*.

q) bir işi boynuna almamaq mənasında: *Daş atıb başını tutdu ki, mənim bu işdən xəbəim yoxdur*.

ğ) sakitlik mənasında: *Daşdan səs çıxdı, ondan yox*.

SÖZÜN FUNKSİYALARI

Hər bir dil vahidinin öz funksiyası vardır. Funksiya terminini nisbi mənada başa düşmək lazımdır. Yəni **hər** bir dil vahidinin ilkin (yarusdaxili) və funksional vəzifəsi olur. Məsələn, fonemi yarusdaxili funksiyası, əsasən, differensiallaşdırma – mənə fərqləndirmədən ibarətdir. Hu. fonemin ilkin, başlıca funksiyasıdır. Lakin fonem öz səviyyəsindən çıxıb yeni sintaktik (cümlə üzvü), funksiyası da qazana bilər.

Morfem və leksin haqqında da eyni sözləri demək olar. **Leksin** – söz, əsasən, mənə – anlayış adı kimi dildə işlənsə də, onun bir sıra funksiyaları vardır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

Nominativ funksiya. Bu funksiya bütövlükdə dilin nominativ funksiyasını şərtləndirir. Yəni dil öz adlandırma funksiyasını sözün bu vəzifəsi ilə yerinə yetirir. Bu funksiya sözün nəyi isə adlandırmasını tələb edir. Adlandırma funksiyası dedikdə mənəni və xüsusi adlandırmanı fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, hər hansı

əşyanın adını dedikdə anlayış ifadə edilir.ə.

xüsusi adlarda anlayış ifadə edilmir. Mosolon, *at* və *Qurban* sözlərini müqayisə edək. *At* dedikdə təsəvvürümüzdə müəyyən anlayış – heyvan canlanır və bu ad vasitəsilə biz qoyun, keçi və dəvədən fərqli bir anlayışı nəzərə çarpdırırıq. *Qurban* sözü isə öz adlandırma funksiyası ilə anlayış deyil, Məmməddən, Kamaldan, Yaqubdan fərqlənən bir adı ifadə edir. Bu funksiyaya bəzən difrensiallaşdırma funksiyası deyilir.

Ekspressiv funksiya. Ekspressiv funksiya da bütövlükdə dilə aiddir. Yəni ifadəlilik, ümumiyyətlə, dil vasitəsilə reallaşır. Bununla belə, sözlərin özündə də müəyyən ekspressivlik vardır. Ekspressivlik bütün sözlərdə deyil, bir qrup elə sözlərdə ifadə edilir ki, onlar insanın daxili hiss və duyğularını, həyəcanlarını, şadlıq və kədərini ifadə edir. Bu xarakterli dil vahidlərini bəzən söz hesab etmirlər. Çünki onlarda ekspressivlik olduğu halda, nominativlik olmur. Yəni onların adlandırma funksiyası olmadığından onları dil vahidi hesab etmirlər. Ümumi dilçilikdə

J.Vanderies, Ş. Balli, rus dilçiliyində İ. İ. Meşşaninov, V. V. Vinqradov, Azərbaycan dilçiliyində Z. Verdiyeva, M. Adilov və İ. Ağayeva hiss, həyəcan ifadə edən dil vahidlərini (nidaları) söz hesab edirlər. Buna üç əsas vardır: birinci, bu nidalar ümumidir, bütün dillərdə anlaşılır (*ah ax, of, uy* və s.). İkinci, bu sözlərdə emosional-ekspressivlik ifadə edilir. Üçüncü, adi sözlər ilə nidalar arasında qəti sərhəd qoymaq olmaz. Çünki bir sıra nidalar əsas söz (məflum işarəsi) ola bilər və əksinə. Çox güman ki, *ah, aimu. ufvo* s. kimi sözlər əvvəlcə nida olmuş, sonra nominativ funksiya kəsb etmişdir.

Məsələn:

Olsaydı məndəki qəm, Fərhadı mübtələda,
Bir ah ilə verərdi, min Bisütunu badə.
Versəydi ahi-məcnun fəryadımın sədasın,
Quşmu qolar tuturdu başı iistoki yııvado.
(Füzuli)

vo ya

Ahın şərəri etməz əsər bir kəsə hop-hop.

(Sabir)

Bu cümlələrdəki *ah* müstəqil söz inoqammtla işlənmiş isimdir. Suala cavab verir, cümlə üzvüdür. Aşağıdakı misalda isə *ah* sözü nida – emosional sözdür.

Yox kimso bu dərđi-dildon agah.

Bu dordı-dil ilə neyləyim? Ah!

(Füzuli)

Siqnikativ funksiya. Sözüñ siqnikativ funksiyası nomi-ıaliv funksiyadan daha genişdir. Nominativ funksiya sözüñ adlandıması xidmət edirsə, siqnikativ funksiya onun aid olduđu məfhuma işarə edir. Bütün sözlərin nominativ funksiyası olmadığı kimi, bütün sözlər məfhum ifadə etmir. Məhz bu cəhət bu iki əlaqəli funksiyaları bir-birindən ayırır. Belə ki. biz *alma* sözüñü dedikdə onun nominativ funksiyası əşya – meyvə olaraq onu adlandırır, diferensial funksiyası başqalarından fərqləndirirsə, siqnikativ funksiya həmin əşyanın bütün əsas əlamət vo keyfiyyətlərinin ümumiləşmiş şəkildə şüurumuzda canlanmasını təmin edir.

Sözüñ ümumiləşdirici funksiyası. Sözlərin hamısının ümumiləşdirici funksiyası vardır. Hər bir söz aid olduđu əşyanın heç bir konkret əlamətini əks

etdirmir. Əgər belə olmasa, heç bir dilin sözlərini yadda saxlamaq olmaz. Məsələn, *ağac* sözü şüurumuzda «*ağac*» anlayışını ümumi şəkildə canlandırıdığından yaş, quru, yarpaqlı, şam, küknar, alma və s. kimi konkret **olant**lar istisna edilir. Əgər hər sözdə onun aid olduğu əşyanın konkret əlamətləri ehtiva edilsə idi, dildə saysız-hesabsız leksik vahidlər meydana gələrdi ki, bu da dilə böyük ağırlıq gətirmiş olar, onun qrammatikasının tərtibini qeyri-mümkün edərdi.

SÜZ VƏ MƏFHUM

Söz və məfhum arasındakı münasibət sırf fəlsəfi xarakterdə olur. Məfhum nədir? Bu terminin ərəbcə mənası **fəlim** olunmuş, anlaşılmış deməkdir. Buna görə də məfhumla anlayış terminləri dilçilikdə **müvazi** işlənir. Məfhum - anlayış, əşya, və hadisələrin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasıdır. Anlayış

tofokkiirün ən başlıca elementidir. Obyektiv gerçəkliyin dərk edilməsi əslində anlayışdan başlayır. Əgər gerçəklikdəki obyektiv varlıqlar və hadisələr haqqında insanın anlayışı olmasa, mühakimə, sübut, əqli ümumiləşdirmə kimi təfəkkür prosesləri olmaz.

Anlayışlar vasitəsilə insan hər bir obyektə dərk edə bilir. Anlayışımız olmayan hər hansı bir əşya və hadisənin mahiyyətini dərk edə bilmərik. Obyektiv anlayışla subyektiv anlayışları, habelə konkret anlayışlarla mücərrəd anlayışları eyniləşdirmək olmaz.

Obyektiv varlıqlar təfəkkürdə **öziini**n obyektiv inikasını yaradır. Bunun üçün hər hansı konkret obyekt haqqında üç cəhət məlum olmalıdır:

1) nədir? 2) **no** **iiçündür**? 3) necədir?

Hər hansı bir əşya haqqında biz üç məlumatı hiss

üzlərimiz vasitəsilə alırıq. Məsələn, əgər biz *nar* məfhumunu təfəkkürümüzdə olduğu kimi canlandırmaq istəyiriksə, bunu müxtəlif üsullarla etmək olar: adını deməklə, şəklini və ya özünü göstərməklə. Nar haqqında əvvəlcədən təsəvvürü olmayan adam bu üç cəhətin heç birindən özünə məlumat hasil edə bilməyəcək. Yəni əşyanın necəliyi, onun nəliyi və no içünlüyü haqqında məlumat verə bilməyəcək. Deməli, İrənin adamın təfəkküründə nar anlayışı əks olunmur. Bunu bütöv xalqa da aid etmək olar. Əgər bir xalqın məs., yapon xalqının təfəkküründə nar anlayışı yoxdursa, onun dilində heç vaxt nar anlayışım ifadə edən söz ola bilməz.

Anlayışlar «təcrübənin məlumatlarını ümumiləşdirən nəticədir»¹ sözləri ilə tam razılaşmaq olar. Çünki həm konkret, həm do mücərrəd anlayışlar məhz təcrübə biliklər əsasında yaranır.

Əgər bir azərbaycanlı Hindistandakı meyvələrdən birini görsə, onun formasından çıxış edərək mahiyyətini anlama bilmə- yəcək. Həmin meyvənin hind dilindəki adı da onun anlaşılmasına kömək edə bilməz.

Bos mücərrəd anlayışlar necə? Onların xarici forması, mövcudluğu yoxdur. Bəs onları insan necə dərk edir, mahiyyəti haqqında necə anlayış əldə edir?

Bu, hər şeydən əvvəl insanın mücərrəd təfəkkürü, onun dünyagörüşü, təhsili, həyatı mövqeyi və nəhayət, tərbiyəsi ilə əlaqədardır. İnsan ictimai inkişafın ilkin mərhələlərində öz primitiv zəkası ilə mücərrəd anlayışların mahiyyətini dərk edə bilməzdi. Mücərrəd

¹ Кош.МКОП II. Н. «Лои Ҳисси Ҳақиқати Ҷионари» М. 1971

anlayışları dərk etmək üçün insanın zəkası kamilləşməli, əqli isə dərinləşməlidir. Bunu çox asan üsulla sınamaq olar. Məsələn, kiçik yaşlı uşaqdan *var*; *yox*. *səadət*, *hiyyəq*. *yaxşılıq*, *pislik* və s. anlayışların mənasını soruşmaq olmaz. Onlar həmin sözlərin mənasını bilməzlər. Zaman keçdikcə insan zəkası kamilləşir, əqli dərinləşir, dilin idrakı funksiyası əsasında həmin sözləri müxtəlif məqamlarda. müx- tolif cəhətlərdən o qədər eşidir ki, özündə müəyyən (subyektiv və mücərrəd) anlayış vardır.

Anlayışlar insan təfəkkürünün bir pilləsi olduğundan təfəkkür və onun tərzində dəyişən kimi anlayışlar da dəyişir. Yəni obyektiv hadisələrlə bağlı olaraq insan təfəkküründə gedən dəyişiklik onun ilk növbədə anlayışlarının dəyişməsi ilə şərtlənir. Anlayışlar dəyişən kimi onların adı olan sözlər də dəyişir. Deməli, dildə gedən daimi dəyişiklik – sözlərin köhnəlib dildən çıxması və yeni sözlərin yaranması, anlayışların dəyişməsi ilə əlaqədardır. Əslinə qalırsa, hər hansı bir dilin fonetik sistemini yaxşı bilən adam bir gündə yüzlərlə söz yarada bilər. Məsələn. *mipol* sözü Azərbaycan dilində nə vaxtsa yarana bilər. Çünki dilimizin fonetik qanunu əsasında yaradılmışdır. Amma belə söz dilimizdə işlənməz, çünki onun ifadə edəcəyi anlayış yoxdur. Dildə sözü yaşadan anlayışlardır. Dildə yeni sözün yaranması da anlayışın yaranmasına bağlıdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, sözlər anlayışların işarəsidir. Bəzən sözlə anlayış eyniləşdirilir, halbuki, bunların mahiyyəti və funksiyaları arasında fərqlər vardır. Sözlə anlayış arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

1) Bir anlayış müxtəlif sözlərlə ifadə edilə bilər: *böyük, yeko, iri, nohong; irok. könül, qo/b; ölmək, rəhmətə getmək, vofat etmək.*

Sinonim cərgənin dominantı həmin sözlərin anlayış ifadə-çisi olur.

2) *Elə* sözlər vardır ki, məfhum – anlayış ifadə etmir. Məsələn,

Saylar: *beş, yeddi, olli.* Bu sözlərdə anlayış ifadə edilmir.

Şəxs əvəzlilikləri də anlayış ifadə etmir *mən, son, o* və s.

Qrammatik söz hesab edilən ikinci dərəcəli – köməkçi nitq hissələri də anlayış ifadə etmir:

Bağlayıcılar: *və, amma, ancaq, çünki, elə ki, belə ki* və s.

Qoşmalar: *ötrü, kimi, san, doğru, üçün, görə* və s,
Ədatlar: *di, gör. ha, ki, bos.*

Modal sözlər: *görəsən, deyəsən, təəssüf, bəlkə, ola bilsin* və s. sözlərdə heç bir anlayış – məfhum ifadə edilmir. Lakin bu dil vahidlərini mənadan məhrum hesab etmək olmaz. Bu dil vahidləri özünəməxsus qrammatik mənalar ifadə edir.

3) **Qrammatik** mənə daşıyıcıları olan qrammatik kateqoriyalarda nisbi-qrammatik anlayış olur. Ancaq onlar sözlərlə deyil, **morfemlərlə** ifadə edilir. Məsələn, çoxluq mənası anlayışını bildirən kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif dillərdə müxtəlif cür ifadə edilir. Azərbaycan dilində do *-lar, -lər* şəkilçisinin söz hesab etmək olmaz.

4) **Məfhum** – anlayış ümumbəşəri xarakterdə olduğu halda, sözlər milli soçıyyə daşıyır.

Bunun səbəbini geniş mənada təfəkkürün bəşəri, dilin milli xarakterində axtarmaq lazımdır. Təfəkkür kateqoriyaları kimi, onun elementləri olan anlayışlar da bəşəridir. Məsələn, *çörək, daş, duz vo s.* sözlərin ifadə etdiyi anlayışlar bütün dünya xalqlarının təfəkküründə eyni cür əks olunur. Bəs həmin anlayışların işarələri necə? Bu anlayışları ifadə etmək üçün hər dilin öz işarəsi – sözü vardır. Məsələn, rus dilində: *хлеб, камень, соль*-fars dilində: *nan, soug, nomək*

Əgər təfəkkür bəşəri olduğu kimi, dil də bəşəri olsaydı, onda dil elementləri olan sözlər də bəşəri olardı.

Söz, onun mənası, funksiyaları məfhumla əlaqəsi və s. məsələlərdən bəhs edərkən onun aid olduğu əşya və hadisələrə olan münasibəti haqqında da danışmaq lazımdır. Bu məsələ sözün nominativ və representativ funksiyalarının sintezini

özündə oks etdirir. Sözün aid olduğu əşya və hadisəni düzgün oks etdirməsi, onları dəqiq ifadə etməsi əsas şərtidir. Hər bir söz bir əşyam və ya hadisəni dəqiq şəkildə əks etdirməlidir. Sözün əşya ilə əlaqəsi məsələsi çox mürəkkəbdir. Qədim yunan dilçilərindən başlamış bəzi müasir dilçilərə qədər çoxları sözün mənə – anlayış cəhətini, onun əşya ilə əlaqəsini eyniləşdirərək bu fikrə gəlmişlər ki, əşyanın adı ilə özü arasında funksional rabitə vardır. (Bu haqda qədim yunan dilçiliyindən bəhs edərkən ətraflı danışılmışdır). Onlar iddia edirdilər ki, əşyanın adı onun ya formasına, ya da funksiyasına görə verilir. Yəni əşya – ad – funksiya arasında bir əlaqə

vardır¹.

Əgər əşyanın adı ilə funksiyası, məzmunu və ya forması arasında bir əlaqə olsaydı, ya bir əşyanın bütün dillər üçün bir adı olmalı idi, ya da bir adı daşıyan bütün əşyalar eyni forma və məzmununda olmalı idi.

Amma bir cəhət də vardır ki, bəzi əşyaları insan özü düzəltdiyindən onları funksiyasına və məzmununa, bəzən də formasına görə özü adlandırır:

a) funksiyasına görə: *qapaq*, *qapı* (qapadığı üçün), *qazma* (qazdığı üçün), *ələk* (ələdiyi üçün), *süzgəc* (süzdüyü üçün), *utacaq* (tutmaq üçün) və s.

b) formasına görə: *top* (toplaşıb cəm olduğu üçün), *bicək* (əl formasında olduğu üçün), *barmaqlıq* (maşında, dəyirməndə) (barmağa oxşadığı üçün) və s.

v) məzmununa görə: (rus dilində), *копилка* (ölçürəği) – hisləndiyi üçün, *супела* (ox) – atıldığı üçün, *склад* (anbar) – şey yığıldığı üçün.

q) Bir qrup adlar insan tərəfindən müəyyən əlamət və funksiyaya görə verilir. Məs., *ağacdələn*, *goreşən*.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, belə adları daşıyan əşya və obyektlər insanın mücərrəd təfəkkürü formalaşdıqdan sonra, insanın öz iradəsinin tələbi ilə yaranmışdır. Buna görə də onların adları özünə bağlı şəkildə verilmişdir.

Bundan əlavə, toponimik adlar yenə insan tərəfindən düşünüülərək verilir. Toponimik adların verilməsinin çox səbəbi

¹ N. Məmmədov, A. Axundov. «Dilçiliyə giriş» B. 1966. sol. 171

vardır. Belə ki, Ağstafa – Oğuz tayfasının, Biləcəri – Boloncər tayfasının, Abşeron – Əfşəran tayfasının adı ilə adlandırılmışdır.

İnsan iradəsindən kənar yaranmış əşyaların adları isə tam təsadüfidir. Məsələn, *daş, ot, torpaq, ağac* və s. adlar təsadüfi xarakter daşıyır. Onların adını dəyişsək insan təfəkküründə heç bir dəyişiklik yaranmaz.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əşya obyektiv gerçəklikdə mövcud olan zərurət, onun adı isə təsadüfidir. Yəni almaya qarpız desək, (bütün cəmiyyət şərtləşsə) bir müddət qəribə gəlsə də, sonralar hamı ona alışıcaq və yaxud Əzimə adlı qızı Humay deyər adlandırsaq (adını dəyişsək) Əziminin no xarakterində, nə də formasında Humayın heç bir əlaməti peyda olmayacaq. Deməli, motivləşdirilmiş adlarda əşya ilə bağlı heç nə olmur.

DİLİN LÜĞƏT FONDU VƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

Dilin lüğət tərkibinin tədqiqi problemi leksikologiyanın on mühüm vəzifələrindəndir. Lüğət tərkibi nədir? Lüğət tərkibinin mahiyyəti haqqında elmi dilçilikdə, demək olar ki, mübahisə yoxdur. Bütün dilçilərin qəbul etdiyi kimi, dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmuyuna lüğət tərkibi deyilir. Hər hansı bir dildə danışanların hamısının mənasını bildiyi və bilmədiyi sözlər və sabit söz birləşmələri həmin dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dildəki bütün sözlərin etimoloji mənasını bilmək mümkün deyil. Dilin lüğət tərkibində sözlərin sayının çox olması həmin xalqın təfəkkürünün zənginliyindən xəbər verir. Lüğət

tərkibinin zənginliyi həmin dilin inkişafını şərtləndirir. Dilin inkişafını onun qrammatik quruluşunda deyil, məhz leksik tərkibində axtarmaq lazımdır. Belə ki, cəmi 100 – 200 sözə malik olan dillər vardır ki, qrammatik quruluşa malik olsalar belə, həmin dillərə inkişaf etmiş demək olmaz.

Yuxarıda dediyimiz kimi, müasir dünya dilləri leksik tərkib cəhətdən o qədər inkişaf etmişdir ki, heç kəs öz ana dilindəki sözlərin yarısının belə mənasını bilə bilməz.

Dildəki sözlərin sayı o qədər çox, tərkibi o qədər mürəkkəbdir ki, heç bir liiğət aid olduğu dilin bütün sözlərini

olışato edə bilməz. Psixoloqlar öyrənmişlər ki, orta savadlı bir adam ana dilindəki sözlərin 7-8 faizini işlədir, yaxşı təhsil görmüş adamlar öz nitqində cəmi 6000 – 9000 söz işlədir.

Bir maraqlı müqayisə; V. İ. Dalın tərtib etdiyi «Canlı Velikorus dilinin izahlı liiğəti»ndə 220000-dən artıq söz vardır.

Rus alimləri «Puşkin dilinin iüğəti»ni tərtib etmişlər. Burada cəmi 21290 söz vardır. Belə çıxır ki, XIX əsr rus ziyalıları içoisində ən çox söz işlətməmiş olan A. S. Puşkin rus dilindəki sözlərin 10 faizindən də azını işlətməmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, biz ana dilimizdə olan sözlərin cüzi bir hissəsim işlədirik. Bu mövqedən yanaşdıqda dildəki bütün sözləri fəal və qeyri- foal deyə iki qrupa bölmək olar. Dildəki qeyri-fəal sözlərin sayı fəal sözlərdən çoxdur. Fəal sözlər gündəlik həyatda, ünsiyyət prosesində hamının işlətdiyi və başa düşdüüyü sözlərdir. Qeyri- fəal sözlər məsələsində müəyyən

mübahisələr vardır. Məsələn, prof. N. Məmmədov «Dilçiliyə giriş»də yazır: «Qeyri-fəal sözlər isə insanın istər danışmaq zamanı işlətdiyi və istərsə də osoləri oxuduğu zaman başa düşmədiyi sözlərə deyilin».¹ Bizə belə gəlir ki, bu fikirlə razılaşımaq olmaz. Passiv – qeyri-fəal sözlər – bizim mənasını bilib, işlətmədiyimiz sözlərdir. Mə- solon gündəlik həyatda məişət, təsərrüfat, ictimai fəaliyyətlə bağlı olan *su, at, çörək, getmək, qələm, yol* və s. kimi sözlər tez-tez fəal şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, insanın gündəlik həyat və fəaliyyəti ilə bağlı olmayan bir sıra sözlər hər kəsin dilində həftədə, ayda bir dəfə də işlənmir. Məsələn, *zirvə, dorə, tapə, mağara* və s. kimi sözlərin mənasını bilsək də az işlədirik. Buna bənzər fikrə A. A. Reformatskiyə də rast gəlmək olar. O, yazır: «passiv sözlər – bu o sözlərdir ki, həmin dildə danışan başa düşür, amma özü işlətmir (məsələn, xüsusi texniki və ya diplomatik sözlər, habelə müxtəlif ekspressiv ifadələr)».²

Doğrudur, dildə olan bəzi poetik-ekspressiv sözlər vardır ki, (məsələn, *sevmək, hicrana düşmək, vüsala çatmaq*) onlar adi danışmada işlədilmir. Lakin bunun mənalərini hamı başa düşür.

Fəal və qeyri-fəal sözlər anlayışı xarici dil öyrənmək prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, xarici dili öyrənirəkən onun bütün fəal və qeyri-fəal sözlərini deyil, gündəlik həyatda və mühitdə lazım olan

¹N Məmmədov A. Axundov. «Dilçiliyə giriş» 1965. səh. 192.

²Л'е<|опМаТСКМил А. А. «Восаиите В «биКО-жуаме» М 1955. ср. 102 – 103

sözləri öyrənmək lazımdır. Amma bu məsələdə də ifrata varmaq, fəal və qeyri-fəal deyə sözlər arasında sədd qoymaq olmaz.

Bir vaxtlar Amerika və İngiltərədə bu dili öyrənmək üçün «zəruri sözlər» siyahısı tərtib edilib reklam kimi təbliğ edilirdi. Bu, ingilis dilini öyrənməyə xidmət etmədi. Əksinə ziyan verdi. Çünki həmin siyahını («Tuna Basis English») tərtib edənlər dilin bir qanununu unutmuşdular ki, bu gün fəal olan söz sabah passivləşir və yaxud sosial həyatın bu sahəsində fəal işlənən söz başqa sahə üçün qeyri-fəal və əksinə ola bilər. Ümumi dilçilik elminin bu cəhətini bilməmək xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasında nöqsanlara aparıb çıxarır. Dildə sözlərin passivləşib yenidən fəallaşması prosesi də gedir. Məsələn, Azərbaycan dilində vaxtilə geniş şəkildə işlənən *ıcarə*, *ıcarodar*, *kürk*, *sahibkarvə* s. kimi sözlər bir müddət dilimizdən çıxmışdı, indi yenidən işlənməyə başlayıb.

Dildəki sözlərin fəal və qeyri-fəallığı xalqın təfəkküründən, fəaliyyət və dünyagörüşündən, çəmiyyətin siyasi əsəsindən, onun bazisindən asılıdır. Dialektik inkişaf və aramsız dəyişmə dildə, şüurda mütləq öz əksini tapmalıdır. Buna görə də dildəki sözlərin bir qrupu köhnələrək dildən çıxır, yeni sözlər yaranır.

NEOLOGİZMLƏR

Neo – yeni, logos – söz deməkdir. Neologizm yeni yaranmış sözlərə deyilir.

Həyat durmadan dəyişir, yeniləşir, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlir. Həmin anlayışları adlandırmaq üçün yeni sözlərin dildə yaranması da təbii haldır.

Məsələn, Rusiyada XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş siyasi hərəkətlə əlaqədar olaraq *bolşevik*, *bolşevizm*, *menşevik*, *revolyusiya*, Azərbaycanda meydana gəlmiş yeniliklərlə bağlı *inqilab*, *inqilabçı*, *fırqə*, *fırqəçi* və s. kimi sözlər o vaxt neologizm hesab edilirdi.

Neologizmlər əmələgəlmə, yaranma *monboyino* və yollarına görə müxtəlif olur. Neologizmləri iki qrupa bölmək olar:

a) Dilin öz materialı əsasında yaranan yeni sözlər. Belə sözlər müstəqim və kalka olaraq iki qrupa bölünür. Məsələn, *oyloc*, *toxtac*, *önləmək* və s. dilimizin öz materialı əsasında yaranmışdır. Amma bu sözlərin tormoz (saxlayan), önləmək, (qabaqlamaq) əsasında yaranmadığını demək olmaz. Belə sözlər dilimizdə çoxdur: *açıqlamaq* (şərh etmək), *yetçəkər* (skvoznyak), *soyuduşu* (xolodelnik), *dondurma* (morojenoe) və s. Belə sözlər kalka üsulu ilə yaranmış yeni sözlərdir. Bundan əlavə, bəzən dildə olan bir çox əcnəbi sözləri dilin öz materialı əsasında düzəldilmiş, düşünülmüş tapılmış sözlərlə əvəz etmə də yeni sözlər yaranmasına səbəb olur.

Məsələn,
fəxir
fəxir

iyə,

olay – hadisə, *güvənc* – fəxr etmə və s. Belə sözləri dildə yaratmağın müsbət və nöqsan cəhəti vardır. Yaxşı cəhət bundan ibarətdir ki, dil doğmalaşır, öz soy kökünə daha möhkəm bağlanır. Çatışmayan cəhəti odur ki, xalq illərdən bəri adət etdiyi sözü unuda bilmir. Bundan əlavə, yeni yaranmış söz dilin qrammatik quruluşuna çətin daxil olur. Bəzən isim və fel düzəldən şəkilçilərin

artırıldığı sözü hansı nitq hissəsinə aid etmək çətin olur. Məsələn: *yuyum* (*moyka*) sözünün isim və ya sifot olduğunu fərqləndirmək çətin olur. Bu vəziyyət bəzən purizmə aparıb çıxarır. Ona görə də yeni söz yaradılması prosesində ehtiyatlı olmaq lazımdır. 30-cu illərdə Azərbaycanda belə bir hərəkət başlamışdı. Zəncir – *düzgü*, pəncərə – *görük*, astronomiya – *göybil* və s. kimi adlandırılırdı. Məlumdur ki, «Molla Nəsrəddin» bu terminoloji komissiyayı «Dilbil komissionu» adlandırmışdı. Çünki bütün elmlərin adlarının sonuna bil sözü artırıldılar: *yerbil*, *göybil* və s.

Yeri gəlmişkən, onu deyək ki, bu hərəkət (o vaxt purizm adlanırdı) bizdə dayandısa, müasir Türkiyədə indi də davam etməkdədir. Rəsmi ədəbiyyatda göstəriləyinə görə, bu hərəkət başlananda türk dilindəki sözlərin yetmiş beş faizi əvəb mənşəli idi. İndi isə həmin rəqəm türk dilinin öz materialı əsasında düşünülüb tapılmış sözlərin xeyrinə dəyişmiş, Yəni 75 – 80% öz milli sözləri olmuşdur.¹

b) Dildə yeni yaranan sözlərin bir qrupu da başqa dillərdən keçən sözlərdir. Belə sözlər «adətən, dilin daha çox təmasda olduğu dildən keçir». Vaxtilə fransızlarla ingilislərin sıx əlaqəsi olduğundan çoxlu fransız mənşəli söz ingilis dilinə keçmişdir. Avropada fransız və alman dilləri mötəbər hesab edildiyindən XIX əsr Rusiyasında hamı bu dillərə meyl göstərmişdir. Buna görə də həmin dillərdən rus dilinə çoxlu sözlər keçmişdir.

Azərbaycan dilini götürmüş olsaq, XIX əsrə qədər,

¹ Ə. Rəsulov. R. Rüstəmov. «Türk dili». Bakı. 1989., səh. 6.

dilimizə külli miqdarda ərəb və fars sözləri keçmişdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının ərəblərlə, ərəb dili və dini ilə əlaqəsi farsların vasitəsilə olduğundan ərəb sözləri dilimizə fars dili vasitəsilə keçmişdir. Rusiyanın təhdinə keçdikdən sonra Azərbaycan dilinin Şimal qolu Cənubdan fərqlənməyə başlamışdır: Rus dilindən və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər dilimizə axın təşkil etmişdi.

20-ci illərdə isə bu axın daha da güclənmiş, dilimizdə Avropa mənşəli leksikonun çəkisini artırmışdı.

Neologizmlər dilə keçəndə ilk mərhələdə gəlidiyi dilin fonetik tərkibinə uyğun şəkildə, əslində olduğundan fərqli şəkildə işlədilir. Sonralar həmin sözlər ya dildən çıxır, ya da əslinə yaxın şəkildə dildə vətəndaşlıq qazanır. Məsələn,

Mən bir başa düşə bilmirəm ki, bura klubdur, zavoddur, akitpropdur, ya da ki, məktəbdir, gəlmisən, dərslərini də də. *(C. Cabbarlı)*.

Bacım, anam, bura klubdur, nədir ki? Sovprob gedir, qosmoloko gəlir, akitprop gedir, kolxozsentr gəlir. *(C. Cabbarlı)*.

Bu hansı zakunda yazılıb ki, əri kolxoz olmasın, arvadı tovlayıb aparasan, hə? *(C. Cabbarlı)*.

Sən bir spokoy ol, mən sənə işin əslini subutalni dokumentalni danışım. *(C. Cabbarlı)*.

Zakunda arvad vurmağa palaqayıs yoxdur. *(C. Cabbarlı)*.

Odur ha, yenə də salıb oğul-uşağı dalınca, tuman da dizdən yuxarı, baldırları da ki, iltiriski kimn işıq salır. *(C. Cabbarlı)*.

Arvadları da doldurun dama, kişiləri də, olsun

hopçılıq. (C. Cabbarlı).

Son məsçidə at bağlamaq istəyirsən, uçqulla eləmək istəyir- san, ancaq deyirlər sən yaxşı adamsan, bütün arvadlara kömək eləyirsən, mən də birçə sənə kuman gətirirəm. (C. Cabbarlı).

Misallarda verilən akitprop (agitpropoganda – təbliğat, iaşviqat) sovprob (советские проблемы – sovet problemləri), qosmoloko (süd birliyi), kolxozsentr (kolxoz mərkəzi), zakun (zakon, qanun), spokoys (sakit), subutalni, dokumentalni, Л palaqayıs (пологается), iltiriski (электрически), hopçılıq (общий sözündən), uçqulla (школа) sözləri rus dilindən təhrif edilmiş şəkildə dilimizə keçmiş, dilimizə daxil olub vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədiyindən dildən çıxmışdır.

Bəzi sözlər ədəbi dildə işlənməsə də xalq danışığı dilində qalır. Məsələn, Bayaq selsovetin oliylə ərizə yazmışdılar ki, Almaz intriqantdır. (C. Cabbarlı); İki gündür salamımı da almırlar, deyirlər ki, Almaz ilə çaşqa-loşka olmuşam. (C. Cabbarlı); Bizim də vallah nöyütümüz qurtarıb. (C. Cabbarlı); Mənə deyir, səni kolkosa götürürəm, mollasan, cadu- pitikçisən, mamaşasan, arvadların qarnını korlayırsan. (C. Cabbarlı).

Buradakı intriqa, çaşqa-loşka, nöyüt, kolkos sözləri xalq danışığı dilində geniş işlənmişdir.

Bir qrup yeni keçən söz isə dildə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Məsələn, İmamyar: Öz partiyamız üçün, kolxoz yolunda hər bir işdə candan-başdan keçməyə hazırım. (C. "C.) Biri də odur ha, o başda oturan çılapqalı kişi. (C. C). Qonaqlar yığışmışdılar zal otağına. Stolun üstünə qoyulmuşdu samovar.

(C. Mommədquluzado).

Daha xarakterik bir misal. XIX əsrin ortalarında bizim babalarımız kartofa kim deyirdi. Məsələn:

Hətəm xan ağa: – həkim sahib, vallah, heç başa düşmədim ki, **no** danışdınız. Qlifor**m** kimdir? Linney kimdir? Turnefor**t** kimdir? Niyə onlar zəhmət çəkib otlara dərəcə qərar vdfiblər? German**i** nədir, kartof**l** kimdir, o niyə azarlamışdır? O nə böyük

şəxsdir ki, vətən bu mərtəbədə onun etimadi-məzacına və tuli ömrünə talibdir? (M. F. Axundov).

Bu misallardakı *zal*, *stol*, *samovar*, *kartof* və s. sözlər öz dövrü üçün neologizm olsa da, sonralar dilimizdə ham**ı** tərəfindən başa düşülən sözlər olmuşlar.

Neologizmlərin ümumi və xüsusi deyilən növləri də vardır.

Ümumi neologizmlər dilə başqa dildən keçir və ham**ı** toro- findən işlədilir. Xüsusi neologizmlər isə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən dilə gətirilir. Bu, müxtəlif **elm** sahələrinə aid kəşflərin adı, yazıçı və şairlərin düşünüb tapdığı sözlərdən ibarətdir. Məsələn, kimyada ЛЛ'/^Академия Наук Азербайджана). Rəsul Rzanın dilimizə gətirdiyi *toxtac*, *oyloc*, *göy qurşağı*, S.Vurğunun ilk dəfə ədəbi dilə gətirdiyi *sayrışmaq* sözü və s. bu qəbildəndir.

ARXAİZMLƏR

Tarixi inkişaf nəticəsində insanın sosial həyatında, məişətində, təsərrüfatında, dünyagörüşündə dəyişiklik davam edir, yeni-yeni anlayışlar meydana gəlir. Bu proses el**ə** həmin sferalarda bəzi anlayışların (habelə onların adlarının), bəzi əşyaların (onların adlarının)

köhnəlib dildən çıxmasına səbəb olur. Müəyyən mənada demək olar ki, dildən çıxan sözlər dilin arxivinə, lüğət tərkibinin qeyri-işlək sferasına keçir. Arxaik sözlərə belə bir tərif ver *mök* olar: müəyyən səbəb nəticəsində köhnələrək dildən çıxan sözlərə arxaik sözlər deyilir.

Dildə sözlər birdən-birə arxaikləşmir, müəyyən müddət dildə onu əvəz edən sözlə bəzən müvazi işlənir. Məsələn, *sos – ün, xəsto – sayru, sağ – osan* və s. kimi sözlər XVI əsr Azərbaycan dilində müvazi -işlənmiş, sonra *ün öi.* yerini «səs»ə, *sayru* «xəstə»yə, *ösə/7*«sağ»a vermişdir. Məsələn,

Can olmaz isə, sən tək canan yetər mana,
Vəslin bu xəstə könlümə dərman yetər mana.

(*Xətai*)

Quş beçələri ünü yuvadan,
Məktəb ünü tək gəlir havadan.

(*Xotni*)

Həm söylə, nigar, sağ, əsənmi?

O fitnəli yar sağ, əsonmi?

Der sağdır, əsəndir, ol pərişu,

Səndən vəli eyləmiş bəri ru.

(*Xotai*)

Bəzən dilin öz sözünü alınma sözlər dildən çıxarır. Məsələn, «*su*» Azərbaycan dilinin öz sözü olduğu halda ərəb sözü *tərəf onu* dilimizdən çıxarmışdır. Belə ki, XVI əsrdə fəal surətdə Azərbaycan dilində işlənən *su* sözünü *tərəf* sözü əvəz etmişdir.

Cular axadır çəməndə hər su,

Nərkiz gülünün gözündə uyğu.

(*Xətai*)

Eyni sözü «*us*» – ağıl sözləri haqqında da demək

olar. Məsələn,

Usum yeridi, bulandı beynim,
Öz yolunu görməz oldu eynim.

(*Xotai*)

Arxaikləşmiş sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq
olar: a) Fellərin arxaikləşməsi: ayıtmaq (demək), irişmək
(yetmək), ağırlamaq (adını anmaq).

Məsələn:

Dəli ozan aydır:

And içəyim bu köz boğaz qısrığa bildikim yox.
(D.Q.)

Al ilə ala gözrin aldatdı aldı canımı,
Alinə bax, no al edər, kimsə irişməz alınə.

(*Nosimi*)

Bir içim su ilə ağırlamadın mehmanın.

(*Füzuli*)

b) Müxtəlif səbəblərdən arxaikləşən sözlər: *duş* –
yuxu, *çağ* – vaxt, *suç* – günah və s. Məsələn: (*Xətai*)

Düşdə gördü dün Xətan, yar olubdur həmdəmi.
Ya düşumdur, ya xəyalım, bu nə halətdir mana.

(*Xətai*)

Mən səninlə seyləşəndə gor zimistan, gər bahar,
Hər nə çağ görsəm səni, aləm gülüstandır mana.

(*Xətai*)

Yalucıq gördü kim, yanar, sazdan çıqdı, Beyrəkin
ayağına düşdü, qılınçı altından keçdi. Beyrək dəxi
suçundan keçdi. (*Dədə Qorqud*).

Köhnələrək dildən çıxan sözlərin bir qrupunu da
tarixizmlər təşkil edir. Bunlar müəyyən tarixi hadisə,
köhnə ictimai-siyasi qurumun məişət həyatı, təsərrüfat
fəaliyyəti və s. ilə bağlı olaraq köhnəlib dildən çıxan

əşyaların adlarıdır: Məs.

a) köhnə ictimai münasibətlər ilə bağlı olan arxaizmlər: *bəy, xan, barin, nökar* və s. Məs.: Qurbanoli boy atlardan bərk başladı nökarinə çıxırmağa və qonaqların hamısı qaçdılar akoşqaların qabağına. (C. *Məmmədquluzadə*).

b) köhnə idarə üsulu ilə bağlı olan arxaizmlər: *qorodovoy, polis, pristav, yasovul, qlava, katda* və s. Məsələn: Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyəətə girmək heç kəso izn verilmir. (C. M.). Əgər səni qorodovoy eyləyələr, min il qulluqdan çıxmazsan, bir də mən iyirmi beş ildir ki, polis qulluğundayam. (Ə. *Haqverdiyev*).

v) köhnə çəki və ölçü adları bildirən arxaizmlər: *girvonko, arşın, qulac* və s. Məsələn, Ada, Mirzə Həsən, durma tez şöhərə adam göndər, yarım girvonkə zəfəran gətirsin. (C. M.). /föriiklərin dar gərdəndə qulaq-qulac ilandır (*Rahim*).

q) köhnə geyim adları bildirən arxaizmlər: *çuxa, oba, qəba, tuman, arxalıq, çopkon, çadra, çarşab, riibənd* və s. Məsələn: Köhnə qara laskirddən arxalıq gen və uzun olmaq cəhətə həmçinin özko arxalığa oxşayırdı. (C. M.).

d) köhnə silah adları bildirən arxaizmlər: *ox, kaman, nizə, kiirz, qilmc, onunud*. Məsələn: Dəli Həsən ilə Koroğlu dava eləyəsi oldular, qılınclarını çəkib bir-birinə lüçum etdilər. Qılıncdan murad hasil olmadı, əmuda ol atdılar, əmuddan murad hasil olmadı, nizəyə əl uzatdılar. (*Koroğlu*).

e) köhnə ticarət sistemi ilə bağlı arxaizmlər:

baqqal, tacir, sövdogorvə s. Məsələn:

Ay nənə bir qırmızı saqqal kişi,

Ağzı dualı qoca baqqal kişi.

(*Sabir*)

Dilin lüğət tərkibində daim dəyişmə və inkişaf etmə prosesi gedir.

DİLİN ƏSAS LÜĞƏT FONDU

Yuxarıda dedik ki, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısının mənasını bilmək, onları işlətmək heç bir adama müyəssər olmaz. Təkcə ona görə ki, bütün elm sahələrinə aid olan təminlərin mənasını heç kos bütünlükdə bilo bilməz. Amma dilin leksik tərkibində elə bir sfera vardır ki, oradakı sözlərin mənasını hamı bilir və gündəlik həyatda onları işlədir. Leksikonun bu sferası lüğət fondu adlanır. Lüğət fondu haqqında bütün alimlərin yekdil fikri bundan ibarətdir ki, bu fond dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir. Amma buraya hansı sözlərin və necə daxil olması haqqında fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzən belə hesab edirlər ki, dilin əsas lüğət fondu həmin dilin yalnız öz sözlərindən ibarət olur. Bəzən isə sözlərin sözdüzəldici şakilçilər qəbul etməsini lüğət fonduna keçid üçün şərt hesab edirlər. Bu mənada A. A. Refonnatskinin fikri daha dəqiq və

elmidir. O, göstərir ki, dilin lüğət fonduna keçən sözlər üç əsas suala cavab verməlidir: kimə? hansı şəraitdə? nə vaxt?

Yəni

kimə? – hamıya harada – hər yerdə, no vaxt? – hər vaxt.

Aydın olan sözlər dilin lüğət fonduna daxil olur:¹ Yəni kimdən nə vaxt istəsən *çörək, su, daş, ev, ata, ana* və s. sözlərin mənasını soruşsan, düzgün cavab ala bilərsən. Bu o deməkdir ki, əslində dilə başqa dillərdən keçmiş və ya gəlmiş sözlər də həmin iç suala cavab verdikdən sonra lüğət fonduna keçmiş hesab edilir. Məsələn, yuxarıda misal çəkdiyimiz kimi, XIX əsrin ortalarında bizim babalarımız kartofa kim deyirdi. Yəni kartof sözünün mənasını bilmirdik. İndi kimdən, harada və nə vaxt istəsən kartof sözünün mənasını soruşa bilərsən. Hamı düzgün cavab verəcək. Çünki kartof xalqımızın nişanına keçmiş, orada (əvvəlcə lüğət tərkibində) o qədər işlənmişdir ki, artıq dilimizin özünüküləşmişdir. Deməli, lüğət fonduna həmin dilin öz sözləri və özünüküləşmiş sözlər daxildir.

Bütün dediklərimizə əsasən lüğət fonduna belə bir tərif vermək olar: hər hansı bir dildə danışanların hamısı tərəfindən hər yerdə, hər vaxt anlaşılan sözlər sferinə lüğət fondu deyilir. Dilin lüğət fondu onun milli mənzərəsini edir. Yəni dili leksik cəhətdən yaşadan,

¹ Peirop Marc Knft A. A. «БММЧНЧ н «іКЧннннмс» М. 1955. орр. 98.

onun müstəqilliyini şərtləndirən lüğət fondudur. Lüğət fondu ilə lüğət tərkibini eyniləşdirmək olmadığı kimi, onları təcrid etmək də olmaz. Onlar arasında aşağıdakı ümumi və fərqli cəhətlər vardır:

1. Lüğət fondu lüğət tərkibinin içərisində yerləşir. Daha doğrusu onun bir hissəsidir.

2. Lüğət tərkibi ilə lüğət fondu arasında ziddiyyət yox, qarşılıqlı əlaqə vardır. Yəni onlar bir-birini zənginləşdirir;

3. Dilin lüğət tərkibi daha sürətlə dəyişdiyi halda, lüğət fondu lüğət dəyişib müəyyən mənada sabit olur;

4. Dilin lüğət fondu qohum dillərin lüğət fonduna daha yaxın olur. Çünki buradakı köklü sözlər əsrlərlə dilin lüğət fondunda işlənmiş başqa sözlə, ümumi bir mənbədən törəmişdir;

5. Alınma sözlər ilk dəfə lüğət tərkibinə daxil olur.

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNİN MƏNBƏLƏRİ VƏ YOLLARI

Yuxarıda dediyimiz kimi, xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi faktorların təsiri ilə lüğət tərkibi durmadan dəyişir və zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün iki əsas baza – mənbə mövcuddur:

1. Dilin öz milli bazası – lüğət fondu.

2. Başqa dillər.

Dilin öz milli bazası – lüğət fondu hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqi haldır. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütünlüklü üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşılıqlı və ifadəli olur.

Dilin milli bazası hesabına lüğət tərkibi aşağıdakı yollarla zənginləşir:

I. **Leksik yolla.** Bu üsulla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünü küçülənmiş sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir. Məsələn,

Ömür birdir, gün birdir, yetmə dem, saat deməz,
Bağı olmaz can bu təndə, fanidir, ədvar bir.

(*Xotai*)

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözümə dursun.

Yaxşı qaftanların çox geymişəm,
Bilməzsəm, kəfənim olsun.

(*Dədə Qorqud*)

Dilimizin XI – XII əsr abidəsi olan «Dədə Qorqud»dan və XVI əsrdə yaşamış Şah İsmayıl Xətəidən gətirdiyimiz misallarda *ömür, bir, gün, yetmək, saat, can, ton, fani, man, nemot, çox, yemək, bilmək, gözo durmaq, yaxşı, geymək, kəfən. olmaq* və s. sözlər klassik dilimizdə olduğu mənalarında işlənir. Yəni onlar hazır şəkildə müasir Azərbaycan dilinə klassik dilimizdən keçmişdir.

2. **Morfoloji yolla.** Bu yolla sözlər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaradır. Beləliklə, şəkilçi artırmaqla dilin öz sözləri hesabına

yeni sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir. Məsələn, *beynəlmiləlçi, qabaqcıl, kolxozçu, bələdçi* və s. kimi sözlər məhz şəkilçi artırılaraq, yeni mona kəsb edib lüğət tərkibinə keçmişdir.

Azərbaycan dilinin məhsuldar şəkilçiləri yeni söz yaradılmasında fəal iştirak edir. Bu, hər şeydən əvvəl, dilimizin ilti- saqilik xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bu şəkilçilərin bir neçəsinə diqqət yetirək:

a) *-çi, -çi, -çu, -çii* şəkilçiləri, əsasən, qoşulduğu sözdən peşə, sənət, ixtisas sahibi anlayışı yaradır. Bu şəkilçilərin funksiyası əvvəllər məhdud olmuş, sonralar genişlənərək yeni ictimai-siyasi mənalı sözlər yaranmasına xidmət etmişdir. Yəni *suçu, çörəkçi, qapıçı* və s. qədimdən mövcud olduğu halda, *partiyaçı, qulluqçu, komsomolçu* və s. sonradan yaranmışdır.

b) *-ici, -ici, -ucu. -iici* şəkilçiləri əsasən fərdən isim düzəldəndir. Bəzən düzəltmə sifətlər də bu şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Məsələn, *göstərici, sorucu, qoruyucu, oxucu, boğucu, ötürücü, kesici, bilic, üzücü, yorucu* və s.

v) *-uuc, -ituc, -uuc, -ünc* şəkilçiləri fərdədən sifət, bəzən də isim düzəldir. Məsələn: *qorxunc, qaxınc* və s.

q) *-cü, -cil, -cul -cü!* şəkilçiləri müxtəlif nitq hissələrindən sifətlər yaradır. Məsələn: *kefcil, işçil, qabaqcıl* və s.

ğ) *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçiləri dilimizin un qədim və ən məhsuldar şəkilçilərindən hesab edilir. Bu şəkilçilərin işlənmə diapozonu da çox genişdir. Belə ki, bu şəkilçilər həm isimlərin, həm sifətlərin, həm sayların və həm də substantivləşə bilən başqa sözlərə artırılaraq yeni mənalar yaradır.

İsimdən: *daşlıq, ağadıq, otluq, zibillik, əkinçilik.*

Sifətdən: *yaxşılıq, pislilik, adıq, qorxaqlıq.*

Saydan: *beşlik, üçlük, çoxluq, azlıq* vo s.

d) **-l, -U, -lu, -lü** şəkilçiləri müsbət anlayış ifadə edən sifətlər (**-siz** şəkilçisinin əksi) və isimlər yaradır. Məsələn: *şəhərli, bakılı, qorxulu, sulu, ağıllı, dilli, başlı, atalı-analı, ağıl- qaralı* və s.

e) **-siz, -siz, -suz, -süz** şəkilçiləri dörd cür yazılan **-lı** şəkilçisinin əksinə olaraq mənfi anlayış yaradır. Bu şəkilçi hər hansı bir əşyada bu və ya digər əlamətin olmadığını bildirir. Başqa sözlə isimlərdən mənfi mənalı sifətlər yaradır. Məsələn: *ağılsız, dilsiz, duzsuz, savadsız, başsız, dilsiz-ağızsız, əlsiz- ayaqsız* vo s.

ə) **-iş, -iş, -uş, -üş** şəkilçiləri fel köklərinə artırılaraq isim yaradır. Məsələn: *gülüş, barış, (sülh), dönüş, gəliş. bildiriş, uçuş, yaranış* vo s.

1) **-laş, -loş** şəkilçiləri isim, sifət vo saylara artırılaraq düzəltmə fel əmələ gətirir. Məsələn: *gondaş, cavanlaş, yaxşılaş, birləş, kiroc/oş, duzlaş, olloş* və s. Bu **-iisulla** şəkilçilərin sayını artırmaq da olar.

3. **Sintaktik yolla.** Bu üsulla dilin öz sözləri və özününküləşmiş sözlər "birləşərək bir anlayış ifadə edir. Məsələn, *seçki qabağı, bayram sayağı* və s. Bu proses müasir dövrdə də getməkdədir. Məsələn, genosid əvəzinə *soyqırım*, familiya əvəzinə *soyad*, mənşə əvəzinə *soykökvo* s.

4. **Kalkayolu ilə.** Buna **vaxtilə** basmaqəlib üsulu deyirdilər. Bu üsulu fərqləndirən cəhət nədir? Burada anlayış **gəlmə**, söz milli olur. Yəni başqa xalqdan gəlmiş anlayışı ifadə **etmək** üçün dilin milli bazasından

istifadə edərək adlandırılır. Məsələn, *udamik* – *Zərbəçi*, *ko/xoznik* – *kolxozçu*, *xo/odilnik* – *soyuducu*, *morojenoe* – *dondurma*, *skvoznyak* – *ydçokorvo* s.

BAŞQA DİLLƏRDƏN ALINMA SÖZLƏR

Alınma sözlər dildə böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər belə bir dil olarsa, deməli o, inkişaf etməmişdir. Müasir inkişafda əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən sıx əlaqədədir. Bu dillərin də yaxınlaşması, birinin digərinə söz verməsi üçün zəmin yaradır.

Bəzən dilimizin lüğət tərkibindən çoxlu ərəb-fars, rus və Avropa sözləri olduğundan məyus olurlar ki, öz sözümüz azdır. Buna heç bir əsas yoxdur. Çünki neçə əsrlərdən bəri dilimizə keçmiş ərəb və fars mənşəli sözlər artıq vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. İndi xüsusi filoloji məlumatı olmayan çox adam *məktəb*, *kitab*, *həkim*, *sinif*, *kədar*, *qəm*, *zalım*, *məzlum*, *eşq*, *aşiq*, *məşuq* və s. yüzlərlə belə sözlərin ərəb mənşəli olduğunu bilmir.

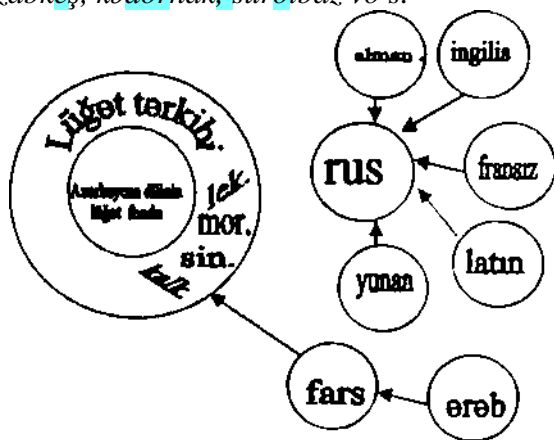
> Başqa dildən sözlərin iki üsulu vardır:

Birinci: alınma – vasitəsiz keçmə. Alınma sözlər bir dildən başqa birsinə üçüncü dilin iştirakı olmadan keçir, Belə sözlər az təhrif olunmuş olur. Məsələn, lüğət tərkibinin başqa dillər hesabına zənginləşməsini göstərən sxemə baxaq: Burada Azərbaycan dilinin başqa dillərdən söz alması göstərilmişdir:

1. rus dilindən alınma sözlər: *traktor*, *kombayn*, *kolxoz*, *samovar*, *komsomol* və s.

2. fars dilindən: *şəkər*, *kandar*, *kargüzar*, *xakəndaz*, *payəndaz*, *dilbər*, *dilsuz*, *xətkeş*, *rəngsaz*, *sənətkar*, *cofakar* və s.

3. ərəb dilindən fars dilinə, fars dilindən də Azərbaycan dilinə keçən sözlər. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar ərəblərlə birbaşa əlaqədar olmadıqları kimi, Azərbaycan dili də ərəb dili ilə birbaşa əlaqədə olmamışdır. Doğrudur, ərəblər istər xilafət dövründə, istərsə də XIV əsrə qədər Azərbaycanda nüfuzu olduğu vaxtlar dilimizə bəzi ərəb sözləri keçmişdir. Amma farslar bu iki xalq arasında olduğu kimi, fars dili də ərəb və Azərbaycan dilləri arasında orta mövqedə dayanmışdır. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, biz, hətta islam dinini də fars traktovkasında qəbul etmişik. Bu cəhətin dildə əksini bir də onda görmək olar ki, ərəb sözləri dilimizə çoxlu fars dili *şəkilçisi artırılaraq gəlmişdir. Məsələn, zülmkar, cəfakeş, balakeş, saatsaz, olaqodar, ozabkeş, kədornak, surotbaz* və s.

Ərəb sözləri dilimizin fonetik qanunlarını qəbul etdikdən sonra özünü küləşmişdir. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli sözlər: *eşq, aşiq, moşuq, hökm, hakim,*

məhkum, həkim, təhkim, mühakimə, elm, alim, məlum, cəhd, cahid, cəhl. cahil, zülm, zalım, məzlum və s.

Başqa dildən sözalmanın ikinci üsulu – üçüncü dilin vasitəsilə sözlərin keçməsidir. Belə sözlərə qısaca olaraq gəlmə sözlər demək olar. Çünki onlar b'ir dildən başqasına keçib sonra üçüncü dilə keçir. Bu mənada Azərbaycan dilinin gəlmə sözlər hesabına zənginləşməsində rus dilinin böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan Rusiyaya qatıldıqdan sonra dilimizə rus dilinin öz sözləri və başqa dillərdən aldığı sözlər kütləvi şəkildə keçmişdir. İndi dilimizdə işlənən Avropa mənşəli sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirmək üçün etimoloji lüğətlərə baxsaq, dilimizdə çoxlu Avropa mənşəli sözlər olduğunu görürük:

a) Alman sözləri: *şlaqen* – vurmaq, *baum* – ağac (*şlaq- baurm*), *hab* – boğaz, *tux* – dəsmal, (*halstux – qalstuk*), *apfel* – alma, *sin* – Çin (*apelsin*), *soldat*, *ştat*, *marka*, *abzas*, *bint* və s.

b) İngilis sözləri: *vaqzal*, *xuliqan*, *mitinq*, *folklor*, *futbol*, *lift*, *pozisiya*, *opponent*, *park*, *klub* və s.

v) Fransız sözləri: *loja*, *adres*, *avariq ard. biiro*, *piiv. kalife. albom*, *bloknot*, *briqada*, *dram*, *janr*, *qastronom*, *beton*, *marşal*, *milyon*, *partizan*, *redaktor*, *redaksiya*, *felyeton* və s.

q) Latın sözləri. Latın mənşəli sözlər biitiin diinya dillərinin liğot tərkibində vardır. Belə sözlərin müxtəlif dillərdə geniş şəkildə işlənməsi təsadüfi deyil. Ölü dil olduğu üçün biitiin dünyada tibb terminləri və dərman reseptləri bu dildə aparılır. Bundan əlavə, qədim Roma bir sıra anlayışların, hətta elmlərin vətəni olduğu üçün onların adları da latıncadır. Konkret Azərbaycan dilində

aşağıdakı latın mənşəli sözlərə rast gəlinir: *proses, radio, respublika, seriya, universitet, firma, familiya, klassik, kurs, laboratoriya, laborant, orden, norma, pms-pek intonasiya, kanal, institut, diktör, direktör, dissertant, dissertasiya, diktatura, diktant, akt, assistent, auditoriya, qonorar, qlobus* və s.

ğ) Yunan mənşəli sözlər. Latın dili haqqında dediklərimiz yunan dilinə də aiddir. Belə ki, bir sıra elmlərin vətəni Yunanıstan olduğu üçün çoxlu elmi terminlər yunan mənşəlidir. Yunan mənşəli sözlərə dünyanın bütün dillərində rast gəlmək olar.

Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə keçmiş aşağıdakı yunan mənşəli sözlərə rast gəlirik: *aqronom, avtomat, omoim, sinonim, antonim, antoqonizm, atom, astronomiya, qrammatika, demokrat, demokratiya, demoqoq, dialekt, dialektika, monument, monoloq, dialoq, drama, drammatizm, dramaturgiya, ideya, idealizm, idealist, kafedra, poeziya, telefon, filosof, fizika, filologiya* və s.

d) İtalyan sözləri. İtalyan mənşəli sözlər də dilimizdə işlənməkdədir. Məsələn: *opera, ariya, duet, balet, kvartet, konsert, kamera, libretto, solo, pianino* və s. Göründüyü kimi, italyan sözləri daha çox musiqi ilə bağlı sözlərdir ki, bütün dünya dillərinə keçmişdir. Bunun səbəbi ilk növbədə İtaliyanın musiqi vətəni olmasıdır.

Sözlərin keçməindən bəhs edərkən bəzən onların uzun dolayı marşrut üzrə hərəkət etdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmiş olan *sarofan* sözü fars mənşəlidir. Fars dilində bu söz *sər* (baş) – *pa* (ayaq) – başdan ayağa geyilən paltar

mənasındadır. Bu söz fransız dilinə keçmiş, / samiti *p* ilə əvəz edilmiş, oradan rus dilinə keçmiş sonra *sarofan* şəklində Azərbaycan dilinə gəlmişdir.

Eyni sözü *ərəb* mənşəli *çamadan*, *protokol*, *alkoqol* və s. sözlər haqqında da demək olar. *Ərəb* dilində *came* (paltar) – *dan* (qab) sözü rus dilinə *çamadan* kimi keçmişdir. Rus dilində *c* samiti olmadığından əvvəlcə *çamadan*, sonralar *çemodan* şəklində işlənmiş, Azərbaycan dilinə rus dilində olduğu kimi keçmişdir. Əgər belə olmasaydı, bu sözü *ərəbcə* olduğu kimi işlədərdik. Eynilə *protokol* (bərətül qövl) *söz qalığı*, *Əlköh!* və s. sözlər rus dilinin fonetik qanunlarına tabe olduğdan sonra Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Göründüyü kimi, başqa dillərdən Azərbaycan dilinə sözalma prosesində rus dili xüsusi rol oynamışdır. Rus dili XIX əsrin əvvəlindən başlayaraq Anadolu türkcəsindən başqa, demək olar ki. bütün türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. XIX əsrin görkəmli alimi, yazıçı və mütəfəkkiri M. F. Axundovdan başlamış Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyalıları rus dilini yaxşı bildikləri kimi, bu dilin yaxşı cəhətlərini qeyd etmiş və öyrənilməsini vacib saymışlar. S. Ə. Şirvani, N.Nərimanov, C. Məmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov və onlarla başqaları rus dilinin zənginliyindən bəhs etmiş və bu dili öyrənməyi tövsiyə etmişlər.

Başqa dildən sözalmanın xeyrini yuxanda dəfələrlə göstərmişik. Amma sözalma kortəbii olmamalı, elmi prinsipə əsaslanmalıdır. Necə etmək lazımdır ki, gəlmə və ya alınma söz dilin leksik tərkibini zənginləşdirsin?

Bu suala belə cavab vermək olar: Əgər söz zərurət nəticəsində keçərsə, başqa sözlə desək, söz dilə anlayışla və ya aid olduğu əşyanın özü ilə keçərsə, onda dili zənginləşdirir. Məsələn, rus dilindən *samovar*, *traktor*, *kombayn*, *bolşevik* və s. kimi sözlər öz ifadə etdikləri anlayışla birlikdə dilimizə keçmişdir. Yəni bu sözlər haqqında Azərbaycan xalqının təfəkküründə anlayış olmadığı kimi, dilimizdə də sözlər yox idi. Həmin sözlər təfəkkürümüzü zənginləşdirdiyi kimi, dilimizi də zənginləşdirmişdir. Bunu ümumişlək sözlər haqqında demək mümkündür. Əgər biz *maşın*

sözünü almaqla dilimizi zənginləşdiririksə, *xleb* (çörək), *voda* (su) və s. sözləri alıb işlətsək, dilimizi zibilləmiş olarıq. Çünki bəmin sözlərin ekvivalenti öz dilimizdə vardır. XIX əsrdə Rusiyada bir avropalılışma meyli var idi. Bu proses əsrimizin əvvəllərinə qədər davam etdi.

N. Nərimanov dilə söz gətirərkən ehtiyatlı olmağı, lüzumsuz yerə sözləri tərcümə etməməyi tələb edirdi. Məsələn, *liberal*, *teatr*, *fanatik*, *despotizm* sözlərini tərcümə etməməyi tələb edirdi. Böyük ədib bəzi Avropa mənşəli sözləri tərcümə edərək dilimizi bayağılaşdıranlara qarşı amansız mövqə tutur.

Nərimanov bəzi sözlərin tərcümə edilməsinə cəhd göstərən tərcüməçiləri bunda təqsirləndirirdi ki, onlar sözün mənasını, ilkin mənşəyini bilmir, bu səbəbdən xüsusi isimləri də tərcümə etməyə cəhd edirdilər. Məsələn, *boycot* sözünün mənşəcə xüsusi isim olduğunu bilməyib onu tərcümə etmək istəyənlərə deyirdi: «Boycot sözünü tərcümə etmək istəyirsinizsə, ibtida, Tiflis, Moskva, Mariya... sözlərini tərcümə ediniz. Bu sözlər ismi-hasdır, əfəndim! Anladınız?!...»

Lakin bu xoşbəxt şəxs kim olubsa, bilmirsiniz, zənn edirəm. Mən söyləyəyəm: İrlandiya dövlətində cənab Lord İmanın böyük mülklərinə baxıcı Çarlz Boykot olub, cəmi ixtiyarat onun əlində imiş. Cənab Boykot Lordun mülklərini icarəyə verib, icarədarlar ilə çox yaman rəftar edirmiş. İcarədarlar cənab Boykotun zümlərinə, əziyyətlərinə xeyli vaxt davam edib ah və nalə edərlərmiş. Lakin bunların barəsində olan zülm bir payəyə çatdı ki, kənar şəhərlərdə də cənab Boykota lənət edirdilər. Axirül-əmr İrlandiya camaatı icarədarlara

olunan zülmələri qəbul etməyib lənətnamə düzəltdi ki, «Boykot» ilə heç kəsin əlaqəsi olmasın. Belə də həqiqət oldu. Böyük, kiçik- hamı əlaqəsini «Boykot»dan bilmərrə üzdü... Boykot cənabları tək-tənha qalıb İrlandiyadan qeyri dövlətə qaçdı... İndi bir dürüst diqqət ediniz millətin qeyrətinə, hümmətinə, ittifaqına, ittihadına! Bəli, «Boykot» cənablarını Boykot etdilər. Yəni onu topsuz-tüfəngsiz camaat öz arasından rədd etdi».¹

M. Mommədov. «Nərimanov ^{Bakı, 1971.} səh. 73.
və ana dili».

Görkəmli dramaturq, Azərbaycan elminin, mədəniyyətin fədailərindən biri Ə. Haqverdiyevin də dilin təmizliyi haqqında diqqətəlayiq fikirləri vardır. O, dilimizə rus cümlə konstruksiyalarının lazımsız gətirilməsinə qarşı yazırdı: «90-cı illərdə ortalığa atılıb ədəbiyyatla məşğul olmaq istəyən ziyalılarımız (Özümü də o cümlədən hesab edirəm) iki tərəfdən də avara olub rnaçburən rus ədəbiyyatı təsiri altına düşüb, türk dilində rus cümlələri işlətməyə üz qoydular. Bəylə ziyalılarımız indi də az deyildir. Bir neçə cümlə göstərmək yersiz olmaz: «O adamlar hansılar ki, bu işdə iştirak edirlər», «Mənim qardaşım tarda yaxşı oynayır», «Əhmədin qızı ərə çıxdı», «Bu işin müqabilində bir ölçü götürmək lazımdır» və i. a. Dilə qarışmış hədsiz rus sözlərindən isə danışmağa ehtiyac yoxdur»¹.

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏKİ SÖZLƏRİN MƏNA QRUPLARI

Dilin lüğət tərkibində çoxlu sözlər mövcud olur. Onlara müxtəlif mövqələrdən yanaşaraq qruplaşdırmaq, tədqiq etmək mümkündür. Belə üsullardan biri də sözlərin forma və məzmununu nəzərə alaraq onların cəhətli və mürəkkəb olduğu kimi, sözlər də çoxcəhətli, çoxaspektlidir. Göstərmək lazımdır ki, sözlər dildə işləndikcə xalqın təfəkkür tərzii, məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq ilkin mənasını genişləndirir, yeni-yeni məna çalarlığı alır, müxtəlif mənalarda işlədilir, öz formasını dəyişir və s. Bu proses dildə həmişə davam etdiyindən sözlərin forma və məna münasibətləri də dəyişir. Buna görə də dildə mənaların şaxələnməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi baş verir. Beləliklə, bəzən söz ilkin lüğəvi mənasından

uzaqlaşır, yeni-yeni mənalar kəsb edir. Bu prosesin tədqiqi leksikologiya ilə semasiologiyayı birgə fəaliyyətini, tələb edir. Bu, xüsusilə çoxmənallıqda lazımdır. Sözün nömi- nativ vəziyyətdə tədqiqi bəzən istənilən nəticəni vermir. Ona görə də semasiologiya – leksikologiyaya kömək edir.

‘Ə. Haqverdiyev. Əsərləri, II cild. B. 1971. səh. 439.

311

Sözün çoxmənallığı və ya polisemiya dildəki bu və ya digər leksik vahidin ilkin mənadan başqa yeni mənalarda işlənməsini öyrənir (poli – yunanca çox, sema – mənə, işarə deməkdir), Sözlərin bir əşyadan başqasına köçürülməsi, bir əşyanın əlamətinin, ya onun bir cəhətinin adlanması çoxmənallığı şərtləndirir. Burada sözün işarə etdiyi əşyanın xarici (qeyri- funksional) cəhəti əsas götürülür. Belə düşünmək səhv olardı ki, hər yerdə köçürmə, məcazi mənə dil faktıdır. Çox vaxt köçürmə üslubi, habelə bədi-üslubi mahiyyət daşıyır. Bunlar obrazlı ifadələr adlanır.

Dildə çoxmənallığın yaranması bir neçə səbəbdən ola bilər.

METAFORA

Funksional çoxmənallıq. Sözlər aid olduğu əşyanın əsas funksiyasına görə başqa əşyalara köçürülür, funksional köçürmədə əşyanın xarici forması deyil, onun daxili məzmunu- vəzifəsi əsas rol oynayır. Məsələn, *ayaq* sözü insan və ya başqa canlıların dayanmasını, ayaqüstü durmasını təmin edən bədən hissəsidir. Bu funksiyayı başqa əşyalarda görmək olar. Belə ki, mizin, sobanın, şkaflın və s. əşyaların bu funksiyasını yerinə

yeterən hissəsinə də ayaq deyilir *Ayaq* sözünün bir neçə işlənmə məqamına nəzər salaq: Dənürçioğlu bir güc verdi, Koroğlu baxdı ki, Qirat elə ayağı bağlı, buxovlu qalxır. (*Koroğlu*), Çətin məqam mənasında: məs., Dar ayaqda satıb balalarına xərclik düzəldərsən. *Ayaq* sözü təkcə funksiya etibarilə deyil, ümumi məna və oxşarlıq üzrə də keçir. Məsələn, yerin, zəminin ayağı, musiqidə muğam ayağı (Yəni musiqi tonunun yüksək başlanğıc laddan aşağı lada düşməsi) və s. mənalarında işlənir. Sürət mənasında: Uşaq ayağı ilə yol getsən, axşama mənzilə çatarsan. Son, axır mənasında: O, sözünün nə başını bilir, nə ayağını. Və ya Bəlli Əhməd ölüm ayağındadır (*Koroğlu*). Miqdar mənasında: Sən bir dəfə gəlincə mən beş ayaq gedib gəlmişəm və s. haqq-hesab mənasında: Mənim ayağında on min qoyun var.

Baş sözünün əsas aid olduğu fizioloji orqan insanda düşünmək üçündür. Bu söz heyvanlarda ümumi oxşarlığa görə adlanmışdır. Bəzən çox bilikli adama da *baş*, bəzən *koJlo* deyirlər. Bu, başın əsas funksiyası olan düşünmək funksiyasına görə yaranmışdır.

Eyni sözləri *dərmək* sözü haqqında da demək olar. *Dərmək* qodım (urk dili lüğətlərində *toplamaq* mənasında işlənmişdir. İndi dilimizdəki *nəfəsini dərmək* məhz özünü toplamaq mənasında işlədilir. Bəzən danışıda: «Göyertini yu, qoy suyu dərilsin» (Yəni suyu bir yerə yığılsın) mənasında da işlədilir.

Eyni mənani «Dədə Qorqud» dilində do görə bilirik: «Bin yerdə ipək xəliçəsi döşənmiş, İç oğuz (Tas oğuz) bəngləri söhbətə dərilmişdi» (D. Q. 1988. səh. 94). Və yaxud: «Bir yığidin qara dağ yumrusunca varı ola

yığar – dərər qismətindən artığın yeyəməz» (D. Q. səh. 31). Qeyd etmək lazımdır ki, çoxmənəlilik müxtəlif funksiyalarla əlaqədar olaraq genişlənə və təkrarlana bilər. Vəzifə oxşarlığına görə keçən sözlər *elomocazlana* bilər ki, hətta onun ilkin mənası ilə əlaqəsi zəifləyər. Məsələn, *dayı* ananın qardaşı mənasında indi də dilimizdə işlənir. Amma onun yeni mənası (hami – proteksionist) meydana gəlmişdir. Məsələn,

- Ə, Fırtışqulu, hansı məktəbi qurtarmısan?

- Bəs dayım sizə deməyib? *televiziya* verilişindən).

Başqa bir misal: *yol* keçib getmək üçün düzəldilmiş yerə deyilir. Məsələn, Binanı təhvil verəndən sonra məlum oldu ki, heç ora yol da çəkməyiblər. *Yol* sözünün bu oxşar funksiyası əsasında dildə çoxlu mənalar yaranmışdır. Məsələn,

a) Biz də hər bir yolla camaatı elmdən saxlayırdıq və elm dalınca gedənlərin küfrlərinə hökm verirdik. (Ə. H.)

b) Niyə sən məni yoldan çıxartdın? Mən də üç yetimə bir- birinin dalınca qəyyum olub üçünü də quru yerdə qoydum. (Ə. H.)

v) Əkinçilərin bəzisi bir *yol* xərcini düzəltmək üçün buğdanın bir azını qabaqca döyüb satırdılar (Ə. H.)

Metaforalar çoxmənəliliğin əlamət üzrə də keçməsidir ki, burada həm konkret, həm də mücərrəd anlayışlar, yeni mənalar

alır. Yuxarıda konkret adların keçməsinə gördük. Halbuki, mücərrəd anlayışlar əsasında da sözlər metafora təşkil edir. *Ara* sözünü götürək. Bu söz Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *belo* izah edilir: iki

nöqtə, iki şey arasındakı məsafə. Lakin ara sözünün mənə dairəsi genişlənərək çoxlu yeni mənalar kosb etmişdir. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq:

1.Öz nominativ mənasında: Ölüm qaş ilə göz arasındadır (məsəl).

2.Yer mənasında:

Yarım saat bir arada qalmadıq.

Eşq atəşin canımıza salmadıq. (M. P. V.)

3.Münasibət mənasında:

Nə deməkdir dost-dostundan əyilmək,

Gərəkdir düzələ yol, ara gərək

(M. P.V.)

və ya

Güman var yaxında aramız düzələ. (Ə. V.).

4.Tədbir tökmək mənasında: Aradan qaldırmaq: Fəxrəddin iki ailə arasında davam edən düşmənçiliyi aradan qaldırmaq və Rüstəm bəylə barışmaq qərarına gəlir. (N. V.).

5.Ara sözü dilin bütün qrammatik əlamətlərini qəbul edərək, hətta birləşmə komponenti kimi çıxış edərək müxtəlif mənalarda işlədilir. Məsələn: Nədənsə, divar yazan uşaqlarla mənim aram yoxdur.

6.Zaman mənasında: Aradan beş-on gün keçdi.(C.M.).

7.Bəd əməl sahibi mənasında (ara qarışdırma). Onim gəncliyində nalayiq və qoçalığında miyançı, ara qarışdırən, evlər yıxan, hətta qatil olduğunu göstərir. (N. V.).

8.Ara sözü -liq şəkilçisi qəbul edərək aralıq mənasında həm isim, həm də sifət məzmununu kəsb edir. Məsələn, «Aralıq övrəti» Nurcahan xüsusi mülkiyyətinə

hakim olduğu burjuva- mülkədar cəmiyyətində insan sifətlərini tamamilə itirmiş, son dərəcədə vicdansız və heysiyyətsiz bir qadındır. (N. V.).

Forma oxşarlığına görə, Yəni xarici əlamətlərinə görə sözlərin keçməsi. Bu üsulla yaranan çoxmənalılıq daha geniş yayılmışdır. Çünki burada həcm, xarici şəkil, rəng və s. kimi əlamətlər metafora yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Məsələn, *topa* – toplanmış mənada həm pambıq, həm də bulud ilə əlaqədardır. Hətta *insan topası* da işlədilir *Rnrinn* – ağacda, budaq – qohum dillərdə və s. *Göz* – bulağın gözü, qoyun gözü. *Çokmnk* – dərd çəkmək, cərimə çəkmək, yol çəkmək, ah çəkmək, sədd çəkmək və s.

Səslənməyə görə sözlərin keçməsi: Külək ulayır, qurd ulayır. Bülbül cəh-cəh vurur, xanəndə cəh-cəh vurur. Arı vızıldaır, maşın vızıldaır.

Təəssürat, assosiasiya və s. təsirilə oyanan təsəvvürlərin keçməsi.

Qırmızı xətt və ya bir əsərdən hər hansı bir fikrin qırmızı xətt kimi keçməsi. Fikrin məğzi, fındığın məğzi; hərarətli baxış, hərarətli söz, hərarətli alqış, hərarətli təbrik, hərarətli münasibət.

Metaforaların bir növü də hərflərin mənalandırılmasıdır. Ərəb əlifbasında hər bir hərfin öz yeri və mənası vardır. Geniş mənada hərflilik təriqətinin özü hərflərin məzmun və mahiyyətindən istifadə etmək nəticəsində yaranmışdır. Ərəb hərflərinin əbcəd hesabında öz sabit yeri vardır. Bundan əlavə, hər bir hərfin oxşar cəhətindən istifadə edilərək Şərq xalqlarının dilində və ədəbiyyatında çoxlu metaforalar yaradılmışdır. Məsələn:

Əlif qəddim dönübdür
Qəmindən dalə sənsiz – Yəni düz qəddim sən
qəmindən

əyilmişdir. Şərq ədəbiyyatında «lam» hərfi – saça,
«mim» hərfi – gözəlin dodağına, «te» dişlərinə,
«qaf» qaşına

bənzədilir. Məsələn:

Qaf qaşını te dəndanı zülfü lam Görməyəndə mən
oluram əlalhal. –

Yəni «q»ya oxşar qaşını, «t» dişini, «l» zülfünü
görməyəndə «qətl» oluram (ölürəm) və s.

Füzuli ərəb hərflərinin formasından çıxış edə-rək
Məcnunun vəziyyətini belə şərh edir:

Düş, ey əlif, istiqamətindən!

Şərm eylə bu qəddi-qamətindən!

Qəddi həvəsilə dəni urarsan,

01 getdi əcəb ki, sən durarsan! Ey nun! Çü nihandır
əbruyi-yar, Son dəxi nəzərdə durma zinhar! Ey mim çü
ağzı oldu caib,

Oldu sənə həm adəm münasib!

(Füzuli)

Və yaxud:

Dost bizi buyurdu xidmət şərifə,

Dedik ki, baş üstə kafü lamu kaf!

Fitnə qaşlı, cadu gözlü sevdiyim,

Çoxların eləyib həyyu lamu kaf.

Rəqəin metaforaları. Bütün dünya xalqlarında
rəqəmlərə mənə verilmişdir. Bu, Şərq xalqlarında da
vardır. Bir, iki üç, beş, yeddi, qırx, yüz və s. rəqəmlər
müqəddəsdir. Bu, xüsusilə klassik ədəbiyyatımızda
geniş yayılmışdır. Məsələn: Cəhənnəmin hər dərəsində

qırx üç dərə var, hər dərənin yetmiş quyu kimi çuxur yerləri var, hər çuxurun içi yeddi yüz illik yoldur. Hər ili üç yüz altmış gündür, hər bir günü dünya illərinin min ilidir. (Ə. H.) Biz ərəb əlifbasındaki hərflərin müəyyən rəqəm bildirməsini dedik. Klassik ədəbiyyatda çox vaxt ili göstərmək üçün söz yazır, homin sözləri hərflər-rəqəmlərə çevirib ili müəyyənləşdirirlər.

METONİMİYA

Metaforalar sözlərin oxşarlığına görə keçməsi idisə, metonimiya sözlərin əlaqə üzrə keçməsidir. Bir neçə əlaqə ilə bir-birinə bağlanan sözlərin birinin adı başqasına köçürülür (meta – dəyişmə, nim – ad). Metonimlər də metaforalar kimi çox geniş yayılmışdır. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: a) məkana görə adın köçürülməsi; t) zamana görə adın köçürülməsi; v) müəllif – əsər köçürülməsi; q) canlı – məkan köçürülməsi (forma – mündərəcə);

ğ) maddi əsasa görə köçürmə.

Məkana görə köçürmə. Məkana görə sözlərin köçməsi, osasən, məkanla bağlı olanlara məkanın adının verilməsi əsasında olur. Məsələn, Auditoriya sakit idi. Bütün şəhər meydana axırdı və s.

dgər günay nər əli ilə bir inqilabçı tutub boğazından asdırsa, iki aydan sonra Rusiyada qurd quzu ilə otlar, nə Dum lazım olar, na də mum (Ə. H.).

Pirin tərifi çəmi ətraf kəndlərə və şəhərə düşdü, bütün kənd oraya axırdı. (Ə. H.).

Tabut yavaş-yavaş keçir şəhərdən,

Şəhər görməmişdir bu izdihamı.

Başlar uzanmışdır pəncərələrdən,

Çünki sığışmayır yollara hamı.

Kimindir bu tabut? Kimdir bu ölən?

Deyin filosofdur, dahidir nədir?

Kimdir arxasınca bu şəhər gedən?

Bizim bu qəhrəman adı fəhlədir. (S. V.).

Bütün sovet laboratoriyalarına, bütün dünyaya xəbər vermək lazımdır. (C. C.).

Ayə, Dəmirçioğlu, vur, qabaq sənin, dal mənim (Koroğlu).

Bu cümlələrdəki *auditoriya*, *şəliar*, *Dum*, *kənd*, *laboratoriya*, *qabaq*, *dal* və s. həmin yerlərlə əlaqədar olan adamları əvəz etmişdir.

Bundan əlavə, «Danışır Bakı», «Göstərir Moskva» cümlələri metaforik cümlələrdir.

Zamana görə adın keçməsi. Zaman anlayışı bildirən sözlər mənaca genişlənərək başqa adlara keçə bildiyi kimi, müstəqil şəkildə də işlənərək yeni məna ifadə edir. Məsələn, *%iin*, *haftə*, *ay*, *il* və s. zaman anlayışı ifadə edən sözlərdir. Bu sözlər müxtəlif məqamlarda işlənərək yeni mənalar kəsb edir. Məsələn, Sən gedəndən sonra nə gecəm gecədir, nə gündüzüm – gündüz.

Hər gecəm oldu kədər, qüssə fəlakət sənsiz, Hər nəfəs çəkdim, hədə getdi o saat sənsiz.

(Nizami).

Axır, *əvvəl*, *gün* və s. sözlər daha çox mənalarda işlədilir, Məsələn,

Əvvəl nə idi bu aşinalıq?

Axır niyə eylədin cüdalıq?

Bu günləri kim, qəm içrə zarəm,

Hicran ələmilə biqəraram Gər naley-i-ömrə kilki-təqdir,

Gündür deyibən, qılırsa təhrir.

(Füzuli)

Müəllif – əsər münasibəti əsasında adın köçürülməsi. Müəlliflə əsərin yerini dəyişmək və ya bunsuz müəllifi əsər əvəzinə işlətməklə metonim yaranır. Məsələn, Mən Molla Nəsrəddini darmadağın edəcəyəm. Sabiri əzbər bilməyən və sevməyən yoxdur. Cavanlıqda, o, Sədini dofolərlo oxumuşdu

Canlı ilə onun əlaqədar olduğu məkanın əsasında yaranan metonimlər. Hər hansı bir müəssisənin kollektivi əvəzinə müəssisənin özünün adı işlənirsə, onda metonimlər yaranır. Məsələn, Bakı Dövlət Universiteti tələbə qəbulu elan edir. Dillər Universiteti tələbələrin mədəni istirahətinə ciddi fikir verir. Bütün zavod onu lənətlədi və s.

Aydınır ki, tələbə qəbulu elan edən, tələbələrin mədəni istirahətinə ciddi fikir verən, lənətləyən təşkilat deyil, onlarla əlaqədar olan adamlardır.

SİNEQDOXA

Dildə bəzən bir şey haqqında danışarkən onun bütövünü deyil, bir hissəsinin adını deməklə təsəvvür yaranır. Bəs nə üçün bütöv əvəzinə hissə işlədilir? Məsələ burasındadır ki, bəzən tamın hissəsini işlətdikdə cümlə üslubi-ekspressivlik cəhətdən daha effektiv olur. Məs., Ağa, axı bu buğdaya səkkiz göz baxır! Burada göz bədənin bir hissəsi kimi çıxış etmir. Öz funksiyası ilə yanaşı adam monasını da ifadə edir. Cümləni «Bu buğdaya dörd adam baxır» kimi işlətsək əvvələn rəqəmin təsiri azalacaq (sok-kiz əvəzinə dörd), ikinci «göz baxır» ilə «adam baxır» ifadələri arasındakı məna effektivliyi göz qabağındadır. Sincqdoxanın müəyyən növləri vardır.

Hərfi sinekdoxa. Bir sözü bildirmək üçün onun bir hərfini göstərmək və bununla da fikri ifadə etmək mümkündür. Bizcə, abreviaturların bütün növləri sinekdoxadır. Məs., heç bir şəxs qəblolmevt cəhənnəmi görə bilməz. Fəqət bir nəfər adam filanı ildə (bu sənəni göstərir), filan ayın filan günündə (haman günü göstərir) adı «T» hərfi ilə başlanan bir şəhərdən, adı «Ş» hərfi ilə başlanan şəhərə, adı «Q» hərfi ilə başlanan müqəddəs bir şəxsin yanına gəlib, ondan cəhənnəmə gedib səyahət etmək üçün əlac istəyəcəkdir (Ə. H.)

«Xortdanın cəhənnəm məktubları»ni oxuyan hər hansı bir adam dərhal yəqin edir ki, «T» – Tiflis», «Ş» – Şuşa, «Q» – Qoşunəli sözlərini əvəz edir.

Tamın – bütövün bir hissəsi. Tam – bütöv mənası bildirən bir əşyadan bir hissə həmin tamı əhatə etmir, əksinə, ondan müəyyən qədər götürüldüyünü bildirir. Məs., Dərmandan bir qaşığı ağızıma qoyanda ağızım, sonra boğazım, axırda qarnım lıanusı odlaşdı. (Ə. H.)

Koroğlu əlini atıb qazanlardan birini çəkdi qabağına, bir pəncə, iki pəncə, üçüncü pəncədə aşpaz baxdı ki, çıxdı qazmağa. (Koroğlu).

Sinekdoxanın başqa bir növü bir neçə hissənin ifadə etdiyi mənanı bir bütövlə ifadə edənlərdir. Başqa sözlə desək, bəzən hər hansı bir anlayışı ifadə etmək üçün eyni məna sahəsinə daxil olan bir neçə sözün – anlayışın əvəzinə bir söz işlənir. Bu söz həmin anlayışların toplusu kimi çıxış edir. Məs., Təəccüblü burası idi ki, burnuma plov iyi gəldi, yəqin etdim ki, cəhənnəmdə hamıdan çox yanarlar plov yeyənlərdir. (Ə. H.). Plovycyonlor sözü ilə müəllif varlıları, xalqın qanını soranları, allah qorxusu ilə camaatın hesabına

varlananları **vo** s. nəzərdə tutur. Və ya :

Bir kəndçi ola xam, gələ at almağa nagah.

Vay halına, dəllallar işindən ola aqah,

Bir növ soyarlar onu, göstərməsin allah!...

Qəssablığı bunlar kimi şeytan da bacarmaz Şeytan nəçidir, cin nədi, xortdan da bacarmaz!

(Ə. V.)

Müəllif *qəssablıq* dedikdə amansızlıq, soyğunçuluq, fırıldaqçılıq, hiyləbazlıq və s. kimi anlayışların məcmusunu nəzərdə tutmuşdur.

OMONİMLƏR

Bu termin iki yunan sözünün (**hom**os – eyni, onuma – ad) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. **Omonim**lik eyni sözlə müxtəlif anlayışların ifadə edilməsi zamanı yaranır. Formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə omonimlər deyilir.

Omonimlərin aşağıdakı növləri vardır:

Leksik omonimlər.

Omofonlar (fonetik omonimlər)

Omoqraflar (qrafiki omonimlər).

Leksik omonimlər. Belə omonimlər heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən, heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan **omo-** **nim** mənə ifadə edirlər. Məs., **sağ** (qol) – sağ (sağlam), **kök** (ağac kökü) – **kök** (adam), **tar** (çalğı aləti) – **tar** (toyuq üçün düzəldilən yer).

Konversiya əsasında düzələn omonimlər də bu qəbildəndir. Konversiya müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin eyni səs tərkibi ilə (adla) ifadə edilməsidir. Məs., **at** (fel) – **at** (isim); **tut** (fel) – **tut** (meyvə, isim), və s. Rus dilində **столовая** (isim) – **столовая ложка** (sifət),

metr (100 sm), metr (стихотворный размер).

Bəzən sözlər öz etimoloji mənalardan da uzaqlaşaraq omonimlik əmələ gətirirlər. Rus dilində italyan dilindən götürülmüş *banda* sözü «banditlər yığımı» kimi mənalandırılır.

Sonralar italyan musiqiçilərinin jarqonu kimi rus dilinə keçmiş *banda* sözü səhnədə çalan «nəfəsli orkestr» anlayışını

ifadə edir.¹ Aydınır ki, səhnədə, orkestrdə banditlər deyil, ban- distlər çalır.

Ərəb dilindən dilimizə keçən *eyş* əvvəllər təkçə həyat, yaşamaq mənasında işlənirdi. Sonralar yaşamağın ləzzətli, kef içində olmaq kimi *növu* də *eyş* ilə ifadə edildi (*eyş-işrət*) və s.

Başqa dillərdə də omonimlər geniş yayılmışdır:

İngiliscə: seal – seal, case (hadisə), case (telefon).

Almanca: Das sachach – sachach.

Fransızca: court (qısa) - court (qaçır).

Omofonlar. Omonimlərin bir növü də omofonlardır. Omofonlar yalnız səslənməyə görə eyni olur. Onların yazılışı müxtəlif olur. Omofonlar çox vaxt nitq prosesində səslərin təhrifi ilə əlaqədar yaranır. Məs., külək qapını aşdı (açdı), oğlan dağı aşdı. Şaşdı (sancdı) – şaşdı (ağrıdı).

Omofonlara hər bir dilin dialektlərində daha çox rast gəlmək olur. Çünki ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə nitq prosesində daha çox səs təhrifləri baş verir. Məs., qaşdı (qaçdı) – qaşdı (qaşlı) və s.

Bəzən poeziyada sözlər ritm və qafiyə xatirinə omofon şəklinə salınır. Bu həm fonetik-üslubi, həm də semantik-məntiqi cəhətdən fikri qüvvətləndirir. Məs.,

Ələsgər də sözün deməz tərsinə Tərs gözən dünyada düşər tərsinə.

Tər sinəyə qismət olsun tər sinə Qoy söykənsin narın üzə narın üz.

Əzizim dərdə Kərəm

Qoy yansın dərdə Kərəm.

Qoşaram qəm kotanın Sürərəm dərd əkərəm.

Buradakı *tərsinə* sözləri cinaslardır. Tərsinə sözünü bir vurğu altında işlətməklə (fonetik vasitə) - omofon yaranmışdır. Eyni sözləri «*dərd əkərəm*» haqqında da demək olar.

Реформатский. «Введение в языкознание». 1955.

321

Omoqraflar. Omoqraf – qrafiki omonim deməkdir. Bunula sözlərin yazılışı eyni olub, səslənməsi müxtəlif olur. Məs., gəlin (isim) – gəlin (fel), qazma (alət, zirzəmi) – qazma (fel), açar (isim) – açar (fel).

Omoformlar da dildə geniş yayılmışdır. Müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlər, hər hansı bir morfoloji əlamət qəbul edərək başqasının eyni qrafiki şəklinə düşür. Bunun nətiçəsində də omoqraflar yaranır. Məs.,

Əzizinəm göy bağlar,

Göy bağçalar, göy bağlar.

Gözəldə nə qaydadır,

Ağ buxağa göy bağlar.

Buradakı *bağlar* ismi *bağlayar* (felin müzare gələcəyi üçüncü şəxs tək) feli ilə omofortn əmələ gətirmişdir.

Çoxmənalılıq ilə omonimliyi eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, həm çoxmənalılıq, həm də omonimlik

eyni dil materialı əsasında müxtəlif təfəkkür elementlərinin işarəsidir, Yəni eyni səs kompleksi – söz müxtəlif mənaları ifadə edir. Yeri gəl- mişkən, göstərmək lazımdır ki, əgər sinonimlər dildə mənani daha dəqiq ifadə etmək üçün işlədilərək dil üçün müsbət hal kimi qiymətləndirilirsə, omonimlər dilin söz kasıblığını göstərir. Omonimlərlə çoxmənali sözlər arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

a) çoxmənali sözlər eyni məfhumun və ya anlayışın işarə- sidirsə, omonimlər müxtəlif məfhumun eyni işarəsidir. Məs., *baş müəllim, baş həkim, baş redaktor, dəstə başı, həkim başı* və s. Buradakı? *baş* sözləri demək olar ki, eyni anlayışı bildirir. *Qaz* (təsirsiz qaz), – *qaz* (quş). Bu sözlər isə tam müstəqil anlayışların eyni səs tərkibi ilə ifadəsidir.

b) çoxmənallıqda sözlər biri digərini yada salır, Yəni yaxın olmur. Omonimlərdə isə bu cəhət yoxdur.

v) əgər sözlərin sinonimləri bir-birinə yaxın deyilsə, deməli onlar çoxmənali deyil, omonimdir. Məs., *dağ – təpə, dağ- isti*.

q) sözlərin antonimi yaxın deyilsə, çoxmənallıq yox omonimdir. Məs., *ağ – qara, ağ* (böyük mənasında) – *kiçik*.

Dilimizdə *ağ eləmək, aq yalan danışmaq* indi də böyük monasında işlənməkdədir.

Kiçik və qara sözləri yaxın mənali olmadığından *ağ* sözləri omonimdir.

SİNONİMLƏR

Sinonim – yunança – eyni adlanma deməkdir Dildə sinonim- ların əhəmiyyəti böyükdür. Məlumdur ki, anlayışlar müxtəlif mənə çatadıqlarına malik ola bilər.

Belə mənə çalarlıqlarını sinonimlərlə daha dəqiq ifadə etmək, həm fikrin reallaşması, həm də mənənin başqasına çatdırılması cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən məntiqə əsaslanaraq sinonimlərə belə bir tərif verilir ki, mənə eyni, şəkildə müxtəlif olan sözlərə sinonimlər deyilir. Bu fikir yanlışdır. Eyni məzmunə malik olan iki dil vahidi dildə yaşaymaz. Eyni mahiyyəti nə fonem, nə leksəm ola bilər. Belə vahidlər dildə olmuşdur. Bu on əvvəl xalq dilinin formalaşdığı ilkin mərhələdə ola bilər. Çünki xalq dilini əmələ gətirən tayfa dil elementləri ümumxalq dilinə keçərkən ya bir-birinin eyni olmamalıdır, ya da bir-birim inkar etməlidir. Belə ki, bir tayfa *oylaş*, bir tayfa *otur*, bir tayfa *qaxıl* bir tayfa *şöngü*, başqa birisi *çaxıl* və s. şəkildə eyni anlayışı ifadə edir. Xalq dilinə keçərkən bunların hər biri öz yerini ona görə tuta bilər ki, eyni məzmun və mənəyə malik deyildir. Əgər *oturmaq* ilə *qaxılmaq* eyni mənəyə malik olsaydı, biri digərini inkar edərdi. Yəni dildə biri qalardı. Onların hər ikisinin dildə yaşamasının səbəbi budur ki, eyni mənəni müxtəlif iisluhi çalarlıqda ifadə edirlər. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxarıraq olar ki, hər bir dildə yüzlərlə, bəlkə də minlərlə eyni monali söz sinonim ola bilməmiş, bir-birini inkar edərək dildən çıxarmışdır. Dialektlərə nəzər salaq:

Albalı əvəzinə – turşgilas, dəli gilas, nargilə (Ağsu) və acibəhli (Quba).

Qarğıdalı əvəzinə – peyğəmbəri (Bakı), moko (Ordubad), şormaca-buğda (Şamaxı), qorqunde (Zaqatala).

Maya əvəzinə – xamralı (Gəncə, Qarabağ, Ağdam), pasatı (Qax).

Döşokço ovəzino – nalça (Ordubad). *Sürü* əvəzinə – xızan, xıl, umman (Sabirabad).

Tamam ovəzino – eyzən, lül, teyxa, sivit, zir (Naxçıvan, Ordubad).

İçlas ovozino – yığnaq, ortalıx (Qazax), mərəko (Qazax, Qarabağ), kimgə (Zaqatala).

Ağçaqanad əvəzinə – hünü (Qazax, Sabirabad), didtili (Sabirabad, Salyan), miğmiği (Qazax), miğmiğ (Ordubad).

Mıx ovozino – kora (Ağsu), qadax (Salyan, Sabirabad) və s.

Göründüyü kimi, birinci sözlər ədəbi dilimizdə, qalanları isə dialektlərdə eyni mənada işlədilir. Əlbəttə, bunları sinonim hesab etmək olmaz. Çünki birincilər (ədəbi dildəki sözlər) dialektlərdə işlənən həmin sözləri dildən çıxaracaq.

Rus dilində də *огромный*, *крупный*, *великий*, *боьщой*, *великоленный*, *гениальный* və s. sözlər tayfa elementi kırıqı sinonimik cərkə təşkil edir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, sinonimlər eyni anlayışın müxtəlif çalarla ifadəsidir. Bu səbəbdən də məfhumun işarəsi olan bir söz başqa sözlərin (sinonimlərin) yerində işlənə bilər. Belə sözlərə dominant deyilir. Məs., *böyük*, *yekə*, *iri*, *nəhonk*, *zirpi*, *zirhov*, *dahi* və s. sözlərin hamısının ilkin – anlayış mənası *böyük* deməkdir. Ona görə də böyük sözü bu sözlərin hamısının yerində işlənə bilər.

Sinonim sözlərin bir mənə xətti üzrə düzülüşünə sinonimik cərgə deyilir. Sinonimlər, adətən, bir nitq hissəsinə aid olur. Sinonimlər bəzən zaman keçdikcə, dildə gedən dəyişikliklə əlaqədar olaraq, öz xarakterini

və ifadə formalarını dəyişir. Məs., *dinləmək, eşitmək, qulaq asmaq, qulaq kəsilmək* və s.

Sinonimlər leksik və sintaktik olaraq iki qrupa bölünür.

LEKSİK SİNONİMLƏR

Yalnız bir sözdən ibarət olan sinonimlərə leksik sinonimlər deyilir. Leksik sinonimlər isimlərlə, sifətlərlə, qeyri-müəyyən saylarla, fellərlə ifadə edilə bilər.

324

a) isimlərlə:

Bir çürük qoz Qasıma düşməyəcək Ağdaşdan, itirib yol, izi getmiş bütün əhli başdan.

Qaralıb qəlbləri, qanqaradır qart daşdan Ayılıbdır oranın milləti, qurbanın olum.

(*Vahid*).

Dükanda saxlayırdım: əyfun, bəng, tiryək Əyfun içib edərdim hər gündə qeyb idrak.

(*Vahid*)

Göstərmək lazımdır ki, ismi sinonimlər də başqa sinonimlər kimi həmişə biri-digərini əvəz edə bilmir. Məs., *ürək, könül, qəlb, di!* (farsca) bir-birini həmişə əvəz edə bilməz. Fizioloji üzvdən söhbət gedəndə *ürək*, poetik kontekstdə isə *könül, qəlb* işlənməlidir. Məs., *könlüm ağrıyır* demək olmaz.

b) sifətlərlə:

Böyük, yekə, iri, nəhəng, zirpı, zirhov, zorba, yekəpər sözlərinin hər biri öz üslubi məqamında işlənir. Bu sözlərin işlədilməsindən asılı olaraq müəllifin obyektə qarşı modal subyektiv münasibəti aydınlaşır. Məs.,

Kecmişdə Bibihcybətdə atan şıxlıq edərdi,
Tovlardı avam kəndliləri novhə edərdi.
Səndən də atan zırpı idi, lap yekəpərdi.
(Vahid).

Bir zorba qazan, əlli kilo vəzni qazanın,
Çıxsa remezan, canı çıxar molla Zamanın.
(Vahid).

Ümumi keyfiyyət bildirən sinonimlər daha çox işlənir. Məs., yaxşı – qəşəng, qoca – yaşlı və s.

v) Saylarla:

Belə sinonimlər, əsasən, qeyri-müəyyən saylardan əmələ gəlir. Məs.,

Mən meşədə xeyli ağac qırmışam
İstəmişəm, eyməyə, sındırmışam.

Bu yoldan çox adam gedib qayıtmayıb, bala, gəl
getmə (Azərbaycan nağılları), q) Fellərlə:

Feli sinonimlər bir hərəkətin müxtəlif mənə çalarlarını göstərir. Məs., qaçmaq – yüyürmək, yatmaq – yumulmaq, yemək – tıxmaq, uçurmaq – yıxmaq və s.

ÜSLUBİ VƏ VA SİNTAKTİK SİNONİMLƏR

Leksik sinonimlərə nisbətən sintaktik sinonimlik yaranması üçün daha geniş imkan vardır. Çünki sintaktik ifadəlilik və se-mantik mənə sahəsi imkan verir ki, hər hansı bir fikir şəraitindən, üslubi münasibətdən, subyektiv mövqedən asılı olaraq müxtəlif formalarda ifadə edilsin. Burada poetik təşbəhlərin, bədii priyomların da böyük rolu vardır. Məs., hər hansı bir şeyin, məs., alovun göyə yüksəlməsini dirəyə bənzətməklə bədii ədəbiyyatda üslubi sinonimlik yaranır.

Sintaktik sinonimlərdə bütün cümlə sinonim məqamında işlənir. Məs.,

O, mənim qardaşımı öldürmüşdü, mən də onun ağzını torpağa qadadım (*S. Rəhimov*). Daha mən bundan sonra yerlərə lazım olmayacağam! Gəlirəm! Gəlirəm. Bu yerdə Cavadın səsi birdən kəsildi. (*Ə Haqverdiyev*).

Birinci cümlədə *öldürmək* əvəzinə *ağzını torpağa qadamaq*, ikinci cümlədə *səsi kəsilmək* – *ölmək* əvəzinə işlədilmişdir.

Gözlərini əbadi yummaq, dünyasını dəyişmək, dünyadan köçmək, o dünyaya təşrif aparmaq, cəhənnəmə vasil olmaq və s. misallarda ölmək hadisəsi üslubi-sinonimlər şəklində verilmişdir. Xariçi dillərdə də sinonimlər geniş yayılıb.

İngilis dilində: *large - wide splendid, fine* .

Alman dilində: *grob, alt, die frau, Dassueid* (qadın)

Fransız dilində: *grand, puissant, gigantesque*

DUBLETLƏR

Dildəki dubletləri sinonimlərlə və antonimlərlə eyniləşdirmək olmaz. Onlar daha çox sinonimlərə oxşayır, amma onların

eyni deyildir. Məlumdur ki, bəzi terminlər bir neçə elmə aid olur. Dublet termini də bir neçə elmə aiddir. Dublet sözü fransız sözü olub cüt, qoşa deməkdir. Bu anlayış isə müxtəlif sahələrə aiddir. Məs. 1) Hərbdə qoşalüləli silahdan eyni vaxtda atılan güllə; 2) Muzeylərdə saxlanılan eksponatların düzəldilmiş oxşan(rəsm əsərlərinin surəti); 3) Zərgərlikdə bahalı bəzək oşyalarının saxtası; 4) Fizikada atomların spektr xətlərinin ikiyə bölünməsi; 5) Musiqidə eyni kökdə qoşa registr.

Bizi maraqlandıran dilçilikdəki dublet terminidir. Bu termin dilçilikdə də eyni anlayış ifadə edir. Məna və

səs təşkili etibarilə yaxın, mənşə və anlayış etibarilə eyni olan sözlərdən biri digərinin dubleti adlanır. Dilçilikdə dubletlərin bir neçə növü qeyd olunur:

1. Etimoloji dublet. Mənşəcə bir anlayışı ifadə edən müxtəlif dillərin təsirinə məruz qalmış sözlər. Məsələn, *köşk* sözü dilimizə fars dilindən keçmişdir. Eyni söz rus dilinə keçərək киоск şəklini almışdır. Bu sözlərin hər ikisi Azərbaycan dilində işlənərək biri digərinin dubleti olur.

Rus dilində : *волость* - *власть*, *сторона* - *страна*

İngilis dilində : *hostel* - *hotel* - *hospital*

Fransızca : *chose* - *cause* , *natif*- *naif*

2. Variant dubletlər.(Dublet forması). Belə dubletlər fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyədə olur.

a) fonetik səviyyədə. Məs. *döy-döyülü-dögül-degil-dəyil-dəyir*, əsasən - əsasən (vurğunun dəyişməsi ilə) və s.

b) leksik səviyyədə. *Hasar* - *barı*, *kürk* - *şuba*, *aş* - *plov*.

c) morfoloji səviyyədə. *Ədəbiyyatşünas* - *ədəbiyyatçı*, *nainsaf*- *insafsız*.

ç) sintaktik səviyyədə. Sözlərin cümlədəki mövqeyindən və ya sintaktik funksiyasından asılı olaraq yaranmış variantlar. Məs. *ki* sintaktik vəzifəsinə görə həm bağlayıcı, həm də ədat ola bilər. Məs.:

Bir də görürsən ki, olub heyvərə,

Əlli uşaq banladı birdən-birə.

Sən ki bilirsən qara lələşini!

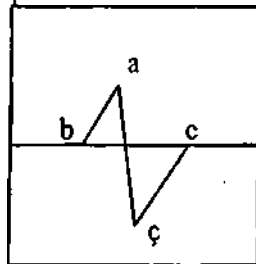
Bu misallarda birinci «ki» bağlayıcı, ikinci «ki» isə ədatdır (cümlənin mənasını qüvvətləndirir).

3. Eyni elmi anlayışı ifadə edən terminlərdən biri.
Məs. dilçilik - linqvistika, dilşünas - dilçi, qolkiper - qapıçı, aeroport - təyyarə meydanı, surət - obraz, mənzərə - peyzaj, final - son, kulminasiya - zirvə və s.

ANTONİMLƏR

Antonim əks ad (anti – onuma) deməkdir. Antonim həyatın özündəki ziddiyyətləri əks etdirmək üçün yaranmışdır. İnsan təfəkküründə əks anlayışlar olduğu kimi, dildə də əkslikləri ifadə etmək üçün sözlər olmalıdır. Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, antonimliklə inkarlığı eyniləşdirmək olmaz. Məs., *yaxşıdır – yaxşı deyil, getmək – getməmək* və s. əks mənə bildirirsə də, onları antonim hesab etmək olmaz. Çünki antonim əks adla (iki sözlə) ifadə edildiyi halda, inkarlıq bir (eyni) sözün müxtəlif formada işlədilməsidir.

Antonimlər eyni mənə xəttinin əks qütblərini təşkil etməlidir. Bu mənada bəzi dərslərdəki «mütləq» və «nisbi» antonim anlayışlarını qeydsiz qəbul etmək olmaz. Bəzən belə hesab edirlər ki, *dağ-dərə* mütləq antonim, *dağ- düz* nisbi antonimdir. Bizə belə gəlir ki, bunlar məntiqdə belə ola bilər. Amma dildəki ifadəsi onların hər ikisinin mütləq antonim hesab etməyi tələb edir. Sxemə baxaq:

Belə çıxır ki, a ilə b mütləq, a ilə c, f ilə ç nisbi antonimlərdir. Əgər diqqətlə fikir versək görürük ki, b və ç nöqtələri hər iki əks

qütb üçün ortaqdır. Başqa bir misal. Əla ilə qeyri-kafi antonim əks qütblərdir, bəs əla ilə kafi? Axı kafi qeyri-kafi ilə əla arasında ortaq təşkil edir. Bu səbəbdən də eyni mənə xəttində paralel mənalar ifadə edən sözləri antonimlər hesab etmək olmaz. Antonimlər leksik və kontekstual olaraq iki qrupa bölünür. Leksik antonimlər daha geniş yayılmışdır. Məsələn:

Enəlim kəndi doğma yurdumuza.

Orada cənnət do var, cəhənnəm do var.

(H. Cavid).

Biz tarixə sığınmadıq,

Dünən vardıq, bu gün varıq.

Biz keçmişə gülək gərək,

Gələcəyə addımladıq.

(B. Vahabzadə)

Bir cahili-bibakdır, heç anlamaz hay-küy, Xalqın qatar isti aşına çünki soyuq su.

(Ə. Vahid).

KONTEKSTUAL ANTONİMLƏR

Leksik antonimlər elə anlayışları ifadə edir ki, onlar bütün məqamlarda və ayrılıqda əks mənalar ifadə edir. Kontekstual antonimlər isə yalnız mətn daxilində antonim funksiyasında çıxış edir. Yəni belə sözlər müəyyən mətn içərisində qarşı- qarşıya qoyulmuş vəziyyətdə antonim olur. Məs., *qan* və *su* sözləri ayrılıqda antonim deyil. Amma *Damanımızdakt qandır, su deyil* (Mayakovski) cümləsindəki qanla su məndaxili antonimlərdir. Və yaxud *aşağı* və *bura* sözləri antonim

məna ifadə etmir. *Bura* sözü *yuxarı* sözünün əvəzinə işlədildikdə mətndaxili antonim yaranır. Məs.,

Varsa aşağı hissədə kər *gazi* *madamlar*,
Pullu, oxumuş, çəkməli, *kastumlu* adamlar.
Burda dəxi var fəhlə, çarıq geymiş avamlar,
Bax hallarına, gəl buradan var, tramvay,
Salma bizi yüz möhnətə zinhar, tramvay!
(*Vahid*).

Əks anlayışlar insan təfəkkürünün bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi, dilin də geniş sahələrini əks etdirir. Dildə əks məna bildirən hər vahidi antonim hesab etmək olmaz. Çünki adından da görüldüyü kimi, antonimlər sözləri əhatə edir. Dildə əks anlayışlar ifadə edən çoxlu *morfemlər* vardır. Məs.,

Azərbaycan dilində: sız – *li*, *dır* – deyil Rus dilində: *ый* – не, *есть* – нет Fars dilində: *əst* – nist, *ba* – bi

Bu *morfem* və ön qoşmalar əks qrammatik *məha* bildirsələr də antonim deyil.

Antonimlər nitq hissələri ilə ifadəsinə görə ismi və feli olaraq iki qrupa bölünür. İsmi antonimlər adlardan ibarət olur. Buraya *isimlərlə*, *sifətlərlə*, *saylarla*, *zərflərlə* ifadə edilən antonimlər daxildir. Feli antonimlər isə yalnız feli sifət və feli bağlamalardan ibarət olur.

a) isimlərlə ifadə olunan antonimlər:

Vaqif, nə çox yan *baş-ayaq* atarsan,
Mənə dersən, nə bu qədər ağlarsan?

Sənin də başında məhəbbət meyli Əgər olsa, *eylər*
əsər ağlarsan-

(*Vidadi*).

Qışda qatıq üçün ağlamaq olmaz,

İnşaallah, gələr hahanağlarsan!

(*Vaqif*)

Nə yaradır ürəyinin yarası,

Bu vaxtadək olmayıbdır çarası.

Uzun illər kəsilməyib arası Samu-səhər,
leyli-nahar ağlarsan.

(*Vaqif*)

b) sifətlərlə ifadə olunmuş antonimlər:

Gədəbəy əhli mənə verməyəcəkdir səsinə

Bunların yox tanıyan yaxşısını, həm pisini.

(*Vahid*).

Pudralanıb üz közü undan da ağ,

Əyri qoyub beretkanı qız sayaq.

Sağrısı enli, şalvarı dar balaq.

Hansı tərəfdəndi, hayandandı bu?

Gör necə bir modabaz oğlandı bu?

(*Vahid*)

Ehsana gələn molla qədimdən demə çoxdur,

İndi bir adam qalmayıb ac, cümləsi toxdur.

(*Vahid*)

İndi nəzakətdən açaq söhbəti,

Bəzi cavanlardan edək qeybəti.

Eyləmöyirlər qocaya hörməti,

Ədəb və hörmət ki ayıb, zad deyil Şəninə layiqsiz
olan ad deyil.

(*Vahid*)

v) saylarla ifadə olunmuş antonimlər: Saylar konkret miqdar bildirdiyi və çoxmənalılıq ifadə edə bilmədiyini üçün antonimlik yaratmaq imkanı zəifdir. Belə ki, konkret rəqəmləri qarşı qarşıya qoymaq olmaz. Hətta bir sayı ki, çox məqamlarda işlədilər bilir, onu yalnız min

sayma qarşı qoymaq olar. Məs., *Min* deyirəm, sən *taresitmirsən*.

Qeyri-müəyyən saylarda isə məhdud dairədə *az-çox* sayları antonimlik yaradır. Məs.,

Fəhlə, mənə bir söylə, nədən hörmətin olsun? Axır nə səbəb sez deməyə qüdrətin olsun?

Əl çək, a bala, dövlətlilərə xidmətin olsun, *Az-çox* sənə verdiklərinə minnətin olsun

(*Sabir*).

q) zərflərlə ifadə edilən antonimlik:

Zaman zərfləri daha çox antonimlik yarada bilir.

Məs.: Gec gəlib, tez öyrənənlordəndir (zərbül məsəl).

Yer zərfləri: *yuxarı-aşağı*, *uzaqda-yaxında* və s. ğ) feli antonimlər dildə geniş yayılmışdır. Sifətlər əlamət və keyfiyyətin əksliklərini bildirdiyi kimi fellərdə də hərəkət əkslikləri mövcuddur: *ağlamaq-gülmək*, *yatmaq-durmaq*, *getmək- gəlmək*, *ölmək-dirilmək*, *atmaq-tutmaq*, *yıxılmaq-durmaq* və s.

Musiqi həm *ağladır*, həm *güldürür* insan olanı Musiqi aləminin özgə fəsahtələri var.

(*Vahid*)

Getmə, bu naz ilə közəlim, bir *dayan* kərüm,

Eşqindən mən yanan kimi, bir sən da yan görüm.

(*Vahid*)

Getmək və *dayanmaq* ayrılıqda antonim ola bildiyi halda, *getməmək* dayanmaq vəziyyətində antonim deyil. Antonim fellər əks mənada həm də müstəqil söz kimi eyni qrammatik formada çıxış edir. Məs.:

Ey yıxan könlüm evin, indi gəl abad eylə,

Daimi eyləmə viranə bu qəmxanəsini.

(*Vahid*)

Feli sifətlərlə də antonimlik yaratmaq mümkündür.
Məs.:

Elə bil yol çəkir onun gözləri Fəqət nə galaiLvar,
nə do bir gedən.

(S. Vurğun).

Burada feli sifətlər substantivləşmişdir.

332

LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏKİ SÖZLƏRİN ÜSLUBİ LAYLARI

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər heç bir mənə köçürməsi olmadan üslubi ifadəliliyinə görə laylara bölünür. Bu layların sərhədi həm nisbi, həm də mütləq şəkildə başa düşülməlidir. Nisbi şəkildə layın başa düşülməsi ona görədir ki, bu laylar arasında qəti sədd qoymaq olmaz. Bir laydan bir söz başqa birinə keçə bilər. Amma başqa laydan gələn sözlər dərhal özünü hiss etdirir. Bu işə layların müstəqilliyinin ilkin şərtidir Əgər dilin lüğət tərkibini bir dairəyə bənzətsən oradakı üslubi laylaşmanı aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

Üslubi layı belə qəbul etsək, onda təsdiq etmək asandır ki, laylaşmanın ən yüksək pilləsini poetik lay təşkil edir. Poe- tizmlər adi danışqda işlənmir. Yalnız

şer, sənət üslubunda həmin sözlərdən istifadə edilir. Hətta «sevmək» sözü poetik laya aid olduğu üçün «istəmək» sözü ilə əvəz edilərək danışıqda işlədilir. *Eşq, aşiq, moşuq, moşuqə, canan, dilbor, viisəlvə* s. kimi sözlər poetizmlərdir.

Ey xoş ol günlər ki, mən həmrəz idim canan ilə,
Ncməti-voslin görüb nazın çəkərdim can ilə.

(Füzuli).

Yeri gəlmişkən, demək lazımdır ki, poetik üslubu şərtləndirən cəhətlər içərisində poetizmlər vəzn və qafiyədən daha

vacibdir. Hər cür vəzn və qafiyə poetik sözlərsiz poeziya yarada bilməz, Məs.,

Görünür buludlar göydə şor kimi,

Qızarır dan yeri pomidor kimi.

Vəzn, qafiyə, təşbeh və daxili bölgü olsa belə poetizmlər olmadığı üçün bu misallara şer demək olmaz.

TERMINLƏR

Terminlər yalnız dilin lüğət tərkibində olub, fonda çox nadir hallarda keçir. Terminləri adi ümumişlək sözlərdən fərqləndirmək lazımdır. Əvvələn, terminlərin, işlənmə dairəsi çox məhduddur. Onlar yalnız elmin bu və ya digər sahəsində işlədilir. Hər bir elmin öz terminləri olmalıdır. Bu terminləri yalnız həmin elm sahəsi ilə bağlı olan adamlar başa düşür. Məs., mübtada, xəbər, omonim, paradigma və s. dilçiliyin; təşbeh, istiarə, vəzn, qafiyə, tərkibbənd, taziyanə və s. ədəbiyyatşünaslığın; leytmotiv, lad, mayə, zəngülə, balıqəbutər, ayaq, nəva, busəlik, zəminxərə və s. musiqişünaslığın, palpasiya, perkusiya, sirroz, infarkt və s. tibb elminin işlətdiyi terminlərdir.

Bu sözlər – terminlər adi danışıqda başa düşülmür. Bunları işlətdikdə dildə ağırlıq yaranır. Təkcə ədəbi dilin elmi üslubunda terminlərdən istifadə edilir.

Terminləri adi sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların funksiyasıdır. Rerezentativ funksiya terminlərin əsas funksiyasıdır. Bu funksiya tələp edir ki, terminlər aid olduğu anlayışı dəqiq, birmənalı və müstəqim şəkildə ifadə etsin. Buna görə də terminlərdə çoxmənalılığa yol vermək olmaz. Onların köçürmə, üslubi mənalara əlverişli olmaz.

Bəzən terminlərə ortaq olmaq da mümkündür. Yəni eyni

terminə iki və daha çox elm istifadə edə bilər. Məs., *akkumulyasiya* funksiyası, *tembr*, *tezlik*, *amplituda* və s.

hom fizikanın, *hom* də dilçiliyin işlətdiyi terminlərdir. Ortaq terminlər elmlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində meydana gəlir. Buna görə də dilçilikdə ədəbiyyatşünaslığın, tarixin, məntiqin, fəlsəfənin, riyaziyyatın, tibbin və s. elmlərin işlətdiyi terminlərə rast gəlirik. Bu elmlərin işlətdiyi terminləri dilçilik əsasında olduğu şəkildə və həmin funksiyaya uyğun işlədir.

Bəzən isə termin öz mənası ilə əlaqədar olaraq iki elm üçün ortaq şəkildə işlənir. Məs., *qoşma* həm dilçilikdə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda işlədilir. Dilçilikdə dil vahidləri qoşulduğu, sonra əlavə edildiyi üçün, ədəbiyyatşünaslıqda isə *şer* növü olaraq qoşulduğu üçün işlədilmiş, sonra hər bəndi dörd misradan ibarət *şer* növünə deyilmişdir.

Hər bir dilin elmi terminlər sisteminin

(terminologiyasının) yaradılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu və ya digər dildə elmi əsərlərin yaradılması, elmi anlayışların terminlərlə ifadəsindən asılıdır. Hər bir dildə termin yaratmanın iki bazası vardır. Bu mənbələrin (bazaların) birinin naqis cəhəti digərinin üstün cəhətidir və əksinə, birinin müsbət cəhəti başqasının çatışmayan cəhətidir. Əgər bir dilin terminoloji sistemini yaratmaq üçün yalnız lüğət fondundan istifadə edilsə, birinci, lüğət fondunda elmi anlayışları ifadə etmək üçün sözlər azlıq edər və ya tapılmaz, ikinci, milli elm dünya elmi standartı səviyyəsindən aşağı düşər.

Əgər standart – alınma – beynəlxalq terminlərdən istifadə edib, ana dili materialına məhəl qoymasın, onda elmi dil elə ağırlaşar ki, başa düşmək çətin olar. Ona görə də hər iki bazadan düşüncəli şəkildə istifadə etmək lazımdır.

Terminologiya yaratmaq, onu sistemləşdirmək elmi problemdir. Buna görə də o, dövlət səviyyəsində idarə edilir.

Terminlərdə bəzən sinonimliyə yol verilir. Bu da milli ilə beynəlmillərin yanaşı işlənməsi nəticəsində baş verir. Məs.,

dilçilikdə: səs düşümü – eliziya, səs artımı – proteza.

Ədəbiyyatşünaslıqda: surət – personaj, mənzərə – peyzaj.

tibb elmində: meningit – sərsəm, paralic – iflic və s.

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, başqa dillərə nisbətən Azərbaycan dilində terminologiya problemi daha kəskin olmuş, çox vaxt yanlış təsirlərə məruz qalmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, milli dilimizin

terminologiya problemi 20-ci illərdə meydana çıxmışdır. Azərbaycan tədqiq-təəbbö cəmiyyəti nəzdində istilax-terminoloji komitəsi yaradılmışdır. Bu komitə o vaxtlar çox faydalı işlər görmüşdür. Amma buna baxmayaraq, termin yaradıcılığında milli dilimizə deyil ərəb və fars dillərinə üstünlük verilmişdir. Məs. bucaq – zaviyə, xüsusi isim – ismi-xas, əvəzlik – zəmir, say – ismi-tədad və s. kimi adlandırılmışdır.

ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

Lüğət tərkibində ən geniş sahəni ümumişlək sözlər tutur. İşlənmə dairəsində təsəvvür etsək, belə sözlərin üslubi layın ən böyük sahəsini tutduğunu asanlıqla təsəvvür etmək olar. Ümumişlək sözlər, əsasən, lüğət fondundan keçmiş sözlər olub hamı tərəfindən başa düşülür və işlədilir. Belə sözlərdə ekspressivlik nisbətən az olur. Hətta yalnız belə sözlər əsasında şer də yazmaq olmaz, ümumişlək sözlər nominativ mənada işlədilir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, ümumişlək leksika poeziyada və ya nəsrə iştirak etmir. Bu yanlış fikir olardı. Əslində bütün fikirlər belə sözlər əsasında formalaşır. Poetizmlər və başqa üslubi layın vahidləri fikrin poetik, ədəbi- elmi, vulqar və s. üslubi niyyətini reallaşdırır. Məs.,

Bu torpağın hər daşında bir igidin adı var Qoy kəsməsin ayağını bu dağlardan ilk bahar.

(S. Vurğun).

Şərdə bu, torpaq, daş, ad, var, dağ, bahar və s. ümumişlək sözlərdir, hamı tərəfindən işlədilərək başa düşülür. İstər söz olsun, istər söz birləşməsi adi ümumişlək söz ilə poetik söz arasındakı poetik-estetik-ekspressivlik dərhal hiss olunur. Məs.,

müqayisə üçün keçi buynuzu – hicran əzabı, qarpız qabığı- vüsal həsrəti, qoz ağacı – sevgi şərbəti və s. birləşmələrə müraciət edək. Birincilər adi (estetik ekspressivliyi zəif), ikincilər isə poetik-ekspressiv söz birləşmələridir.

TABU

«Tabu» – Polineziya sözüdür. Böyük okean adalarında yaşayan yerli əhalinin dilində işlənmiş və əslində «qadağan» deməkdir. Bu qadağanlar müxtəlif ola bilər: müəyyən neyvanı ovlamaq, müəyyən bitkini yemək, ağaca toxunmaq və s. Belə qadağan, sözlərə də tətbiq edilir. Bu və ya digər sözün tələffüz edilməsi qadağan edildikdə həmin hadisə dilçilikdə tabu adlanır».¹

Tabu – aadağan edilmiş sözlərdir. Bəzən bunu qeyri-sensor sözlərlə də eyniləşdirirlər. Tabu uslubi səviyyədən və işlənmə sahəsindən asılıdır. Dildə elə səviyyə (danışanların aşağı səviyyəsi) vardır ki, orada heç bir tabu yoxdur. Yəni hər cür söz işlədilir. Bu, hətta vulqar sözlərə də aiddir. Tabu cəmiyyətdə geniş yayılmış anlayışdır. Buna hüquqi, əxlaqi, etnoqrafik və dilçilik mövqelərindən yanaşmaq olar.

Tabuya hüquqi mövqedən yanaşma hələ dildə və məişətdə tabu anlayışı meydana gəlməmişdən-cəmiyyət bu və ya digər hərəkəti qadağan hesab etmişdir. Hələ qəbilə dövründə başqasının sahəsinə girmək, onlar ilə əlaqədə olmaq, başqa qəbilənin adından istifadə etmək, əmlakına toxunmaq tabu – qadağan idi. Sonralar bu

¹ Z.Verdicva, F.Ağayeva, M.Adilov. «Azərbaycan dilinin semsiologiyası», Bakı, «Maarif», 1979. səh. 42.

anlayış həm genişləndi, həm də konkretləşdi. Müasir dövrdə hüquqi tabu artıq konkret mənə daşır. Hətta hüquqi tabu hərəkətə deyil, danışığa da aiddir. Məs., dövlət əleyhinə, dövlət başçısı əleyhinə və müəyyən sirləri danışmaq olmaz.

Dövlət kəşfiyyat işlərində hər sözü danışmaq olmaz. Orada çox şey üstüörtülü şəkildə, çox vaxt ixtisarla verilir. Kəşfiyyatçı özü onu başa düşməlidir. Yazanda isə ixtisarı, fasiləni üç nöqtə əvəz edir. Musa Qoçayevin «Maye qızıl» romanında iki kəşfiyyatçı bir-biri ilə məhz bu üsdubda danışır:

«Corc onu bir az da təriflədi, özü do ustalıqla, astalıqla:

- Narahatlığınızı hiss edirəm, şef... Ağıllı adamlar narahat olurlar.

- Doğrudur, Corc, doğrudur. – Bu tərif Boylun canına yağ kimi yayıldı, – həmin dəqiq məlumatlarda göstərilir ki, Raysex işdən qovulmuş bir nəfər çəkisti guya ələ alıb, özü do pul ilə... Bu, məni çox narahat edir... hələlik özü bir şey yazmır... amma... çəkist, pul... nə isə... inana bilmirəm... Ola bilsin ki, ... dilim do tutmur... ola bilsin ki, çəkistlər onu Raysex dəstəsinə yeritmişlər».

Hərbi sirlər də hüquqi tabu hesab ediliç. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək qadağandır. Buna görə də «N» horfi ilə hərbi hissəyə işarə edilir.

Əxlaqi tabu. Əxlaqi tabunun hərəkət və ünsiyyət prosesindəki təzahür formaları vardır. Əxlaqi tabunun hərəkət forması əsasən hüquqi, etnoqrafik tabularla əlaqədardır. Ünsiyyət forması isə daha çox dildə təzahür edir. Məs., əxlaq normalarına görə heç kəs uzaq

məsafədən durub qadın adını ucadan çağırılmamalıdır. Və yaxud qadın cinsindən olanların adını kişilər arasında çəkmək düzgün sayılmır. Məs., A. Şaiqin «Məktub yetişmədi» hekayəsinə baxaq:

Mirzə məktubu yazandan sonra Qurbandan soruşur: – Məktub kimə çatacaq? – Yaz ki, çatacaq Qurbanın uşaqlarının anasına.

Keçmiş əxlaq normalarına görə kişi öz uşaqlarının adlarını da böyüklərin yanında deyə bilməzdi; nökərinizdir, arvadını isə filankəsin qızı deyə adlandırardı.

Bədii ədəbiyyatda da belə idi. Məs., A. Bakıxanov «Kitabi Əsgəriyyə» adlı əsərində qadın adı işlətməyib ki, hansı qızın adını çəksə, atası gəlib mərəkə salar ki, niyə mənim qızımın adını çəkmisən? Buna görə də əsərin qəhrəmanı mərsiyəxan qızı adlanır.

Dediklərimizə Ə. Haqverdiyevin «Xəyalat» pyesindəki bir epizodla yekun vurmaq olar. Hətəmxan ağa Mirzə Fətəli ilə dalaşır ki, :

«Hələ bunlar hamısı bir kənara, sən mənim özümü məsxərəyə qoyubsan, bu heç, bu övrət-uşaqla nə işin var? Sən özün hərçənd müsəlmanlıqdan kənar bir adamsan, amma yenə na qədər olsa, sən qanın müsəlman qanıdır. Heç sənə müsəlmanın ismətinə toxunmaq yaraşarmı? Qardaş, niyə mənim övrətimin, qızımın adım camaat bilsin? Eyb olsun səninçün, eyb olsun!»

Şərqlə xalqlarında belə bir adət var. Cavan gəlin valideynlərinin yanında ərinin adını çəkməməlidir. Bu, həm əxlaqi, həm də etnoqrafik tabudur.

VULQARİZMLƏR

»Vulqar sözlər ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir. Onlar adəbsiz sözləri bəzən söyüş və qarğışları əhatə edir. Vulqar sözlər tabunun bir növüdür. Vulqar sözlər dilin on aşağı üslubi layını təşkil edir. Əgər poetizmlər nitqi gözəlləşdirsə, vulqar sözlər nitqi mənasızlığa düşürür, zibilləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, vulqar sözlər poetizmlərdən daha təsirlidir. Çünki insana tərifdən daha çox söyüş və ya ədəbsiz söz təsir edir. Vulqar sözlər dildə ağızdan-ağıza keçərək yaşayır. Əslində onlar lüğətlərdə verilmir

Ədəbi dildə vulqar sözlərin bəzisi, mənaca məqbul görülməni işlədilir. Onlar müəllif dilində deyil, bədii surətin daxili aləmini açmaq üçün işlədilir, Məs., C. Cabbarlının «Oqtay Eloğlu» pyesindəki Hacı Zamanın dilindən eşitdiyimiz vulqar sözlər onun xarakterini müəyyənləşdirməyə kömək edir. «Hacı Zaman: - hanı hanı o? Bəs son qız olasan... hanı o küçüyün balası?... Mənim qızım teatrlara, oyunbazxanalara getsin? Xalq mənə tənə vursun, itin balası, it! Dağıdaram beynini... Şeytan kimi girdin beynimə, filankəsin qızı oxudu filan oldu... fit, fit, fit, fit götürdü iki kəssəlti da soxdu mənim evimə ki, bunlar da ona tərbiyə versin... Bunların hamısının səbəbi sənən, mürtədin qızı, mürtəd».

Yazıda vulqar sözləri işlətməmək üçün bəzən üç nöqtədən istifadə edirlər. Məsələn:

Şagird Zülfəli: Uçtel, Əsədin nənəsi əlində ağ şey söyo-söya gəlir.

U ç i t e I: Rədd ol!

Şaban nənə: Hanı mənim balam? Bunu niyə burda dustax eləmişən? A sənin atan-anan tünbətün düşsün! A səni uşkol aşdığın yerdə quruyub daşa dönəydin! A səni

belə əkib doğanuvun atasına nəhlət (Əsədə) Bala, dur gedək!

Uçitel (acıqlı yeriyr qabağa): Olmaz, o gedə bilməz, son özün burdan rədd ol.

Şaban nənə: Ədə, buna bax ey! Məni hələ qovmağına bax ey! Ay sənın belə!... (C *Mdmmədquluzadə*).

Və yaxud, M. F. Axundovun «Xirs quldurbasan» əsərində:

Oruc: Mənciyəz... yeyərəm! Mənim nəyimə gərəkdir adsan!

EVFEMİZMLƏR

Evfemizm yunan sözü olub «eu» yaxşı, «pheme» danışıram oeməkdir. Termin olaraq evfemizm yaxşı danışmaq, hər hansı bir sərt mənəni yumşaltmaq, onu vulqar çalardan xilas etmək deməkdir. Əgər ümumiyyətlə, dilin ədəblik mövqeyindən yanaşsaq, vulqarizmlər – tabular – evfemizmlər xettini asan müəyyənləşdirmək olar. Yəni ədəbi dil formalaşmağa başladığı ilkin mərhələdə onda çoxlu vulqar söz və ifadələr olmuş, sonra vulqar sözlərin işlədilməsi məqbul görülməmiş (mədəniyyətin təsiri ilə), sonra isə evfemizmlər yaranmışdır. Müasir mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dildə çoxlu evfemizmlər yaranır. Məs., *yox əvəzinə xeyr, yalandır əvəzinə düz deyil, Həqiqətə uyğun deyil, xoş getdin əvəzinə xoş gəldin* və s. hətta *ölüm* sözünün əvəzinə *həyat* sözü müxtəlif formalarda işlədilir. Məs

Sara Mənim üçün *no* qorxursan, atam qocalmışdı, onsuz da həyatına çox qalmamışdı. Atam ölübse, sənın canın sağ olsun, indi mənim ümidim bircə sənsən

Bəhram: Doğrudur, Sara, ustad-xilqət səni mənim üçün, məni sənin üçün xəlv eləmişdir (*C. Cabbarlı*).

Burada *ölmək* əvəzinə *həyatına az qalmaq* allah əvəzinə *ustad-xilqət* sözləri evfemizm məqamında işlədilmişdi.

Dildə sinonim söz və ifadələrin çoxu evfemizmlər yaratmaq üçün yaşayır Məs., *gəlmək – buyurmaq, təşrif gətirmək; demək – ərz etmək, buyurmaq, fərmayış etmək, getmək – təşrif aparmaq, yola düşmək və s.*

Rus dilində *в положении* – *временная* əvəzinə işlədilir.

DISFEMİZMLƏR

Disfemizmlər evfemizin əksi kimi yaranmışdır. Əslində *distemizmlər* tabu olsa da, mənanı sərt, kobud, *mənfi* mənada, *təsirli* ifadə etmək deməkdir. Disfemizmlərdə *üslubi modallıq*, *subyektiv münasibət*, daha *güclü* olur. Məs., *cəhənnəmə vasil olmaq* (*ölmək əvəzinə*), *rədd olmaq* (*getmək əvəzinə*), *çohənnəmə itilmək* (*getmək əvəzinə*).

Disfemizmləri sinonimik cərgədə do axtarmaq olar. Sinonim sözlərlə ifadə edilən məna cərgəsinin *dominantı* *neytral* götürərək evfemizmləri sağda, disfemizmləri solda təsəvvür etmək olar. Məs., *rəhmətə getmək, ömrünü bağışlamaq – ötmək – cəhənnəmə vasil olmaq; getmək* sözünün evfemist və disfemizmistik cərgəsinə baxaq: *təşrif aparmaq, hüzurə varid olmaq – getmək – bayıra basmaq, itilib getmək*.

Bu söz və ifadələr bədii dildə daha çox işlədilir. Məs.,

Mir Bağır ağa: Şeyx Nəsrullah adam yeyən deyil ki! İstəyirsiz mən bu saat gedim. (*C. Məmmədquluzadə*).

Məşədi Oruc (oxuyur); Şeyx cənablarının qəsdini bizim şəhərimizdə bir gün qalıb və əhli qəbur-ziyarətinə müşərrəf olub sonra yola düşməkdir... (C. Məmmədquluzadə).

Bir bu qədər danışdığın girmədi heç də kəlləmə.

Fikrini tazələşdirib dünki sözü bu gün demə.

Çadra içində qalmadan qızlar usandı, ay xala,

Bas bayıra, sənün yerin təkyə, filandı, ay xala!

(Vahid)

Misallardakı *yola düşmək* evfemizm, *getmək* adi – neytral söz, *bayıra bas* isə disfemizmdir.

JARQONLAR

Bir və ya bir neçə dil materialı əsasında düzəldilən fikri başqalarından gizlətmək üçün istifadə edilən süni ünsiyyət vasitəsi jarqon adlanır Jarqon müəyyən qrup tərəfindən düzəldilir və onlar tərəfindən də başa düşülür. Jarqonlarla danışmaq və ya jarqonizmləri işlətmək bir necə mənə^dlə ola bilər:

1)öz çirkin, qorxulu fikirlərini başqalarından gizlətmək üçün (cəmiyyət içində);

2)üstüörtülü jarqonlarla bir-birini başa salmaq – nəyi isə anlatmaq üçün (həbsxanalarda);

3)süni surətdə başqalarından ayrılmaq üçün (aristokratlıq nümayiş etdirmək üçün).

Jarqonlarla ictimai dialektləri eyniləşdirdikdə onların işlənmə dairəsi genişlənmiş olur. Məs., hərbi jarqon, dənizçi jarqonu, oğru jarqonu, dəftərxana jarqonu, idmançı jarqonu, dini- ruhani jarqon, aristokratiya jarqonu və s

Amma jarqonlarla ictimai dialektik arasında tam bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün olmazdı. Belə ki,

jarqonların başqaları tərəfindən başa düşülməməsi jarqon yaradanların əsas məqsədi olduğu halda, ictimai dialektlərin başa düşülməməsi və ya çətin anlaşılması konkret mövzudan, ixtisasın xüsusiyyətindən asılıdır. İctimai dialektlərin nümayəndələri öz fikirlərini gizlətməyi qarşılıqlarına məqsəd qoymurlar. Bundan əlavə, jarqonlarda ədəbi dil **nanunları** Dozular.

Atanda sozunü canlılar *ayıq ol səni axtarırlar, gəldilər və* s. mənasında işlədirlər. Burada ədəbi dil qanunu pozulmuşdur. Söz **mənaca** öz yerində işlədilməmişdir.

İctimai dialektlər isə ədəbi dilə daha yaxındır. Jarqonları arqotizmlərdən də fərqləndirmək lazımdır. Jarqonlar vulqar mənada da işlənə bildiyi halda, arqo vulqar mənalar daşımır. Bundan əlavə, jarqonları işlədənlər tabu kimi onları müəyyən mənada gizli-məxfi saxlayırlar. Arqo isə dildə qeyri-normal heç nə yaratmayıb, təkcə konkret bir zümrə tərəfindən başa düşülür. Məs., tələbələrin işlətdiyi «*quyruq*» – kəsir – akademik borc, müəllimlərin işlətdiyi «*pəncərə*» (birinci və üçüncü dərs arasındakı boş vaxt) sözləri arqoya misal ola bilər Bu sözlərdə heç bir mənfi anlayış yoxdur. Amma təkcə müəyyən qrup tərəfindən anlaşılır. Jarqonlar isə müxtəlif zümrənin şərti olaraq işlətdiyi elə sözlərdir ki, onlar xalq dilində müstəqim mənada işləndiyi halda, jarqon səviyyəsinə keçdikdə süni şəkildə mənalandırılır. Məs., qurd (pul), əriştəsinə kəsmək (tutmaq), işini bitirmək (öldürmək), şestorka (satqın), yalançı, horiiuuək, (aldatmaq), ütmək (soymaq), başını qırmaq (aldadıb pulunu almaq), sulamaq uçırimdig, səkkiz qramlıq (güllə).

Musa Qocayevin «Maye qızıl» əsərində bir nəfər cani ilə günahsız bir adam arasında söhbət bu cəhətdən maraqlıdır. «Cavan qaraltı hirsli halda əlini qaldırıb endirdi:

Sən dedin mən də inandım? Mənim anam on ildir, ki, ölüb... Bəsdir uydurdun...

Üç min manatı aldığına görə onsuz da hökumətə düşmənsən. Bunun üçün alınına səkkiz qramlığı vurmağa əsas vardır.

- Səhv etmişəm, qaytararam... ÇK-ya, milisə gedərəm.

- Yaxşı, yaxşı, ağlama... görürəm qorxaqsan. Mən deyən deyilsən, Pulu da sənə halal edirəm. Zəhərin olsun, xərclə. Əyləş, məni burda gözlə. Yanğın düşəndə bir yana qaçma... yoxsa, özündən küs. Yerini dəyiyəndə də olsan tapacağam. Mən sənə çatmamış getsən, öldürüləcəksən. Harda olsan tapıb, – o , əlini boğazına çəkdi – işini bitirəcəyəm».

Keçmişdə aristokratiya «qara camaatdan» seçilmək üçün özünə müxtəlif söz və danışiq tərzini seçdiyi kimi, ruhanilər də özlərini «avam xalq»dan ayırmaq üçün xüsusi jarqonlardan istifadə edirlər. Məs., dari-fəna, dari-bəqa, tövbə, xəvfi- cəhənnom kimi sözləri işlətməklə və ya onları geniş bir anlayışın əvəzində işlətməklə jarqon yaradırdılar.

Jarqonizmlərdən danışanda, varvarizmləri də unutmaq olmaz. Aristokrat təbəqə yuxanda dediyimiz kimi, öz dilindəki materialları anlaşılmaz etdiyi kimi, başqa dildən də sözləri alaraq öz nitqində işlədir. Bu halda varvarizm meydana gəlir. Məs.,

Şeyx Nəsrullah: ...Sizin dünyanız ibarətdir altı cür

ləzzətdən: mətəm, məşrub, məlbus, mənkuh, mərkub və məşmum, vəssalam! (C. M.)... o ki qaldı mənkuhatm müəzzəm faydaları, buradp mətləb bir az tuldur (bir az sakit olub yavaşca deyir) sudməndtər daruyi ki, cərəb xarxari-şahidan külüzarra furu minişanəd, əmri təzvin nikahi-mitəəst (C. M.).

Misalda Şeyxin nitqinin birinci hissəsi varvarizm, ikinci hissəsi isə jarqondur.

LORU SÖZLƏR

Loru sözlər elmi ədəbi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan sözlərdir. Onlar bədii üslubda və danışıq dilində işlədilir. Əslində heç bir vulqarlıq ifadə etməsə belə, onların elmi üslubda, ümumiyyətlə, ədəbi dildə işlədilməsi müsbət sayıla bilməz.

Məs., *gop*, *goplamaq*, *gopamaq*, *nallamaq* (vurmaq mənasında, *zollamaq*, *lələş*, *kalan*, *güpəmək*. Bunlar xalq danışıq dilində geniş yayılmışdır: İstəyirsən yenə bir töhməti güpəsinlər qabırğana? Sən ki bilirsən qara lələşini? Deyirlər Yusifin oğlu kalan yerdən evlənib və s

VI FƏSİL

QRAMMATİKA

Qrammatika termini yunanca *gramma* sözündən olub, hərf, yazı, savad mənasını verir. Qrammatika uzun müddət dil haqqında bilik, elm kimi başa düşülmüş və dilçilik elmini bütövlükdə əhatə etmişdir. Buna görə də dilçilik sözünün sinonimi olmuşdur. Müasir dövrdə isə qrammatika dilin konstruktiv səviyyəsini öyrənən dilçilik sahəsi olub, söz formalarından, onların dəyişmə və birləşmə qanunlarından, cümlə tərtibi məsələlərindən

bəhs edir.

Müasir mənada qrammatika dilin qrammatik quruluşu haqqında elm sahəsi kimi başa düşülür.

Məlumdur ki, hər hansı bir dilin müstəqilliyinin əsas şərti onun özünəməxsus qrammatik quruluşunun olmasıdır. Əgər oir dil müstəqil qrammatik quruluşa malik deyilsə, onu müstəqil dil do hesab etmək olmaz. Müxtəlif dialektlər məhz mütləq qrammatik həddə yüksəldikdən sonra müstəqilləşir. Bir çox dialektlər mütləq qrammatik həddə yüksələ bilmədiyi üçün ölüb sıradan çıxır. Mütləq qrammatik həddə yüksələ bilən dialekt özünün qrammatik quruluşunu da formalaşdırır.

Qrammatik quruluş nədir? Dilin qrammatikası ilə qrammatik quruluş arasındakı əlaqə nədən ibarətdir?

Qrammatik quruluş obyektiv olub, heç bir subyektin təsirinə məruz qalmır. O yalnız dilin ümumi qanunları əsasında inkişaf edir və dəyişir.

Qrammatik quruluş sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin birləşmə, tərtib edilmə qanunlarının məcmusudur.

Sözün quruluş ünsürlərinin, hər bir qramem, sözlərin birləşmə üsulu, cümlələrin tərtib edilmə qanunları dilin qrammatik quruluşunun məhsuludur. Qrammatik quruluş dilin özü- formalaşdığı gündən formalaşır. Buna görə də qohum dillərin qrammatik quruluşu eyni olur. Belə ki, aqqlütinativ dillərlə flektiv dillərin qrammatik quruluşu arasında mühüm fərqlər vardır. Dillərin təsnifindəki əsas prinsiplərdən biri də

qrammatik quruluş, qrammatik tipdir. Məs., Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu rus və başqa Hind-Avropa dillərindən fərqlənir. Belə ki, Azərbaycan

dilində prefikslər yoxdur, suffikslər inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilində olan bütün prefikslər alınma olub, alınma sözlərin də tərkibində işlənir, *h, bi, na, anti, a* və s. sözləri dilimiz üçün səciyyəvi deyil. (Buna görə də dildən çıxır).

Sintaktik səviyyədə sözlərin birləşməsi üsulunu götürsək, hər hansı söz birləşməsi və cümlə üzvlərinin məntiqi və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi dilin qrammatik quruluşuna əsaslanacaq. Məs., «Bakı şəhər metropolitenindən istifadə edilməsi qaydaları» mürəkkəb söz birləşməsinin müxtəlif sistemli dillərdə qurulmasına nəzər salaq.

Azərbaycan dilində: Bakı şəhər metropolitenindən istifadə edilməsi qaydaları.

Rus dilində: Правила пользования метрополитеном города Баку.

Fars dilində: Qovaid-e-estefadokərdane əz metropolitenc- şəhri-Baku.

İngiliscə: The rules of wage of Baku metropoliten.

Almanca: Die Regel der Benur zung Bakuer stadt untergrundbohn.

Fransızca: Reqe de Utilizasiyondü metro döla weli dö Baku.

Göründüyü kimi, sözlərin birləşmə daxilindəki yeri bir-birinə nəinki uyğun gəlmir, qohum olmayan dillərdə, hətta bir-birinin əksini təşkil edir. Rus və fars dilləri yaxın olduğu halda, Azərbaycan dili ilə tam əks vəziyyətdədir. İngilis və alman dillərinin qrammatik quruluşu qohum olduğundan sözlərin birləşmə üsulu da eynidir.

Deməli, dilin qrammatik quruluşu dil

müstəqilləşdiyi gündən formalaşmış əsrlərlə inkişaf edir, öz daxili qanunları əsasında dəyişir. Dilin qrammatik quruluşunda da dəyişiklik və təkmilləşmə gedir. Amma bu, quruluş elementləri olan morfoloqiyələrə – qrammatik məna daşıyan kateqorial formalara aiddir. Məs., Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda dəyişiklik dedikdə dilin konstruktiv səviyyəsində deyil, kateqoriya-məna səviyyəsində gedən dəyişiklik nəzərdə tutulur. Yəni tarixi inkişaf, qrammatik konstruksiyasını deyil, məna ifadə edən formaların dəyişməsi və təkmilləşməsidir.

Qrammatika isə dilin qrammatik quruluşunu öyrənən elmdir. Qrammatika, bəzilərinin düşündüyü kimi, dilə qanunlar tərtib edib vermir, əksinə oradakı qanun və kateqoriyaları ümumiləşdirib, dilin özünə qaytarır. Qrammatikanın ən başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, yalnız aid olduğu dilin qrammatik quruluşundan çıxış edir. Bir dilin qrammatikasını başqasının qrammatik quruluşu əsasında yazmaq olmaz. Bir halda ki, qrammatika qrammatik quruluşa tabedir, onun qanun və kateqoriyalarından çıxış edir, onda qətiyyətlə demək olar ki, birinci obyektiv, ikinci subyektiv təsirə məruz qalandır. Başqa sözlə, qrammatika bir elm sahəsi olaraq alimin mövqeyindən asılıdır. Hər hansı bir dilin qrammatik quruluşu dilçi alimlər tərəfindən düzgün və ya səhv tədqiq edilsin, fərqi yoxdur. O, obyektiv şəkildə inkişaf edir. Məs., vaxtilə Azərbaycan dilçiliyində mübtədani ikinci dərəcəli üzv qəbul edirdilər. Bundan qrammatik quruluş deyil, qrammatika zərər çəkirdi. Çünki mübtədalar obyektiv olaraq Azərbaycan dilində mövcud idi və yaşayıb inkişaf

edirdi. Amma qrammatikada bu məsələ düzgün şərh edilmədiyindən elmi mübtədə anlayışı dilçiliyimizdə öz yerini tapa bilmirdi.

Başqa bir misal. Vaxtilə feli sifət və ya feli bağlama tərkibləri türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində rus dilçiliyinin təsiri altında budaq cümlə hesab edilirdi. Yenə də dilimizin qrammatik quruluşunda nə həmin tərkiblər, nə də təyin və zərflik budaq cümləsinə xələl gəlirdi. Təkcə dilçiliyimizdə – qrammatikada yanlışlıqlar baş verirdi.

Dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu və ya digər dil ünsürü – qramem qrammatikada ya düzgün, ya da səhv qiymətləndirilməsindən asılı olmayaraq, onlar öz qanunları daxilində inkişaf edir. Buradan, hətta belə bir nəticəyə də gəlmək olar ki, dilin qrammatikası, yazılıb yazılmaması həmin dilin qrammatik quruluşunun inkişafına o qədər də təsir etmir. Doğrudur, ədəbi dilin normalarını müəyyənləşdirən qrammatika qrammatik quruluşda sabitləşmə prosesinə kömək edir. Amma bunu dil inkişafının bütün dövrlərinə aid etmək olmaz. Digər

tərofdon, dilin qrammatik quruluşu inkişaf edib formalaşmasa, onun qrammatikasını da yazmaq olmaz. Qrammatik quruluşu tam formalaşmamış dil üçün tərtib cdilon qrammatikalarda qanun və kateqoriyaları ümumiləşdirmək onlara tərif vermək çox çətin olar. Bundan olavə, belə qrammatikalarda çoxlu istisnalar meydana gələr ki, bu da qrammatika üçün böyük çatışmazlıqdır. Məs., tosovvür edək ki, Azərbaycan dili üçün XIV əsrdə qrammatika yazmaq lazım imiş. XIV əsr dilimizin quruluşuna nəzər salaq; hələ isim halları

sabitləşməmişdir. Məkani halların hamısı – yönlük, yerlik və çıxışlıq hallar bircə formada – yerlik hal formasında çıxış edir; felin zamanları forma və məzmunca tam dəqiqləşməmişdir. Gələcək zamanla keçmiş zaman (*apararam, görərəm* və s.), indiki zamanla gələcək zaman (*alır, gəlir* və s.) eyni formada çıxış edir. Bu vəziyyətdə uğurlu qrammatika yazmaq mümkün olardı b Əlbəttə, yox! Dilçilik ədəbiyyatında qrammatik universallar və universal qrammatika terminlərinə çox rast gəlirik. Bunları müxtəlif anlayışlardır. Universal qrammatika – ümumi. Por-Royal qrammatikasının adıdır.

Qrammatik universal isə müxtəlif dillərdəki ümumi cəhətlər və onların qrammatik ifadəsidir. Müxtəlif dillərin qrammatik quruluşundakı universal cəhətlər, qrammatikalarda oxşar şəkildə izah edilə bilər. Amma bu, yenə də qrammatikaların bir- birini təqlid etməsi üçün əsas vermir. Qrammatika yalnız aid olduğu dilin quruluşundan çıxış etməlidir.

QRAMMATIKANIN NÖVLƏRİ

Dilin qrammatik quruluşuna müxtəlif mövqelərdən yanaşmaq müxtəlif cür qrammatikaların yaranmasını şərtləndirir. Qrammatik quruluşa yanaşma mövqeyi, əlbəttə, ümumi inkişafın nəticəsidir. Dilçiliyin ilkin inkişaf mərhələsində diaxronik, müqayisəli və s. qrammatikalardan danışmaq belə olmazdı. Dilçiliyin müasir inkişafı səviyyəsində qrammatikaların aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

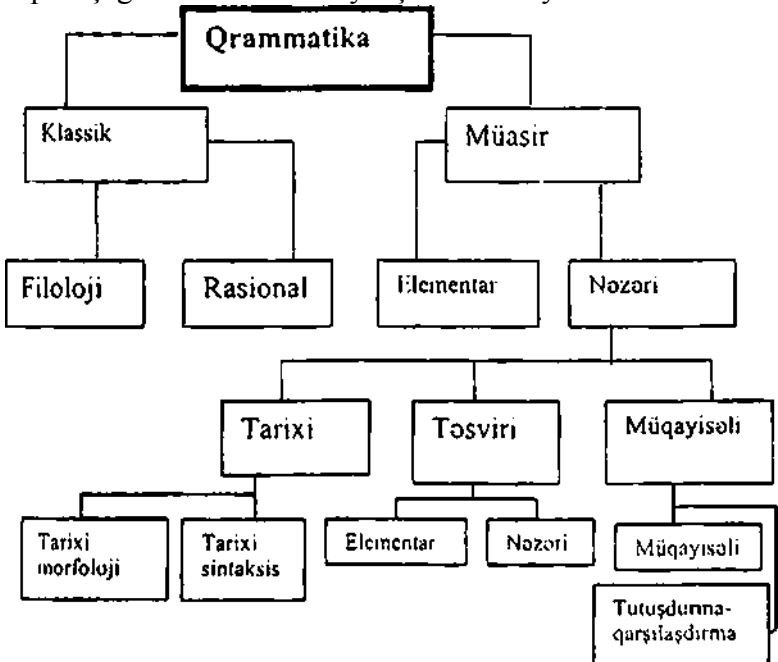
Assosiativ, xarici, daxili, ümumi, deskriptiv, tarixi, izahə-dici, təsviri, sintaqmatik, sinxron, qarşılaşdırma-tutuşdurma, müqayisəli,

müqayisəli-tarixi, , formal, nəzəri, normativ, tipoloji, məntiqi və s.

Bu qrammatika növləri haqqında geniş bəhs etməyə lüzum yoxdur. Amma dünya dilçiliyində qrammatikanın on geniş yayılmış növlərini iki qrupa bəlmək olar.

1. Klassik növlər.
2. Müasir növlər.

Bu növlərin özünün də müxtəlif növləri vardır. Bu haqda aşağıdakı sxem daha yaxşı təsəvvür yaradır.

Filoloji qrammatika dünya dilçiliyinin ilkin qrammatikasıdır. Panininin yazdığı «Veda və sanskrit

dillorinin qramma- tikast», Appalon Diskol və frakiyalı Dionisinin yaratdığı «Yunan dilinin qrammatikası» ilk filoloji qrammatikalardır. Bunlara ona görə filoloji deyilir ki, yalnız yazısı olan dillori tədqiq edir.

Rasional qrammatika isə ümumi olduğu üçün belə adlanır. 1660-cı ildə Fransanın Por-Royal monastırında Lanslo və Arno tərəfindən yazılmışdır. Ümumi adlanmasının səbəbi məntiqlə müqayisə və bütün dünya dillərinə guya yaraması idi. Həmin əsərin müəllifləri belə hesab edirdi ki, bütün dünya xalqlarının təfəkkürünü bir məntiq əhatə etdiyi kimi, dillərini də bir qrammatika əhatə edir.

Qrammatikanın müasir növləri aşağıdakılardır:

a) Təsviri qrammatika. Qrammatikanın bu müasir növü (sinxron qrammatika) bu və ya digər dilin qrammatik quruluşunu müasir inkişaf səviyyəsində öyrənir. Təsviri qrammatikanın da iki növü vardır:

1. Elementar-normativ.
2. Nəzəri.

Elementar qrammatika normativ məktəb qrammatikası da adlanır.

Elementar qrammatika ilə nəzəri qrammatika arasında metodoloji cəhətdən fərq yoxdur. Amma tədqiqatın eksten- sivliyi (dərindənliyi) və intensivliyi (genişliyi) cəhətdən onlar fərqlənir. Elementar qrammatikalar obyektin məntiqə əsaslanaraq keyfiyyətə, nəzəri qrammatikalar isə linqvistik qanunlara əsaslanaraq kəmiyyətə tədqiq edir.

b) Tarixi qrammatika. Adından gerüdüyü kimi, qrammatikanın bu növü dilin qrammatik quruluşunu tarixi inkişaf aspektində öyrənir. Bu növ

qrammatikalar da öz növbəsində iki qrupa belünür:

1. Tarixi morfologiya.
2. Tarixi sintaksis.

Tarixi morfologiya dilin qrammatik **morfoloji** kateqoriyalarının keçirdiyi inkişaf və təkamül prosesini izləyir. Bundan əlavə, qrammatik məna daşıyan köməkçi nitq hissələrinin tarixini öyrənir.

Tarixi sintaksis isə bəzən ədəbi dil tarixi də adlandırılır, dilin söz birləşməsi və cümlə quruluşu konstruksiyalarının keçirdiyi tarixi təkamül prosesini öyrənir.

v) Müqayisəli qrammatika. Müqayisənin məqsəd və effektinə görə bu qrammatika iki qismə ayrılır:

1. Müqayisəli.
2. Tutuşdurma-qarşılaşdırma.

Müqayisəli qrammatika yalnız eyni sistemli dillərin qrammatik quruluşunu müqayisə edə bilər. Bu qrammatika öz qarşısında elmi məqsəd qoyur. Tutuşdurma qrammatika isə qohum olan və olmayan dillər arasındakı qrammatik qanun və kateqoriyaları qarşılaşdırır. Bu qrammatikanın qarşısında əməli **moqsəd** qoyulur. Məs., **ingilis** və Azərbaycan dili qrammatik quruluşunu yalnız tutuşdurmaq – qarşılaşdırmaq olar ki, bu da **İodris-təlim** prosesi üçün lazımdır.

QRAMMATİKANIN HİSSƏLƏRİ

Qrammatika dilin konstruktiv **yarusunu** birtərəfli deyil, müxtəlif cəhətlərdən Öyrənir. Dil vahidlərinin formal quruluşunu öyrənərkən onun **semantik** – geniş mənada məntiqi **cahətinə**, başqa bir mövqedən öyrəndikdə isə dil vahidlərinin xəyali, məntiqi, semantik

cəhəti əsas götürülüb, şəkil tərəfinə az fikir verilir. Qrammatikanın bu iki (morfologiya və sintaksis) sahəsini bir-birindən təcrid etmək olmaz. Aralarındakı mahiyyət fərqləri onları başqa-başqa keyfiyyət kimi qəbul etməyə əsas vermir. Onlar bir-biri ilə vəhdətdə olub, dilin qrammatik quruluşunu özünəməxsus aspektdə öyrənir. Qrammatikanın ənənəvi birinci hissəsi morfologiya, ikinci hissəsi isə sintaksis adlanır.

MORFOLOGİYA

Bu termin əvvəlki qrammatika kitablarında şəkliyyat adlanırdı. Bu, təsadüfi deyildi. Çünki qrammatikanın bu sahəsi məhz forma-şəkil mövqeyindən çıxış edir.

Morfologiyanın vahidi morfemdir. Morfem dilin cəmiyyətə kiçik mənəvi struktur elementidir ki, onu hissələrə ayırmaq olmaz. «Ən kiçik vahid» ifadəsini fonem haqqında da işlətmişdik. Bunlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, fonem dilin ən kiçik mənasız, morfem isə ən kiçik, amma mənəvi vahididir. Morfemlər kiçik hissəciklər olsa da, dil sistemində – dilin qrammatik quruluşunda çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Morfemləri aşağıdakı parametrlərə görə növlərə bölürlər:

1. Morfemin tərkibinə görə.
2. Morfemin funksiyasına görə.

Tərkibinə görə morfemlər birfonemli, ikifonemli və çoxfonemli olur. Məs., *a, ə, i, u* fonemləri morfem funksiyasını kəsb edə bilər. Yəni yönlük və təsirlik halın qrammatik əlaməti olduqda tək fonem morfem kimi çıxış edir. Cütfonemli morfemlərdə iki fonem olur. Məs., *və, ki, ok, su, lu* və s. cütfonemli morfemlərdir.

Çoxfonemli morfemlərin tərkibində bir neçə fonem olur. Əgər affikslərdən başqa, köməkçi nitq hissələrini də morfem kimi qəbul etsək, çoxfonemli morfem haqqında aydın təsəvvür yaranar: *laki/l. amma, bəlkə, çünki* və s.

Funksiyasına görə. Funksiyasına görə morfemlərin bir çox növü qeyd edilir. Bu morfemlərin hər biri dildə müəyyən vəzifə daşıyır.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, funksional fəaliyyət prosesində morfemlər də leksemlər kimi forma və məzmun etibarilə müxtəlif vəzifələr kəsb edir. Məs., mənsubiyyət və hal şəkilçiləri bəzən formaca eyni olur: onun kitab-ı, *kitab-ı* oxudum. Buradakı / morfemləri formaca eyni, məzmunca müxtəlifdir. Buna görə də belə morfemlərə morfomonim adı vermək olar. Bəs nə üçün morfonem yox, morfomonim? Çünki belə morfemlər həmişə təkmorfemli olmur.. Morfemləri funksiyasına görə aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Kök morfemlər.

2. Affiksəl morfemlər.

Kök morfemlər sözün əsas leksik mənasını ifadə edir və ya leksik mənanın əsas bazası rolunu oynayır. Aqlütinativ dillərdə

bu daha asan seçilir. Məs., əl-cək, seç-icilər sözündəki ə/və seç kök morfemlərdir.

Rus dilində CTон-HK, ТpaKTоп-HCT və s. kök morfemdir..

Affiksəl morfemlərin aşağıdakı növləri vardır:

Derivasion (sözdüzəldici) morfem, sıfır morfem, birləşdirici morfem, müsbət morfem, mənfi morfem, seqment morfem, superseqment morfem (prosodik

morfem), suffeksal morfem, affiksial morfem və s.

Derivasion morfem – sözə birləşərək yeni leksik məna yaradır. Dildəki sözdüzəldici şəkilçilər derivasion morfemlərdir. Məs., qaz-ma, sor-aq, kitab-xana, kamen-şik, maşin-ist və s.

Sıfır morfem – belə morfemlər formal mənada sözün tərkibində iştirak etmir. Amma onu asanlıqla bərpa etmək olur. Məs., çox vaxt III şəxsdə mübtoda ilə xəbər uzlaşmır. Yəni mübtoda cəmdə, xəbər isə təkdə işlənir. Buna baxmayaraq, xəbərdə iştirak etməyən (sıfır morfem) *-lar*, *-lor* morfemin i fikrən nəzərdə tuturuq. Məs., onlar göldi(lər), quşlar uçdu(lar) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində də formal morfem iştirak etmir. Məs., məktəb(in) direktoru, dəniz(in) qırağı, alma(nın) ağacı və s. Buradakı yiyəlik halı müəyyən edən *-m* sıfır morfem kimi söz tərkibində iştirak etmir.

Birləşdirici morfem – Adından da görüldüyü kimi, birləşdirici morfemlər iki müxtəlif morfemi bir leksik və ya qrammatik məna ətrafında birləşdirir. Məs., üz-bə-üz, qaz-o-provod, par-o-voz, dal-ba-dal, vur-ha-vur və s.

Müsbət və mənfi morfemlər. Dildə elə morfemlər vardır ki, müsbət, elələri də vardır ki, mənfi anlayış ifadə edir. Bu, daha çox derivasion xarakterli morfemlərə aiddir. Məs., *It* – müsbət, *sız* – mənfi, *dir* – müsbət, *deyil* – mənfi anlayış ifadə edən morfemlərdir.

Seqment morfem. Seqment morfemlər sözün quruluşuna daxil olan ünsür-morfemlərdir.

Seqment morfemlərlə yanaşı dilçilik ədəbiyyatında *supersegment* (sverxsegment) morfemlər haqqında da bəhs edilir. Əslində belə hallar sabit

formalarda ifadə edilmədiyindən onları qeydsiz-şərtsiz morphem hesab etmək olmaz. Supersegment morphemlərə əslində prosodikanı aid edirlər. Nitqin supersegment cəhətləri, tonun yüksəlməsi, alçalması (melodiya), daha güclü və zəif vurğuların müəyyən məqsəd üçün işlədilməsi (dinamika), nitqin bozun sürətli, bəzən ləng ifadəsi (temp), sözlər və ifadələrarası fasilə (pauza) supersegment morphemlər hesab edilir. Amma bunu formal morphem hesab etmək olmaz. Ona görə də supersegment adı verilmişdir.

Affixsa/ morphem dedikdə isə buraya həm. prefikslər, həm infikslər, həm də suffikslər daxildir.

Morfemlər, onların xarakteri, növləri, funksiyaları morfolojiyanın əsasını təşkil edir. Morfolojiya sözü də, əslində, morphemlər haqqında elm deməkdir. Amma bu, qrammatikanın haqqında bəhs etdiyimiz sahəsinin dar mənasıdır. Geniş mənada morfolojiya, morphemlərdən əlavə, sözlərin leksik-qrammatik qruplarını da əhatə edir. Bu mövqedən yanaşdıqda morfolojiyanın özünün də müxtəlif növləri vardır: aqqlütinativ morfolojiya, analitik morfolojiya, flektiv morfolojiya, söz- dəyişmə morfolojiyası, sözdüzəltmə morfolojiyası, sözbirləşmə morfolojiyası.

Dillərin qrammatik tipinə uyğun olaraq onların morfolojiyası da bir-birindən ayrılır:

Aqqlütinativ morfolojiya morfonoloji dəyişikliyə məruz qalmayan, hər bir morfemin sabit yeri olması ilə seçilən morfolojiya nəzərdə tutulur. Buraya Azərbaycan və başqa türk dillərinin morfolojiyaları daxildir.

Analitik morfolojiya, adından da göründüyü kimi, birləşmə məsələlərindən bəhs edir. Burada köməkçi

sözlərin avtose- mantik leksemlərlə birləşməsindən bəhs edilir. Bundan əlavə, sözün qrammatik formasının qrammatik kateqoriya şəklində ifadə edilməsi də analitik morfologiyaya daxildir.

Analitik söz formalarının qrammatik kateqoriya məqamında çıxış etməsi də analitik morfologiyanın obyektidir.

Flektiv morfologiya. Bu morfologiyada qrammatik əlaqələrin ifadəsi fleksiya vasitəsilə reallaşır. Bu zaman morfemlər morfonoloji dəyişikliyə məruz qalırlar. Məs., ərəb dilində *nur – onvar, rizq – ərzaq* sözlərini götürək. Burada sözün əvvəlinə **a** artırılmaqdan əlavə, kökündə də dəyişiklik getmişdir.

Sözdəyişmə morfologiyası. Burada **elo** formalardan bəhs edilir ki, onlar sözün formasını dəyişir. Buraya adi qrammatik kateqoriyalar daxildir. Onlar söz formasını dəyişir.

Sözdüzəltmə morfologiyası **iso, osason, .** **deri** **vatioloji** funksiya daşıyır. Burada sözyaratmanın forma və üsullarından bəhs edilir.

Sözbirləşmə morfologiyasında isə söz birləşməsinin **morfo- loji** cəhəti öyrənilir. Birləşmənin morfoloji əlamətlərini öyrənən dilçilik sahəsinə sözbirləşmə morfologiyası deyilir.

SÖZÜN MORFOLOJİ QURULUŞU

Dildəki morfemlər hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan asılı olaraq söz tərkibində struktur element kimi birləşir. Morfemlərin söz tərkibində birləşməsi - iisulu, sistemi məhz dilin öz qrammatik quruluşundan asılıdır. Lakin bir çox dünya dilləri üçün bir universal cəhət vardır ki, o da sözün kök, **osas** və affikslərdən

ibarət olmasıdır.

Kök mürəkkəb anlayışdır. Buna görə də kökün ümumi tərifini vermək çətinidir. Bu, kökün mürokkob təbiətindən asılıdır.

Kök amorf dillərdə bir cür, aqqlütinativ dillərdə başqa cür, hətta flektiv dillərin özündə (ərəb dilində) başqa cür olur.

Kökün, fonemə bənzər bir cəhəti var. Bu ondan ibarətdir ki, fonemlər kimi köklər də məna fərqləndirici keyfiyyətə malikdir. Əslində söz kökləri istər ərəb, istər yunan dilçiliyində, istərsə də Avropa dilçiliyində məna daşıyıcısı olub məna yaratdığına və mənaları fərqləndirən minimal morfem olduğuna görə müəyyənləşdirilmişdir.

Kök əsas mənanın daşıyıcısı olub, heç bir affiks qəbul etmədən, morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə mənanı ifadə edir. Bu cəhətdən yanaşdıqda kökün müxtəlif növlərinin olması aydın olur. Amorf deyilən Hind-Çin dillərində köklər, əsasən bir hecadan ibarət olur.

Kök ərəb dilində çox vaxt üç samitdən ibarət olur (məs., *təqsir* sözünün kökü – *q. s. r*; *qosd* – s.zünün kökü *q. s. d* o s.;

q, s. r kökündən – *təqsir, müqəssir, qüsur, qasir, inoqsur, q, s, d* – kökündən – *qəsd, qasid, inəqsud, məqsəd* və s. sözlər yaranmışdır).

Aqqlütinativ dillərdə isə kök ayrılıqda məna verib, bütün morfoloji vəziyyətlərdə dəyişməz qalır. Azərbaycan dilinin kökləri bu qəbildəndir. Məs., *baş* kökündən *başlanğıç, başçı, başı, başsız, başlamaq* və s. sözlər yarandıqda kök dəyişməz qalır. Kökün bir növü də

morfoloji köklərdir. Söz keçmişdə işləndiyi həqiqi mənada götürülür. Müasir vəziyyətdə onu kökə və şəkilçiyə ayırmaq lazım gəlinir. Məs., *ulaq, qaşiq, qurşaq, dodaq, ayaq* və s. sözləri hissələrə ayrılır.

Etimoloji köklər isə tarixən etimon kimi götürülür. Müasir vəziyyətdə kökə və şəkilçiyə ayırmadığımız bir sıra kök sözləri etimoloji cəhətdən təhlil edildikdə hansı kökdən yarandığı mütləq müəyyənləşməlidir. Bu mənada bir sıra hallarda morfoloji köklərlə etimoloji köklər bir-birinin əksini təşkil edir. Etimoloji cəhətdən yanaşdıqda *ulaq* sözünü u-laq, qaşiq – qaşiq, qurşaq sözünü qur-şaq, dodaq – do-daq, ayaq sözünü a-yaq ((ay-aq)) aya-q hissələrinə ayırmaq olar.

Əsas sözün quruluşunda müstəqil morfem deyil. Sözün kök və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət hissəsi əsas adlanır. Məs., baş-çı-lar sözünün kökü *baş*, əsası başçıdır. Belə əsaslara birinci əsas deyilir. Çünki bir kök və bir sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir. İkinci əsas söz kökü üstəgəl iki sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olur. Məs., baş-çı-lıq.

Üçüncü əsas kökə üç sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yaranır. Məs., yar-ad-ıcı-lıq, sür-ün-dür-mo və s.

Şəkilçi (affiks). Şəkilçi sözə qrammatik mənə verən və ondan yeni mənə yaranmasına kömək edən morfemdir. Bu cəhətdən yanaşdıqda, işlənmə yerinə görə affiksləri üç qrupa bölmək olar:

1. Suffikslər.
2. Prefikslər.
3. İnfikslər.

Suffikslər sözün sonuna qoşularaq onu forma və ya məzmunca dəyişən morfezlərdir. Flektiv və amorf dillərə nisbətən, aqqlütinativ dillərdə suffiks – son şəkilçi daha çox inkişaf etmişdir. Çünki leksik və qrammatik mənalara iltisaf- aqqlütinativ dillərdə yalnız şəkilçilər – qrammatik formalar vasitəsilə yaranır. Bu dillərdə kök dəyişmədiyindən məna və forma dəyişməsi affikslər hesabına olur. Affikslər öz funksiyasına görə iki qrupa bölünür:

1. Sözdüzəldici şəkilçilər (affikslər).
2. Sözdəyişdirici şəkilçilər (affikslər).

Sözdüzəldici şəkilçilər elə qrammatik formalardır ki, bunlar vasitəsilə yeni məzmun yaranır. Ümumi dilçilikdə buna derivatologiya deyilir. Sözdüzəldici şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar, milli və alınma qruplarına bölünürlər. Dildə sözyaratmanın ən geniş yayılmış forması kimi sözdüzəldici şəkilçi artırmaq təqədim zamanlardan – dilin ilkin inkişaf mərhələsindən başlayır. Bəzi qrammatik kateqoriyalara nisbətən sözdüzəldici şəkilçilər dildə daha əvvəl formalaşır.

Azərbaycan dilində *-çi¹*, *-hq⁴*, *-//*, *-stz⁴* və s. məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilər olduğu halda, *-cı* (*dam-cı*), *-ic* (*çək-ic*), *-laq* (*ot-laq*), *-inc* (*gül-iinc*), *-ar* (*aç-ar*) və s. şəkilçilər qeyri-məhsuldardır.

Mənşəyinə görə sona qoşulan şəkilçilər milli və alınma olaraq iki qrupa bölünür. Azərbaycan dilində milli şəkilçilər alınmalara nisbətən qat-qat çoxdur. Alınma şəkilçilər də iki qrupa bölünür: ərəb və fars mənşəli, rus və Avropa mənşəli şəkilçilər.

a) *Ərəb mənşəli şəkilçilər*. Ərəb mənşəli bir sıra şəkilçilər ərəb sözləri ilə birlikdə dilimizə keçib

tarixən geniş miqyasda işlənmişdir. Azərbaycan milli ədəbi dili formalaşdıqdan sonra İomin şokilçilər öz yerini milli mənşəli: affiksləro verib dilimizi tərketmişdir. Məs., -at – cəmlük bildirən şokilçidir. Ərəb sözləri ilə işlənilib, sonralar dilimizdən çıxmışdır: *Hürufat* (hərflər), *olainat* (əlamətlər), *xüsusat* (xüsusilik, xüsusiyət) və s. İndi dilimizdə qalan ərəb mənşəli şokilçilər öz əvvəlki funksiyasını, demək olar ki, itirmişdir. Məs., *təyinat*, *xəcalət*, *kəramət*, *dəyanət*, *keyfiyyət*, *mətanət* və s. kimi sözlərdə biz cəmlük axtarmırıq.

b) *Fars mənşəli sözdüzəldici şokilçilər* dilimizdə daha çoxdur. (Bu haqda əvvəldə bəhs etmişik). Onlar fars dilində

357

miistoqil söz – söz kökü olduğu halda, Azərbaycan dilinə isim düzəldən şokilçi kimi keçmişdir. Məs., *xətt-keş*. *Keş* şokilçisi *keşidən* felinin köküdür, isim düzəldən şokilçi kimi dilimizə keçmişdir. Eyni sözləri *baz*, *paz*, *dar*, *ondaz*, *kar*, *saz*, *duz*, *suz*, *a* *vər bər* və s. şokilçilər haqqında da demək olar.

v) *Rus və Avropa mənşəli şokilçilər*. Belə şokilçilər dilimizdə azdır. Bunun iki səbəbi vardır. Birinci, bu dillərin özündə prefiks və infikslər daha çox inkişaf etdiyindən affikslər az yayılır. İkinci, bu şokilçilərin alınma tarixi son dövrlərə- milli ədəbi dilimizin normaları sabitləşdiyi dövrə təsadüf edir. Buna görə də belə şokilçilər kütləvi surətdə dilimizə keçə bilməmişdir. Alınma sözlərə öz şokilçilərimiz artırılmışdır: *traktorist*, *motorist*, *kombayner*, *svarşikvə* s. sözlər dilimizin öz

şəkilçisi ilə *traktorçu, motorçu, kombaynçı, qaynaqçı* və s. kimi verilir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözü axırına qoşulub onu formaca dəyişən şəkilçilər, kök morfemə leksik deyil, qrammatik mənə verir. Bu səbəbdən də sözdəyişdirici şəkilçilər ilə qrammatik kateqoriyaların şəkilçiləri sinonim mənada çıxış edir. Məs., kitabxanalar sözünə baxaq, *xana* şəkilçisi yeni mənə yaratdığı halda *-lar* şəkilçisi heç bir mənə yaratmamış, sözü formaca dəyişmişdir. Bu da kəmiyyət kateqoriyası səviyyəsindədir. (Bu haqda qrammatik kateqoriyalardan danışanda geniş bəhs edəçəyik).

Prefikslər. Adından göründüyü kimi, prefiks sözü önünə artırılıb, ona leksik-qrammatik mündorəcə verən morfemdir. Prefiks, əsasən, Hind-Avropa dillərində geniş yayılmışdır. Sami dillərdən ərəb dilində də prefikslərə rast gəlmək olur. Aqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində prefiks yoxdur. Vaxtilo dilimizdə ərəb və fars mənşəli bir çox sözlə birlikdə onların prefiksləri də işlənirdi. İndi həmin prefikslər Azərbaycan dilinin öz milli şəkilçiləri ilə əvəz edilmişdir. Ərəb dilindən «la», fars dilindən «bi», «na» kimi prefikslər Azərbaycan dilində vaxtilo geniş işlənirdi. Məs., *lamozhəb, laşərik, lakəlam, bivəfa, bimürvət, bisavad, na ümid, nainsaf, naqabil, nalwmvarvə* s. sözlərdə işlədilən önlüklər – prefikslər indi dilimizin öz şəkilçiləri ilə əvəz edilmişdir. Bir neçə sözdə *ovəz etmək* mümkün olmadığından *homin* prefikslər gəlmə sözlərdə indi də işlənəkdədir. Məs., *namərd* – kişi-siz, *narazı* – razısız işlədilə bilməz.

Avropa dillərində, o cümlədən *nis* dilində

prefikslər geniş yayılmışdır. Prefikslər sözün önünə qoşularaq ona verdiyi mənaya görə bir neçə qrupa bölünür. Məs., inkarlıq bildirən prefikslər, boş, Yəni leksik mənadan məhrum olan prefikslər.

İnkarlıq bildirən prefikslər qoşulduğu daha doğrusu önünə olavə edildiyi sözün mənasını inkar edir. Məs.: *неизвестный*, *неграмотный*, *bisavad*, *nainsaf*, *laqeydvo* s.

Boş adlanan prefikslər əsasən fellərin növ kateqoriyaları ilə əlaqədar işlənir. Məs., *научить*, *сдавать* və s.

Alman dilində də prefikslər geniş inkişaf etmişdir. Bu dildə prefikslər kökdən ayrılıb onun sonuna da qoşula bilir. Başqa sözlə, alman dilindəki prefikslər ayrılan (tranbaze) və ayrılmayan (untrenbaze) olaraq iki qrupa bölünür. Məs., ab prefiksi *abgeben* və *gebenab* şəklində fələ birləşə bilir.

İnfikslər. İnfiks sözün ortasında – kök tərkibində işlənən elə morfonemlərdir ki, kökün mənasını dəyişir. Bu, həm yeni monayaratma, həm də formayaratma istiqamətində olur. İnfikslər, əsasən, flektiv dillərdə mövcuddur. Bu, həmin dillərdə kökün dəyişməsi ilə əlaqədardır. AqqKitinativ, dillərdə kök dəyişməz olduğu üçün onun tərkibinə olavə heç bir vahid – fonem, morfem daxil edilə bilməz. Bu mövqedən yanaşdıqda ərəb dilindəki fəl bablarını yaradan saitlər, alman dilində güclü fellərin kökündə dəyişiklik yaradan elementlər infiks adlana bilər. Məs., ərəb dilində *z. k, r* üç samitli: kökdə saitlər artırıldıqda *Zakir*, *zikir*, *məzkur* və s. mənalar alınır. Bu, yeni mona yaratmaq üçün sait əlavəsidir. İsimlərin cəmliyini əmələ gətirmək üçün do

belə flektiv kök dəyişməsindən istifadə olunur. Məs., şair – şüora, rizq-orzaq, türk-ətrak və s.

Alman dilində do felin kökündə dəyişiklik getməsilə yeni (zamanla və növlə bağlı) mənalar yaranır. Məs., werden, wurde, geworden.

Rus dilində do infikslər vardır. Məs., parovoz, samolət, paroxod və s. sözlərindəki o ünsürü infiks vəzifəsi daşıyır.

SÖZLƏRİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK QRUPLARI

Ənonəvi dilçilikdə nitq hissələri adlandırılan söz qrupları dildəki mənasına, forma və funksiyasına görə birləşirlər. İlə dilçilikdə nitq hissələrinin ənonəvi bölgüsü do bu üç prinsipə əsaslanır. Nitq hissələrinin təsnifində əsas götürülən prinsip - leksik, qrammatik (morfoloji) və sintaktik prinsiplərdir. Bu prinsiplərə görə nitq hissələri əsas, köməkçi və xüsusi olaraq 3 qismə bölünür. Əsas nitq hissələri avtosemantik (müstəqil mənalı) mahiyyətdə olmalı, yeni söz yaradılması üçün əsas olmalı – sözdüzəldici şəkilçi qəbul edə bilməli və cümlə üzvü olmalıdır. Buraya – avtosemantik nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf daxildir. Köməkçi (sinsemantik) nitq hissələri isə yuxarıdakı tələblərə cavab verə bilmir. Bunlar dildə leksik məna deyil, qrammatik məna ifadə edir. Bu nitq hissələri cümlə üzvləri və cümlələr arasında ya əlaqə yaradır (bağlayıcı, qoşma), ya da mənanı qüvvətləndirir (ədat və modal sözlər). Nidalar xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd olunur. Çünki nidalarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin xüsusiyyəti vardır. Belə ki, nidalar bəzən bütöv bir sözlə bəzən də mənasız səs kompleksi ilə ifadə

edilir. Məs., *alı* müstəqil söz olduğu halda, *tfu* müstəqil söz deyil. Son vaxtlar təqlidi və vokativ sözləri də nitq hissələrinə daxil edirlər.

Sözlərin leksik-qrammatik cəhətdən qruplaşdırılması hələ qədim dilçilərə molum idi. Yunan alimləri adlar və fellər qrupunu müəyyənləşdirmiş, cümlənin məhz ad – fel konstruksiyasından ibarət olduğunu göstərmişdilər. Qədim yunan alimi Əflatun ad dedikdə mübtədanı, fel dedikdə xəbəri nəzərdə tuturdu. Əlbəttə, bu o dövr dilçiliyi üçün müsbət hal idi. Məşhur yunan alimi Aristotel özündən əvvəlki fikirləri daha da dərinləşdirmişdi. Yeni eradan əvvəl V əsrdə formalaşmış dilçilik görüşlərinə görə nitq hissələri iki qrupa bölünürdüsə, Aristotel dövründə buraya bir nitq hissəsi – bağlamalar da daxil edildi. Aristotel bağlama adı altında artıqları, qoşma və bağlayıcıları müstəqil söz hesab edirdi. Yunan dilçiliyində məntiqlə qrammatika arasındakı sərhəd müəyyən mənada qarışdırılırdı. Yunan alimləri (o cümlədən Aristotel) mübtəda ilə subyektə eyniləşdirdiyinə görə adlar adı altında yalnız başlanğıc formada adlıq halda işlənənləri nəzərdə tutmuşlar.

Fellərdə isə əsas məsdər deyil, indiki zaman I şəxsin tək nəzərdə tutulmuşdur. Yunan dilinin qrammatika dövrü başladıqdan sonra nitq hissələrinin sayı artırılmışdır. Belə ki, İskəndəriyyə dilçiləri nitq hissələrinin sayını səkkizə çatdırmışdılar-(ad, fel, feli sifət, artıql, əvəzlik, zərf, qoşma, bağlayıcı).

Bunun səbəbi onda idi ki, İskəndəriyyə qrammatikləri nitq hissələrinin təsnifi zamanı leksik və sintaktik cəhətləri nəzərə almamış, yalnız morfoloji prinsipi əsas götürmüşlər.

Məlumdur ki, Roma dilçiləri həmişə yunanların ardınca getmişlər. Nitq hissələri məsələsində də onlar məhz yunanları təqlid etmiş, yalnız öz dillərində olmayan artikli çıxarmışlar.

Orta əsrlərdə cümlə ilə hökm eyniləşdirildiyi üçün nitq hissələri də cümlə və hökm üzvü mövqeyindən şərh edilmişdir.

Nitq hissələrinin ümumi linqvistik mövqedən düzgün şərh edilməsi XIX əsrdən – dilçilik müstəqil elm kimi

formalaşdıqdan sonra mümkün olmuşdur.

Moskva qrammatiklər məktəbinin nümayəndələri nitq hissələrinə formal-morfoloji mövqedən yanaşmışlar. Belə ki, F.F.Fortunatov və başqaları nitq hissələrini qrammatik əlamətlərinə görə, hallana və təsriflərə birləşmə bilməyənlər meyarı ilə təsnif edir. Məlum olduğu üzrə, bu məqbul mövqə deyildir. Çünki köməkçi nitq hissələri bu bölgülərə daxil ola bilmir. Əlbəttə, morfoloji əlamət nitq hissələrinin təsnifində iştirak edir. Lakin onu yeganə prinsip kimi qəbul etmək olmaz.

Morfoloji əlamət dedikdə təkcə nitq hissəsinin forması deyil, onların yeni sözyaratma cəhətləri də nəzərdə tutulur. Bu əlaməti əsas götürəndə anıorf dillərdəki sözlər nitq hissəsi təşkil edə bilmir. Buna görə də sintaktik funksiyaları mütləq nəzərə almaq lazımdır. Morfoloji əlamət (şəkilçi) qəbul etməyən köklər Çin, Vyetnam, Siam, İndoneziya və s. dillərdə məhz sintaktik funksiyasına görə isim, sifət, fel kimi qiymətləndirilir. Əslində, nitq hissələrinin təsnifində təkcə sintaktik prinsipi də əsas hesab etmək olmaz. Çünki bu prinsipi

görə nitq hissələri cümlə üzvlərinə əsasən qruplaşdırılır. Yəni mübtoda – isim, təyin – sifət, say, xəbər – fel kimi müəyyənləşdirilir.

Bütün dünya dillərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən prinsip leksik prinsipdir. Bu, dillərarası universal cəhətdir. Çünki nitq hissələri, hər şeydən əvvəl, öz leksik mənalari əsasında qruplaşdırılır.

Nitq hissələrinə leksik, morfoloji və sintaktik mövqedən yanaşdıqda onları ümumi qrammatik kateqoriya kimi qəbul etmək olar. Bu da hamının qəbul edə biləcəyi mövqe deyil. Belə olduqda köməkçi nitq hissələri qrammatik kateqoriya funksiyası daşmadığı üçün nitq hissələri dairəsinə daxil edilə bilmir. Əslində köməkçi nitq hissələrinin yalnız bir morfoloji funksiyası olduğu üçün onları nitq hissəsi hesab etməmək olar. Çünki onlar leksik funksiyadan məhrumdur.

Nitq hissələrindən daha əvvəl hansı yaranmışdır?

Bu suala məntiq əsasında cavab vermək olar.

Say isimdən əvvəl necə əmələ gələ bilərdi? İnsanlar nəyi saymalı idilər? Habelə sifət isimdən əvvəl necə yarana bilərdi? Yəni də həmin məntiqi fikri təkrar etmək olar ki, nəyin əlamət və keyfiyyətini göstərməli idilər? Bəlkə əvəzlilər əvvəl yaranmışdır? Əgər insanların əşya haqqında anlayışı olmasaydı, nəyi əvəz etməli idilər?

İsim (əşya) haqqında anlayış insanın birinci anlayışıdır. Bu, bütün dünya xalqları üçün orta qəhətdir. Qrammatika baxımından da belədir. İlk nitq hissəsi isimdir. Əgər belə yanaşsaq, Yəni ismi birinci qəbul etsək, onda başqa nitq hissələrinin yaranması haqqında obyektiv təsəvvür əldə etmək olar. Deməli,

insanlar qabaqca əşya – ad haqqında anlayış əldə etmiş, sonra onun sayı, əlaməti haqqında anlayışlar, daha sonra onu əvəz edən sözlər meydana gəlmişdir. Deməli, saylar və sifotlər məhz ismin bu və ya digər cəhətini göstərmək üçün, əvəzlilər məhz ona işarə etmək üçün yaranmışdır.

Fellərin isə əsas əlaməti iş, hal və hərəkət bildirməkdir. Anlayışların əsasını təşkil etmək cəhətdən yalnız fellər isim- lərə qarşı qoyula bilər. İsim – əşya, anlayış adıdırsa, fel – iş, hərəkət adıdır. Bütün dillərdə fel vardır. Fellər o dərəcədə dilin özü ilə bağlıdır ki, onlar bir dildən başqa bir dilə keçmir.

Bəzi əlamətlər və qrammatik mənalar cəhətdən fel isimdən də zəngindir. Fel ən zəngin nitq hissəsidir. Feli başqa nitq hissələrindən ayıran formal cəhət onun xüsusi qrammatik kateqoriyalarının çox olmasıdır. Felin növ, zaman, təsirlilik, şəxs, inkarlıq kateqoriyaları və bu kateqoriyaların hər birinin müxtəlif formaları vardır.

Bundan əlavə, felin əmr, məsdər, lazım, arzu, vacib, şərt formaları da vardır.

Məsdər forması ismin bütün əlamətlərini qəbul edir. Lakin təsirlilik və inkarlıq kateqoriyası ilə məsdər fel qrupuna daxil olur. Göründüyü kimi, fel çox zəngin nitq hissəsidir. Buna görə də o, müxtəlif vaxtlarda ismə qarşı qoyulmuşdur. Hətta felin isimdən əvvəl yarandığını iddia edənlər də tapılırdı. Dilin mənşəyi haqqında «əmək nəzəriyyəsi», «əmək müqaviləsi», «əmək hıçqırıqları» və s. fərziyələrin nümayəndələri iddia edirdilər ki, dildə ilk dəfə işlə, əməklə, hərəkətlə bağlı sözlər – fellər yaranmışdır. Hind-Avropa dillərini tədqiq edənlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, sözlərin ilkin kökləri iş-hərəkət bildirir. Məs., ərəb dilində *zūlm*, *zalim*, *məzlum* və s.

sözlərin kökü *zūlm* iş bildirir – feldir. Həmin feldən sonra isimlər, feli sifətlər və s. yaranmışdır. Vaxtilə yalnız Hind-Avropa dillərini nəzərə alaraq bütün söz köklərinin fellərdən yarandığı güman edilmişdir. Məntiqə görə insanlar bir şeyin özünü bilmədən onun əlamətini bilməzdilər. Fellər isə eyni zamanda əlamət bildirir. Bu səbəbdən də fellərin ilkin yarandığını güman etmək səhv olardı.

Saylar – insanın əşya haqqında azlıq və çoxluq anlayışı meydana gəldikdən sonra yaranmışdır. Məlumdur ki, azlıq- çoxluq anlayışını kəmiyyət kateqoriyası ilə də ifadə etmək olur. Amma fərq burasındadır ki, kəmiyyət kateqoriyası ismin qeyri-müəyyən, saylar isə müəyyən miqdarını bildirir. Bunların hansı tez yaranmışdır? Əlbəttə, kəmiyyət kateqoriyası. Çünki konkret, miqdar anlayışı mücərrəd çoxluq anlayışından sonra yaranmalı idi. Miqdar etalonu bir olmuş, sonralar başqa miqdarlar birlə müqayisədə yaranmışdır. Beləliklə, say miqdar anlayışının adı kimi çıxış etmişdir. Ərəb dilində bu termin ismi-tədad adlanır.

Saylar və say sistemi haqqında irəlidə danışılmışdır.

Sifət – ad qrupuna daxil olan, əşyadakı nisbi əlamət *vn* keyfiyyəti bildirir. Rus dilində, haqlı olaraq, say və sifət «имя числительное», «имя прилагательное» terminləri ilə adlandırılır. Sifət də ismin bütün qrammatik əlamətini qəbul edib substantivləşir. Lakin müqayisə-dərəcə kateqoriyası ilə isimdən ayrılır. Cümlədə təyin, zəiflik substantivləşdikdə isə, mübtoda, xəbər, tamamlıq rolu oynayır..

Əvəzlik də adlar qrupuna daxildir. Çünki ad bildirən sözləri əvəz edir. Əvəzlik isim, sifət və saydan sonra yaranmışdır ki, onları əvəz edə bilsin. Əvəzliyin mənaca aşağıdakı növləri vardır: işarə əvəzliləri, şəxs əvəzliləri, sahiblik əvəzliləri (Hind-Avropa dillərində), təyin əvəzliləri, qayıdış əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, sual əvəzliləri, inkar əvəzliləri. Bu əvəzlilər içərisində ən tez yarananı işarə əvəzliyidir ki, vaxtilə şəxslərə də işarə edilmişdir. İşarə əvəzliyi ilə şəxsi bildirmək daha əvvəllərə aiddir. Hətta bütün dillərdə üçüncü şəxsə işarə ilə şəxs əvəzliyi eynidir. Birinci və ikinci şəxsləri bildirən sözlər isə sonralar yaranmışdır. *Bu, o* şəklində formalaşan işarə əvəzliləri lap qədimdir.

Zərflər – müəyyən mənada, adlar qrupuna daxil oluna bilər. Belə ki, sifətlər kimi əlamət bildirir. Amma zərflər əlamətin əlamətini (fəllərin əlamətini) bildirdiyi üçün sifətlərdən ayrılır.

Köməkçi nitq hissələrindən qoşma dildə əsas nitq hissələrindən sonra yaranmış və qrammatik mənənin ifadə formalarından biridir. Qoşmalar cümlə üzvləri ilə əlaqələnib onlara yeni mənə verir. (Bu haqda irəlində bəhs edəcəyik).

Bağlayıcılar iso cümlə və cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradır. Bağlayıcılar əlaqələndirdiyi iki üzvü həm tabelilik, həm də tabesizlik əsasında birləşdirə bilər. (Qrammatik mənə ifadəçisi kimi bağlayıcıdan irəlində bəhs ediləcək).

Ədatlar – cümlədə mənəni qüvvətləndirmək üçün işlədilir. Cümlədən ədatı çıxarıqda o, qrammatik cəhətdən heç nə itirmir, amma məntiqi ekspressivliyi

azalır. Ədatlar mənaca bir neçə qrupa bölünür: a) sual odatları: *bos. //?/. mi, mu, mü.* 2) arzu bildirən ədatlar: – *kaş, ban, (oki,* 3) əmr odatları: *gö/; görüm, di,*

4) təsdiq və inkar bildirən ədatlar: *xeyr, boli, yox, qətiyyon, heç;*

5) qüvvətləndirici ədatlar: *ha, lap, on, zil. düm, borta, elə, daha, artıq, heyvo* s.

Ədatların müstəqil mənası yoxdur. Onlar yalnız başqa avtosmantik sözlərlə birlikdə və yaxud semantik-ekspressiv sahədə reallaşır.

Nida – köməkçi nitq hissəsi kimi xüsusi cəhətlərə malikdir. Nidalar cümləyə emosionallıq verir. Belə sözlər cümlədə hiss, həyəcan, şadlıq təəccüb, qəzəb, qorxu və s. kimi hissləri ifadə edir. Nidalar bir sıra cəhətləri ilə başqa köməkçi nitq hissələrindən seçilir. Onlar müstəqil söz kimi də ifadə edilir; nidalar anidir; subyektivdir.

Köməkçi nitq hissələrindən danışarkən modal sözlərdən də bəhs etmək lazımdır. Modal sözlər cümlədə ara söz kimi çıxış edir. Əslində, əsas nitq hissələrindən ibarət olan modal sözlər danışanın nitqdə ifadə etdiyi fikrə münasibətim bildirir. Azərbaycan dilində modal sözlərin iki qrupu qeyd edilir: 1) ismi modal sözlər; 2) feli modal sözlər.

Əlbəttə, həqiqətən, bolko, beləliklə, ümumiyyətlə və s. kimi modal sözlər ismi modal sözlər adlanır.

Fellərdən ibarət olub, nitqə münasibət bildirən sözlər feli modal sözlər adlanır: *deyərsən, köröson* və s.

Mənalарına görə modal sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) təsdiq bildirənlər: *həqiqətən, həqiqətdə, əslində, şübhəsiz, doğrudan, şəksiz, əlbəttə* və

s.; b) yckunlaşdırıcı modal sözlər: *deməli, xülasə, beləliklə, əlqərəz, ümumiyyətlə* və s.; v) ehtimal bildirən modal sözlər: *yəqin, bəlkə, ola bilsin ki, deyəsən, ehtimal ki, çox güman ki, sanki.*

Xarici dillərdə də modal sözlər – fellər geniş yayılmışdır. Alman dilində: *können* (bacarmaq), *müssen* (malı, məli), *sollen* (məcbur olmaq), *vollen* (istəmək), *dürfen* (icazəsi olmaq).

İngilis dilində səkkiz modal fel vardır: *can* (bacarmaq), *may* (icazəsi olmaq), *must* (malı, məli), *shacd* (məcbur olmaq, I şəxs), *ought* (məcbur olmaq, II-III şəxs), *ought* (gərək), *dare* (cəsərət), *to do* *to=to* *have to* (vaciblik), *need* (vaciblik, gərəklik).

Fransız dilində: *done, tiens, I-bien.*

Cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqəyə girməyən nitq hissələrindən biri də vokativ sözlərdir. Keçmiş qrammatika kitablarında vokativ sözləri ayrıca qeyd etmədilər. Vokativ sözlər çağırış vəzifəsi üçün dildə yaranmış olsa da, sonralar öz funksiyasını genişləndirmişdir. Vokativ sözlər nominativ mənadan daha çox ekspressiv mahiyyət daşıyır. Təsadüfi deyil ki, dilin mənşəyi haqqında bəhs edənlər – vokativ nəzəriyyə tərəfdarları belə sözlərin məhz bu cəhətini nəzərə almışdılar Müəyyən hadisənin yaxınlaşdığını bildirmək üçün ibtidai insanlar bu və ya digər səs çıxarmış, başqalarına məlumat vermişlər. Beləliklə, həmin siqnallar – vokativ sözlər ekspressivlik kəsb edərək ünsiyyət elementinə çevrilmişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu üsulla başqa canlılar da ünsiyyət saxlayır.

Zaman keçdikçə vokativ siqnallar müstəqil vokativ

söz səviyyəsinə yüksəlmişdir. Pişiyi, iti, atı, toyuğu və s. canlıları çağırmaq üçün istifadə edilən söz kompleksləri əslində vokativ sözlərin ilkin mərhələsi olmuşdur. Bu gün dilimizdəki qada(ş) (bu söz qardaş sözündən deyil), az (a qız), a(də), a(yo), a(lo), ə(rə) və s. sözlər vokativ sözlərdir.

QRAMMATİK MƏNA VƏ ONUN İFADƏ FORMALARI

Fikrin reallaşması üçün – dilin ekspressiv funksiyasının ho- yata keçirilməsi üçün qrammatik mənanın da çox böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər leksik məna dilin nominativ funksiyasını reallaşdırırsa, qrammatik məna nominativ vahidlərin ekspressiv ifadəlilik sistemində fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir. Əgər qrammatik mənalar olmasaydı, sözlər tək-cə adlıq səviyyədə işlənər, ünsiyyət yaratmazdı.

«Qrammatik mona» anlayışını geniş şokildə başa düşmək lazımdır. Bu, birinci növbədə sözün leksik mənası ilə paralel şokildə işlətdiyimiz vo qruplaşma zamanı nəzərə aldığımız mənadır. Mos. hər bir əşyanın öz leksik-lüğəvi mənasından başqa, qrammatik mənası da nəzərdə tutulur ki, hansı nitq hissəsinə aiddir. Bundan əlavə, həmin nitq hissəsinin hansı qrammatik əlamətlər və vəziyyətlər qəbul etməsi və edə bilməsi nozoro almır. Dildə *kitablar*, *do/hrim*, *mondon*, *yaxşıyam* və s. kimi sözlər yoxdur. Hər hansı bir dildə anlayışın adı olan *kitab*, *dofior*, *motti*, *yaxşı* və s. sözlər vardır. Bu səbəbdən də lüğətlərdə birinciləri axtarmaq olmaz. Çünki lüğətlər qrammatik mona cəhətindən təcrid olunmuş sözləri əhatə edir.

Qrammatik mənaları ifadə etmək üçün hər bir dil

özünə məxsus forma və vasitələri vardır. Hər hansı bir dil özünün qrammatik-tipoloji xüsusiyyətləri ilə başqalarından seçilir. Elə dilin müstəqilliyinin də əsas şərti budur.

Dediyimiz kimi, hər bir dilin qrammatik quruluşu, onun forma və vasitələrinin əsas mənbəyidir. Deməli hər hansı bir dildə müəyyən qrammatik mənə yalnız öz qrammatik özü ilə əsasən ifadə edilir. Buna görə də qrammatik mənələrin ifadə formaları müxtəlifdir. Özlüyündə aydındır ki, qohum dillərin qrammatik quruluşu təxminən eyni olduğu üçün onlarda qrammatik mənələrin ifadə üsulları da eyni olmalıdır. Məs., türk dillərinin qrammatik kateqoriyaları təxminən eynidir. Əgər müxtəlif sistemli dillərin qrammatik mənələrinin ifadə formalarında bir uyğunluq nəzərə çarparsa, bu tam təsadüf və ya qrammatik təqliddir. Məs. Azərbaycan və rus dilləri müxtəlif ailələrə mənsubdur, onların hər ikisində hal kateqoriyası var, halo sayı da uyğun gəlir. Əlbəttə, bu təsadüfdür. Əgər halların daxili mahiyyətinə nüfuz etsək, aydın olar ki, bu dillərin halları və onların ifadə etdikləri mənələr arasında çoxlu fərq vardır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dildə müəyyən qrammatik kateqoriyanın olub-olmaması və ya müəyyən qrammatik mənənin qrammatik forma və ya başqa vasitələrlə ifadə edilməsi dilin zənginliyinə və kasıblığına, inkişaf etməsinə və geri qalmağına dəlalət etmir.

Əgər rus dilində mənsubiyyət kateqoriyası, fars və fransız dilində hal kateqoriyası, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdursa, bu o demək deyil ki, həmin dillər bu cəhətdən ləzizdir. Dilin inkişaf etməsinə onun

qrammatik quruluşunda axtarmaq olmaz.

Dünya dillərində qrammatik mənaları ifadə etmək üçün, əsasən, iki üsul vardır:

1. Qrammatik kateqoriyalar.

2. Qrammatik vasitələr.

QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Qrammatik kateqoriyalar qrammatik mənaların ən geniş yayılmış ifadə formalarından biridir. Qrammatik kateqoriyaların tədqiqi hələ qədim yunan dilçiliyindən başlamışdır. Yunan dilçiliyində qrammatika təmayülünün nümayəndələri – xüsusilə Appolon Diskol və Fiakiyalı Dionisi qrammatik kateqoriya anlayışını geniş mənada götürürdülər. Belə ki, bu gün ümumi qrammatik kateqoriya adlandırdığımız, sözlərin leksik qrammatik əlamətlərinə görə ümumi cəhətləri üzrə təsnif olunan qruplar yunan dilçilərinə də məlum idi. Ümumi semantik, morfoloji- sintaktik əlamətlər əsasında birləşən söz qrupları ümumi qrammatik kateqoriya kimi qəbul edilir. Məsələyə bu mövqedən yanaşdıqda yunan dilçiliyi ilə müasir dilçilik arasında fərq görünür. Lakin xüsusi qrammatik kateqoriya adlanan qrammatik formalar haqqında indi də tam fikir yoxdur. Bu sahədəki fikir ayrılıqlarının şərhinə keçməzdən əvvəl qrammatik kateqoriya və qrammatik forma məsələsini izah etmək lazımdır. Qrammatik forma ilə kateqoriyanı eyniləşdirmək olmaz. Qrammatik formaların mənə və əhatə dairəsi daha genişdir. Belə ki, bütün qrammatik kateqoriyalar qrammatik forma olduğu halda, bütün qrammatik formalar qrammatik kateqoriya deyil. Deməli, qrammatik kateqoriyalar qrammatik formanın bir hissəsidir. Belə ki, bütün sözdüzəldici, sözdəyişdirici

şəkilçilər qrammatik forma olduğu halda, yalnız forma düzəldən şəkilçilər qrammatik kateqoriya ola bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında qrammatik kateqoriyalar müxtəlif cür şərh edilir. A. A. Reformatski qrammatik məna daşıyıcısı olaraq kateqoriya ilə vasitələr arasında kəskin sədd görmür.

B. N. Qolovin qrammatik kateqoriyaya belə bir tərif verir: «Qrammatik kateqoriya – bu qrammatik mənanın onun maddi ifadəsinin real lisanə vasitəsidir»¹.

Bu tərif o qədər də etiraz doğurmur. Amma B.N.Qolovinin qrammatik kateqoriyalara yanaşma mövqeyini qeydsiz-şərtsiz qəbul etmək olmaz. O, bütün qrammatik kateqoriyaları dörd qrupa bölür:

1. Sözlərin qrammatik kateqoriyası. Bu bölgü altında o, sözlərin ümumi leksik-semantik, morfoloji, sintaktik əlamətlər altında birləşməsinə (isim, fə, zərf və s.) nəzərdə tutur.

2. Söz formalarının qrammatik kateqoriyaları. Bu ümumi formal əlamətlərlə eyniləşən söz formaları qrupunu əhatə edir. Buraya o, hal, zaman, cins, formalarını və s. daxil edir.

3. Söz mövqələrinin qrammatik kateqoriyaları. Burada, əsasən, sözlərin (cümlə üzvlərinin) mövqeyindən bəhs edilir, mübtədanın, xəbərin və başqa üzvlərin müstəqil və asılı mövqeyi nəzərdə tutulur. O, hətta ara sözləri, xitab və xüsusiləşmələri də buraya daxil edir.

¹ ro.roumı B. II. «BBCACHHC B muiKouainic». M. 1973. 145.

4. S ö z konstruksiyalarının qrammatik kateqoriyaları. Burada müəllif nitq prosesində bir cümlə tərkibində eyni qrammatik formalara malik ifadələrin təkrarını nəzərdə tutur.

Belə bir bölgü elmi tədqiqat baxımından etiraz doğurmaya bilər. Çünki müəllif bütün morfoloji və sintaktik forma cəhətlərini əhatə edir. Bu, tədris nöqtəyi-nəzərindən o qədər də düzgün deyil. Çünki qrammatik forma dedikdə hələlik, yalnız morfoloji kateqoriyalar nəzərdə tutulur.

Prof. N. N. Məmmədov da «Dilçiliyə giriş»də qrammatik kateqoriyalar haqqında birtərəfli tərif verir. O yazır: «Qrammatik kateqoriyalar dildə mövcud olan gerçək həqiqətlərlə (?) bağlıdır... Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmcins əşya (?) və

hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur».¹

Burada etiraz doğuran nədir? Birinci, dil özü obyektiv gerçəklikdə mövcud deyil. İkinci, həmcins əşya ilə qrammatik kateqoriyanı necə əlaqələndirmək olar? Bundan əlavə prof. N. Məmmədov qrammatik kateqoriyaları növlərə ayırmadan izah edir.

Azərbaycan dilçiliyində prof. M. H. Hüseynzadə də qrammatik kateqoriyalardan bəhs etmişdir. O, dildəki qrammatik kateqoriyaları ümumi və xüsusi olaraq iki qrupa bölür. Prof. M. Hüseynzadənin bölgüsündə ümumi dedikdə sözlərin morfoloji, sintaktik, leksik, semantik

¹ N. Məmmədov, A. Axundov. «Dilçiliyə giriş». B. 1980. s. 183 – 184. M. H. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. 1983. səh. 42.

cəhətlərinə görə ümumi oxşarlığı (nitq hissələri) deyil, yalnız isim kateqoriyalan nəzərdə tutulur. Burada bir həqiqət vardır. Çünki ümumi kateqoriyalar adlandırılan isim kateqoriyalan adlara va substantivləşən bütün sözlərə aid olur.² Bu meyarla yanaşdıqda cins kateqoriyasını da ümumi hesab etmək olar. Çünki bu kateqoriya adlarda cinsi müəyyənləşdirdiyi kimi fellərdə də müəyyən dərəcədə iştirak edir. Bu kateqoriya Azərbaycan dilində olmadığı üçün M. Hüseynzadə ondan bəhs etməmişdir.

Deməli, ümumi qrammatik kateqoriya dedikdə əksər nitq hissələrini əhatə edənlər nəzərdə tutulduğu kimi, xüsusi qrammatik kateqoriyalar dedikdə də bir nitq hissəsinin xüsusi qrammatik əlaməti nəzərdə tutulur.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar bunlardır: -

- 1 Hal kateqoriyası.
- 2 Kəmiyyət kateqoriyası.
- 3 Xəbərlilik kateqoriyası.
- 4 Cins kateqoriyası.
- 5 Müəyyənlik kateqoriyası.

Xüsusi qrammatik kateqoriyalar isə bunlardır:

1. Mənsubiyyət kateqoriyası.
2. Dərəcə kateqoriyası.
3. İnkarlıq kateqoriyası.
4. Təsirlik kateqoriyası.
5. Növ kateqoriyası.

HAL KATEQORİYASI

Hal kateqoriyasının ümumiliyini qeydsiz-şortsiz qəbul etmək olmaz. Bu kateqoriya rus dilində, doğrudan da ümumdür. Moliz bu mövqedən çıxış edərək N.K.Dmitrev 1951-ci ildə «Azərbaycan dilinin

qrammatikası»nda bu kateqoriyanı ümumi adlandırmışdı. Bu ənənə uzun müddət dilçilərimiz tərəfindən qəbul edildi. Əslində isə hal kateqoriyasını ümumi hesab etmək olmaz. Çünki Azərbaycan və başqa türk dillərində sifətlər və saylar yalnız substantivləşdikdən (isimləşdikdən) sonra hallanır. Rus dilində bu kateqoriya isim, sifət və sayları əhatə edir. Buna görə də hal kateqoriyasını ümumi hesab etmək olmaz.

Bu kateqoriya formaca morfoloji, məzmunca sintaktik mahiyyətdədir. Tabelilik əlaqəsində olan iki üzvdən biri digərini müxtəlif qrammatik vəziyyətə salır. Bu zaman ikincinin qəbul etdiyi formal əlamətlər toplusu hal kateqoriyası adlanır. Hal kateqoriyası dünya dillərində ən geniş yayılmış qrammatik formalardan biridir. Hal kateqoriyasının ifadə etdiyi qrammatik mənalar bütün dillərə aiddir. Lakin hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq həmin mənalar müxtəlif cür ifadə edilir. Dilin təkamül üzrə inkişaf qanunu əsasında hal olan bütün dillərdə bu kateqoriya uzun təkmilləşmə dövrü keçmişdir.

Hal sözü bir termin kimi müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Bu terminin çoxmənallığı hələ qədim yunan dilçiliyində özünü göstərmiş və zəmanəmizə qədər davam etmişdir. Məs., Aristotel hal dedikdə təkcə isimlərin deyil, sifətlərin və fellərin də muxtəlif qrammatik vəziyyətlərini nəzərdə tutmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində də tək hal, cəm hal sözlərinə son vaxtlara qədər rast gəlirdik ki, bu da kəmiyyət kateqoriyası mənasını ifadə edirdi.

Molumdur ki, qədim romalıları latın dilinin

qrammatikasım yunan dilinin qrammatikası əsasında tərtib etmiş, öz dillərində altı hal müəyyənləşdirmişlər.

Qədim slavyan dillərində, ismin altı halı vardı. Miiiasir rus dilində də altı hal sabitləşmişdir. Ədəbi dil normaları sabitləşənə qədər alman dilində səkkiz hal olduğu halda, indi onlar təkmilləşərək dörd hal (nominativ, dativ, genitiv, akkusativj, şəklində formalaşmışdır.

Azərbaycan dilində də əvvəlki qrammatika kitablarında 7 hal olduğu göstərilirdi. Sonralar əlmünadi (çağırış) hal sıradan çıxmış, dilimizdə cəmi 6 hal qeydə alınmışdır.

Əlbəttə, isim halları və hal kateqoriyasındakı istisnalar nə qədər az olsa, dilin qrammatikasını tərtib etmək bir o qədər asan olar. Məs., eston dilində 15, macar dilində 22 hal olması həmin dilin qrammatikasını öyrənməyi çətinləşdirir. Dünya dilləri içərisində on çətin hal kateqoriyası olan rus dilidir. Bu dildə isimlər üç cür hallanır (birinci, ikinci və üçüncü hallar). Belə ki. qadın cinsi ilə' kişi cinsi müxtəlif cür hallandığı kimi, cəm isimlər tamamilə başqa cür hallanır.

Qadın cinsinə aid olan isimlər birinci, kişi cinsinə və orta cinsə aid olan isimlər ikinci, incəlik (мягкий знак) qəbul etmiş qadın çinsli isimlər isə üçüncü hallanmaya aiddir. Bir neçə istisnadan başqa, elə sözlər də vardır ki, rus dili hallanma sisteminə daxil ola bilmir. Məs., *Tbilisi, Oslo, palto* və s. sözlər hallanmır.

Rus dilində söz birləşməsinin bütün komponentləri hallanır. Müxtəlif sistemli dillərdə hal kateqoriyası eyni qrammatik mənanı ifadə etmir. Aşağıdakı müqayisəyə fikir verək:

Azərbaycanca: O, suya getdi.

Rusca: Он пошел за водой.

Tatarca: Uı suvqa barqan.

Farsca: U boraye (be) ab rəft.

Almanca: Er grinq für das wesser.

Müqayisodən göründüyü kimi, Azərbaycan dilində suya yönlik halda, rus dilində «творительный падежд»¹, tatarca

yönlük halda, almanca «dattv»-do ifadə edilmişdir. Fars dilində hal kateqoriyası olmadığından önlüklər vasitəsilə ifadə edilmişdir. Deməli, eyni məna müxtəlif dillərdə müxtəlif hallarda ifadə edilir.

Yuxarıda dediyimiz kimi, hal mənasının qrammatik ifadəsi hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Belə ki, ərəb dilində, qrammatik quruluşunun mürəkkəbliyi ilə olaqədar olaraq, hallanma sistemi də çox mürəkkəbdir. Həmin dildə isimlərin üç halı vardır. Bunlar adlıq, yiyəlik və təsirlik hallardan ibarətdir. «Yiyəlik hal, yiyəlik, sahiblik bildirməkdən əlavə, bir sıra başqa leksik qrammatik vəzifələr də daşıyır. Təsirlik haldan tək-cə vasitəsilə tamamlıq bildirmək üçün deyil, çox müxtəlif leksik-qrammatik məqsədlər üçün istifadə edilir»¹.

Bundan əlavə, ərəb dilində bir neçə hal sistemi də vardır ki, bunlar bir-birindən fərqlənir.

a) Tənvinli hallanma. Tənvinlərin dəyişməsilə ifadə olunan hallanma tənvinli hallanma adlanır. Belə ki, adlıq halda (un), yiyəlikdə (in),

¹ Ə. С. Мə m m a d ov. Ərəb dilinin qısa kursü B 19881, soh. 20.

təsirləkdə (ən) şəkilçiləri artırılır. Məsələn:

dar(un) – (bir) ev

dar(i) – (bir) evin

dar(ən) – (bir) evi

b) Artiklli hallanma. Dünya dillərində artikllərin bir funksiyası da müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməkdir. Artikl hallanmada fəal iştirak edir. Ərəb dilində müəyyənlik ən çox morfoloji yol – isim, sifət və ya zərflərin əvvəlinə bitişdirilən (əl) artikli və ya müəyyənlik ədatı ilə bildirilir. Artikl qoşularkən sözün tənvinləri atılır. Üç hallı sözlərdə adlıq halda (u), yiyəlik halda (i), təsirlilik halla (o) qalır. Məsələn:

müəyyənlikdə

əl kitabı – kitabın əl kitabı – kitabı əl kitabə – kitabı

qeyri-müəyyənlıkdə kitabı – (bir) kitab kitabı – (bir) kitabın kitabə – (bir) kitabı

Bundan əlavə, ərəb dilində iki hallı hallanma (yiyəlik və təsirlik hal), bitişik vəziyyətdə hallanma (bitişik əvəzlik qoşulmuş isimlərin hallanmasına deyilir), ikisamitli isimlərin hallanması (məs. ab (un) – ata, ax (un) – qardaş) və s.

Fars və fransız dillərində adlar hallanmır. Yəni hal mənalarını ifadə etmək üçün xüsusi formal əlamət yoxdur. Burada ön qoşmalar həmin vəzifəni yerinə yetirir. Məs., Azərbaycan dilindəki hal mənalarını fars dilində belə ifadə edirlər.

farsca	azərbaycanca
A. Madər	Ana
Y. Məhəbbətə-madər	Ana məhəbbəti
Yn. Be madər Təsir.	Anaya
Maderra Yer. Dər madər	Ananı
Çıx. Əz madər	Anada
	Anadan

Fransız dilində də hal mənalarını ifadə etmək üçün bir sıra ön qoşmalardan istifadə edilir.

Alman dilində isimlərin dörd halı vardır. Burada sözün əvvəlində gələn artıqlar da hallanır. Məs., cins bildirən artıqlar belə dəyişir:

Nominati	der	d	c
Genitiv	des	d	c
Dativ	dem	d	c
Akkusati	den	d	c

İngilis dilində hal şəkilçisi yoxdur. Halların ifadə etdiyi mənaları bildirmək üçün in, at, on, to, from kimi önlüklərdən istifadə edilir, in önlüyü bir qayda olaraq harada, nədə sualı vermək mümkün olan cümlələrin tərkibində işlənir, *da, do* mənası ifadə edir.

at önlüyü *da, do, yanında, nozdindo* mənaları verir və in predloquna nisbətən daha geniş dairədə harada sualına cavab verir. Buna görə də at predloqu in-ə nisbətən geniş mənə verir. Məsələn:

At the table – Stolun arxasında.

They are at school – Onlar məktəbdədir.

They look at the map – Onlar xəritəyə baxırlar.

On önlüyü üstündə mənası verir. Nəyin üstündə? Nədə? sualına cavab verən üzvlər olan cümlədə işlədilir. Məsələn:

The lamp is on the table – Lampa stolun üstündədir.

London is on the Thames – London Təmza çayının üstündə yerləşir.

Put the book on the table – Kitabı stolun üstünə qoy və s.

to önlüyü hərəkətin istiqamətini bildirib *san, doqru, içino, üstünə* mənalarını ifadə edir. Məsələn:

Go to Baku – Bakıya gedin.

Take the box to the river – Qutunu çaya tərəf aparın.,

Turn to the right – Sağa (doğru) çevrilin.

Bu önlük Azərbaycan dilindəki yenlik halı da bildirir. Məs., You must tell this to Aras – Siz bunu Araza deməlisiniz.

Azərbaycan dilindəki çıxışlıq *lialin* ifadə etdiyi

mənanı (- dan, -dən) ingilis dilində from önlüyü ilə ifadə edirlər. Məsələn:

The ship comes from Iran – Gəmi İrandan gəlir.

Take the lamp from the room – Lampanı otaqdan götürün.

Yuxarıda dediyimiz kimi, hal kateqoriyası inkişaf və təkmilləşmə prosesi keçirir. Dil inkişaf etdikcə onun bütün qrammatik formaları cıralanır və rəvanlaşır. Yuxarıda Azərbaycan dilində məkani hallar eyni qrammatik forma ilə ifadə edilmişdir. Yəni təkcə yerlik hal forması yönlük və çıxışlıq halları bildirmişdir. Sonralar isə hər bir halın öz forması – yönlük halda *a, o, ya, yə*, çıxışlıq halda *-dan, -don* sabitləşmişdir. Hal şəkilçilərinin hələ indi də dilimizdə sabitləşdiyini demək olmaz. Məs., təsirsiz felin təsirlik halda idarə etməsi mümkün olmadığı halda dildə bu cəhətə rast gəlirik. Məs., Xəstə bütün gecəm yatdı. Burada *gecəni* sözü *yatdı* təsirsiz feli tərəfindən təsirlik halda ifadə edilib. Başqa bir misal: bəzən (dialektlərin təsiri ilə) yönlük halla təsirlik hal dəyişik salınır. Məs., *Allah Vahidə rəhmət eləsin əvəzinə, allah Vahidi rəhmət eləsin; ölənə ağlamaq əvəzinə, ölənə ağlamaq, atasını söymək əvəzinə, atasına söymək* və s. rast gəlirik. Bu, əlbəttə, keçid mərhələsidir, hansı formanın sabitləşəcəyini indidən demək çətinidir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dilində də ismin altı halı vardır:

Yalın hal (adlıq)

İlişik hal (yiyəlik hal) – *in, un, ün, nin, nun* Varimli hal (yönlük hal) – *a-e, ya-ye* Bəlli işlənmiş hal (təsirlik hal) – *u, i, yu, yü.*

Durumlu hal (yerlik hal) – *da-de, ta-te* Çıxımlı hal (çixtşlıq hal) – *dan, dzn, tan. ten.*¹

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

İnsanın əşya haqqındakı əlavə anlayışlarından biri də onun kəmiyyətidir. Əşyanı hərtərəfli dərk etmək prosesi onun azlıq- çoxluğunu, ondakı əlamətin qədərini bilməyi də tələb edirdi. Ona görə də insan əşyanı dərk etmək üçün onun mücərrəd kəmiyyətinə də nüfuz etməli olmuşdur. Hələ qədim insanlarda əşyanın konkret miqdarını hesablamaq, bunun üçün hansı ədədi etalon götürmək kimi biliklər olmadığı vaxtlarda onun qeyri-dəqiq kəmiyyəti haqqında anlayışlar olmuşdur. Bu, onu göstərir ki, konkret saylardan daha əvvəl kəmiyyət anlayışı yaranmış və o hər bir dilin özünəməxsus vasitələri ilə ifadə edilmişdir.

Kəmiyyət anlayışı aqqlütinativ dillərdə daha asan üsulla- konkret qrammatik forma ilə ifadə edilir, Bütün türk dillərində¹

xüsusi şəkilçilər vardır ki, onunla kəmiyyət anlayışı ifadə edilir. Məs., adam-adamlar, dəftər-dəftərlər.

Rus dilində də xüsusi *ı, /* artırmaqla cəmlik anlayışı alınır. Məs., книга-книги, тетрадь-тетради.

Bundan əlavə, *анин, янин* şəkilçiləri ilə bitən sözlər *ане, те* vasitəsilə cəmlənir. Məs., крестьянин – крестьяне.

Bundan əlavə, bir sıra hallarda müxtəlif cəmlənmə üsullarına da rast gəlmək olar. Məs., учитель-учителя.

¹ *Bax:* Ə. Rəsulov, R. Rüstəmov. «Türk dili». B. 1989. səh. 79.

Fars dilində de kəmiyyət kateqoriyası xüsusi forma ilə (*an* (*yan*), *ha*) ifadə edilir. Fars dilinin tarixində *an* daha çox işlənmişdir. Müasir fars dilində isə «*ha*» forması üstünlük təşkil edir. Məs.,

mə/tfkişi) – *mərdan* (kişilər) *zən* (qadın) – *zənan* (qadınlar) *kitab* – *kitabha*

ver (ölkə) – *keşvərha* (ölkələr).

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, *an* işlənən sözlərdə do *ha* əlavə edilə bilər. Məs., *mərdha*, *zənha*.

Flektiv dillərdə bu kateqoriya, əsasən daxili fleksiya vasitəsilə ifadə edilir. Məs., *vəkil* – *vokola*, *nəcib* – *nüçəba*, *qorib* – *qüraba*, *şəhid* – *şühəda*, *rizq* – *ərzaq və s.*

Bu misallar flektiv dillərdən biri olan ərəb dilinə aiddir. Ərəb dilində cəmləşmə çox mürəkkəb üsulla gedir. Bu dildə kəmiyyətin ifadə formalarından bəzilərinə diqqət yetirək.

Ərəb dilində üç qrammatik kəmiyyət vardır:¹ Tək (*müfrəd*), cəm və təsniyyə (ikilik).

Cəmlənə bilən isim və sifətlər (qismən də saylar), ya cəm şəkilçiləri, ya da daxili dəyişikliklər (*elm* – *ülum*, *caridiyə* – *caraudu*) vasitəsilə cəmlənir.

Cəm şəkilçiləri ilə cəmlənməyə «düzgün» və ya xarici cəm, daxili dəyişikliklər yolu ilə cəmlənməyə «sınıq» və ya «daxili» cəm deyilir. İsim və sifətlərin çoxu sınıq cəmlə cəmləndiyi halda, müəyyən bir hissəsi düzgün cəmlə cəmlənir. Düzgün ¹

¹ Ə. C. Məmmədov. Ərəb dilinin qısa kursu. B. 1988. səh. 76. Bundan sonra ərəb dilinə aid məlumatlar bu kitabdan götürülüb.

comdə sözün sonuna *un* vo ya *on* şəkilçisi artırılır. Mas., mudarrisun (müəllim) – mudarrisunə (müəllimlər).

Sınıq vo ya daxili cəmlənmə daha mürokkəbdir. Ərob dilində qırxadək daxili cəm modeli vardır. Bunların seçilib, qrtıplaşdırılması müoyyon qaydaya tabe olmadığından sözləriti comdo necə işlədildiyini özbərləmək lazımdır. Bu da dilin praktik şəkildə mənimsənilməsindən sonra mümkün olur. Daxili, sınıq cəmlənmədə sözün daxili quruluşu dəyişir. Ərob dilində cinslər üzrə də cəmlənmə müxtəlif çür olur. Kişi cinsində adlıq *-un*, yiyəlik vo təsirlik hallarda isə *-ino* şəkilçiləri işlədilir.

Qadın cinsində adlıq halda *atuu*, yiyəlik və təsirlik halda *ənin* şəkilçiləri əlavə olunur.

İngilis dili də flektiv dillərdəndir. Burada həm daxili, həm də xarici cəmlənmə vardır. İsimlərin çoxunda kəmiyyət – çoxluq anlayışı *s* suffiksini köməyi ilə ifadə edilir. Əgər söz təkcə *o*, *s*, *sl*, *ch*, *x* - lə qurtarırsa, onda suffiks *cs* forması qəbul edir. Əgər söz *y*

A <i>map</i> (xəritə) A	<i>maps</i> (xəritələr)
<i>dress</i> (paltar) A	<i>dresses</i> (kibritlər)
<i>match</i> (kibrit) A	<i>matches</i> (kibritlər)
<i>baby</i> (uşaq)	<i>babies</i> (uşaqlar)

ilə bitirsə, onda *y* /-yə keçir və söz *ies* şəkli alır. Məsələn:

Alman dili ingilis dili ilə bir ailəyə daxil olmasına baxmayaraq, burada cəmlənmə ingilis dilindən fərqlənir. Alman dilində cəmlənmə zamanı kişi cinsində vo orta cinsdə artikl dəyişir, *Die* (qadın cinsinə aid artikl) formasına keçir. Məsələn: *Kişi cinsində*:

*Der **mami** (kişi) - Die **manner** (kişilər)*

Der kol lege - Die kollegen Orta cinsdə:
Das Buch (kitab) – Die Bucher (kitablar)
Das kind (uşaq) – Die kinder (uşaqlar)
Das haus (ev) – Das hauser (evlər)

Qadın cinsində bəzən sözün daxilində umlaut (yumşalma) gedir. Artıql dəyişmir. Məsələn:

Die şadt (şəhər) – Die şadte (şəhərlər)

Die wand (divar) – Die wande (divarlar)

Die mutter (ana) – Die mutter (analar)

Göründüyü kimi, alman dilində cəmlik yaratmaq üçün xüsusi suffikslər vardır. Bu suffikslər bütün hallarda dəyişməz qalır. Alman dilində dörd cəmlənmə tipi vardır.

Fransız dilində də cəm forması yaratmaq üçün xüsusi şəkilçilərdən istifadə edilir. Bu dildə qeyri-müəyyən ismi cəm halda işlətmək üçün onun qarşısında, des, müəyyən ismi cəm halda işlətmək üçün onun qarşısında les artıqlı qoymaq lazımdır. Orfoqraftya qaydalarına görə cəm halda olan ismin sonuna s hərfi əlavə edilsə də, oxunmur. Məsələn:

Un livre – des livres Le livre – les livres

XƏBƏRLİK KATEQORİYASI

Xəbərlik kateqoriyası bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Obyektiv gerçəkliyin inikası məhz təfəkkürdə xəbərlik kateqoriyası vasitəsilə reallaşır. Obyektiv gerçəklik haqqında hər hansı təsdiq və inkarın qrammatik ifadəsi xəbərlik kateqoriyasının özüdür.

Dünya xalqlarının hamısının təfəkküründə gerçək həqiqətlər əks olunduğu üçün xəbərlik (təsdiq və ya inkar) onları hamısında vardır. Bu gerçəkliyin ifadəsi isə dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Aqqlütinativ dillərin hamısında və flektiv dillərin bəzində xəbərlik (predikativlik) anlayışını ifadə etmək üçün xüsusi forma, əlamət – kateqorial morfemlər mövcuddur. Bildiyimiz

kimi, cümlənin qrammatik cəhətdən formalaşması və məntiqi cəhətdən məna ifadə etməsi üçün xəbərlilik müxtəlif formalarda mütləq əlamət kimi çıxış edir. Yəni xəbərlilik olmadan nə cümlə, nə də hökm ifadə edilə bilər. Buna görə də

hansı **üsul** vo vasito **ilo** ifado edilməsindən asılı olmayaraq bütün dillərdə xəbərlik kateqoriyası olmalıdır.

Azərbaycan və başqa türk dillərində xəbərlik daha çox şəxslərə aid olur. İş ya birinci, ya ikinci vo ya da üçüncü şəxsə aid olur. Üçüncü şəxs daha geniş mənəni **ohato** edir. Çünki bu, təkcə şəxsi yox, bütün obyektiv gerçəklikdəki əşya vo hadisələr haqqındakı təsdiq vo inkarı da ohato edir.

Azərbaycan dilində xəbərlik birinci şəxs tokdə **-am**, **-om** (saitlə bitənlərdə **-yam**, **-yəm**), şəkilçiləri ilə yaranır: alim-əm, müəllim-əm, **tələbə-yəm**, **dədəli-yəm**.

İkinci şəxs tokdə şəxs əvəzliyi təkrar olunur. Ahong qanununa görə **-son** şəkilçisi də qəbul edir. **Mos.**, adam-san, qəşəng-sən, gözəl-sən, cavan-san.

Üçüncü şəxs tokdə **-dir**, **dir**, **dur**, **dür** şəkilçiləri ilo xəbərlik yaranır. Məs: adam-dir, həkim-dir, uzun-dur, üzüm-dür.

Cəmdə birinci şəxs **-iq**, **-ik**, **-uq**, **-ük** şəkilçiləri qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu forma dilimizin tarixində o qədər də qədim deyil. Əvvəllər – **-iz**, **-iz**, **-uz**, **-üz** forması geniş yayılmışdı.

Əsrimizin əvvəllərinə qədər bu forma dilimizdə yaşamışdır. Milli ədəbi dilimizin normaları sabitləşdikdən sonra **-iq^l** forması sabitləşmişdir: azərbaycanlıy**iq**, **tələbəy**ik****, **dördük vo s.**

İkinci şəxs cəmdə **siz** və **siniz** forması pa
ralel

işlənmişdir. **Siniz** şəkilçisi daha çox yazıda, **5/ >iso** danışığda işlədilir. Dilin tarixi təkmilləşməsi

üzərində

ap

arılan

müşahidələr gestərir ki, gələcəkdə «*siz*» forması, «*siniz*»i sıxışdıracaqdır. Çünki dildə həmişə sadələşmə (tüləmə) prosesi gedir.

Üçüncü şəxs cəm forması, əsasən, tək şəklinin təkrarıdır. Amma cəmlilik bildirmək üçün *-lar*, *-lər* şəkilçiləri artırılır: adamdır-lar, tələbədir-lər, üçüncüdür-lər və s.

Türk dillərində də xəborlik kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimidir. Təkcə burada

Tokdə

Erim (əsgərəm)

Ersin(əsgərsən)

Cəmdə

criz (oskərik)

crsiniz (əskərsiniz)

fonetik fərqlər vardır. Məsələn,

Erdir(əsgördir)

Türküm(türkom)

Türksün(türkson)

Türktür(türkdür)

erdirlər

(uskərdirlər) türküz. (türkük) türksünüz (türksünüz)
türkdürlər (türkdürlər)

Rus dilində xəbərlik kateqoriyası müxtəlif vəsitələrlə ifadə edilir. Bu dildə intonasiyadan geniş istifadə edilir. Əslində, heç bir formal əlamət qəbul etməyən iki söz intonasiya vəsitəsi ilə xəbərlik ifadə edir. Məsələn, *я учитель, ты студент, книга хорошая* (kitab yaxşıdır), *он Александр* (o, Aleksandrdir) və s.

Rus dilində bu forma bütün şəxslərə aiddir. Məs.,

təkdə я
учитель ты
учитель он
учитель

cəmdə мы
учителя вы
учителя они
учителя

Rus dilində *является* fəlinin şəxslər üzrə təsrifi də xəbərlik yaradır. Məs.,

təkdə

cəmdə

я являюсь учителем мы являемся учителями
ты являешься учителем вы являетесь
учителями
он является учителем они являются
учителями

Üçüncü şəxs təkdə Hind-Avropa dillərinin çoxunun xəbərlik kateqoriyası eynidir. Məs.,

Farsca: – u danəşyar-ost (o, müəllimdir).

Almanca – er ist lehrer (o, müəllimdir).

Rusca – он есть учитель.

İngiliscə – he (she) is a teacher (o, müəllimdir).

Avropa dillərində də xəbərlik kateqoriyasını

bildirmək üçün köməkçi sözlərdən istifadə edilir. Mos.,

Almanca: ich bin lehrer (mən müəlliməm)

Du bist lehrer (sən müəllimsən) er ist lehrer (o müəllimdir).

CİNS KATEQORİYASI

Tofokkiirdo oks olunan anlayışlardan biri do cins anlayışıdır. İnsan şüurunda formallaşmış olan cins anlayışı düzgün montiqo osaslanır. Buna görə do şüurda iki cins vardır: kişi və qadın. Bas neco olur ki, üçüncü cins meydana çıxır. Əslində insan tofəkküründə üçüncü cins yoxdur. Bu, montiqi nionanın deyil, qrammatik mənənin daşıyıcısı olduğu üçün bütün dillərdə yoxdur. Diqqətlə fikir verdikdə oşyaların heç bir xüsusiyyəti onu kişi və ya qadın cinsinə aid etməyi zoruri etmir. Bunun üçün onun forması əsas götürülür. Əgər forma nozərə alınmazsa, *ruçka* və *karandaş* sözlərini hansı cəhətinə görə müxtəlif cinslərə aid etmək olardı? Cinslərə aid etmə zamanı sözün forması da həmişə nozərə alınmır. Yoxsa *papa*, *deduşka* və s. kimi sözləri qadın cinsinə aid etmək lazım gələrdi. Bundan əlavə, cinsə aid etmə zamanı sözün leksik mənəsi nəzərə alınsa idi, bütün cins olan dillərdə əşyalar eyni cür cinsə aid edilməli idi. Halbuki, belə deyil. Məs., rus dilində *ворона* (qarğa) qadın cinsinə, alman dilində *Der Rabe* (qarğa) kişi cinsinə, *книга* (kitab) rus dilində qadın cinsinə, *Das Buch* (kitab) almanca orta cinsə, rus dilində *собака* (it) qadın cinsinə, alman dilində *Der Hund* (it) kişi cinsinə və s. aiddir. Bu müxtəliflik bir də onda özünü göstərir ki, bəzi dillərdə üç cins, bəzində iki cins olduğu halda, bəzində cins kateqoriyası heç yoxdur.

Azərbaycan və bütün türk dillərində, habelə fars dilində cins kateqoriyası yoxdur. Doğrudur, dilimizdə kişi və qadın cins anlayışını leksik mənada ifadə edən sözlər vardır. Məs., *qoç-qoyun*, *xoruz-toyuq*, *öküz-inək* və s. Amma bu leksik mənənin qrammatik ifadə forması

dilimizdə yoxdur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, 30-cu illərdə Azərbaycan dilini rus dili səs və hərflərinin, habelə cinslərinin hesabına «zənginləşdirmək» planlaşdırılırdı. Səs və hərflər hesabına dilimizi «zənginləşdirdilər» (dil qanunlarını, elmi nozərə almadan siyasətçilər dilimizin başına oyun açırdılar). Belə ki, rus dilində *a* və *я* ilə bitən sözlər qadın cinsinə aid olduğu üçün Azərbaycan dilində də belə sözləri qadın cinsinə aid etməyi mümkün hesab edirdilər. Onda Azərbaycan dilində *alma* qadın cinsinə, *armud*

kişi cinsinə, *dəro* qadın cinsinə, *dağ* kişi cinsinə aid edilməli idi. Tutaq ki, belə də etdik. Onda dilimiz nə qazanardı? Qətiyyətlə demək olar ki, zibillənməkdən, qrammatikamızı çətinləşdirməkdən başqa heç nə!

Rus və alman dillərində üç cins (kişi, qadın, orta) vardır. Rus dilində kişi cinsinin əlaməti yoxdur. Qadın cinsi *a-я, ия* sonluqları və bəzən yumşaqıq işarəsi (мягкий знак) ilə bitən sözlər; orta cins isə *o, e* sonluqları və sözün sonunda *мя* səs kompleksi ilə seçilir. Bundan əlavə, rus dilində ümumi cinsə aid isimlər də vardır. Məs., *брызга, задира, егоза, невежа, скряга* və s.

Alman dilində üç cins vardır (femininum, maskulinum və noytrum). Cinslər əvvəlində olan artikllərlə də seçilir. Kişi cinsi (maskulinum) əvvəlində müəyyən der artikli, qeyri-müəyyən vəziyyətdə ein artikli, qadın cinsində müəyyən die. qeyri-müəyyəndə *eine*, orta cinsdə müəyyəndə *das*, qeyri-müəyyəndə *ein. eine. ein* artiklləri olur.

İngilis dilində cins kateqoriyası yoxdur.

Fransız dilində iki (qadın, kişi) cins vardır.

Ərəb dilində də iki qrammatik cins vardır. Kişi cinsi – müzəkkər, qadın cinsi – müənnəs adlanır. Ərəb dilində qrammatik cins sözün şəkli əlamətinə və mənasına görə müəyyənləşdirilir. Müzəkkər – kişi cinsinə aid isimlərin xüsusi şəkli əlaməti yoxdur. Müənnəs – qadın cinsinə aid isimləri bildirən bir sıra formantlar vardır. Bunlardan on çox işlənən *tə morbutədir*. *To morbutə*dən sifətlərin də qadın cinsinə aid edilməsində istifadə edilir.

MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASI

Dildə xüsusi, özünəməxsus şəkildə ifadə edilən qrammatik mənalardan biri də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlikdir. Bu anlayış əşya və hadisələrin insan təfəkküründə mücərrəd şəkildə əks olunması nəticəsində meydana gəlmişdir. İnsanın hər hansı bir şey haqqında anlayışı mücərrəd və ya konkret ola bilər. Nitq prosesi isə daha çox konkretlik tələb edir. Ünsiyyət

383

prosesində danışanla dinləyən arasında mücərrəd kommunikasiya ola bilməz. Danışan dinləyənin şüurunda – təfəkküründə konkret fikir oymalıdır, Bu zaman o, nitqində ifadə etdiyi anlayışlara dəqiq işarə etməlidir. Bu mücərrədlik – dəqiqlik anlayışlarının ifadə forması müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur. Bu da müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası deməkdir. Müəyyənliyi bildirmək üçün xüsusi dil elementləri olduğu kimi, qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün də xüsusi dil vahidlərindən istifadə edilir. Müəyyənlik artıqlı olan dillərdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Artıqlı müəyyənlik və qeyri- müəyyənlik bildirir.

Alman dilində müəyyənlik bildirən artikllər *der*, *die*, *das*-dır. Bunlara «bəstətimte artikl» deyilir. Qeyri-müəyyənlik bildirən artikllər «unbəstətimte artikllər» isə bunlardır: *ein*, *eine*, *ein*. Bunlardan birincisi kişi, ikincisi qadın, üçüncüsü orta cinsə aid qeyri-müəyyənlik bildirir. Məsələn, *in der mitte steht ein mann* – ortada bir kişi durur. Fransız dilində əşyanın qeyri- müəyyənliyini bildirmək üçün sözün qarşısında tək halda kişi cinsində «un», qadın cinsində isə «une» artikli işlədilir.

Əşyanın qeyri-müəyyənliyini bildirməkdən ötrü ismin qarşısında tək halda kişi cinsində «*le*», qadın cinsində isə «*la*» artikli işlədilir. Məs.

un livre – bir kitab (qeyri-müəyyən).

le livre – həmin (müəyyən) kitab.

İngilis dilində də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən artikllər vardır. Amma, ingilis dilindəki artikllər alman və fransız dillərinə nisbətən çox sadə işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, ingilis dilində artikl kəmiyyət və hallara görə dəyişir. İngilis dilində müəyyənlik bildirən *the* artiklin bu mənasından törəmişdir. Buna görə də bu artikl məhz haqqında danışılan sözün qarşısında qoyulur. Bu artikl aid olduğu əşya və hadisəni başqalarından seçməyə – ayırmağa xidmət edir, həm tək, həm də cəm isimlərin qarşısında işlədilir, vurğusuz olub aid olduğu sözlə birlikdə, bir vurğu altında tələffüz edilir. Məs., *the pen*.

Qeyri-müəyyənlik bildirən artikllər bunlardır: *a* (*an*), *o* (*on*), *a[ə]* artikli tarixən bir mənası verən sözdən yarandığı üçün

yalnız tək halda işlənir. Bu artikl *bir. liansi iso, hor*

hansı və s. mənalarını bildirir və eynicinsli elementlərdən biri haqqında söhbət getdiyi məqamda işlədilir. Məs., a map – *bir xəritə, hər hansı bir xəritə*.

Samitlərlə başlayan sözlərdə a, saitlə başlanan sözlərdə isə an artikli işlənir. Məs., a table (stol), an apple (alma). Qeyri-müəyyənlik bildirən artikl kimi, müəyyənlik bildirən artikl də vurğu qəbul etmir və aid olduğu sözlə bir vurğuda tələffüz edilir.

Ərəb dilində müəyyənlik bildirən ə/ artikli vardır. İsimlər artiklsiz işləndikdə qeyri-müəyyənlik bildirir. Bu halda sözün axırma un şəkilçisi artırılır. Belə ki, əl-fallahu – (bu, müəyyən fəhlə), fallahun (bir fəhlə).

Fars dilində qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün sözün sonuna / səsi artırılır. Bu səs vurğu qəbul eləmir. Məs., ruzi (bir gün), ruzi (ruzi, azuqə). Bu / səsinə fars dilində *yayc-nəkəre* deyilir. Qeyri-müəyyənlik bildirən bu səs fars dilində yalnız sözlərin sonuna qoşulur. Məs., Ruzi səyyadi cəvani ba rəfiqəş be şekar rəft (bir gün bir cavan ovçu dostu ilə ova getdi).

Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənliyi bildirmək üçün xüsusi artikl yoxdur. Buna görə də bu anlayışı bildirmək üçün *bir* sözündən geniş istifadə edilir. *Bir* - sözü miqdar sayı olmaqla yanaşı aid olduğu sözü mücərrədləşdirə də bilir. Məs., *Qapıda bir oğlan dayanmışdı* və *qapıda oğlan dayanmışdı* cümlələrində *bir*- sözünün funksiyası aydın görünür.

XÜSUSİ QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Dildə elə qrammatik formalar da vardır ki, onlar yalnız bir nitq hissəsinin qrammatik əlaməti olur. Əgər əvvəlki kateqoriyalar bir sıra nitq hissələrinə aid edilə bilirdisə xüsusi adlandırılan qrammatik kateqoriyalar

yalnız bir nitq hissəsinə aiddir. Məs., dərəcə kateqoriyası yalnız sifətlərə aiddir, onu başqa nitq hissələrinə aid etmək olmaz. Dərəcə anlayışı bütün dillərdə xüsusi qrammatik formalarla ifadə edilir. Dərəcə anlayışı yalnız müqayisədən doğur. İnsan təfəkkürünün qənaətinə görə, mütləq keyfiyyət yoxdur. Belə ki, ağ ona görə ağ görünür ki, onun əksi qara vardır. Bundan əlavə, mütləq ağ yoxdur. Hər hansı bir ağ başqasının yanında ya ağımtıl, ya da ağappaq ola bilər. Bu bir daha onu təsdiq edir ki, dərəcə anlayışı yalnız müqayisədən doğur. Bu səbəbdən də bəzi dillərdə bu anlayış müqayisə dərəcəsi adlanır. Dünya dillərində müqayisə anlayışını ifadə etmək üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Bəzi dillərdə bu anlayış xüsusi qrammatik formalarla ifadə edildiyi halda, bəzilərinə başqa vasitələrlə ifadə edilir.

Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi vardır.¹ Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan dilində sifətin beş (adı, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirici) dərəcəsi göstərilirdi. Bu, dərəcə anlayışına məntiqi qrammatik mövqedən düzgün yanaşmamaqdan irəli gəlirdi. İlk dəfə dilçiliyimizdə prof. Ə. Dəmirçizadə sifət haqqında məqalə yazmış^{1 2}, orada sifətin üç dərəcəsi olduğunu göstərmişdir. Demək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində sifətin dərəcəsi məsələsi ilk dəfə bu məqalədə elmi cəhətdən düzgün izah edilmişdir.

Məlumdur ki, yalnız əsli sifətlər dərəcə kateqoriyası qəbul edir. Əsli sifətlərin adı dərəcədə heç

¹ M. H. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. B. 1983. səh. 89.

² Ə. Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinə dair tədqiqatlar. B. 1947, s. 128

bir qrammatik əlaməti olmur. *Qırmızı, şirin, sarı* və s. sifətlər adi dərəcədə hesab edilir. Azaltma dərəcəsi iki üsulla yaranır; morfoloji və sintaktik yolla. Morfoloji yolla azaltma dərəcəsi yaratmaq üçün sifətin sonuna *-mtü, -sov, -mtraq, -rok* şəkilçiləri artırılır. Məs., *qırmızımtıl, sarımtraq, uzunsov, gödərək* və s.

Sintaktik yolla azaltma dərəcəsi yaratmaq üçün sifətin əvvəlinə *açıq, təhər, vari* və s. sözlər artırılır. Məs.: *açıq qırmızı, şirin təhər, yüngül vari*.

Çoxaltma dərəcəsi də iki üsulla yaranır. Morfoloji üsulla çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirmək üçün sifətin əvvəlində birinci heca götürülür, ona *m, p*, bəzən də *s* səsləri artırılıb sonradan sözə əlavə edilir. Bu zaman bəzən son samit düşür. Məs. *göy - gönüköy, yaşı-yamyışı, şirin-şipişirin, qırmızı - qıpqırmızı* və s. Sintaktik yolla isə çoxaltma dərəcəsi *on, çox, lap, daha* ədatları artırılmaqla yaranır. Məs.: *lap qırmızı, on açıq, daha yaxşı, ən gözəl* və s.

Türk dilində də sifətin dərəcə kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimidir (adi, azaltma, kiçiltmə, çoxaltma). Adi dərəcə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq yalnız morfoloji üsulla yaranır, şəkilçiləri isə Azərbaycan dilindəki kimidir, *-mtraq, -rok, -imsi* şəkilçiləri ilə adi dərəcə yaranır, məs.: *mavimtraq, yeşilmtraq, yeşilimsi, mavimsi, kiçükmtraq* və s.

Çoxaltma dərəcəsi isə həm morfoloji, həm də sintaktik yolla düzəlir. Morfoloji • üsulla Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifətin birinci hecasına *m, p, s* samitləri əlavə edilib sözün önünə artırılır, məs.: *beyaz-bembeyaz, yeşil-yemyeşil, düz- düpdüz, sağlam-sapsağlam* və s. Sintaktik üsulla iki cür çoxaltma

dərəcəsi yaranır:

1) Sifətin təkrarı ilə, məs.: *sərin-sərin*, *acı-acı*, *yekə-yekə*. Bu üsul Azərbaycan dilində də vardır. Amma Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, *mi*, *mi*, *mu*, *mü* ədatları da artırılmaqla sifətlər təkrar edilir, adəs.: *serinmi serin*, *acimi acivə* s.

2) Azərbaycan dilində olduğu kimi, sifətin əvvəlinə *daha*, *ən*

çox və s. sözlər artırılmaqla, məs.: *gözel-daha gözəl*, *acı-çox aci* türk dilində müqayisə dərəcəsi də qeyd edilir.¹ Vaxtilə Azərbaycan dilində *do* belə bir dərəcənin varlığı göstərilmişdir.

Türk dilində *ki'bi*, *kadar* qoşmalarının artırılması ilə müqayisə dərəcəsi yarandığını göstərirlər. Məsələn, *Orhan Mehmet kadar akıllıdır*.

Bu məsələ ilə qeydsiz-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Çünki burada müqayisə daha çox məntiqə aiddir. Azərbaycan dilçiliyində də vaxtilə belə bir müqayisədən bohs edənlər «*Bala baldan şirindir*», «*Yuxu baldan şirindir*» rümlələrindəki müqayisəni əsas götürürdülər. Burada müqayisə yaradan *-dan*, *-don* şəkilçisidir. *-Dan*, *-dən* isə morfoloji müqayisə yarada

¹ Ə. Rəsulov, R. Rüstəmov. Türk dili. B. 1989, səh. 147.

bilməz. Əlbəttə, burada müqayisə vardır. Amma bu məntiqi – sintaktik müqayisədir.

Rus dilində də üç dərəcə (положительная степень, сравнительная степень, превосходная степень) vardır.

Ərəb dilində də sifətlərin adı, müqayisə və üstünlük dərəcələri vardır. Müqayisə və üstünlük dərəcələri adı dərəcədən morfoloji (sabit modellər üzrə) və analitik (təsviri) üsullarla düzəlir.

Morfoloji üsulla yalnız üç samiti və müvafiq qısa saitləri, ya da uzun saitdən ibarət təkə bir əlavəsi olan keyfiyyət bildirən sifətlər dərəcələyə bilər.

Nisbi sifətlər rəng və ya fiziki nöqsan bildirən sifətlər kimi və daha artıq saitlə və ya uzun saitlə ifadə edilmiş əlavəsi olan hər hansı bir başqa sifət yalnız analitik üsulla dərəcələyir.

Ərəb dilində qadın və kişi cinsi ilə əlaqədar sifətlər müxtəlif cür dərəcələyir.

Alman dilində də sifətin üç (pozitiv, komparativ və super-lativ) dərəcəsi vardır.

İngilis və fransız dillərində də sifətin üç dərəcəsi mövcuddur.

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Mənsubiyyət kateqoriyası da hal kateqoriyası kimi əhəmiyyətli olaraq ümumi qrammatik kateqoriyalar sırasına daxil edilirdi. Hal kateqoriyası rus dilində ümumi olduğu üçün onu ümumi qrammatik kateqoriyalara daxil etmək olar. Mənsubiyyət kateqoriyası isə xüsusi kateqoriyadır, çünki təkə isimlər mənsub ola bilər.

Təfəkküründə mənsubiyyət anlayışı olmayan xalq

yoxdur. Amma dildə bu anlayışın ifadə formaları müxtəlifdir. Dilin qrammatik quruluşundan asılı, olaraq bəzi dillərdə (o cümlədən türk dillərində) qrammatik forma – kateqoriya ilə ifadə edildiyi halda, bəzi dillərdə bu məna sintaktik vasitələrlə ifadə edilir. Bu məna iki tərəf arasındakı sahiblik və mənsubiyyət münasi-

botindən doğmuşdur. Yəni çox vaxt birinci tərəf sahib (şəxs), ikinci tərəf mənsub (əşya) olur. Sahib şəxs olduğundan şəxs bildirən sözlər (əvəzlilər) burada əsas rol oynayır. Aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində şəxs bildirən sözlər müəyyən elementlərə çevrilərək xüsusi qrammatik forma şəkli almış, beləliklə, qrammatik kateqoriya yaratmışdır. Belə ki, Mən əvəzliyi *m*, sən əvəzliyi */;*, biz əvəzliyi *iz*, siz əvəzliyi *niz*⁴ şəkildə isimlərə artırılır. Buna görə də dilimizdə mənsubluq sahiblik anlayışı bildirmək üçün şəxs əvəzliyindən istifadə etməmək olar. Məsələn:

Təkdə	Cəmdə
mənim atam – ata(m)	bizim atamız –
sənin atan – ata(n)	ata-m-(iz) sizin atanız –
onun atası – ata(sı)	ata-n-(iz) onların ataları –
ata-lar-(ı)	

Mənsubiyyət kateqoriyası olan fars dilində də xüsusi formalardan istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində də şəxs əvəzliləri mənsubiyyət mənası yaradılarda öz elementləri ilə iştirak edir. Belə ki, *mon* əvəzliyi (*o, a*) *m*; *to* (sən) əvəzliyi (*o*) *t*; *ma* (biz) əvəzliyi (*e*) *man*; *şoma* (siz) əvəzliyi *təkdə* sən əvəzliyinin (*t*) elementi üstəgəl *cəm* şəkilçisi *a/j* şəkildə təzahür edir. Məsələn:

Təkdə	Cəmdə
madər(əm) – anam	madər-e(m)
nıador (ət) – anan	an) – anamız
madər(oş) – anası	mader-e (tan) –
ananız madər-e (şan) – anaları	

Mənsub olan tərəf əvəzlilərlə də işləyə bilər. Məsələn:

Təkdə

madər(əm) - mən

madərə -to madər - u

Hind-Avropa

Cəmdə

madərə - ma

madere - anha

madərə - şoma

dillərinin çoxunda mənsubiyyət kateqoriyası yoxdur.
Buna görə də həmin dillərdə (rus, alman, ingilis, fransız

və s.) sahiblik-mənsibliq anlayışı yalnız şəxs və

Təkdə

Твой брат

Его(ее) брат

Мой брат

Cəmdə

Ваши братья

Ихние братья

Наши братья

sahiblik əvəzliliklərinin köməyilə ifadə edilir. Məs. rus dilində:

Alman dilində:

Main bruder – mənim qardaşım

Dein bruder – sənın qardaşın, öz qardaşın

Sein bruder – onun, öz qardaşı.

İngilis və fransız dillərində də mənsubiyət, bir sıra fərqlər nəzərə alınmasa, alman dilində olduğu kimidir.

İNKARLIQ KATEQORİYASI

Xüsusi qrammatik kateqoriyalardan biri də inkarlıq kateqoriyasıdır. İnkarlıq geniş anlayışdır. Əslində inkar təsdiqin əksi olduğundan bütün adlara və əlamətlərə aiddir. Əgər bir şey, əlamət, keyfiyyət təsdiq olunursa, deməli o, inkar da edilə bilər. Məs. kitabdır – kitab deyil, yaxşıdır – yaxşı deyil. Bu dialektik inkar olub, bilavasitə təfəkkürlə bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Təsdiq və inkarla bağlı, ona oxşar antonimliyini də göstərmək olar. Məs., yaxşıdır – yaxşı deyil, deməli pisdır. Əlbəttə, bu idraki inkarın bir növüdür. İnkarlıq kateqoriyası dedikdə fellərin morfoloji inkar əlaməti nəzərdə tutulur.

Bu kateqoriya bəzi dillərdə xüsusi forma ilə ifadə edildiyi halda, bəzilərində xüsusi inkarlıq bildirən

sözünü ilə ifadə edilir.

Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyası felin: təsdiq formasına *ma*, *mə* artırmaqla yaranır. Məs., *get* – *getmə*, *oxudum* – *oxumadım*, *biləcəyəm* – *bilməyəcəyəm*.

Hind-Avropa dillərində felin inkarlıq kateqoriyası *n* ünsürü ilə yaranır.

Fars dilində inkarlıq kateqoriyası felin *ovvolinə no* önlüyü artırmaqla yaranır. Məs., *rəflən* (getmək), *norofton* (getməmək). *Fərda mən be danəşqah nə xahəm rəfi* – sabah *mən* universitetə (instituta) getməyəcəyəm.

Rus dilində *ne* önlüyü artırılmaqla inkarlıq yaranır. Məs., *ходить-не ходитъ, звать - не звать*.

Alman dilində «nicht!» və «nein» artırmaqla felin inkarlıq kateqoriyası yaranır. Məs., *ich schreibe nicht* – *mən yazmıram*.

Fransız dilində inkarlıq kateqoriyası «ne» və «pas» inkar *adatlarının* köməyi ilə düzəlir. Saitlə yaxud *lal «h»* səsi ilə başlanan fellərin qarşısında *ne* ədatının saiti (e) apostrofla əvəz edilir: Məs: *II n'habite pas Bakou*.

İnkar ədatları fellə bir ritmik qrup təşkil etdiyindən vurğu *osas* felin deyil, «pas» ədatının üzərinə düşür.

İngilis dilində də əsas inkarlıq funksiyası *no* önlüyünə aiddir. Bu dildə də köməkçi feli də inkarlıq yaranmasında xüsusi rol oynayır. Belə ki, onlar aynılıqda işləndiyi kimi, *do not go* – getmə formasında da işlədilə bilər.

ZAMAN KATEQORİYASI

Fəlsəfi kateqoriyalardan biri də geniş mənada qəbul etdiyimiz zaman anlayışdır. Zaman və məkan anlayışlarının münasibəti iş və hərəkətin başqa münasibətlərini (obyektivliyi) doğurur. Əşya məkanla bağlı olduğu kimi, hadisə də zamanla bağlıdır. İnsan təfəkküründə zamanın üç növü *-* vardır. Yəni bütün hadisələr yalnız üç (keçmiş, indiki və gələcək) zaman daxilində baş verə bilər. Bu, fəlsəfi-obyektiv zaman

hesab olunur. Fəlsəfi-obyektiv zaman anlayışı bütün xalqlarda vardır. Amma həmin anlayışın dildə ifadəsi məhz hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılıdır. Bu səbəbdən də qrammatik zaman kateqoriyası bütün dillərdə olmasına baxmayaraq, onun ifadə formaları (hətta bəzən növləri) müxtəlif olur. Bütün zamanları müəyyənləşdirmək

iiçin əsas meyar indiki zamandır, indiki zamana münasibət əsasında bu və ya digər hadisə keçmiş və ya gələcəyə aid edilə bilər. Əgər hadisə indiki zamandan (onun haqqında danışılan zamanda) əvvəl baş vermişsə, bu, keçmiş, əgər gələcəkdə baş verəcəksə gələcək zaman hesab edilir. Bu cəhətdən obyektiv zamanla qrammatik zaman bir-birindən seçilir. Bu zamanların hər birinə təxmini tərif versək, belə ifadə almır: 1. İş, hal və hərəkətin baş verdiyi momentə fəlsəfi-obyektiv zaman deyilir. 2. Danışığ momentinin icra momentinə olan nisbətində qrammatik zaman deyilir. Yəni:

$$QRz = DM \dot{M}$$

(Qrammatik zaman bərabərdir danışığ momenti bölünmüş icra momentinə)

Danışığ momentini geniş mənada başa düşmək lazımdır. Yəni təkcə indiki zamanda danışığ nəzərdə tutulmamalıdır. Danışığ momenti dedikdə həmin momentin əhatə etdiyi obyektiv zamanın mənə çalar və növlərini də nəzərdə tutmaq lazımdır. Məhz bu vaxt qrammatik zaman dünya dillərində çoxlu ifadə formalarına malik olur. Yəni $Zf = Zqr^*$.

Bu o deməkdir ki, fəlsəfi zaman dünya dillərində qrammatik cəhətdən n qədər ifadə formasına malikdir. Çünki hər bir dildə qrammatik zamanın 8 – 10 – 15 ifadə

forması olduğundan başqa, dünya dillərinin çoxluğunu nəzərə almaq lazımdır.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın nəqli, şühudi deyə iki növünü qeyd etsək də, bu formaların hekayəti və rəvayətini, fel formaları ilə işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, bir çox rəqəm meydana gəlir. Keçmiş zaman dedikdə iş və hal- hərəkətin keçmişdə icra edildiyini indi xəbər vermək nəzərdə tutulur. Şühudi keçmiş hadisənin şahidi tərəfindən nəql edildiyini bildirir və *-di*, *-di*, *-du*, *-dü* şəkilçiləri ilə düzəlir. Amma bu, tam və yeganə cəhət deyil. Məsələn, *mən kitab oxumuşam*, *mən çörək yemişəm* dedikdə (formaca nəqli keçmiş) bu o deməkdir ki, mən həmin hadisənin şahidi olmamışam? Burada başqa bir cəhət – məntiqi mündəricəni də

nəzərə almaq lazımdır. Şühudi keçmişdə hadisənin nəticəsinin meydana olmasını nəzərə almaq lazımdır. Əgər hadisənin nəticəsi meydana varsa, onda *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş* formalarını nəzərə almadan şühudi keçmiş hesab etmək lazımdır. Çünki danışan hadisənin şahidi olmuşdur.

Müasir Azərbaycan dilində felin gələcək zamanı çox sadə üsulla yaranır. Azərbaycan dilində də gələcək zaman hər hansı köməkçi fellə deyil, şəkilçilərlə yaranır. Qəti gələcək *-caq*, *-cok* (*acaq*, *-əcək*), qeyri-qəti gələcək isə *-ar*, *-or* (*-yar*, *-yor*) şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Demək lazımdır ki, *-caq*, *-cok* forması XVIII əsrə qədər *-ğac*, *-kəc* şəklində də işlədilmişdir.

Rus dilində keçmiş zaman bitmiş və bitməmiş deyə iki növə ayrılır. Gələcək zaman da iki növə ayrılır. Birinci növ sadə gələcək adlanır. Bu, Azərbaycan dilindəki qeyri-qəti gələcəklə uyğun gəlir. Məs., *напишу*, *прочту* – *yazaram*, *oxuyaram*. Sadə gələcək zaman felin əvvəlinə ön şəkilçi artırmaqla yaranır.

Mürəkkəb gələcək zaman isə «будь» felinin şəxslər üzrə təsrifi ilə yaranır. Əsas fel məsdər formasını

Təkdə

Я буду читать Ты
будешь читать Он
будет читать

Сəп^ə

Мы будем читать
Вы будете читать
Они будут читать

saxlayır. Məs.,

Təxminən buna bənzər mənzərəni biz fars dilində də görürük. Fars dilində gələcək zaman rus dilinə bənzər formada düzəlir. Fars dilində də əsas fel məsdər

formasını dəyişmir. Dəyişən köməkçi *xastən* (istəmək) feli olur. Məs.,

Takda: mən xahəm rəft (mən gedəcəyəm)

to xahi rəft (sən gedəcəksən)

u xahəd rəft (o gedəcək)

Camda: ma xahim rəft (biz gedəcəyik)

şoma xahid roft (siz gedəcəksiniz) anha xahənd rəf) (onlar gedəcəklər)

Fars dilinin keçmiş zamanı yaxın və uzaq olaraq iki növə bölünür. Yaxın keçmiş felin təsrifi ilə əmələ gəlir. Məs.,

Təkdə: mən xandəm (mən oxudum)

to xandi (sen oxudun) u xand (o oxudu)

Cəmdə: ma xandim (biz oxuduq)

şoma xandid (siz oxudunuz anha xandənd (onlar oxudular)

Azərbaycan dilindəki nəqli keçmişin hekayə formasının ifadə etdiyi məna fars dilində də vardır.

Təkdə: mən xandəəm (mən oxumuşam)

to xandei (sən oxumusan)

u xandəəst (o oxumuşdur)

Cəmdə: ma xandəim (biz oxumuşuq)

şoma xandəid (siz oxumuşunuz) anha xandəənd (onlar oxumuşlar)

Nəqli keçmişin rəvayitinə uyğun keçmiş zaman fars dilində *budon* (olmaq) felinin təsrifi ilə düzəlir. Məs.,

Təkdə: mən xandə budəm (mən oxumuşdum)

to xandə budi (sən oxudmuşdun) u xandə bud (o oxumuşdu)

Cəmdə: ma xandə budim (biz oxumuşduq)

şoma xandə budid (siz oxumuşsunuz anha xandə budənd(onlar oxumuşdular)

Dünya dillərinin çoxunda olmayan qəribə bir hal fars dilinin indiki zamanı yaranarkən meydana çıxır. Belə ki, başqa dillərdə fellər zamana görə dəyişdikdə

onların kökü dəyişmədən müxtəlif şəkilçilər qəbul edir. Fars dilində isə fel kökləri dəyişir. İndiki zamanla keçmiş zamanda eyni fel başqa-başqa formalarda çıxış edir. Yəni keçmiş zamanda fel bir forma, indiki zamanda isə başqa bir formada çıxış edir. Bu prosesdə fars dilinin felləri üç qrupa bölünür: tam fellərin kökü məsdər şəkilçisi olan (*i*)-*dən* atıldıqdan sonra dəyişir. Məs., *keşidən* –

(çəkmək, çəkən), *xordən* – *xor*/yemək, yeyən) və

s.

Qiyasi adlanan fellərdə məsdər şəkilçisi atıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinin son saiti dəyişir. Belə ki, tərkibində *x* olan sözlərdə məsdər atıldıqdan sonra *z*, tərkibində *ş* olan sözlərdə isə *r* və *s*. qalır. Məs., *duxdən* – *duz* (tikmək-tikən), - *suxdən* – *suz* (yandırmaq, yandıran), *baxdən* – *baz* (oynamaq, oynayan), *daşdən* – *dar* (malik olmaq, malik olan), *gozəştən*- *qozar* (keçmək, keçən). Deməli, birinci məsdər forması ilə keçmiş və gələcək zaman düzəldiyi halda, indiki zaman məsdər şəkilçisiz köklərlə yaranır. Bu vaxt felin əvvəlinə *-mi* şəkilçisi artırılır. Tam fellərdə:

mən keşidəm (mən çəkdim), *mən mikişom* – mən çəkirəm.

mən xordəm (mən yedim), *mən mixorom* – *mən* yeyirəm.

Fars dilində indiki zamanla keçmiş zamanı fərqləndirən fel formalarının biri də heç bir qaydaya tabe olmayan *səmayi* fellərdir. Belə fellər keçmiş zamanda bir cür, indiki zamanda, eyni mənada olmasına baxmayaraq, başqa formada çıxış edir. Məs., , *görmək* feli keçmiş zamanda *didən* işləndiyi halda, , indiki

zamanda *bin* formasında işlənir. Məs.,

Diruz mən şoma ra nə didəm (dünən mən sizi germədim).

Mən do ruz əst ke, şoma ra nə mibinəm (iki gündür ki, mən sizi görmürəm).

İngilis dilində gələcək zaman (the future) köməkçi shall (birinci şəxs üçün), ikinci və üçüncü şəxslərdə will artırmaqla yaranır. Məs.,

I shall read – mən oxuyacağam

He (she, it) will read (kişi və ya qadın cinsi, orta cins) oxuyacaq.

We shall read – biz oxuyacağıq

You will read – siz oxuyacaksınız

They will read – onlar oxuyacaqlar.

Alman dilində də felin üç zamanı (prasens – indiki zaman, imperfekt – keçmiş zaman, futunun – gələcək zaman) vardır.

Keçmiş zaman *ii*aben və *sein* fellərinin təsrifi ilə yaranır. Keçmiş zamanın perfekt və plus-guamperfekt növü də qeyd edilir.

Gələcək zaman *isə* werden (olmaq) köməkçi feli ilə düzəlir. Əsas fel dəyişmir, werden feli təsrif edilir. Məs.:

Takda: ich werde gchen (mən gedəcəyəm)

Do wirst gehen (sən gedəcəksən) er (sic, es) wird gehen (o gedəcək)

Camda: wir werden gehen (biz gedəcəyik)

Du werden gehen (siz gedəcəksiniz) sic werden gehen (onlar gedəcəklər)

ŞƏXS KATEQORİYASI

Şəxs kateqoriyası isimlərdəki xəbərlik kateqoriyasına oxşayır. Xəbərlik kateqoriyası şəxslərə aid olduğu kimi, şəxs kateqoriyası da iş, hal və hərəkətin hansı şəxs tərəfindən icra edildiyini bildirir. Burada da dilin qrammatik xüsusiyyəti əsas rol oynayır. Belə ki, aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyasının yaranması prosesində şəxs əvəzliliklərinin elementləri iştirak etdiyi üçün onların özlərinin işlənməsinə ehtiyac qalmır. Məs., *oxuyurum, oxuyursan, oxuyur və s.*

Başqa dillərdə (rus, ingilis, alman, fransız) mütləq əvəzlilik işlənməlidir. Xəbərlik kateqoriyası haqqında danışarkən bu haqda geniş bəhs edilmişdir.

NÖV KATEQORİYASI

Fel kateqoriyası həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən ən zəngin, ən mürəkkəb kateqoriyadır. Felin çoxcəhətli əlaqə və münasibətləri onun özünəməxsus çoxşaxəli qrammatik mənaları olmasını şərtləndirir. Fel bir tərəfdən zamanla əlaqədardırsa, digər tərəfdən iş görənlə – subyektlə və

396

üzərində iş görülən obyektlə əlaqədardır. Fel – subyekt – obyektəlaqələri əsasında onun xüsusi bir kateqoriyası olan növ meydana çıxır. Subyektlə obyekt və iş prosesində onların bir- birinə münasibəti müxtəlif dillərdə müxtəlif qrammatik mənalar doğurur. Bu cəhətdən türk dilləri başqa dillərdən öz zənginliyi ilə seçilir.

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, orada işlə obyekt, subyektlə obyekt münasibətdə olmasın. Subyekt və

obyekt məsələsindən danışarkən birincinin ikinci üzərində təsiri məsələsi meydana çıxır ki, bu da xüsusi *bir* qrammatik kateqoriyanı – təsirlik kateqoriyasını şərtləndirir. Təsirlilik kateqoriyasını bilmədən növ (zolaq) haqqında təsəvvür əldə etmək çətin olar.

Subyektin obyektə təsiri keçməsi və keçməsinə görə fellər iki qrupa bölünür: təsirli və təsirsiz.

Təsirli fellər iş və ya hərəkətin hər hansı bir obyektə doğru fəal surətdə yönəldiyini, onun üzərində məntiqi və ya qrammatik təsiri olduğunu göstərir. Təsirli fellər özündən sonra kimi? nəyi? və haranı? suallarına cavab olan təsirlik halı tələb edir. Bu suallar obyekt və iş münasibətindən doğan birinci suallardır. Buna görə də bu suallar əsasında müəyyənləşdirilən tamamlıqlar da vasitəsiz adlanır. Məs., oxumaq (nəyi?), görmək (nəyi?), bilmək (nəyi?), dağıtmaq (nəyi?), (haranı?), çağırmaq (kimi?), qorxutmaq (kimi?) və s.

Təsirsiz fellər özündən sonra təsirlik hal tələb edə bilmir. Yəni onlar ismin təsirlik halında idarə edə bilmir. Onlar bu və ya digər obyektə doğru yönəlməyən iş, hal və hərəkəti bildirir. Məs., baxmaq, qaçmaq, oturmaq və s. kimi fellər obyektə fəal təsir etmir. Yəni onların obyekt üzərində təsiri olmur. Bu səbəbdən də təsirsiz fellər özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edə bilməz.

Fellərin özündə təsirlilik anlayışı leksik-qrammatik mənada olduğu üçün, onların formasım dəyişməklə təsirliliyini də dəyişmək olar. Məs., qorxmaq – təsirsiz, qorxutmaq – təsirli, döymək – təsirli, döyülmək – təsirsiz və s.

Təsirlilik anlayışı fellərdə növ mənasının izahına

xeyli kömək edir. Belə ki, subyektin obyektə olan münasibotından felin növləri meydana çıxır.

Rus dilində növ (zaloq) sisteminə bütün fellər deyil, yalnız təsirli fellər və onlardan əmələ gəlib *ся* ünsürünün ifadə etdiyi mənaya uyğun olan fellər daxil olur. Növ (zaloq) sisteminə aşağıdakı hallarda fellər daxil olur:

1. *ся* suffiksi işlənməyən təsirsiz fellər: *жить, снять, сидеть, сохнуть*.

2. Təsirsiz fellərdən düzələn *ся* suffiksli fellər: *болеться, чернеться, стучаться*.

3. *ся* suffiksi ilə işlənən şəxssiz fellər: *не снятся, не работается, нездоровится, смеркается* və s.

4. *ся* hissəcikli fellər: *смеяться, бояться, бороться, гордиться, трудиться*.

5. Müasir vəziyyətdə mənası təsirli fellərdən ayrılmış *ся* suffiksli fellər: *добить – добиться, находить-находиться, оказать – оказаться*.

Rus dilində felin üç növü vardır: məlum növ (действительный), məchul (страдательный) və qayıdış (средневозвратный).

1. Rus dilində действительный залог adlanan fel növü Azərbaycan dilindəki məlum növ felləri əhatə edir. Buraya təsirli fellər daxildir. Bu fellər heç bir qrammatik forma qəbul etmədən təsirlilik mənası ifadə edir. Təsirlilik mənası sintaktik səviyyədə başa düşülür ki, fel özündən sonra vasitəsiz tamamlıq tələb edir. Bu fellərdə iş görən məlum olur. Belə fellərə *ся* artırıldıqda o, qayıdış növə (средне-возвратный), ya da məchul

(страдательный) növə aid olur.

2. Rus dilində страдательный залог adlanan məchul növ məlum fellərin axırına *ся* suffiksi artırmaqla düzəlir. Məs., *Дом строится рабочими.*

3. Средне-возвратный zaloq adlanan növ Azərbaycan dilindəki qayıdış növə uyğundur. Bu növ çox mürəkkəb olub leksik-semantik mənasına görə müxtəlif qruplara bölünür. Qayıdış fellərin aşağıdakı cəhətləri – növləri vardır:

«Современный русский язык» (под редакцией Д. Э Розентали) М. 1971. стр. 329

1) Xüsusi qayıdış fellər: *умываться, одеваться, бриться* və s.

2) Müştərək-qayıdış fellər: *обниматься, встречаются* və s.

3) Dolayı-qayıdış fellər:
укладываются. строиться, запасаться.

4) Aktiv-obyektsiz fellər: *крапива жжется, корова бодается.*

5) Keyfiyyət bildirən fellər: *машина хорошо заводится, кофе плохо растворяется.*

6) Ümumi qayıdış fellər: *удивляться, томиться.*

7) Əlavə-qayıdış fellər: *взяться за ручку двери.*

Yuxarıda dediyimiz kimi, felin növ kateqoriyası türk sistemli dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində geniş inkişaf etmiş və xüsusi kateqorial affiksrlə ifadə edilir. Felin növləri – termin birləşməsi dilçiliyimizdə o qədər də qədim deyil. Əvvəllər bu termin «felin babları» adlanırdı. Azərbaycan dilində felin 6 növü vardır:

1. Məlum; 2. Məchul; 3. Qayıdış; 4. Qarşılıq; 5. Müştərək;

6. İcbar.

Bu növlərin şərhinə keçməzdən əvvəl dilçiliyimizdəki bəzi mübahisəli məsələləri qeyd etmək lazımdır. Birinci, məlum növ adı haqqında. Prof. M. Hüseynzadə bu növü doğru olaraq məlum növ adlandırır. Çünki burada iş görən – subyekt məlumdur. Prof.N.Məmmədov isə rus dilindəki действительный

залог termininin təsiri ilə felin bu növünü əsas növ adlandırır. Bizcə, məlum növ adlandırmaq daha doğru olardı.

Məlum növ. Adından da göründüyü kimi, bu növdə subyekt məlum olur. Yəni heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən iş görən subyektin kim olduğu bilinir.

Başqa sözlə, iş kim tərəfindən görülür? – sualına müəyyən cavab vermək olur. Felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı olmayaraq işin kim tərəfindən icra edildiyi müəyyən olursa, bu məlum növ adlanır. Məs., *yatdı*, *daşdı* fellərinin biri təsirsiz, digəri isə təsirlidir. Hər ikisinin subyektini məlumdur.¹

¹ «Русская грамматика» I том. М. 1982. стр. 617 – 618.

Cümlədə obyektin olub-olmaması o qədər də lazım deyil. Bəzən felin təsirli və yə təsirsizliyindən asılı olaraq obyekt tələb edilə bilər. Əgər təsirli fellərdə S – O – P¹ olması zərurədirsə, təsirsiz məlum fellərdə S – P olması kifayətdir.

Məchul növ. Bu növ fellərdə subyekt hüzurda olmur. Lek- sik-semantik məna yalnız obyektə fel arasındakı münasibətə əsasən aydınlaşır. Dildə sırf təmiz məchul fel yoxdur. Onlar məlum növ fellərə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Məlum növ fellərin subyektə obyektə çevrilir. Başqa bir fəal subyekt tərəfindən iş icra edilir ki, o da məlum olmur. Məs., *Məhəmməd yazdı* cümləsində fel məlumdur. Onu məchul etmək üçün xüsusi formal əlamət olan -//şəkilçisi artırmaqla Məhəmməd obyektə çevrilir. Yazan fəal subyekt isə məlum olmur. Yəni *Məhəmməd yazıldı* cümləsində yazan məlum deyil. Bu prosesi belə bir sadə sxemlə göstərmək olar:

S – O – P – S = ?^{1 2}

Yəni obyekt üzərində iş görən məlum deyil.

Məchul növ fellərin düzəlməsi üçün aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə edilir: -//, -il, -ul, -Ul; -m, -in, -un, -ün.

Həyətdəki torpaq daşındı: O – P – S = ?

Bu düstur-sxemlər felin forma növünü müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məchul növ fellər əsasən

¹ S - subyekt, O - obyekt, P - i\$

² S - subyekt, O - obyekt, P - predikat

təsirli fellərdən düzəlir: *aldı, alındı, dedi, deyildi, vurdu, vuruldu, qoydu, qoyuldu* və s.

Qayıdış növ. Felin qayıdış növü formaca məchul növdən seçilmir. Amma mənasına görə onlar müxtəlif olur. Əgər məchul növdə subyekt obyektə çevrilir, yeni fəal subyekt meydana çıxırdısa, qayıdış növdə subyektə obyekt birləşir, Yəni obyektə aid iş və hərəkət subyektin özü üzərində icra edilir. Əslində, burada obyekt elə subyektin özü olur. Dediymiz kimi bu iki növün formaca fərqi yoxdur; qayıdış növ do *-il (-il, -ul, -üt), -m (-in, -un, -«/;şəkilçiləri* ilə düzölür.

Müqayisə edək: *torpaq daşındı; qız fikrindən daşındı* və ya *paltar sərildi; Faiq üzünü üstə yerə sərildi*.

Birinci iki cümlədə *-m* ilə düzələn eyni formalı *daşındı*, ikinci misalda *-il* ilə düzəlmiş eyni formalı *sərildi* feli verilmişdir. Birincilər məchul, ikincilərin isə qayıdış növ olduğunu müəyyən etmək üçün subyektin prosesdə iştirakına fikir vermək lazımdır. Birincilərdə **O – P – S = ?**

ikincilərdə isə S **O – P** olduğunu görürük.

Yəni ikinci *daşındı* və *sərildi* feli kim tərəfindən icra olunmasından asılı olmayaraq, obyektə subyekt birləşmişdir. Yəni iş, hal, hərəkət subyektin öz üzərində icra edilmişdir. Hər iki halda fellər təsirsizdir. Azərbaycan dilində bir neçə fel istisna təşkil edərək qayıdış növdə özünə obyekt tələb edir. Məs., *soyundu* (nəyi?), *geyindi* (nəyi?).

Qarşılıq növ. Bu növdə də subyektin fəal qarşı münasibəti bildirilir. Burada obyekt olmur. İş və hərəkət iki fəal subyekt arasında gedir. Yəni S S – P olur. Qarşılıq növün şəkli

əlamətləri *-iş, -iş, -uş, -üş, -laş, -JƏŞVQ* s. kimi şəkilçilərdir.

Bu növdə əsas məsələ ən azı iki subyekt arasında münasibətin olmasıdır. Burada subyektlərin az və çoxluğu, tək və cəmliyi rol oynamır. Məs., *yazış, vuruş, söyüş, seviş* və s.

Bu felləri dedikdə aydın olur ki, iş və hərəkət iki subyekt arasında baş verir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, eyni formada olan *vuruş, duruş* sözləri isim kimi də işlənə bilər. Aydındır ki, «*Onun ceyran kimi baxışı, mara! kimi duruşu adamı ofsunlayır*» cümləsindəki *baxış* və *duruş* sözləri fel deyil, isimdir, *-laş* və *-loş* şəkilçiləri ilə də qarşılıqlı növ yaranır. Məsələn, *güləş* (güc-ləş), *ollzş, dilləş, gözleş, sözleş, dalaş, bağlaş* və s.

Müştərək növ. Çox vaxt qarşılıqlı növə aid edilən, bəzən yanaşı olaraq qarşılıq-müştərək adlandırılan bu növdə hərəkətlə onun subyektini arasındakı münasibət əsas götürülür. Formaca müştərək növlə qarşılıq növ fərqlənir. Amma onların mənasına fikir verdikdə aydın olur ki, burada müştərəklik – bir neçə subyektin müştərək fəaliyyəti göz qabağındadır. Məs., *İtlər hürüişdü- Quzular mələşdi; Qurbağalar quruldaşdı* və s. kimi cümlələrdə obyekt tələb edilmədən bir iş (fel) bir neçə subyekt tərəfindən eyni vaxtda icra edilir. Bu məsələyə bir qədər diqqət vermək lazımdır. Çünki qrammatik formanın eyniliyindən əlavə, məntiqi mənə da bəzən bu iki növü ayırd etməyə imkan vermir. Məs., *Onlar sevişir* dedikdə qarşılıq nə dərəcədədirso, müştərəklik də həmin dərəcədədir. Bu növün düstur sxemi belə olardı.

S<->S – P

İcbar növ. Bu növdə iş və hərəkətin icrası zamanı iki subyekt iştirak edir. Birinci subyekt qeyri-fəal, ikinci subyekt isə fəal olur. Obyektin olması isə məcburidir. Çünki fəal subyekt qeyri-fəal subyektin tələbi ilə iş görməlidir.

S – O – S – P

Burada fellər təsirli olur və fəal subyektin icrasında da foal olaraq qalır. Məs., *Həsən məktubu oxutdu, Əli dişini çəkirdi* cümlələrində məktubu oxuyan və diş çəkən əsas foal subyektdir. O da hüsurda yoxdur. İcbar növü bəzən iş, hal, hərəkət elə birinci subyekt tərəfindən icra edilir. Məs., *Əli saçını uzatdı; Ziba ayrınt çürütdü; Rəhilə xamtri acıtdı* və s. kimi cümlələrdə subyekt məlumdur.

İcbar növün şəkli olamotlөр-i bunlardır: *-dir, dir, -dur, -dur, -irt, -dirt, -dirt, -durt, -dürt, -İt, -ut, -üt, -at* və s.

Bəzi fellər do bu növ köməkçi vasitələrlə yaranır. Fars dilində *səni döydürərəm* icbar növü yaratmaq üçün *verərəm səni döyərlər* forması işlənir (be də həm tora be zənənd.)

Ərəb dilində fel babları adlanan belə növ dəyişmələri, əsasən, üçsəmitli fellərdə olur. Ərəb dilində proses adı bildirən sözlər Azərbaycan dilinə fel kimi deyil ad kimi keçmişdir. Buna görə də həmin hərəkət, iş bildirən sözlərin subyekt – fail, obyekt isə məful modellərində dilimizdə işlənir. Belə sözlər dilimizdə həddindən çoxdur. İş – fel, subyekt – fail, obyekt – məful modelindən istifadə edərək dilimizdə işlənən bir çox ərəb mənşəli sözün ilkin mənasını müəyyənləşdirmək

olar. Sözlərin flektiv dəyişməsi ilə yeni məna babları meydana çıxır. Aşağıdakıları müşahidə edək: zikr – fel, zakir – fail, məzkur – məftil.

qəsd – qasid – məqsud xərc – xaric – məxruc nəql – naq i l – mənqu l nəsr – nasir – mənsur cəlb – calib – məclub şükr – şakir – məşkur zühr – zahir – məzhur və s.

GRAMMATİK VASİTƏLƏR

Yuxarıda dediyimiz kimi, dünya dillərində qrammatik mənaların ifadə edilməsi üçün müxtəlif üsullar vardır. Bəzi dillərdə qrammatik kateqoriyalar olduğu kimi bəzilərinə də qrammatik vasitələr vardır. Ümumiyyətlə, qrammatik kateqoriya və qrammatik vasitə anlayışlarını eyniləşdirmək olmadığı kimi, onları funksiya etibarilə təcrid etmək də olmaz.

Hər bir qrammatik ünsürün kateqorial funksiyası olduğu kimi, qrammatik vasitənin də müəyyən vəzifəsi vardır. Onlar qrammatik mənaları yaratmır, əksinə qrammatik mənaları ifadə edir.

Dünya dillərində qrammatik vasitələrin aşağıdakı növləri vardır: affikslər, daxili fleksiya, təkrarlar, köməkçi sözlər, söz sırası, vurğu, intonasiya, suppletivizm.

AFFIKSLƏR

Sözün quruluş ünsürlərindən biri də affikslərdir. Affiks sözün forma və məzmununu dəyişən qrammatik vahiddir. Affikslər morfoloji funksiya daşdığı kimi, sözə yeni məna da verir. Ümumi dilçilikdə formant, forma, morfem və s. kimi adlanır. Affikslər işlənmə yerinə və funksiyalarına görə təsnif edilir. Azərbaycan dilçiliyində şəkilsiz adlanan affikslərin işlənmə yerinə görə üç növü vardır (bu haqda morfolojiya böhsində

danışmışıq): ön şəkilçi (prefiks), orta iç şəkilçisi (infiks), son şəkilçi (suffiks).

Funksiyasına görə şəkilçilər sözdüzəldən və sözdöyişən olmaqla iki qrupa bölünür.

Affiks (termini dilçilikdə qədim terminlərdən biri hesab edilir. Hələ XVI əsrdə (1506) Reyxil qədim yəhudi dilinin qrammatikasında bu termini işlətməmişdir. Sonralar affiks termini dilçilikdə geniş işlənməyə başlamışdır.

Affikslər sözə forma verir dedikdə belə bir fikir yaranır ki, şəkilçisiz dillərdə heç bir affiks yoxdur. Bunu çox vaxt anıorf dillərə aid edirlər. Bu, müəyyən mənada doğrudur ki, anıorf dillərdə qrammatik kateqoriyalar olmadığı üçün onlarda heç bir formam işlənmir. Bu şərti anlayışdır.

Formasız

– söz,

formantsız – dil ola bilməz.

Affiksin hansı növünün hansı dildə çox işlənməsi iso bilavasitə dilin qrammatik quruluşundan asılıdır.

DAXİLİ FLEKSİYA

Fleksiya dəyişmə deməkdir. Daxili fleksiya dedikdə iso sözün kökündə, daxilində gedən dəyişmə nəticəsində yem forma və məna yaranması nəzərdə tutulur. Daxili fleksiya yalnız flektiv dillərə aiddir. Flektiv dəyişmə ərəb dilində bir neçə halda özünü *göstörür*. Məs., fel bablarının müxtəlifliyində – *hokim* – *hakim* – *hökm*, *təhkim* – *möhkəm* – *məhkəmə* – *mühakimə*, *ihkam* – *hökumət* və s.

Kəmiyyət kateqoriyası məqamında: *alim* – *üləma*, *nəcib* – *nüəba*, *şair* – *şüəra*.

Alman dilində və daxili fleksiya xüsusi rol

oynayır. Alman dilində fellər kökünün dəyişməsinə görə iki qrupa bölünür: zəif fellər (schwaches) və güclü fellər (starkes **verb**).

zəif fellər (schwaches) və güclü fellər (starkes **verb**).

Güclü fellərin kökü dəyişir. Məs.: werden - wurde - geworden (olmaq), schreiben - **schrieb** (yazmaq), **lesen-las** (oxumaq) və s.

Bundan əlavə, alman dilində kəmiyyət kateqoriyası məqamında sözlərin artikli dəyişməklə yanaşı, sözün kökü dəyişir. Məs.:

Der Mann – die **männer** (kişi – kişilər).

Die **Hand** – die Hande (əl – əllər).

İngilis dilində də cəmlilik yaratmaq üçün sözün kökü dəyişir. Bu daxili fleksiya yolu ilə dəyişməkdir. Məsələn: man (adam) – men (adamlar) **child** (uşaq) – children (uşaqlar) **woman** (qadın) – women (qadınlar) foot (ayaq) – feet (ayaqlar) **tooth** (diş) – teeth (dişlər) və s.

Fransız dili də flektiv dillər qrupuna daxildir. Burada da fellərin kökü daxildən dəyişməklə fleksiya yaranır. Məs., **savoir- su** (bilmək), **etre-ete** (olmaq).

Rus dili flektiv dillər sırasına daxildir. Bu dildə də daxili fleksiya özünü göstərir. Məs., **кукла – кукол, дно – доня, сумка – сумок, ручка – ручек** və s.

Azərbaycan dili aqqlütinativ dildir. Buna görə də dilimizdə fleksiya üsürü yoxdur. Ərəb və fars dillərindən dilimizə keçən və uzun müddət işlənən **şair – şüora, qəbir – qübur, vəzir – vüzəra, vəkil – vokəla** və s. kimi sözlər indi öz dilimizin qanunlarına tabe edilmişdir. Yəni həmin sözlərin ikinci torəfi – **com** şəkli milli **-lar**;

-/orşəkilçilərimizlə işləyir.

SUPPLETİVİZM

Dünya dillərində rast gəlinən suppletivizm hadisəsi də müəyyən qrammatik mənənin ifadəsinə xidmət edir. Suppleti- vizm sözü latınca tamamlama sözündəndir. Eyni mənə xəttində

405

bir sözün mənasının tamamlanması deməkdir. Dünya dillərində suppletivizm az yayılmış vasitələrdən biridir.

Fars dilində səmayi fəllər suppletivizmə misal göstərilə bilər. Amma burada da bəzən tam suppletivizm Özüni göstərmir. Suppletivizm hadisəsində fleksiyadan fərqli olaraq, birinci sözün heç bir formal elementi qalmır. Məsələn, fars dilində *didən* – (görmək – keçmiş zamanda), *-bin* (görmək – indiki zamanda).

Rus dilində: *ребенок – detu.*

Avropa dillərində sifətin dərəcələri suppletivizm əsasında

	adi dərəcə	əsasında
Rus dilində	хорошо	yaqanır.
İngilis dilində	good(yaxşı)	çoxaltm
Fransız dilində	bon	a dərəcəsi
Alman dilində	gut	лучше better

(lap yaxşı)

mailcur

besser

Azərbaycan dilində də suppletivizm elementləri vardır. Məs., *mən* SÖZÜ cəmdə biz ilə ifadə edilir.

Fleksiyaya nisbətən suppletivizm dünya dillərində çox az yayılmışdır.

TƏKRARLAR

Dünya dillərində geniş yayılan qrammatik vasitələrdən biri də təkrarlardır. Təkrarlar dildə müxtəlif məqsədlər üçün işlədilir, hansı məqsədlə işlədilməsindən asılı olmayaraq, təkrarlar dildə qrammatik məna ifadə etməlidir. Eyni sözün təkrarı həmişə qrammatik məna daşımır. Məs.,

Edəmən tərki Füzuli səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim,
(Füzuli)

Burada eyni sözün dörd dəfə təkrar olunmasına baxmayaraq, qrammatik məna yaratmaq deyil, üslubi ekspressivliyi gücləndirmək məqsədi daşıyır.

Amorf dillərdə ismin cəm şəklini almaq üçün söz təkrar olunur. Məs., Çin dilində *xalqlar* demək üçün - *xalq* (*jcnmin*) söziinü iki dəfə "*jenmin jenmin*"- *deyə* təkrar etmək lazımdır.

Malayziya dilində «*oranq*» adam «*oranq oranq*» adamlar, şumer dilində «*kur*» ölkə, «*kur kur*» ölkələr deməkdir.

Bəzi dillərdə təkrar mənanı gücləndirmək üçün işlədilir. Məs., *da-da*, *hem-hem*, *vom-vom*, *чум-чум* və s.

Azərbaycan dilində də sözlərin təkrarına rast gəlmək olur. Dilimizdə təkrarlar çox az *halda cəmiik* məqamında işlənir:

1. Məs., Bakı dialektində (bu hal dilimizin tarixində də olub) təkrarlar məhz *cəmiik* anlayışı bildirir. Məs., *Duran-duran* komendantı tənqid etdi. : *Golon-gələn* qabaqda oturur, arxa qalib boş.

2. Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onlar yalnız təkrar edilərək işlədilir. Onları tək işlətmək olmur. Məs., Düş oğul, bura Çonlibel deyərlər mən cavanlıqda buraları *qariş-qariş gəzmişəm* (*Koroğlu*). Padşahın bir oğlu oldu, sarayda uşağı *ol-ol gəzdirdilər*. (*Nağıllar*).

Bu iki misalda təkrar olan sözləri «qariş» və «əl» formasında təkde işlətmək olmaz.

3. Mənanı qüvvətləndirmək üçün sözlər təkrar edilir: *yeko- yekə*, *xırda-xırda*, *asta-asta*, *tez-tez*, *allah-allah*, *yana-yana* və s. Məsələn: *Allah-allah* deməyincə işlər dönməz. (*D. Q.*) *Yapa- yapa* qarlar yağsa, yaza qalmaz. (*D. Q.*)

4. Təkrar olunan sözlərə *ba-bo* və *ha* morfemləri artırmaqla xüsusi davamlılıq mənası alınır. Məs., *Gethaget, gethaget* gəlib bir qalaçaya çıxdılar. **O**, qoyunları *birbəbir* bayıra buraxdı.

5. Təkrarın bir növü də yarımçıq təkrarlardır. Belə təkrarlar qrammatik mənadan daha çox üslubi məna daşıyır. Məs., *uşaq- muşaq, çör-çöp, kitab-mitab*.

Dünyanın bir çox dillərində yarımçıq təkrarlar vardır. Məs.,

Fransız dilində: *chari-vari* (pişik konserti), *pele-mele* (hər cür).

İngilis dilində: *riff-raff, wish-wash* (goplama), *ping-pong* (stolüstü tennis).

Alman dilində: *singen* (nəğmə oxumaq deməkdir), *Singsong*

SÖZ SIRASI

Dil özü sistem halında müəyyən xətti xarakterdə «olduğu üçün sözlərin nitq axını prosesindəki sırası da əhəmiyyətsiz deyildir. **Elə** dillər vardır ki, söz sırası onlar üçün əhəmiyyətsizdir. Yəni söz sırasının dəyişdirilməsi üslubi dəyişiklik yaratdığı halda, qrammatik dəyişiklik yaratmır. Məs., latın, Azərbaycan, rus, alman dilləri üçün söz sırası ingilis dili qədər əhəmiyyətli deyil. Müqayisə edək: latın dilində: *pater amat filium, mater amat tiliam*. alman dilində: *der Vater liebt den Sohn, Die Mutter liebt die Tochter*.

İngilis dilində: *The father loves the son, the mother loves daughter*.

Fars dilində: *pədər pesərəşra dust darəd, madər-duxtərəşra dust darod*.

fransız dilində: le pere aime le fils, la mere aime la fille. rus dilində: отец любит сына, мать любит дочь.¹ azərbaycan dilində: ata oğulu sevir, ana qızım sevir.

Azərbaycan dilində bu cümlələrdəki sözlərin yerini dəyişmək oğlunu ata sevir, sevir ata oğlunu, qızıni ana sevir, sevir ana qızını və s. şəklində ifadə etmək olar. Burada qrammatik cəhətdən heç nə dəyişmir. Ata, ana mübtədə, oğlunu, qızını sözləri tənamlıq, sevir sözü isə bütün hallarda xəbərdir.

Azərbaycan dilində söz sırasım pozmaq bədii üslubda mümkündür. Amma bədii effekt xatirinə, xüsusilə nəsrdə söz sırasını süni surətdə pozmaq olmaz. Məs., *Dedilər kəndə gəlir Omaroqlu. Tanıyanların, içindən keçdi bu xəbər. (V Nəсіб)*, Bu, çox uğursuz: yerdəyişmədir.

Misallar: A.A.Rcformatskinin «Введение u языкознание» kitabından götürülmüşdür.

408

Amma şerdə, vəzn və qafiyə xatirinə söz sırasının dəyişməsi nəinki mümkündür, habelə zəruridir.,

Məs.,

Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,
Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.

(Nizami)

Bunu nəsr dili ilə ifadə etsək, «Əgər eşq daşın da qəlbinə düşsə, özünə gövhərdən məşuq düzəldər»-kimi ekspressivliyi zəifləmiş çünlə alınar.

Yuxarıda dediyimiz kimi, rus dilində də söz sırasının pozulması – sözlərin yerdəyişməsi cümlənin üslubuna təsir edir. Amma elə hallar da vardır ki,

yerdəyişmə cümlə üzvlərinin funksiyasını da dəyişir. Məs., *хорошая книга, старый человек* və s. birləşmələrində komponentlərin yerini dəyişsək, söz birləşməsi cümləyə çevriləcək; *книга хорошая, человек старый*.

Görkəmlili Amerika dilçisi E. Sepir ingilis dilində söz sırasından danışaraq yazır ki, «...başqa dillərdə hər bir cümlə üzvü özü haqqında müstəqil məlumat verir. Amma bizim dilimizdə hər bir cümlə üzvü öz qonşusuna möhtacdır». Doğrudan da, bu belədir. İngilis dilində sözlərin sırasını dəyişdikdə mübtoda tamamlığa, təyin xəbərə və s. çevrilir.

Azərbaycan və başqa dillərdə isə söz sırası ciddi qrammatik mahiyyət daşıyır. Məsələn, *adam at gördü, qurd quzu yedivə* s. cümlələrində atla adamın, quzu ilə qurdun yerini dəyişdikdə cümlənin həm məntiqi, həm də qrammatik məzmunu dəyişəcək. Amma *at* və *quzu* sözlərinə müəyyən təsirlik hal şəkilçisi artırırsa, cümlə üzvlərinin yerini dəyişsək də, çiimlə üzvləri öz funksiyasını dəyişməyəcək.

Vaxtilə prof. Peşkovski 5 üzvdən ibarət olan cümləni 120 cür dəyişməyin mümkün olduğunu qeyd edirdi. Yəni 5 üzvdən ibarət olan cümləni 120 cür qurmaq olar. Məs., *Dünən Humay Əziməni məktəbə apardı* cümləsini 120 cür dəyişmək olar. Dilimimin xüsusiyyətinə görə 120 dəfə dəyişmiş bütün cümlələrdə *Humay* mübtoda, *Əzimə* tamamlıq olaçaq. Başqa üzvlər də öz funksiyasını dəyişməyəcək (*apardı* – xəbər, *dünən* – zaman zərfliyi, *məktəbdə* – yer zərfliyi).

Amorf dillərdə isə söz sırası aparıcı rol oynayır. Məs., Çin dilində *Çjunqo jenmin* (Çin xalqı), *jenmin*

Çjunqo (xalq Çini) mənasını verir.

VURĞU

Məlumdur ki, vurğu fonetik hadisədir. Bəs ondan qrammatik vasitə kimi necə istifadə etmək olar? Vurğu o vaxt qrammatik vasitə rolu oynayır ki, o, dəyişən olsun. Bir söz bir neçə vurğu ilə ifadə edildikdə onun mənası dəyişirsə, bu qrammatik məna ifadəçisi hesab edilir. Söz daxilində vurğunun yer dəyişməsi ilə məna dəyişməsi bir çox dillərdə geniş yayılmışdır, Məs., rus dilində:

мука – əziyyət

мука – un

замок – qala

замок – qıfıl

кружки – parçalar

кружки – *dəmtəkiör*

Rus dilində vurğunun yerinin dəyişməsi morfoloji mahiyyət də kəsb edir. Məsələn.,

руки – əllər,

руки – əlin.

ноги – ayaqlar, *ноги* – ayağın.

Deməli, vurğunun yerdəyişməsi ilə yiyəlik hal mənası alınır.

Rus dilində sual əvəzlilikləri olan *кто, что, как* zəif vurğu qəbul edir. Bəzi hallarda onlar vurğu qəbul edərək öz linqvistik müstəqilliyini artırır. Məs., . ■'

Я видел что, кто-то вошел, но кто вошел не видел.

Я слышал как он читал, но как он читал не знал, və s.

Azərbaycan dilində də məntiqi vurğu vasitəsilə cümlədə müəyyən dəyişiklik etmək olar. Məs.,

1. Oxu, atan kimi tənbel olma.

Oxu atan kimi, tənbel olma.

2. Gəl, bizə uşaqları gətirmə.

Gəl bizə, uşaqları gətirmə.

Azərbaycan dilində vurğunun yerini dəyişməklə məna dəyişməsi bir qrammatik vasitə kimi inkişaf etməmişdir. Bu, bütün türk dillərinə aiddir. Türk və türkmən dilində cəmi bir neçə sözdə vurğu dəyişməklə məna dəyişir.

Omoqraflar yaradılmasında da vurğunun rolu vardır. Məs., *alma* – *alma*, *qazma* – *qazma*, *qovurma* – *qovurma*, *doğrama* – *doğrama*, *qaralama* – *qaralama* və s. İngilis dilində vurğunun yerdəyişməsi fellərdə və birhecalı sözlərdə mümkündür.

Fransız dilində sözün əlahiddə vurğusu olmadığı üçün o, qrammatik vasitə kimi çıxış edə bilməz. Bu dildə vurğu «sözlərin ritmik qrupu»nu müşayiət edir.

İNTONASIYA

Sözün intonasiyası olmaz. İntonasiya tonlar tonudur. **O**, ifadəlilik, **m**odallılıq vasitəsidir. İntonasiya cümlə və onun qurulmasından dolayı qrammatik vasitə rolu oynayır. Təsadüfi deyil ki, cümləni növlərə ayırmağın bir parametri də intonasiya – avazıdır. Avaza görə cümləni müxtəlif cür ifadə etmək olar. Məs., *Anam gəldi. Anam gəldi? Anam gəldi!*

Xəbərlilik kateqoriyasını intonasiya vasitəsilə bildirmək mümkün olan dillərdə (məs., rus dilində) cümlə daxilində sadə və mürəkkəb cümləni də intonasiya vasitəsilə ifadə etmək olar. Məs., *Подшел поезд из Москвы* (sadə), *Подшел – поезд из Москвы* (mürəkkəb)

İntonasiya vasitəsilə tabelilik əlaqəsini tabelilikdən ayırmaq mümkündür. Bu vaxt intonasiya bağlayıcı **m** əvəz edir. Məs., *Adamları döyür, şüşələri*

sındırır, hər tərəfə atəş açırdılar.

r
Məntiqi vurğu adlanan xüsusi vurğu cümlənin intonasiyasını müəyyənləşdirir. Nəqli cümlələrə nisbətən sual cümlələrində daha tez diqqəti cəlb edən məntiqi seçilmə cümlənin intonasiyasına da təsir edir.

Məs.,

Kəmalə, sabah evə gedəcəksən?

Kəmalə, sabah sm gedəcəksən?

Kəmalə sabah evə gedəcəksən?

Bəzən ara sözlər və ara söz birləşmələri öz intonasiyasının tempinə görə cümlənin başqa üzvlərindən seçilir. Məs., *Alda, şübhəsiz, ağılamaqda haqlıdır.*

KÖMƏKÇİ SÖZLƏR

Dildə qrammatik mənanın daşıyıcısı, ifadəçisi olan vasitə- lərdən biri də köməkçi sözlərdir. Köməkçi sözlər başqa qrammatik vasitələrdən öz tərkibinə, mənə müstəqilliyinə görə seçilir. Köməkçi sözlər əsas üzvlərə aid olub, onlara müxtəlif qrammatik mənə verməkdən əlavə, bütövlükdə cümlənin qrammatik strukturuna da təsir göstərirlər. Köməkçi sözlər formaca avto-semantik sözlərə oxşasa da, funksiyaca onlardan fərqlənir. Köməkçi sözlərin nominativ mənası, adlandırma funksiyası olmur. Dünya dillərində köməkçi sözlərin aşağıdakı növləri vardır: önlüklər, qoşmalar (posleloq), bağlayıcılar, odat, artıql, köməkçi fellər, boş sözlər.

Önlüklər dildə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir, cümlə üzvləri arasında tabelilik münasibəti bildirir. Rus dilindəki *в*, *к*, alman dilindəki *,*, *nach*, an, fars dilindəki *be və* s. məhz cümlə üzvləri arasındakı tabelilik

münasibəti bildirir, məsələn:;

Я иду к машине.

Mən be xane **mirovəm**. (Mən evə gedirəm)

Önlüklər ismin halları ilə işlənərək onların hansı halda olduğunu müəyyənləşdirir, məsələn: *за него, без нас, от меня, в том, на столе, под лозунгом* və s.

Bu, hal kateqoriyası olmayan dillərdə daha geniş yayılmışdır, məsələn, fars dilində:

Be **madər** – anaya, oz **madər** – anadan, dor **mador** – anada. Bağlayıcılar haqqında nitq hissələri bəhsində danışılmışdır. Bağlayıcılar cümlə və cümlə üzvlərini ya ayırır, ya da tabe edir. Buna görə də onlar tabe edən və tabe etməyən olmaqla iki qrupa bölünür, , məsələn:

Tabe edənlər
Azərbaycan: ki, sanki, elə
ki, və s.

Tabe etməyənlər
ancaq, amma a, no,
/iH6o, H/ın ənlina,
leykən aber

Rus dilində **HTO.KaK.Koraa**

Fars dilində ke, vəqıkc

Alman dilində dap

Artikllər. Bu termin dünya dilçiliyinə fransız dili vasitəsilə gəlsə də, əslən latın sözü olan articulus – sözümdən olub damar, üzv mənasını verir.

Artikl dünya dillərinin bir çoxunda yoxdur. Ərəb və Hind- Avropa dillərinn roman və german qrupları üçün səciyyəvi olan artikl müxtəlif qrammatik vəzifələri yerinə yetirir. Başqa avtosemantik vahidlər kimi, artikllər də cümlə üzvləri arasında münasibət yaratmır, cümlə üzvü olmur və s.

Artikl ingilis dilində sabit, alman və ərəb dilində dəyişəndir. Artiklin əsas funksiyasından biri isim əlamotini müəyyənləşdirməkdir. Başqa sözlə, yalnız isimlər və isimləşmiş sözlər artikl qəbul edir. Məs., ərəb dilindəki ə/artikli aid olduğu sözün ilk növbədə isim olduğunu bildirir.

Fransız dilində artiklin artırılması ilə bütöv cümləni isim etmək olar.

Alman dilində artikl sözün mənasını da dəyişə bilər. Məsələn:

Der leiter – rəhbər, die leiter – nərdivan.

Der bauer – kəndli, das bauer – qəfəs.

Der mutter – qayka, die mütter – analar.

Artiklin ikinci vəzifəsi aid olduğu ismin müəyyən və ya qeyri-müəyyən olduğunu bildirməkdir. Belə ki, ingilis dilində: the, a (an) (ap); alman dilində: der, die, das, ein, eine, ein. fransız dilində: le-un, la une; ərəb dilində: əl.

Artikllorin kömoyi ilə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə edilir. Artıkl olmayan rus və Azərbaycan dilində qeyri- müəyyənliyi ifadə edən «*одна*» (одна, одно) və «*bir*» sözləridir.

Artıkl ismin cinsini müəyyənləşdirməyə də xidmət edir. Kişi cinsinin öz artiklləri olduğu kimi, qadın cinsinin də öz artikli vardır. Məs.,

alman dilində: der – kişi, die – qadın, das – orta cins.

fransız dilində: le – kişi, la – qadın.

Artikllər müxtəlif dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının da yaranmasına xidmət edir.

alman dilində:

der *mann* (kişi) – die *manner* (kişilər).

Das *kind* (uşaq) – die *kinder* – (uşaqlar).

Artiklin dildə daşdığı funksiyalardan biri də sintaktik səviyyədə fəaliyyət göstərməsidir. Məlumdur ki, sintaktik səviyyədə sözlər bir-biri ilə semantik və qrammatik əlaqəyə girib müxtəlif vəziyyətlərə düşür. Bu zaman onların arasında yaranan əlaqələrdən biri də idarə əlaqəsidir. Artikllər özü hallanaraq müəyyən mənada isim «funksiyasını» yerinə yetirir.

Qoşma. Önlüklərin vəzifəsini bəzi dillərdə qoşmalar yerinə yetirir. Bütün türk dillərində qoşmalar vardır. Qoşmaların önlüklərdən bir neçə fərqi vardır. Əvvələn, qoşmalar aid olduğu sözdən sonra gəlir, önlüklər isə aid olduğu sözün əvvəlində gəlir. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü ola bilər, önlüklər isə cümlə üzvü olmur. Qoşmaları idarə etdiyi hallar üzrə və qoşulduğu sözlərlə yaratdığı əlaqə və münasibətlərə görə təsnif edirlər.

Adlıq, yiyəlik, yönlük halda idarə edən qoşmalar:
kimi, qodor, dək, təkin.

Yalnız yönlük halda idarə edənlər: *sarı, tərəf,*
doğru,

Yalnız çıxışlıq halda idarə edənlər: *savayı, ötrü,*
qeyri, bəri və s.

Aid olduğu sözlərlə yaratdığı münasibətlərə görə:
zaman bildirənlər: *qədər, dək, sonra, can, cən, qabaq;*

məkan bildirənlər: *bəri, doğru, tərəf, san, can, cən*
məqsəd bildirənlər: *üçün, ötrü*. səbəb bildirənlər:
görə, üçün. istisna bildirənlər: *qeyri, savayı* və s.

Eyni qoşmalar türk dilində də vardır və həmin vəzifələri yerinə yetirir. Məs., *icin, ile, evvcl, önce, sonra, kadar, kibi və*

s.

Ədatlar rus dilində «частица» deyilən qrammatik vasitələr kimi, cümlənin mənasını qüvvətləndirməyə, cümləyə ekspressivlik və buna paralel **modallıq** verir. Rus dilinin hissəciyi ilə Azərbaycan dilinin ədatlarının yaxınlığını

Azərbaycanca təsdiqin

güclənməsiti, ki,

yaşadığı

şəxsin

kimi

müqayisə

etmək olar:

Rusca

inkarlıq:	əsla, qətiyyən bəs,	же,
sual:	mi, mi, mu, mü sa,	ведь не, ни
şərtlilik:	sə, əgər kaş, bari, tək	ли бы
arzu:	bəlkə	хотя,
şübhə:	qoy, gəl, gör	хотя бы, бы
əmr – nida:	de, мол, якобы	пусть, да,
	давайка, пускай.	

Qeyri-modallıq bildirən ədat hissəciklər. Bunların

Azərbaycan dilində

1. Məhdudlaşdırın: yalnız,

tək, təkçə, ancaq;

rus dilində

лишь, только, один,

исключительно,

именно.

miqdarı dildə o qədər də çox deyil.

как раз
2.
məhz прямо.

Təyinlik bildirən:

Rus dilində hissəciklərin məna dairəsi Azərbaycan dilinin ədatlarından daha genişdir. Belə ki, , rus dilində hissəciklərin işarəedici (вот, вон, это, то, та, там, том və s.); qeyri-müəyyən (либо, нибуд), birləşdirici (тоже, также, итак, все, еще); yaxınlaşma mənasında (почти, чуть, не), ayıgıcı (а, и, и же, да, даже, все) və s. növləri var.

Köməkçi fellər dildə çox mühüm qrammatik vəzifə yerinə yetirir. Bəzi fellər köməkçi məqama düşərək mürəkkəb fellərin yaranmasına da kömək edir, Amma qrammatik məna daşıyıcısı və yaradıcısı olan fellər həmişə köməkçi məqamda işləyir. Belə fellər dildə müxtəlif vəzifələr yerinə yetirir. Məs., fars dilindəki *budən* (imək, olmaq), *şodən* (olmaq), *xaston* (istəmək) və s. ilə felin müxtəlif zamanları yaranır. Belə ki, keçmiş zamanda *u rofte bud* (o getmiş idi), *u hazer şod* (o hazır oldu), *mon xahom xand* (mən oxuyacağam) gələcək zamanda işləyir. Köməkçi fel dəyişir əsas fel işə əvvəlki vəziyyətdə qalır. Rus dilində *я буду читать*, *ты будешь читать* və s. cümlələrdə görüldüyü kimi köməkçi fel dəyişir.

Alman dilində werden, haben, sein felləri fars dilindəki kimi fel zamanlarının yaranmasına xidmət edir.

İngilis dilində isə shall və will köməkçi felləri gələcək zamanın yaranmasında iştirak edir.

SİNTAKSİS

Sintaksisin öyrənilmə tarixi çox qədimdir. Bu, hər şeydən əvvəl sintaksisin dilçilikdə çox əhəmiyyətli bir sahə olması ilə əlaqədardır. Çünki dilin on başlıca funksiyası – ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyası məhz sintaksisin vasitəsi ilə reallaşır.

Sintaksis sözü yunanca syntaxis sözündən olub, tərtib etmə, birləşdirmə mənasını verir.

Sintaksis qrammatikanın elə bir sahəsidir ki, məhz leksik vahidlər, morfemlər, frazemlər – bir sözlə bütün dil faktları burada reallaşır və ünsiyyət prosesinə daxil olur. Buna görə də belə bir hökmü cəsarətlə vermək olar ki, sintaksis üçün yaramayan bir dil faktı, geniş mənada dil işarəsi dildə yaşaya

bilmə/. Bu, onunla izah olunur ki, sintaksis elə dil quruluşunun özüdür. Dilin quruluş ünsürləri vahid bir sistem toşkil edərək sadədən mürəkkəbə, primitivdən aliyə doğru gedir.

Yəni fonemlər morfemləri, morfemlər İcksemləri və frazemləri, İeksemlər sintaqm və cümlələri təşkil edir. Göründüyü kimi, dil sisteminin ən ali vahidləri sintaktik vahidlərdir. Bu səbəbdən də dilin ən mənalı vahidləri sintaktik vahidlərdir.[^] Başqa dil vahidlərinə nisbətən daha ekspressiv əlamətə malik olan sintaktik vahidlər dil quruluşunun əsasını təşkil edir: Buna görə də bir dildən bəhs edən alim çox vaxt məhz onun sintaktik quruluşundan danışır. Bu səbəbdən də sintaksisirt və xüsusilə sintaktik vahidlərin tədqiqat tarixi çox qədim Zamanlardan başlayır. Qədim dövrlərdə hələ dil və onun ictimai mahiyyəti haqqında primitiv təsəvvürə malik olan insanlar cümlə, onun üzvləri, sintaktik əlaqələr və söz birləşmələrindən bəhs etmişlər. Sintaksisi morfologiyadan təcrid etmək olmaz. Onlar həm obyekt, həm də xarakter cəhətdən fərqlənilir. Bu mənada sintaksislə morfologiyanın vəhdəti həndəsəyə oxşardır. Həndəsədə I hissə – planimetriyada cisim və fiqurların xarici formaları və əlamətləri öyrənilirsə, morfologiyada

da dil vahidlərinin xarici formaları – morfemlər tədqiq olunur. Həndəsədə stereometriya hissəsində fəza fiqurları və xəyali fiqurlar öyrəniləyi kimi, sintaksisdə də dil vahidlərinin formal deyil, daxili əlaqə və münasibətləri, semantik funksiyaları və s. öyrənilir.

Sintaksisin obyektini haqqında hələ də dünya dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hətta elmi dilçiliyin meydana gəlib formalaşdığı XIX əsrdə sintaksisin obyektini haqqında bir- birindən fərqlənən 3 fikir var idi. Bəzi dilçilər sintaksisin əhatə dairəsini kiçildərək onun yalnız söz birləşmələri və onlar arasındakı əlaqələri tədqiq etməli olduğunu iddia edirdilər. Cümləni isə söz birləşmələrindən ibarət olan hökm hesab edərək sintaksisin obyektindən kənar qoyurdular.

Rus dilçiliyində F. F. Fortunatov və onun şagirdi M.N. Peterson «yalnız söz birləşməsi olan cümlələr» sintaksisə daxil edir.

Xarici dilçilərdən Y. Ris «Söz qrupları haqqında təlim» adlı əsərində söz birləşmələri haqqında təlimi ümumi qrammatik sxem çərçivəsində söz və səs təliminə qarşı qoyur. Y. Rise görə, söz birləşmələri iki sözdən ibarət olduğu kimi, bütöv bir cümlədən də ibarət ola bilər. Bu səbəbdən də Ris belə hesab edir ki, sintaksis söz qruplarını, onların komponentləri arasındakı əlaqə və münasibətlər əsasında təsnif etməklə kifayətlənməlidirlər.

Başqa bir qrup dilçilər söz birləşmələrini nəzərə almadan cümlə haqqında bəhs etməyi mümkün hesab edir və belə bir qənaətə gəlirdilər ki, sintaksis yalnız cümlədən bəhs etməlidir.

Belə alimlərdən B. Delbryuk^{1 2} sintaksisin mövzusu kimi cümlə və onun hissələrindən bəhs edərək morfolojiya ilə sintaksisin də sərhədlərini qarışdırır.

Sintaksis haqqında dilçilikdə ən geniş yayılmış təlim sintaksisin əhəmiyyətli dilçilik sahəsi kimi: cümlə və söz

birləşmələrindən bəhs etməli olduğunu təsdiq edən təlimdir. Bu cərəyanın nümayəndələri, əksər dünya dilçiləri sintaksisi dilin «qeyri kommunikativ» və kommunikativ, yaruslarının təşkil etdiyi; sistem kimi qəbul edirdilər.

Akademik V. V. Vinoqradov sintaksisin funksiyasından bəhs edərək yazırdı: «Söz və söz birləşmələrinin cümlə üzvü kimi cümlə strukturunda birləşməsini öyrənmək və cümlənin səciyyəvi konstruktiv-grammatik əlamətlərini öyrənmək»³ – sintaksisin əsas vəzifəsidir.

Yuxarıda sintaksis haqqında göstərilən üç nöqteyi-nəzərin müsbət və çatışmayan cəhətləri vardır.

Söz birləşmələrini sintaksisin əsas obyektinə hesab etmək ayrı-ayrı dillərin tipoloji xüsusiyyətlərini daha yaxşı öyrənməyə kömək edir. Təsadüfi deyil ki, az öyrənilmiş dillərin sintaksisinin təsviri üsulla

¹ Очерк синтаксиса русского языка. 1923

² P. Delbryuk. Wergleichende Syntax der indo germanischen Sprachen. BD III Strassburg. 1983

³ Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения. «Вопросы грамматического строя». М. 1955. стр. 400.

öyrənilməsində əsas yeri söz birləşmələrinin tipoloji təhlili tutur.

İkinci cərəyan. Cümlə ilə məşğul olan, onu sintaksisin əsas obyektini hesab edən dilçi təsviri sintaksisi tarixi sintaksislə çox asan əlaqələndirə bilər və sintaktik kateqoriyaların tarixən yaranma yollarını düzgün müəyyən edə bilər. Lakin bu cərəyanın əsas nöqsanı bundan ibarətdir ki, sintaksislə bağlı olan bir hissə tədqiqatdan kənar qalır.

Üçüncü nöqtəyi-nəzərə gəldikdə o, daha ümumi olub, birinci və ikincinin naqis cəhətlərini islah edərək onların yaxşı cəhətlərini götürür.

Yuxarıda dediyimiz kimi, dil quruluşu zəncirinin ən böyük həlqəsi sintaksis olduğuna görə sintaktik vahidlər də keyfiyyətcə başqa dil faktlarından fərqlənir. Əsas sintaktik vahidlər bunlardır:¹

1. Sintaqlar.
2. Söz birləşmələri.
3. Cümlə.

SİNTAQLAR

Bir sintaktik vahid olaraq sintaqların tədqiqat tarixi o qədər də qədim deyil. Sintaqlardan ilk dəfə bəhs edən F. de S.ür sintaqla söz birləşmələrinin sərhədim müəyyən edə bilməmişdir. F. de. Sössür kimi S. İ. Kartsevski də sintaqlar dedikdə xarici və daxili birləşmələri nəzərdə tutmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili və xarici sintaqların məsələsi son dövr dilçilər tərəfindən də müdafiə edilir.

¹ Biz sintaktik vahidlərin bütün ulamot və xüsusiyyətlərindən və onların növlərindən bəhs etməyi qarşıya məqsəd qoymamışıq.

Görkəmli dilçi alim Boduen de Kurtene sintaqmı «söz» monasında işlədir.

Bir sözlə, əsrimizin birinci rübünə qədər sintaqmlar haqqında düzgün və sanballı bir elmi nəzəriyyə yaranmamışdır. Bunu akademik V. V. Vinqradovun sözlərindən daha aydın görmək olar: O yazır: «Sintaqm anlayışı çoxmənalıdır, hələlik iki sovet dilçisi tapmaq çətindir ki, bu terminə eyni məna versin».²

Sintaqm haqqında ilk və düzgün fikir akademik L. Şerbaya məxsusdur. L. Şerba haqlı olaraq, hər iki təsadüfi yanaşı gələn sözləri və söz birləşmələrini sintaqm hesab etmir. L. Şerbaya görə sintaqmlarda əsas cəhət riimdir.¹ Şerbanın sintaqmı sintaktik vahid olaraq fonetik ritmlə şərtləndirməsi onu fonetik- sintaktik mündərocə ilə yükləyir.

Sintaqm haqqında Şerbanın fikirləri indi də öz təsirini itirməmişdir. Müasir dilçilərdən A.A.Reformatski də sintaqmlara Şerba mövqeyindən yanaşırdı. Prof. Reformatski «Введение в языкознание» adlı əsərində sintaqmlardan geniş bəhs etmişdir. L.Şerba kimi, ritmi sintaqmın əsas əlaməti hesab etməkdən əlavə, ondan məna da tələb edir. Lakin A.A.Reformatski sintaqmların obyektiv cəhətindən deyil, struktur cəhətindən çıxış edir.

Buna görə də çox vaxt söz birləşməsi ilə sintaqmları eyniləşdirir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Refor- matskinin bu təsiri Azərbaycan dilçiliyinə də keçmiş, prof. N. N. Məmmədov və A. Axundovun «Dilçiliyə giriş» adlı dərsliklərində (səh, 124) sintaqmı Reformatski mövqeyindən izah edərək söz birləşmələri ilə sintaqmların sərhədini gözləməmişdir.

A. Reformatskinin daxili sintaqm ünvanı ilə izah etdiyi «домик», «профсоюз» və s. kimi sözləri qeydsiz-şərtsiz qəbul ¹ Бодуен ле КуртнеИ. Л. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II. М. 1963. стр. 198.

* Виноградов В. В. «Синтаксические взгляды и наблюдения акад. Я. Шербы» Уч. зап. МГУ. Вып. 150. Русский яз. 1952.. стр. 56.

^A Л. Шерба. Фонетика французского языка. М. 1953. стр. 87.

etmək olmaz. A. Reformatskinin F. de Sössüro əsaslanan bu fikri dilçilik üçün yeni deyil..

Söz birləşmələri və sintaqmlar arasında, əsasən, aşağıdakı fərqləri müəyyənləşdirmək olar:

1. Sintaqmlar şifahi nitqlə bağlı olub fonetik ritmlə reallaşır. Söz birləşmələri isə heç bir ritmlə bağlı deyil və onlar üçün yazılı və şifahi nitq məhdudiyəti yoxdur.

2. Söz birləşmələri arasına sözlər daxil edilə bildiyi halda, sintaqmların arasına heç bir söz daxil etmək olmaz. Söz birləşmələri həm yanaşı, həm aralı ola bilər.

3. Söz birləşməsinin əmələ gəlməsi üçün ən azı iki (bəzən daha çox) sözün olması zəruridir. Sintaqmlar isə bir sözdən də ibarət ola bilər.

4. Söz birləşmələri daimi qrammatik modellərə malik olduğu halda, sintaqmların daimi forma modeli yoxdur.

5. Söz birləşmələrinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə olmaya da bilər.

Sintaqmların müəyyən edilməsinin, Yəni ritmin,

təqtilərin düzgün ifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki ritm po7.11duqda fikir aydın olmadığı kimi, cümlə qrammatik cəhətdən də düzgün üzvlənə bilmir. Mos., Axşamdan xeyli keçmiş Safo kişi kahasına qayıtdı.

Müqayisə et:

Axşamdan xeyli keçmiş Safo kişi kahasına qayıtdı. Göründüyü kimi, düzgün ritmlənməyən cümlələr, sintaktik cəhətdən də düzgün üzvlənmir.

Sintaqların növləri onların qrammatik quruluşunun xarakteri ilə müəyyənləşir. Sintaqların xarakteri isə onun birinci komponentinin səciyyəsiindən asılı olaraq reylativ, atributiv və obyektiv deyə təsnif edilir.

Nə ümumi dilçilikdə, nə türkologiyada, nə də Azərbaycan dilçiliyində sintaqların əsas cəhətləri tamamilə öyrənilməmişdir.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşmələri, adından göründüyü kimi, iki və daha artıq sözün qrammatik və obyektiv cəhətdən birləşməsinə deyilir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, deskriptiv dilçilik söz birləşmələrinin əsas mahiyyət və funksiyalarını müəyyənləşdirə bilmir... Çünki söz birləşmələrinə düzgün arqumentdən yanaşmır.

Deskriptiv dilçilik söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı obyektiv və tabelilik əlaqəsinin zəruriliyini nəzərə almır. Bu səbəbdən də hər hansı iki yanaşı gələn sözləri söz birləşməsi hesab edir. Müasir dilçilik məktəbi isə dilə düzgün mövqedən yanaşdığına görə söz birləşmələri, onların xarakteri, növləri və dil sistemindəki yerini düzgün

müəyyənləşdirir. Söz birləşmələri arasında mütləq məntiqi və ya qrammatik əlaqə olmalıdır.

Bundan əlavə, söz birləşmələrinin komponentləri arasında obyektiv əlaqə də zəruridir. Belə ki, obyektiv-məntiqi əlaqə ilə birləşməyənlər iki söz («dağın çiyəri», «raket kababı», «plov dənizi» və s. kimi) söz birləşməsi deyil. Çünki onlar dildə heç bir kommunikativ funksiya daşımır. Bununla belə, həmin sözlər arasında düzgün qrammatik əlaqə vardır. Deməli, söz birləşmələrinin varlığı üçün qrammatik düzgünlükdən daha çox məntiqi əlaqə lazımdır. Bəzi dillərin qrammatik xarakteri ilə əlaqədar olaraq söz birləşmələri arasında qrammatik əlaqə olmadan da birləşmə əmələ gələ bilər: (burada məntiqi əlaqə aparıcı rol oynayır): *daş bina, Qasım əmi, marşal Jukovvo* s.

Söz birləşmələri ilə həm rus, həm Azərbaycan, həm də xarici alimlər çox məşğul olmuşlar. Buna görə də sintaksisin bu sahəsi həm ümumi, həm də xüsusi dilçilik aspektində kifayət qədər tədqiq edilmişdir.

Rus dilçiliyində söz birləşmələrindən ilkin bəhs edən alimlərdən biri də F. F. Fortunatovdur. Fortunatov vo şagirdləri söz birləşmələrini əsas sintaktik vahid hesab etsələr də, söz birləşmələri ilə cümlələr arasındakı fərqləri görmür, cümləni predikativ sintaqmi olan söz birləşməsi hesab edirdilər.

Onun ardınca gələn M. N. Peterson, söz birləşməsi adı altında cümlələrdən də bəhs edərək sadə geniş cümlələri də söz birləşməsi hesab edir.

Özünəqədərki tədqiqatçılardan fərqlənən, onların yalnız yaxşı və müsbət cəhətlərini əxz edərək söz birləşmələri haqqında yeganə düzgün nəticələrə gələn

alim V. V. Vиноградovdur. O, hər şeydən əvvəl, söz birləşmələrindən bir- birinə bağlılıq tələb edirdi. Vиноградov özündən əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli olaraq, söz birləşmələri haqqında yazırdı:

«Söz birləşmələri... sözlərin daşdığı nominativ funksiyanı daşıyır. O da sözlər kimi, bütöv formalar sistemə malik olar».¹

Söz birləşmələrini bütöv formal əlamətləri ilə sözlərə yaxın hesab edən Vиноградov, Fortunatov və Petersondan əsaslı surətdə ayrılmış olur. Bu da öz növbəsində Vиноградovun söz birləşməsi barəsində düzgün mövqə tutmasını şərtləndirir. V. Yartseva da V.Vиноградovun ardınca gedərək söz birləşmələrini «iki tam mənalı sözün fikri məntiqi və qrammatik cəhətdən birləşməsi»² kimi izah edir.

Söz birləşmələrindən danışarkən onların komponentləri arasındakı əlaqənin xarakterindən mütləq danışmaq lazımdır. Söz birləşmələrinin komponentləri onun xarakterindən asılı olmayaraq seçilir. Lakin bu, komponentlərin ayrılı bilməsi demək deyil. Çünki elə birləşmələr vardır ki, onlar ilkin məna yuvasından uzaqlaşaraq yeni bir məna yaratmaq naminə başqa sözlə birləşmişdir. Belə sözlər hazır dil faktı kimi sözlərə daha çox yaxınlaşır. Çünki sözün bütün əlamətləri onlarda olur. Bu səbəbdən də belə birləşmələr leksikologiyada öyrənilir.

Bizi maraqlandıran birləşmələr isə xaraktercə

¹ Виноградов В. В. Русский язык. М. – Л. 1947. стр. 8.

² Ярцева В.Н. «Предложение и словосочетание» в книге «Вопросы грамматического строя». М. 1955. стр. 450.

yuxanda dediyimiz birləşmələrdən fərqlənir. Çünki belə söz birləşmələri öz əvvəlki – nominativ mənasından uzaqlaşmır. Belə birləşmələr nitq faktıdır. Çünki onlar nitqlə bağlı olaraq bu və ya digər kontekstdən asılı olaraq bir-biri ilə birləşir. Onları asanca parçalamaq olduğu kimi, başqa sözlərlə də birləşdirmək mümkün olur. Buna görə də belə birləşmələr sərbəst birləşmələr adlanır. Belə birləşmələr hər dilin öz xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yaranır və öz strukturu ilə dilin qrammatik quruluşundan, sintaktik səciyyəsinə asılı olur. Məhz buna görə də sərbəst söz birləşmələrini sintaksisin obyektinə hesab etmək lazım gəlir.

Söz birləşməsinin növləri onların komponentləri ilə müəyyənləşdirilir. Söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır:

1. İsmi birləşmələr.
2. Fəli birləşmələr.
3. Zərf birləşmələri.

İsmi birləşmələr. Söz birləşmələrinin ən geniş növü ismi birləşmələrdir. İsmi birləşmələr adı altında hər iki tərəfi adlardan ibarət olan birləşmələr nəzərdə tutulur.

İsmi birləşmələrin ən geniş yayılmış növləri bunlardır:

1. İsim-isim: *araba təkəri, sinif otağı, bağ qonşusu;*
2. Sifət-isim: *gözlə xasiyyət, saf qəlb, təmiz vicdan;*
3. Say-isim: *beş kitab, üç adam, xeyli söhbət;*
4. Əvəzlik-isim: *mənim atam, bu il, həmin söhbət;*

5. İsim-say: *tələbələrin çoxu, adamlardan ikisi;*

6. Əvəzlik-say: *hər birimiz, bizim beşimiz;*

7. Məsdər-isim: *oxumaq arzusu, yaşamaq həvəsi* və s. İsmi söz birləşmələri geniş yayıldığı kimi, çox da tədqiq edilmişdir. Akad. V. A. Qordilevski, prof. N. Baskakov, prof. N.K. Dmitriyev, prof. M. H. Hüseyinzadə, prof. Kononov, S. S. Mayzel və s. başqaları türkologiyada söz birləşmələri haqqında geniş danışımlar.

Türk dillərində ismi birləşmələrin daha böyük növü vardır ki, buna təyini söz birləşmələri deyilir. Təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi bu və ya digər cəhətdən ikinci tərəfi təyin edir. Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrindən daha çox bəhs edən prof. M. Hüseyinzadə təyini söz birləşmələri terminini ismi birləşmələrlə bərabərləşdirir. Bundan əlavə, M. Hüseyinzadənin belə birləşmələrə verdiyi tərif də ümumi olub relyativ xarakterli birləşmələri də əhatə edir.

İsmi birləşmələr geniş yayıldığı kimi, çox da tədqiq edilmişdir.

Türkologiyada ismi birləşmələrdən S. S. Mayzel «Изафет в тюркском языке» adlı əsərində bəhs etmişdir. Prof. Y. Seyidov isə, ümumiyyətlə, türkologiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələri haqqındakı baxışları ümumiləşdirmişdir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, ismi birləşmələrin izahında Y.Seyidov M. Hüseyinzadənin mevqeyindən çıxış edir.

Təyini söz birləşmələrinin hüdudlarından kənar qalan söz birləşmələri də vardır. Məs., *sifəti qorxunc,*

bon izi solğun vo s.

Feli birləşmələr. Söz birləşmələrinin mühüm bir qismini də sterjen komponenti fellərdən ibarət olan birləşmələr – feli birləşmələr təşkil edir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, feli birləşmələrin strukturu və xarakteri bilavasitə dilin öz qrammatik quruluşunun xarakterindən asılıdır. Bu səbəbdən də feli birləşmələr müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür edir. Eyni fikir ifadə edən feli birləşmələrin müxtəlif dillərdə eyni cür ifadə edilməsini tələb etmək olmaz.

Türkologiyada belə birləşmələr tərkib, rus dilçiliyində isə oborot adlanır. Feli birləşmələrin – tərkiblərin növünə keçməz- don əvvəl türk dillərində onların yaranmasından və xüsusiyyət- lorindən bəhs etmək lazımdır. Tərkiblərin izahı türkologiyada uzun müddət mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəzi dilçilər feli birləşmələrlə tərkiblər terminlərini eyniləşdirir. Əslində feli birləşmələr forma etibarilə tərkiblərdən fərqlənir. Çünki onların forması, yaranma yolu və quruluşu tərkiblərlə eynidir. Lakin onların arasında bəzi fərqlər də vardır. Belə ki;

a) feli birləşmələrin materialı eyni olsa da, onlar bu materiala müxtəlif cəhətlərdən yanaşırlar. Feli birləşmələrdə komponentlərin münasibəti, onlar arasında müxtəlif tipli əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi ön planda dayanır. Feli birləşmələr üçün birləşmənin xarici forması, Yəni əsas sözünün konkret qrammatik forması, bu formanın fərqləndirilməsi vacib əlamət deyildir.

Feli birləşmələrdə sterjen sözün qrammatik forması daxili əlaqələrə tabe şəkildə nəzərə alınır, bu

zaman nəzərə alınır ki, o forma birləşmənin tərəflərinin əlaqəsinə təsir göstərir, əlaqənin növünü dəyişə bilər. Tərkiblərdə isə bunun əksinədir. Tərkiblərdə sözlərin əlaqəsi mühüm, vacib məsələ kimi nəzərə alınmır. Feli birləşmələrdən fərqli olaraq, tərkiblərdə xarici formalaşma birinci planda dayanır. Bu səbəbdən də tərkiblərlə söz birləşmələri bir-birindən ayrılır.

b) Feli birləşmələr üçün onların sintaktik mövqeyi, başqa sözlərlə əlaqəsi, cümlədə rolu maraqlı deyil (əhəmiyyətli rola malik deyil). Ümumiyyətlə, söz birləşməsi haqqında danışarkən onların bu cəhətini nəzərə almırıq. Tərkiblər üçün isə yuxarıdakı cəhət əsasdır. Sintaktik mövqe, başqa sözlərlə əlaqə tərkiblər üçün əsas faktordur.

Türkologiyada tərkiblər sahəsindəki mübahisələr tərkibin quruluşu, tərkibdəki sözlərin əlaqələri üzərində deyil, daha çox tərkiblərin sintaktik mövqeyi üzərində gedir.

Türkologiyada feli birləşmələrlə tərkiblər eyniləşdirildiyi kimi, çox vaxt tərkiblərlə budaq cümlələr də eyniləşdirilirdi. Bir sıra türkoloqlar tərkiblərin sintaktik quruluşunu nəzərə almadan, onun formasına əhəmiyyət vermədən ifadə etdiyi məzmunu ön plana çəkmiş, beləliklə də, onları geniş fikir ifadə edən budaq cümlələrlə eyniləşdirmişlər.

Bunun bir səbəbi də tərkiblərə türk dillərinin qrammatik quruluşundan deyil, rus dilinin qrammatik quruluşu mövqeyindən yanaşmaqdır. Məs., feli sifət tərkibləri çox vaxt təyin budaq cümləsilə eyniləşdirilir. 1950-ci ilə qədər N. Z. Hacıyeva, Ə. Dəmirçizadə, M. Hüseynzadə, M. Şirəliyev və başqaları tərkibləri budaq

cümlə hesab edirdilər. Məs., «Oğlu Moskvada oxuyan qoca **du**non **bizo** **gəlmişdi**» cümləsindəki «oğlu Moskvada oxuyan» feli sifət tərkibini budaq cümlə hesab etməyə əsas verən nə idi? Hər şeydən əvvəl, dilimizin qrammatik quruluşundan doğan sintaktik formanı nəzərə almamaq. İkinci də cümlənin məntiqi məzmununu rus dili konstruksiyası əsasında ifadə edərək onu qrammatik cəhətdən təhlil etmək. Rusca bu cümlə belə olur: *Старик, у которого сын учится в Москве, вчера пришел к нам.* Burada «у которого сын учится в Москве» təyin budaq cümləsidir. Bu cəhəti dilimizə gətirmək olmazdı. Buna görə, **də** 1950-ci ildən başlayaraq tərkiblərlə budaq cümlələr fərqləndirilməyə başlandı.

Tərkiblərin növləri aşağıdakılardır:

1. Feli sifət tərkibləri.
2. **Mosdər** tərkibləri.
3. Feli bağlama tərkibləri.

Feli birləşmələrin bu növləri haqqında çox deyilmiş, çox yazılmışdır. Buna görə də hər bir növdən ayrıca danışmaq məqsədəuyğun deyil. Tərkib əmələ gətirən birləşmələrlə sadə cümlə üzvlərini qarışdırmaq olmaz. Belə ki, feli sifətlə – feli sifət tərkibləri, feli bağlama ilə feli bağlama tərkibləri, **məsdərlə** **moSdər** tərkibləri eyni deyildir. Bu müxtəlifliyi onların qrammatik quruluşunda axtarmaq lazımdır. Feli sifət, feli bağlama və məsdər cümlənin **südə** üzvü olaraq heç bir **söz** (heç bir üzvlə) tərkib əmələ gətirmir. Tərkiblərdə **isə** həmin üzvlər – Yəni feli sifət, feli bağlama və məsdər aparıcı mövqedə dayanaraq bir neçə sözü özünə tabe edir. Beləliklə, sterjen söz feli sifətdirsə, feli sifət tərkibi,

müvafiq olaraq feli bağlama və məsdər tərkibləri əmələ gəlir.

Zərf birləşmələri. Adından da göründüyü kimi, zərf birləşmələrində aparıcı söz zərflərdən ibarət olur. Belə birləşmələr başqa birləşmələrə nisbətən az yayılsa da, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət əlavə edir ki, bu keyfiyyət də onları xüsusi bir birləşmə növü kimi qeyd etməyə əsas verir. Məlumdur ki, zərflər adlardan və fellərdən fərqlidir. Bir sıra nitq hissələri, müxtəlif söz qrupları adlar adı altında toplanmış halda, zərflər ayrıca söz qrupu kimi qeyd edilir. Zərf birləşmələrinin ikinci – sterjen komponenti zərf olur (yer, zaman və tənzimləmə zərfləri); *dizdən aşağı, çox tez, səhərdən tez* s.

Zərf birləşmələrinin quruluşca aşağıdakı növləri çox geniş yayılmışdır:

a) zərf-zərf: *xeyli keç, bir qədər aralı, bir qədər içəri*. Qeyd etmək lazımdır ki, zərf birləşmələrinin on geniş yayılmış növü bu növdür.

Zərf birləşmələrinin başqa bir növü də vardır ki, bu da zərfin başqa nitq hissələri ilə birləşməsindən ibarətdir. Lakin belə birləşmələr dildə çox az işlənir.

b) isim-zərf: *insanlıqdan konar, dostdan aralı*.

v) əvəzlilik-zərf: *hamıdan keç*.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Dilin ən böyük vahidi olaraq cümlə də müəyyən hissələrdən – üzvlərdən ibarətdir. Cümlə üzvü dedikdə nə nəzərdə tutulur? Cümlə mürəkkəb sintaktik-qrammatik və məntiqi semantik əlaqələrin məcmusu olduğu üçün onun konstruktiv elementləri də bir-biri ilə əlaqədar olmalıdır. Cümlənin tərkibinə daxil

olay bütün elementlər onun üzvü ola bilməz Cümlə tərkibində çıxış edən dil elementlərindən yalnız elələri cümlə üzvü olur ki, onlar bu tərkibin hər hansı bir üzvü ilə qrammatik və məntiqi əlaqəyə girmiş olsun. Başqa sözlə, cümlə üzvlərindən heç olmazsa biri ilə sintaktik əlaqəyə girməyən bür vahid həmin cümlənin üzvü hesab edilmir. Məs., xitablar, ara sözlər, bağlayıcılar və s. cümlədə bu və ya digər qrammatik məna daşsa da, cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirmir. Cümlə üzvləri ilə uzlaşma idarə və yanaşma əlaqələrindən biri vasitəsilə birləşən hər hansı bir dil vahidi cümlə üzvü hesab edilir.

Cümlədə əsas amil predikativ minimum olduğu üçün cümlədə uzlaşan – mübtədə və xəbər baş üzv hesab edilir. Baş üzvləri izah edən və cümlənin mənasını dolğunlaşdıran üzvlər isə ikinci dərəcəli üzvlər hesab edilir. İkinci dərəcəli üzvlər üçdür: təyin, tamamlıq, zərflik.

Cümlə konstruksiyası hər bir dilin qrammatik quruluşunun məhsuludur. Bu və ya digər dildə yaxşı danışan adam həmin dilin qrammatik quruluşunu yaxşı mənimsədiyi üçün sadə cümlə quruluşunu üzvlərin mənasından asılı olmayaraq müəyyənləşdirə bilər. Bu vaxt cümlənin məntiqi ekspressivliyi nəzərə alınmır. Amma fikir ifadə etmədən qurulan cümlə də ünsiyyət – kommunikativ vasitə olmur.

Cümlə quruluşu abstrakt qrammatik konstruksiya kimi bizim şüurumuzda mövcud olur. Bu məsələni akad. L. V. Şerba vaxtilə öz tələbələrinə mənası olmayan bir «cümlə» ilə izah edirdi: «DioKafli Kyə^pa uTeico öyzuaHyja öoicpa n KyraMHT

«KpeHKa». Bu «cümlənin» tərkibinə daxil olan «sözlərin» heç birinin mənası yoxdur. Amma onu asanlıqla üzvlərinə görə təhlil etmək olar. **fjoKaa** – təyin, **Kyə^pa** – mübtəda və s.

Fikrimizi sübut etmək üçün bu məsələdə bir az da dərinə gedə bilərik. L.V. Şerbanın «cümləsi» müxtəlif «sözlərdən» ibarət idisə, biz eyni «sözü» müxtəlif cümlə üzvü yerində işlədə bilərik. Məs., *Sanaqa sanaqalı sanaqaru sanaqasızcasma sanaqaladı*. Bu cümlədəki *sanaqa* sözünün heç bir mənası yoxdur. Amma cümləni asanlıqla təhlil etmək olar. Bu ona görədir ki, bizim hər bir üzv haqqında təsəvvürümüz var.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ VƏ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Cümlə dilin ən böyük vahididir. Dilin əsas qrammatik quruluşu cümlədə təzahür edir. Cümlə haqqında dilçilikdə çoxlu tədqiqat işləri aparılmışdır. Hər bir əsas söz məhz cümlə daxilində sintaktik mahiyyət alır. Cümlə üzvü məsələsi mütləq mənada olmasa da, nisbi cəhətdən nitq hissələri ilə əlaqələnilir. Dünyanın əksər dillərində cümlə üzvü və nitq hissəsi problemindən bəhs edərkən onların qrammatik quruluşunu nəzərdə tutduqda sözlərin siniflərə bölünməsi asan olur. Cümlə üzvü funksiyasında bütün nitq hissələri çıxış edə bilmədiyi üçün söz qruplarını və onların təsnifi prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır. Rus, Azərbaycan və s. dillərdə nitq hissələrinin təsnifi üçün üç prinsip əsas götürülür: leksik məzmun, morfoloji səciyyə və sintaktik mahiyyət.

Amorf dillərdə isə bu məsələ tamamilə başqa cür qoyulur. Məs., Çin dilində nitq hissələrinin təsnifində morfoloji prinsip adlı meyar yoxdur. Çünki bu dildə

şəkilçilər – qrammatik forma rol oynamır. Burada baş prinsip sintaktik prinsindir. Hətta ümumi leksik məna da söz qruplarına aid sintaktik əlamətlər zəminində verilir.¹

Cümlə üzvləri ilə nitq hissələri bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Lakin eyni deyildir. Məlumdur ki, nitq hissələri üçün forma daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Cümlə üzvləri üçün isə əsas cəhət mahiyyətdir.

Eyni mahiyyətin bir sıra formalarda tozahür etməsi dialektikanın əsas qanunlarındanır. Buna görə də hər hansı bir cümlə üzvü bir neçə formada nitq hissəsi şəklində tozahür edə bilər. Bu səbəbdən də cümlə üzvlərinin dairəsi nitq hissələrindən daha genişdir. Bütün dil faktları fonemlərdən başlamış söz birləşmələrinə qədər cümlə üzvü ola bilər. Bundan əlavə, bir cümlə üzvü bütün nitq hissələrini əhatə edə bilər. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış etdikdə A. Şaxmatovun, Şerbanın və başqalarının nitq hissələrinin təsnifatında sintaktik funksiyaları əsas götürmələrinə haqq qazandırmaq lazım gəlir.

CÜMLƏ

Cümlə məsələsinə gəldikdə, göstərmək lazımdır ki, bu problem çox tədqiq olunduğu qədər, çoxlu mübahisələr də doğurmuşdur. Bir sıra alimlər cümlə haqqında dolaşmış fikirlər irəli sürürdülər. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək.

1. F. İ. Buslayev cümləni «sözlərlə ifadə edilmiş hökm» adlandırır.

¹ Дрогунов А. А. «Исследования по грамматике современного китайского языка». М., 1952.; Солнцев В. М. Проблемы частей речи в китайском языке. ВЯ. 1956. Кн. 5.

2. Alman dilçisi Bekker öz dövründə geniş şöhrət qazanmış olan «Dilin orqanizmi» adlı əsərində məntiq kateqoriyaları ilə qrammatik kateqoriyaları eyniləşdirir və cümləyə «fikir ifadəsi» kimi baxırdı.

Bu fikrin açıq qeyri-elmiliyi buna gətirib çıxarırdı ki, bunun əleyhdarları məntiqi və qrammatik kateqoriyaların əlaqəsini də inkar edirdilər. Məsələn, yenə alman dilçisi Q. Şteyntal qrammatika, məntiq və psixologiyanın prinsiplərindən danışarkən; bunlar arasında heç bir oxşarlıq yoxdur – qənaətinə gəlirdi.

3. Onun ardınca rus dilçisi A. A. Potebnya yazırdı: «Qrammatik cümlə məntiqi hökmlə eyni deyil, hətta onunla paralellik də təşkil etmir».

4. XIX əsrin axırlarında psixolinqvizm daha da inkişaf etdi. Q. Paul belə hesab edirdi ki, cümlə danışanın düşündüyü fikirlərin psixi işarəsindən başqa bir şey deyil. Bundan əlavə, o, (cümlə) danışanın fikrindəki psixoloji momentləri dinləyən adamda da yaradır. Əslində, cümlə haqqında məntiqi və psixoloji anlayışın o qədər də böyük fərqi yoxdur. Çünki hər iki anlayışda cümləyə onun qrammatik cəhətləri mövqeyindən yanaşılır. Bu məsələ XIX əsrin ovvollarında dərhal anlaşıldı və buna görə də cümlədə məntiqi və yaxud psixoloji əlamətlər deyil, qrammatik əlamətlər axtarmağa başladılar. Bu problemdə də alimlər iki qrupa bölündülər. Bir qrup cümlənin kommunikativ vahid kimi xüsusiyyətlərini ön plana çəkirdi. Başqa bir qrup isə cümlənin formal əlamətlərinə – hər şeydən əvvəl normal – qrammatik əlamətlərinə əsaslanırdı. Müasir dilçilikdə isə cümlənin yuxarıda göstərilən hər iki əlaməti əsas götürülür. Yeri gəlmişkən,

göstərmək lazımdır ki. ümumi dilçilik aspektindən yanaşdıqda cümlə haqqında, cümlə növləri haqqında fikir ayrılığı vardır. Azərbaycan dilçiliyində də cümləyə yalnız qrammatik vahid kimi baxış əsas götürülür. Doğrudur, bu və ya digər cümlə növü haqqında fikir ayrılığı vardır, lakin ümumiyyətlə götürdükdə cümlə problemi dilçiliyimizdə artıq həll edilmiş məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində cümlənin bütün növlərinə aid tədqiqat əsərləri – monoqrafiyalar həsr edilmişdir.

Azərbaycan alimlərindən Ə. M. Dəmirçizadə, M. Şirəliyev,

3. Tağızadə, H. Bayramov, Ə. Abdullayev. Z. Budaqova və başqaları cümlə üzərində səmərəli tədqiqat apararaq bir sıra monoqrafiya və dərslilər yazmışlar. Bununla belə, dil özü inkişaf etdikcə yeni cümlə konstruksiyaları da meydana gəlir ki, bu da dilçilik qarşısında yeni problemlər qoyur.

Buna görə də dilçilikdə cümlə problemi qarşısında yeni iifliqlər açılır.

Göstərmək lazımdır ki, cümləni məntiqi kateqoriyalar sırasına daxil edərək onu hökmə eyniləşdirməkdə Buslayev birinci deyil. Klassik yunan dilçiliyindən başlamış müasir dövrümüzdə qədər bir çox alimlər bu iki kateqoriyanı eyniləşdirir Alimləri belə bir yanlış nəticəyə gətirən nədir?

Hər şeydən əvvəl, hökmə aid olan əl.uuoiilərin cümlədə olması və onların bir sıra oxşar cəhətləri. Formal məntiqi mövqedən yanaşdıqda bu iki kateqoriya arasında ümumi aspektual keyfiyyətlər cümlə ilə hökmü eyniləşdirməyə gətirib çıxarır. Lakin möhkəm

qrammatik platformadan çıxış edərkən və qrammatikanı öz spesifik cəhətləri ilə məntiqdən ayırdıqda

cümlə ilə hökmün həm oxşar, həm fərqli cəhətləri meydana çıxmış olur.

CÜMLƏ VƏ HÖKM

Cümlə və hökmün ümumi cəhətlərindən daha çox bəhs edildiyindəndir ki, onlar uzun müddət eyniləşdirilmişdir. Onların fərqli cəhətlərindən də danışmaq lazımdır.

1. Cümlə qrammatik formal vahid olaraq hökmdən daha genişdir. Buna görə də cümlə dairəsi hökmün bütün xüsusiyyətlərini və növlərini özündə ehtiva edir. Bu fikri aşağıdakı kimi daha, yaxşı ifadə etmək olar.

Göründüyü kimi, bütün hökmlər cümlədir. Bütün cümlələr isə hökm olmaya bilər.

2. Cümlənin təktərkiibli növləri də olduğu halda, hökm üçün mütləq iki üzv olmalıdır.

3. Hökm üzvləri ilə cümlə üzvləri eyni deyil. Belə ki, ümumi şəxslı, qeyri-müəyyən şəxslı və şəxssiz cümlələrdə hökm üzvləri cümlə üzvləri ilə uyğun gəlmir. Məs., *Qapı açılır* – cümləsində m – x * S - P (yəni mübtəda-xəbər subyekt-redikata bərabər deyil). Çünki qapı subyekt yox, obyektidir.

4. Bir hökm müxtəlif cümlələrlə ifadə edilə

bilər.

5. Hökm mürəkkəb olmadığı halda, cümlənin mürəkkəb növləri vardır.

6. Bir cümlə tərkibində müxtəlif hökm ifadə edilə bilər.

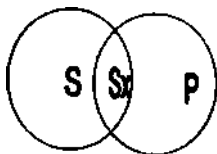
7. İfadə formalarına və aspektlərinə görə də cümlə hökmdən genişdir.

Hökmün yalnız aşağıdakı model-variantları vardır:

I. BARBARA – A – A – A. Ümumi iqrari hökm. Yəni bütün S-lər P tərkibində ehtiva olunur. Başqa sözlə, bütün S-lər P-dir:

Məsələn, bütün insanlar canlıdır. Məntiqi cəhətdən edir

bu ona görə doğrudur ki, P-nin tərkibində tək-cə haqqında danışılan S-lərdən başqa, bir çox S-lər də ehtiva olunur.

II. SELERANT - E - A - E. Xüsusi iqrari hökm. Yəni P öz tərkibində bütün S-ləri deyil, yalnız xüsusi bir qrup S-ləri ehtiva

Sxemdən görüldüyü kimi, S-in hamısı deyil, xüsusi bir sektoru P tərkibinə daxil olmuşdur. Məs.

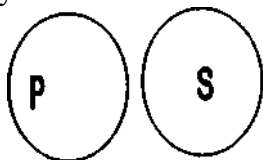
Bəzi tələbələr-əlaçıdır. (Bəzi -S, v, tələbələr -S, əlaçıdır-P) Bu iki modeli müqayisə etmək olar. Onda belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bəzi tələbələr əlaçıdır.

Bütün tələbələr insandır, bütün tələbələr çanıdır.

Buradan aydın olur ki, hökmün mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun əsas mündərəcəsini tapmaq və «bu belə ola bilər» düsturu ilə onu təhlil etmək lazım gəlir. Cümlədə isə belə etmək olmaz. Çünki cümlə qrammatik vahid olaraq formadır. Onu «bu belə deməkdir» düsturu altında təhlil etmək olmaz. Çünki, bu, cümlənin forma-konstruksiya və mündərəcəsini təhrif etməyə aparır.

III. DARII – ümumi inkari hökm. A – I – I

Yəni heç bir S – P deyil. Heç bir subyektin predikat ilə əlaqə və münasibəti yoxdur.

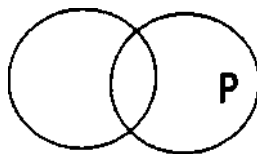
Heç bir subyektin predikat olmadığı təqdirdə bunlar arasında məntiqi əlaqə də yoxdur. Məs.,

(heç bir balıq – S, adam deyil – P)

Deməli, adamlarla balıq arasında məntiqi əlaqə axtarmaq düzgün deyil.

IV.FERİÖ. Xüsusi inkari hökm.

Bu «model ümumi iqrari»nin tamamilə oksinədir. Çünki burada S-in P ilə əlaqədar olan hissəsi deyil, P ilə əlaqəsi əsas olmayan seqmental hissəsi nəzərdə tutulur. Bunu aşağıdakı verilən dairələr sxemində daha aydın

görmək olar:

Bəzi S-lər P deyil adlanan bu modeldə maraqlı cəhət S də deyil, Sx-dədir. Məs.,

Bəzi balıqlar yeməli deyil-

Bu iki modelin ifadə etdiyi məntiqi fikri müqayisə edərk. Deməli, ümumi və xüsusi balıqların P-lərə qarşı münasibəti belə olmalıdır.

Bəzi balıqlar yeməli deyil (bəzi balıqlar bütün balıqlar dairəsinə daxil olduğundan belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, bütün balıqlar yeməli deyil), çünki bəzi balıqlar yeməli deyil. Deməli, yerdə qalan balıqlar yeməlidir. Yuxarıda dediyimiz kimi, bu əməliyyatı cümlə üzərində aparmaq olmaz. Bu, hökmün sillogizmlərlə ifadəsidir. Ümumiyyətlə, cümlə onun əsas əlamətləri, növləri haqqında dilçilikdə çox yazılmasına

baxmayaraq, hələ də cümlənin hamı tərəfindən qəbul edilən bir tərifi yoxdur. Dil inkişaf etdikcə yeni-yeni cümlə tipləri meydana çıxır.

CÜMLƏNİN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

Fikir ifadə etmə baxımından cümlə bitmiş fikri bildirən, kommunikativ müstəqilliyi ilə özündən əvvəl gələn dil vahidlərindən seçilir. Cümlənin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

Predikativlik. Hər bir cümlə obyektiv gerçəklik haqqında müəyyən məlumat verməlidir. Cümləni söz birləşmələrindən ayıran başlıca cəhət predikativlikdir. Söz birləşmələri tərkibcə nə qədər böyük olsa da, onlarda predikativlik yoxdur. Cümlə isə bir sözdən də ibarət olduqda predikativlik ona cümlə statusu verir. Predikativlik müəyyən vasitələrlə ifadə edilir.

Cümlələrin bozisi fel mündərəcosindən məhrum olur. Bu zaman onu intonasiya əvəz edir. Ümumiyyətlə, bitmiş fikri bildirən intonasiya cümlənin ikinci əsas əlamətidir.

Cümlədə təkcə məlumat verilmir, habelə danışanın ona qarşı münasibəti də bildirilir ki, bu da modallıq adlanır. Cümlənin əsas əlaməti kimi modallıq müxtəlif morfoloji qrammatik vasitələrlə, modal sözlərlə ifadə edilə bilər.

CÜMLƏ VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Cümlə müxtəlif parametrlərlə müxtəlif qruplara bölünür. Ən geniş yayılmış meyar cümlənin quruluşudur. Quruluşuna görə cümlələr sadə və mürəkkəb olaraq iki qrupa bölünür.

Sadə və mürəkkəblik anlayışı cümlənin qrammatik əsası ilə müəyyənləşdirilir. Əgər cümlənin bir qrammatik əsası varsa, belə cümlə sadə hesab edilir. Əgər bir geniş fikir bir neçə qrammatik əsasla ifadə edilirsə, belə cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

SADƏ CÜMLƏ

Bir qrammatik əsası olan cümlələrə sadə cümlə deyilir. Sadə cümlənin predikativ sintaqmı da bir olur. Sadə cümlələri

məqsəd və avaza görə, bir də üzvlərin iştirakına görə bölmək olar.

Məqsəd və intonasiyaya (avaza) görə sadə cümlələr aşağıdakı qruplara bölünür: nəqli, sual, nida və əmr.

Nəqli cümlədə obyektiv gerçəklik haqqında müəyyən məlumat verilir. Belə cümlənin sonunda ton azalır. Məs., Nuxu naçalniki Məhəmməd ağanın evi yəqin ki, bir gündə dağılacaq. (C. M.).

Nida cümləsi müəyyən hiss, həyəcan, şadlıq, təəccüb, qəzəb, kinayə və s. bildirir və yüksək intonasiya ilə müşayiət edilir. Məs., Ax proklyatıy çeloveklər! (C. M.).

Sual cümləsi müəyyən bir məlumat almaq üçün verilir. Məs., Heç İspaniyada kotolik «axundları» inkvizis zamanında belə vəhşiliklərə qol qoyardılar? (C. M.).

Sual cümlələrində ritorik növ də vardır ki, bu növdə cavab gözlənilmir. Məs.: Kim ki ev yıxa, onu allah yıxacağım kim bilmir?

Əmr cümləsi əmr, xahiş, nəsihət bildirir. Məs.,

Durma, yıxıl yat hələ, Fərhad kişi,

Əsri görüb qalma belə mat, kişi!

(Səbir)

ÜZVLƏRİNİN İŞTİRAKINA GÖRƏ SADƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ

Sadə cümlə baş üzvlərin iştirakına görə müxtəlif

qruplara bölünür. Bu meyarla sadə cümlənin aşağıdakı növləri qeyd olunur:

1. Təktərkibli cümlələr.
2. Cüttərkibli cümlələr.

Təktərkibli cümlələr. Baş üzvlərdən hər hansı biri iştirak etməyən cümlə təktərkibli adlanır. Belə cümlələrdə ya xəbər, ya da mübtədə iştirak etmir. Əgər xəbər iştirak etmirsə, cümlə mübtədə kütləsi əsasında formalaşır. Belə cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) Adlıq cümlə, 2) Söz cümlə.

Adlıq cümlələrə dram əsərlərinin remarkaları, kinossena-riolərin bəzi hissələri misal ola bilər. Məs: *Şuşa qalası*, *Xan sarayı*, *bayırda güllə səsləri* və s.

Söz cümlələr isə bir sözdən ibarət olub hər hansı məlumatı verir: *Gecə*, *Qar*, *Maşın*, *Soyuq*, *Şaxta* və s.

Mübtədə iştirak etmədikdə cümlə xəbər kütləsi əsasında formalaşır. Belə cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

Şəxssiz cümlə. Bu cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və təsəvvürə gətirilmir: *Həsənin məsələsinə baxılırdı*.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdə mübtədə iştirak etmir və o, konkret şəkildə təsəvvür də edilmir. Ancaq belə mübtədələrin yerinə o və onlar sözlərini əlavə etmək olur. Məs., *Bu günlər Qafqazda və qeyri-müsəlman vilayətlərində mərhum Mirzə Fətəlini yad edirlər*. (C. M.).

Ümumi şəxslə cümlələrdə do mübtədə iştirak etmir, amma o, mücərrəd şəkildə təsəvvürə gətirilir: *Nə, salarsan aşma, o çıxar qaşığma; Cücəni payızda sayarlar; Qoyunu qoyun, keçini keçiyəyindən asarlar*.

Cüttərkiibli cümlələr. Cüttərkiibli cümlələrdə baş üzvlərin hər ikisi iştirak edir. Məs:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,

Gül bitdi, laləzar gəldi.

Quşlar qamusi fəqano düşdü Eşq odu yenə bu cano düşdü.

(Xətai)

Cüttərkiibli cümlələri də iki qrupa bölmək olar. Əgər cümlə təkə baş üzvlərdən ibarətdirsə, belə cümlələrə müxtəsər cümlə deyilir. Məs., *Qış getdi, bahar gəldi.*

Geniş cümlədə baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlər də işlənir. Buna görə onlar geniş cümlə adlanır. Məs., *Bəli, Məşədi Qulam papağını və çuxasını mismardan asdı, başında araxçın.*

qolları çirməli, bir olində bıçaq, bir olində qarpız, kəməli-ədəblə oyloşib qarpızı olində dolandırdı. (Ə. *Haqverdiyev*).

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Mürəkkəb cümlə problemi dilçilikdə ən çox işlənən, ən çox mübahisələrə səbəb olan məsələlərdəndir. İstər xarici, istər rus, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümləyə çoxlu təriflər verilmişdir. Mürəkkəb cümlələrə verilən təriflərin əksə- rində belə bir ümumi fikir vardır ki, o, iki və daha artıq sadə cümlənin bir qrammatik və məntiqi tam ətrafında birləşməsindən yaranır. Mürəkkəb cümlədə birləşən hər sadə cümlənin öz sintaktik-qrammatik əsası olmalıdır. Bu mövqedən yanaşdıqda mürəkkəb cümləyə verilən belə sadə təriflə razılaşımaq olar ki, iki və daha artıq sadə cümlənin

birdləşməsindən ibarət olub, bir mürəkkəb fikir ifadə edən cümlələrə mürəkkəb cümlə deyilir.

Komponentlərinin istər sintaktik-qrammatik, istərsə də məntiqi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinə görə mürəkkəb cümlələri iki qrupa bölmək olar:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlələr.
2. Tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələr. Adından da göründüyü kimi, tabesiz mürəkkəb cümləni əmələ gətirən müstəqil tərkib hissələri bir-birinə tabe olmur. Bunları qrammatik cəhətdən bir- birinə bağlayan ya tabe etməyən bağlayıcılar, ya da intonasiya olur. Məs.,

Yaxşı görünür surəti-məhvəşlərin, əmma
Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı yamandır.

(Füzuli)

Duma uçuban həvayə düşdü,

Laçın aluban ovayə düşdü

(Xətai)

Tabesiz mürəkkəb cümlələri əmələ gətirən tərkib hissələr – sadə cümlələr arasında məntiqi əlaqə də olmadır. Buna məna

əlaqələri deyilir. Belə əlamətlərin aşağıdakı növləri vardır: zaman əlaqəsi (eyni zamanlıq və ardıcılıq), aydınlaşdırma əlaqəsi, ziddiyyət əlaqəsi, bölüşdürmə əlaqəsi.

Zaman əlaqəsi sadə cümlələr arasında birləşdirici ünsür kimi çıxış edir. Zamanın eyni zamanlıq və ardıcılıq ifadə edən iki növü vardır. Məs.,

Eyni zamanlıq:

Çıxır dağ döşünə körpə quzular,

Tərmanın səsini əks edir sular.

(S. Vurğun)

Ardıcılıq. İclas qurtardı, hamı Rüstəmə baxırdı.
(M. İbrahimov).

Aydınlaşdırma əlaqəsi tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin biri (çox vaxt birincisi) digərini aydınlaşdırır. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlənin iki növü vardır:

Ana İ i t i k-s i n t e t i k tipli tabeli mürəkkəb-cümlələrdə əvvəlcə tərəflər izah edilir, sonra ikinci tərəf onu ümumiləşdirir. Məs., Kimi odun yarı, kimi ocaq yandırır, kimi düyü andır, kimisi Hacınin evinə qarın-qarın yağ gətirir – hərənin əli bir işdə idi. (M. Colal).

Sintez-analiz tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə ümumiləşdirici məlumat verilir, sonra iso onun təfərrüatı. Bu, bir növ əvvəlkinin əksini təşkil edir. Elo həmin cümlənin komponentlərinin yerini dəyişməklə bu növ cümləni almaq olar. Məs., hərənin əli bir işdə idi: kimi odun yarı, kimi ocaq yandırır, kimi düyü arıdır, kimisi Hacınin evinə qarın-qarın yağ gətirirdi.

Və yaxud başqa bir misal: Mənim noyimidir: evim var, maşının var, savadını var.

Qarşılı q-z i d d i y y o t olaqoli tabeli mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrdə ifadə edilmiş fikirlər bir-birinə qarşı qoyulur.-Məs., Payız çoxdan girmişdi, amma qardan əsər- olamət yox idi. (C. Məmmədquluzadə).

Qarşılıq-ziddiyyət əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrdə sadə cümlələrdə ifadə edilmiş fikirlər bir-birinə qarşı qoyulur.-Məs., Payız çoxdan girmişdi, amma qardan əsər- əlamət yox idi. (C.

Məmmədquluzadə).

Bu cümlədə ziddiyyətli qarşılaşdırma vardır. Bəzən qarşılaşdırma ziddiyyətsiz olur. Məs., Dəyirman bildiyini eylər, çax-çax başın ağrılar. İt hürər, karvan keçər.

Bölişdürmə əlaqəsi dildə o qədər də geniş yayılmamışdır. Tabesiz mürəkkəb cümlədə fikirlər bir-birini əvəz edir, müəyyən iki və daha artıq fikirdən birinin icrasına işarə edilir. Məs., Ya mən gəlim, ya sən gəl.

Tabeli mürəkkəb cümlə. Tabeli mürəkkəb cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlələrdə oxşar cəhətlər olsa da, onlar məntiqi və qrammatik cəhətdən fərqlənir. Əgər tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri bərabər hüquqlu olursa, tabeli mürəkkəb cümlələrdə tərəflər bir-birindən həm məntiqi, həm də qrammatik cəhətdən asılı olur. Belə ki, komponentlərdən biri digərinin izahına möhtac olur. Bu möhtaclığın növü də tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələrində ifadə edilir.

Tabeli mürəkkəb cümlənin də tərəfləri həm bağlayıcı, həm də intonasiya vasitəsilə birləşir.

Belə cümlələrdə tabe olan hissə budaq, tabe edən tərəf isə baş cümlə adlanır. Budaq cümlənin hüdudları, xüsusiyyətləri, onlara münasibət haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır.¹

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsasən, cümlənin bu və ya digər üzvü baş cümlədə iştirak etmir, genişlənərək budaq cümlə səviyyəsində çıxış edir. Bu səbəbdən də

¹ *Bax:* Ə. A. b d u 11 a y c v. «Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. B., «Maarif». 1974.

belə cümlələri sadələşdirmək olur. Bu vaxt budaq cümlə sadə geniş cümlənin müəyyən üzvünə çevrilir. Budaq cümlənin tipini müəyyənləşdirmək üçün baş cümləyə sual vermək lazımdır. Budaq cümlə baş cümləyə verilmiş hansı üzvün sualına cavab verirsə, deməli, həmin üzvün ad» ilə bağlıdır. Cümlə üzvlərinə görə budaq cümlənin aşağıdakı növləri vardır: mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik budaq cümləsi.

Mübtəda budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədə mübtəda baş cümlədə iştirak etmir. Baş cümləyə verilmiş mübtəda sualları ilə onu müəyyənləşdirmək olur. Məs., Məlum olur ki, insanın saçının tökülməsi və saqqalının ağarması onun qocalığına dəlalət etməz. (Ü. Hacıbəyov). Baş cümlədə olan «məlum olur» ki, hissəsində «nə» sualına cavab tapmaq üçün ikinci hissəyə müraciət edirik.

Xəbər budaq cümləsi, adətən, ismi xəbərlərlə ifadə edilməli cümlələrdə xəbər iştirak etmədikdə yaranır. O, baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə edilmiş xəbərini izah edir. Baş cümlədə *budur, odur, belədir, elədir, bu idi, o idi* və s. kimi əbərlər olduqda budaq cümlə xəbəri izah edir. Sadələşdikdə cümlənin xəbəri olur. Məs., Arzum budur, boy atasız, ananıza tez çatasız.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə olmayan tamamlığı ovöz edir. Tamamlıq xəbərə aid olduğu kimi, tamamlıq budaq cümləsi də baş cümlənin xəbərini tamamlayır. Tamamlıq hansı hallarda ifadə olunursa, həmin vəziyyətlərdə də tamamlıq budaq cümləsi olur. Məsələn:

Dedi: sənə yoxdur aram,

Dedim: axı sənətkaram

Çox özünü öymə, dedi.

(*H. Arif*).

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə isim və substantivləşmiş hər hansı üzvü (mübtədə, tamamlıq və s.) izah edir. Təyinin sualları olan *necə? nə cür? hansı?* suallarından birinə cavab verir. Məs., Həmin Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum. (*N. Vəzirov*).

Zərflik budaq cümləsi də öz növbəsində baş cümlənin iştirak etməyən zərfliyini əvəz edir.

Zərfliyin özünün bir neçə nevü olduğu kimi, zərflik budaq cümləsinin də həmin adda növləri vardır.

Tərzi-hərəkət budaq cümləsi baş cümlədəki iş hal və hərəkətin necə icra olunduğunu bildirir və *neco? no cür?* suallarına cavab olur. Məs., Elə acmışam ki, nə versən yeyərəm.

Müqayisə budaq cümləsi tərzi-hərəkətə çox yaxındır. Bu müqayisə daha çox məntiqi xarakterdə olur. Məs., Maşın elə gedirdi ki, sanki qanadlı quşdur.

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin zamanını bildirir və *no vaxt? no zaman?* suallarından birinə cavab verir. Məs.,

Çaldı vəqta ki, ərəb ləşkəri-ətrakə zəfər

Dini abamızı eylədi həp zirü-zəbər.

(*Sabir*).

Yer budaq cümləsi baş cümlədə icra olunan iş, hal və hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarına cavab olur. Məs., O yerdə ki, sən varsan, bil ki, varam mən. O yerdən ki, su axmadı, orada yaşamaq, ev tikmək olmaz.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və

hərəkətin səbəbini bildirir, *no səbəbə? nə üçün? niyə? nədən ötrü?* suallarına cavab verir. Məs.,

Onunçun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə-
Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.
(*Nizami*).

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədə icra olunan iş. hal və hərəkətin kəmiyyətini bildirir və *nə qədər?* sualına cavab

verir. Məs., Nə qədər apara bilirsən, o qədər götür. Nə qədər ki, sən tapşırımdın, o qədər də mən aldım.

Nəticə budaq cümləsi çox vaxt tərz-i-hərəkət budaq cümləsinə oxşasa da, ümumi nəticə bildirdiyi üçün ondan ayrılır. Belə ki, nəticə budaq cümləsində baş cümlədən sonra «nəticədə» sözünü fikrən əlavə etmək olur. Bundan əlavə, nəticə budaq cümləsi sadələşmir. Məs., O qədər edəcəksən ki, o nataraz dədən tutacaq qolundan qatacaq Yastı Salmanın qabağına, (*M. İb-rahimov*). İlk baxışda cümlə kəmiyyət budaq cümləsinə oxşayır. Amma diqqətlə yanaşdıqda nəticə mənası aydın görünür.

Şərt budaq cümləsi də sadələşməsi mümkün olmayan qrammatik konstruksiyadan ibarət olur. Belə cümlələrdə baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin şərti izah edilir. Məs., Ürəyimə gələnə deməsəm, buradan getməərəm.

VII FƏSİL

DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ

Dünya dillərinin təsnifi dilçilik elminin qarşısında duran mühüm elmi problemlərdəndir. Bu problem dilçilik tarixində o qədər də qədim deyildir. Doğrudur, hələ XI əsrdə M. Kaşqari türk dillərini müəyyən

əlamətlərinə görə dörd qrupa bölmüşdü. Amma bu, dünya dillərinin təsnifi məsələsində irəli atılmış ilkin addımlardan biri hesab edilə bilər. Dillərin təsnifi qədim tarixə malik ola bilməzdi. Bu, hər şeydən əvvəl, belə bir məntiqi səbəblə əlaqədardır ki, dünya dilləri öyrənilmədiyi təqdirdə onları-qruplaşdırmaq, hər hansı prinsip üzrə təsnif etmək üçün dillərin əksəriyyəti haqqında düzgün elmi məlumatlara malik olmaq lazım idi. Başqa sözlə, dillər tədqiq edilməli, onların qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməli idi.

Müasir dövrdə dünyada 3000-ə qədər dil vardır. Bu rəqəm dünya dilçilərinin İspaniyada keçirilmiş simpoziumunda deyilmişdir. Əslində müasir dövrün özündə belə dünya xalqlarının və onların dillərinin sayı haqqında məlumatlar dəqiq deyil.

1965-ci ildə iki bir-birindən fərqli məlumatlar verilmişdi «Население мира» məlumat-sorğu kitabı, dünyada 2000 müxtəlif dil olduğunu, «Kommunist» jurnalı isə bu rəqəmin 2500 – 3000 olduğunu göstərirdi (N- 13, səh. 56).

Bu rəqəmlərin müxtəlifliyi və aralarındakı bu qədər böyük fərq mütəxəssisləri təəcübləndirmir. Çünki dünya dillərinin hamısının öyrənildiyini, bütün yer üzündə yaşayan kiçik qəbilə və tayfa birləşmələrinin müəyyənləşdirildiyini demək olmaz. Bundan əlavə, dil və dialektlərin sərhədlərini müəyyənləşdirməkdə də müxtəlif mövqelər vardır. Bəziləri dil və onun variantı arasındakı fərqlə əhəmiyyət vermir. Məs.: komi-zıryan və komi-permyak dillərini müstəqil və ya eyni dilin variantı kimi götürməli? Bu məsələlərə qəti hökm vermək çətindir. Çünki bunların hər ikisi müstəqil şəkildə

öyrənilməlidir. Başqa bir misal, məlumdur ki, Çin dilinin Pekin dialekti ilə Şanxay dialekti o qədər fərqlənir ki, həmin dialektlərin nümayəndələri bir-birini başa düşmür. Hətta Şanxaya gələn Pekin qatarının boləçiləri saati işarə ilə soruşurlar. Amma azərbaycanlılarla türkmənlər bir-birini çox yaxşı başa düşür. Necə olsun? Son iki dili müstəqil hesab etdiyimiz halda, Şanxay və Pekin dialektlərini müstəqil hesab etmək olar, ya yox? Bu suala cavab vermək üçün dialektlər tamamilə öyrənilməlidir. Əgər hər bir dialektin müstəqil qrammatik quruluşu varsa, onları müstəqil hesab etmək olar. Beləliklə, bütün dünya dilləri haqqında dilçilik elminin o vaxt dəqiq məlumatı olacaq ki, bütün dillər tədqiq edilmiş olsun. İndi dünya dillərinin öyrənilmə səviyyəsi onları bir neçə prinsipə görə təsnif etməyə imkan verir. Ümumi dilçiliyin ən əsas vəzifələrindən biri budur ki, dünya dillərini- sistemləşdirsin, onların linqvistik-qrammatik tipini öyrənsin, qohumluq əlaqələrini müəyyənləşdirsin.. Dünya dilləri aşağıdakı prinsiplər üzrə təsnif edilir:

1. Areal (coğrafi) təsnif;
2. Funksional təsnif;
3. Tipoloji təsnif;
4. Genealoji təsnif.

AREAL TƏSNİF

Bu təsnifin tarixi o qədər də qədim deyil. XIX əsrdə bu təsnifin rüşeymləri meydana gəlmiş, XX əsrdə isə öz prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. Areal təsnifin qarşısında duran vəzifə dünyanın dilçilik xəritəsini hazırlamaq və bu xəritəyə görə dünya dillərini öyrənmək, müxtəlif ölkələrdə dillərin yayılması və hər

hansı bir ölkənin dil muzeyindən səciyyələndirilməsindən ibarətdir. Məs.: Azərbaycan respublikasını dil cəhətdən səciyyələndirərkən nə nəzərdə tutulmalıdır?

D) Azərbaycanda nə qədər qeyri-millət yaşayır¹.

Azərbaycanl	58
Ruslar	39
Ləzgilər	17
Avarlar	44,
Ukraynalılar	32,
Tatarlar	31,
Yəhudilər	25,
Talışlar	21,
Türklər	17.
Gürçülər	12,
Tatlar	10,
Udınlar	6, 1
Dağ	5, 5
Başqa	44,

Azərbaycanlıların 99.1 faizi (5, 754, 2 min) Azərbaycan dilini, 24, 2 min nəfər (0, 4 faiz) rus dilini və 26, 6 min nəfər başqa dilləri öz ana dili hesab edir.

Başqa millətlərdən olan 26, 6 min nəfər Azərbaycan dilini ana dili hesab edir. Bundan əlavə, digər millətlərə mənsub olan 263, 9 min nəfər və ya 21, 7 faiz sərbəst danışdığı Azərbaycan dilini ana dili hesab edir (1979-cu ildə bu rəqəm 207, 5 min nəfər idi). Ruslar

¹Журнал «Вопросы языкознания». 1960№4. стр.10 С б «Язык п общество», стр. 78-80

arasında 56, 1 min nəfər (14, 3 faiz), avarlar arasında 30, 4 min nəfər (69, 0 faiz), ləzgilər arasında 81, 1 min nəfər (47, 7 faiz) Azərbaycan dilini ikinci ana dili adlandırmışdır.

Qeyri-rus' milliyətinə mənsub 2.165, 4 min nəfər (32, 7 faiz) rus dilini ikinci ana dili adlandırır.

Bütün bu faktlar areal prinsip üzrə müəyyən coğrafi ərazidə dillərin bölgüsü üçün əsas verir. Bundan əlavə, bu rəqəmlər Azərbaycan dilçilik xəritəsinin yaranması üçün ən tutarlı mənbədir. Azərbaycandan kənarında olan (rus, ləzgi, tatar və s.) dillərin linqvistik xəritəsinin hazırlanması üçün də bu rəqəmlər çox şey verə bilər ki, burada hansı dil necə təmsil olunmuşdur.

FUNKSIONAL TƏSNİF

Bu təsnif linqvo-sosioloji və sadəcə sosioloji təsnif də adlanır. Dillərin funksional fəaliyyət dairəsi, işlənmə sferaları funksional təsnifin əsasını təşkil edir. Bu məsələdə də alimlərin mövqeləri müxtəlifdir. Məs., Y. D. Deşeriyev dilləri işlənmə sahələrinə görə bölürsə, V. A. Avrorin dilləri onların funksional inkişafına görə qədim yazılı, gənc yazılı və yazısız – deyə üç qrupa bölür. Bu fikri o, belə əsaslandırır ki, yazısı olma tarixinə görə dünya dillərinin təsnifi gələcəkdə ədəbi dillərin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.¹

Y. D. Deşeriyev dillərin funksional fəaliyyət prinsipinə görə təsnifində maraqlı fikirlər söyləyir. O göstərir ki, bir tərəfdə beynəlxalq dillər – rus, ingilis, fransız dili, digər tərəfdə isə bir aulun dili, məişət-ailə dilləri dayanır. Dünyanın başqa dilləri bu iki qütb arasında aralıq mövqeyi tutur.³ Dilçiliyin vəzifəsi bu

dillərin funksional fəaliyyət dairələrini nəzərə alaraq onları təsnif etməkdir. BMT təhlükəsizlik şurasının üzvü olan dövlətlərin dilləri (ingilis, rus, Çin, fransız, alman) beynəlxalq dil olduğu halda, Xınalıq (Quba rayonundadır), Kilit (Ordubad rayonundadır) dillərində çəmi 100 – 150 nəfər danışır.

Dilin funksional fəaliyyət dairəsini daha yaxşı izah etmək' üçün respublikamıza müraciət etmək olar.

TİPOLOJİ TƏSNİF

Tipoloji təsnif dünya dillərinin təsnifində gencoloji təsnifdən sonra yaranmışdır. Bu prinsip dillərin rəini əsas götürür. Tipoloji təsnifi çox vaxt morfoloji prinsipə yanaşı, sinonim termini kimi də işlədirlər. Amma tipologiya geniş anlayış olub, təkcə dilin morfem sistemini deyil, onun fonetik və sintaktik səviyyələrini də əhatə edir.

Dünya dillərinin tipoloji təsnifi ideyası öz əsaslarını XVIII əsrin axırları və XIX əsrin əvvəllərində Avropa və Amerika mədəniyyətində yaranmış romantizm ədəbi-estetik cərəyanından alır. Bir cərəyan olaraq ədəbiyyatda, incəsənətdə, teatrda romantizm haqqında çox danışılmasına baxmayaraq, j dilçilikdəki romantizm haqqında çox az yazılmışdır. Ədəbiyyatda, təsviri sənətdə, teatrda, musiqidə romantizm daha çox inkişaf etmişdir. Umumi romantizmin baniləri Avqust və Fridrix Şlegel qardaşları, F.Novolis, L.Tik, V.Vakkenrayer və j başqaları elm və incəsənət tarixində yeni bir dünyagörüşünün əsasını qoymuşlar. Onlar bu sahədəki klassik baxışlara qarşı çıxaraq göstərirlər ki, romantik incəsənət üçün həyatın həm , sosial, həm də estetik cəhətləri maraqlıdır. Bu cərəyan öz I qarşısına

tarixi bir vəzifə qoymuşdu: inkişafın bu mərhələsində burjuva millətlərin ideya üstünlüyünü müəyyənləşdirmək və milli özünüdərkətməni təbliğ etmək.

Onlar belə hesab edirdilər ki, yeni yaranmış millətin yeni *mədəniyyəti olmalıdır. Onlar bir tərəfdən milli özünüdərkətmə kimi mütərəqqi ideyanı, millətin tarixi kateqoriya olmasını göstərir, digər tərəfdən şüurları geri çəkir, keçmişə ideallaş- 1 dırdılar.

Romantiklər dilçilikdə bu cəhətdən istifadə edirdilər ki, xalq ruhu onun dilində yaşayır, keçmişdən ayrıldıqca bu ruh zəifləyir, xalq ruhunu yaxşı dərk etmək üçün geri qayıtmaq lazımdır. Çünki məhz əsatirlərdə, miflərdə, incəsənətdə, dildə xalq ruhu yaşamışdır. Buna görə də romantiklər dillərin quruluşunda xalq müdrikliyi axtarır, onların inkişaf etmiş «ruhunu» bərpa etməyə çalışırdılar.

Bütün sənətlərdə, o cümlədən dilçilikdə romantizmin (habelə tipoloji təsnifin) əsasını qoyan Fridrix Şlegel 1808-ci ildə yazmış olduğu “Hindlilərin dili və müdrikliyi” adlı əsərində sanskrit dilini yunan, latın və türk dilləri ilə müqayisə etmiş və bu qərara gəlmişdir ki, dünya dilləri iki qrupa, flektiv və aqqlütinativ dillərə bölünür. F. Şlegel bu əsərdə iddia edir ki, hər bir dil müəyyən tipdə yaranır və o cür də qalır. (Bu fikirlə razılaşmaq olar). O, daha irəli gedərək iddia edir ki, flektiv dillər üçün zənginlik, möhkəmlik və əbədlilik, aqqlütinativ dillər

iso canlı inkişafdan uzaq olub, onlar üçün «kasıblıq, sünilik və zoiflik» sociyyovidir. Bu qeyri-elmi fikrə Şlegel kökün dəyişib-dəyişməməsinə əsas götürərək gəlmişdir. F. Şlegel flektiv dillərdə affikslərin

olmasından təəssüflənir və belə bir ideya irəli sürürdü ki, mümkün olsa həmin dilləri affikslərdən təmizləyib ideal səviyyəyə qaldırmaq lazımdır. F. Şlegelin fikirləri ilə razılaşılanlar da, razılaşımayanlar da var idi. Onun fikri ilə razılaşılanlar onu tamamlayaraq göstərirdilər ki, bu bölgü tam deyil, bütün dilləri əhatə etmir. Məs.: Çin dili kimi qədim bir dili hansı qrupa, aid etməli? Burada no kök dəyişir, r, o da affikslər var. Razılaşımayanlar isə çox az idi. Bununla belə, onlar da göstərirdilər ki, kökün dəyişməsi hələ dilin inkişafı demək deyil.

F. Şlegelin qardaşı Avqust-Vilhelm Şlegel qardaşının konsepsiyasına qarşı çıxış edənlərin tənqidini nəzərə alıb onun təsnifinə müəyyən əlavə etsə də, ideya mövqeyindən uzaqlaşma bilmirdi. 1818-ci ildə yazmış olduğu «Provansal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər» adlı əsərində flektiv və aqqlü-tinativ bölgüyə, «amorf» dilləri də əlavə etdi.

Almaniyada gedən elmi proses, dövrünün görkəmli alimi

V. F.Humboldtun nəzərindən yayınmadı. F. Şlegel və F. Boppun dil haqqındakı fikirləri onu bu məsələyə qarışmağa vadar etdi. İdealist-romantik olan V. Humboldt dillərin tipoloji təsnifinə öz korrekturasını verdi. Belə ki, o, haqlı olaraq göstərdi ki, formasız – amorf dil ola bilməz. Buna görə də F. Şlegelin amorf anlayışını «köksözlü» (изолирующий) termini ilə əvəz etdi. O, söz sırası və intonasiya ilə dəyişib yeni məna alan, cümlədə başqaları ilə sintaktik münasibətə daxil olan köksözlü dilləri analitik dillər hesab edirdi.

Humboldt dünya dilləri üzərində öz müşahidələrini daha da genişləndirərək tipoloji təsnifə daha bir qrup –

inkorporlaşan dillər qrupu əlavə etdi. Amerika hindularının və Asiyadakı paleoasiya dillərinin 'başlıca xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada cümlə mürəkkəb söz kimi qurulur. Yəni cümlə ilə cümlə üzvü hüddud və konstruksiya etibarilə seçilmir. Belə ki, inkorporlaşan dillərdə kök şəkilçi qəbul «edərək həm cümlə,

həni do söz olur. Burada sintaktik tam söz - mübtodadan və söz - xobordon ibarət olur. Başlanğıc miibtoda, sonluq xobor olur.

Azərbaycan dilində belə misal tapmaq olar ki, o, həm də cümlo üzvü olsun. Məs.: *O, mono xoşgoldin clodi*. Ayrılıqda *xoşgoldin* cümlə kimi də çıxış edir. Lakin bu *osl* inkorporlaşma deyil. V.Humboldt konsepsiyasını başqa bir alman alimi H.Şteyntal davam etdirmiş, amma o, dillərə başqa cür yanaşmış və dillərin hər birini də daxili bir neçə növü olmaqla 3 qrupa bölmüşdür. Bu prinsip üzrə bölgü davam edirdi. F. Mistclı köklə əsaslı fərqləndirmiş, köksözlü dillərə Çin dilini, əsaslı (kök+şəkilçi) dillərə Malayziya dilini misal göstərmişdir.

Əsrimizin əvvəllərində N. Fink, F. F. Fortunatov (4 qrup), nəhayət, E. Sepir (4 qrup) tipoloji təsnif aparmışlar.

Yuxanda dediyimiz kimi, alman alimlərinin bu bölgüsü elmi mahiyyətdən daha çox təəssübkeşlik xarakteri daşıyırdı. Buna görə də bu təsnif elm aləmində müxtəlif reaksiyalar doğururdu. Məs.: prof. V. Çobanzadə şokli-morfoloji əlamətinə görə dilm yüksək və aşağı səviyyədə olmasına hökm verməyin mümkün olmadığını göstərirdi: «Əçoba, haısı dil daha mükəmməl sayılmalıdır? İltisafimi, hecayimi, yoxsa

insirafımı? Bəzi alimlər demişlər ki, təbiətdə cəmadət, nəbatat və heyvanat aləmləri bulunub, bunlar da cəmadatdan heyvanata doğru təbiətdə mövcud olan təkamülü göstərdiyi kimi, dillərdə də bu üç təkamül dərəcəsi vardır; hecayi, iltisqi və insirafı (flektiv). Hecayi dillər cəmadət, iltisqi dillər nəbatat, insirafı dillər canlı orqanizmlər, heyvanat dövrlərinə bərabərdir. Buradan çıxan nəticə budur ki, on ibtidai dil olan hecayi dillər (köksözlü, kökü bir hecadan ibarət olan dillər. Məs. Çin dili – A. B.)on ali, mükəmməl dillər insirafıdır. Bu fikir artıq Avropada da tamamilə çürümüş olmaqla bərabər, bizim türk sərffçilərindən bəzilərinə indi çatmışdır. Məsələn, Hüseyn Cahid bəy «Türkcə sərff-nəhv» adlı əsərində bu fikri mənimsəmişdir. Və türk dilinin iltisqi olmasından dolayı Avropa dillərinə görə ibtidai, işlənməyə, tərəqqiyə qeyri-saleh dillərdən hesab etməkdədir. Necə ki, digər türk mühərrirində – Cəlal Nuri'də də eyni çürük qənaətə rast gəlirik. Bu zat da «Türkcəmiz» ünvanlı kitab-

çasında eyni fikri yürütməkdədir. Bütün bu fikirlər kökündən, damarından yanlışdır¹.

Prof. B. Çobanzadə ilə tamamilə razılaşmaq olar. Dillərin qrammatik tipini, onların zəngin və ya kasıblığını inkişaf etmə meyarı kimi qəbul etmək olmaz. Dilin zənginliyi qrammatik quruluşdan daha çox liğət tərkibi ilə əlaqədardır. Bu fikri bir də onunla təkzib etmək olar ki, dilin ümumi qanununa görə hər bir dil

¹ B.Çobanzadə. Türk dili (evdə pcdlc.xnikium i tolubuluri üçün). H.IÜ23 s.67

inkişaf və təkamül dövrü keçirir, təkmilləşir, deməli, inkişaf edir. Təsəvvür edək ki, alman dili ö/, inkişafına görə 1000 il türk dillərini qabaqlamışdır. 1500 ildən sonra türk dilləri alman dilinin bugünkü səviyyəsinə çatmalı və onu ötməlidir. 1500 ildən sonra türk dilləri flektiv olacaqmı? Xeyr!

Bir halda ki, belədir, deməli Fridrix və Avquş Şlegel qardaşlarının iddiası cəfəngiyatdan başqa bir şey deyil.

Flektiv dillər. Flektiv dillərdə əsas rolu köklərin dəyişməsi ilə mənanın dəyişməsi ifadə edir. Hind-Avropa dillərinin çoxu slavyan, roman-german qrupu, sami dillərdən ərəb dili və s. bu qrupa daxildir. Fleksiyanın iki növü vardır. Flektiv dillər dedikdə, əsasən, daxili fleksiya nəzərdə tutulur. Xarici fleksiya isə sözün önünə və sonuna şəkilçi artırmaqla yaranır.

Daxili fleksiya özü də müxtəlif cür olur. Ərəb dilində daxili fleksiya müxtəlif mənalarda müxtəlif-formada çıxış edir:

a) işdən işgörmə (subyekt) almaq üçün söz kökündən samit iki vahiddə (təşdidlər) işlənir. Məs.

Homl – yük, *hommal* – yükəparan: *qosb* – kəsmək, *qəssab* – kəsən *rəsm* – şəkil, *rəssam* – çəkən *sor/* – sərfətmə, *sərraf* – sərfedən *cər/ı* – kəsmək, *cərrah* – kəsən *oləf* – ot, əllaf – otdaşıyan

b) *cəm* forma almaq üçün kökdəki bir samit iki vahiddə (toşdidlo) işlənir. Məs.:

tacir – *tiiccar*

tələbotun – *tıUabun* (tələbələr)

v) fəl bablarını əmələ gətirmək üçün *qsrk* kökünə saitlər artırıb müxtəlif mənalar alınır: təqsir, *qüşur*,

müqəss/rvd s.

q) sözün əvvəlinə ə artırmaqla (xarici fleksiya) jökdə dəyişiklik kedir. Məs.:

rizq (ruzi} – ərzaq lohn (dt) – əlhan ləhm (səs) – ə/ham

Flektiv dillər iki qrupa bölünür:

1. Sintaktik tip.

2. Analitik tip.

1. Sintetik tipə daxil olan flektiv dillər özü də iki qrupa bölünür:

a) *K* – təmiz daxili fleksiyadan ibarət olan dillər (məs. sami dillər);

b) *şK* – *Kş* (şəkilçi kök, kök şəkilçi) – Yəni daxili və xarici fleksiya.

Məs. Hind-Avropa dillərinin əksəriyyəti – rus, qədim yəhudi və s.

2. Analitik tipli dillərdə belə sxem mövcud olur: *şK* – *Kş+KS* – Yəni şəkilçi kök – kök şəkilçi və əlavə söz. Yəni fleksiya və affiks qəbul etmiş kök üstəgəl köməkçi söz. İltisqi-aqqlütinativ dillər. İltisqi-aqqlütinativ dillərdə şəkilçi artırmaqla məna dəyişir. Burada *həm* söz yaradıcılığı, həm də forma yaradıcılığı sistemində şəkilçilərdən geniş istifadə edilir. Bu qrup dillərdə şəkilçi artırılaraq yeni məna və forma yarandığı kimi, cümlə də yaranır. Bu cəhət *nə* köksözlü, *nə* də flektiv dillərdə vardır. Buna görə də aqqlütinativ dillərdə qrammatik kateqoriyalar geniş inkişaf etmişdir. Məs.

Azərbaycanca

Əl+im

Rusca

Алманца

моя рука

main

hand

Ata+m

мой отец

main

fater

Göründüyü kimi, aqqlütinativ dil olan Azərbaycan dilində şəkilçi ilə ifadə edilən məna rus dilində sintaktik yolla ifadə

edilir. Başqa bir misal: Azərbaycan dilində şəkilçilərlə dəyişən məna rus dilində bir neçə sözün birləşməsi ilə ifadə edilir.

Əl+im+də+ki+n+dən – от того, что находится на моей руке. İltisqi dillərin xüsusiyyətlərini prof. B. Çobanzadə belə müəyyənləşdirir: «Bu növ dillərdə şəkillər, zəif surətdə kökə bağlanan şəkilçilər vasitəsilə meydana gəlir. Zəif bağlanma deməkdə məqsəd budur ki, hər şəkilçi kökə bağlandığı zaman öz fonetik halını, fonetik mahiyyətini qaib etməyərək müstəqil sözlər kimi qalır və digər şəkilçilər do eyni surətdə əvvəlki şəkilçiyə bağlanır».¹

Aqqlütinativ dillər də öz növbəsində iki böyük qrupa bölünür:

1. Sintetik tip.

2. Analitik tip.

1) Sintetik tipin özünün də aşağıdakı növləri

var:

a) Kök+ş – suffiksli-şəkilçili tip (türk dilləri);

b) şK – prefiks+kök tipi (bantu dilləri);

v) or. şK – orta şəkilçi + K, Yəni infiksleşmiş tip

¹ B. Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl», Bakı, 1924, s. 51.

(basbi dili).

2) Analitik tipli aqqlütinativ dillərdə bircə növ qeyd olunur:

Kş(şK)+KS – yəni Kök+şəkilçi, şəkilçi+kök+köməkçi söz

(buna Tibet dilini misal göstərmək olar).

Köksözlü dillər. Bu qrupa Hindi-Çin regionunda yaşayan xalqların dilləri daxildir. Çin, İndoneziya, Vyetnam, Siam, Birma və s. dillər köklərdən ibarətdir. Burada köklər şəkilçi qəbul etmir. Demək olar ki, qrammatik forma həddindən az inkişaf etmişdir. B.Çobanzadə köksözlü dillər haqqında maraqlı məlumat verir: «...sözlərində heç bir şəkil və şəkilçi olmayan dillərə hecayi- cəzri dillər deyilir. Bu dillərdə sözlər şəkilçi və qoşmalardan məhrum, köklərdən ibarətdir. Çin, Siam və Asiyanın cənub-şərq dillərindən bir çoxu cəzri və yaxud hecayi sinfə girirlər. Madam ki, bu dillərdə sözlərin şəkilləri, Yəni şəkilçi və qoşmaları yoxdur, onda bu dillər sərfdən

(morfologiya – A. B.) məhrum olub, bunlarda yalnız nəhv – sintaksis vardır. Mosola: çinco «ta» sözü eyni zamanda həm böyüklük, həm böyük, böyütmək, qayıt (nəhayət), lap mənalarına gəlir. Bu növ dillərdə şəkilçilər olmadığından sözlərin mənası cümlədəki mövqeyi, vurğusu, ahəngi və sair ilə təyin olunur». Cümlədə söz sırası Çin dilində aparıcı rol oynayır.

İnkorporlaşan dillər. İnkorporlaşan dillər haqqında irəlidə qısa da olsa məlumat verdik. Bu dillərdə bir neçə söz birləşərək vahid bir tərkib əmələ gətirərək yenə həmin mənanı ifadə edir. Bu dillərdə şəkilçilər də vardır ki, bu cəhətdən onları aqqlütinativ dillərə də oxşayır.

İncorporlaşan dillərin özünə məxsus mürəkkəbləşmə üsulu vardır. Prof. B. Çobanzadə tərkibi dillər deyə bu qrupdan bəhs edərək yazır: «Şimali Amerikanın yerliləri və ümumiyyətlə, Şimali Amerika irqinə mənsub olan dillər bu sinfə girir. Söz təşkili nöqteyi-nəzərindən bu dillər iltisacı dillərə, Yəni Ural – Altay zümərəsinə yaxın olmaqla bərabər, bunların əlavə olaraq daha bir xüsusiyyəti vardır ki, bu da digər dillərdə molum olmayan bir üsulla mürəkkəb sözlərin təşkilidir».

Türk-tatar dillərində bəzi sözlər vardır ki, bu üsulu xatırladır: *olbasd/*, *haqverdi*, *güudoğdu*, *atdoğdu*; Kırımca bəzi yerlərin isimləri: *Dovobağırdan* (keçid) və s. Lakin Şimali- Amerika dillərində bu üsul daha ziyadə, ümumi bütün dilə şamildir. Məs.: «Mən ət yeyirəm» mənasında olan «ni- nakatlkva» cümləsini bir söz kimi «nikakakva» tərzində söyləmək mümkün olur və bu cümlə bir söz kimi digər sözlərə, yaxud eyni surətlə söz rolunu oynayan digər cümlələrə bağlana bilər.

DİLLƏRİN GENEALOJİ TƏSNİFİ

Dünya dillərinin qohumluğa görə qruplaşdırılması tarixi başqa təsnifat növlərinə nisbətən daha qədimdir. Çünki başqa təsnifatın elementar cəhətlərini ümumiləşdirənə qədər dilçilər müxtəlif dillər arasındakı oxşar cəhətləri daha tez müşahidə ¹ B. Çobanzadə. «Türk-tatar lisanıyyətinə nrodxəl», Bakı 1924, səh. 49 – 50.

454

əlmişdir. Doğrudur, belə müşahidələr antik dövrlərdə ola bilməzdi. Antik dövr alimləri bu və ya digər dil arasındakı ümumi cəhətlər görsələr də, bunu təsadüfi hesab edərək əhəmiyyət verməmişlər.

Doğrudur, Aristotel **homer diii** ilə əvvəlki dil faktlarının bəzi oxşar cəhətlərini qeyd etmişdi, amma belə bir qorara gəlmişdi ki, dil dəyişməzdir, əgər dildə hər hansı dəyişiklik nəzərə çarparsa, **bu**, şairlərin özbaşınalığıdır, sərbəstliyidir. Beləliklə, qəti demək olar ki, antik dövrdə dillərin qohumluq münasibətlərini göstərən bir **elmi** əsər yoxdur.

Yeni eradan əvvəl IV əsrdə yaşamış **İnd** alimi Panini **Veda və** sanskriti səthi şəkildə müqayisə etsə də, o, qohumluq məsələsini üzə çıxarmaq ideyasından uzaq olmuşdur.

Dillər arasındakı qohumluğu **müəyyənləşdirmək** üçün mütləq onların tarixi inkişaf prosesi nəzərə alınmaqla müqayisə edilməlidir. On birinci əsrdə Mahmud **Kaşqari** türk dillərini müqayisə etmişdir. Bu da eyni sistemə daxil olan dillər idi və onun müqayisəsi hələ lazımınca öyrənilməmişdir. Bəlkə də gələcəkdə M. **Kaşqarinin** türk qəbilələrinin dilləri üzərində apardığı müqayisələr lazımi dərəcədə tədqiq edildikdən sonra o, **müqayisəli-tarixi dilçiliyin banisi** olacaqdır.

Orta əsrlərdə yaşamış Yozef Yustus Skaliger (1540 – 1609) də Avropa dilləri üzərində müşahidələr apararaq yalnız həmin dillərin (on bir dil) sözlərini müqayisə etmişdir.

Dillər arasındakı ümumi cəhətlər XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində alimlərin diqqətini birdən-birə cəlb etməyə başladı. Bu ona görə mümkün oldu ki, başqa elmlərdə də belə bir müqayisə metodu meydana gəldi. Məs.: «Müqayisəli anatomiya»**nm** yaranması dilçiləri də dil üzərində belə müqayisələr aparmağa sövq etdi.

Xristian Yakob **K. r a u s** (1753 – 1807) iddia

edirdi ki, bütün dillərin əsas əlamətləri; quruluşu, leksik tərkibi, morfem sistemi, müəyyənləşdirilsin. O, eyni zamanda söz sırasına, təsdiqlik və inkarlıq elementlərinə də böyük əhəmiyyət verirdi.

Krausun ardınca İohan Kristof Adelonq (1732 – 1806) 1876-cı ildə (Krausdan beş il sonra) dillər arasındakı qohumluq münasibətlərinin dəqiq meyarını müəyyənləşdirdi.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyə hazırlıq olan bu addımlar səmərəsiz qalmadı. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yaranmasında qədim hind dili olan sanskritin öyrənilməsi dönüş nöqtəsi oldu. Sanskritin öyrənilməsi müasir dilçiliyin yaranmasına da çox kömək etdi. Doğrudur, sanskrit haqqında çoxlu mülahizələr deyilmiş, onun müəyyən cəhətləri qeyd edilmişdi. Amma Benqalda ali məhkəmənin sədri işləyən Vilyam Cons (1746 – 1794) 1786-cı ildə sanskrit haqqında öz fundamental fikirləri ilə diqqəti cəlb etdi. 1788-ci ildə o, sanskrit dili haqqında yeni konsepsiya irəli sürdü. Həmin məruzədə V. Cons göstərirdi. «Sanskrit, onun yaşı neçə olursa-olsun, çox heyvətəməz quruluşa malikdir: o, yunan dilindən mükəmməl, latın dilindən zəngin olub hər iki dildən öz dəqiqliyi ilə üstündür. Onların fəl köklərində və qrammatik formalarında nəzərə çarpacaq uyğunluq vardır ki, bu təsadüfi hesab edilə bilməz. Bu uyğunluq-oxşarlıq o qədər güclüdür ki, bir dilçi bu üç dili tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlməyə bilməz ki, onlar bir kökdən, bir mənbədən əmələ gəlmişdir. Ola bilər ki, həmin kök – mənbə indi mövcud olmasın. Analoji olaraq, hələ bu qəti olmasa da, belə bir əsas vardır ki, qot (alman) və kelt dilləri ki, başqa dillərlə

qaynayıb-qarışmışdırsa da, onların da bir kökdən əmələ gəldiyini mülahizə etmək olar. Bu dillərin, hələ buraya qədim fars dilini də əlavə etmək olar, hamısı sanskrit əsasında meydana gəlmişlər».¹

V. Consun bu fikrini alman alimi Fridrix fon Şlegel 1808-ci ildə daha dəqiqləşdirdi və dərinləşdirdi. F. Şlegel V. Consun dediklərinə bunu da əlavə etdi ki, sanskrit yunan, habelə alman və fars dilləri ilə «yaxın və qohumdur». Bu qohumluq terminini ilk dəfə F. Şlegel işlətməklə yanaşı, «müqayisəli qrammatika» sözünü də bir termin kimi işlətmişdir.

Göründüyü kimi, dünya dilləri (ilk növbədə hind-Avropa) arasındakı qohumluq münasibətləri haqqındakı mülahizələr fərziyyəlikdən çıxaraq təməlli bir nəzəriyyəyə çevrilməkdə idi ki, bu da sonralar dillərin qohumluq münasibətləri əsasında qruplaşdırılıb təsnif edilməsi üçün elmi-nəzəri baza yaradırdı.

¹ Семенов О. «Вопросы к Боппу в истории лингвистики» М.1980.ср. 19

456

Frans Bopp özündən əvvəlki dillərarası uyğunluğu görmüş,

K.Y.Krausun, İ.K.Adelunqun, V. Consun və F.Şlegelin müddəalarını ümumiləşdirmişdi. O, 1816-cı ildə sanskrit dilinin təsərif sistemini alman, yunan, fars, latın dilləri ilə müqayisə edərək müqayisəli-tarixi dilçiliyin əsil bünövrəsini qoydu. F.Boppun fikirlərini mənimsəyən Y a k o b Qrimm (1785 – 1863) özünün dördcildlik «Alman dilinin qrammatikası» adlı əsəri ilə ümumalman dilinin mükəmməl tarixini yaratdı. Y.Qrimm özündən əvvəlki müəlliflərdən daha irəli

gedərək bugünkü mənada, «müqayisəli-tarixi qrammatika»dan tələb olunan səviyyədə elmi əsər yaratdı.

Göründüyü kimi, müqayisəli-tarixi dilçilik ilk növbədə ana dil, kök dil (праязык) axtarışı əsasında yaranmışdır. Müqayisəli-tarixi dilçilik sübut etdi ki, qohum dillər bir mənəbdən meydana gəlmişdir ki, buna ana dil deyilir. Müqayisəli-tarixi dilçilik elə sürətlə inkişaf edirdi ki, əvvəlki fəsillərdə dediyimiz kimi, dilçi olmayanları da cəlb edirdi.

Beləliklə, dillərin qohumluq münasibətləri əsasında qruplaşdırılması üçün elmi zəmin yaranır. Hələ İ. Y. Skaliger 1610-cu ildə etdiyi ilk təşəbbüsü ilə dünya dillərini on bir ana dildə qruplaşdırmışdı. Amma bu qruplaşdırma o qədər də dəqiq deyildi. Skaligerə nisbətən daha dəqiq bölgünü alman filosofu və dilçisi Q o t o r i d-Vilhelm Leybnis (1646 – 1716) təklif etdi:

1. Arami dillər (sami dillər);
2. Yafəs dilləri;
3. Skif dilləri (fin, türk, monqol və slavyan dilləri);
4. Kelt dilləri (başqa Avropa dilləri).

Bu bölgüdəki kiçik qeyri-dəqiqliyi aradan qaldırmaq üçün slavyan dillərini kelt qrupuna keçirsək və skif sözünü Ural-Altay sözləri ilə əvəz etsək XIX əsrdə müqayisəli-tarixi metod nətiçəsində alimlərin gəldiyi nəticədən o qədər də fərqlənməyən bir mənzərə almar. Genealoji cəhətdən dünya dillərini ümumiləşdirmək və qruplara bölmək istiqamətində

çoxlu təşəbbüslər olmuşdur. Alimlərin səyi nəticəsində bütün dünya ¹

dilləri 23 dil ailəsinə bölünmüşdür. Hər bir dil ailəsi özü do qruplara, qruplar isə yarımqruplara bölünür. Dil ailələrində birləşən dillər arasında ümumi qrammatik, leksik və fonetik eynilik vardır. Amma bu yaxınlıq qruplarda ailələrə nisbətən, yarımqruplarda isə qruplara nisbətən daha çoxdur. Yeri gəlmiş- kən, göstərmək lazımdır ki, dünya dillərinin genealoji cəhətdən təsnifinə «nöqtə qoyulmuşdur» demək olmaz. Hələ da öyrənilməmiş dillər vardır. Bundan əlavə, hər bir dil daha dərin öyrənildikdən sonra onun məhz hansı qrupda olması müəyyənləşir. Hələlik dünya dillərinin ən əsas ailələri bunlardır¹:

1. Hind-Avropa dilləri.
2. Sami dillər.
3. Hami dillər.
4. Qafqaz dilləri.
5. Fin-uqor (və ya uqro-fin dilləri).
6. Samiyyəəd (samodeiski) dilləri.
7. Türk dilləri.
8. Monqol dilləri.
9. Tunqus-mancur dilləri.
10. Çin-Tibet dilləri.
11. Dravid dilləri.
12. Andaman dilləri (Hind okeanındakı Andaman adalarındakı dillər).

¹ R. Raskin osəri Danimarka dilində olduğundan onu almanlar oxuya bilməmişlər.

13. Avstraliya-Asiya dilləri.
14. Malayziya-Polineziya dilləri.
15. Avstraliya dilləri (Avstraliya və Tasmaniya dilləri).
16. Papau dilləri (Yeni Qvineya adasında).
17. Sudan dilləri (Afrikada).
18. Banqu dilləri.
19. Paleoafrika dilləri.
20. Paliyasiya dilləri (bəlkə də bu iki qrupu birləşdirmək olar).
21. Heç bir qrupa girməyən Uzaq Şərqi əlahiddə dilləri.

22. Amerikanoid dillər.
 PeçopMaTCKnB A. «BBcaemie n
 «UKoanmie». 1955
 458

23. **Amerika hindularının dilləri (200-dən artıq dil daxildir).¹**

HİND-AVROPA DİLLƏRİ AİLƏSİ

Bu dil ailəsi dillərin sayına, tədqiq olunmasına və zənginliyinə görə ən böyük dil ailəsidir. Bu dil ailəsinə 12 qrup daxildir, hər bir qrupun özü də müxtəlif yarımqruplara bölünür:

1. HİND QRUPU

Bu qrupa daxil olan dillər öz inkişafında üç dövr keçirmişdir. Ən qədim (ölü) Veda, sanskrit, qədim Pali, prakrit və yeni hindu, urdu, Benqal. Bu qrupa aşağıdakı canlı dillər daxildir:

1. Hindustani. Bu, Hindistan əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən hindlilərin dilidir. İki ədəbi forması vardır: Urdu və Xindi (200 mln çox).²

2. Benqal dili (Benqal körfəzi zonasında yaşayanların dilidir. 70 mln. nəfərdir).

3. Bikari – Hindistanın şimali-şərqində (75000)

4. Morstin – (Qərbi Hindistan, Ərəbistan dənizi sahilləri).

5. Pəncab – (Hindistanın şimalında, Pəncab ştatında (19000 m).

6. Racastani – Hindistanın şimali-qərbi (6000 m).

7. Qucarat – Hindistanın qərbində (37000 m).

8. Urya – Şərqi Hindistan (26000 m)

9. Sindhi – (İnda çayı vadisi və başqa yeni hind dilləri) (2200 min).

10) Qaraçı dili – (İspaniyada, Macarıstanda, ÇexoSlovakiyada, Rumıniyada, Almaniyada, Türkiyədə və Rusiyada) V – X əsrlərdə köçürülmə və yerdəyişmə nəticəsində müxtəlif ölkələrə yayılmışlar.

Ölü dillər:

Əhalinin sayı haqqında məlumat S. İ. Brukun «Nasclenic mira» M. 1986 kitabından götürülmüşdür.

Bu dillər haqqında geniş məlumat vermək imkan xaricindədir və buna ehtiyac yoxdur. Yalnız əsas dillər haqqında geniş məlumat verəcəyik.

1. Sanskrit, Veda, y.e.o. III – IV əsrlərdə qədim Hinduların dili idi.

2. Pali.

3. Prakrit.

2.

İRAN QRUPU

Bu qrupa daxil olan dillər də dünyanın ən qədim

dillərindən

dir. Buraya aşağıdakı dillər daxildir:

1) Fars dili. Yazısı ərəb əlifbası əsasında

Ən cədim abidəsi Zərdüşün «Avesta»sıdır. İranda dövlət dilidir (19 mln).

2) Əfqan dili (puşt) – XX əsrdən ədəbi dil olmuş. Əfqanıstanın dövlət dilidir. (9 mln).

3) Beluc dili – Belucstanda 170 mindən yuxarı, Türkmənistanda yaşayan beluclar da (20 mindən çox) bu dildə danışırlar.

4) Kürd dili - kürdlər İranın şimali-qərbində; İraqda, Türkiyədə, Rusiyada, Türkiyə ilə həmsərhəd respublikalarda yaşayır, sayı 4 milyona qədərdir.

5) Tacik dili – fars dilinin taciklərin ana dilidir. Tacikistan Respublikasının dövlət dilidir. (2, 898 min).

6) Osetin dili (542 min).

7) Talış dili – talışlar Azərbaycan Respublikasının cənubi-şərqində yaşayır. Sayı 21 min nəfərdir.

8) Tat dili – tatlar Azərbaycan Respublikasında yaşayırlar. Sayı 10, 2 min nəfərdir.

9) Şuqnan dili – şuqnanlar Tacikistanın Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayətində yaşayırlar (20 minə yaxın).

10) Ruşan-Rövşən dili – məişət dilidir. Rövşənlər şuqnanlarla qonşu qəbilədir.

11) Yaqnob dili – Bunlar da kiçik bir tayfa kimi Dağlıq Bədəxşanda yaşayır.

İRAN QRUPUNA DAXİL OLAN ÖLÜ DİLLƏR

1) Qədim (əski) fars dili – e. ə. VI – IV əsrlərdə həxamənilər dövrü dili. 2) Avesta dili – bu da qədim fars dillərindən biridir. 3) Pəhləvi dili. 4) Skif dili. 5) Soqdiya

dili. 6) Xorəzm dili. 7) Sak dili.

3.

SLAVYAN QRUPU

Slavyan xalqları da geniş ərazidə yaşayan çoxsaylı xalqlardan biridir. Bu qrupa daxil olan dillər üç yarımqrupa ayrılır:

A.

ŞƏRQİ SLAVYAN QRUPU

Bu qrupa aşağıdakı dillər daxildir.

1) Rus dili – rus millətinin milli-ədəbi dilidir. İnqilaba qədər velikorus dili adlanırdı. BMT-nin təsdiq etdiyi dildən biridir (ingilis, fransız, alman, Çin). Rus dili Rusiyada yaşayan 141 mln. 500 minə yaxın adamın ana dili və beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsidir. Çin və ingilis dillərindən sonra (bu dildə danışıqların savına görə) rus dili üçüncü yeri tutur. Qədim rus dili eramızın /-ci əsrindən mövcuddur. Yazısı X əsrdən başlanır. Ən qədim yazılı abidəsi, Ostromif İncili XI əsrə, «İqor polku haqqında dastan» XII əsrə aiddir. Rus xalqının monqol-tatar əsarəti (XIII – XV əsr) və Litva-Polşa istilaları nəticəsində vahid dövlət kimi, dili də parçalanmışdır. XVII əsrdə rus dili Moskva şivəsi əsasında təşəkkül tapmış və milli dil formasına doğru istiqamət götürmüşdür. XIX əsrdə isə bu dil milli dil kimi formalaşdı. Puşkin rus ədəbi dilinin normalarının müəyyənlişməsində xüsusi rol oynamışdır. XIX əsrin görkəmli alim və yazıçıları: N.M.Karamzin, A. S. Puşkin, A. S. Qriboyedov, M. Y. Lermontov, İ. V. Qoqol, İ. S. Turgenyev, A. P. Çexov, L. N., Tolstoy və onlarla başqaları rus ədəbi dilinin formalaşmasında misilsiz rol oynamışdır.

Əsrin əvvəlində rus dili inkişaf üçün daha geniş imkanlar qazandı. 70 ilə qədər bir dövrdə Mərkəzdə

yanmış bürokratik

aparət həyatın bütün sahələrində rus dilini tətbiq etdi. Hətta iş o yerə çatdı ki, milli respublikalar öz ədəbiyyatları və dilləri üzərində apardıqları tədqiqatları – rus dilində aparmağa məcbur oldular. Keçmiş SSRİ-də yaşayan qeyri-rus xalqların bir çox nümayəndələri (16, 3 milyon) rus dilini özünün birinci, 61, 3 milyon qeyri-rus isə ikinci ana dili hesab etdi. Rus dili dünyanın bütün ölkələrində öyrənilir. Rus dili Azərbaycanda da çox qədimdən yayılmış bir dildir. Rus – Azərbaycan əlaqələrinin tarixi kökləri Nizamiyə qədər gedib çıxır.

Təsadüfi deyil ki, Nizaminin «Yeddi gözəl» əsərindəki gözəllərdən biri rus qızıdır.

Başqa bir misal: XVI əsrin sonunda köçürülmüş (mətn daha əvvəllərə aid olmalıdır) «Oğuznamədə» rus dili materialına rast gəlirik.

Aqçacığı var ikən «добра йунаг» dedilər,

Aqçacığın yedilər, «пойди с богом!» dedilər¹.

Scmrələr M. F. Axundov, A. Bakıxanov, M. Kazınbəy, M. C. Topçubaşov, H.B. Zərdabi, S. Ə. Şirvani, C. Məmmədquluzadə, N.Nərimanov və başqa Azərbaycan yazıçı və mütəfəkkirləri rus dilini mükəmməl bilmiş və onu öyrənməyi tövsiyə etmişlər. 1989-cu il siyahıyaalınmasının nəticəsinə görə 24, 2 min (0, 4 faiz) azərbaycanlı rus dilini öz ana dili adlandırmışdır. Azərbaycanda yaşayan qeyri-ruslardan 2.165, 4 min nəfər (32, 7 faiz) rus dilini ikinci ana dili kimi bilir;

¹ Bax: «Oğuznairui». B., «Yazıçı», 1987, sah. 22.

2) Ukrayna dili – inqilaba qədər «maloru&kiy» adlandırılırdı. Dnepr sərhəd olmaqla sol sahil və sağ sahil Ukrayna dili ədəbi dil kimi XVII əsrlərdə Poltava-Kiyev dialektləri əsasında formalaşmışdır. Yazısı rus qrafikası əsasdadır. Ukrayna dili də qədim yazılı dillərdəndir. T. Q. Şevçenkonun (1814 – 1862) əsərlərində müasir Ukrayna ədəbi dili artıq təsbit edilmişdir. 43 mln nəfərin ana dilidir.

3) Belarus dil i – Belarus Respublikasının dövlət dilidir. Yazısı rus əlifbası ilədir. Ümumi slavyan kökündən XIV – XV əsrlərdə ayrılıb müstəqil Belarus dilini təşkil etmişdir. XVII əsrin axırına qədər Belarus dili məktəblərdə tədris edilmiş,

kilsələrdə işlədilmiş, bu dilə əsasnamələr yazılmışdır. 1795-ci ildə Rusiyaya birləşdikdən sonra Belarus dili inkişaf edə bilməmişdi. İrticaçı və şovinst çar dairələri Belarus dilini sıxışdırmışdı. Belaruslar 9 mln. 700 min nəfərdir.

B. CƏNUB YARIMQRUPU

Slavyan dillərinin cənub yarımqrupuna aşağıdakı dillər daxildir.

1) Bolqar dili – bolqarlar Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada, Moldova və Ukraynada yaşayır. Komi bolqarları ilə slavyan dialektlərinin çarpazlaşması nəticəsində bolqar dili yaranmışdır. (8 mln. 939 min nəfərdir).

2) Makedon dili – bu dil Bolqarıstanda, Yuqoslaviyada və Almaniyada yayılıb (450 mindən artıq).

3) Serb-Xorvat dili. – Yuqoslaviyanın Serbiya,

Bosniya, Hersoqovina, Xorvatiya əyalətlərində işlənir (128 min nəfərdir).

4) Slovensk dili – Dunay ətrafında, Yuqoslaviyada, Avstriyada yayılıb (I mln. 800 min nəfər). Bundan əlavə, bu qrupa ölü qədim slavyan dili daxildir. IX – X əsrdə sıradan çıxmışdır.

C. QƏRB YARIMQRUPU

Slavyan dillərinin qərb yarımqrupuna aşağıdakı dillər daxildir.

1) Çex dili – Çexo-Slovakiyada dövlət dilidir. (8 mln.

900 min). Yazısı latın qrafikası ilədir, ün qədim yazılı abidəsi XIII əsrə aiddir.

2) Slovak dili – Çexo-Slovakiyada ikinci dildir. Yazısı latın əlifbası ilədir. 4 mln. 500 min nəfərin ana dilidir.

3) Polyak dili – Polşa Respublikasının dövlət dilidir. 46 milyona qədər xalqın ana dilidir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Qədim abidəsi XIV əsrə aiddir.

4) Koşub dili – azsaylı bir xalqın dilidir. Baltik sahilində – Polşada yaşayırlar.

5) Serbolujik dili – xaricdə buna sorab və ya vend dili deyilir. Serboluqlar azsaylı xalq olub, əsasən Almaniyada yaşayırlar.

Qərb yarımqrup slavyan dillərinə bu gün yaşayan polab va pomor dilləri də daxildir.

4. BALTİK QRUPU

Hind-Avropa dillərinin Baltik qrupuna aşağıdakı dillər daxildir:

1) Litva dili – Litva Respublikasının dövlət dilidir. 2 mln. 851 min nəfərin ana dilidir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Qədim abidəsi XVI əsrə aiddir.

2) Latış dili – Latviya Respublikasının dövlət dilidir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Ən qədim yazılı abidəsi XVI əsrə aiddir. Bu dildə 1 mln. 439 min adam danışır.

3) Latqal dili – Latviyanın şərqində kiçik azsaylı xalqın dilidir. Bundan əlavə, Baltik qrupuna XVII əsrdə ölüb sıradan çıxmış prus dili də daxildir.

5. GERMAN QRUPU

German qrupu da Hind-Avropa dillərinin ən böyük qruplarından biridir. Bu qrup bu dillərdə danışanların sayına, dillərin beynəlxalq nüfuzuna görə başqa qruplardan seçilir. Bu qrupa 10 canlı, 2 ölü dil daxildir. Bundan əlavə, bu qrupdan 2 dil BMT qərarı ilə beynəlxalq dil statusu almışdır. German qrupu 3 yarımqrupa bölünür.

A. ŞİMALİ GERMAN (SKANDİNAVİYA) YARIMQRUPU

Buraya aşağıdakı dillər daxildir:

1) Danimarka dili – 5 mln adamın ana dilidir. Bu dil Danimarkada və XIX əsrə qədər Norveçdə də işlənmişdir. İndi Danimarkanın dövlət dilidir.

2) İsveç dili – isveçlər İsveçrədə (8 mln. 331 min), Qərbi Finlandiyada, Norveçdə yaşayır. İsveç dilinin yazısı latın əlifbası ilədir.

3) Norveç dili – əsasən XIX əsrdən sonra formalaşmışdır.

Bu vaxta qədər Danimarka dilində danışılıb. Norveç ədəbi dili iki

formada – bukmol – Danimarka dilinə yaxın,

İansmol – Norveç dilinə yaxın formada özünü göstərir. Yazısı latın əlifbası ilədir. Bu dildə 4 mln adam danışır.

4) İsland dili (237 min) – bu dil Norveç dilinin bir budağı olsa da, onu müstəqil dil hesab edirlər. Yazılı abidəsi XIV əsrə aiddir. Yazısı latın qrafikası əsasında.

5) Farrer dili – Atlantik okeanında Farrer adalarında yaşayan azsaylı bir xalqın dilidir.

B. QƏRBİ GERMAN YARIMQRUPU

Bu yarımqrupa aşağıdakı dillər daxildir:

I) İngilis dili – Bu dil, demək olar ki, dünyanın hər yerinə yayılıb. Böyük Britaniyada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, İrlandiyada, Kanadada, Alyaskada, Cənubi Afrika Respublikasında, Sudanda, Misirdə, Suriyada, Fələstində. İraqda, Amerika və Böyük Britaniyanın nüfuzuna görə dünyanın bütün guşələrində ingilis dili öyrənilir və bu dildə danışılır. İngilis ədəbi dili XVI əsrdə London dialekti əsasında formalaşmışdır. İngilis dili öz inkişafında 3 dövr keçirmişdi:

1) Qədim ingilis (və ya anqlosakson) – V – IX əsrlər;

2) Orta ingilis – XI – XVI əsrlər;

3) Yeni ingilis – XVI əsrdən bu günə qədər.

İngilis dili BMT qərarı ilə dünya miqyasında beynəlxalq

ünsiyyət dili kimi təsdiq edilmişdir. Bu dildə 350 milyondan çox adam danışır. Ən qədim yazılı abidəsi

«Buevulf» poeması 7 – 8- ci osrlərə aiddir. İngilis dilinin də tarixi maraqlı hadisələrə doludur. 1066-cı ildə İngiltərəni normanlar işğal edir. Ölkədə ikidillilik yaranır. Fransız dili ingilis dilini sıxışdırır. Belə ki, xalq danışığı ingilis, dövlət dili isə fransız dili olur. Müasir ingilis dilindəki çoxlu Roman mənşəli söz bu dilə məhz həmin dövrdə keçmişdir. Yazı və tələffüzün fərqli cəhətləri müasir ingilis dili üçün səciyyəvidir. Bu təsadüfi deyil; XV əsrin sonunda (1476) başlanan kitab çapı vahid orfoqrafiyaya əsaslanmaqla bərabər, tələffüzə (orfoepiya) uyğunlaşmamışdı. Ənənəvi olaraq bəzi yazı normaları sonraları da sabitləşərək orfoepiyadan uzaqlaşmışdır. İngilis dili öz qrammatik tipinə görə flektiv-analitik qrupa daxildir. İngilis dilinin iki variantı vardır: Britaniya və Amerika. Bu variantlar arasında həm fonetik, həm də leksik fərqlər vardır. Bu iki variant arasında qrammatik fərq, demək olar ki, yoxdur. İngilis dili Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. İndi Azərbaycanın elə bir guşəsi yoxdur ki, orada ingilis dilini bilən olmasın. Hələ XIX əsrdə Azərbaycan ziyalıları arasında ingilis dilini bilənlər var idi. XX əsrin əvvəllərində ingilis dilinə maraq daha da artır. 1941-ci ildə API-nin nəzdində açılan xarici dillər fakültəsində ingilis dili öyrənilməyə başlanır. 1948-ci ildə müstəqil Xarici Dillər İnstitutunda əsas fakültələrdən biri ingilis dili fakültəsi idi. 1973-cü ildə Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutu yaradıldı ki, onun da əsas fakültəsi (tələbələrin sayına görə) ingilis dili fakültəsi oldu. İngilis dilinin Azərbaycanda yayılması, tədqiqi və başqa təşkilati məsələlər respublikada ilk gerimənşünas elmlər doktoru, professor Z. N. Verdiyevanın adı ilə bağlıdır. Yaşlı

nəslin nümayəndələri R.Qayıbova, S. Aşurbəyova və başqaları da ingilis dilinin tədrisi ilə əlaqədar çox iş görmüşdülər. İngilis dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində O. İ. Musayev, A. Tahirov, M. Qayıbova və başqalarının da zəhmətini qeyd etmək lazımdır.

2) Alman dili – German qrupunun ingilis dilindən sonra ikinci dili alman dilidir. Alman dili almanların, avstriyalıların, həmçinin isveçrəlilərin bir hissəsinin dilidir (85 mln.). Alman

dili aşağı və yuxarı alman dialektlərindən ibarətdir. Alman dili də öz inkişafında üç dövr keçirmişdir:

a) Qədim yuxarı alman – VIII – XI əsrlər

b) Orta yuxarı alman - XII – XV əsrlər

v) Yeni yuxarı alman – XVI əsrdən sonra.

Alman dilinin formalaşmasında yuxarı sakson dili mühüm rol oynamışdır. Alman dilinin yazısı iki formada latın və qot əlifbasında olmuşdur. İndi almanların işlətdikləri latın əlifbasını VIII əsrdən qəbul etmişlər. Bədii ədəbiyyatın inkişafı XII – XIII əsrlərə aiddir. İngilis dilindən fərqli olaraq, alman dilində orfoqrafiya və orfoepiya arasında o qədər də fərq yoxdur. Bunun səbəbi XV əsrin ikinci yarısında alman dilinə kitab nəşr edilməsidir ki, həmin dövrdən həm orfoqrafiya, həm də orfoepiya normaları sabitləşməyə başlamışdır. XIX əsr Almaniyası dünyanın demək olar ki, ən qabaqcıl ölkəsi olmuşdu. Fizikada, kimyada, biologiyada, ədəbiyyatşünaslıqda və s. yeni kəşflər, fundamental tədqiqlər bütün dünyanı heyretə salmışdı. Dizelin, Rentkenin, Omun və başqalarının fizikadakı kəşfləri ilə V.F.Humboldtun, F. Şlegelin, A. Şlegelin, A. Şleyxerin,

Leybnisin və başqalarının dilçilik kəşflərini yanaşı qoymaq olar. Dünyanın başqa ölkələrində aparılan tədqiqatların əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, XIX əsr dilçiliyinin əsl vətəni Almaniyaadır.

Azərbaycanda da əsrimizin birinci yarısından alman dili öyrənilməyə, tədris və tədqiq edilməyə başlanmışdır. 1941-ci ildən alman dili 60-cü illərə qədər ingilis dilindən də irəli olmuşdur. İndi Azərbaycanın elə bir ali məktəbi yoxdur ki, orada alman dili öyrənilməsin. Alman dilinin tədrisi və tədqiqi problemlərinə Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutu rəhbərlik edir ki, burada çox məhsuldar elmi-pedaqoji kadrlar dəstəsi yetişmişdir. Bunlar arasında prof. F.Y.Veysəlovu, prof. Z.İ.Quliyevi, prof. S.Ə.Abdullayevi, dosentlərdən Ə. Əliyevanı, Ş. Şabanovu, Y. Xəlilovu, İ. Məmmədovu, C. M. Cəfərovu və s. gestormək olar.

3)Holland dili – hollandiyada, Şimali Belçikada,

Cənubi-Afrika İttifaqında yayılmışdır;

4)Friz dili – bu dil Almaniya ilə həmsərhəd Hollandiyanın şimalında və Alman adalarında işlədilir.

5) İdiş və ya iliş dili – bu yeni yəhudi dilidir. Müxtəlif yuxarı alman dialektlərinin qədim yəhudi dili ilə qarışması nəticəsində yaranmışdır. Bu dildə Rusiyada, Almaniyaada, Polşada, Çexo-Slovakiya və Macarıstanda yaşayan yəhudilər danışır.

c. ŞƏRQİ GERMAN YARIMQRUPU

Bu yarıımqrupa ölü dillər daxildir:

1) Qərbi Qot dili – bu dil Şimali İtaliyaada və İspaniyaada olan orta əsr Qot dövlətinin dilidir. Bu əlifbanı IV əsrdə din xadimi Yepiskop Vulfila tərtib

etmişdir. Bu əlifbanı tərtib etməkdən məqsəd almanların ən qədim abidəsi olan Tövratın tərcüməsi və yazıya alınması olmuşdur.

2) Şərqi Qot dili – Bu da Şərqi qotların dilidir. XVI əsrə qədər işlənmişdir.

6. ROMAN QRUPU

Bu qrupa daxil olan dillər də sayca çoxdur. Bu qrupa 11 canlı, 3 ölü dil daxildir. Roman qrupunun ulu dili qədim latındır. Bu dil qrupunun nüfuzu başqa qruplardan az deyil. Ən zəngin, ən nüfuzlu dil roman qrupunda fransız dilidir.

1) Fransız dili – Fransa dövlətinin dilidir. (48 mln. 339 min). BMT qərarına əsasən beynəlxalq dillərdən biridir. Fransızlar dünyanın demək olar ki, əksər kontinentlərinə yayılmışdır: Cənubi Belçika, Qərbi İsveçrə, Kanada, Mərakeş, Əlcəzair, Tunis, Fransız ekvatorial Afrikası, Livan, Suriya, Hindi-Çin, ABŞ, Qviana, Haiti və s. ölkələrdə yayılmışdır. Ədəbi dil kimi XVI əsrdə formalaşmışdır. Yazısı latın qrafikası əsasındadır. Ən qədim yazılı abidəsi IX əsrə aiddir. Fransız dilinin inkişafında ö mərhələ qeyd edilir:

I mərhələ: Qal-Roman (V – VIII əsrlər).

II mərhələ: Qədim (IX – XIII əsrlər).

III mərhələ: Orta (XIV – XV əsrlər).

IV mərhələ: Erkən yeni (XVI əsr).

V mərhələ: Yeni – klassik fransız (XVII – XVIII əsrlər).

VI mərhələ: Müasir fransız (XIX əsrdən indiyədək).

Öz qrammatik tipinə görə fransız dili flektiv dillərə daxildir.

Cümlədəki sözlər arasındakı qrammatik olaqə önlük, artikllər, köməkçi sözlər və s. ilə yaranır. Burada söz sırası sabitdir. Fransız dili Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Hələ inqilabdan övvəl Məhəmmədəğa Şahxatinski, Ə. B. Haqverdiyev və başqaları fransız dilini mükəmməl bilmişlər. 1941-ci ildən başlayaraq fransız dili Azərbaycanda rəsmi surətdə ali məktəblərdə, sonralar isə orta məktəblərdə tədris edilməyə başlanmışdır. 1973-cü ildə Azərbaycan Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutu müstəqil fəaliyyətə başladıqdan sonra fransız dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində daha çox işlər görülmüşdür. Bu sahədə istedadlı elmi-pedaqoji kadrlar yetişmişdir. Bunlar arasında Ə. M. Musayevi, B. B. İsmayılovu, M. Quliyevanı və başqalarını göstərmək olar.

2. Provansol dili – bu dil Fransanın cənubi-şərqində Provons əyalətində yaşayan xalqın dilidir.

3. İtalyan dili – dünyanın ən musiqili, xoşavaz dillərindən- dir, İtaliyada, Cənubi İsveçrədə, Afrikanın bir sıra ölkələrində işlədilir. İtaliya Respublikasının (53 mln. 200 min) dövlət dilidir. Ədəbi dil kimi italyan dili qədim təsxan dialekti əsasında formalaşmışdır. Bu sahədə Florensiya şivəsinin də az rolu olmamışdır. Florensiya şivəsi, əsasən latın dili bazasında formalaşmışdır. Yazısı latın əlifbası əsasındaır. Avropanın ilk milli ədəbi dilidir, italyan dilinin ilk yazılı abidəsi X – XII əsrlərə, ilk ədəbi sənədlər isə XIII əsrə aiddir. İtalyan dili 3 dialektə bölünür. İtalyan dilinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri budur ki, sözlər həmişə saıtlə bitir. İtalyan dilində də hal

kateqoriyası yoxdur. Fransız dili kimi hal mənalarını önlüklərlə ifadə edirlər. Cümlədə sözlərin sırası sərbəstdir. Bu dildə dünyada 65 mln-dək adam danışır.

4. Sor və ya Sordinya dili – bu dildə danışanlar Sordinya adasında yaşayır. Sayı bir milyon 500 minə qədərdir.

5. İspan dili – roman dillərinin ən güclülərindən biridir. Bu

dildə 210 milyona qədər adam danışır. Bu dil İspaniyada (27 mln), Kubada dövlət dilidir, habelə Filippin adalarında, Mərkəzi və Braziliya çıxılmaqla bütün Cənubi Amerikada geniş şəkildə işlənir. İspan dili də latın dilinin müxtəlif yerli dialektlərlə çarpazlaşması nəticəsində yaranmışdır. Yazısı latın əlifbası ilədir. İspan dilinin şimal və cənub olmaqla iki dialekti vardır. İspan ədəbi dili kastiliya dialektinin əsasında yarandığına görə çox vaxt kastiliya dili adlanmışdır. Müasir ispan dilində 5 sait, 18 samit və çoxlu diftonq və triftonqlar

vardır. Hal kateqoriyası yoxdur. Söz sırası sərbəstdir. İspan

dilinin feli öz qrammatik əlamətlərinə görə bütün roman dillərindən zəngindir. Belə ki, burada 115 morfoloji analitik- qrammatik element vardır. Bir müddət islam nüfuzu güclü olduğundan müasir ispan dilində çoxlu ərəb sözləri vardır. German, fransız, italyan sözlərinə də rast kəlmək olar.

İspan dilində orfoqrafik durğu işarələrindən sual və nida işarələri tərsinə qoyulur. Azərbaycanda da ispan dili öyrənilmişdir. 60-cı illərdə M. F. Axundov adına APDİ-nin Avropa dilləri fakültəsində ispan şöbəsi fəaliyyət göstərirdi.

İndi respublikamızda ispan dili bilən çoxlu kadrlar vardır. ADU- da yenidən ispan dili bölməsi açılmışdır.

6. Katalon dili – İspaniyanın şimal-qərbində arselonada, Fransanın cənubunda istifadə olunur, bu dildə 8 – 9 milyona qədər adam danışır.

7. Portuqaliya dili – Portuqaliyada (10 mln 99 min – paytaxtı Lissabon şəhəridir), dövlət dilidir. Habelə şimali-şərqi İspaniyada, Braziliyada, Cənubi Almaniyada yayılmışdır.

8. Rumın dili – Rumıniyanın dövlət dilidir. Latın yazısından istifadə edirlər. Rumınlar 22 mln 729 min nəfərdir.

9. Moldova dili – (3 milyona qədər) Moldova Respublikasının dövlət dilidir. Əvvəllər latın qrafikasından istifadə edən mol- dovlar bir müddət rus əlifbasını qəbul etmişdilər. 1989-cu ildən yenə köhnə latın qrafikasına keçmişlər.

10. Makedon-rumın dili – Makedoniyada, Albaniyada və Yunanıstanda yaşayan azsaylı bir xalqın dilidir.

11. Reto-roman dili – İtaliyanın şorqindon şimalına doğru yayılan azsaylı bir tayfanın dilidir. İtalyan dilinin tosiri ilə getdikcə sıxışdırılır.

ÖLÜ DİLLƏR

Latın dili – yeni eradan əvvəl III osrdən başlamış orta osrlərin ilk dövrlərinə qədər Roma imperiyasının dövlət dili olmuşdur.

Latın dilində natiqlik mədəniyyəti nümunələrindən tutmuş iri həcmli bədii əsərə qədər, dövlət sənədindən tutmuş lirik-epik əsərlərə qədər əldə material vardır.

Varronun y. e. ə. I əsrə qədərki latın dili materialı, habelə IV osrdən Donatın latın dilinin qrammatikası qalmaqdadır. Beynəlxalq Tibb nüsxələrinin, terminlərin mənbəyidir. Vulqar latın, osk, umbr, sabel və s. dillər də roman qrupuna daxil olan ölü dillərdəndir.

7. KELT QRUPU

Bu qrup da üç yarımqrupa bölünür.

A. HAEL YARIMQRUPU

Buraya: 1) irland dili, 2) şotland dili, 3) İrland dənizindəki Man adasında balıqçılıqla məşğul olan adamların ölməkdə olan dilləri daxildir.

B. BRİTT YARIMQRUPU

Buraya: breton, ueylz və ya valli dilləri daxildir.

C. HALL YARIMQRUPU

Kelt qrupunun bu yarımqrupuna təkə bir dil – hall dili (ölü dildir) daxildir.

Yunan dili dünyanın ən qədim dillərindəndir. (9 mln. 400 min), Homerin. Esxilin, Sofoklun dünya şöhrətli bədii əsərləri, Aristotelin, Əflatunun, Sokratın poetikaya, fəlsəfəyə, dilçiliyə aid əsərləri, Demokritin, Hippokratın və onlarla başqalarının elmi əsərləri bu dildə yazılmışdır. Humanitar elmlərin hamısının vətəni Yunanıstan olduğu üçün onların əksəriyyətinin də ilkin nümunələri yunan dilində yazılmışdır. Yunan mədəniyyəti bütün dünya mədəniyyətinə təsir etmişdir.

Yunan dilinin qədim variantı – qədim yunan dili y. e. ə. X və bizim eranın V əsrinə qədər davam etmiş və sonralar sıradan çıxmışdır. Ən qədim yazılı abidələr olan Homerin poemaları və epiqrafik əsərlər IX əsrə aiddir. Ellin dövründə yunan dili və yunan mədəniyyəti daha çox inkişaf etmişdir. Dünyanın ilk qrammatikalarından

olan «Yunan dilinin qrammatikası» bu dildə yazılmış və bütün dillərin qrammatikalarının yazılması üçün bir örnək olmuşdur. Oita yunan və ya Bizans dili – Bizans imperiyasının dövlət dili, yeni eranın – I əsrindən XV əsrə qədər davam etmişdir. Zəngin tarixi, dini, bədii abidələr bu dildədir. Yeni yunan dili isə XV – XVI əsrlərdən formalaşmışdır. Yunanlar Yunanıstanda, Aralıq dənizinin şərq hissəsində və Rusiyada (344 min) (köçürülmə) yaşayırlar.

9. ALBAN QRUPU

Buraya birçö dil – alban dili daxildir. İlk yazısı XVI əsrdəndir. Albaniyanın dövlət dilidir.

10. ERMƏNİ QRUPU

Bu dil heç bir Hind-Avropa dili ilə yaxın münasibətdə deyil, leksik tərkibində çoxlu türk, fars və Qafqaz sözləri vardır.

11. HETT QRUPU

Bu qrupa xet-het (het-nesit), luvi və palay dilləri daxildir.

12. TOXAR QRUPU

Buraya: 1) Toxar (turfan, Qaraşar) – Çin Türküs-tanında, 2) Toxar (kuçan) – yeno orada yaşayan azsaylı tayfaların dilidir, jndi ölü dillərdəndir. XX əsrdə onların XII osrə aid yazılı abidələri tapılmışdır.

II. SAMİ DİLLƏR

Sami dillər iki budağa və yaxud yarımqrupa ayrılır. Bu budaqlardan biri ölü, digəri isə canlı dilləri əhatə edir. Öli dillər bunlardır: 1) Assuriya – Babil və ya Akkad dili; 2) hananey dili; 3) Qedim yəhudi dili; 4) Finikiya dili; 5) Arami dili; 6) Assuriya dili (assuriyalıların nəsli Türkiyədə, Gürcüstanda,

Azərbaycanda və İranda yaşayır).

B. CANLI DİLLƏR. CƏNUB BUDAĞI A) ŞƏRQ HİSSƏSİ

Ərəb dili dünyanın ən qədim, ən zəngin dillərindən olub Asiya və Afrikada geniş ərazini tutan müxtəlif dövlətlərin – Misir, Suriya, İraq, Livan, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Yəmən Ərəb Respublikası, Liviya, Tunis, Mərakeş, Sudan, Küveyt, Əlcəzair, Yəmən Xalq Demokratik Respublikası, Qatar, Bəhreyn, Oman, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Mavritaniya, Somali, Cibuti Respublikası, Fələstin və s. dövlət dilidir. Ərəb dilində danışanların sayı 140 milyona yaxındır.

Ərəblər dünyanın on qədim xalqlarındandır. Misir yazısı, Misir dili hələ e. ə. IV – III minilliklərə aiddir. Qədim Misir dili təxminən 35 əsr mövcud olmuş V əsrdən ölü dillərdən biri olmuşdur. Ərəb dilində olduğu kimi, qədim Misir dilində də iki cins, kəmiyyət bildirmək üçün xüsusi formalar olmuşdur. Bütün ərəb dünyasında yayılmış müasir ərəb dilinin bir sıra dialekt

473

fərqləri vardır. Müasir ərəb dili öz inkişafında üç mərhələ keçmişdir: qədim, klassik və yeni. Qədim ərəb dilinin formalaşmasında Qüreyş dialekti xüsusi rol oynamışdır. Qədim ərəb dilində müxtəlif bədii əsərlər, habelə «Quran» yazılmışdır. İslam dininin yaranmasının ərəb dilinin leksik-qrammatik normalarının sabitləşməsində, ümumi ərəb dilinin qanun və kateqoriyalarının formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır.

Ərəb dilli ədəbiyyatın inkişafında ərəb olmayan müsəlman xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar böyük

rol oynamışlar. İsmayıl ibn Yəsar, Musa Şəhəvət, Xətib Təbrizi, Cəmaləddin Ərdəbili, Əbdürrəşid Bakuvi, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Əbdül Baqir Urməvi, Füzuli və onlarla başqaları öz əsərlərini ərəbcə yazaraq ərəb dilli elmin, ədəbiyyatın və incəsənətin inkişafına kömək etmişlər.

Müasir ərəb dilində 28 samit, 3 qısa və 3 uzun sait var. Ərəb dili özünün boğaz samitləri ilə fərqlənir. Sözlər əsasən 3, bəzən də 4 samitdən ibarət olur. Ərəb dili flektiv dildir. Ərəb dili feli çoxlu qrammatik mənalara malikdir. İki cins vardır (kişi və qadın). İslam dini ilə əlaqədar olaraq ərəb dili uzun müddət Azərbaycanda nüfuzlu olmuşdur. Buna görə də ərəb dilindən dilimizə çoxlu söz keçmişdir. Elə həmin səbəbdən də 1300-illə qədər bir dövrdə Azərbaycan yazısı ərəb əlifbası əsasında olmuşdur. Ərəb dili indi də Azərbaycanda tədris və tədqiq edilir.

B) ŞİMAL HİSSƏSİ

Ərəb dilinin cənub budağının şimal hissəsinə isə bu dillər daxildir:

1) Cənubi ərəb (Mehri, Sokotri, Ehkil və ya Şkauri), 2) Amhar-həbəş dili, 3) Tiqri (Efiopiyanın yazısız dili).

Həmi dillər üç yarımqrupa bölünür:

1) Bərbər yarımqrupuna: a) şilh, b) tuareq, v) qabil, q) amazirq və s.

2) Misir yarımqrupuna; a) qədim Misir, b) kopt və s.

3) Kuşit yarımqrupuna: a) beça (bişari, bezavis), b) saxo, v) afar, q) Somali, R) ahav, d) sidam, j) həlla və s. dillər daxildir. Müasir elm sami və həmi dillər

arasındaki çoxəsrlik yaxınlığı nəzərə alaraq onları bir qrupda (Sami-hami dillər) birləşdirir.

IV. QAFQAZ DİLLƏRİ

Qafqaz dilləri qrupu sayca çox olsa da, böyük ərazini əhatə etmir. Bu dillər dörd qrupa bölünür:

A. QƏRB QRUP QAFQAZ DİLLƏRİ

Bu qrupa aşağıdakı dillər daxildir:

1) Abxaz dili (95 min), 2) Çərkos dili (50 min), 3) Adıgey dili (115 min), 4) Kabardin dili (345 min), 5) Ubx dili.

B. VEYNAX QRUPU

Bu qrupa 4 dil daxildir: çeçen dili (840 min), inquş dili (200 min), basbilərin dili, kisti dili.¹

I DAĞISTAN QRUPU

Dağıstan qrupuna daxil olan dillərin hamısı Dağıstan MR-də yaşayır. Bu qrupa 11 dil daxildir. Dağıstan qrupu içərisində ən çoxsaylı xalq avarlar və ləzgilərdir.

1. Avar dili (540 min).

2. Ləzgi dili (430 min).
3. Dido dili (azsayılı).
4. Arçı dili (azsayılı).
5. Darkin dili (darkinlər avarlardan və ləzgilərdən sonra üçüncüdür) (320 min).
6. Qubaçi dili (azsayılı).
7. Qaytaq dili.
8. Samur dili (aul – 15 min, rutullar – 17 min, saxurlar – 15 min).
9. Tabasaran dili (85min).
10. Lak dili.
11. Andi dili (az sayılı).

Q. CƏNUBİ KARTAVEL QRUPU

Bu qrupa daxil olan dillər içərisində ən qədim və zəngin olam gürcü dilidir. Gürcülərin V əsrdən öz yazısı vardır. Bu dildə çoxlu elmi və bədii tarixi abidələr vardır. 4 dialektdən (hevsur, qartalı, imerti, quri). Bundan başqa aşağıdakı dillər Kartavel qrupuna daxildir: 1) Meqrel dili, 2) Çan dili, 3) Svan dili və s. Gürcülərin sayı 3700 min nəfər-Dir.¹

1 FİN-UQOR (UQRO-FİN) QRUPU A. UQOR QRUPU

Buraya aşağıdakı dillər daxildir: 1) Madyar dili (12 mln), (macar, uqor), 2) Mansi dili (7, 6 min), 3) Xanti dili (21 min).

B. FİN QRUPU

Fin qrupuna 11 dil daxildir. Ən inkişaf etmiş dil fm dilidir.

1. Fin dili (4863 min.) – Finlandiya Respublikasının dövlət dilidir.
2. Saam dili (1, 9) – saamlar Kola yarımadasında yaşayır.
3. Eston dili (1030. min).
4. Karel dili (135 min).
5. Veps dili – azsayılı tayfadır.

6. İjor dili (0, 7 min).
7. Komi-zıryan dili (328 min).
8. Komi-Permyak dili. Perm vilayətinin Komi-Permyak milli mahalı (151 min).
9. Udmurt dili (720 min).
10. Marilərini dili (635 min).
11. Mardovalıların dili (1150 min).

VI. SAMOYƏD DİLLƏRİ

Samoyod dilləri qrupunu fin-uqor dillərinin bir budağı hesab edənlər də vardır. Amma həmin qruplar arasındakı qohumluq münasibətlərinin həm tam öyrənilməməsi, həm də tam yaxınlıq olmaması bu dilləri müstəqil qrup kimi götürməyi tələb edir. Bu qrupa cəmi 4 dil daxildir:

1. Neneslərin dili. Arxangelsk vilayətində Nenes milli mahalında yaşayırlar (30 min).
2. Nqanasan (tavqi dili) (0, 9 min).
3. Selkup (ostyak-samoyu) Krasnoyarsk diyarında Turuxan və Narım dairələri (3, 6 min).
4. Enets dili (az saylı).¹

inkişafına öz layiqli töhfəsini vermişdir. Bu səbəbdən də türk dilləri haqqında, ümumiyyətlə Azərbaycan dili haqqında xüsusilə geniş danışmaq lazımdır. Bu həm də ona görə lazımdır ki, indiyədək bir çox məsələdən açıq danışmaq mümkün olmamışdır. İndi imkan olduğu üçün dilçiliyimizin bu boş tarixi sahəsini doldurmaq bütün dilçilərimizin müqəddəs borcudur.

Məlumdur ki, 1935-ci ildən 1961-ci ilə qədər

¹ Bax: «İnqilab və modənniyət», 1931, N 3–4, sah. 63, 3-cü band.

Ural-Altay dillərinin ümumiliyini iddia etmək qadağan edilmişdir. Türk dilləri haqqında yazan hər hansı bir alimdən tələb olunurdu ki, xüsusilə Anadolu türkləri haqqında nə isə uydursun. Yoxsa bu dillərin ümumi bir kökdən əmələ gəldiyini söyləmək olmazdı. Ən qorxulu cəhət bu idi ki, bunu başqaları deyil, özümüz etmişik. Türk birliyindən qorxanlar B.Çobanzadəni «ifşa etmək» üçün alimin düzgün konsepsiyasını «tənqid edərək» deyirdi: «Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondadır ki, yakutlardan, altay- lardan Kazan tatarları, qazax, qırğızlardan başlayıb Azərbaycan və Anadolu türklərinə qədər gələn türkdilli xalqlar vahid, bütün bir millət hesab edilir, onların dilləri, vahid türk-tatar dilinin şivələri, onların ədəbiyyat və mədəniyyətləri vahid bir küll təşkil edən türk ədəbiyyatının, mədəniyyətinin şaxələri olaraq alınır»¹.

Belə misalların sayını artırmaq olar. İndi artıq birinci kurs tələbəsinin qəbul etdiyi həqiqət – türk xalqlarının birliyi o vaxtlar çoxları üçün qəribə görünmüşdür. Buna görə də bu sahədə elmi bir fikir söyləyənləri xalq düşməni, pantürkist kimi məhv etmişlər.

TÜRK DİLLƏRİNİN TƏSNİFİ TARİXİ

Türk dillərinin təsnifi ilə ilk dəfə alman alimi K. K. Foy məşğul olmuşdur. O, «Klassifikation der türkischen Sprachen von fonetischen ersehnungen» («Fonetik göstəricilərə görə türk dillərinin təsnifi») əsərində söz əvvəlində

işləne

n və

işlənməyən dilləri ayırır (məs. *ulduz-yıldız*).

S. Y. Malov türk dillərini qodim, yeni və ən yeni adlandıraraq üç qrupa bölür:

1. Qodim – tuavin, uyğur, xakas, şor;

2. Yeni – Azərbaycan, türk, qaqauz, komandin, qırçaq,

özbək və s.

3. Ən yeni – başqırd, qazax, qaraqalpaq və s.¹

S. Malovun bu təsnifi türk dillərinin müstəqil dil kimi yaranması, ilk əmələ gəlidiyi kökdən ayrılması məsələlərini əsas götürür. Bu təsnifdə dillərin yaxınlıq münasibətləri və bir sıra tarixi faktorları müəyyənləşdirmək çətinidir.

M. Rıyasyanen do K. Foy kimi fonetik göstəriciləri əsas götürsə do, ondan müəyyən qədər irəli gedə bilmişdir. O, yazır: «Türk dillərinin təsnifində mən bu məsələ ilə məşğul olmuş Kőrşün, Radlovun, Ramstedin, Boqoroditskinin, Kırmskinin və Liqettinin təsnifindən ancaq Ramstedin təsnifini əsas götürərək onu Radlovun məlumatları ilə (Ramsted türk dillərini 8 qrupa belmişdür – A.B.) tamamlayıram:

1. Çuvaş.

2. Şimali-şorq.

3. Şimali-şerq (Monqolustan).

4. Şimali-qərb (Qırğız-qazax).

5. Cənubi-şerq (Çin və Şərqi Türküstan türkləri).

¹ Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки. Известия АП. СССР. ОЛЯ. 1932. том XI. вып. 2: март-апрель, стр. 142 – 143.

² Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955. стр. ?¹».

6. Cənubi-qərb (Azərbaycan, türkmən, türk).

7. Türkmən-qıpçaq.²

Prof. B. Çobanzadə Radlovun türk dillərinin təbiətinə, tarixinə daha yaxın bələd olduğunu nəzərə alıb, türk dillərinin təsnifində onun təsnifini əsas götürərək ona bəzi dəyişikliklər etmişdir. O,

«Türk-tatar dialektolojisi» adlı əsərində türk dillərini dörd qrupa bölməyə:

1. Şərq qrupu: altay dili, baraba dili, şimal Altay, Abakan

löhçəsi, göyrik, çulum ləhcəsi, suyut ləhcəsi, karakas ləhcəsi, uyğur ləhcəsi.

2. Qərb qrupu dilləri:

a) Qırğız dili, Qaraqırğız dili, Qazax dili, Qaraqalpaq dili.

b) İrtiş ləhcəsi (quraş, kürdağ, tubul və Tümen şivələri).

v) Başqırd dili (step şivəsi və dağ şivəsi).

q) Volqa, yaxud Şərqi Rusiya ləhcəsi (koma şivəsi, Qazax şivəsi və s.)

3. Orta Asiya ləhcəsi və şivələri: cığatay, yarkənd, Ağsu, özbək dili (Zərəfşan vadisi ləhcəsi, Buxara və Xivə şivəsi).

4. Cənub-qərb qrupu: 1. Türkmən dili, 2. Azərbaycan dili, 3. Anadolu türklərinin dili, 4. Krım tatarlarının dili, osmanlı ləhcəsi.¹

Bu təsnif elmi cəhətdən inandırıcıdır. B. Çobanzadə dəfələrlə bu təsnifə tərəfdar olduğunu təsdiq

¹ Серебрянников Б.А. к проблеме классификации тюркских языков. В Я. 1961. № 4, стр. 60.

etmişdir. Çünki burada təkcə dil elementləri deyil, coğrafi-ərazi faktoru da nəzərə alınır. A. Samoyloviç də coğrafi prinsipə görə türk dillərini bölürdü.^{1 2} Türk dillərinin təsnifində coğrafi prinsipləri və dil xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təsnifat aparan alimlər içərisində prof. N.A.Baskakovu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Doğrudur, bu məsələ ilə İ. Bensinq, Menges, B. Serebrennikov kimi alimlər də məşğul olmuşlar. Amma N. A. Baskakov bir türkoloq kimi bu problemə çoxlu vaxt və əmək sərf etmişdir. N. Baskakov bütün təsnifləri nəzərə alaraq hamının qəbul etdiyi bir bölgü təklif etmişdir. Prof. N. A. Baskakov 1952-ci ildəki təsnifində bütün türk dillərini 2 qrupa bölmüşdü:

1. Qərbi hun qrupu;
2. Şərqi hun qrupu.³

Yenə həmin ildə başqa bir məqaləsində N. A. Baskakov bu təsnifi təsdiq edirdi.

Bundan doqquz il sonra prof. B. Л. Serebrennikov N. A. Baskakovun təsnifini tənqid edərək yeni bir bölgü ilə çıxış etdi. O, türk dillərini 4 qrupa bölürdü.

Prof. N. A. Baskakov bu tənqidi və yeni təsnifi də yeni bir elmi məqalə ilə qarşıladı. O, əvvəlkiyə O. Bensinin (5 qrup), K. I Menkesin (6 qrup), B. A. Serebrennikovun (4 qrup) təsnifini şərh edərək türk

¹ В. В. Çobanzadə. «Түрк-татар лисанийятинә мәдхәл», В., 1924. səh. 33 – 34.

² Самойлович Л. К вопросу о классификации тюркских языков. Бюллетень по созыву I тюрк, съезда 1926, Xг 2. стр. 3.

³ Баскаков Н. Л. К вопросу о классификации тюркских языков. Известия АН СССР. 1952. том XI, вин. 2, стр. 121.

dillərini ərazicə şərq və qərbi hun qruplarına, dil faktları göstəriçiləri əsasında isə 6 qrupa böldü:

I. Bulqar qrupu:

Buraya qədim bulqar, xəzər və yeni çuvaş dilləri daxildir.

II. Oğuz (cənub-qərb) qrupu:

1. Türkmən dili (2300 min).
2. Tatar dili (6500 min).
3. Azərbaycan dili (50 mln.)
4. Türk dili (49000 min).

III. Qıpçaq (şimal-qərb) qrupu:

1. Tatar dili (Qazan şivəsi).
2. Başırd dili (1450 min).
3. Qazax dili (6556 min).
4. Karaim dili (3, 3 min).
5. Kumuk dili (255 min).
6. Noqay dili, karaçay dili, karakalpak dili.

IV. Karluk (cənub-şərq) qrupu:

1. Özbək dili (14000 min).
2. Müasir uyğur dili (235 min).

V. Uyğur (şimal-şərq) qrupu:

1. Yaqut dili (345 min).
2. Şor dili (16 min).
3. Xakas dili (73 min).¹

VI. Qırğız-qıpçaq qrupu:

1. Qırğız dili (2150 min).
2. Altay dili (62 min).

Bu təsnifi Azərbaycan dilçiləri də qəbul edir^{1 12}.

¹ Баскаков Н. А. К критике новых классификаций тюркских языков. В. Н. 1963. №2. стр. 72.

Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq (cənub-qərb) qrupuna daxil olan Azərbaycan dili haqqında geniş danışmaq lazımdır.

Azərbaycan dili. Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin, qədim dillərindən biridir. Azərbaycan dili Azərbaycan millətinin ana dili, Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir.

1989-cu ilin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Quzey Azərbaycanda 6.811 min nəfər azərbaycanlı olmuşdur. Seyidağa Onullahinin verdiyi məlumata görə dünyada Azərbaycanlıların sayı 30 milyondan artıqdır¹.

Azərbaycanlıların sayından danışarkən iki cəhət mütləq aydınlaşdırmaq lazımdır. Birinci, istər İran, istərsə də rus mənbələri qəsdən bu xalqın sayını həmişə az göstərməyə çalışır. Məs. V. N. Qolovin azərbaycanlıların sayının həm o taylı, həm bu taylı cəmi 7 milyona qədər olduğunu göstərir³. «Məşhur» şərqşünas İqor Belyayev isə savadsızlığın ucundanmi, ya təəssübkeşliyin təsirindənmi cənubdakı Azərbaycanlıları başqa soy kökünə aid edir. Eyni sözləri fars mənbələri və müəllifləri haqqında da demək olar ki, onlar da azərbaycanlıların İranda xüsusi çəkisinin – sayca çoxluğunun təhlükəli olduğunu bilib, həmişə bu xalqı sayca az göstərməyə çalışır.

İkinci cəhət də bundan ibarətdir ki, azərbaycanlılar bir neçə tarixi səbəbdən dünyanın hər yerinə səpələnmiş

¹ Bax. N. Mommədov. Dilçiliyin osasları, B., 1961, soh. 245 – 247.
² S. A. Onullahi. «Dünyada nə qədər Azərbaycanlı var?» «Bilik» 1988, I sentyabr.

³ Головин В. И. Введение в языкознание, М., 1973. стр. 259.

olmuşlar. Quzey Azərbaycanında Sovet hakimiyəti qələbə çalanda az-çox varlı olanlar qaçmalı oldular. Böyük Vətən müharibəsi dövründə əsir düşən minlərlə azərbaycanlı voton xaini kimi güllələnməkdən qorxduğuna görə başqa qitələrə və ölkələrə getməli olmuşdur.

Güney Azərbaycanında isə şah rejimi azərbaycanlıları iqtisadi və hüquqi cəhətdən o qədər sıxışdır ki, onlar kütləvi surətdə öz vətənlərini tərk etməli olmuşlar. Prof. S. Onullahi uzun müddət bu sahədə axtarış apardıqdan sonra müəyyən etmişdir ki, dünyanın hər yerində azərbaycanlı yaşayır. Belə ki:

AFR-də – 181 min.

ABŞ-da – 150 min.

Fransada – 70 min.

Böyük Britaniya – 60 min.

Norveç, İsveç, Finlandiya və Hollandiyada – 200 min.

İspaniyada – 20 min.

Avstriyada – 15 min.

Qərbi Berlində – 10 min.

Hindistan və Pakistanda – 10 min.

Avstraliya və Yaponiyada – 2, 5 min.

İraqda – 500 min (başqa mənbələr 800 min göstərir).

Türkiyədə – 1, 5 milyon.

Cəmi Vətəndən kənarında 2 milyon 637 min nəfər Azərbaycanlı yaşayır. Deməli Güney Azərbaycanda 20 milyona qədər, Quzey Azərbaycanda 6 milyon 811 min. Beləliklə, dünyada 30 milyona yaxın Azərbaycanlı yaşayır.(Bu faktlar artıq köhnəlib)

1 iyun 1993-cü ildə dünyanın 60-a yaxın ölkəsində yaşayan azərbaycanlıların sayı 48.853.291 nəfər olmuşdur. Bu məlumatı Almaniyada yaşayan soydaşımız Əli xan İqbal hazırlatdırmışdır. O, bu işə bir milyon dollardan artıq pul xərcləmişdir. Ayrı-ayrı dünya ölkələri üzrə soydaşlarımızın miqdarı bu saydadır:

o o	567.000
Avstraliya	11.242
Avstriya	567.000
Argentina	17.456

Andorra	26.000
Banqlades	201.642
Belçika	24.271
Birma	16.701
Bəhreyn	41.437
Böyük Britaniya	31.646
Butan	86.014
Danimarka	16.811
Əfqanıstan	523.649
Əlcəzair	381.000
İndoneziya	511.852
İordaniya	61.417
İraq	1.211.000
Cənubi Azərbaycan	20.877.000
İsveç	21.912
İspaniya	27.259
İtaliya	11.000
Yaponiya	15.000
Yəmən	51.200
Yuqoslaviya	10.038
Yunanıstan	18.198
Kanada	13.000
Cənubi Koreya	20.800
Küveyt	14.000
Macarıstan	8.200
Oman	25.322
Səüdiyyə Ərəbistanı	160.000
Polşa	19.000
Pakistan	917.290
Portuqaliya	17.000
Rumıniya	71.000
Sudan	25.000
Suriya	142.900
Türkiyə	1.264.000
Finlandiya	20.173
Fransa	87.000

Hindistan	304.000
Çin	3.500
Çili	1.700
Çexo-Slovakiya	6.037
Rusiya	426.000
Ukrayna	71.091
Belarusiya	29.000
Moldova	22.500
Gürcüstan	651.000
Dağıstan	324.000
Çeçenistan	31.000
Şimali Qafqaz	70.000
Qazaxıstan	387.000
Özbəkistan	249.000
Türkmənistan	207.000
Qırğızıstan	189.000
Tacikistan	86.000
Latviya	14.000
Litva	6.800
Estoniya	7.600
Latin Amerikası	120.000
Azərbaycan	7.204.000

Yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir. Lakin ana dilimizdə XIII əsrdən əvvələ aid material olmadığından qədim dövrlər haqqında tutarlı söz demək çətin olur. Buna görə də Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqında yanlış, bəzən qərəzli məlumatlar, «elmi dəlillər» irəli sürülür. Azərbaycan xalqının soy kökünün

müəyyənləşdirilməsində bir neçə yanlış mövqelər vardır. Xalqımızın etnogenezi haqqında mövcud olan fikirlərdən biri budur ki, Cənubi Azərbaycanda oğuz-solcuq işğalları dövründə. (XI – XII əsrlər) əhali irandilli idi. Bu fikri İ. M. Dyakonov, İ. h. Əliyev, E. A. Qraibovski və başqaları müdafiə edirlər. Başqa bir yanlış fikir – erkən orta əsr Şimali Azərbaycanda yaşayan əhali Qafqazdilli idi. Bu fikri də müdafiə edənlər vardır. Bunlar arasında A. Q. Şanidze, Q. A. Melikişvili, Q. A. Klimov, İ. M. Dyakonov, İ. H. Əliyev, K. V. Trever, Y. A. Krupnov, A. N. Novoseltsev və s. göstərmək olar. Deməli, Şimalda Qafqazdilli, Cənubda irandilli xalqlar olub. Bu tarixi böhtanı başqa təəssübkeş millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı, Azərbaycan tarix elminin ağsaqqallarından biri kimi tanıdığımız İ. H. Əliyevin də iddia etməsi hər bir azərbaycanlıda qəzəb oyadır. Necə ola bilər ki, bir ərazi daxilində əhali iki dildə olub və həmin əhali danışdığı dili dərhal dəyişə bilibdir? Bu fikirlər kökündən yanlıştır. Əgər Cənubi Azərbaycan farsdilli, biz isə Qafqaz-Dağıstan dilli olmuşuqsa, onda biz kimik? Bizi hansı xalqa bağlamaq istəyirlər? Onlar unudurlar ki, elə Alban-Arran dili, elə türk dili olmuşdur. Alban tayfanın adıdır və o, türkdilli olmuşdur. Burada Azərbaycan dilinin tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri T. İ. Hacıyevin bir fikrini yada salmaq yerinə düşər ki, nəyə görə müasir Azərbaycan dilində və ya onun dialektlərində bu dildən – Qafqaz dilindən birco dəne də olsun söz yoxdur. Bir daha təsdiq etmək olar ki, (həm dil materialı, həm yazılı abidələr, həm də toponimlər əsasında) alban dili Qafqazdilli olmamışdır. Bu sahədə Q. Ə. Qeybullayevin qənaətləri

ilə tam razılaşımaq olar: «Azərbaycanda qədimdən, avtohton türkdilli tayfalar məskun idilər. Bunlar alban, quqar, kaspi, qarqar, şəki və b. idi. Eramızın əvvəllərində burada aran, bulqar, qoros, kənkör, qırçaq, peçeneq, hun, çul, tərtər və b. türk tayfaları da yaşamağa başlamışdılar. Daha sonralar buraya suvarlar, xəzərlər, XI əsrdən sonra isə səlcuq- oğuzlar gəlmişlər. Məhz yerli türkdilli albanlar Azərbaycan xalqının soykökünü təşkil edirlər. Əkər oğuz-səlcuq türklərinin XI – XII əsrlərdə Azərbaycan işğal edilənədək burada türkdilli əhali yaşamasaydı,

iki üç yüzil müddətində, köhnəlmiş konsepsiyanın tərəfdarlarının dedikləri ilə razılaşısaq, «Qafqazdilli» əhali necə assimilyasiyaya uğrayaraq bütünlüklə türkləşə bilirdi? XI – XII əsrlərə qədər mövcud olmuş Gəncə, Bərdə, Şamaxı, Bakı, Şəmkir, Naxçıvan, Beyləqan və başqa şəhərlərdə hansı

¹ T.Hacıyev. K.Volıyev. Azərbaycan dili tarixi. B.1983. s.11

486

Qafqazdilli xalq yaşamışdır? Maldar həyat keçirən köçəri oğuzlar XI – XII əsrlərdən sonra qısa müddətdə bu şəhərlərin «Qafqazdilli» əhalisinin dilini necə dəyişdirə bilirdi?»¹.

Müəlliflə razılaşımaq olar. Çünki hər hansı bir xalq başqasına Öz dilini, dinini, mədəniyyətini qəbul etdirmək istəyirsə, onda bu dediyimiz sahələrin

¹ Q.Ə.Qcybullayev. Qarabağ. B.1990. səh.<14

hamısında üstün olmalıdır. Köçəri oğuz- səlçuqlar 1054-cü ildə buraya gələnə qədər yerli türkdilli tayfaların zəngin ədəbiyyatı, mədəniyyəti və dili var idi. Azərbaycan İrandilli, Qafqazdilli tayfalar ölkəsi hesab edən bəzi üzdənirəq tarixçilərin müəmmalı iddialarını Görkəmlili şərqsünas alim akad. Z. M. Bünyadovun son tədqiqatları alt-üst edir. O, «Kitab ət-tican», «Ümumtürk tarixinə giriş» (türkcə), «Moc-məl ət-təvarix vəl-qissə» və s. kimi yüzlərlə qədim mənbələrə əsaslanaraq təsdiq edir ki, «Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi ərəblər siyasi səhnəyə çıxmazdan çox əvvəl, hələ Sasanilər imperiyası daxilində başlanmışdı. Ərəblərin Azərbaycanı istila edib burada məskən salmaları əvvəllərdə bu prosesi dayandırdı, lakin az sonra ərəblərlə türklərin assimilyasiyasının başlanması bu prosesi sürətləndirdi; həm də o dərəcədə ki, cəmi yüz ildən sonra bu proses çox geniş vüsət aldı.

Gördüyümüz kimi, ərəblər Azərbaycan və Arranı istila edərkən bu ərazidə türk tayfalarına rast gəlmişdilər. Ərəb mənbəyində ərəblərin istilasından əvvəl Azərbaycanda türklərin yaşadığı haqqında məlumata rast gəldik. Rəvayətə görə, Əmvi xəlifəsi Muaviyyə bir dəfə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid ibn Şariyyəyə belə sual verir: «Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?» Abid cavab verir: «Azərbaycan – qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir». Bu rəvayəti şübhə altına almaq olardı. Lakin 1126-cı ildə farsca tərtib edilmiş imzasız bir əsərdə də həmin rəvayətə rast gəlirik. Burada belə deyilir: «Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir». Bu imzasız əsər müəllifi himyari padşahlarından biri olan Raiş haqqında məlumat

verərkən deyir ki, bu ölkə türklərin oliudodir»¹. Bu sözlərdən sonra Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin mənşəyi haqqında hamıda aydın təsəvvür yarana bilər.

Tarixdən məlumdur ki, Sasanilər III – VII əsrlərdə hökmranlıq etmişlər. Ərəb istilasası Sasanilərin hakimiyyətinə son qoymuşdur.

İlk yazılı abidəmiz olan «Dədə Qorqud» dastanlarının lap birinci cümləsi də bu fikri təsdiq edir. Orada deyilir: «Rəsul əleyhissalam zamanına yaqın Bayat boyundan Qorqud ata deyərlər bir ər qopdı»².

Bu iki fikir nə qədər də bir-birini tamamlayır. Məlumdur ki, VII əsrdə Azərbaycanın Dəvdək adlı şairi də olmuşdur. Lakin ərəb istilasası Alban dövlətini, onun mədəniyyətini türkdilli tayfaların yaratmış olduğu bütün maddi-mədəni sərvətləri məhv etdiyindən indi əlimizdə o dövrlərə aid qədim türk dilində heç nə yoxdur.

Ulu babalarımız islam dinini qəbul etdikdən sonra «bismil- İlahi rəhmanir rəhim»lə başlamayan bütün yazılı abidələri məhv etmiş, ərəb dilinə daha çox meyl göstərmişdilər. Türk- Azərbaycan dili yalnız məişətdə işlənmişdir.

XI əsrdən başlayaraq Azərbaycan dilinə maraq artmağa başlayır. Bu, bir tərəfdən Azərbaycanda sənətkarlığın, digər tərəfdən ədəbiyyat və sənətin inkişafına kömək etdi. Bu dövrün görkəmli alimlərindən olan təriqət başçısı şair Baba «Kuhi- Baku»

M. Torbiyat. «Dənəşməndanc Azərbaycan», Tehran, 1314 (hicri). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild, B., 1959, s. 45; N. Məmmədov, A. Axundov. «Dilçiliyə gir.?»», B., 1966, c. 246.

və onun qardaşı Pir Hüseyn Şirvani məşhur olmuşlar. Fəqih Əbülvəfa Məhəmməd Mərəndi (1022), Təriqət şeyxi Əbuzor (1025), Bəhmonyar və Xətib Təbrizi kimi alimlər eyni zamanda şer-sənət adamı olmuşlar. Bu alimlər içərisində Xətib Təbrizi daha çox diqqəti cəlb edir. 1030-cu ildə Təbriz şəhərində anadan olmuş Əbu Zəkəriyyə Yoliya ibn-Əli Xətib Təbrizi haqqında Məhəmmədəli Tərbiyətin verdiyi çox lazımlı bir məlumat dilimizin tarixi üçün də çox əhəmiyyətlidir. Həmin məlumatlarda deyilir:

«Bir gün məsciddə (Bağdadda – A. B.) Əbülülə Müərrri ilə oturmuşdum. İki ilə qədər var idi ki, vətəndən və dostlardan xəbərim yox idi. Bu zaman təbrizli qonşularımızdan birisi məscidə daxil oldu. Həddindən artıq sevindim. Əbülülə sevincimin səbəbini soruşdu. Dedim ki, «Təbriz qonşularımızdan birisi gəlib». Dedi ki: «Dur, şəhərdən və adamlarından xəbər öyrən». Söhbətdən sonra Əbülülə soruşdu ki, bu hansı dildir ki, danışırdınız? Dedim: «Azərbaycan dilidir». Dedi ki: «Sizin dili anlamıram, amma nə ki, danışmışınız, əzbərlədim». O, danışıqlarımızın hamısını hərf-hərf təkrar etdi... Mən onun qüvvəyi hafizəsinə təəccüb etdim».¹

XI əsrdə yaşayan şairlər içərisində Qətran Təbrizi də şer, sənət və dilimizin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Qətran Təbrizi ilk ədəbi yaradıcılığa ana dilində yazdığı şerləri ilə başlamışdır. Lakin onun Azərbaycan dilindəki şerlərindən heç bir nümunə qalmamışdır. 1046-cı ildə Qətranla görüşən Nasir Xosrov Ələvi «Səfənamə» adlı əsərində göstərir ki, «Təbrizdə gözəl şerlər deyən (ana dili nəzərdə tutulur –

A. B.) Qətran adlı bir şair gördüm. O, fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanıma gəldi, özü ilə Məncüqün və Dəqiqinin divanlarını gətirdi. Oxuyub çətin yerlərini məndən soruşdu. Mən ona izah etdim. O, şərhini yazdı və şerhlərini mənim üçün oxudu» (Az. əd. tar., 1, səh. 61). Bundan əlavə, XI – XII əsrlərdə yetişmiş şairlərin əsərlərindən türk dili sistemləri də Azərbaycan dilinin daha qədimdən mövcud olmasına canlı sübutdur. Tarixi əsərlərlə yanaşı, Xaqani, Nizami kimi sənətkarların əsərlərində bu gün də işlətdiyimiz atalar sözləri və zərbül-məsəllər işlənmişdir. Məs.:

Doşab almışam, bal çıxıb.

Hər kəsin tüstüsü öz bacasından düz çıxar.

Ev oğrusunu tutmaq olmaz.

İsinmədim istisinə, kor oldum-tüstüsünə.

Ot kökü üstə bitər.

Pişik balasını istədiyindən yeyər.

Vaxtsiz banlayan xoruzun başını kəsərlər.

Dəyirman növbət ilədir.

Qoyunu qoyun ayağından asarlar, keçini keçİ.

Özgəsinə quyu qazan özü düşər!

Nizami, Xaqani və başqa görkəmli Azərbaycan şairlərinin əsərlərində rast gəldiyimiz külli miqdarda milli dil elementləri və izləri sübut edir ki, onlar dəbdə olan ərəb və fars dillərindən əlavə, öz ana dillərini də mükəmməl bilirmişlər. Başqa bir tarixi fakta nəzər salaq: Azərbaycan dilində əsəri bizə qədər gəlib çatan ilk (hələlik) sənətkarlardan biri XIII əsrdə yaşamış İzzədin Həsənoğlunun «Apardı könlümü» qəzəlini götürək:

Apardı könlümü bir xoş, qəməryüz, can fəza dilbər
Nə dilbər, dilbəri-şahid, nə şahid, Şahidi-Sərvər.

Mən olsəm, sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə
qül-qül,

Nə qül-qül, qül-qüli-badə, nə badə, badeyi-əhmər.
Başımdan getmədi horkiz sənünlən içdigim badə,
Nə badə, badeyi-məsti, nə məsti, məstiyi-saqər.

Həsənoğlu sana gərçi düaçıdır, vəli sadıq Nə sadıq,
sadiqi-bəndə, nə bəndə, bəndeyi-çakər.

Bu qəzəlin mənasını müasir Azərbaycan dilini
bilən hər bir adam çətinlik çəkmədən başa düşər. Qəzəlin
həm forması, həm fikirlərin ifadə tərzı, həm də dil
mükəmməlliyi sübut edir ki, çəmi 100 – 200 il tarixə
malik olan bir dillə belə gözəl, dərin və geniş fikirlər
ifadə etmək olmazdı. Bu dilin ən azı 700 – 800 yaşı
olmalı, inkişaf və təkmilləşmə dövrü keçməli idi. Bu
fıkrə biz prof. Ə. M. Dəmirçizadə² və prof. F. R.
Zeynalovda¹ da rast gəlirik.

Azərbaycan dilində misilsiz əsərlər yaratmış olan
Seyid İmadəddin Nəsimi sübut etdi ki, bu dil nəinki
qədim dillərdəndir, habelə yüksək inkişaf etmiş şer-sənət
dilidir.^{1 2}

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixində XVI əsr
xüsusi bir mərhələ kimi qeyd edilir. Bu, hər şeydən əvvəl
iki nəfər qeyrətli Azərbaycan oğlunun fəaliyyətinin
nəticəsi idi. Bu, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli
idi.

Səfəvilər dövlətinin yaradıcısı Şah İsmayıl Xətai
1499-cu ildə Cənubi Azərbaycanda hakimiyyəti ələ

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., B., 1959, səh. 47.

² Ə. M. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B., 1973, səh.
51. * F. R. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. B., 1981, səh.105.

aldıqdan sonra, böyük bir ordu ilə Şimala hücum edərək onu da öz dövlətinə qataraq 1502-ci ildə özünü imperator elan etdi. Vahid Azərbaycan dövlətinin sərhədləri Dağıstandan tutmuş İraqa, Hindistana qədər gedib çıxırdı. Dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri çox sürətlə inkişaf edirdi. Burada 200-dən çox karvansara, 7 min dükan, 47 mədrəsə var idi. Bu dövrdə Azərbaycanın başqa şəhərləri – Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Culfa və s. də inkişaf edirdi. Mədrəsələrdə ərəb dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də danışıldılar. Azərbaycan ədəbi dili dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə özünə möhkəm yer tutmuşdu. Şah İsmayıl sarayda Azərbaycanca yazan şairləri saxlamış, özü bu dildə danışmış, şerlərini və məktublarını ana dilində yazmış, əmr və sərəncanlarını bu dildə vermişdir. Qoşuna təlimi, do azərbaycanca verirdilər. Müasir fars dilində işlənən *tüfəng, qundaq, xan, xanım, yaylaq, e/, oba* və s. kimi sözlər Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilindən keçmişdir.

Azərbaycan dilinin əməli şəkildə işlədilməsi, onun ən incə və dərin fikirləri ifadə etməyə qadir olduğunun sübut edilənsə bilavasitə dahi Fuzulinin adı ilə bağlıdır. Dahi şair ana dilində misli görünməmiş əsərlər yazaraq müəyyən mənada dilimizi ərəb və fars dillərinin qarşısına çıxardı və sübut etdi ki, mənim dilim heç də ərəb, fars dilindən aşağı deyil. Şair divanının dibachəsində deyir: «Bir gün nigari-mişkin xott ki, daneyi-xalinə mişki-Xütən demək xəta idi və zülfi rəşkindən nafeyi-tatarin ruzgari qara idi, sərvinaz kimi xuraman-xuraman mən uftadəsinə sayeyi-mərhəmət saldı və şirin-şirin kəlimala ilə xatirim sorub, könlüm aldı.

Əsnayi-mühavirət və hiyni-müha- sibətdə dedi ki:

– Ey şükufeyi-bustani fəzahət və ey səbzeyi-növbahari- hüsni-ibrət, lillahilhomd iradəyi-tövfiqi-sübhani və məşiiyyəti- teyidi-rəbbani mənaliki-dönünuni-nəzmü nəsr təsxirin sənə müyəssər etmişdir və növbəti-riyasəti-əqalim-süxən tədriclə sənə yetmişdir. Əgərçi ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur.. Əmma sən kimi cəmi-i-lisanə qadir çamci- fünuni-nəzmü nəsr yoxdur. Hala ki, miftahi-zəbanin ruyi- ruzkarə əbvabi-feyz açmaqda və gəvvasi-təbin xəvvasi əvamə dəryayi-fəzahətdən cəvahiri-bələğət çıxarıb saçmaqda-dır. Əhaliyi-alətdən bəzi ləaliyi-münşəat və müəmməyatiidən bəhreyi-feyz almışlar və bəzi məsnəvi və qəsaidindən təmətte bulmuşlar və bəzi farsı qəzəlləri nəqşi-zəmir etmişlər və bəzi ərəbi rəcəzlərin zövqin yetmişlər, haşa ki, türkdə məhbular feyzi-nəzmindən bəhrəmәid olmayalar və t a i f e y i-ətrak sahibməzaqlan bustani-kələmindən şükufeyi-divani-ğəzolin bulmayalar».¹

Dahi şair İraqda, ərəb ölkəsində anadan olduğuna görə ana dilindəki şerlərində öz doğma xalqının dilini, şirinliyini, şəhdini verə bilməməyindən də ehtiyat edərək deyirdi: «Təvəqqe budur ki, ümumən əhaliyi-izü etibardən, xüsusən büləğayi-Rum (Türkiyə – A. B.) və fışəhayi-tatardan ki, əgər şahidi-hüsni- ibadətimdə ol diyarın əlfazü ibarətlə-rindən ziyvər olmasa və müxəddəreyi-nəzmim ol mülklərin lətaifü-zərbül məsəllərindən ziynət bulmasa, bu daini məzur

¹ Bax: M. Füzuli. Əsərləri. I c., B., 1958, səh. 43 – 44. - Yənə orada, səh. 45.

buyuralar».²

Böyük şair ana dilinə yuxandan baxan, onun şer, sənət dili olmadığını iddia edən bəzi ərəb və farspərəstlərə qarşı çıxaraq Azərbaycan dilinin əsil şəriyyəti üçün yarandığını göstərirdi. O dövrdə fars dili əsasında bəzi köhnə şablon ifadələr yaranmışdı ki, farsdilli şerin guya gözəlliyi onlar imiş. M. Füzuli ana dilində elə şer inciləri yaratdı ki, fars dilində onun bənzəri olmasın. Amma şair yenə ana dilində şer yazılmadığını təəssüflə yad edirdi:

*01 səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.*

Şair bununla demək istəyir ki, farsca ona görə şer çoxdur və hər kos ona görə bu dildə yazır ki, türk dilini şer dili hesab etmirlər. Belə hesab edirlər ki:

*Ləhceyi-türki qəbuli-nəzm tərkiyə eyləsə,
Əksərən əlfazî uamərbutü nahəmvar olur.*

Guya, Azərbaycan dilində şer yazılsa, əksər sözləri rabitəsiz və nahəmvar olar. Füzuli sübut edir ki, mən bu çətinliyi asan eləyə bilərəm:

*Məndə tovfıq bulsa, bu düşvari asan eylərəm.
Novbahar olğac dikəndən bərgi-qül izhar otur.*

deyərək göstərir ki, məndə güc olsa, bu çətinliyi elə asan edərdim ki, bahar gələndə tikan qönçə açdığı kimi, tikana bənzədilən bir dil də gül kimi açılar. Doğrudan da, dahi şair Azərbaycan dilində misli görünməmiş dərin və geniş mənalı şerlər yaradaraq dilimizin inkişafında yeni bir mərhələ açdı.

Dünyanın məhəbbət dastanları: «Romeo və Cülletta» – ingilis ədəbiyyatında, «Qrimhilda və Brunhilda» – alman ədəbiyyatında, «Ruslan və

Lyudmila» – rus ədəbiyyatında, «Abasalom və Eteri» – gürcü ədəbiyyatında, «Tahir və Zöhrə» – özbək ədəbiyyatında, «Vis və Ramin» – fars ədəbiyyatında, «Leyli və Məcnun» – Şərqi ədəbiyyatında məşhurdur. Bu dastanlar içərisində məntiqi mühakimə, şəriyyət, bədiilik və s. cəhətdən ən mükəmməli «Leyli və Məcnun»dur. Dünya ədəbiyyatında 43 – 44 «Leyli və Məcnun» vardır ki, bunların ən mükəmməli Füzulinin əsəridir. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünyanın ən mükəmməl məhəbbət dastanı Azərbaycan dilindədir ki, bu da Füzulinin ədəbi dilimizin tarixindəki böyük xidmətidir.

XVI əsrdə Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmağa, tayfalararası inteqrasiya prosesinə başladı.

XVIII əsrdə xalq danışığı dili M. P. Vaqifin yaradıcılığı sayəsində ədəbi-bədii dilin əsası qoyuldu. Vaqif ösərlərini təmiz xalq danışığı dili əsasında yazdı. Buna görə də Vaqif şəri hamı tərəfindən başa düşülür və mənimsənilir:

*Başına döndüyüm, toy adamları,
Siz də deyın toya gətən oynasın.
Adını demirəm, eldən ayıbdır,
Filankəsin qızı, filan oynasın.*

Üç yüz ilə qədər bir dövr ayırmasına baxmayaraq müasir dilimizlə Vaqif dili arasında böyük bir fərq yoxdur.

XIX əsrdə Azərbaycanda maarif, mədəniyyət, elm, sənaye və ticarət, kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf etməyə başladı. Tiflis – Bakı dəmiryolunun çəkilməsi, elə həmin illərdə Bakıda neft sənayesinin meydana gəlməsi, müxtəlif sahələrdə iqtisadi inteqrasiya yaranması Azərbaycanda kapitalist istehsal münasibətlərini

doğurdu. Təzəcə meydana gəlmiş sənaye sahələrində çalışmaqdan ötrü Azərbaycanın hər yerindən: istər Cənubdan, istərsə də Şimaldan fəhlələr – müxtəlif dialektlərin nümayəndələri axışb gəlirdilər.

«Əkinçi» qəzetinin nəşrə başlaması, milli teatrın, meydana gəlməsi xalq dilində tayfa elementlərinin sıxışdırılmasına, dildə seçmə və əvəzetmə prosesinə səbəb oldu ki, bu da ümumxalq ədəbi dilinin: yaranması demək idi. Əslində xalq kimi çoxdan formalaşan azərbaycanlılar öz milli dili, ümumiləşmiş adət- ənənəsi əsasında inkişaf edib millətə çevrildilər.

Milli dilin yaranmasında M. F. Axundov, H. Zərdabi, S. Ə. Şirvani, N. B. Vəzirov, Sabir, C. Məmmədquluzadə və s. kimi ziyalıların əsərləri misilsiz rol oynadı. Milli ədəbi dilimiz heç bir dialekt əsasında yaranmamışdır. Çox vaxt belə fikirlərə rast gəlirik ki, Azərbaycan milli ədəbi dili Bakı dialekti əsasında yaranmışdır. Bu fikir yanlıştır. Bunu iddia edənlər Bakı dialekti ilə Bakıda yaşayan ziyalıların dili anlayışlarını fərqləndirə bilmirlər. Bakı elm, incəsənət və sənaye mərkəzi olduğundan burada Azərbaycanın hər yerindən, bütün dialektlərin nümayəndələri olmuşdur. Buna görə də milli odəbi dilimizin formalaşmasında bütün dialektlərin payı vardır.

Azərbaycan dili 1920-ci ildən dövlət dili elan edilmişdir. Lakin bu, tam mənası ilə dövlət dili hüququ verilməsi demək deyildi. Doğrudur, , mətbuat, radio-televiziya, təlim-tədris və s. bu dildə aparılırdı. Lakin ana dilimiz dövlət idarələrindən qovulurdu. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 83-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət

dilinin Azərbaycan dili olmasına baxmayaraq, heç bir rəsmi dairədə işlədilmirdi. Hətta çox adam uşağını da bu dildə oxutmurdu. Son vaxtlar Azərbaycan xalqında öz soykökünə qayıtmaq meyli güclənmiş və bu, dövlət əhəmiyyəti almışdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bütün idarə və təşkilatlarda işlədilməsi haqqında 1988-ci il 18 avqust tarixli, habelə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 23 sentyabr tarixli qərarı dilimizin hörmətini qaldırmağa xidmət etmişdir. Amma dilə kəməltifat münasibət xalqımızın bəzi təbəqələrinə 70 ildə elə sirayət edib ki, hələ də onlar ana dilinin mənasım, onun işlədilməsinin nə demək olduğunu bilmirlər. Azərbaycan dilinin nüfuzunun qaldırılmasında H.Əliyevin xüsusi xidmətləri vardır. Heç bir dövlət başçısı öz ana dili haqqında bu qədər böyük qayğı göstərməmişdir. Respublika prezidenti kimi H.Əliyev Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması haqqında 18.06.2001, 04.07.2001, 19.04.2002, 30.09.2002, 05.01.2003 tarixdə 5 fərman vermişdir. Müasir Azərbaycan dili geniş şəkildə tədris və tədqiq edilməlidir. Dünyanın hər yerinə səpələnmiş soydaşlarımız bu dili sevir və göz bəbəyi kimi qoruyur.

VIII. MONQOL DİLLƏRİ

Buraya: 1) Xalxa-monqol (1 mln. 440 min); 2) Buryat-monqol (52 min) və azsaylı kalmık xalqının dili daxildir (152 min).¹

1

TUNQUS-MANCUR DİLLƏRİ

A.

TUNQUS QRUPU

1) Evenk (tunqus) (28 min); 2) Even (lamut) (13 min); 3) Nehidallar (0, 5 min).

X. ÇİN-TİBET DİLLƏRİ

1) Çin dili (970 mln. 500 min) – bu dil Çin Xalq Respublikasının dövlət dilidir. Bir milyarda yaxın adam bu dildə danışır. Dünyanın ən qədim dillərindən biridir. BMT-nin qəran ilə beynəlxalq dil elan edilib.

2) Dunqan dili (60 min), 3) Vyetnam dili (50 mln. 303 min); 4) Siam dili (20 min), 5) Birma dili (28 mln. 200 min); 6) Tibet dili (3 mlny. 970 min), 7) Assam dili (21 min).

XI. DRAVİD DİLLƏRİ

Tamil, masayolan, kapar, teluqu, braxun dilləri buraya daxildir.

XII. ANDAMAN DİLLƏRİ

Bu dildə danışanlar Hind okeanının Andaman adalarında yaşayır. Kiçik və böyük Andaman dilləri buraya daxildir.

XIII. AVSTRALIYA-ASIYA DİLLƏRİ

1) Malakka; 2) Mərkəzi qrup; 3) Cənubi-şərq qrupu.

XIV. MALAY-POLİNEZIYA DİLLƏRİ QRUPU

1) Malay dili (8 mln. 800 min), 2) Madura (9 min), 3) Bali (3 min), 4) Yavan (74 min) (Yava adasında), 5) Taqal dili (Filippin adalarında (12 mln. 300 min), 6) Kavi – ölü dil, Yava arasında.

MELANEZIYA QRUPU

Buraya Hind okeanındakı adalarda yaşayanların

B. MANCUR QRUPU

1) Mancur dili (28 min), 2) Nanay dili (11 min), 3) Udey dili (1, 6 min), 4) Uç dili (2, 6 min); 5) Oroq dili (1, 2) və s.

hələ tam öyrənilməmiş dilləri daxildir. Bundan əlavə, Şərqi və qərbi Polineziya qrupu da buraya daxildir.

Bu qrup dillərə Avstraliyada və Tasmaniyada yaşayan çoxlu xalqların dilləri daxildir.

XVI. PAPUA DİLLƏRİ QRUPU Bu qrup dillərə Yeni Qvineya adası dilləri daxildir.

XVII. SUDAN (AFRİKA) DİLLƏRİ

1) Nil-çod qrupu, 2) Nil-Abissip, 3) Nil-Ekvator, 4) Kordofan, 5) Nil-Konqo, 6) Ubanq, 7) Niger-çod, 8) Niger-Konqrup, 9) Conubi-Nigeriya, 10) Daqomeya, 11) Niger-Latqal, 12) Literiya, 13) Seneqal-Qvineya dilləri Sudan qrupuna daxildir.

XVIII- BANTU DİLLƏRİ

Bantu qrupuna: Teke, Sonqo, İndoqa, Suaxeli, Konde, Makua, Satko və s. dillər daxildir.

XIX. PALEOAFRİKA DİLLƏRİ

Buşmen dili, Qottentot dili bu qrupa daxildir..

XX. PALEOASIYA DİLLƏRİ

A. ÇUKOT QRUPU

1) Luoravetlan (Çukot); 2) Nımıllan, 3) İtelmcn dilləri.

B. SİBİR QRUPU

Qdul, ket, nivx dilləridir ki, bunlar azsaylı xalqların dili olub, məişət səviyyəsində işlənir. Yazıları yoxdur. Təhsil rus dilindədir.

Bu qrup dillər ona görə əlahiddə hesab edilir ki, heç bir ailəyə daxil olmur; Yapon dili (120 mln. 440 min), Ryu-Kyu dili (1 mln), Koreya dili (61 mln. 670 min), Ayn dili (15 min).

XXII. Amerikanoidlər

Yuit dili, uğanqan dili

XXIII. AMERİKA HİNDULARI DİLİ

Amerika hinduları qitənin hər tərəfmə yayılmışdır. Onların dilləri arasında kəskin dialekt fərqləri vardır. Ona görə də coğrafi cəhətdən üç qrupa bölünür:

A. Şimali Amerika dilləri;

B.Mərkəzi Amerika dilləri;

V. Cənubi Amerika dilləri.

İKİDİLLİLİK (BİLİNQVİZM) VƏ YA İKİNCİ DİL PROBLEMI

Dilçiliyin əsas problemlərindən biri ikidillilik (bilinqvizm) məsələsidir. Müasir dövrdə (habelə tarixən) elə bir dövlət olmamışdır ki, orada təkə bir millət olsun. Həmişə hakim millət və hakim dil problemi olmuşdur. Bir dövlət daxilində xalqların iqtisadi, siyasi və ictimai əlaqələri zəruri olmuşdur. Bu əlaqələr obyektiv və subyektiv faktorlara əsaslanmışdır. Obyektiv faktorlar istehsalın təşkili, təsərrüfat həyatının birgəliyi, ictimai həyatda xalqların zəruri iştirakıdır, subyektiv faktorlar insanların belə bir həyata, iki dilliliyə münasibətidir.

Müasir dövrdə xalqların şüurunu məşğul edən problemlərdən biri, ən çətini bilinqvizmin subyektiv faktorudur.

Tarixən bir dövlət, bir cəmiyyət daxilində hakim, millət və onun dili aparıcı mövqə tutmuş və həmin millətin dili dövlət dili statusu aldığı üçün ictimai həyatın bütün sahələrində işlənmiş, beləliklə başqa dilləri sıxışdırmışdır.

Bilinqvizm o qədər do sadə problem deyildir. Məs. L.X.Du-rov belə hesab edir ki, bilinqvizm «iki dildə sorbost danışmaq, biri keçmiş nəsillərdən irs dil – ana

dili və ikinci – özgə xariçi dil»dir.

U. Vaynroyk isə bilinqvizmi dillərin növbəli işlədilməsi kimi xarakterizə edir. Ümumiyyətlə, iki dili eyni səviyyədə bilmək çox çətindir. Bir çox alimlərin, o cümlədən V. A. Avrörinin, N.A.Baskakovun, F. Ə. İbrahimbəyovun, İ. K. Belodcdin, Y. D. Deşeriyevin, S. K. Kenisbayevin və başqalarının fikri məhz belədir. Dünyanın bir çox ölkələrində bilinqvizm məsələlərini həll etmək çox çətindir. Bir tərəfdən hakim millət öz dilini daha da inkişaf etdirmək, həyatın bütün sferalarında işlətməyə çalışır. Başqa – azlıqda qalan xalqlar da elə həmin səylə öz dillərini yaşatmağa, ön plana çəkməyə çalışırlar. Bir neçə kapitalist ölkələrindəki vəziyyətə nəzər salaq. Onların içərisində elələri vardır ki, bilinqvizm problemindən azaddır. Məs., Almaniya əhalisinin 99, 9 faizini almanlar, Portuqaliya əhalisinin 99, 6 faizini portuqalialılar, İtaliya əhalisinin 98, 2 faizini italyanlar, Polşa əhalisinin 98, 2 faizini polyaklar təşkil edir. Əlbəttə, bu dövlətlərdə ikinci dil problemi ola bilməz. Belə dövlətlərdə milli məsələ kimi bir problem də qarşıda durmur. Amma elə dövlətlər də vardır ki, orada müxtəlif millətlər yaşayır. Məs.: Yuqoslaviyada 1959-cu il məlumatına görə 18 milyon 448 min nəfər əhali olmuşdur. O cümlədən serblər 7700 min, xorvatlar 6300 min, slovenlər – 1600 min, bosniyalılar 1070 min, makedoniyalılar 1 milyon, albanlar 860 min, macarlar 540 min, türklər 220 min nəfər olmuşdur. Afrikanın bütün dövlətləri çoxmillətlidir. Məs., Qana respublikasının bütün əhalisi 6600 min nəfər olduğu halda, burada 56 dil müəyyənləşdirilmişdir. Milli ayrışçılıq siyasəti

xalqların bilinçvizm məsələsinə yanaşmasında əsas psixoloji platformanı təşkil edir. Amerika Birləşmiş Ştatları ki bütün kapitalizm dünyasında «Azad ünyamn qalası» kimi tanınır, burada hakim dil ingilis dilidir. Burada qaralara nisbətən ağ irqə mənsub olanların sayı 8, 5 dəfə çoxdur. Dərisi rəngli olanlara zəncilər, hindular, yaponlar və cimilər daxildir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında ingilis dilini zorla başqa xalqlara qəbul etdirdiklərini heç gizlətmirlər də, ona görə də 25 milyondan artıq adam məcburi surətdə ingilis dilini öyrənməli və danışmalıdır.

İnkişaf etməkdə olan, bloklara qoşulmayan Hindistanda dil məsələsi daha ciddi şəkildədir. 1950-ci ildə Nehru inqilabı qalib gəldikdən sonra Hindistan müstəqil respublika oldu və elan edildi ki, on beş ildən sonra, Yəni 1965-ci ildə Hindistan Respublikasının dövlət dili hind dili olacaq. Amma bu günə qədər orada yenə ingilis dili dövlət səviyyəsində işlənir. Bunun səbəbi o deyil ki, hind dili dövlət səviyyəsində işlədilməyə layiq deyil və ya dövlət rəhbərləri bunu istəmirlər. Bunun əsas səbəblərindən başlıcası budur ki, Hindistanda 179 dil və 544 dialekt vardır ki, bu dialektlərin daşıyıcıları öz dialektlərinə müstəqil dil statusu tələb edirlər. Hindistanda 720 dil və dialektdə nəşriyyat işi aparılır və ədəbiyyat inkişaf edir. Hindistanda əhalinin əsas hissəsini təşkil edən hindlilərin özü belə respublika əhalisinin dördüdə birindən do azdır. Burada bharlar, teluqlar, moratlıilər, benqallar, bhililər, sindhilər, şipalar və s. yaşayır. Əlbəttə, belə bir ölkədə dil məsələsini həll etmək çox çətinidir. Burada hər ştatın öz dilində məktəb, nəşriyyat,

mətbuat və s. vardır.

KEÇMİŞ SSRİ-DƏ DİL QURUCULUĞU VƏ BİLİNGVİZM MƏSƏLƏLƏRİ

Bu məsələni aşkarlıq, demokratiya işığında, günün tələbləri səviyyəsində izah etmək lazımdır.

70 il elə bir qurultay olmamışdır ki, onun tribunasından gurultulu ibarələrlə göstərilməsin ki, partiyanın milli dil siyasəti məhz Lenin prinsipinə əsaslanır. Yəni burada heç bir zorakı assimilyasiya yoxdur. Hər bir millətin öz dilini azad şəkildə inkişaf etdirməsi üçün maksimum şərait yaradılmışdır. Bu, zahirdə belə idi. Bütün müttəfiq respublikaların yerli əhalisinin dili dövlət dili elan edilmişdi. Hər bir muxtar vilayəti təşkil edən xalqın dilində təlim-təhsil, mətbuat, radio və s. var idi. «Məcburi dövlət dili» yox idi, rus dili RSFSR-in dövlət dili idi.

Molumdur ki, dil obyektivdir. Onun inkişafını heç bir ormla və ya fərmanla tənzimləmək olmaz. Amma onun inkişafına şərait yaratmaq və ya bunu etməmək olar. Elə bir şərait yaradılmışdı ki, rus dilini bilmədən nəinki başqa respublikada, habelə öz respublikamızda, onun paytaxtında keçinmək olmazdı. Rus dili keçmiş SSRİ-də yaşayan xalqların beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayırdı. Dillərin bir-birinə təsirindən danışarkən mütləq substrat və superstrat haqqında bir neçə kəlmə demək lazımdır. Substrat superstrat və adstrat dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana gələn linqvistik hadisədir. Gəlmə və hakim dilin yerli və ya məğlub dildəki izləri superstrat adlanır. Superstrat – dillərin yalnız izləri kimi başa düşülməməlidir. Dillərin bir-birinə qeyri-bərabər münasibəti nəticəsində biri

qalıb, digəri isə məğlub olur. Superstratın dərəcəsi iki cəhətdən – yerli və ya məğlub dilin inkişaf etməsindən və hakim dilin aqressivliyindən asılıdır. Əgər məğlub və ya yerli dil gəlmə dildən zəifdirsə, onda gəlmə hakim dil onu dərhal sıradan çıxarır. Əgər əksinə, yerli dil güclüdirsə, onda aşağıdan yuxarı təsir baş verir ki, bu da substrat adlanır. Bundan əlavə, hakim gəlmə dil çox güclü şovinist səciyyədədirsə, yenə superstrat güclü olur. Məs.: hind dili qədim dravid dilinə təsir edib. Bu da hind dilində dravid substratının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Keçmiş SSRİ-də həmişə dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birini inkişaf etdirməsindən danışırdılar. Bu, adstrat adlanır. Dillərin yanaşı yaşaması, bir-birini zənginləşdirməsi dedikdə hələ milli dillərin qarşılıqlı münasibəti də nəzərdə tutulurdu. Əslində isə gürcü dili ilə Azərbaycan dilinin bir-birini zənginləşdirməsi imkanı çox aşağı idi. Rus dili isə başqa milli dillərə güclü təsir edərək nəinki leksik, habelə fonetik və qrammatik səviyyədə onlara öz elementlərini aşılayırdı. Bu əsil superstrat idi. Rus dili vasitəsilə başqa xalqların dünya mədəniyyətinə çıxdığını söyləmək olmaz. İndi başqa xalqlar kimi, Azərbaycan xalqı da dünya mədəniyyətinə rus dilinin heç iştirakı olmadan çıxıb bilər.

Azərbaycan dili kağız üzərində birinci dilimiz idi. Amma elə şərait yaranmışdı ki, bir idarədə kargüzarlıq işləri, iclaslar, idarələrarası məktublar, vəsatətlər Azərbaycanca getmirdi. Elə indinin özündə də ana dilinin mənasını, mahiyyətini dərk etməyən vəzifəli şəxslər yenə milli dilimizin geniş işləni ləngitməsinə mane olurlar. Azərbaycanda 2 milyon 165, 4 min nəfər rus

dilini ikinci ana dili kimi mükəmməl bilir.

ÜMUMİ DİL NECƏ YARANACAQ?

Hər hansı bir adam başqa dildə danışanı başa düşmədikdə çox təəssüflənir. Bu hiss onda həmin dili bilmək meylı oyadır. Bəzən dil bilmək ideyaya çevrilir. Böyük bir məclisdə hamının bir-birini tərcüməsiz başa düşməsi necə arzu edilir?

Buna görə də çox vaxt bu məsələ ilə əlaqədar olanlar elə bir dil haqqında düşünlər ki, hamını yaxınlaşdırma bilsin. Ümumdünya vahid dili haqqında ideya hələ XVII əsrin görkəmlili alimləri olan R. Dekart, İ. Nyuton, Leybnis və başqaları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu məsələ bizim əsrin 30-cu illərində daha aktualıq keyfiyyəti almışdı. 300-dən artıq süni dil layihəsi olmuşdur. İndinin özündə də yeni dil layihəsi hazırlanmaqdadır.¹ Prof. E.A. Bokarevin hesablamalarına görə təkcə keçmiş Sovet İttifaqında 200-dən artıq beynəlxalq – ümumi dil layihəsi hazırlanmışdır. Əlbəttə, hər bir alim beynəlxalq ümumi dil yaradıcısı kimi tarixə daxil olmaq istəyir. Buna görə də belə layihələrin sayı indi də artmaqdadır. Beynəlxalq ümumi dil layihələri içərisində doktor Lyudovik Lazar Markoviç Zamenqofün «Esperanto» layihəsi xüsusi yer tutur. A. M. Zamenqofu polyaklar öz tərəfinə, ruslar isə öz tərəfinə çəkməkdədir. O, 1911 -ci ildə Londonda çağırılmış Beynəlxalq Millətlər konqresində «Tayfalar və beynəlmiləl dil» adlı məruzəsində, 1912-ci ildə Madriddə keçirilən konqresdə «homaronizm haqqında deklarasiya» adlı məruzəsində inandırmağa çalışırdı ki,

¹ Сегаост Э. Как возникает всеобщий язык. М. 1968. стр.123

iqtisadi amillər yox, məhz «dil şovinizmi insanlar arasındakı ədavətin əsas səbəbidir». Burada o göstərirdi ki, adamlar arasında tayfa və milli ayrılıq o vaxt yox olacaq ki, , bütün insanlar bir dildə danışsınlar. O, deyirdi ki, partiyalar, siniflər arasındakı iqtisadi, siyasi və ictimai konfliktləri labüd hesab edir. O, bunun səbəbini çoxdillikdə görürdü.

L. M. Zamenqofün ideyası onun ölümündən (1917) sonra da özünə tərəfdar tapırdı. 1959-cu ildə onun anadan olmasının 100 illiyini dünya miqyasında keçirmək üçün çox nüfuzlu bir komissiya yaranmışdı. YUNESKO səviyyəsində keçirilən yubileydə esperantistlər öz sələflərinin «böyüklüyü» və «dühası» haqqında çox danışib yazmışdılar.

Dünya alimləri gələcək ümumbəşər, ümumdünya, beynəlxalq dilin necə yaranacağı barədə müxtəlif fikirlər, fərziyyələr irəli sürürlər. Əksəriyyətin fikri bundan ibarətdir ki, ümumbəşər dili tədricən yaranmalıdır. Əvvəlcə ikinci, köməkçi səviyyədə, sonra birinci, sonra isə yeganə dil olacaq. Bu o deməkdir ki, süni ümumbəşər dili tədricən yarana bilər. Əvvəlcə xalqlar onu öz ana dilindən əlavə öyrənəcəklər, , sonra ana dilindən imtina etmək yolu ilə həmin dilə gələcəklər və nəhayət, həmin süni dil dünyanın yeganə dili olacaq.

Bu məsələ müəyyən mənada, qeyrət qovğasına çevmilir. Belə ki, hər bir xalq iddia edir ki, gələcəkdə «onun dili ümumbəşər dili olacaq. Bu dilin hər halda ingilis, rus və ya Çin dili ola biləcəyini də iddia edənlər vardır.

Baziyev və İsayev «Язык и нация» adlı əsərində yazırlar: «Dillərin taleyi tamamilə onları daşıyan

xalqların taleyindən asılıdır. Dillərin perspektiv inkişafını yalnız onları daşıyan millət və xalqların ictimai inkişafı fonunda başa düşmək olar».¹

Burada onların fikirləri açıq hiss olunmaqdadır ki, gələcəkdə rus dili beynəlmillət dil ola bilər. A. A. Reformatski sosializmin inkişafını həddindən artıq şişirdərək, o vaxtkı gurultulu həyat tərzini nəzərə alaraq yazırdı: «Əsil beynəlxalq dil tarixən real milli dillərin bazasında yarana bilər ki, bu da bütün dünyada sosializmin qələbəsi və yeni tipli millətin yaranması ilə əlaqədardır».^{1 2}

Sosializmin, kommunizmin bütün dünyada qələbəsinə inanan Reformatski inanırdı ki, gələcəkdə «insanların yeni tarixi birliyi – «sovet xalqı» yarandıqdan sonra hamı rus dilində danışacaq. Çox güman ki, ümumdünya dili rus dili olmalıdır. Tarix bunu təsdiq etmədi.

Millətçi şovinst alimlərdən V. Q. Kostomarov rus dilinin gələcəyinə çox böyük ümid bəsləyərək yazırdı: «İstisna deyil

¹ Базиев Л. Т., Ис а с в М. И. Язык и нации. М., 1973

² Р с ф о р м а т с к и й А. Л. Введение в языковедение. М., 1967, стр. 524.

ki, nə vaxtsa insanlar özlərinə daha mükəmməl bir süni dil yaradacaqlar və xüsusi təəssüf ahı çəkmədən və təbii dillərindən imtina edəcək və onları tamamilə ya da hissələrlə insanlığın inkişaf tarixi muzeyinə verəcəklər»¹.

Ümumbəşər dilini süni yaradılma dil kimi təsəvvür edənlər daha çoxdur. Onlar belə hesab edirlər ki, hər bir xalq ana dili ilə yanaşı süni dili də öyrənə bilər və xalqların çoxdillilikdən təkdilliliyə doğru keçməsi kimi bir mərhələ gələcək, nəhayət, xalqlar tarixən formalaşmış dillərindən imtina edərək vahid bir dildə danışacaqlar.

Gələcəkdə hər hansı bir dilin ümumbəşər dili kimi qəbul edilməsi çox çətin problemdir. Kommünizmin yeni dil layihəsi hazırlanmışdı.³ Hələ kommünizm ideyalarının fanatikləri belə hesab edirdilər ki, gələcəkdə bu bayraq bütün dünyada dalğalanacaq və yer kürəsinin baş tərəfində sancılacaq. Bəs onda dünya xalqlarının minilliklərlə yaratdığı mədəni irs necə olsun? Buna dünya xalqları heç vaxt yol verməzlər. V. Kostamorova deyəsən ki, azərbaycanlı – Füzulidən, gürcü – Rustavelidən, fars – Sədidən, Hafizdən, yunanlar – Homerden, Esxildən, fransızlar – Didrodan, ingilislər – Şekspirdən, almanlar – Heynedən və s. əl çəkərmidi? Onları «heç bir təəssüf ahı çəkmədən» arxivə... verərmidi? Amma süni Esperantonun gələcəkdə yenidən canlana bilməsi ehtimalı vardır. Hər bir xalq öz ana dili ilə başqasından seçilir. Xalqın ən böyük sərvəti ana dilidir. Nə qədər ki, insanlıq mövcuddur. Xalqlar öz ana dilindən imtina etməyəcəklər. Çünki xalqın dünyagörüşü ana dilində əks olunur. Əgər xalq başqa dili qəbul edərsə, deməli həmin dilin təfəkkür tərzini qəbul edir. Bu isə

xalqın öz adı ilə yaşamaqdan qalması deməkdir. Süni dil isə əlavə ünsiyyət vasitəsi kimi, öyrənilə bilər.^{1 2}

¹ Костомаров В. Г. Программа КПСС о русском языке. М., стр. 32.

² Ysno orada

DİL VƏ KOMPÜTER

Vaxtilə Karl Marks yazırdı ki, hər hansı bir elm öz inkişafının yüksək mərhələsinə o vaxt qədəm qoyur ki, o, öz tədqiqatlarında riyaziyyat metodlarından istifadə etmiş olsun. Bu sahədə ən çevik elm dilçilikdir ki, bütün elmlərlə (o cümlədən dəqiq elmlərin hamısı ilə) əlaqədardır.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ənənəvi dilçilik əsasında yaranan yeni dilçilik sahəsi “Struktur dilçilik” həmçinin bir sıra tətbiqi dilçilik sahələrinin “Riyazi dilçilik”, “Hesablama dilçiliyi”, “Statistik dilçilik”, “Kibernetik dilçilik”, “Mühəndis dilçiliyi” və s. kimi dilçilik sahələrinin də inkişafına təsir edirdi. XX əsrin ortalarında meydana gələn kompüter elə bir geniş sahə yaratdı ki, bütün əvvəlki qeyri-ənənəvi dilçilik sahələrini özündə birləşdirdi. Beləliklə, “Kompüter dilçiliyi” yarandı.

XX əsr texnikanın inkişaf əsri idi. Texnikanın yüksək inkişafı sosial həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdikdən sonra insanların (mütəxəssislərin) işi asanlaşdı.

Avtomatik tərcüməni bugünkü kompüter dilçiliyinin başlanğıcı hesab etmək olar. Avtomatik tərcümə ideyası ilk dəfə Amerika alimləri B.But və Uiver tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onların ixtira etdikləri kompüterlərə rus və ingilis dillərinin material yerləşdirildi.

Bundan sonra 1954-cü ildə ABŞ-da rus dilindən ingilis dilinə tərcümə həyata keçirildi. SSRİ bu işdə geri qalmaq istəmədi. 1956-cı ildə Moskvada Fransız və

ingilis dillərindən rus dilinə tərcümə baş tutdu. Azərbaycanca da bu iş qısa bir zaman kəsiyində sürətlə inkişaf etdi.

Bu sahədə A.Axundovun, M.Mahmudovun, V.Y.Pinesin, R.Ə.Fətullayevin, Ə.M.Xəlillinin, Ə.A.Əliyevin, K.A.Vəliyevanın, M.Q.Məmmədovun və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bu sahədə ən geniş xidmət R.Q.Piatrovski məktəbinin nümayəndəsi Məsud Mahmudova aiddir. M.Mahmudov kompüter dilçiliyini milli dilçiliyimizin yeni sahəsi kimi işləmiş, dilimizin Milli korpusunu müəyyən etmiş, kompüter lüğətçiliyini yaratmış, mətnin formal təhlil sistemini Azərbaycan dilinin Milli korpusunun tərkib hissəsi kimi araşdırmışdır. O mətnin formal təhlil sisteminin leksik blokunun, mətnin formal təhlil sisteminin morfoloji blokunun, mətnin formal təhlil sisteminin morfonoloji blokunun, mətnin formal təhlil sisteminin sintaktik blokunun sərhədlərini və daxili elementlərini müəyyənləşdirmiş, beləliklə Azərbaycan dilinin bütün sistemini kompüterləşdirmişdir.

M.Mahmudov yazır: *“Mühəndis dilçiliyi prinsipləri əsasında yaradılmış linqvistik modellər real dil hadisələrini və qanunauyğunluqlarını tam təqlid etmək, doğurmaq keyfiyyətinə malikdir. Bu isə dilin mahiyyətinin dərki prosesində mühüm həlledici amildir...”*¹

“Kompüter dilçiliyi yenicə formalaşmaqda olan,

¹ Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, səh.314.

*lakin böyük gələcəyi olan, bəşəriyyətə fayda verəcək bir elm sahəsidir. Cəmiyyətin gələcək inkişafını kompütersiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dilçilik elminin də gələcək inkişafı perspektivlərini və istiqamətlərini kompüter dilçiliyi olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir”.*¹

¹ Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2013, səh.317.

SOSIOLINQVİSTİKA

Dilçiliyin bu sahəsi dilin sosial problemlərlə əlaqələndirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu elm sahəsi öz ideyasını (bəlkə də tam əsasını) F.de Sossürdən götürsə də əsasən keçən əsrin 60-cı illərində formalaşmışdır.

Müstəqil dilçilik sahəsinə çevrilmiş, hətta ənənəvi və struktur dilçiliklə çiyin-çiyinə – onların səviyyəsində inkişaf etmişdir. Hətta bəzən sosiolinqvistlər ənənəvi dilçiliyi ikinci plana keçirərək öz ideyalarını irəli sürürlər ki, əgər dil sosial hadisədirsə, cəmiyyətə xidmət edirsə, ictimai hadisələri (dəyişiklikləri) əks etdirirsə, cəmiyyətlə birlikdə inkişaf edirsə (və ya tənəzzül edirsə) onda dilçilik özü də ictimai sosial olmalıdır. Bu bir həqiqətdir ki, cəmiyyətdən kənar dil ola bilməz. Dil də öz növbəsində cəmiyyət inkişafını göstərən xüsusi barometrdir. Çünki cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələr dildə öz əksini tapır. Dilin cəmiyyətdəki fəal və qeyri-fəal fəaliyyəti bu problemin əsas mövzularından biridir. Məsələn, Sovet dönəmində Azərbaycan dili Qurultay salonlarından, iclas keçirilən salonlardan, Bank sistemindən, hərbi sahədən və s. bir çox sahələrdən qovulmuşdu. Ona görə də dilimizin bu sahələrə aid inkişafından danışmaq olmazdı.

Azərbaycan dilçiliyində bəzi ötəri əsər və məqalələri nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, sosiolinqvistikanın elm kimi formalaşmasında hamıdan əvvəl də Ə.Rəcəblinin adını çəkmək lazım gəlir. O, 2004-cü ildə çap etdirdiyi “Sosiolinqvistika” adlı əsərində yazırdı: *“Sosiolinqvistika fənlərarası elmdir.*

Onun mahiyyəti dilin fəaliyyəti və inkişafı prosesində linqvistik və sosial olanın qarşılıqlı münasibət və əlaqələrini, habelə bir dilin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirməkdir. Sosiallıq sosial faktorların və ictimai həyat prosesinin vəhdətdə götürülməsidir, linqvistik olanlar da sosialdır, lakin sosiallingvistikada linqvistik olan sosial olanla qarşılaşdırılır. Xüsusi spesifik olan ümumi olana qarşı qoyulur. Beləliklə, linqvistik olan xüsusi (lingvistik) substansiyaya çevrilmiş, tarixən materiallaşmış, xüsusiləşmiş sosial olan kimi nəzərdən keçirilir... Dilin fəaliyyəti, inkişafı və dillərin qarşılıqlı əlaqələri sosial şərtlənmiş ümumi və xüsusi qanunauyğunluqlarının predmetinin belə başa düşülməsi bütün dil hadisələrinin təhlilinə aid olan və sosial faktorlarla, cəmiyyətin inkişafı ilə, cəmiyyətin dillərin qarşılıqlı əlaqələrinə və hər bir dilin fəaliyyəti prosesində dilin ünsürləri arasındakı əlaqələrə göstərdiyi təsirlə şərtlənmiş problemlərin bütün məcmusuna və inkişafına dilin təsirini əks etdirən problemləri əhatə edir”¹.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, sosiolingvistika cəmiyyətlə, onun məşğul olduğu bütün sosial sferalarla bağlı elm sahəsidir. Bu fənn “Magistratura” pilləsində tədris olunduğundan “Dilçiliyə giriş” də bu barədə geniş danışmağa lüzum yoxdur.

¹ Rəcəbli Ə.Ə. Sosiallingvistika. Bakı, “Nurlan”, 2004, səh.496-497.

MORFONOLOGIYA

Adından da göründüyü kimi, bu termin iki sözün morfolojiya və fonolojiya sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Dilçiliyin bu sahəsi də böyük tarixi keçmişə malik deyil. Belə ki, dilçiliyin bu sahəsinin əsasının qoyulması yəni, mahiyyətə fonem dəyişməsi əsasında sözün etimologiyası haqqında fikrin qədim olmasına baxmayaraq, termin kimi onu dilçiliyə 1951-ci ildə N.S.Trubetskoy daxil etmişdir. Bu termin morfolojiya kimi işləndiyi qədər də fonomorfolojiya mahiyyətində işlənilir. Amma onlar arasında tam bərabərlik işarəsi də qoymaq olmaz. Çünki morfonolojiya morfemlərin (müxtəlif tipli morfoloji vahidlərin) yaranmasında fonologiyanın rolunu öyrənsə, fonomorfolojiya isə həm morfolojiya, həm də fonolojiya ilə əlaqədardır, lakin ayrılıqda onların cəminə bərabər deyil, onlardan daha mürəkkəb bir dilçilik sahəsidir. Amerikan deskriptivizmi belə hesab edir ki, onlar morflar və fonemlər eyni mənə dildirib əlavə distribusiyaya münasibətində olduqda onları eyniləşdirmək olar.

N.S.Trubetskoy təliminə görə morfonolojiya fonetika ilə morfolojiyanın arasında müstəqil bir sahədir. Doğrudan da, bu belədir. Əgər morfemlər fonemlərdən yaranırsa, onda tarixi inkişaf nəticəsində morfemlərin (geniş mənada morfolojiyanın) tarixini öyrənmək üçün fonem dəyişmələri (fonolojiya) xüsusi yer tutur. Bu məsələ ilə praktik olaraq şərq dilçiliyində daha əvvəllər böyük cəhətdən fərqiə varmadan morfonolojiyanın praktik məsələləri ilə məşğul

olmuşlar. Məsələn, M.Kaşğari **a** foneminin geniş mənə-ifadə edən “şəkilçi” olaraq sözlərə qoşulub mənə yaratdığını qeyd edir. Məsələn, “*Ər Kışlaqda yazadı – adam qışlaqda yayı keçirdi; ər aşadı – adam yedi*”. **A** fonemi müasir tatar dilində də həmin funksiyanı yerinə yetirməkdədir.

Daha başqa bir misal. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *yas+tıq* və *dus+taq* sözlərini götürək. Bu şəkildə onların düzgün etimologiyasını müəyyənləşdirmək çətindir. Amma dilimizin tarixində **t-s** yerdəyişməsinə nəzərə aldıqda *yatsıq* və *dutsaq* (*tut saxla*) mənaları dərhal aydınlaşacaq.

Azərbaycan dilçiliyində morfonologiyadan bir dilçilik sahəsi kimi geniş şəkildə (eninə və dərininə) bəhs edən F.A.Cəlilov olmuşdur.¹

F.A.Cəlilov morfonologiyanın dilçilik sahələri:

1. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, söz yaradıcılığı, etimologiya.

2. Nitq hissələri: isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərfin morfolojiyası.

3. Morfoloji kateqoriyaların morfonologiyası: kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, dərəcə, növ, inkarlıq, zaman, modallıq və şəxs kateqoriyalarının morfonologiyası haqqında geniş bəhs etmişdir.

Dilimin morfonologiyasını geniş şəkildə izah etmək xüsusi araşdırma mövzusu olduğundan qısaca olaraq deyə bilərik:

1. Dillərin morfonologiyası onların

¹ Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988.

tipologiyasından (tipoloji quruluşundan asılıdır).

2. Morfonologiyanın məqsədi öz sistemi daxilində morfoloji quruluşun sistem elementlərinin əlaqəsini öyrənmək və bunu fonoloji quruluşla əlaqələndirməkdir.

BİR NEÇƏ KƏLMƏ FONOLOGİYA HAQQINDA

Geniş mənada fonologiya fonetikanın özünü də əhatə edir. Fonologiya dilçilik elminin bir sahəsi olaraq danışq səslərini və prosodik vasitələri, söz və morfemlərin səs cəhətini onların ifadə planının fərqləndirilməsini öyrənir. Əslində fonetika ilə fonologiyayı bir-birindən təcrid etmək olmaz (necə ki, onları eyniləşdirmək də mümkün deyil).

Fonetika ilə fonologiyayı ilk dəfə görkəmli slavyanşünas alim, dilçilik tarixinə Kazan və Peterburq dilçilik məktəblərinin banisi kimi İvan Aleksandroviç Boduen de Kurtene (1845-1929), Böyük İsveçrə alimi dilçilikdə sosioloji cərəyanın banisi kimi tanınan Ferdinand-monejen de Sössür (1857-1913) fərqləndirmişdir. Fonologiya junanca (fono+logiya) kəlmələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Dilçiliyin bu sahəsi dilin seqment vahidlərini xətti ardıcılıqla öyrənir. Fonetika ilə fonologiyanın daha bir fərqi ondan ibarətdir ki, birinci dili bir fizikə hadisə kimi, fonologiya isə daha geniş mənada ictimai hadisə kimi yanaşır. Fonologiyanın əsas vahidi fonemdir. Məlum olduğu kimi dilin ən kiçik vahidi olaraq fonem dil vahidlərinin fərqləndirilməsinə xidmət edir. Məsələn, *dar-kar-qar-nar-tar* və s. kimi sözlər təkcə bir səslə **d**, **k**, **t** samitləri ilə fərqlənir. Fonologiya isə fonetikaya nisbətən daha geniş sahəni əhatə edir. Yəni fonologiya danışq səslərini, onların birləşərək yaratdıqları morfemləri söz və cümlələrin ifadə vasitələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənir.

Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında fonologiyayı fonematika da adlandırırlar. Fonologiyada bir dilçilik sahəsi kimi müxtəlif mövqedən yanaşmanın səbəbi alimlərin öz elmi yanaşma mövqeyindən də asılı olmuşdur. Amma onları birləşdirən bir ümumi cəhət budur ki, həmin alimlərin hamısı a) fonemi fonologiyanın əsas vahidi kimi qəbul edir; b) fonologiyayı səslərin, səs birləşmələrinin yaratdığı sözlərin və daha geniş mənada prosodik vasitələrin funksional fəaliyyət prosesində qazandığı linqvistik-semantik xüsusiyyətləri öyrənir.

L.V.Şerba onları o qədər də fərqləndirmir, N.S.Trubetskoy isə onları eyniləşdirməyi düzgün saymırdı.

Amma fonologiyanın verdiyi imkanlardan istifadə edərək bir sıra dilçilik sahələrinin inkişafını təmin etmək mümkün olmuşdur. Belə ki, kontrastiv və konfrontativ dilçilik sahələrinin, əlifba sistemlərinin habelə kompüter dilçiliyinin inkişaf etdirilməsində fonoloji tədqiqatların son nəticələri böyük rol oynamışdır.

DİSKURS TƏHLİLİ

Dilçiliyin yeni sahələrindən biri də mətnin müxtəlif aspektlərini bildirən yeni elmi müddəalar məcmusudur ki, buna da bir sıra Avropa dillərində diskurs deyirlər. Diskurs obyektiv gerçəklik və ruhi aləm haqqında kiçik və tam məlumat verən ünsiyyət parçasıdır.

Bu termin XX əsrin son rübündə bir sıra elm sahələrində tətbiq olunur. Əsası XX əsrin əvvəlində Z.Harris tərəfindən qoyulmuş diskurs təhlili etnolinqvistikada, koqnitiv dilçilidə, sosial dilçilikdə, natiqlik sənətində və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur.

Diskursa müxtəlif mövqedən yanaşdıqda aydın olur ki, yanaşma nöqtəsindən asılı olaraq müxtəlif cür qiymət alır. Diskurs kiçik bir mətnə müxtəlif məna çalarlığı gətirmir. Əksinə diskurs təhlilindən sonra alınan nəticə diskursun xarakterini müəyyənləşdirir.

Diskurs haqqında olan mövcud ədəbiyyatla tanış olduqda belə bir qərara gəlmək olar ki, o.ö fəaliyyətdə olan dildir. Bu fikirlə razılaşmayanlar olsa da, diskursun fəaliyyətdə olan dil-nitq kimi izah edilməsi mümkündür. Məsələn, nitqin reallaşması üçün beyində onun ilkin formalaşması, psixolinqvistik mexanizmin ifadə ediləcək fikrin modelini hazırlaması prosesi ilkin mərhələ kimi qeyd edilir. Bu haqda prof. A.Y.Məmmədovun və dos. M.Y.Məmmədovun “Çaşıoğlu” nəşriyyatı tərəfindən çap edilən “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” (Bakı, 2010) kitabında geniş məlumat verilir. Diskurs təhlilinə giriş əsərində

F.Veysəlli yazır: *“Semiotik yanaşma diskursun təkə dil hadisəsi kimi deyil, həm də bir çox sahələri əhatə edən pragmatik bir məsələ kimi öyrənməyi imkan verir. Bu zaman dil bütün digər ünsiyyət vasitələri sistemlə birgə götürülür. Bütövlükdə diskurs digər kommunikativ vasitələrin çulğalaşdığı meydana çevrilir, onun funksiyası, növləri, hüdudları və əlamətləri müəyyən mənada sırf dil elementlərindən başqa fərqli cəhətlərin də aşkar edilib öyrənilməsilə səciyyələnir”*.¹

Diskursun yaranması həm konkret (dar mənada) situasiya, həm də geniş sosial durumdan asılıdır. Konkret asılılıq insan şüurunda diskursiv materialın hazırlanması və modelləşməsinin konkret sosial-siyasi durumdan və fərdin psixoloji vəziyyətindən asılıdır. Bu proses dayaz və keçici olur. Sosial-siyasi durumla bağlı olan diskursiv tamlar isə bir nəfərə-danışana aid olmayıb geniş kütləvi əhatə edir. Bu haqda “Ümumi dilçilik”də geniş bəhs edildiyindən burada geniş məlumat verməyi və misallarla problemi şərh etməyə lüzum görmürük.

¹ Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. B., 2010, səh.10.

PIÇİN VƏ KREOL DİLLƏR

Ayrıca piçin dili yoxdur. Dilçilikdə piçin-ingilis adlı qondarma dil vardır. Bu dilin leksik tərkibi ingilis dilinə və az miqdarda digər Avropa dillərinə aid olub, qrammatikası çin dilinə aid olan qurama dildir. Piçin-ingilis sakit okeanın cənub-qərb hissəsində yerləşən okeaniyadakı əsas adalardan biri olan Melaneziyada yaşayan adamların beynəlmiləl-millətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Meloneziyanın məktəblərində təhsil də piçin-ingilis dilindədir. Bu dil yapon və cənub dənizçiləri arasında işlədilən jarqon dilidir. Melaneziyada gəlmə hindlilər (Fici əhalisinin yarısı) və fransızlar yaşayır. Onların hamısı piçin-ingilis vasitəsilə ünsiyyət saxlayır.

Dillərin kreollaşmasına gəlcə göstərmək lazımdır ki, əvvəlki dil hadisəsindən fərqli olaraq dilin kreollaşması yerli dil ünsürlərini də ehtiva edir. Yəni gəlmə dil yerli dili tamamilə sıradan çıxarmır. Bəzi yerlərdə isə (Piçin dili kimi) gəlmə dil yerli dili tamamilə sıradan çıxarır. Məsələn, uzun illər Hindistan Britaniyanın Koloniyası olmuşdur. Ona görə də yerli əhali öz dilini unudaraq ingilis dilində danışmışdır. Beləliklə, Kreol adlanan dil meydana gəlmişdir.

Rus alimi Y.S.Maslov Kreol dil haqqında yazır: *“Piçindən fərqli olaraq Kreol dil müstəmləkə və asılı olan ölkələrin heç olmasa birində «İlkin dil» (ana dili) kimi işlədilir. Kreol dillər yerli xalqın müstəmləkəsi xalqın dilini qəbul edib, amma tamamilə əxz etmədiyi gəlmə dilə öz yerli xüsusiyyətlərini də əlavə etdiyi bir*

şəraitdə yaranır. Bir çox hallarda Piçin kimi əmələ gələn dil qarışıq nıgah sayəsində (xüsusilə ayrı dilli yerlilər arasında) yeni nəsl üçün ilkin dil olur. Belə dil əsas ünsiyyət vasitəsi olduqda həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən inkişaf edir. Kreol dillərin ən qədimlərinə XVI əsrdən başlayaraq böyük coğrafi kəşflər dövründə Portuqaliya dilləri əsasında yaranan dillərdir. Sonralar isə fransız və ingilis əsaslı qondarma dillər onlara birləşdilər”¹.

Qeyd etmək olar ki, əgər sovet rejimi davam etsəydi, uzaq Şərqdə bir sıra az saylı türk xalqlarında da bu hal özünü göstərə bilərdi yəni oyrotlar, tunquslar, tualılar və başqaları öz dillərini unudacaqdı.

¹ Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 2987, стр.193.

SÜNİ VƏ TƏBİİ DİLLƏR

Təbii dillərdən fərqli olaraq, süni dillər müəyyən məqsədlər üçün yaradılır. Əslində süni dillər təbii dillərin ayrı-ayrı funksiyalarını yerinə yetirmək üçün yaradılır. Süni-düşünülmüş dil iki funksiyanı yerinə yetirir. İnformasiya ötürmək üçün tərtib edilən süni dillər dar bir çərçivədə fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq köməkçi süni dil. Bu da iki istiqamətdə olur.

Elə bir dil yaradılsın ki, beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərsin. Bu ideya XVII-XVIII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Məlumdur ki, XVII-XVIII əsrlərdə latın dili artıq zəifləyərək ölü dilə çevrilirdi.

Süni dillər içərisində yuxarıda haqqında danışdığımız Zimenqofun esperantosudur. Esperantonun qrammatik quruluşu asan olub. Cəmi 16 qaydadan ibarətdir. Bundan əvvəl Volanyuk (1880) yaranmışdı. Esperanto ondan 7 il sonra yarandı. XX əsrin əvvəllərində də bu ideya gündəlikdən çıxmamışdı. Oksidental (interlingva – 1922, Novial (1928) kimi süni dillər yaranmışdı. Amma bəzən bir dilin bütün bəşəriyyət üçün ümumi olacağı ideyası da başqa xalqlar üçün süni dil yaratmağa bənzəyir.

KOQNİTİV DİLÇİLİK

Dünya dilçiliyi tarixində yeni yaranmış dilçilik sahələrindən biri də keçən əsrin ortalarında ABŞ-da meydana gələn bir çox fənləri özündə birləşdirən koqnitiv dilçilikdir. Koqnitiv sözünün mənası mental əql deməkdir. Geniş mənada bu termin insanın əqli-düşüncə prosesini öyrənən bütün elmlərin cəmi kimi işlənir. Bu, eyni zamanda dil və şüur münasibətlərini öyrənən dilçilik sahəsi kimi də dünya dilçiliyində sürətlə inkişaf edir. Koqnitiv əlamətlərin toplanma prosesi konseptuallaşma adlanır. Koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsinə insan tərəfindən informasiyanın qəbul edilməsi, onun idrak süzgəcindən keçirməsi, nəqləndirilib beyninə həkk olunması, lazımi məqamda ondan istifadə edilməsi ilə bağlı bir çox məsələlər daxildir.

Müasir koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsi 7 alim tərəfindən müəyyənləşdirilmiş bir necə fərdi proqramdan ibarətdir. Bu fərdi proqramların toplusu bütövlükdə koqnitiv dilçilik nəzəriyyəsini təşkil edir.

Bu nəzəriyyə meydana gəldikdən 30 il sonra koqnitiv dilçilikdə 4 istiqamət meydana gəlmişdi.

1. Mental mexanizmin təsviri və izahı mexanizmi, stimül və reaksiyanın qarşılıqlı təsirini izah edən.
2. Düşünmə fəaliyyətinin əsas rolu subyektə aiddir – o, bütün hərəkətlərin mənbəyi və təşəbbüsçüsüdür.
3. İnsanın daxili düşünmə təbiətinin tədqiqi.
4. Koqnitiv proseslərin affektlərə – emosiyalara münasibətinin öyrənilməsi.

Koqnitiv dilçiliyin əsas sahələri bunlardır:

1. Koqnitiv semantika – ilk növbədə leksik semantika ilə məşğul olur.

2. Koqnitiv qrammatika – əsasən morfolojiya və sintaksis və dilçiliyin qrammatika ilə əlaqəsi olan başqa sahələri ilə əlaqəsi olan sahələr.

3. Koqnitiv fonologiya.

Aşağıdakı sahələr koqnitiv dilçiliyin maraqlandığı sahələrdir.

1. Konseptual və koqnitiv qrammatika.

2. Konseptual metafora.

3. Konseptual təşkil olunmaq, kateqoriyalanma, çərçivə semantikasi.

Əslində koqnitiv semantika, psixologiya, psixoterapiya, koqnitiv disformans. Sepir-Uorf fərziyyəsi. Bu elmlərin hər birinin əsasında koqnitiv əqli mental düşüncə və onun əsasında formalaşan biliklər. Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, koqnitiv dilçiliyin sahələri ildən ilə genişlənir. Əgər əvvəllər koqnitiv proseslə yalnız diqqət, yaddaş, qavrama, nəqsləndirmə, qərar (və ya reaksiya) təzahürün problemlərini əhatə edirdisə, son dövrlərdə koqnitiv əsasda yaranan emosiyalar və onların ifadəsi də bu sahəyə aid edilir. Bu, həqiqətən belədir, əgər əvvəllər koqnitivliyin özünü büruzə verməsi, tam şəkildə özünü ifadəsi üçünün mətn kifayət edirdisə, hazırda belə bir baxış elmi təmin etmir. Çünki insan beynində koqnitivliyin doğurduğu konseptlər (burada fikir və anlayışlar) yaranmış informasiya münasibəti, həmin konsepti başqasına ötürmək istəyi, habelə ötürənin mövqeyi, onun keçirdiyi emosional vəziyyətini onun müxtəlifliyini-xarakterini də öyrənmək tələb olunur.

Koqnitiv proseslərin hamısı yaranmış konseptlər üzərində qurulur və ondan asılı olur. Konsept əslində beynəlxalq xarakterli olur, insan beynində standart quruluşa malik bilik toplusundan ibarət olan qlobal təfəkkür vahididir. Başqa sözlə konsept insan şüurunda müəyyən forma və məzmun əsasında formalaşmış informasiyadır.

Avropa alimləri bu sahəyə yüksək qiymət verir. 1989-cu ildən Avropada dövrü nəşr də mövcuddur.

Azərbaycanda koqnitiv dilçiliyə aid araşdırmalar çox gəncdir. Belə ki, Ə.Ə.Abdullayevin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” (2006), akad. K.M.Abdullayev “Dilçiliyə səyahət” (2010) əsərlərində koqnitiv psixolinqvistika problemləri uğurla araşdırılır. Bundan sonra F.Veysəlli 2010-cu ildə “Diskurs təhlilinə giriş”, 2015-ci ildə “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivlər” əsərləri ilə bu sahəni bir qədər də zənginləşdirdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, koqnitiv dilçilik bir sıra elmlərin sintezini tələb edir. Bu sahədə həmmüəllif olaraq prof. A.Y.Məmmədovun və dos. M.Y.Məmmədovun yaradıcılıq ittifaqının məhsulu olan 2 tədqiqat əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir: “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” (2010) və “Diskurs tədqiqi” (2013) əsərləri bu sahədə yeni perspektivlərin açıldığından xəbər verir.

MƏTNİN LİŦVİSTİKASI

İstər xarici dilçilikdə, istərsə də Sovet dilçiliyində dilin sintaktik-konstruktiv yarusu üzərində geniş elmi-tədqiqat işləri aparılır. Məlumdur ki, dil vahidləri məhz sintaktik mahiyyət aldıqdan sonra ünsiyyət elementinə çevrilir. Burada dil vahidləri həndəsənin stereometriya hissəsindəkinə uyğun olaraq yeni xəyali mahiyyət alır. Doğrudan da, dilin başqa səviyyələrinə nisbətən sintaksisdə dil vahidləri yeni xəyali keyfiyyətlər alır. Belə vahidlər məhz cümlənin sintaktik-konstruktiv və məntiqi-semantik keyfiyyət almasını şərtləndirir. İndiyədək cümlə dilin ən böyük vahidi hesab edilirdi. Dilçilikdə yeni sahənin “Mətn dilçiliyi”nin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq cümlə ən böyük dil vahidi statusunu itirdi.

“Mətn linqvistikası” termini dilçiliyimizdə yenidir. Onu başqa cür “Mətn dilçiliyi” adlandırmaq çətindir. Ona görə də “Mətn linqvistikası” kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Mətnin quruluşu, mündəricəsi, strukturasi, sərhədləri, tərkibi və s. kimmi problemlər dilçi alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Müasir dilçilikdə ən aktual problemlərdən biri tam fikir toplusunun – mətnin sintaksisidir. Bu sahədə geniş elmi-tədqiqat işləri aparılır. Çünki mətn dil və nitq faktı kimi həm linqvistik-konstruktiv, həm də məntiqi-semantik qanunlar əsasında formalaşır. Burada hətta fəlsəfi-məntiqi anlayışlar da vardır.

Mətn üzərində aparılan linqvistik tədqiqat tarixi

qədim olsa da, bu anlayış əsl mənada çex alimi V.Mateziusun adı ilə bağlıdır. Doğrudur, XIX əsrdə rus dilçilərindən A.M.Peşkovski, F.F.Fortunatov, L.V.Şerba və başqa alimlər bu sahədə elmi-tədqiqat işləri aparmışlar. Belə ki, F.F.Fortunatov “psixoloji hökm” və ya “fikirdə cümlə” ilə “qrammatik cümlə” və ya “nitqdə cümlə” anlayışlarını fərqləndirməyə çalışmışdır. Lakin o da bu iki anlayışın fərqlərini görə bilməmişdir. A.M.Peşkovski də F.F.Fortunatov kimi “psixoloji hökm” anlayışından istifadə etmişdir. Amma o bu anlayışı nitqə də aid etmişdir. Nəticədə, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, nitqdə psixoloji xəbər (predikat – A.B.) məntiqi və ya psixoloji vurğu ilə ifadə edilir. Buna görə də A.M.Peşkovski intonasiya və söz sırasını “köməkçi” sintaktik vasitə hesab etmişdir. V.Mateziusun bu sahədəki əsərləri meydana gəldikdən sonra cümlənin aktual üzvlənməsi nəzəriyyəsi bütün çex dilçiliyində və başqa ölkələrdə məşhurlaşmağa başladı. Matezius XIX əsrdə fransız dilçisi A.Veymein bəzi ideyalarına əsaslanaraq aktual üzvlənmə probleminin məntiqə deyil, məhz dilçiliyə aid olduğunu sübut etdi. Aktual üzvlənmə komponentləri kimi “əsas” və “nüvə” anlayışlarını da dilçiliyə o gətirmişdir. V.Mateziusun tədqiqatından sonra cümlənin formal və aktual üzvlənməsi məsələsi konkretləşdi. Cümlənin aktual və formal üzvlənməsi – hər bir dildə baş verən ən ümdə xarakter cəhətlərdən biridir.

Bundan sonra çex alimləri F.Daneşin, Y.Firbasın, P.Adamsın, Y.Mistirkanın əsərlərində bu məsələ həm ekstensiv, həm də intensiv şəkildə həll edildi.

Sovet dilçiliyində mətnin linqvistikası

problemlərindən ilk dəfə K.Q.Kruşelniskaya bəhs etmişdir. K.Q.Kruşelniskaya aktual və fikri üzvlənmə anlayışlarına “məlum” və “yeni” anlayışlarını əlavə etmişdir. O bu məsələnin məntiqi mahiyyətindən daha çox sintaktik qrammatik xəhətinə fikir verir.

Müasir xarici dilçilikdə də mətnin linqvistikası problemləri dərinlən və hərtərəfli tədqiq edilməkdədir. İngilis, alman, çex, polyak və fransız dilçiləri Matezius nəzəriyyəsinə geniş tətbiq edərək, hind-Avropa dilləri üzərində əhəmiyyətli tədqiqat aparırlar.

Belə ki, ingilis dilçisi Karel Qauzenblaz “Nıtq yaradıcılığının xarakteristikası və təsnifi”, polyak alimi Petr Seqal “Mətnin linqvistikası proqramı haqqında”, alman dilçisi Ziqfrid Şmidt “Mətn” və “Tarix” Baza (əsas) kateqoriyalardır”, habelə Volqanq Dressler “Mətnin sintaksisi” kimi əsərləri ilə bu sahədə geniş şöhrət tapmışlar.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ, demək olar ki, təzədir. Doğrudur, otuzuncu illərin qrammatika dərsləklərində cümlənin formal-qrammatik təhlili ilə yanaşı, məntiqi-fikri təhlilindən də bəhs edilirdi (Xüsusilə Azərbaycan dilinin qramerı kitabındakı “ruhi təhlil” anlayışları bu qəbildəndir).

Amma müasir dilçilik səviyyəsində ilk linqvistik təhlil son illərdə aparılmışdır. Belə ki, filoloji elmlər namizədi Ə.Xəlilov namizədlik dissertasiyasında linqvistik-sintaktik əlaqə vasitələri səviyyəsində əvəzliyin rolundan bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin linqvistikası ilə əlaqədar tədqiqatlardan biri də F.Ağayevanın “Şifahi nitqin sintaksisi” adlı əsəridir. Burada müəllif replika,

dialog, dialogda fonetik-sintaktik vasitələrin rolu və s. məsələlərinə toxunur.

Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin nəzəri problemlərinə geniş mənada – hərtərəfli şəkildə K.Abdullayev toxunmuşdur. O, “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı doktorluq dissertasiyasında mətnin sintaksisi haqqında xarici və sovet dilçiliyində mövcud olan, demək olar ki, bütün elmi məxəzləri tədqiqata cəlb etmiş, onların heç birinin təsiri altına düşmədən, onları ümumiləşdirib dilçiliyimiz üçün çox maraqlı nəticələrə gəlmişdir. Həmin əsərdə K.Abdullayev mətnin strukturası, elementləri, hüdudları, tərkibi kimi məsələləri işıqlandırmış, öz nəticələrini vermişdir. Azərbaycan və başqa türk dillərindən gətirdiyi misallarla fikirlərini təsdiq etmişdir.

Göstərilən əsərin avtoreferatında K.Abdullayev yazır: *“Məhiyyət etibarilə hər bir ədəbi mətn sintaktik, fonetik, morfoloji, leksikoloji və s. cəhətdən linqvistik təhlilə cəlb edilə bilər... Dilçiliyin xüsusi sahəsi olan mətnin linqvistikası birinci növbədə xüsusi struktur vahid olan mətnin cümlə ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədə olması anlayışı ilə əlaqədardır”*.

Mətnin linqvistikası üzərində aparılan tədqiqatların istiqamətindən bəhs edərkən K.Abdullayev yazır: *“Mətnin linqvistikası üzrə tədqiqatı iki istiqamətdə aparmaq olar: birinci mətnin (tekstəmlə) ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etməklə, ikinci bu qanunauyğunluqların “aktual reallaşması”nı öyrənmək yolu ilə”*.

Mətn özü nədir və onun üzərində necə linqvistik tədqiqat aparmaq olar? Bu iki anlayışı eyniləşdirmək və

təcrid etmək olmaz. Mətn özü nədir sualı müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə müraciət etsək, müxtəlif cavablara, qənaətlərə rast gəlirik. Bəziləri mətni cümlənin uzunluğu ilə ölçür. Mətnin tamamlanması üçün pauzanı əsas götürənlərə (V.Dressler), mətni abzasla eyniləşdirənlərə və s. rast gəlirik. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Polşa dilçisi Piter Sqall yazır: *“Daha doğrusu, mətni təşkil edən hadisələri ilə yanaşı, nitq hadisələri kimi çıxış edə bilən cümlələr arasında münasibətlər də mətnin lingvistikasının predmeti ola bilər. Başqa sözlə desək, semantik münasibətləri əhatə etmək üçün, görünür, diferensial vasitələrə malik olmaq cümlənin sadə ardıcıl semantik təsvirindən daha çox lazımdır”*.

Göründüyü kimi, müəllif cümlələr arasında əlaqə yarada bilən semantik vasitələrə xüsusi əhəmiyyət verir və belə bir nəticəyə gəlir ki, mətn daxilində birləşən cümlələr həm sintaktik qrammatik, həm də məntiqi-semantik cəhətdən əlaqələnib vahid bir semantik sahə yaratmalıdır.

Buna bənzər fikrə biz alman alimi Ziqfrid Şmitddə də rast gəlirik. Şimitd P.Hormanın belə bir fikri ilə şərik olur ki, dil işarələri yalnız mətn-əlaqə şəraitində özünü göstərə bilər.

Onlar (dil işarələri – A.B.) o vaxt fikir ifadəçisinə çevrilir ki, mətnyaradıcı və ya mətn məzmunu ifadə edən funksiya daşısın. Dilin bütün daşıyıcıları sözlər və cümlələrlə reallaşır. Mətni abzasla da eyniləşdirənlər də vardır. Abzas haqqında O.S.Axmanova (O.C.Axманова “Словар лингвистических терминов”) adlı lüğətdə aşağıdakı məlumatı verir: *“Abzas – bir qırmızı sətrdən*

başqasına qədər olan yazılı nitq parçası olub, frazadan yüksək vahid və ya mürəkkəb sintaktik tam kimi çıxış edir”.

Bəzi alimlər isə məsələn, A.Q.Ruznev abzasla mətni fərqləndirir.

Əslində mətni abzasla eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, çox vaxt abzasla mətnin hüdudları eyniləşir. Çünki hər ikisi mürəkkəb sintaktik tam olur. Məsələn, *“Natiq nitqi bir saata yaxın bir vaxtda toy şənliyində məruzəsini yekunlaşdırdı, ehtiram əlaməti olaraq bunu diqqətlə dinləyən məclisin qarşısında təkrarən təzim etdi, bundan sonra özündən razı halda keçib yerində oturdu”.*

Burada bədii əsərdən götürülmüş bir abzas verilmişdir. Fikir tamlığı, məntiqi-semantik bitkinliklə yanaşı, forma-qrammatik xəbərlilik müstəqil mətn yaratmışdır.

Doğrudan da, mətni sırf sintaktik vahid hesab etmək olmaz. Doğrudur, mətni təşkil edən cümlələr və cümlə tərkibindəki sintaktik funksiyalı vahidlər konkret dilin sintaktik qanunları əsasında formalaşır. Bununla belə, cümlələrin bir nitq vahidi kimi məntiqi semantik sahə yaratdığını da nəzərə almamaq olmaz. Mətni semantik tam hesab edənlər içərisində İ.F.Rudolfun mövqeyi daha çox tənqiddə məruz qalır. Belə ki, mətni sintaktik tam hesab etməkdən əlavə o, daha irəli gedərək cümləni (əlbəttə genişlənmiş cümlə) mətn hesab edir.

Bizcə K.Abdullayevin mətn haqqındakı fikri daha aydın və düzgündür. O göstərir ki, *“Mətn müəyyən fikri və struktur vahid təşkil edən, ümumi semantik və formal-qrammatik əlamətlə birləşən iki və daha çox*

cümlənin birləşməsindən ibarətdir”.

Bu fikri aşağıdakı misalda sübut etmək olar:
“Mansır kişiylə elə gəldi ki, hava çoxdan işıqlanıb. Cəld yerindən qalxıb paltarını geydi, hay-küy qaldıraraq rəxnəyə saldı. Əl-üzünü yudu, protez dişlərini taxıb axşamdan qalan xörəyi qızdırdı, iştahla hamısını qaşıqladı”.

Bu cümlələrin formal mübtədasi Mansır kişi olduğu kimi, məntiqi subyekti də odur. Buradakı cümlələr bir məntiqi və sintaktik tam təşkil edir. Ona görə də müstəqil mətn kimi çıxış edir. Mətnin məzmunu məlumat vermə, təsvir və mühakimə növlərindən ibarətdir.

Məlumat hissə və ya növündə məntiqi predikatla qrammatik xəbər eyni olur. Əslində məntiqi predikatın bütün hallarda qrammatik xəbərlə uyğun gəlməsi belə bunları eyniləşdirməyə əsas vermir. Çünki xəbərdə intonasiya bir fonetik vasitə kimi predikativlik xarakteri daşımağa da bilər. Məntiqi predikatın işlənmə dairəsi isə daha genişdir. Məntiqi subyekt də qrammatik mübtədə demək deyil. Buna görə də məlumat mətni ilə nəqli cümlə arasındakı fərqi görməmək olmaz. Məsələn,

1) Elə bil heç Əmirquliyovun əmrini eşitməyiblər, ya da heç veclərinə almırlar (Q.Mehdiyev).

2) ...Quduz qurdlar evimi dələr gördüm,

Qara dəvə (ənsəmdən) Qıvrar gördüm.

Qarğa kimi qara saçım uzanır gördüm,

Biləyimdə on barmağımı qanda gördüm.

Necə kim bu duşu gördüm (artıq uyumadım - dedi)

Şundan bəri ağlım, usum dərə bilmən (Dədə

Qorqud).

Burada məntiqi predikatla qrammatik xəbər eynidir. Alman alimi H.Paul haqlı olaraq qrammatik xəbəri psixoloji məlumat vasitəsindən fərqləndirərək belə bir fikrə gəlir ki, «psixoloji xəbər ifadə məqsədidir».

Mətndə təsvir də xüsusi çəkiyə malikdir. Təsvir məlumatın eyni olmayıb ondan ayrı da deyildir. Məlumatla təsviri ayıran başlıca fərq məntiqi psixoloji əhatədir. Əgər obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında hər hansı bir təsdiq və ya inkar ifadə edilərsə, bu məlumat (predikativlik) hesab edilir. Təsvirdə isə tamlıq qrammatik cəhətdən formalaşmaya da bilər. Məsələn,

...Əli müəllim xitabət kürsüsünə qalxır. Göz qapaqlarını qaldırıb nəhəng sinfə baxır. Təəccübündən xitabət kürsüsündə donur. Gözlərinə inana bilmir. Sual verən şagirdlərin biri də yoxdur (Q.Mehdiyev).

Mühakimədə isə mətn daxilində mühakimə, əqli ümumiləşdirmə kimi məntiqi psixoloji cəhətlər özünü göstərir. Kiçik bir mətn daxilində cümlələr əlaqələnilir, fikirlər müqayisə edilir. Biri digərini ya tamamlayır, ya əksinə olaraq bir-birini aşkar edir. Məsələn,

-Gör bircə gələn var? Nə qədər ki, parkda gözəllik vardı, gül-gülü, çiçək-çiçəyi çağırardı, hamı bura axışırdı. İndi qar gözəlliyi udub deyən parka yaxın gələn yoxdur (Q.Mehdiyev).

Mətnin quruluşu üç tərkib hissəsindən ibarət olur. Birinci hissə başlanğıc, ikinci orta, üçüncü hissə isə sonluq adlanır.

Başlanğıc – burada mətnin mövzusunun (tema) məntiqi psixoloji əsası qoyulur. Qrammatik üzvlər mənə yükü ilə maksimum dərəcədə yüklənir, yəni başlanğıc

özü məntiqi semantik cəhətdən dolğun olmalıdır. Başlanğıcda Azərbaycan dilinin aqlyutativ qrammatik quruluşundan asılı olaraq əvəzliklə ifadə edilən qrammatik mübtədadinin işlənməsi vacib deyil. Semantik obyekt və ya subyekt mütləq olmalıdır. Əks təqdirdə mətnin sonrakı komponentləri üçün psixoloji açar rolunu oynaya bilməz. Aşağıdakı cümlələrə fikir verək: *“Tərsliyindən gəl əl çək, gəl gözəlliyə, sağlamlığa, bərəkətə birlikdə tamaşa edək”*.

Göründüyü kimi, burada qrammatik mübtəda yoxdursa da, psixoloji subyekt təsəvvür edilir.

Mətnin orta hissəsində başlanğıcdakı fikir nisbətən açılır. Bu hissədə başlanğıcda qoyulmuş fikir dəqiqləşməyə, elementlər reallaşmağa, üzvlər aydınlaşmağa başlayır. Məsələn,

“...Koroğlunun başını da bağlamadılar. Elə qanı axa-axa düzəldilər yola. Koroğlunun əli hər yerdən üzüldü, bu dar vaxtında Çənlibelə, dəlilər, xanımlar yadına düşdü. Qanrılıb belə baxdı gördü, Çənlibelin qoşa təpələri görünür, ürəyi qubar elədi” (“Koroğlu” dastanı).

Bu mətnədə qara şriftlə yığılmış cümlə başlanğıc olub fikrin psixoloji bünövrəsi rolunda oynayır. Adi şriftlə yığılan cümlələr isə orta hissə olduğundan başlanğıcdakı fikri dəqiqləşdirir və onun açılmasına kömək edir. Mətnədə fikri məntiqi psixoloji cəhətdən tamlaşdıran, qrammatik sintaktik cəhətdən yekunlaşdıran hissə sonluq adlanır. Bu hissədə mütləq özündən əvvəlki hissələrin məntiqi predikatı və qrammatik xəbəri iştirak etməlidir. Əks təqdirdə fikir reallaşmaz, məntiqi ümumiləşmə olmadığından cümlə

də qrammatik cəhətdən formalaşmamış qalar.

Mətnin quruluşu tərkib hissələrinin iştirakı ilə müəyyən edilir. Sadə mətnlər bir komponentli olub bircə cümlədən ibarət olur. Əslində bir cümləni mətn hesab etməyənlər də vardır. Amma dilin ən böyük kommunikativ vahidi kimi cümlə tam bitmiş geniş bir fikir ifadə etdiyinə görə mətn səviyyəsində çıxış edir. Mətnin linqvistikası ilə məşğul olan əksər xarici dilçilər cümləni mətn hesab edirlər. Bunlardan Volfqanq Dressleri göstərmək olar. Bu məsələdə də müəyyən qeyd-şərt meydana çıxır. Bütün cümlələr mətn təşkil edə bilirmi? Bizə elə gəlir ki, təktərkibli cümlələri mətn hesab etmək olmaz. Çünki mətndə müəyyən semantik-məntiqi-psixoloji əhatə olmalıdır. Məntiqi-predikat və qrammatik xəbər iştirak etdiyi sadə təktərkibli cümlələr də mətn ola bilməz. Çünki onda cümlənin “başlanğıc” adlanan hissəsi tam verilə bilmir. Ona görə də mətn geniş cümlədən ibarət olmalı, onun bütün komponentləri iştirak etməlidir.

Mürəkkəb mətndə, adından göründüyü kimi, iki və daha çox cümlə iştirak edir. İki cümləli mürəkkəb cümlə mətnin birinci komponenti başlanğıc, ikinci komponenti sonluq vəzifəsini daşıyır. Birinci cümlə başlanğıc-fikrin əsasını qoyur, məntiqi psixoloji əhatə yaradır. İkinci cümlə isə onu tamamlayır.

Mətnin həm məntiqi-psixoloji, həm sintaktik-qrammatik cəhətdən formalaşmasında qrammatik vasitələr xüsusi rol oynayır. Baş və budaq cümlələri bir-birinə bağlamaqda bağlayıcı vasitələrin də rolu böyükdür ki, bunlar sintaktik təmin yaranmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq mətn sintaksisi Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə araşdırılmağa başladı. Belə ki, prof. Ə.Ə.Abdullayev 1999-cu ildə iri həcmli (344 səhifəlik) mətni “anlama problemi”, akad. Abdullayev K.M. və A.Y.Məmmədov 2012-ci ildə 608 səhifədən ibarət “Azərbaycan dilində sintaktik bütövlər” əsərlərini yazdılar. Bu sahəyə Q.Ş.Paşayev, B.B.İsmayılov, M.Hüseynova, A.Y.Məmmədov və onlarla başqaları mətn sintaksisinə-sintaktik tama aid aid çoxlu və dəyərli əsərlər həsr etmişlər. Bununla belə Azərbaycan dilçiliyində mətn dilçiliyi dedikdə ilk dəfə akad. K.M.Abdullayev yada düşür. Onun 2016-cı ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı əsərində bu problemi həm ekstensiv həm də intensiv şəkildə araşdırmışdır. Bu əsərin nəticə hissəsində o, 25 elmi müddəa irəli sürmüşdür. Əsas cəhətlərdən biri budur ki, ənənəvi dilçilikdə qəbul edilən “Tabesiz mürəkkəb” cümlə məsələsinə o, yeni arqumentlə yanaşır və belə cümlələri mürəkkəb hesab etmir.

SEPIR-UORF FƏRZIYYƏSİ

Dünya dilçiliyinin təsdiq olunmuş yenilikləri sırasında Sepir-Uorf fərziyyəsi xüsusi yet tutur. Hələlik bu konsepsiya fərziyə adlansa da, zaman keçdikcə özünə çoxlu tərəfdarlar tapacaq. Çünki vaxtilə nisbilik nəzəriyyəsi meydana gələndə də belə inamsızlıq var idi. Sonra bu fundamental nəzəriyyə əsasında çoxlu kəşflər meydana gəldi. Görkəmli alman alimi A.Eynşteyn (1879-1955) kəşfləri içərisində nisbilik nəzəriyyəsi xüsusi yer tutur. A.Eynşteyninin nisbilik nəzəriyyəsi müasir elementar zərrəciklərdən tutmuş kainatın və onu təşkil edən planetlərin bütün hərəkət sistemini əhatə edir. O, özü bu nəzəriyyəni inkişaf etdirərək ümumi sahə nəzəriyyəsini yaratmışdır. Sahə nəzəriyyəsi də təbii elmlərdən əlavə humanitar elmlərə xüsusilə dilçilikdə əlaqədardır. Dilçilikdə mikro və makro semantik sahələri məhz Eynşteynin sahə nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Məlum olduğu kimi, Amerikanın görkəmli dilçi alimi Eduard Sepir (1884-1939) öz tədqiqatlarını, əsasən ümumi dilçiliyə aid bir çox əsərin müəllifidir. Etnolinqvistikanın banilərindən biri kimi insanların dilinin onların təfəkkürü ilə bağlı olduğunu sübut etmişdir. Bununla o, hər bir dilin istər bütövlükdə, istər mikro struktur elementlərinin ifadə edici məna həmin xalqın etno-kulturoloji səviyyəsi və istiaqməti ilə bağlıdır. Onun bu fikrini B.Uorf (1897-1941) daha da inkişaf etdirmiş, obyektiv və subyektiv nisbilik anlayışlarını nəzərə alıb, onları təsviyə edərək dil fəaliyyəti problemlərinə tətbiq etmiş, beləliklə linqvistik

nisbilik nəzəriyyəsi səviyyəsinə qaldırmışdır. Amma bu, hələlik tam nəzəriyyə səviyyəsində özünü təsdiqləyə bilməmişdir. Ona görə də öz banilərini adı ilə Sepir-Uorf fərziyyəsi adlanır. Belə ki, Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi tam təbii hadisələrə əsaslandığı üçün burada subyektiv faktorlar axtarmaq lazım gəlmir. Məsələn,

e		
b		
A	c	d
ç		

A nöqtəsində əmələ gələn işıq şüası – B, C, Ç, - d – e nöqtələrində eyni səviyyədə işıqlandırma yaratmırsa, bu nisbilikdə heç bir subyektiv faktor axtarmaq lazım gəlmir. Amma bir fikrin müxtəlif xarakterli dinləyicidə müxtəlif nisbi fikirlər doğurması subyektivdir. Amma bir həqiqət vardır ki, Eynşteyn zamanın və kütlənin məkanın və sürətin hər birinin müəyyən sistemlə bağlı olduğunu əsas götürür, onu eynilə dillərin semantik struktur sisteminin də ayrı-ayrı dil dayıcılarının dərk etməsini də onlarla bağlı nisbətdə götürür.

Doğrudan da, dildəki nisbilik təfəkkürdəki nisbiliyi şərtləndirir və onun qanuniləşdirir (obyektivləşdirir). Məsələn, türk dilində feilin lazım forması yoxdur (gələsiyəm, gedəsiyəm şəklində işlənmir). Bu forma getməm gərək və s. işlənir və yaxud Arzu formasını türk dilində arzu ədatı + şərt şəklə modelində işlədirlər (keş + mən – səni – gör + sə – m). Bunu türklər mütləq şəkildə qəbul edir. Amma Azərbaycanlı dərhal öz dili ilə müqayisə edib formanın məzmununa olan nisbətini

müəyyənləşdirir. Çünki hər bir dil ətraf mühitdəki əşya və hadisələri özünəməxsus (nisbiliyin əsası da budur) şəkildə əks etdirir.

“İnsan danışdığı dilin semantik strukturunu onun yaşadığı dünyanın konsepsiyasını müəyyənləşdirir və ya məhdudlaşdırır...” F.Boaş (1858-1942) belə nəticəyə gəlir ki, *“çox müxtəlif qrammatikası olan dillərin daşıyıcıları bu qrammatikaların təsiri nəticəsində müxtəlif tipik müşahidələr aparır və zahirən oxşar müşahidələri fərqli şəkildə qiymətləndirirlər”*.¹

Məsələn, Azərbaycan dilində *otururam, yazıram*. Tatar dilində *oturup turam, yazıp turam*.

Beləliklə, dilin semantik strukturundan asılı olaraq mənə nisbiliyi dilçilikdə nisbilik adlanır.

Bu, dilçilik konsepsiyası dilçilik elminə Sepir-Uorf linqvistik nisbilik və determinizm fərziyyəsi kimi daxil olmuşdur.

¹ Dilçilik ensiklopediyası. B., Mütərcim, 2008, səh.211.

DİL NİSBİLİYİ

Dil nisbilyi anlayışını Sepir-Uorf nəzəriyyəsiindən tam təcrid etmək olmadığı kimi, onu tam təcrid etmək də olmaz. Ümumiyyətlə, nisbi dedikdə “mütləq”in əksi nəzərdə tutulur.

Nisbi zaman çox vaxt qeyri-səlisliyi ilə seçilir. Məsələn, bir adam öz yoldaşını bir qədər çox gözlədikdə deyir: *səhərdən (8 saatdır, bütün günü və s.) səni gözləyirəm.*

Nisbi zaman danışıq zamanına əlaqələnməyib cümlədə işlədilən digər zamanla müəyyənləşdirilib elə bir zamanla ki, mütləq zamanın əksi olsun. Məsələn, *Üzeyir bəy dedi ki, bütün aktyorlarımız yaxşı oynayır.* Burada oynayır indiki zaman dedikdə isə keçmiş zamandır, oxucu üçün əsas nisbi zaman, aktyorların oynadığı zamandır. Belə nisbilik antonimlərdə və sinonimlərdə də özünü göstərir.

Sinonimlərdə *iri, yekə, böyük, dahi* və s. sinonimlər hər yerdə bir-birini əvəz edə bilməz.

Antonimlərdə *gecə-gündüz* mütləq antonimdirsə, “*Bizim damarımızdakı qandır, su deyil*” cümləsində qan və su nisgi antonimlərdir, dildə bu sistem öyrənən sahə dil nisbilyi adlanır.

LİŅVİSTİK DETERMİNİZM

Sepir-uorf nisbiliyinin bəzi cəhətlərini özündə ehtiva edən linqvistik determinizm öz qeyri-sabitliyi ilə ondan seçilir. Bu, hər şeydən əvvəl determinizmin semantik yaygınlığı ilə əlaqədardır. Bu termin əslində müəyyənedici, deyktik funksiya yerinə yetirən dil vahidlərini əhatə edir. Linqvistik terminizm bir neçə səviyyə və istiqamətdə özünü göstərir. Məsələn,

1. Feil səviyyəsində. **Po** sözünün durativ (sonsuz) feillə birləşməsində sonsuzluq ifadə edən nisbi mənə alınır. Məsələn, *sevmək, danmaq, utanmaq*. Bunlar qeyri-müəyyən, bitməz bir zaman bildirir.

2. Determinatın təyin nisbi təyin – məsələn, *şam meşəsi*. Şam meşəsi dedikdə dərhal mənşə və onun başqa növləri də yada düşür ki, nisbi fikri təmin edən də budur.

3. Bundan əlavə determinatizm sintaqmatik səviyyədə də ola bilər. Belə sintaqmların üzvləri bir-biri ilə deyktik – təyinedici münasibətdə olur. Məsələn,
Axşamdan xeyli keçmiş.

*Yarəb, **Həmişə lütfünü** et rəhnuma mana.*

Bir sözlə, linqvistik determinizmdə həm nisbilik, həm təyinlik, həm qeyri-müəyyənlik özünü göstərir.

TƏBİİ VƏ SÜNİ DİLLƏR

Təbii dil terminin “süni” dil termininin qarşılığıdır. Əslində təbii dil ola bilməz. Çünki dil təbiət hadisəsi deyil, cəmiyyət hadisəsidir. İnsanlar min illərlə keçirdiyi təkamül və inkişaf nəticəsində özünə dil yaratmışdır. Təbii dil yaratdıqdan sonra insanlar təbii dillər əsasında elə bir ünsiyyət vasitəsi yaratmaq istəmişlər ki, bütün dünya xalqları başa düşə bilsin, dünyada 9 süni dil yaratma təşəbbüsü olmuşdur. Bunlardan ən geniş yayılanı Esperantodur (Bu haqda kitabın əvvəlində ətraflı məlumat verilmişdir). Esperanto 18 hərfdən və 16 yaydadan ibarətdir. Bir neçə saat ərzində bu dili öyrənmək olar. Təbii dil isə müəyyən insan kollektivi tərəfindən işlənir və onları müəyyən bir ad altında birləşdirir. Dil cəmiyyətin ən birinci amilidir. Millət varlığının ən mühüm əlamətidir. Yəni millət – adət-ənənə, mədəniyyət, ərazi birliyi deyil dil birliyi əsasında yaranır. Məsələn, Azərbaycan dili xalqımızın “tək nişanıdır”.

Dünyada neçə təbii dil var? sualı maraqlı olduğu qədər də çətinidir. Çünki canlı və ölü dillərin hesaba alınmasında istisna qoyulması istisna qoyulması məsələsi və öyrənilməmiş dillərin mövcudluğu məsələsi bu sualı çətinləşdirir. Buna baxmayaraq, dünyanın canlı dilləri haqqında müxtəlif təsnifatlar (funksional, areol, genealoji, tipoloji) aparmaq mümkündür və bu hadisə baş vermişdir. Bəzi mənbələrdə dünyada 5-6 minə qədər canlı dil olduğu bildirilir. “Etimologue” (Grimes) 1992 məcmuəsinin verdiyi məlumata görə dünyada 6529 dil

vardır. Bu dillər planetdə aşağıdakı kimi səpələnmişdir.

Sakit okean

hövzəsi (1341) – 21%

Amerika (949) – 15%

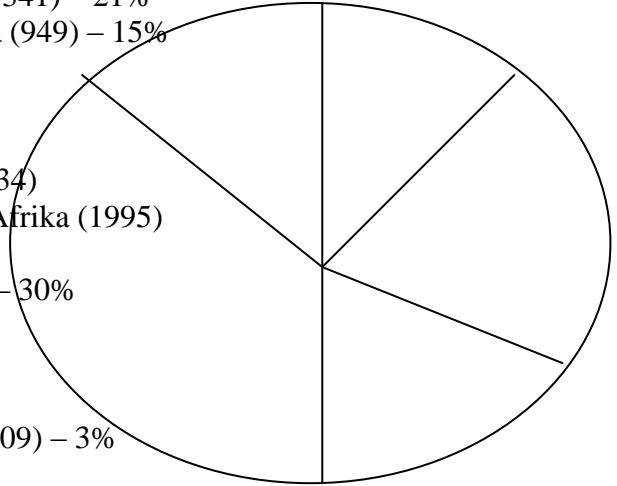
Asiya (2034)

– 31%

Afrika (1995)

– 30%

Avropa (209) – 3%

Dünyanın ən çox yayılmış və çox danışılan dilləri:

1. Mandarin (Çin dili) – 726 mln.	21. Azərbaycan dili – 45 mln.
2. İngilis dili – 427 mln.	22. Ukrayna dili – 45 mln.
3. İspan dili – 266 mln.	23. Polyak dili – 42 mln.
4. Hind dili – 282 mln. (Urdu dili ilə birlikdə – 223 mln.)	24. Bhojpuri dili – 41 mln.
5. Ərəb dili – 181 mln.	25. Qucarati dili – 36 mln.
6. Portəgiz dili – 165 mln.	26. Malayalam dili – 30 mln.

7. Benqal dili – 162 mln.	27. Kanada dili – 26 mln.
8. Rus dili – 128 mln.	28. Sunda dili – 26 mln.
9. Yapon dili – 124 mln.	29. Haunca dili – 24 mln.
10. Alman dili – 121 mln.	30. Mat dili – 24 mln.
11. Fransız dili – 116 mln.	31. Oriya dili – 23 mln.
12. Yava dili – 75 mln.	32. Burmer dili – 22 mln.
13. Koreya dili – 66 mln.	33. Fars dili – 22 mln.
14. İtalyan dili 65 mln. (Ədəbi italyan dilində – 40 mln.)	34. Thai dili – 21 mln.
15. Pəncab dili – 60 mln.	35. Daç dili – 21 mln.
16. Marati dili – 58 mln.	36. Avadhi dili – 20 mln.
17. Vyetnam dili – 57 mln.	37. Yaruba dili – 20 mln.
18. Telequ dili – 55 mln.	38. Malay dili – 19 mln.
19. Türk dili – 53 mln.	39. Nepali dili – 18 mln.

20. Tamil dili – 49 mln.	40. Özbək dili – 17 mln.*
--------------------------	------------------------------

* QEYD: Dünya dilləri haqqında məlumat. Kembridc Universitetinin hazırladığı “İngilis dili” ensiklopediyasından (s.289). ADU-nun hazırladığı “Dilçilik ensiklopediyası”ndan B., 2008, səh.448-449 götürülmüşdür.

DİL VƏ KOMPÜTER -----	670
SOSİOLİNGVİSTİKA -----	673
MORFONOLOGİYA -----	676
BİR NEÇƏ KƏLMƏ FONOLOGİYA HAQQINDA -----	679
DİSKURS TƏHLİLİ -----	681
SÜNİ VƏ TƏBİİ DİLLƏR -----	685
KOQNİTİV DİLÇİLİK -----	686
MƏTNİN LİNGVİSTİKASI -----	689
SEPIR-UORF FƏRZİYYƏSİ -----	700
DİL NİSBİLİYİ -----	703
LİNGVİSTİK DETERMİNİZM -----	704
TƏBİİ VƏ SÜNİ DİLLƏR -----	705

ƏDƏBİYYAT

1. A.S.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B. 1966.
2. Ə.Z.Abdullayev. Azərbaycan, dilində təbii mürəkkəb cümlələr. B. 1974.
3. Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка (Автореферат докт. диссерт.). Баку, 1984.
4. Агаева Н.А. Азербайджанские языковеды средневековья Баку, 1990.
5. M. İ. A d i l o v, Z. N. V e r d i y c v a, F. M. A ğ a y c v a. İzahlı dilçilik lüğəti. B. 1989.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c. B. 1959; II c., 1960.
7. Azərbaycan tarixi. I ç., 1961.
8. Azərbaycan nağılları. B. 1962.
9. Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər. B. 1947.
10. Azərbaycan məhəbbət dastanları. B. 1979.
11. Azərbaycanı öyrənmə yolu. B. 1928, N- 1.
- 12-Актульные проблемы языкознания в ГДР. Москва, 1976.
13. Амирова Т. А. ОЛБХОВИКОВ Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. Москва. 1975.
14. А х м а н о в а О. С. Очерки по общей и Русской лексикологии. Москва, 1955.
15. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969.
- 16.Базиев А. Т., Исаев М. И. Язык и нация. Москва, 1973.

17. A.A.Axundov. Ümumi dilçilik. B. 1988.
18. A.A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B. 1984,
19. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri. B. 1987.
20. A.M.Babayev. B. Çobanzadənin universitet fəaliyyəti. ADU-nun elmi ərərləri. filoloji seriya. 1970, N- 5 – 6.
- 21.S. M. B a b a y c v., M. Q. Q a r a y e v a. İngilis dilinin fonetikasi. B. 1987.
22. Ə. S. Bayramov. İnsan danışmağı və fikirləşməyi necə öyrənmişdir. B. 1963.
23. H. A. B a y r a m o v. Azərbaycan dili frazologiyasının əsasları. B. 1973.
24. A. A. B a k i x a n o v. Gülüstanı-İrəm. B. 1951.
25. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков Москва, 1969.
26. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков, изв. А.Н. СССР 1952 т. XI выпуск 2.
27. Баскаков Н.А. К критике новых классификации тюркских языков, ж. В.Я. 1963.
28. Белетский А.А. Лексикология и теория языкознания. Киев, 1972
29. Б е р е з и н Ф.М. История лингвистических учений. Москва, 1975.
30. Библия. Москва, 1991.
31. Бодуен-де Куртене И. А. Избранные труды по языкознанию). М.1963.
32. Б р у к С. И. Население мира. М. 1986.
33. Z. M. B ü p y a d o V. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə.

В. 1989.

34. Ə. Vahid. Əsərləri. I və II cild. В. 1975.

35. М. Р. Вақиф. Əsərləri. В. 1957.

36. F. Y. V e y s ə I o v. Alman dilinin fonetikasi. В. 1983.

37. Вексман Р.А., Каждой Я. Е., Порто Т. С. М.Стенография. 1971.

38. Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva, M.I.Adilov. Dilçilik problemləri. В.1982.

39. Z.N.Verdiyeva, F.M.A ğ a y e v a, M.İ.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. В. 1979.

40. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (вопр. грамм, строя) М. 1955.

41. Виноградов В. В., Серебренников Б. А. О состоянии и задачах советского языкознания. Известия А. Н. СССР ОЛЯ, 1954. вып.4.т. XVIII

42. Виноградов В. В. Русский язык. М – Л, 1947.

43. Виноградов В.В. Синтаксические взгляды и наблюдения акад. М.В. Шербы уч. зап. МГУ 1952. вып. 150.

44. «Вопросы языкознания» журн. 1960. № 4.

45. Q. V o ğ o ş i l. Qədim alban əlifbsı və udin dili haqqında. Azərb. EA xəbərləri, 1962, N-1.

46. Галкина-Федорук Е. М. Язык как общественное явление, М. 1954.

47. Q. Ə. Q e y b u l l a y e v. Qarabağ, В. 1990.

48. А.М. Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. В. 1972.

49. А.М. Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. В. 1988.

50. A. M. Qurbanov. Ümumi dilçilik, B. 1977.
51. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М 1973.
52. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Из-во АН. Аз. СССР. Б.. 1949.
53. К. О. Dadaşov. Fransız dilinin fonctikası. B. 1980.
54. Дмитриев Н. А. Изображение и слова. М. 1962.
55. Ə. М. Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B. 1973.
56. Ə. М. D ə m i r ç i z a d ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. B. 1962.
57. Dünya uşaq ədəbiyyatı. I c. B. 1983.
58. Добльхофер З. Знаки и чудеса. М. 1963.
59. Дрогунов А. А. Исследование по грамматике современного Китайского языка. М. 1952.
60. Дульзон А.П. Гидронимический Арел-ман южной части Сибири в кн. «Топонимика Востока». М. 1962.
61. Ефимов А.И. История русского литературного языка. М. 1955.
62. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. М. 1968.
63. Звегинцев В.А. Актуальные проблемы современного теоретического языкознания. Вестник МГУ 1961 № 2.
64. З и н д е р Л. Р. Общая фонетика. М. 1979.
65. F. R. Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. B. 1981.
66. Истрин В А. Развитие письма. М. 1961.
67. М. М. İ s r a f i İ o v. Məntiq. B. 1987.
68. «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1931. N- 3 – 4.

69. М. İ s 1 a m o v, Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. В. 1968.
70. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М. 1965.
71. Кадпаржак Е. И. Историй письменности и книги. М. 1955.
72. «Yeni yol» qəzeti, 3 noyabr, 1924, N- 89.
73. Кодухов В. И. Введение в языкознание. М. 1987.
74. Кодухов В. И. Общее языкознание. М. 1974.
75. Kitabi Dədə Qorqud. В. 1969.
76. Kitabi Dədə Qorqud. В. 1988.
77. К о н о н о в А. Н. История изучения тюркских языков в России. Л. 1972.
78. Костомаров В. Г. Программа КПСС о русском языке. М. 1962.
79. Кочергина В. А. Краткий очерк истории письма. М. 1955.
80. «Koroğlu» (dastan). 1982.
81. Кондаков Н. И. Логический словарь. М. 1971.
82. Крушевский Н.В. Предмет деления и метод науки о языке в кн. Хрестоматия по истории русского языкознания. М.1973
83. «Культура и письменность Востока» журн. 1929. № 5.
84. Л о у к а т к а Ч. Развитие письма. М. 1950.
85. М а л о в С. Е. Древние и новые тюркские языки. Известия АН СССР ОЛЯ 1952, том. XI.
86. М а р р Н. Н. Язык и мышление. М. 1931.
87. М а т в е е в А. К. Некоторые вопросы лингвистического анализа субстратной топонимики.

Журнал «Вопросы языкознания 1965. №6.

88. М а т у с е в и ч М. И. Совоенный русский язык. М. 1976.

89. Мещанинов И. И. Яфетическая теория БСЭ (перво изд- ние). М. ОГИЗ.1931.

90. Мещанинов И.И. Яфетидология и марксизм (доклад проф. Мевданинова 18 октября 1928 г.) из-во Аз. ГНИИ Б 1930.

91. Мещанинов И.И. Очерки основных положений Яфетидологии из-во общ-во «Обследований и изучения Азербайджана» том 9, № 19.

92. Мещанинов И. И.; «Н. Я. Марр» (ст. ст. посвященный к 10 летию смерти). Известия АН СССР, 1945, том IV, вып. 3 – 4, стр. 105 – 111.

93. Меликсетбсков Л. М. Академик Марр и его яфетическая теория. Тифлис. 1926.

94. Мелиоранский П. М. Араб филолог о турецком языке СПб, 1900.

95. Николаевская Т. М. Описанные единицы письменной формы русского языка (в кн. Опыт описания русского языка в его письменной форме) М. 1964.

96. Никонов В. А. География русских суффиксов, М. 1959,

97. С. М. М ə т ш е d q u l u z a d o. Əsərləri. I c. 1983.

98. Q. M c h d i y e v. «Səndən sonra». B. 1985.

99. Ə. C. M ə m m ə d o v. Ərəb dilinin qısa kursu. B. 1988.

100. N. N. M ə m m ə d o v. Dilçiliyin əsasları. B. 1961.

101. N. N. M ə m m ə d o v, A. A. Axundov. Dilçiliyə giriş. B. 1966.

102. M. M ə m m ə d o v. Nərimanov vo ana dili. B. 1981.

- Ю3. V. M. M o m m o d ə 1 i y e v. Ərəb dilçiliyi. B. 1985.
104. П.İ.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. B. 1990.
105. H.İ.M i r z ə z a d ə. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. B. 1968.
106. M. Cəfər. Həmişə bizimlə. B. 1980.
107. Общее языкознание (под редакцией Б. А. Серебренникова) I т. – 1970, II т. – 1972, III т. – 1973.
108. Очерк синтаксиса русского языка М. 1923.
109. Пауль Г. Принципы истории языка М. 1960.
110. Oğuznamo (Tərtib edəni S. Əlizadə) B. 1987.
111. S.A.Onullahi. Dünyada nə qədər azərbaycanlı var? «Bilik» 1988, I sentyabr.
112. Перетрухин В. Н. Введение в языкознание. Воронеж. 1975.
113. Пospelов Н. М. О методике топонимического исследования жури. «Советская финноугроведения» М. 1968, № 1.
114. Палей И. Р. Фонетика (метод, разработка по русскому языкознанию, сборн. статей) М. 1956.
115. Потeбня А. Из записок по русской грамматике. М, 1958 т. 1 – 2.
116. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. С. П. Б. 1898.
117. Ревзин И. М. Современная структурная лингвистика. М. 1977.
118. Реформатский А. А. Введение в языкознание. М. 1955.
119. Реформатский А. А. Введение в языковедение. М. 1967.

120. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М. 1970.
121. Ə. Rəsulov, R. Rüstəmov. Türk dili. B. 1988.
122. Ə. Ə. Rəcəbov. Dilçiliyin tarixi. B. 1988.
123. Русская грамматика. I том. М. 1982.
124. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М. 1955.
125. М. Ə. S a b i г. Nopnopnamə. B. 1960.
126. Самойлович Л. К. К вопросу о классификации тюркских языков, (бюллетень по созыву I тюркологического съезда) Баку 1926. №2.
127. Свадост З. Как возникает всеобщий язык. М. 1968.
128. Селишев А.М. Из старой и новой топонимики. Труды Московского института философии, литературы и истории. 1939, № 5.
129. Семерный О. Введение в сравнительное языкознание. М. 1980.
130. Серебренников Б. А. Опричинах возникновения некоторых специфических особенностей развития древнепермского вокализма и консонантизма, в кн. «Проблемы современной филологии» М. 1965.
131. Серебренников Б. А. К проблеме классификации тюркских языков, журнал «Вопросы языкознания» 1961, № 4.
132. Сидоров М. Как человек стал мыслить. М. 1966.
133. С и з о в а И. А. Что такое синтаксис? М. 1966.
134. Современный русский язык (под редакцией Д. З. Розенталя) М. 1971.
135. Солнцев В. М. Проблемы частей речи в китайском языке, журнал «Вопросы языкознания».

1956, № 5.

136. Соколов М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка. Л. 1962.

137. Стенографический отчет I Всесоюзного тюркологического съезда. Баку. 1926 (Азерб. государственная библиотека, шифр К 434-3 в 853 – Н)

138. Суперанская А.В. Типы и структура географических названий (в кн. лингвистическая терминология и прикладная топонимика) М. 1964.

139. М.Ə. Т o r b i y ə t. Dənəşməndane – Azərbaycan. Tehran , 1314.

140. Томсен В. История языкознания до XX в. М. 1938.

141. Трубачов О. Н. Названия рек правобережной Украины. М. 1968.

142. Тукумцев Г.Р. Звуки и буквы (метод разработки по грамматике). М. 1948.

143. Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.

144. Фридрих И. История письма. М. 1-973.

145. М. Füzuli. Əsərləri, III cild. Bakı. 1958.

146. Халилов А. Синтетическая роль указательных и вопросительных местоимений в азербайджанском языке (автореферат канд. диссерт). Баку, 1974.

147. «Xəzər» jurnalı, 1980 N- 2.

148. Xətai. Əsərləri. I c. 1975. II c. – 1976.

149. Ə. Haqverdiyev. Əsərləri. II c. B. 1971.

150. Ə.В. Haqverdiyev. Mirzə Fətəli və ərəb əlifbası (M. F. Axundov – məqalələr məcmuəsi). 1962.

151. Т. t. Hacıyev, К. N. Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi B. 1983.

152. Н.Ə. Пәсənov. Müasir Azərbaycan dilinin lüksikası. B. 1988.
153. М.Н. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. B. 1983.
154. Чикобава А. С. Введение в языкознание, часть I, М. 1952.
155. В. V. Çobanzadə. Türk dili (evdə ped. texnikum tələbələri üçün). Bakı, 1923.
156. Чобанзаде Б. В. О системе научной терминологии (доклад читанный на I Всесоюзном тюркологическом съезде), стенофривический отчет. Б. 1926.
157. В. V. Çobanzadə. Elmi və ədəbi dil məsələsi. «Maarif işçisi» jurnalı. 1926. N- 5, (13).
158. В. V. Çobanzadə. Türkçə sərf və nəhv istilahları «Maarif işçisi» jurnalı. 1924, N-5.
159. В. V. Çobanzadə. Lüğət və onun təşkili. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı. 1928, N-1.
160. В. V. Çobanzadə. Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl, Bakı, 1924.
161. Чобанзаде Б. В. Итоги унификации алфавитов тьрко- татарских народов. Журнал «Культура и письменность Востока» Книга III, 1928.
162. Чобанзаде Б. В. Деятельность Научного Совета ВЧК НТА после III пленума и проблемы языка, Журнал «Культура и письменность Востока». 1930 кн. VI.
163. С. С а б б а г 11. Əsərləri. I с. 1968. II с. 1968.
164. S. Ə. Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. B. 1982.
165. Шанидзе А.Г. Язык и письмо албанцев. Вестник АН СССР. 1960. № I.

166. Шанидзе А.Г. Новые данные об альфавите Кавказских албанцев. Материалы I конференции Закавказских университетов. Из-во АГУ, 1959.
167. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. М. 1972.
168. Шерба Л. В. Фонетика французского языка. М. 1953.
169. S. Ə. Şirvani. Əsərləri I c. Bakı. 1967.
170. M. Ş. Şirəliyev. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. Azərb. EA dil institutunun əsərləri, 1949, I cild.
171. M. Ş. Şirəliyev. Azərbaycan dialektoloqiyasının əsasları. B. 1968.
172. Ярцева В.Н. Предложения и словосочетания (в кн. Вопросы грамматического строя) М. 1955.

MÜNDƏRİCAT